

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

Χάιδω Μπάρκουλα

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880):

Αλυτρωτισμός και Διπλωματία

Διδακτορική Διατριβή

Επιβλέπων καθηγητής:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Μέλη συμβουλευτικής επιτροπής:

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΩΣΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

**Αλεξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880):
Αλυτρωτισμός και Διπλωματία**

Στους Γονείς μου,
στο σύντροφό μου και
στα αδέρφια μου

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής, οι ευχαριστίες για τη συμπαράσταση καθώς και την πνευματική και υλική στήριξη είναι πολλές. Οι πρώτες ανήκουν στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Χρήστο Λυριντζή, ο οποίος με την ενθάρρυνση και την επιστημονική του καθοδήγηση, συνέβαλε αποφασιστικά στην ολοκλήρωση της έρευνας. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, τον καθηγητή Πασχάλη Κιτρομηλίδη και τον καθηγητή Κώστα Κωστή για τις οξυδερκείς και γόνιμες παρατηρήσεις τους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους φίλους μου Μάρλεν Λογοθέτη, Μαρία Σιταρά και Κωνσταντίνο Μπάσιο για την πολύτιμη, ψυχολογική και ηθική, υποστήριξη που μου προσέφεραν όλα αυτά τα χρόνια στη δύσκολη προσπάθεια του συνδυασμού εργασίας, έρευνας και συγγραφής. Επίσης, τους Ηλία Νικολακόπουλο, Μιχάλη Σπουρδαλάκη, Κύρκο Δοξιάδη, Νίκο Τάτση, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Παναγιώτη Κιμουρτζή, για τη βοήθεια που μου παρείχαν, ο καθένας με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο.

Ξεχωριστά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή Προκόπη Παπαστράτη για την πνευματική και ηθική βοήθεια και συμπαράσταση κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών στο Πάντειο, αλλά και αργότερα. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τους συμπατριώτες και οικογενειακούς φίλους, Ντίνο Σταθακόπουλο, ομότιμο καθηγητή του Τμήματος Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Θεόδωρο Λέλο, Ιατρό και τους Πετρούλα και Παναγιώτη Φράγκο για την ηθική τους συμπαράσταση.

Δεν πρέπει να παραλείψω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους συντελεστές του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του Πανεπιστημίου Αθηνών, που στάθηκαν αρωγοί της προσπάθειάς μου. Η εργασία μου στο ΠΜΣ, καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής, συνέβαλε αποφασιστικά στην ολοκλήρωσή της.

Θα ήθελα να εκφράσω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου, στα αδέρφια μου και στο σύντροφό μου, για την πολύπλευρη συμπαράσταση, την ανοχή που επέδειξαν αδιαμαρτύρητα στα άγχη και στις φοβίες μου και για όλα όσα μου πρόσφεραν αυτά τα χρόνια. Πιθανόν να μην βρισκόμουν εδώ που είμαι σήμερα, αν οι αγαπημένοι μου θείοι, Γιαννούλα και Ντίνος, δεν είχαν τη διάθεση να με φιλοξενήσουν επτά ολόκληρα χρόνια στο σπίτι τους, προκειμένου να ολοκληρώσω τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με τις καλύτερες δυνατές συνθήκες. Τους ευχαριστώ θερμά!

Θα πρέπει να αναφέρω ότι η διδακτορική διατριβή από τον Νοέμβριο του 2003 έως τον Αύγουστο του 2006 είχε ενταχθεί στο πρόγραμμα υποτροφιών ΕΠΕΑΕΚ II: «ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ: Υποτροφίες έρευνας, με προτεραιότητα στη βασική έρευνα» του ΥΠΕΠΘ, με επιστημονικούς υπευθύνους τους καθηγητές Χρήστο Λυριντζή και Κωνσταντίνο Κωστή.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ	12
1.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.....	12
1.1.1. Η εξέλιξη της βιογραφικής μεθόδου.....	12
1.1.2. Μεθοδολογικά στοιχεία της βιογραφίας.....	18
1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ.....	23
2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ – ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ.....	28
2.1. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΡΑΓΚΑΒΗ	28
2.2. ΓΕΝΝΗΣΗ, ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.....	30
2.3. ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ Η ΝΕΑΝΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	34
2.4. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	36
2.4.1. Η διαμονή του στο Ναύπλιο	36
2.4.2. Η εγκατάσταση στην Αθήνα	42
2.4.3. Η έκδοση του περιοδικού <i>Le Spectateur de l' Orient</i>	50
2.5. Η ΘΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (1856-1859).....	60
2.5.1. Η κατοχή, ο αποκλεισμός και το Συνέδριο των Παρισίων.....	62
2.5.2. Το εμπιστευτικό υπόμνημα του Ραγκαβή και οι εσωτερικές αντιδράσεις.....	69
2.5.3. Η εγκατάσταση στην Αθήνα του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου	75
2.5.4. Το Χάτι Χουμαγιούν, η θέση των χριστιανικών πληθυσμών του οθωμανικού κράτους και το θέμα της εθνικότητας.....	81
2.5.5. Η εκλογή του Ραγκαβή ως βουλευτή του Πανεπιστημίου Αθηνών.....	85
2.5.6. Η επαφή του με Έλληνες του εξωτερικού για την ανέγερση κοινωφελών ιδρυμάτων	87
2.6. ΛΗΞΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ. ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΎΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ (1859-1867)	92
2.6.1. Η στάση του Ραγκαβή στον αντιδυναστικό αγώνα και στην έξωση του Όθωνα... ..	93
2.6.2. Άλλες δραστηριότητες. Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών.....	102
2.7. Ο ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΩΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΗΣ	106
2.7.1. ΠΡΕΣΒΗΣ ΣΤΗΝ ΟΥΑΣΙΝΓΚΤΟΝ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1867-ΙΟΥΝΙΟΣ 1868).....	106
2.7.1.1. Η Κρητική Επανάσταση και η στάση του Αλ. Ρ. Ραγκαβή	107
2.7.1.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Ουάσινγκτον	116
2.7.1.3. Ένας κοσμοπολίτης Έλληνας σχολιάζει την εσωτερική οργάνωση των Η.Π.Α.	120
2.7.2. ΠΡΕΣΒΗΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ (ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1868 – ΜΑΡΤΙΟΣ 1869).....	124
2.7.2.1. Η Διάσκεψη του Ιανουαρίου του 1869 στο Παρίσι.....	127
2.7.2.2. Το ζήτημα της εθνικότητας-ιθαγένειας των Ελλήνων της Τουρκίας και οι ενέργειες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Παρίσι.	134
2.7.3. ΠΡΕΣΒΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (ΜΑΡΤΙΟΣ 1869 – ΙΟΥΝΙΟΣ 1871).....	137
2.7.3.1. Το ζήτημα της εθνικότητας των Ελλήνων της Τουρκίας	138
2.7.3.2. Η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και οι ενέργειες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή.....	143
2.7.3.3. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Κωνσταντινούπολη.....	152
2.7.4. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΘΗΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ	154
2.7.5. Ο ΕΠΑΝΑΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΙΩΝ (ΙΟΥΝΙΟΣ 1871 – ΜΑΙΟΣ 1873).....	158
2.7.5.1. Το «Λαυρεωτικό ζήτημα» και οι ενέργειες του Ραγκαβή	160

2.7.5.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Παρίσι.....	170
2.7.6. ΠΑΥΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΕΣΒΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (ΜΑΙΟΣ 1873 – ΙΟΥΛΙΟΣ 1874).....	172
2.7.6.1. Παύση της λειτουργίας των πρεσβειών, ο διεθνής αντίκτυπος και η εσωτερική πολιτική κατάσταση.....	172
2.7.6.2. Η διαμονή του Ραγκαβή στην Αθήνα μέχρι το διορισμό του στην πρεσβεία του Βερολίνου.....	176
2.7.7. ΠΡΕΣΒΗΣ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ (1874-1887).....	180
2.7.7.1. Πρώτη περίοδος: 4 Ιουνίου 1874 – 2 Μαΐου 1875.....	182
2.7.7.1.1. Οι απόψεις του γύρω από το θέμα των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής.....	182
2.7.7.1.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή μέχρι την παύση της λειτουργίας των πρεσβειών.....	188
2.7.7.1.3. Η παύση της λειτουργίας των πρεσβειών, οι αντιδράσεις και η δραστηριότητα του Ραγκαβή μέχρι τον επαναδιορισμό του.....	189
2.7.7.2. Δεύτερη περίοδος: 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1876 – 13 Μαΐου 1885.....	200
2.7.7.2.1. Οι απόψεις του Αλ. Ρ. Ραγκαβή για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος.....	201
2.7.7.2.2. Το Συνέδριο του Βερολίνου.....	227
2.7.7.2.3. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Βερολίνο.....	236
2.7.7.3. Νέα παύση της λειτουργίας των ελληνικών πρεσβειών στο εξωτερικό.....	237
2.7.7.4. Τρίτη περίοδος: 20 Οκτωβρίου 1885 – 26 Μαΐου 1887.....	240
2.8. ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΛ. ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.....	246
3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ.....	250
3.1. ΛΓΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΤΟΥ ΠΟΡΕΙΑ.....	255
3.2. ΛΓΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΛΥΤΡΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....	260
3.3. ΛΓΓΑ ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ.....	266
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.....	276
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ.....	276
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ.....	280
ΤΙΤΛΟΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΕΥΤΕΡΠΗ.....	280
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ.....	284
ΤΙΤΛΟΙ ΑΡΘΡΩΝ ΤΟΥ ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ LE SPECTATEUR DE L' ORIENT.....	284
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV.....	288
ARPEAL.....	288
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V.....	290
ΠΟΙΗΜΑ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ.....	290
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	292

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως βασικό σκοπό να αναδείξει μια σχεδόν άγνωστη πλευρά της πολυσχιδούς, πολυσυζητημένης και αμφιλεγόμενης προσωπικότητας του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892). Γίνεται προσπάθεια να καλυφθούν ορισμένα κενά της πολύπλευρης δράσης του, κυρίως ως πολιτικού, διπλωμάτη και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πέραν των αναγκαίων βιογραφικών του στοιχείων, καταγράφονται οι απόψεις του πάνω σε βασικά προβλήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους και επιχειρείται να διαφανεί η ιδεολογικοπολιτική στάση και θέση του, καθώς και οι απόψεις του για τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του κράτους. Θα προσπαθήσουμε μέσα από τη βιογραφία ενός προσώπου να αναδείξουμε τα χαρακτηριστικά που θα μας οδηγήσουν από το μικροεπίπεδο στο ευρύτερο, γενικό ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εποχής, προκειμένου να εξαχθούν γόνιμα συμπεράσματα προς συζήτηση και περαιτέρω έρευνα.

Είναι αναγκαίο να επισημάνουμε την αδυναμία να καλύψουμε επαρκώς την προσωπικότητα και τη δράση του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή. Αδυναμία που οφείλεται κυρίως στον μεγάλο και πολύμορφο όγκο του έργου του, το οποίο είναι αδύνατον να θεωρηθεί διεξοδικά μέσα στα όρια μιας διδακτορικής διατριβής. Λόγω της πολυδιασποράς των αντικειμένων με τα οποία ασχολήθηκε είναι αναγκαία η μελέτη από διαφορετικές κατά περίπτωση οπτικές. Ως εκ τούτου, είμαστε αναγκασμένοι να αφήσουμε εκτός ένα πολύ μεγάλο μέρος της δράσης του –κυρίως της λογοτεχνικής–, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζουμε πως πρόκειται για μία από τις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές των ελληνικών γραμμάτων του 19^{ου} αιώνα.

Η δραστηριότητα του Ραγκαβή, κυρίως η λογοτεχνική, κέντρισε το ενδιαφέρον κριτικών και ιστορικών της λογοτεχνίας από πολύ νωρίς. Σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του, άρχισαν να εκδίδονται άρθρα και μελέτες για το σύνολο σχεδόν του έργου του (περίπου 27 αφηγηματικά έργα, επιστημονικά κείμενα, Απομνημονεύματα, θεατρικά έργα, θεωρητικά και κριτικά κείμενα). Ενδεικτικά, αναφέρουμε εδώ μερικές μελέτες, βάσει των οποίων αποδεικνύεται το ενδιαφέρον για το λογοτεχνικό του έργο, άλλοτε έντονο και άλλοτε λιγότερο, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Μια τέτοια μελέτη είναι του ποιητή Κωστή Παλαμά, με τίτλο «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», που περιλαμβάνεται στον 4^ο τόμο των *Απάντων* του. Γραμμένη το 1892, χρονιά του θανάτου του Ραγκαβή, παρουσιάζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη λογοτεχνική παραγωγή και τη θέση του στα ελληνικά γράμματα του 19^{ου} αιώνα. Ο Ευγένιος Ζαλοκώστας σε αναφορά του με τίτλο: «Διαλέξεις περί ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνα. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», θα ασχοληθεί με το λογοτεχνικό του έργο και κυρίως την ποιητική πρακτική του. Μία άλλη μελέτη στις αρχές της δεκαετίας του 1920 είναι του Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη με τίτλο *Το ελληνικόν διήγημα μέχρι της Επανάστασεως. Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος*. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο Γ. Βαλέτας θα επικεντρώσει την ανάλυσή του στις εκδόσεις και τη σύνθεση της νεοελληνικής γραμματολογίας του Ραγκαβή. Στις δεκαετίες του 1950, 1960 και κυρίως του 1970, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον χώρο

της ιστορίας της λογοτεχνίας με τις γνωστές μελέτες των Κ. Θ. Δημαρά και Mario Vitti, και στη δεκαετία του 1980 με τη μελέτη του Λίνου Πολίτη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές του 1980 πραγματοποιείται η μεταφορά δύο βασικών έργων του Ραγκαβή στη μικρή οθόνη και στο θέατρο. Η Ελληνική Ραδιοφωνία και Τηλεόραση θα μεταφέρει στη μικρή οθόνη τη νουβέλα του *Ο Συμβολαιογράφος*, ενώ το «Αμφιθέατρο» του Σπύρου Ευαγγελάτου θα ανεβάσει στη σκηνή την πολιτική κωμωδία του, *Του Κουτρούλη ο γάμος*.

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον μετατίθεται στον χώρο της θεωρίας και κριτικής της λογοτεχνίας και γίνεται προσπάθεια ουσιαστικής μελέτης και εμβάθυνσης στο λογοτεχνικό έργο του Ραγκαβή. Ενδεικτικές είναι οι μελέτες της Λίτσας Χατζοπούλου· η πρώτη έχει τίτλο «“Η ευδαίμων οικογένεια” του Α. Ρ. Ραγκαβή. Μια μικρή ιστορία για τη μεταξύ των αλλοφύλων ζώων αγάπη», στην οποία αναζητείται η προέλευση των διηγημάτων του συγγραφέα, η δεύτερη είναι «Η κριτική για την αφηγηματική πεζογραφία του Α. Ρ. Ραγκαβή (1860-1921)», η τρίτη περιλαμβάνεται στα εισαγωγικά σχόλια της συλλογής ποιημάτων του Ραγκαβή με τίτλο *Τα εις την Μούσαν*, και η τέταρτη στα εισαγωγικά σχόλια στην έκδοση *Λείλα και άλλα διηγήματα*. Στην πέμπτη, που αποτελεί ίσως τη βασικότερη μελέτη, με τίτλο *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Μαρτυρία Λόγου*, κάνει μια εκτενή ανάλυση του λογοτεχνικού του έργου, ξεκινώντας με κάποιες θεωρητικές αναζητήσεις, ενώ στη συνέχεια περνά στις τεχνικές του αφηγητή, στην πλοκή και στους χαρακτήρες του έργου. Στο τέλος επιχειρεί να κάνει μια ανάλυση σχετικά με τη διαπλοκή ηθικής και πολιτικής στη λογοτεχνία και τις ιδεολογικές όψεις της πεζογραφίας του Ραγκαβή. Αυτό που αναδεικνύεται εύγλωττα μέσα από τη μελέτη της Χατζοπούλου είναι ο τρόπος με τον οποίο διαπλέκονται οι αντιλήψεις του Ραγκαβή για κοινωνικά, πολιτικά και εθνικά θέματα, μέσα στα λογοτεχνικά του κείμενα.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το έργο του περιλαμβάνει πληθώρα πεζογραφικών κειμένων, δεκάδες ποιήματα και άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά. Στο κάθε ένα απ' αυτά εντοπίζουμε σημαντικά στοιχεία για τη θέση του απέναντι σε σοβαρά κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της εποχής του. Πέραν αυτών, στα συγκεκριμένα κείμενα συμπυκνώνονται οι ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις και η κοσμοθεωρία του συγγραφέα. Η μελέτη του έργου του Ραγκαβή δεν είναι πάντα εύκολη· από τη μια πλευρά έχουμε να αντιμετωπίσουμε την αλληλεπίδραση πραγματικότητας και μυθοποιίας, εμπειρικής αφήγησης και ρητορείας, και από την άλλη την κατασκευή των μυθοπλαστικών χαρακτήρων, που άλλοτε εκφράζουν και άλλοτε όχι τον συγγραφέα.

Ωστόσο, οι μελετητές του λογοτεχνικού του έργου μάς προσφέρουν σημαντικό αριθμό σχετικών αναλύσεων. Εκτός από τη Λίτσα Χατζοπούλου, το ίδιο έχει επιτύχει και ο Απόστολος Σαχίνης στα εισαγωγικά του σχόλια, τόσο στον *Αυθέντη του Μωρέως* (εκδ. Ιδρύματος Ουράνη, Αθήνα 1989) όσο και στις μελέτες του *Συμβολή στην ιστορία της «Πανδώρας» και των παλιών περιοδικών, Οι Παλαιότεροι πεζογράφοι, Το Νεοελληνικό μυθιστόρημα: ιστορία και κριτική*. Σημαντική είναι και η συνεισφορά του Δημητρίου Τζιόβα με τα εισαγωγικά σχόλια στην έκδοση της συλλογής των *Διηγημάτων* του Ραγκαβή (εκδ. Ιδρύματος Ουράνη, Αθήνα 1999). Επίσης, ο Τζιόβας μάς προσφέρει μια μελέτη για την

ελληνική πεζογραφία και κριτική από το 1830 έως το 1930, με τίτλο *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι*, στην οποία περιλαμβάνει σχόλια για έξι βασικά πρόσωπα, τα οποία, ο καθένας με τον τρόπο του, σημάδεψαν την εποχή τους, αποδίδοντάς τους έναν ξεχωριστό χαρακτηρισμό. Για τον Ραγκαβή επιφυλάσσει τον χαρακτηρισμό του κοσμοπολίτη, λόγω της ευρύτητας του λογοτεχνικού του έργου, της πλοκής των αφηγημάτων του, αλλά και της εμπειρίας από τη διαμονή του στις μεγάλες πόλεις της Δύσης. Ο Τάκης Καγιαλής μάς μεταφέρει μέσα από τα σχόλιά του για τη γενεαλογία του διηγήματος του Ραγκαβή «Γλουμυμάουθ» στη βικτωριανή εποχή της Αγγλίας, συνδέοντας τη διήγηση του Ραγκαβή που αφορά μία υπόθεση που εκτυλίσσεται με φόντο την κατάσταση των αγγλικών ορυχείων και την παιδική εργασία, με τη γενικότερη κατάσταση της εργατικής τάξης της Αγγλίας κατά τον 19^ο αιώνα. Επίσης, ο Καγιαλής συνδέει τη λογοτεχνική παραγωγή στον ελληνικό χώρο με την περίοδο της βικτωριανής κυριαρχίας στην Αγγλία, και αναγνωρίζει ως άμεσους πνευματικούς συγγενείς του έλληνα λογοτέχνη τον Byron, τον Walter Scott, και τους επιγόνους τους. Υπάρχουν αρκετές ακόμα μελέτες που δεν συμπεριλαμβάνονται στη συνοπτική αυτή αναφορά, εξίσου ενδιαφέρουσες, που αποδεικνύουν την επικαιρότητα και το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για το λογοτεχνικό έργο του Ραγκαβή.

Η παρούσα εργασία, όπως ήδη αναφέραμε, θα επικεντρωθεί στον Ραγκαβή ως πολιτικό, διπλωμάτη και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αφήνοντας εκτός «το μέγα όνειρο του Ραγκαβή», το οποίο «...ήτο το όνειρο της ποιητικής δόξης», όπως έγραφε ο Κωστής Παλαμάς, σε αντιδιαστολή προς την έλλειψη ενδιαφέροντός του να κατακτήσει τους τίτλους του πολιτικού, του διπλωμάτη, του καθηγητή Πανεπιστημίου ή του δημοσιογράφου. Θα στηριχτούμε κυρίως στα στοιχεία που συλλέχθηκαν από το προσωπικό αρχείο του Αλ. Ρ. Ραγκαβή, το οποίο βρίσκεται στο Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών, στην επίσημη αλληλογραφία του, είτε ως υπουργού είτε ως διπλωμάτη, στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, καθώς και στα προσωπικά αρχεία των Σπυρίδωνα και Χαριλάου Τρικούπη στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.). Σημαντικά στοιχεία, όσον αφορά την πανεπιστημιακή του δραστηριότητα, εντοπίστηκαν στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην Εθνική και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, εντοπίστηκε σχεδόν το σύνολο του συγγραφικού του έργου. Σημαντική επίσης βοήθεια πρόσφερε η έκδοση από το ΚΕΙΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών του *Χειρόγραφου Κώδικα αρ. 35.*, καθώς και το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή, υπό την επιμέλεια των Ευθυμίου Σουλογιάννη και Ιφιγένειας Μποτουροπούλου, στο οποίο ήταν συγκεντρωμένες αρκετές επιστολές – επίσημες και ανεπίσημες – προς τον βασιλιά Γεώργιο, πρωθυπουργούς και υπουργούς, καθώς κι άλλες προσωπικότητες της περιόδου, κυρίως από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Υλικό επίσης αντλείται μέσα από περιοδικά και εφημερίδες με τα οποία ο ίδιος, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, συνεργάστηκε, ως συντάκτης, ως διευθυντής, ως απλός αρθρογράφος. Τέλος, σημαντικό εργαλείο προσανατολισμού υπήρξαν τα *Απομνημονεύματά*

του. Ως ιδιαίτερα πολυγράφος, μας άφησε τέσσερις τομους για τον βίο και τη δράση του, από όπου, αν κανείς παραμερίσει το πλήθος των λεπτομερειών, θα μπορέσει να εξαγάγει αρκετά στοιχεία και να ενισχύσει κάθε συναφή έρευνα.

1. Μεθοδολογικά ζητήματα

Πριν να προχωρήσουμε στα στοιχεία που αφορούν στην πολιτική και διπλωματική δραστηριότητα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, θα πρέπει να αποσαφηνίσουμε ορισμένα μεθοδολογικά και επιστημολογικά ζητήματα σχετικά με την επιλογή της βιογραφίας, ως μεθόδου της ιστορικής έρευνας. Πέρα από αυτό, θα παραθέσουμε συνοπτικά τις απόψεις διαφόρων σχολών σχετικά με τη βιογραφική προσέγγιση και την ανάλυση, μέσω αυτής, των γεγονότων του παρελθόντος.

Η βιογραφική προσέγγιση ως μέθοδος της ιστορικής έρευνας εντοπίζεται αρχικά στον Ηρόδοτο. Εν συνεχεία στον Πλούταρχο, με το έργο του *Βίοι Παράλληλοι*, ενώ αργότερα περνάμε στην ουμανιστική παράδοση και στον Διαφωτισμό, στον μαρξισμό, στη φροϋδική προσέγγιση. Υπάρχουν οι προσεγγίσεις της Σχολής του Σικάγο και της Συμβολικής Αλληλόδρασης, η Φαινομενολογική Σχολή, καθώς επίσης και θεωρίες που διατυπώνονται μέσω της ψυχαναλυτικής προσέγγισης και αφορούν κυρίως τη μεθοδολογία της ψυχολογικής ανάλυσης της βιογραφίας. Επίσης, υπάρχουν προσεγγίσεις που σχετίζονται με την επιστήμη της ανθρωπολογίας, της διάδοσης της προφορικής ιστορίας κ.ά..

1.1. Ο ρόλος της βιογραφίας στην ιστορική έρευνα

1.1.1. Η εξέλιξη της βιογραφικής μεθόδου

Η βιογραφία για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε απαξιωθεί ως μέθοδος καταγραφής της ιστορίας, τα τελευταία όμως χρόνια παρατηρείται στροφή αρκετών ιστορικών –και όχι μόνο– στη χρήση της μεθόδου για τη θεώρηση μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Αρχίζει εκ νέου να αναγνωρίζεται η μετάβαση από το μερικό στο ολικό, αν δούμε τη βιογραφία ως μια περιγραφή και ανάλυση του μερικού μέσα στο όλο. Ο παραγκωνισμός της μεθόδου, που για μια ορισμένη περίοδο κυριαρχούσε στην ιστοριογραφία, ήρθε ως αποτέλεσμα των απόψεων των σχολών (μαρξιστική θεωρία, φροϋδική ανάλυση) που πίστευαν ότι η ανθρώπινη ιστορία καθορίζεται από παράγοντες κοινωνικούς, οικονομικούς, ψυχολογικούς κ.ά., και ότι είναι αυτοί που διαμορφώνουν το ανθρώπινο γίνεσθαι και όχι τα άτομα. Οι σχολές αυτές αναζητούσαν τα βαθύτερα αίτια των ανθρωπινων πράξεων, έξω από τα άτομα. Η βιογραφία –κυρίαρχο είδος στα τέλη του 18^{ου} και σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα–, απαξιώνεται και τοποθετείται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και μέχρι τη δεκαετία του 1970, στο περιθώριο των επιστημονικών συζητήσεων, ενώ αντιμετωπίζεται ως φιλολογικό-καλλιτεχνικό είδος του οποίου η αξία περιορίζεται στην απλή αφήγηση της ζωής του βιογραφούμενου προσώπου. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, στο έργο του για τον Ι. Μοισιόδακα, ξεκινά την εισαγωγή του εξηγώντας τη σχέση βιογραφίας και κοινωνικών επιστημών και αναφέρει ότι «η ιδέα της κοινωνικής επιστήμης ως συνολικής θεώρησης της κοινωνίας και της βαθύτερης δυναμικής της αναπτύχθηκε από τον δέκατο

όγδοο αιώνα και εξής σε συνειδητή αντιπαράθεση προς τη “βιογραφική” αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι και της συλλογικής ζωής».¹

Αν τώρα πρέπει να αναζητήσουμε τις καταβολές της βιογραφικής μεθόδου, πρέπει να πάμε αρκετά πίσω και να συναντήσουμε τα κείμενα του Ηρόδοτου –που ταξιδεύοντας συγκέντρωνε υλικό για τη ζωή των μάγων στα Σούσα– και του Θουκυδίδη, οι οποίοι σε αρκετές αναφορές τους έδιναν στοιχεία για το πρόσωπο που κυριαρχούσε, είτε ως πολιτικός, είτε ως επικεφαλής σε «ένδοξες» μάχες. Βιογραφίες επίσης συναντάμε σε έργα του Αριστόξενου και του Ταραντίνο, αλλά και σε κείμενα Ρωμαίων, όπως στον Πόπλιο, στον Τερέντιο κ.ά.. Βέβαια, η μέθοδος της βιογραφίας κυριάρχησε στα γραπτά του Πλουτάρχου που με το έργο του *Βίοι Παράλληλοι*² μας εισήγαγε σ’ ένα πρότυπο ηθικής βιογραφίας που αναπτύχθηκε στη Δύση, κυρίως στην Ιταλία, και το οποίο αργότερα, μετά την πτώση του Βυζαντίου, θα ακολουθήσουν οι λόγιοι της ουμανιστικής παράδοσης. Παρατηρείται μια στροφή της ελληνιστικής κοινωνίας προς την εξατομίκευση, γεγονός που επηρέασε και τη βιογραφία. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Πλουτάρχου, η βιογραφία έχει ως στόχο την ανακάλυψη της ψυχής. Το περιεχόμενο των βίων στον Πλούταρχο είναι κατά βάση ιστορικό, ωστόσο ο ίδιος αρνήθηκε τον χαρακτηρισμό του ιστορικού, δηλώνοντας ότι η ηθική διδαχή παραμένει και εδώ ο απώτερος στόχος του. Η ιστορία δεν έχει γι’ αυτόν αυτοτέλεια, δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Το βλέπουμε αυτό και στο προοίμιο του βίου του Αλεξάνδρου: «οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δῆλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πράγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ρῆμα καὶ παιδιὰ τὶς ἔμφασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον, οἱ μᾶχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων».³ Το έργο αυτό του Πλουτάρχου διαθέτει μια πρωτοτυπία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού αποφασίζει να παρουσιάσει τις περισσότερες βιογραφίες σε ζεύγη, παραλληλίζοντας Έλληνες και Ρωμαίους, κυρίως πολιτικά πρόσωπα και όχι φιλοσόφους ή ποιητές, με τη διαπίστωση ότι Έλληνες και Ρωμαίοι είναι ισάξιοι. Ο Emerson ονόμασε τους *Βίους* «Βίβλο των ηρώων».

Στους Μέσους Χρόνους, οι *Βίοι* διαβάζονταν συνεχώς. Στην Αναγέννηση ασχολήθηκαν μ’ αυτούς οι ουμανιστές, όπως και άλλοι μεταγενέστεροι λόγιοι: στην Αγγλία ο Βάκων και ο Σαίξπηρ, στη Γαλλία ο Μονταίνιος, ο Μοντεσκιέ, ο Ρουσσώ και ο Ναπολέον, ενώ τον 18^ο αιώνα γοητεύτηκε μεταξύ άλλων, ο πρώτος βασιλιάς Φρειδερίκος Β’ και ο

¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σ. 15.

² Το έργο του Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι* περιλαμβάνει 24 τόμους (22 ζεύγη και 4 μονούς βίους) στους οποίους αναλύονται πρόσωπα όπως ο Θεμιστοκλής, ο Περικλής κ.ά. παραλληλίζοντας κάποιον Έλληνα με κάποιον Ρωμαίο. Ο Πλούταρχος ακολουθεί μια συγκεκριμένη μέθοδο για όλες τις βιογραφίες του. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον πέμπτο τόμο, ο οποίος αναφέρεται στον Περικλή και τον Φάβιο Μάξιμο. Κατ’ αρχάς αναφέρεται στους δασκάλους του Περικλή, τον Δάμωνα, τον Ζήνωνα, τον Ελεάτη και τον Αναξαγόρα, τον Κλαζομένιο, φανερώνοντας έτσι πως ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του ο Περικλής τα οφείλει στους δασκάλους του. Βλ. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, τόμ. 5, Περικλής – Φάβιος Μάξιμος, Κάκτος, Αθήνα 1993.

³ Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., σσ. 15-16.

Σίλλερ. Από τους Έλληνες αρκεί ίσως η μνεία του ονόματος του Κωνσταντίνου Καβάφη, με τη δεδηλωμένη αγάπη του στον συγγραφέα της Χαιρώνειας.⁴

Η βιογραφία και η αυτοβιογραφία βρήκαν πρόσφορο έδαφος την περίοδο της Ιταλικής Αναγέννησης. Μπορεί να ειπωθεί ότι την περίοδο μεταξύ 1300–1600, η βιογραφία «ξεαναγεννήθηκε». Την περίοδο αυτή οι βιογράφοι ακολουθούσαν τρεις βασικούς τύπους: αρχικά βασιζόνταν στη συλλογή στοιχείων για τη ζωή «επιφανών» αρχόντων και εμπνέονταν από κλασικές προσωπικότητες· επίσης, έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ατομικές βιογραφίες μοναχικών αρχόντων ή καλλιτεχνών και συγγραφέων, και αντλούσαν πληροφορίες από κλασικά μοντέλα, όπως του Πλουτάρχου για τη ζωή των αρχόντων και για προσωπικότητες της ύστερης αρχαιότητας, όπως για τον λατίνο επικό ποιητή Βιργίλιο, καθώς και για βιογραφίες μοναχικών συγγραφέων και καλλιτεχνών, όπως τα *De vita et moribus Francisci Petracchi* (1348-1349) και *Trattatello in laude di Dante* (1351-1353) του Βοκκάκιου. Τέλος, υπήρχε ο τύπος της αυτοβιογραφίας που πρωτοπόρος της ήταν ο ιταλός ποιητής Φραντσέσκο Πετράρκα, ένας από τους θεμελιωτές του ευρωπαϊκού ουμανισμού.⁵

Οι ουμανιστές φιλόσοφοι που εμφανίστηκαν στη Δυτική Ευρώπη την περίοδο της Αναγέννησης ως κύριο στόχο τους είχαν την πνευματική ανύψωση με την κριτική και ορθολογική διάσταση, επιστρέφοντας στις κλασικές πηγές της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. «Σύμφωνα με την ουμανιστική αντίληψη η ιστορία συνιστά θεμέλιο της ηθικής διαπαιδαγώγησης και όργανο απονομής της δικαιοσύνης για τις πράξεις των ανθρώπων. Συνεπώς, αποτελεί “πνευματική ανατομία της ανθρώπινης δράσης” και πηγή πολιτικής σοφίας. Σε αντίθεση προς τη βεβαιότητα αυτής της αντίληψης καλλιεργήθηκε ο ιστορικός πυρρωνισμός, με τον οποίο συνδέονται οι καταβολές του Διαφωτισμού».⁶ Έτσι, ενώ η σκέψη του Μεσαίωνα έβλεπε τη ζωή στη γη ως προετοιμασία για τη μετά θάνατον ζωή, η αναγεννησιακή σκέψη, επηρεασμένη άμεσα από την αρχαιοελληνική θεώρηση περί ευδαιμονίας σ’ αυτήν τη ζωή και σ’ αυτόν τον κόσμο, ήθελε να παρουσιάσει την επίγεια ζωή ειρηνική και ευτυχισμένη. Οι ουμανιστές φιλόσοφοι προσπάθησαν να δουν τη φύση και την κοινωνία με κριτικό πνεύμα και στηριζόμενοι σε ορθολογικές αρχές, δίνοντας ιδιαίτερη βάση στην ανθρωποκεντρική θεώρηση του κόσμου, προβάλλοντας την παιδεία ως το βασικό μέσο για την απομάκρυνση από τη θρησκοληψία και τον σκοταδισμό. Η παιδεία καθιστά τον άνθρωπο «ικανό να ασχοληθεί με τις τέχνες και τα γράμματα αλλά και με τον δημόσιο βίο και τις επιστήμες, να συνομιλεί με σύνεση αλλά και να πράττει επιδέξια».⁷ Διανοητές με οικουμενική εμβέλεια, ο Desiderius Erasmus van Rotterdam και ο Thomas More, περιέγραψαν την ιδανική κοινωνία, η οποία βρίσκεται στη γη και είναι η

⁴ Για περισσότερα, βλ. την «Εισαγωγή» στο Πλούταρχος, *Βιοί Παράλληλοι*, ό.π., σσ. 16-17.

⁵ Περισσότερες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από το κείμενο του Martin McLaughlin, «Biography and Autobiography in the Italian Renaissance» στο Peter France & William St. Clair (eds.), *Mapping Lives. The Uses of Biography*, Oxford University Press, 2004, σσ. 37-65.

⁶ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ό.π., σ. 15.

⁷ Γ. Βάρσος, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999· βλ. επίσης, το άρθρο της Ανδρονίκης Μαστοράκη, «Ειρωνεία και Ουμανισμός στο *Μωρίας Εγκώμιον*» (πηγή: <http://www.archive.gr/modules.psp?name=News&file=article&sid=86>)

ανθρώπινη. Με τη γέννηση λοιπόν του Διαφωτισμού επέρχεται μια ραγδαία μεταβολή που δεν άφησε σχεδόν τίποτα ανεπηρέαστο, από την καθημερινή ζωή μέχρι τις τέχνες και τις επιστήμες. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης τονίζει ότι στους κόλπους του Διαφωτισμού διαμορφώθηκαν για πρώτη φορά οι εναλλακτικές θεωρήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, που υποδείκνυαν τη σημασία των ιστορικών συντελεστών και των βαθύτερων απρόσωπων δυνάμεων στον νομοτελειακό καθορισμό των μορφών της πολιτικής ύπαρξης.⁸

Ο Scott Casper, τονίζει στην ανάλυσή του ότι οι βιογράφοι της Αμερικής του 19^{ου} αιώνα όταν έγραφαν είχαν ως σκοπό να αναδείξουν κατ' αρχάς κάποιες ιστορίες που σχετιζόνταν με τον πατριωτισμό ή μια ένδοξη αυτοδημιούργητη προσωπικότητα και φυσικά στήριζαν τα καπιταλιστικά ήθη.⁹ Αρκετοί συγγραφείς και αναγνώστες του 19^{ου} αιώνα συνέκλιναν στην άποψη ότι η βιογραφία αποτελούσε αναπόσπαστο κλάδο της ιστορίας και γι' αυτόν τον λόγο αποτελούσε κομμάτι της εθνικής αφήγησης.

Μια σωστή βιογραφία, θέλει πάντα να λέει μια αστίλβωτη αλήθεια και είναι αναγκαίο να γίνεται με πνευματική καλλιέργεια και συνέπεια. Είναι εύστοχη η παρατήρηση του σπουδαίου βιογράφου, James Parton –συγγραφέα, μεταξύ άλλων, των βιογραφιών των Thomas Jefferson, Aaron Burr, Andrew Jackson και Horace Greeley–, ότι η βιογραφία ήρθε να θεωρηθεί σαν ένα είδος που δεν ήταν ούτε κλάδος της ιστορίας, ούτε μια διδακτική μέθοδος. Ο Parton με τη ρομαντική του έμφαση στην ατομικότητα, εν δυνάμει αντιτάχθηκε στον λογοτεχνικό ρεαλισμό και τον κοινωνικό δαρβινισμό. Στα χέρια του Casper η βιογραφία γίνεται ένας φακός απ' όπου μπορούμε να δούμε αδιάκοπα τη μεταμόρφωση της αμερικανικής κουλτούρας του 19^{ου} αιώνα.¹⁰

Με τη μαρξιστική προσέγγιση, η βιογραφία αξιολογεί τους κοινωνικοοικονομικούς συντελεστές και τις επιπτώσεις τους στην ανθρώπινη στάση και συμπεριφορά, καθώς επίσης τον ρόλο των κοινωνικών τάξεων στη συγκρότηση των κοινωνικών δομών, έστω κι αν η μέθοδος της βιογραφίας αμφισβητήθηκε από πολλούς μαρξιστές.

Η βιογραφική μέθοδος αποτέλεσε χρήσιμο εργαλείο για διάφορα είδη συγγραφέων (ιστορικών, λογοτεχνών κ.ά.). Η «δημοτικότητα» της αυξήθηκε ιδιαίτερα στις δεκαετίες του 1920 και 1930, και συμπεριέλαβε νέους τύπους και εμπειρικά στοιχεία. «Είναι η μέρα των βιογράφων» έγραψε ο Hesketh Pearson το 1930 ενώ ο David Cecil πίστευε ότι η βιογραφία αποτελεί τον μόνο νέο τύπο της μοντέρνας λογοτεχνίας.¹¹ Την περίοδο αυτή διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις και θεωρίες για τη «νέα βιογραφία», όπως την ονόμαζαν, και τυπώθηκαν αρκετά βιβλία, κριτικά και θεωρητικά, όπως του William Thayer, *The*

⁸ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ό.π., σ. 15.

⁹ Scott E. Casper, *Constructing American Lives: Biography and Culture in Nineteenth-Century America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1999.

¹⁰ Περισσότερες πληροφορίες για τα παραπάνω βρίσκουμε στη βιβλιογραφική παρουσίαση του έργου του Scott E. Casper, *Constructing American Lives: Biography and Culture in Nineteenth-Century America* στο περιοδικό *Biography*, τόμ. 23, Χειμώνας 2000.

¹¹ Laura Marcus, «The Newness of the “New Biography”»: Biographical Theory and Practice in the Early Twentieth Century», στο Peter France & William St. Clair (eds.), *Mapping Lives...*, ό.π., σσ. 193-194.

Art of Biography (1920), του James Johnston, *Biography: The Literature of Personality* (1927), του Harold Nicolson, *The Development of English Biography* (1927), του André Maurois, *Aspects of Biography* (1929), του Mark Longaker, *Contemporary Biography* (1934) και του Emil Ludwig, *Die Kunst der Biographie* (1936).¹²

Στα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η βιογραφία μπαίνει και στον χώρο της κοινωνιολογίας, όταν στη Σχολή του Σικάγο γίνεται μια πρώτη προσπάθεια μελέτης των κοινοτήτων και των διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής.¹³ Η μελέτη αυτή προέβαλε μια νέα αντίληψη για την εμπειρική έρευνα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την απλή επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων και τη μέτρηση μεταβλητών. Με την ανάλυση της αλληλογραφίας των μεταναστών και της βιογραφίας ενός απ' αυτούς, επιδιώχθηκε η κατανόηση των ιδιαίτερων τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιλαμβάνονται και «μεταφράζουν» σε υποκειμενικό επίπεδο τις ευρύτερες θεσμικές αλλαγές.¹⁴ Η σχολή της συμβολικής αλληλόδρασης, η οποία αναγνωρίζει ότι η συνεχής αλληλεπίδραση των κοινωνικών υποκειμένων μεταξύ τους αναπαράγει τα κοινωνικά φαινόμενα, χρησιμοποιή-

¹² Βλ. Laura Marcus, *ό.π.*, σ. 195.

¹³ Σημειώνουμε ότι η Σχολή του Σικάγο ιδρύθηκε το 1892 όταν ο Αλ. Σμολ ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής και ίδρυσε την Αμερικανική Ένωση Κοινωνιολόγων και το περιοδικό της Αμερικανικής Κοινωνιολογίας (*AJS*). Συνάδελφοι και διάδοχοι του ήταν οι Ο. Τόμας, Ρ. Παρκ, Ε. Βέργκες και ο Φ. Ζνανιέκι που επηρέασαν όσο λίγοι την αμερικανική κοινωνιολογία και τα κοινωνικά κινήματα της εποχής τους, δίνοντας έμφαση στην πρόοδο και στην αλλαγή αντί για τις παγιωμένες κοινωνικές δομές στις πόλεις και στους κοινωνικούς θεσμούς. Στη δεκαετία του '60 η σχολή μετέφερε τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα στην αστακή εθνολογία, τη δημογραφία, την ανθρώπινη οικολογία και χρησιμοποίησε τις κλασικές πλέον μεθόδους της ποσοτικής έρευνας. «Η κοινή δράση των ανθρώπων, τονίζουν, πρέπει πάντοτε να διαμορφώνεται εκ νέου. ...Ως επί το πλείστον, η κοινή δράση διαμορφώνεται χάρη σε ευρέως συμμεριζόμενα νοήματα, τα οποία δεν έχουν αυτόματο χαρακτήρα αλλά είναι πάντοτε ανοιχτά σε αλλαγές και επανερμηνείες. Η σημερινή αναζωογόνηση της συμβολικής αλληλόδρασης οφείλεται εν μέρει στον σκεπτικισμό απέναντι στην αντίληψη της ύπαρξης της μιας και μοναδικής "αληθινής αφήγησης" για κάθε τι. Η συμβολική αλληλόδραση τόνιζε πάντοτε ότι υπάρχουν διαφορετικές οπτικές γωνίες από τις οποίες εξετάζουμε τον κόσμο, που συνδέονται με διαφορετικές δομές δράσης. Αυτό σημαίνει ότι η τάση της συμβολικής αλληλόδρασης δυσπιστεί συχνά απέναντι στη δυνατότητα αντικειμενικής ή προβλεπτικής κοινωνικής επιστήμης. Οι ανήκοντες στην τάση αυτή θεωρούν ότι διαφορετικά εννοιολογικά συστήματα μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικές ενέργειες και αφού η αλληλόδραση μπορεί να οδηγήσει σε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους εννοιολογικά συστήματα είναι δύσκολη έως αδύνατη η πρόβλεψη της ανθρώπινης δράσης». Για την παραπάνω ανάλυση βλ. τα σχόλια του Θανάση Τσακίρη στην Ημερίδα, αφιερωμένη στην κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγο, που έγινε στις 25 Νοεμβρίου 2002 από το ΕΚΚΕ, το Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας και το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών (πηγή: <http://www.istoselides.gr/news/article.php?sid=1413> από 26/11/2002). Περισσότερα για τη Σχολή του Σικάγο, βλ. Alain Coulon, *L'école de Chicago*, Paris, PUF: 1992. Επίσης, για τη συλλογική συμπεριφορά από τη σκοπιά της συμβολικής αλληλόδρασης, βλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Κριτική, Αθήνα 2001, σσ. 115-150.

¹⁴ Σχετικά με τη σχέση βιογραφίας και κοινωνιολογίας ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση της Μαρίας Θανοπούλου και της Μαρίνας Πετρονότη, «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, τόμ. 64, σσ. 20-42.

σε επίσης τη βιογραφική μέθοδο, προκειμένου να απαντήσει σε σημαντικά ερωτήματα για την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων. Ενώ η φαινομενολογική σχολή, θεωρώντας ότι η κοινωνική πραγματικότητα δημιουργείται και προσδιορίζεται μέσα από τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων στη βάση της διωποκειμενικότητας θα χρησιμοποιήσει τη βιογραφική μέθοδο ως αναλυτικό εργαλείο.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τη συλλογή βιογραφιών στις ποσοτικές μεθόδους, με αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό της βιογραφίας και στην κοινωνιολογία. Γενικά, παρατηρείται μια άρνηση στο είδος αυτό της έρευνας για αρκετά χρόνια. Στην κοινωνιολογία επανέρχεται όταν απαξιώνεται η μέθοδος της ποσοτικής έρευνας. Η επιστροφή στη βιογραφική προσέγγιση εκφράζει «τη μετάβαση από την τάση για γενίκευση σε απόψεις πιο συγκεκριμένες, οι οποίες μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά».¹⁵ Έτσι, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, αρχίζει και πάλι να επανέρχεται στις επιστημονικές συζητήσεις. Στη Γαλλία προτάθηκε από τον Ντανιέλ Μπερτώ το 1976 με το έργο του *Histoire de vie récits de pratique? Methodologie de l'approche biographique en sociologie*. Το έργο του βέβαια βλέπει τη βιογραφία από την πλευρά της κοινωνιολογίας, και ο ίδιος πίστευε ότι μ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνιολογία θα έβγαινε από την κρίση σε μια εποχή που αναζητούσε τον εαυτό της στις πολιτικές παρακαταθήκες του Μάη του '68. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας οι βιογραφικές προσεγγίσεις πολλαπλασιάστηκαν με ταχείς ρυθμούς σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες. Η βιογραφία θα εμφανιστεί το 1980 και στην κοινωνική ιστορία με ένα άρθρο του ιστορικού Paul Thompson με τίτλο «Des récits de vie à l'analyse du changement social» στο Περιοδικό *Cahiers Internationaux de Sociologie*. Στο άρθρο αυτό, όπως επισημαίνει η Θεοπούλα Ανθογαλίδου, η βιογραφία προβάλλεται σαν ένα μέσο μεθοδολογικού σωφρονισμού για τους ερευνητές, ένα μέσο που επιβάλλεται έξωθεν ως μια τεχνική επιλογή, της οποίας τα πλεονεκτήματα μπορούμε να υποστηρίξουμε κρίνοντας από τα θετικά της αποτελέσματα. Η βιογραφία δεν ενσωματώνεται στον θεωρητικό και μεθοδολογικό προβληματισμό, δηλαδή σε έναν επιστημονικό στοχασμό, αλλά προκύπτει ως αυθαίρετη επιλογή, που βασίζεται στην ακύρωση της προσφοράς των μεγάλων θεωριών και οδηγεί τον ερευνητή σε μια παράλληλη ανάπτυξη της έρευνας και της θεωρητικοποίησης.¹⁶ Η έμφαση που δίδεται την περιο-

¹⁵ Η Μαρία Θανοπούλου και η Μαρίνα Πετρονότη στην παραπάνω έρευνά τους παραπέμπουν (υποσ. 14) για το συγκεκριμένο θέμα στο Misztal B., «Autobiographies of Workers as a Source of Socio-historical Knowledge», *International Oral History Conference*, Αμστερνταμ 1980.

¹⁶ Η Θεοπούλα Ανθογαλίδου σε ένα άρθρο της αναλύει τον ρόλο της βιογραφίας σε περίπτωση που χρειάζομαστε να εξαγάγουμε σαφή συμπεράσματα για σχετικά φτωχές και καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες. Θεωρεί τη βιογραφία από κοινωνιολογική πλευρά και διατυπώνει συγκεκριμένες απόψεις σχετικά με τη βιογραφική προσέγγιση. Απορρίπτει την άποψη ότι αποτελεί μέθοδο και τη θεωρεί ως μια τεχνική επεξεργασία στοιχείων. Επίσης, σχετικά με την ανάλυση του Bertaux για τη βιογραφική προσέγγιση μας παραπέμπει στο άρθρο των Heinriz Ch. και Rammstedt «L'approche biographique en France» στο *Cahiers International de Sociologie*, τόμ. XCI-1991, 1991, σσ. 331-370, στο οποίο επισημαίνεται ότι ο Bertaux πρότεινε τη βιογραφική προσέγγιση ως μια προσπάθεια να αμφισβητηθούν «όλες οι ιδέες, όχι μόνο όσες κληρονομήθηκαν από τη θετικιστική παράδοση της εμπειρικής κοινωνιολογίας, αλλά και όσες υποβλήθηκαν από τα κυρίαρχα τότε φιλοσοφικά ρεύματα

δο αυτή στη μέθοδο της βιογραφίας συνδέεται στενά με την ανάπτυξη της προφορικής και κοινωνικής ιστορίας που σκοπό έχει να αναλύσει συμπεριφορές απλών, φτωχών και καταπιεσμένων ατόμων.

Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι η βιογραφική μέθοδος, αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί βασικό ερμηνευτικό εργαλείο της κοινωνιολογικής έρευνας. Επεκτείνεται βέβαια κατ' αυτόν τον τρόπο και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, όπως η ανθρωπολογία, που σκοπό έχει, ερευνώντας τα επιμέρους άτομα, να συλλέξει στοιχεία για τη συνολική εικόνα μιας κοινωνικής ομάδας. Η τάση παρεμβολής της βιογραφικής μεθόδου στην ανθρωπολογική ανάλυση –τονίζει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης– ή ακόμα η χρήση της βιογραφίας ως πρίσματος για την παρουσίαση της ανθρωπολογικής έρευνας, συνιστούν ενδείξεις της απομάκρυνσης ορισμένων ρευμάτων της σύγχρονης ανθρωπολογίας από τον λειτουργισμό, με αναπροσανατολισμό προς τη λεγόμενη «εθνοβιογραφία».¹⁷ Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μέχρι τα τέλη σχεδόν της δεκαετίας του 1990, η βιογραφία σταματά να αποτελεί μια από τις βασικές μεθόδους ανάλυσης, αφού ουσιαστικά επικράτησε η έννοια του συλλογικού στην αναζήτηση των παραγόντων της ιστορίας και παραγκωνίστηκε το ατομικό. Ωστόσο, επανέρχεται πλέον δυναμικά στις επιστημονικές συζητήσεις, διεκδικώντας τη θέση της στις μεθοδολογικές πρακτικές.

1.1.2. Μεθοδολογικά στοιχεία της βιογραφίας

Ξεκινώντας την ανάλυσή μας σχετικά με τα μεθοδολογικά στοιχεία της βιογραφίας, θα πρέπει κατ' αρχάς να απαντήσουμε σ' ένα βασικό ερώτημα. Τι εννοούμε με τη λέξη βιογραφία; Είναι η γραπτή εξιστόρηση της ζωής και της δραστηριότητας ενός προσώπου, από την αρχή μέχρι το τέλος της ζωής του. Επίσης, θα πρέπει να απαντήσουμε σ' ένα βασικό ερώτημα, στο αν η βιογραφία είναι τεχνική ή μέθοδος. Πρόκειται για ένα αρκετά δύσκολο ερώτημα. Στο κείμενο αυτό η βιογραφία εκλαμβάνεται ως μέθοδος της ιστορικής έρευνας, καθώς παρέχει όλα τα εχέγγυα μιας επιστημονικής εργασίας. Πραγα-

στη Γαλλία, δηλαδή από τον μαρξισμό και τον στρουκτουραλισμό». Η Ανθογαλίδου προσθέτει ότι με τη βιογραφική προσέγγιση του Bertaux και την επαγωγική συγκέντρωση πληροφοριών για τη ζωή και τις πράξεις των ανθρώπων, η κοινωνιολογία θα γινόταν μια συγκεκριμένη επιστήμη και θα συγκροτούσε το αντικείμενό της προς μια «διαλεκτική εθνολογία, ιστορική και συγκεκριμένη, βασισμένη στον πλούτο της ανθρώπινης εμπειρίας», όπως επισημαίνει ο ίδιος στο άρθρο του «L'approche biographique. Sa validité méthodologique, ses potentialités» στο *Cahiers International de Sociologie*, τόμ. LXIX, 1980, σσ. 197-225. Υπερβολικά φιλόδοξη άποψη, που απέδιδε στη βιογραφία τις διαστάσεις μιας υπερ-μεθόδου που θα αναλάμβανε να επιτύχει τη μεγάλη τομή στις κοινωνικές επιστήμες. Στην πραγματικότητα, τονίζει η Ανθογαλίδου, η πρότασή του πάσχει από έναν εγγενή εμπειρισμό, καθώς από τη μια ταυτίζει το «συγκεκριμένο» με τις εμπειρίες ατόμων-υποκειμένων και από την άλλη αποδίδει στον ερευνητή έναν διαφορούμενο ρόλο, του συνομιλητή και σημασιολόγη και, παράλληλα, μαθητευόμενου στο συγκεκριμένο της εμπειρίας. Του αποδίδει δηλαδή τον ρόλο ενός άγραφου χαρτιού, που διακατέχεται από την επιθυμία να εγγραφεί. Βλ. Θεοπούλα Ανθογαλίδου, «Ιστορίες ζωής και κοινωνική συνείδηση», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμ. 1, τχ. 3, Δεκέμβριος 1998.

(πηγή: <http://www.auth.gr/virtualschool/1.3/Praxis/AnthogalidouLifeStories.html>)

¹⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π.*, σ. 22.

ματοποιείται έρευνα, αρχειακή και δευτερογενής, που εμπλουτίζει το υλικό με αντικειμενικές πληροφορίες, ενώ, από μια άλλη σκοπιά, ερευνάται σε μικροεπίπεδο η κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα μιας συγκεκριμένης περιόδου.

Αναζητώντας την πληροφορία για την ιστορία ενός ανθρώπου, που με τη ζωή και τη δράση του επηρέασε λίγο ή πολύ τις εξελίξεις μιας περιόδου της ελληνικής ιστορίας, επιλέχθηκε η μέθοδος της βιογραφίας, λόγω των γνωστικών δυνατοτήτων της μεθόδου.¹⁸

Γενικεύοντας λίγο τα παραπάνω, μια βιογραφία μπορεί να έχει δύο βασικές όψεις, τη «θετική» και την «αρνητική», με την έννοια ότι το βιογραφούμενο πρόσωπο στη συνείδηση των ανθρώπων που συνθέτουν τη βιογραφία ή απλά τη διαβάζουν, έχει μια σπουδαιότητα ανάλογα με τη ζωή και τις πράξεις του. Οι βιογράφοι μπαίνουν σε μια διαδικασία επιλογής θετικού ή αρνητικού προτύπου, ανάλογα με την επιρροή που άσκησε το εκάστοτε βιογραφούμενο πρόσωπο στην κοινωνία, την πολιτική, την ιδεολογία κ.λπ.¹⁹ Η μέθοδος της βιογραφίας χρησιμοποιείται επανειλημμένως, τόσο από τους ιστορικούς όσο και από άλλους, όπως πολιτικούς επιστήμονες, όταν για παράδειγμα, αποφασίζουν να ασχοληθούν με το αντικείμενο της πολιτικής ηγεσίας, ή ψυχολόγους και ψυχαναλυτές, όταν χρησιμοποιούν την κλινική μέθοδο (case histories) κ.λπ.. Στην ιστορική επιστήμη η βιογραφία παίζει σημαντικό ρόλο στον βαθμό που μέρος της ιστορικής ανάλυσης αποτελούν όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά και τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σ' αυτά. Αυτό σημαίνει ότι αρκετές φορές ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος να αναφερθεί σ' αυτά τα πρόσωπα, περιγράφοντας τη ζωή και τη δράση τους. Βέβαια, δεν πρέπει να φτάσουμε στο σημείο να υιοθετήσουμε το απόφθεγμα του αμερικανού ποιητή Ραλφ Ουάλντο Έμερσον «δεν υπάρχει ιστορία, παρά μόνο βιογραφία». Ο Απόστολος Δοξιάδης στο κείμενό του «Η αφήγηση ως γνώση και η περίπτωση της βιογραφίας», αναφέρει σχε-

¹⁸ Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν έπαψαν ποτέ να ενδιαφέρονται για τις σχέσεις ατόμου και κοινωνίας, και η βιογραφία είναι μια μέθοδος σύνδεσης αυτών των δύο. Ο Φεραρότι επισημαίνει σχετικά με το παραπάνω και τη σχέση της βιογραφίας με τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες τα εξής: «Ο διαλεκτικός πόλος ως προς τον οποίο η βιογραφία ή το βιογραφικό κείμενο πρέπει να αναλύονται, να περιγράφονται, να εξηγούνται και να ερμηνεύονται, πρέπει να αναζητηθεί πέρα από το άτομο και την αρχική ομάδα. Βρίσκεται στο επίπεδο των μεγάλων ιστορικών παραγόντων, σε μια διάσταση μετα-ατομική. Συγκροτείται από τα αντικειμενικά δομικά χαρακτηριστικά του πεδίου, στο οποίο ζουν και δρουν τα άτομα και οι ομάδες καταγωγής τους. Σύμφωνα με την έκφραση του Τ. Ρ. Μίλλς, αυτός ο πόλος δεν ανήκει στο ιδιαίτερο περιβάλλον, αλλά στη δομή. Όταν κάθε βιογραφία συσχετιστεί με τα χαρακτηριστικά του πλαισίου μέσα στο οποίο δομείται, η έρευνα διενεργεί μια αναλυτική εξειδίκευση της διαλεκτικής. Και έτσι η διαλεκτική ξεπερνά τον μυστικιστικό, αφηρημένο και δογματικό της χαρακτήρα και προσδιορίζεται ιστορικά, αποκτά μια κοινωνιολογική βαρύτητα». Βλ. Fr. Ferrarotti, «Les biographies comme instrument analytique et interprétatif», στο *Cahiers Internationaux de Sociologie*, τόμ. LXIX, 1980, σσ. 227-248, τη μετάφραση από το άρθρο της Θεοπούλας Ανθογαλίδου, «Ιστορίες ζωής και κοινωνική συνείδηση», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμ. 1, τχ. 3, Δεκέμβριος 1998.

(πηγή: <http://www.auth.gr/virtualschool/1.3/Praxis/AnthogalidouLifeStories.html>)

¹⁹ Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Χίτλερ –σπουδαίας, αλλά παράλληλα διεφθαρμένης προσωπικότητας -, πρόκειται για βιογραφία με βάση τη λειτουργία του αρνητικού προτύπου.

τικά ότι, κι αν η μοντέρνα ιστοριογραφία τείνει συχνά να απορρίπτει την αρχαία εξίσωση ιστορίας με τους βίους μεγάλων αντρών, συχνά ασχολείται με τη βιογραφία των καθημερινών ανθρώπων. Ωστόσο, η πιο μοντέρνα ιστοριογραφική συνείδηση δεν μπορεί να αρνηθεί ότι μελετώντας, για παράδειγμα, τη Ρωσική Επανάσταση, δεν παίζει καίριο ρόλο η βιογραφία του Λένιν, ή στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο του Χίτλερ και του Τσόρτσιλ.²⁰

Ας δούμε όμως συνοπτικά τι περιλαμβάνει η βιογραφική μέθοδος. Κατ' αρχάς περιλαμβάνει, τη βιογραφία, την αυτοβιογραφία ή τα απομνημονεύματα, τις νεκρολογίες, τις προσωπικές ιστορίες, τις προφορικές αφηγήσεις, τις ιστορίες ζωής κ.ά.. Αυτές οι κατηγορίες μπορούν να αποδοθούν με διάφορους τρόπους. Ο γραπτός λόγος είναι ο κατεξοχήν τρόπος αποτύπωσης της ζωής ενός ατόμου και από αυτόν απορρέουν κι άλλοι τρόποι, όπως η κινηματογραφική, η οπτική και η ακουστική αναπαράσταση. Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με τη γραπτή βιογραφία. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η βασική κατευθυντήρια γραμμή της βιογραφικής μεθόδου είναι η ζωή του ατόμου που επιλέγουμε να παρουσιάσουμε. Από την περίοδο της γέννησης της μοντέρνας, ποιοτικής και διερευνητικής κοινωνιολογίας που κυρίως τοποθετείται χρονικά στην επικράτηση της βεμπεριανής σκέψης, γίνεται προσπάθεια αναζήτησης των στοιχείων εκείνων που θα οριοθετήσουν μια επιστημονική μέθοδο για την ανάλυση των προσωπικών στοιχείων της ζωής ενός ατόμου. Από κοινωνιολογική άποψη η μέθοδος της βιογραφίας βασίζεται σε στοιχεία που προκύπτουν από προσωπικές απόψεις –διατυπωμένες προφορικά ή γραπτά– και δίνουν ιδιαίτερο νόημα στο αντικείμενο της μελέτης, στη ζωή του προσώπου. Από την εποχή του Dilthey αυτή η άποψη βρίσκεται συνεχώς στο πεδίο του ενδιαφέροντος των ανθρωπιστικών επιστημών.²¹

Από κοινωνιολογική σκοπιά η αυτοβιογραφία και η βιογραφία, στηρίζονται σε εννέα σημαντικά στοιχεία που διαμορφώνουν την προσωπικότητα του ατόμου που βιογραφείται ή αυτοπροσδιορίζεται με την αυτοβιογραφία του. Αυτά τα εννέα στοιχεία είναι κυρίως κοινωνικά: α) η ύπαρξη των «άλλων», β) η επιρροή και η σπουδαιότητα του φύλου και της τάξης, γ) η οικογενειακή απαρχή, δ) τα σημεία εκκίνησης, ε) η γνώση και η οξυδέρκεια του συγγραφέα και του παρατηρητή, στ) η αμεροληψία του βιογράφου, ζ) το πραγματικό άτομο και η πραγματική ζωή, η) το αποφασιστικό σημείο ή το σημείο καμπής στη ζωή και την εμπειρία του βιογραφούμενου προσώπου και τέλος θ) οι αναφορές που βασίζονται σε πραγματικά γεγονότα και δεν προέρχονται από μυθοπλασίες.²² Αυτά τα στοιχεία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και από τη σκοπιά της βιογραφίας ως ιστορικής μεθόδου. Ο βιογράφος σ' αυτήν την περίπτωση έχει να αντιμετωπίσει όλα τα πα-

²⁰ Ο Απόστολος Δοξιάδης αναλύει διεξοδικά τη σχέση βιογραφίας και αφηγηματικής πρακτικής, δίνοντας αρκετά στοιχεία για τη βιογραφία ως αφηγηματική γνώση, όμως επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κινηματογραφική βιογραφία και όχι τόσο στη βιογραφία ως μέθοδο της ιστορίας. Απόστολος Δοξιάδης, «Η αφήγηση ως γνώση και η περίπτωση της βιογραφίας», σσ. 1-39.

(Πηγή: <http://www.apostolosdoxiadis.com/films/essays/AfigisiOsGnosi.pdf>.)

²¹ Σχετικά με τη σχέση της βιογραφίας με τις κοινωνικές επιστήμες ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Norman K. Denzin, *Interpretive Biography*, Sage Publications, California, London, New Delhi 1989, σ. 14.

²² Norman K. Denzin, *ό.π.*, σ. 17.

ραπάνω προβλήματα και ταυτόχρονα τον χώρο και τον χρόνο όπου έζησε το βιογραφούμενο πρόσωπο. Επίσης, ο βιογράφος έχει να αντιμετωπίσει ορισμένους βασικούς κινδύνους που προκύπτουν από την αποκλειστική ενασχόλησή του με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Κατ' αρχάς, καθίσταται κοινωνός βασικών λεπτομερειών για τη ζωή και τη δράση του προσώπου που βιογραφεί, με αποτέλεσμα από τη μία πλευρά να έχει το ισχυρό πλεονέκτημα να ελέγχει απόλυτα το αντικείμενο της έρευνάς του, αλλά από την άλλη έχει μια βασική αδυναμία· δικαιώνει συνεχώς στα μάτια του αναγνώστη τη σχετική επιλογή του. Επιπλέον, ο βιογράφος θα πρέπει με σχετική επιχειρηματολογία να αποφεύγει την κατηγορία ή την υποψία ότι είναι κατά οποιονδήποτε τρόπο στρατευμένος ως προς το αντικείμενό του.²³

Ο βιογράφος έχει τη δυνατότητα να «πλάσει» τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνά του, από την άποψη ότι μπορεί να ενισχύσει ή όχι κάποια δεδομένα, να δώσει έμφαση σ' αυτά που κυρίως τον ενδιαφέρουν και να σχολιάσει λιγότερο κάποια άλλα, να αποσιωπήσει στοιχεία ή και να προσθέσει.²⁴ Γι' αυτό άλλωστε σε αρκετές περιπτώσεις που υπάρχουν πολλές βιογραφίες για ένα πρόσωπο, η κάθε μια διαθέτει τα δικά της ερμηνευτικά στοιχεία, που ναι μεν να συγκλίνουν σε βασικές συνιστώσες, αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιούνται, ανάλογα με την οπτική του εκάστοτε βιογράφου. Έτσι, πέρα από την ίδια ή τη διαφορετική σε κάθε περίπτωση διάρθρωση του κειμένου, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των αφηγητών που έγκεινται κυρίως στην εν γένει κοσμοαντίληψή τους. Το ενδιαφέρον συνίσταται στο ότι το «αντικείμενο» της έρευνας δεν εξαντλείται, κι αυτό έχει να κάνει τόσο με το καθαυτό ενδιαφέρον όσο και με την ανάγκη για περαιτέρω εμβάθυνση ή για νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες. Επίσης, ένα άλλο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της μεθόδου είναι ότι ο αναγνώστης γνωρίζει εκ προοιμίου σε τι αναφέρεται ο συγγραφέας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις παραμένει ανοιχτός στις όποιες εκπλήξεις τού επιφυλάσσει. Η χρησιμότητα λοιπόν της βιογραφίας (σε όποια εκδοχή της, ιστορική, πολιτική, ψυχαναλυτική κ.λπ.),²⁵ είναι διττή. Από τη μια πλευρά έχει θεωρητικό ενδιαφέρον το οποίο προκύπτει από την αλληλεξάρτηση κοινωνίας και ατόμου, από το πώς δηλαδή

²³ Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουندούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Φ. Λένης, Αθήνα 1993, σ. 18.

²⁴ «Η τέχνη της βιογραφίας, σύμφωνα με τη Virginia Woolf, έγκειται ακριβώς στην ικανότητα του βιογράφου να μεταβάλλει την ανασύνθεση της πραγματικότητας, μέσα στις δεδομένες δεσμεύσεις και τα όριά της, σε καλλιτεχνική εμπειρία: "Με την αφήγηση των πραγματικών γεγονότων, τη διάκριση του μικρού από το μεγάλο και τη διαμόρφωση του όλου, ώστε να γίνεται δυνατή η αντίληψη του περιγράμματος, ο βιογράφος προσφέρει περισσότερα ερεθίσματα στη φαντασία από οποιονδήποτε ποιητή ή μυθιστοριογράφο, εκτός από τους πολύ μεγάλους"». Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ό.π., σ. 18.

²⁵ Σχετικά με τη σχέση βιογραφίας και ψυχανάλυσης, ο Freud έγραψε τη βιογραφία με τίτλο *Leonardo da Vinci and a Memory of his Childhood* (1910), πρωτότυπη για την περίοδο εκείνη από πολλές πλευρές, αφού υιοθέτησε μοντέρνες πρακτικές στην τέχνη της βιογραφίας. Ο Freud ξεκινά το τελευταίο κεφάλαιο της βιογραφίας του με μια σειρά από γενικές αμφισβητήσεις για το υπό εξέταση θέμα κι αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την πλευρά της ψυχαναλυτικής προσέγγισης της βιογραφίας. Βλ. την ανάλυση του Malcolm Bowie, που μας δίνει αρκετά στοιχεία για τον Freud και την τέχνη της βιογραφίας, στο κείμενο «Freud and the Art of Biography» στο Peter France & William St Clair (eds.), *Mapping Lives...*, ό.π., σσ. 177-192.

το άτομο εσωτερικεύει, κατανοεί και δρα μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και από την άλλη ιστορικό, με την έννοια ότι μπορούμε να ανακαλύψουμε νέα στοιχεία όχι μόνο για τη ζωή του βιογραφούμενου προσώπου, αλλά για την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία της εποχής.

Ένα στοιχείο, άμεσα συνδεδεμένο με το θεωρητικό ενδιαφέρον, είναι ότι μια βιογραφία μπορεί να φέρει στο φως τις αντιλήψεις ή τα στερεότυπα που συγκροτούν την κοινωνία μιας συγκεκριμένης περιόδου. Γεγονός βέβαια που σε αρκετές περιπτώσεις βοηθά στην κατανόηση της συμπεριφοράς της υπό ανάλυση προσωπικότητας. Η βιογραφία επίσης σε αρκετές περιπτώσεις μας βοηθά να αντιληφθούμε τις ηθικές στάσεις που υπαγορεύουν ανθρώπινες πράξεις κι απ' αυτήν την άποψη μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα κίνητρα των συγκεκριμένων πράξεων. Ταυτόχρονα, συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται οι ατομικές και συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές.

Ο Richard Holmes στο κείμενό του με τίτλο «The Proper Study?» σχετικά με τη βιογραφία αναφέρει ότι αποτελεί μια τέχνη της γραφής και προσπαθεί να απαντήσει στα ερωτήματα αν αποτελεί επιστημονική μέθοδο, αν μπορεί να αποτελέσει μέρος της ακαδημαϊκής έρευνας, κι αν ακόμα μπορεί να υπάρξει μια νέα πανεπιστημιακή έδρα για σπουδές στη βιογραφία.²⁶ Αυτά τα ερωτήματα είναι βασικά αν θεωρήσουμε ότι η μέθοδος της βιογραφίας χρησιμοποιείται ως εργαλείο πολλών επιστημονικών ερευνών, ιστορικών, ανθρωπολογικών, ιατρικών κ.ά.. Ωστόσο, δεν μπορούμε εδώ να επεκταθούμε περισσότερο· κρατάμε ανοιχτά τα ερωτήματα αυτά για μια ξεχωριστή συζήτηση.

Μελετώντας τα μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφίας, ανακαλύπτουμε μια άλλη διάσταση που συνδέει την ιστορία και τη μνήμη. Η βιογραφία, και ιδιαίτερα η «εθνική» βιογραφία συνδέεται αναπόσπαστα με την «τέχνη» της μνήμης –της «εθνικής» μνήμης– από τη στιγμή που μας προσφέρει τη δυνατότητα να επεξεργαστούμε στοιχεία που σχετίζονται με τη διαμόρφωση μιας «εθνικής ταυτότητας» σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και κάτω από δεδομένες πολιτικές συνθήκες και ιδεολογικά σχήματα. Πολλοί ερευνητές θεωρούσαν τη βιογραφία ως το φτωχότερο είδος της ιστοριογραφίας. Ο Παπαθανασόπουλος στην ανάλυσή του επισημαίνει ότι η βιογραφική μέθοδος θεωρείται από πολλούς ως το φτωχότερο είδος, διότι παρά τον πλούτο των πηγών, η ιστορία είναι σε θέση να εξηγήσει πολύ λίγα, επειδή ακριβώς φαίνεται να ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τις πράξεις και τη συμπεριφορά ενός και μόνο ατόμου.²⁷ Εξάλλου, λίγιοι

²⁶ Ο Richard Holmes υποστηρίζει ότι στην Αγγλία υπάρχουν οι βάσεις για την εισαγωγή ενός προπτυχιακού μαθήματος με θέμα τη βιογραφία. Οι βάσεις αυτές εντοπίζονται σε βιογραφίες, λογοτεχνικές και ιστορικές, που έχουν γραφτεί μεταξύ των ετών 1670 και 1970, και αποτελούν πηγές για έρευνα. Μεταξύ των παλαιότερων και των νεότερων βιογραφιών μπορούν να ανακαλυφθούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ιστορικές πληροφορίες. Richard Holmes, «The Proper Study?», στο Peter France & William St Clair (eds.), *Mapping Lives...*, ό.π. σσ. 7-18.

²⁷ Για τη διατύπωση ότι η βιογραφία αποτελούσε για πολλούς το φτωχότερο είδος ιστοριογραφίας ο Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, στην ανάλυσή του που αφορά σχόλια για μια βιογραφία του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, στην εισαγωγή του (υποσ. 1 και 2) μας παραπέμπει στους L. Febvre, *La terre et l' evolution hu-*

ιστορικοί επέλεξαν τη μέθοδο αυτή για να περιγράψουν και να αναλύσουν συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, με στοιχεία που θα αντλούσαν μέσα από τη ζωή ενός συγκεκριμένου προσώπου.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι η μέθοδος της βιογραφίας –όπως άλλωστε συμβαίνει και σε πολλές άλλες μεθόδους– ενέχει μεθοδολογικούς κινδύνους τους οποίους ο βιογράφος θα πρέπει να είναι σε εγρήγορση, ώστε να μπορεί να τους αντιμετωπίσει. «Αν αποτύχει, τότε δεν θα προσφέρει στην ιστοριογραφία παρά μόνο ένα πνευματικό γύμνασμα ή στην καλύτερη περίπτωση, μια επίδειξη ιστοριοδιφικής ευρυμάθειας». ²⁸ «Αν όμως επιτύχει, τότε θα έχει κατορθώσει, με την ευκαιρία της μελέτης της ζωής ενός συγκεκριμένου ατόμου, αφενός, να ανασύρει την οργάνωση και λειτουργία εκείνων των θεσμών που συνέθεταν την ιστορική κοινωνία του υπό βιογράφιση προσώπου και, αφετέρου, ένα τμήμα έστω από το περίφημο “πνεύμα της εποχής” που συνέδεσε την ιστορική πραγματικότητα με την ιστορική πράξη, τους αντικειμενικούς καταναγκασμούς με την υποκειμενική παρέμβαση, τη δομή με τη σκέψη μέσα στον χρόνο». ²⁹ Η πρόταση αυτή κατά τη γνώμη μου περιέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για την ανάλυση της σχέσης βιογραφίας και ιστορίας που φαίνονται σε ορισμένα σημεία να είναι αλληλένδετες. Ο Κ. Θ. Δημαράς, τονίζει ότι το βιογραφικό είδος, παρά τις μεγάλες ομοιότητες και την κοινή υφή του με την ιστορία, διαφέρει σαφώς σ’ ένα σημείο· «[πρόκειται] για ένα σφαιρικό σώμα που γνωρίζει τον εαυτό του ως ένα μόνο ιστορικό αντικείμενο και έχει απόλυτη συνείδηση για την ενότητά του αυτή». ³⁰

1.2. Μεθοδολογικά ζητήματα για τη βιογραφία του Αλ. Ρ. Ραγκαβή

Παρακάτω, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε τις κατευθυντήριες γραμμές της βιογραφίας που αφορά στη ζωή και το έργο μιας σημαντικής προσωπικότητας του ελληνικού 19^{ου} αιώνα. Σκοπός μου δεν είναι να χρησιμοποιήσω τη βιογραφική μέθοδο ως μια διέξοδο και να περιγράψω την προσωπικότητα του βιογραφούμενου προσώπου. Αυτό που με ενδιαφέρει περισσότερο είναι η εν γένει αναζήτηση εκείνων των στοιχείων που θα προσφέρουν ιστορικό υλικό στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής και στην εν γένει διπλωματική πολιτική του νεοσύστατου κράτους. Η παρουσία του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή στην ελληνική πολιτική, στην εκπαιδευτική, κοινωνική, λογοτεχνική και διπλωματική ιστορία του 19^{ου} αιώνα είναι γενικά γνωστή με πλείστες δευτερογενείς αναφορές στο πρόσωπό του και την πολύπλευρη δράση του. Ο ίδιος όμως είναι κυρίως γνωστός για

maine, Παρίσι 1922 σ. 201, P. Bourdieu, «L’ illusion biographique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62/63 (1986), σ. 70, G. Chaussinand-Nogaret, «Biographique (Histoire)», στο A. Burguière (επιμ.), *Dictionnaire des sciences historiques*, Παρίσι 1986, σσ. 86-87. Βλ. επίσης τις αναλύσεις για το συγκεκριμένο θέμα των C. Levi-Strauss, *La pensee sauvage*, Plon, Παρίσι 1962, σ. 340-348 και R. Aron, *La philosophie critique de l’ histoire*, Παρίσι 1969, σ. 108, Κ. Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Φ. Λένης, Αθήνα 1993, σ. 18.

²⁸ M. Bloch, *The Historian’s Craft*, Manchester University Press, Manchester 1954, σσ. 25-26.

²⁹ Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 19.

³⁰ Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986, σ. 11.

τη συγγραφική του δραστηριότητα και όχι τόσο για την πολιτική και κυρίως διπλωματική του συμβολή στη διαμόρφωση και συγκρότηση της φυσιογνωμίας του νεοσύστατου κράτους. Οι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό είναι η δυσανάλογη υπερτίμηση της ιδιότητας του Ραγκαβή ως συγγραφέα και ποιητή και ταυτόχρονα η υποτίμηση της συνεισφοράς του τόσο ως πολιτικού όσο και ως διπλωμάτη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι ο Ραγκαβής δραστηριοποιήθηκε ως ανώτερος δημόσιος υπάλληλος και πολιτικός από την πρώτη στιγμή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους αναλαμβάνοντας σημαντικές θέσεις. Η απόπειρα της βιογράφησης του συγκεκριμένου προσώπου προέκυψε αρχικά από την ανάγκη για εμβάθυνση και μελέτη του ελληνικού 19^{ου} αιώνα και, κατά δεύτερο λόγο, για την αποκατάσταση της δυσαναλογίας, όσον αφορά στην εκτίμηση του Ραγκαβή, ως συγγραφέα, από τη μία, και ως πολιτικού-διπλωμάτη, από την άλλη.

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ιδιαίτερα πολυπράγμων και πολυγράφος, έχει αφήσει σημαντικό υλικό στον αναγνώστη-ερευνητή του. Περισσότερο υλικό διατίθεται κυρίως για τον μελετητή του λογοτεχνικού του έργου και λιγότερο για τον ερευνητή της κοινωνικοπολιτικής του δράσης. Μεγάλης αξίας είναι τα *Απομνημονεύματά* του που αποτελούν σημαντική παρακαταθήκη για τη διερεύνηση κυρίως του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Αν και πρόκειται κυρίως για μια «προσωποκεντρική» γραφή, περιστρεφόμενη γύρω από τις δικές του δραστηριότητες σε σχέση με την πολιτική, τη διπλωματία, την ακαδημαϊκή και τη συγγραφική του ενασχόληση, ωστόσο μπορούμε να εξαγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα τόσο για τον τρόπο λειτουργίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, όσο και τη δική του πολιτική-ιδεολογική προσέγγιση των γεγονότων. Βέβαια, από αρκετούς νεότερους ερευνητές κατηγορήθηκε και απορρίφθηκε για το ύφος, τη γλώσσα, καθώς και για την αδυναμία του να προσφέρει ουσιαστικά στο ελληνικό κράτος από τις θέσεις στις οποίες υπηρέτησε κατά περιόδους. Φαίνεται ότι γράφει τα *Απομνημονεύματά* του, όχι τόσο για να αφήσει πίσω του μια ιστορική παρακαταθήκη, αλλά κυρίως για να εντυπωσιάσει με την πλούσια δραστηριότητά του, τις επαφές του με εξέχουσες προσωπικότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής, καθώς και με την κοινωνική του δράση. Γράφει πολλές λεπτομέρειες για τις συναντήσεις και τα επίσημα γεύματα στα οποία παρήρθε, ενώ πολλές φορές φαίνεται να χάνει το μέτρο και τον σκοπό για τον οποίο γράφει τις σελίδες αυτές της ιστορίας. Ωστόσο, μέσα από τον όγκο της γραφής του, μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής και την πολιτική-ιδεολογική διάσταση των δραστηριοτήτων των ελληνικών κυβερνήσεων, αλλά και για την ευρωπαϊκή εν γένει πραγματικότητα.

Τα απομνημονεύματα, ως τρόπος εξιστόρησης των γεγονότων μιας εποχής, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής έρευνας, έστω κι αν πρόκειται για μια υποκειμενική καταγραφή των γεγονότων. Η δουλειά μας είναι, με βάση αυτά τα απομνημονεύματα, να αναζητήσουμε την «αλήθεια» τους, μέσα από άλλες γραφές ή πιο αντικειμενικές πηγές και να διαμορφώσουμε μια βιογραφία βασιζόμενοι σε δύο συνιστώσες: από τη μία στην ανάδειξη της προσωπικότητας του ερευνούμενου προσώπου και από την άλλη σε μια κατά το δυνατόν αντικειμενική καταγραφή των δραστηριοτήτων της εν λόγω προσωπικότητας. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι η Ιστορία πολλές φορές γράφεται απ'

αυτούς που έζησαν μια συγκεκριμένη περίοδο και βίωσαν τα γεγονότα με τον δικό τους ιδιαίτερο τρόπο. Οι άνθρωποι αυτοί που συμμετείχαν σε πολλές «σημαντικές» περιόδους, αποτύπωσαν τις αναμνήσεις τους. Τα απομνημονεύματα είναι ένας τρόπος για να διερευνήσουμε και να συνθέσουμε ένα ιστορικό κείμενο, προσπαθώντας με διάφορους τρόπους να ανακαλύψουμε την αντικειμενικότητα των λόγων του συγγραφέα. Πολλές φορές είναι δύσκολο να αναδειχθεί αυτή η αντικειμενικότητα, κυρίως γιατί προέρχεται από βιωματικές εμπειρίες άκρως προσωπικές και που φυσικά οι ερμηνείες τους ποικίλλουν σε τέτοιο βαθμό, όσος και ο αριθμός των απομνημονευμάτων που έχουν γραφτεί. Το υποκείμενο δρα σ' ένα περιβάλλον, σε μια ιδιαίτερη χρονική περίοδο και ο τρόπος που ερμηνεύει τα γεγονότα της κάθε περιόδου, εξαρτάται από πολλές παραμέτρους. Κυρίως, από τη χρονική περίοδο που ζει, από τον βαθμό που επηρεάζουν τα γεγονότα την προσωπική του δράση, από το πότε αποφασίζει να γράψει τα απομνημονεύματά του,³¹ από το πόσο ζωντανές είναι οι μνήμες στο μυαλό του και από πολλούς άλλους ενδογενείς και κυρίως εξωγενείς παράγοντες. Τα απομνημονεύματα είναι μια διαδικασία συγγραφής προσωπικών βιωμάτων που αφορούν τόσο την προσωπική ζωή του συγγραφέα όσο και την πολιτικοκοινωνική του δράση. Στην Ελλάδα τα απομνημονεύματα είναι κυρίως πολιτικών και στρατιωτικών που διατυπώνουν βιωματικές ιστορίες της δράσης τους. Φυσικά, υπάρχουν και διαφορετικού είδους απομνημονεύματα που μπορεί να αφορούν την κοινωνική ή την επαγγελματική δραστηριότητα κάποιου προσώπου. Την περίοδο που αναλύουμε έχουμε μεγάλη παραγωγή απομνημονευμάτων (π.χ. Ι. Μακρυγιάννη, Θ. Κολοκοτρώνη, Αν. Συγγρού, Ν. Δραγούμη, λίγο πιο νωρίς του Παλαιών Πατρών Γερμανού κ.ά.).

Ο Ραγκαβής κρατούσε ημερολόγιο από πολύ νωρίς και έτσι ξεκίνησε τη συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* του, τα οποία βέβαια εκδόθηκαν σταδιακά μετά τον θάνατό του, το 1892. Δεν γνωρίζουμε αν η επιλογή να εκδοθούν τα *Απομνημονεύματα* μετά τον θάνατό του, ήταν δική του ή όχι. Στο κείμενό του ο ίδιος φαίνεται ότι ήθελε να τα εκδώσει, εφόσον έβρισκε τους αναγκαίους πόρους:

Ούτω διήλθον οί έννέα πρῶτοι μῆνες ἀπὸ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπανόδου μου, ἐν ἐργασία συντόνω μὲν καὶ διηνεκεῖ, ἀλλὰ δι' ἐμὲ ἐντελῶς στείρα. Καὶ ἐπειδὴ, οὐδ' ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, οὐδ' αἱ μετέπειτα ἐβελτίωσαν τὴν χρηματικὴν θέσιν μου, ἀρκεῖ τοῦτο, νομίζω, ἵνα δικαιολογήσῃ τοὺς ἴσως οὐχὶ λίαν ἐλευθερίους κριθέντας ὄρους τῆς ἀγγελίας τῶν Ἀπομνημονευμάτων τούτων, ἅτινα, χωρὶς ἐκείνων, ἀνάγκη ἦν νὰ μείνωσιν ἀδημοσίευτα.³²

³¹ Ο χρόνος που γράφονται τα απομνημονεύματα έχει ιδιαίτερη σημασία. Αν η συγγραφή τους ξεκινήσει, όπως συμβαίνει συνήθως, σ' ένα στάδιο που ο συγγραφέας «αποσύρεται» από τις δραστηριότητές του, τότε οι κλεινές αναμνήσεις «αποστασιοποιούνται» από τα γεγονότα και φιλτράρονται με το πέρασμα του χρόνου. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως τα απομνημονεύματα γράφονται ταυτόχρονα με τη δράση του συγγραφέα. Τέτοιο ξεχωριστό παράδειγμα αποτελούν τα απομνημονεύματα του Παλαιών Πατρών Γερμανού που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα από το 1821 έως το 1826 και τμηματικά, παράλληλα με την εξέλιξη των γεγονότων.

³² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τόμ. Δ', σ. 507.

Οι δύο πρώτοι τόμοι κυκλοφόρησαν το 1894 και το 1895, αντιστοίχως, ο τρίτος και ο τέταρτος αρκετά χρόνια αργότερα, το 1930.³³ Στην έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του στηρίχθηκαν αργότερα κάποιες βιογραφίες για το πρόσωπό του, όπως του Ευγένιου Ζαλοκώστα που ήδη από το 1916 προχώρησε στη βιογράφηση του ποιητή Ραγκαβή,³⁴ και πρόσφατα, το 1995 του Ε. Σουλογιάννη για τη ζωή και το έργο του. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι οι λεπτομέρειες που μας δίνει ο Ραγκαβής για την ιδιωτική του ζωή αποτελούν μια σκιαγράφιση της καθημερινής πραγματικότητας εκείνης της εποχής κι αυτό αποτελεί σημαντικό εργαλείο στα χέρια του σημερινού ερευνητή.

Ωστόσο, πέραν των *Απομνημονευμάτων*, στα χέρια μας έχουμε ακόμα ένα σημαντικό υλικό προς διερεύνηση· είναι το Αρχείο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Το αρχείο αριθμεί συνολικά 85 φακέλους, οι οποίοι έχουν χωριστεί σε τρία τμήματα. Το πρώτο περιλαμβάνει τους φακέλους 1-56 οι οποίοι χωρίζονται ως εξής: α) 1-16: έγγραφα του ιδιωτικού βίου του Ραγκαβή, β) 17-37: έγγραφα που αφορούν τον δημόσιο βίο του, γ) 38-49: έγγραφα που αφορούν την επιστημονική και λογοτεχνική του δραστηριότητα, δ) 45-49: τιμητικές διακρίσεις και ε) 50-56: διάφορα έγγραφα. Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει τους φακέλους 57-78 και τιτλοφορείται *Κατάλοιπα Χειρόγραφα* και, τέλος, το τρίτο τμήμα που αφορά τους φακέλους 79-85, που συμπεριλαμβάνουν αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών.³⁵ Το υλικό αυτό μας προσφέρει τη δυνατότητα να αναλύσουμε και να επεξεργαστούμε αρκετά από τα στοιχεία που αναφέρονται στα *Απομνημονεύματα*, αλλά και άλλα που δεν υπάρχουν εκεί. Είναι μια σημαντική πηγή –ίσως η σημαντικότερη μαζί με το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών– για την εμβάθυνση στη ζωή και τη δραστηριότητα του Ραγκαβή. Το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών παρέχει σημαντικό υλικό για τη διπλωματική του δραστηριότητα και για τις πολιτικές και εθνικές εξελίξεις της περιόδου. Μια άλλη επίσης σημαντική πηγή αποτελούν οι εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής με άρθρα του ίδιου, αλλά και άλλων που σχετίζονται άλλοτε με πολιτικά και εθνικά θέματα και άλλοτε με το λογοτεχνικό του έργο. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ραγκαβής διετέλεσε συνεργάτης και ιδρυτής αρκετών εφημερίδων και περιοδικών, όπως της *Ευτέρπης*, της *Πανδώρας*, της *Ευνομίας*, του *Le Spectateur de l' Orient*. Στη ρητορική του τελευταίου ανιχνεύει κανείς βασικά ιδεολογικά μορφώματα που αρχίζουν να επικρατούν στη δεκαετία του 1850, γύρω από την κατασκευή του ελληνικού έθνους και της ιστορικής του αποστολής. Σχετικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές του απόψεις, σημαντική πηγή αποτελεί τόσο η αρθρογραφία του στο περιοδικό *Le Spectateur de l' Orient* όσο και το λογοτεχνικό του έργο.

³³ Τάκης Καγιαλής, «Τα Απομνημονεύματα του Αλ. Ρ. Ραγκαβή και η κριτική», εισαγωγή στη νέα έκδοση των *Απομνημονευμάτων*: Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π, τόμ. Δ', σσ. θ'- λη'.

³⁴ Ευγένιος Γ. Ζαλοκώστας, *Διαλέξεις περί Ελλήνων Ποιητών του ΙΘ' Αιώνα*. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*, τχ. 6, Αθήνα 1916, σσ. 5-19.

³⁵ Πηγή: ΚΕΙΝΕ (Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού), Ακαδημία Αθηνών.

Με βάση όλα τα παραπάνω, επιχειρούμε τη σύνταξη μιας βιογραφίας του Ραγκαβή, με σημείο αναφοράς πάντα την κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα. Και εύστοχα παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης: «Η ατομική περίπτωση και η εξιστόρηση της εμπειρίας του συγκεκριμένου προσώπου μπορούν να αποτελέσουν την εικονογράφιση μιας ολόκληρης εποχής. Για τον λόγο αυτό στη σύνθεση της βιογραφίας επιβάλλεται η άσκηση ιστορικής κριτικής και η εφαρμογή κριτηρίων επιλογής, ώστε να διακρίνεται και να αναδεικνύεται το ιστορικά σημαντικό».³⁶

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συγκεκριμένη βιογραφία ακολουθεί κάποιες από τις παραπάνω μεθοδολογικές και αναλυτικές προσεγγίσεις, ανάλογα με το ενδιαφέρον που παρουσιάζεται κατά περίπτωση και ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες του τόπου και του χρόνου. Η χρησιμότητά της για τον ιστορικό, αλλά και για κάθε ενδιαφερόμενο, έγκειται στο γεγονός ότι συμπυκνώνει το καθολικό στο συγκεκριμένο. Φυσικά και στην παρούσα εργασία παραμένει ζητούμενο η αποφυγή του «λάθους» της ταύτισης του βιογράφου με το βιογραφούμενο πρόσωπο ή, μάλλον, του εξωραϊσμού των στοιχείων που προκύπτουν από την έρευνα και ως εκ τούτου και του ίδιου του βιογραφούμενου προσώπου.

³⁶ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ό.π., σ. 25.

2. Η πολιτική – διπλωματική και ακαδημαϊκή πορεία του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή

2.1. Οι ιστορικές καταβολές της οικογένειας Ραγκαβή

Το επώνυμο Ραγκαβής προέρχεται από αρχοντική οικογένεια του Βυζαντίου, που μέλη της αναδείχτηκαν σε εξέχουσες προσωπικότητες του φαναριώτικου κύκλου και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, με μεγάλη προσφορά στο νεότερο ελληνικό κράτος και ειδικότερα στα νεοελληνικά γράμματα. Η πρώτη μαρτυρία για την οικογένεια χρονολογείται στον 8^ο μ.Χ. αιώνα και αναφέρεται στον μικρασιάτη πατρίκιο Ραγκαβέ, παππού του αυτοκράτορα Μιχαήλ Α΄. Του τελευταίου γιοι ήταν ο συναυτοκράτορας Θεοφύλακτος Ραγκαβές (793-) και ο πατριάρχης Ιγνάτιος. Από τους απογόνους του πρώτου, που είχε παντρευτεί κόρη του βασιλιά των Φράγκων Καρλομάγνου, ως πιο αξιόλογοι αναφέρονται ο γιος του Παύλος, ανακαινιστής και ηγούμενος της Μονής Ξηροποτάμου στον Άθω (9^{ος}-10^{ος} αι.), εγγονός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ραγκαβέ, ο μάγιστρος Θεοφύλακτος (10^{ος} αι.) και άλλοι που υπηρέτησαν ως ανώτεροι αξιωματούχοι στα βυζαντινά στρατεύματα. Μετά την κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Λατίνους (1204), το όνομα Ραγκαβέ εντοπίζεται στην Ακαρνανία και τη Θεσσαλία, όπως ο Κωνσταντίνος Ραγκαβές (περ. 1230-1300) «αναγνώστης» και «ταβουλάριος» του Αλμυρού και «άρχων» της Ζαγοράς.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 ανάγκασε την οικογένεια να εκπατριστεί, και, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, την περίοδο της αλώσης είχε σκοτωθεί ένας στρατηγός ονόματι Ραγκαβής. Ο Δημήτριος Ραγκαβές (1440-1500), διοικητής ως τότε των βυζαντινών κτήσεων στο βόρειο Αιγαίο, κατέφυγε στη Ρώμη. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα πολλά από τα διασκορπισμένα μέλη της οικογένειας επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη και πήραν πρωταρχική θέση ανάμεσα στη φαναριώτικη αριστοκρατία. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του, ο παππούς του πατέρα του κατείχε το αξίωμα του πρωτοσπαθάρου στο Βυζάντιο και ήταν επικεφαλής του σώματος των σπαθαρίων, που αποτελούσαν την ανακτορική φρουρά και εκτελούσαν εμπιστευτικές αποστολές του αυτοκράτορα –ο οποίος είχε δύο κόρες που παντρεύτηκαν, η μία τον ηγεμόνα της Βλαχίας και η άλλη της Μολδαβίας.³⁷ Συνδέθηκαν επίσης με συγγενικούς δεσμούς με επιφανείς οικογένειες των Γκίκα, Ρωσέτη, Μπρανγκοβάνου, Σούτσου κ.ά., που οι περισσότεροι απ' αυτούς είχαν διατελέσει ηγεμόνες της Βλαχίας. Από τα σημαντικότερα πρόσωπα της εποχής αυτής ήταν οι Ανδρόνικος Ραγκαβής (-1717) «μέγας χαρτοφύλαξ» του Πατριαρχείου, γιος του Μανουήλ Ραγκαβή (1665-1745), που χρημάτισε «μέγας μπάνος» στη Βλαχία (αυτός επονομάστηκε Ρίζος και έκτοτε η οικογένεια κράτησε και τη δεύτερη επωνυμία, ωστόσο ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του, αναφέρει σχετικά με την επωνυμία Ρίζος, ότι προέρχεται από μια θεία του πατέρα του, η οποία κατείχε ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης και ήταν γνωστή στους διπλωματικούς κύκλους, ιδιαίτερα σπάνια περίπτωση

³⁷ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 12.

για τις συνθήκες της εποχής), ο «μέγας σπαθάριος» Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής (1716;-1779) και ο αδελφός του Ιωάννης Ρίζος Ραγκαβής (1710;- πριν το 1788). Ο τελευταίος σπούδασε ιατρική και φιλοσοφία στην Ιταλία και ασχολήθηκε με την ποίηση. Τα μόνα γνωστά του στιχουργήματα είναι η «Στοιχειομαχία» όπου περιγράφεται η μάχη των στοιχείων της φύσης, και η «Βοσπορομαχία», ένα εκτενέστατο ποίημα με θέμα τη διαμάχη μεταξύ ασιατικής και ευρωπαϊκής όχθης του Βοσπόρου (το ποίημα έχει κατά καιρούς αποδοθεί και σε άλλους, ακόμα και στην αδελφή του Μαρία). Αξιομνημόνευτος είναι ακόμα ο «μέγας ποστέλνικος» της Βλαχίας Γεώργιος Ρίζος Ραγκαβής, πατέρας του Ιάκωβου Ρίζου Ραγκαβή, γενάρχη της οικογένειας Ραγκαβή του 19^{ου} και του 20^{ου} αι..

Ο Ευγένιος Ραγκαβής (1850-1941), γιος του Αλέξανδρου, στρατιωτικός, ασχολήθηκε με τη γενεαλογία και την οικοσημολογία της οικογένειας. Συνέγραψε τα εξής σχετικά έργα: *Χρυσή Βίβλος των ευγενών Φαναριωτών και των πριγκιπικών οικογενειών της Βλαχίας και Μολδαβίας*,³⁸ *Χρυσή Βίβλος των ευγενών των Ιονίων*,³⁹ *Εγχειρίδιον οικοσημολογίας μετά γαλλοελληνικού λεξιλογίου*, σε συνεργασία με τους Γ.Ε. Τυπάλδο, Φ. Κουκουλέ, Δ. Πετροκόκκινο και Α. Χατζή, που εκδόθηκαν από τις εκδόσεις Ελευθερουδάκη το 1926.

³⁸ Στα γαλλικά, *Livre d'or de la noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et Moldavie*, 1892, 1904.

³⁹ Στα γαλλικά, *Livre d'or de la noblesse Ioniennne*, 3 τόμ. 1926-1929.

2.2. Γέννηση, παιδική και εφηβική ηλικία

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, γεννήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1809, στο Μέγα Ρεύμα (Αρναούτκιοι) της Κωνσταντινούπολης, από φαναριώτικη οικογένεια και πέθανε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1892 σε ηλικία 83 ετών. Το όνομά του το πήρε από τον Αλέξανδρο Σούτσο, ηγεμόνα της Βλαχίας. Στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει ότι θυμάται ελάχιστα γεγονότα από την παιδική του ηλικία και από την πατρική εστία. Όταν έγινε οκτώ χρονών, γύρω στα 1818, η οικογένειά του έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι, όπου ο πατέρας του, Ιάκωβος⁴⁰ ανήλθε στον βαθμό του πρωτοσπαθάρου (Υπουργού των Στρατιωτικών) στην Αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας, Αλέξανδρου Σούτσου,⁴¹ θείου του πατέρα του. Φαίνεται ότι εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη ύστερα από μια μεγάλη πυρκαγιά που κατέστρεψε την οικία τους και είχε ως ολέθριο αποτέλεσμα τον θάνατο περίπου δεκαεπτά ατόμων του οικείου περιβάλλοντος της οικογένειας. Από την πυρκαγιά καταστράφηκε και η πλούσια βιβλιοθήκη του σπιτιού και μόνο λίγοι τόμοι διασώθηκαν. Το σπίτι ήταν φτιαγμένο από ξύλο, διότι, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν στους χριστιανούς να φτιάχνουν λιθόκτιστα οικήματα. Ο πατέρας Ραγκαβής δεν θέλησε να οικοδομήσει νέα οικία στην Κωνσταντινούπολη, και τα ερείπια παρέμειναν εκεί μέχρι που ξέσπασε η Επανάσταση, όπό-

⁴⁰ Ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1779 και πέθανε στην Αθήνα το 1855. Σπούδασε στη γενέτειρά του και επιδόθηκε στη μελέτη της ελληνικής και γαλλικής λογοτεχνίας, καθώς και στη σπουδή ευρωπαϊκών και ανατολικών γλωσσών. Ανιψιός του ηγεμόνα της Βλαχίας, Αλέξανδρου Σούτσου, χρημάτισε αντιπρόσωπός του στην Πύλη (1818-1819) και ποστέλνικος και σπαθάρου στη Βλαχία (1819-1821). Από τη θέση που είχε στην Αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας βοήθησε το ελληνικό στοιχείο της περιοχής και μερίμνησε ιδιαίτερα για την ανάπτυξη και τη διάδοση της ελληνικής παιδείας. Συνέβαλε επίσης στη δημιουργία της ελληνικής θεατρικής ομάδας του Βουκουρεστίου (τότε μετέφρασε τον *Ορέστη* του Βιτόριο Αλφιέρι). Μνημένος στη Φιλική Εταιρεία, συνεργάστηκε με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο θάνατος όμως του θείου του (Ιανουάριος 1821) και η δυσάρεστη εξέλιξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία τον ανάγκασαν να καταφύγει στη Βεσσαραβία και ύστερα στην Οδησό. Εκεί οι συνεχείς προσπάθειές του συνέβαλαν στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την ελληνική υπόθεση στους κόλπους της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Το 1829 εγκαταστάθηκε οριστικά με την οικογένειά του στην Ελλάδα. Ο Ι. Ραγκαβής μετείχε ενεργά στην πνευματική κίνηση του νεοσύστατου κράτους και ειδικότερα της ελληνικής πρωτεύουσας. Ήταν συνιδρυτής της Φιλεκπαιδευτικής και της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1836-1837). Από τους πρώτους εκπροσώπους της Αθηναϊκής Σχολής, καλλιέργησε τον ποιητικό λόγο, επηρεασμένος από τις προρομαντικές τάσεις της εποχής του, έγραψε πρωτότυπες δραματικές συνθέσεις και μετέφρασε κείμενα της κλασικής αρχαιότητας και της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας (Βολταίρο, Ρακίνα, Κορνέιγ). Από τη λογοτεχνική του δημιουργία αναφέρονται: τα *Ποιήματα* (τόμ. Α' - Β', 1836) και τα *Νέα Ποιήματα* (1851), που περιέχουν δικά του ποιήματα και τραγωδίες, καθώς και μεταφράσεις της *Αινειάδος* του Βιργιλίου, που εκδόθηκε με επιμέλεια του γιου του, Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή σε δύο τόμους (1871-1872) και το τρίτομο σύγγραμμά του *Τα Ελληνικά* (1853-1854), μια γεωγραφική, ιστοριοαρχαιολογική και στατιστική μελέτη για την αρχαία και νεότερη Ελλάδα, που περιέχει σημαντικά στοιχεία για τους τομείς που πραγματεύεται. Βλ. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9^ο, σσ. 12-13, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1991.

⁴¹ Στα *Απομνημονεύματά* του ο Ραγκαβής, μας δίνει την εικόνα του ηγεμόνα και την επισιμότητα με την οποία παρουσιαζόταν σε διάφορες περιστάσεις, τόσο δημόσιες όσο και ιδιωτικές. Βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 71.

τε δημεύθηκαν από τους Οθωμανούς, και πολύ αργότερα, το 1873 η κατεστραμμένη οικία δόθηκε στην ιταλική κυβέρνηση που τη χρησιμοποίησε ως πρεσβεία. Κατά την αποχώρηση της οικογένειας από την Κωνσταντινούπολη και στη διαδρομή προς τη Βλαχία, σε διάφορες πόλεις όπου έκαναν στάσεις, όπως για παράδειγμα στην κωμόπολη των Σαράντα Εκκλησιών, οι προύχοντες της πόλης τους δέχονταν με ενθουσιασμό. Ο πατέρας του κατείχε σημαντική θέση στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της περιοχής· από πολύ νωρίς είχε ενταχθεί στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας και είχε έρθει σε επαφή με τους αξιωματούχους της, προκαλώντας κάποιες φορές τη δυσμένεια των Τούρκων. Είχε έρθει πολλές φορές σε επαφή με τον Υψηλάντη και αλληλογραφούσαν αρκετά συχνά. Όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του ο Ραγκαβής «... ή έλευθέρωσις τῶν Ἑλλήνων ἦν τοῦ βίου του τὸ διηνεκὲς ὄνειρον, καὶ ὅτι ὠφελούμενος ἐκ τῆς ἀδείας ἦν τῷ παρεῖχεν ἡ ὑψηλὴ αὐτοῦ θέσις, εἰργάζετο ὑπὲρ τοῦ μεγάλου σκοποῦ δραστηρίως, εἰ καὶ οὐχὶ ἀκινδύνως».⁴²

Μητέρα του Αλέξανδρου ήταν η Ζωή Λαπίθη, κόρη του Ευστάθιου Λαπίθη από τη Ζαγορά του Πηλίου, ο οποίος είχε ασχοληθεί με το εμπόριο πολύτιμων λίθων και είχε οικονομική άνεση. Είναι μια περίοδος όπου με τον καιρό, καθώς η κοινωνική ένταξη διευρύνεται, οι έμποροι αποκτούν οικονομική δύναμη ή και τίτλους ευγενείας και σεβαστή ακίνητη περιουσία, ενώ αρκετοί αναμειγνύονται με την αστική ή αριστοκρατική κοινωνία.⁴³ Έτσι, ο Λαπίθης πήγε στην Κωνσταντινούπολη και τέθηκε στην υπηρεσία των Φαναριωτών. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής είχε δύο αδελφές, τη Ραλού, σύζυγο του σκοτσέζου Ερρίκου Σκην και την Ευφροσύνη, σύζυγο του σουηδού κόμη Αδόλφου Ρόζεν. Δύο ακόμη αδελφια του, ο Αλέξανδρος και ο Γεώργιος πέθαναν σε βρεφική ηλικία.

Η διαμονή της οικογένειας Ραγκαβή στο Βουκουρέστι φαίνεται ότι δεν συνοδεύτηκε από μεγάλες δυσκολίες, αφού ηγεμόνας της Βλαχίας αυτήν την περίοδο ήταν ο Αλέξανδρος Σούτσος. Πολύ γρήγορα η οικογένεια ήρθε σε επαφή με την κοινωνία της περιοχής. Αρχικά διέμενε σε κεντρική οδό της πόλης, στην *Πόδο Μογοςοί*, πράγμα που βοήθησε την οικογένεια στην προσαρμογή της στο νέο περιβάλλον. Η Αυλή του ηγεμόνα ήταν πάντα ανοιχτή στην οικογένεια, και ο Ραγκαβής σημειώνει πόσες σημαντικές στιγμές έζησε την περίοδο αυτή. Όντας σε μικρή ηλικία, πολλά ήταν αυτά που του έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση –από την ενδυμασία της οικογένειας και των αυλικών του ηγεμόνα, μέχρι τις επισκέψεις που δέχονταν, τα κείμενα που διάβαζαν, λογοτεχνικά και άλλα. Αναφέρει, συγκεκριμένα, με πόσο ενδιαφέρον δέχτηκαν τα πρώτα φυλλάδια της έκδοσης του *Λόγιου Ερμή* και πόσες συζητήσεις έγιναν σχετικά με την έκδοση αυτή. Η επαφή της οικογένειας Ραγκαβή με την Αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας, φαίνεται να ωφέλησε ποικιλοτρόπως τον μικρό Αλέξανδρο, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα και τη μετέπειτα κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά του.

⁴² Ο.π., τόμ. Α', σ. 83.

⁴³ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η ελληνική Διασπορά» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τχ. 7, τόμ. 1ος, Ελληνικά Γράμματα / ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2003, σ. 101.

Για τις πρώτες σπουδές του στα ελληνικά γράμματα ο πατέρας του είχε μισθώσει έναν αθηναίο οικοδιδάσκαλο, τον Κωνσταντίνο Πιττάρη, ο οποίος αργότερα θα διατελέσει συμβολαιογράφος στην Αθήνα. Επίσης, πρώτος του δάσκαλος ήταν και ο Δημήτριος Χρηστίδης, μετέπειτα Υπουργός Εσωτερικών (1833, 1849) και Εξωτερικών (1841) του νεοσύστατου κράτους. Στους πρώτους δασκάλους του συμπεριλαμβάνονται και οι Γεώργιος Σερούιος (δάσκαλος θεάτρου) και Αναστάσιος Ερκουλίδης, ο οποίος ακολούθησε την οικογένεια Ραγκαβή στη μετάβασή της στο Βουκουρέστι και συνέχισε το διδακτικό του έργο. Ο Ερκουλίδης, επιστρέφοντας στην Ελλάδα αργότερα διέπρεψε ως καθηγητής της γαλλικής γλώσσας στο γυμνάσιο της Αίγινας. Φαίνεται να ήταν θιασώτης της ευρωπαϊκής παιδείας και, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, δεν παρέλειπε με κάθε ευκαιρία «ὅπως καὶ εἰς ἡμᾶς ἐμπνέη ἀποστροφὴν τοῦ ἀσιανοῦ βίου, καὶ ζῆλον τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν καὶ ἔξεων».⁴⁴ Ο Γεώργιος Σερούιος, που διέθετε βαθιά γνώση της ελληνικής γλώσσας, ήταν δάσκαλος των παιδιών των ηγεμόνων. Επίσης, στα *Απομνημονεύματά* του ο Ραγκαβής τονίζει τον σημαντικότατο ρόλο που έπαιξε στην εκπαίδευση αυτού και της αδελφής του ο πατέρας τους, που τους δίδαξε, πέραν των άλλων, και θέματα ελληνικής ιστορίας, μέσα από το κείμενο της *Χάρτας* του Ρήγα. Ο πατέρας του ήταν αυτός που στο Βουκουρέστι επιδίωξε τη σύσταση ελληνικού σχολείου και ελληνικού θεάτρου, αγαπούσε και ήταν υπέρ της ελληνικής παιδείας. Στο σχολείο αυτό δίδαξαν εξέχοντες για την εποχή δάσκαλοι, όπως ο Βαρδαλάχος, ο Γεννάδιος, ο Κανέλλος, ο Καψάλης που ανέλαβε το μάθημα της φιλολογίας και των επιστημών, καθώς και ο Κλεόβουλος, που εισήγαγε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο σχολείο αυτό, «εἰς ὃ πολλοὶ ἔβλεπον τολμηρὸν νεωτερισμὸν καὶ σπέρμα ἀρχῶν δημοκρατικῶν ριπτόμενον εἰς τὴν διδασκαλίαν. Πλεῖστοι συνέρρεον καὶ ἐπεσκέπτοντο μετὰ συγκινήσεως τὰς παραδόσεις ταύτας, ὡς εἰ διέβλεπον ἐν αὐταῖς προαγγελίαν προσεχοῦς ἐθνικῆς μεταρρυθμίσεως».⁴⁵

Στο Βουκουρέστι ο μικρός Αλέξανδρος θα είναι μαθητής του Γεώργιου Γεννάδιου. Σημαντικό γι' αυτήν την περίοδο της ζωής του ήταν το γεγονός ότι διαμόρφωσε τις ιδέες του για τη ζωή και την τάξη στην οποία ανήκε, κοντά σε ηγεμονικές φαναριώτικες οικογένειες του Βουκουρεστίου (π.χ. του Καλλιμάχη, του Μουρούζη και φυσικά του Αλ. Σούτσου). Ωστόσο, το αναπάντεχο γεγονός του θανάτου του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσου ανέτρεψε την πορεία της οικογένειας Ραγκαβή, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα θα ξεσπάσει και ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας. Οι προεργασίες για την εκδήλωση του κινήματος, είχαν ήδη ξεκινήσει αρκετά νωρίς, πριν ακόμα από τον θάνατο του Αλέξανδρου Σούτσου. Ανταλλαγές επιστολών έδειχναν το δρόμο που είχε αρχίσει να χαράσσει η Φιλική Εταιρεία. Η είδηση για το ξέσπασμα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας φαίνεται ότι χαροποίησε ιδιαίτερα την ηγεμονική οικογένεια, ωστόσο αναγκάστηκε να καταφύγει σ' ένα κοντινό μοναστήρι για να προφυλαχθεί. Μαζί της κατέφυγε και η οικογένεια Ραγκαβή. Την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Γεννάδιος θα οργανώσει τους μαθητές του σε λόχο για την προ-

⁴⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α, σ. 67.

⁴⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α, σ. 76.

άσπιση της ελευθερίας της Ελλάδας, και θα συγκροτηθεί έτσι από τον Δρακούλη και τον Λασσάνη, ο Ιερός Λόχος.

Όταν ξέσπασε ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας, η οικογένειά του, διωκόμενη από τους Τούρκους, κατέφυγε στη Στεφανούπολη της Ρουμανίας, όπου θα μείνει για έναν χρόνο (1821-1822). Εκεί ο μικρός Αλέξανδρος θα πάει σε ελληνικό σχολείο, ενώ ταυτόχρονα θα διδάσκεται και στο σπίτι, μαζί με τα παιδιά των ηγεμόνων, από τον δάσκαλο Κωνσταντίνο Γαλάτη. Η περίοδος διαμονής τους στη Στεφανούπολη ήταν αρκετά δύσκολη, τόσο για τα μέλη της ηγεμονικής οικογένειας όσο και γι' αυτή του Ραγκαβή, σε τέτοιο βαθμό που πολλές φορές στερούνταν ακόμα και τον επιούσιο: «... Ἦν δὲ τοιοῦτος αὐτῆς ὁ βαθμὸς, ὥστε ἐνίοτε ἐστερεῖτο καὶ τῆς ἐπιουσίου τροφῆς· καὶ ἤξεύρω ὅτι... ὁ ἀρχαῖκός τὸ φρόνημα καὶ εὐγενὴς τὴν καρδίαν Γεώργιος ὁ Σερούϊος, ἐρχόμενος ὡς εἰς ἐπίσκεψιν, κατώρθου νὰ κρύπτῃ ὑπὸ τὰ προσκέφαλα τῶν ἀνακλίντρων χρήματά τινα ἐκ τῶν ἐδικῶν του...».⁴⁶ Ο πατέρας Ραγκαβής θα παραμείνει για λίγο στη Στεφανούπολη, μέχρι την προσαρμογή της οικογένειάς του στις νέες συνθήκες. Ήταν η περίοδος που ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε αναλάβει αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας και θα περνούσε από τη Βλαχία, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την έναρξη της Επανάστασης. Ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής φαίνεται ότι δεν είχε στενούς δεσμούς με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, εξέφραζε μεγάλους φόβους για την επιτυχία του εγχειρήματος, στον βαθμό που ο Υψηλάντης δεν ήταν διατεθειμένος να συζητήσει επί του σχεδίου κήρυξης της Επανάστασης.

Έναν χρόνο αργότερα, την Άνοιξη του 1822, θα μετακομίσουν στην Οδησό, όπου η οικογένεια θα μείνει για ένα διάστημα στην οικία της Μαρίας Σούτσου, αδελφής της μητέρας του Αλέξανδρου Ραγκαβή. Στην Οδησό η οικογένεια Ραγκαβή, θα αντιμετωπίσει διάφορες οικονομικές δυσκολίες: «ἐξῶμὲν ἐκ τῆς συντάξεως ἦν μᾶς ἐχορήγει ἡ ἐλευθεριότης τῆς Ρωσικῆς κυβερνήσεως».⁴⁷ Ο Αλέξανδρος θα φοιτήσει στο Λύκειο με συμμαθητή, και αργότερα συνάδελφό του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, αλλά και με τον Γρηγόριο Καμπούρογλου. Στο Λύκειο θα παραμείνει για μικρό διάστημα και θα συνεχίσει τις σπουδές του με κατ' οίκον διδασκαλία από τον Γεώργιο Γεννάδιο, όπως και την περίοδο της διαμονής της οικογένειας στο Βουκουρέστι, ενώ στη συνέχεια θα καταταγεί στην Ελληνοεμπορική Σχολή της Οδησού, μιας από τις μεγαλύτερες εμπορικές ελληνικές παρουκίες που είχε συμπεριλάβει στους κόλπους της άξιους δασκάλους. Τη διεύθυνσή της είχε αναλάβει μια εφορεία, μεταξύ των οποίων ο Κ. Ξένος ως προεδρεύων και ο Γεώργιος Κλεόβουλος ως σχολάρχης.

Από πολύ μικρός, ο Αλέξανδρος Ραγκαβής ξεκίνησε να γράφει στιχουργήματα και να καλλιεργεί την ποιητική του δεξιότητα, ορμώμενος από διάφορα συμβάντα που του έκαναν εντύπωση, κυρίως στην παιδική και νεανική του ηλικία. Για παράδειγμα, μία απ' αυτές τις προσπάθειές του ήταν επηρεασμένη από την καταστροφή των Ψαρών.

⁴⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π., τόμ. Α', σ. 93.*

⁴⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π., τόμ. Α', σ. 132.*

2.3. Οι σπουδές και η νεανική ηλικία

Την άνοιξη του 1825 ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄, μαθαίνοντας από τον γερμανό φιλέλληνα Fr. Thiersch⁴⁸ ότι ένας Έλληνας πηγαίνει για να σπουδάσει στο Μόναχο, ενδιαφέρθηκε για τις σπουδές του. Έτσι, ο Ραγκαβής θα ταξιδέψει στο Μόναχο, όπου και θα σπουδάσει σε Στρατιωτική Σχολή στο σώμα των Δευτεροτόκων,⁴⁹ μαζί με τους Σκ. Σούτσο και Franz, μετέπειτα γραμματέα της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα το 1833. Στο στρατιωτικό σχολείο έδειξαν ιδιαίτερη ευρυμάθεια και έτσι πολύ σύντομα βρέθηκαν στην ανώτερη τάξη της σχολής.

Στο Μόναχο ο Ραγκαβής θα «εκμεταλλευτεί» όλα όσα θα μπορούσε να του προσφέρει μια δυτική πόλη, παρακολούθησε μαθήματα χημείας και μαθηματικών, ενώ δεν παρέλειψε να συμμετάσχει στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της πόλης. Παρακολουθούσε επίσης τα φιλολογικά μαθήματα που παρέδιδε ο Schelling. Την ίδια περίοδο στο Μόναχο ζούσαν σημαντικοί άνθρωποι, μετέπειτα διακριθέντες για την προσφορά τους στην Ελλάδα σε διάφορους τομείς, όπως ο Κωνσταντίνος Προβελέγγιος, ο Δόσιος, ο Μανέσκος, αλλά και ο Δημήτριος Μπότσαρης, γιος του Μάρκου, που είχε πάει στο Μό-

⁴⁸ Ο Friedrich Thiersch (Θείρισος) είχε οργανώσει στο Μόναχο μια φιλελληνική εταιρεία που σκοπό είχε να ενισχύσει παντοιοτρόπως τον αγώνα των ελλήνων για εθνική ανεξαρτησία. Έτσι, είχε αποφασίσει να αποστείλει μια στρατιωτική φάλαγγα προς βοήθεια των επαναστατημένων Ελλήνων, αλλά η προσπάθειά του προσέκρουσε στην άρνηση της Αυστρίας να παράσχει δίοδο στη φάλαγγα. Αλλωστε, είναι γνωστή η στάση που κρατούσε εκείνη την περίοδο η Αυστρία απέναντι όχι μόνο στην Ελληνική Επανάσταση, αλλά σε οποιοδήποτε κίνημα ενάντια στις προθέσεις της Ιεράς Συμμαχίας. Γενικότερα, ο Thiersch είναι γνωστός στην Ελλάδα για τα ιδιαίτερα φιλελληνικά του αισθήματα και τις προσπάθειές του σε διάφορα επίπεδα, πολιτικό, διπλωματικό και πνευματικό, για τη διαμόρφωση ενός ισχυρού ελληνικού κράτους. Η αλληλογραφία του με τον Ραγκαβή ήταν αρκετά συχνή. Οι επιστολές του Ραγκαβή προς τον Thiersch φανερώνουν την ευγνωμοσύνη, το θαυμασμό και το σεβασμό απέναντι στον άνθρωπο που είχε στόχο να βοηθήσει με ειρηνικά μέσα την αναγέννηση της Ελλάδας. Στο αρχείο του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο ΚΕΙΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών υπάρχουν περίπου δεκατρείς επιστολές του Thiersch στη γερμανική γλώσσα το διάστημα 1834-1856. Στις επιστολές αυτές υποστηρίζεται η προσπάθεια του Ραγκαβή για την ίδρυση της Ακαδημίας Επιστημών στην Αθήνα. Σε μια απ' αυτές τις επιστολές διαβάζουμε: «Με τον Όθωνα μίλησα για την Ακαδημία των Επιστημών και τον βρήκα πολύ πρόθυμο. Ότι μπορεί να γίνει παρακάτω πρέπει βεβαίως να προέλθει από την Αθήνα». Ενώ τον Αύγουστο του 1851, σε ένα από τα τελευταία ταξίδια του Thiersch στην Ελλάδα εκφράζεται για ακόμα μια φορά η αγάπη του για την Ελλάδα: «Να πείτε στους φίλους μου το σκοπό του ταξιδιού μου, το μόνο σκοπό μου πριν το τέλος μου: να δω ακόμη μία φορά την αγαπημένη μου Ελλάδα και τους Έλληνες ... όλα τα άλλα είναι ως εν παρεργω». Βλ. Ελένη Κοντιάδη-Τσιτσώνη, «Η συμβολή του Friedrich Thierch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας» στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Ομίλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σσ. 145-152.

⁴⁹ Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ραγκαβής «...εις τὸ σῶμα τῶν Δευτεροτόκων, (Cadettencorps), ὡς ἐκαλεῖτο τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον, διότι, ὅτε κἄν συνέστη, κατὰ τὸ ἀριστοκρατικὸν καὶ τιμοκρατικὸν δίκαιον τῆς Γερμανίας, οἱ μὲν πρωτότοκοι τῶν οἰκογενειῶν ἦσαν οἱ κληρονόμοι τῶν πατρικῶν τίτλων καὶ τῆς πατρικῆς ἀκινήτου οὐσίας, οἱ δὲ δευτερότοκοι κατετάσσοντο εἰς τὸν στρατόν, ἵνα ἐκεῖ εὗρωσιν εἰς τὴν δόξαν ἢ τὸν θάνατον ἀντάλλαγμα τῶν ἀπολαύσεων τοῦ βίου, ὧν ἐγεννῶντο ἀπόκληροι». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α΄, σ. 153.

ναχο με υποτροφία του βαυαρού βασιλιά, για να σπουδάσει και αυτός στη Στρατιωτική Σχολή. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στο Μόναχο, είχε αρκετές φορές έρθει σε επαφή με τον βασιλιά της Βαυαρίας, Λουδοβίκο. Σε μια από τις συναντήσεις τους ο Λουδοβίκος εξέφρασε τις πολιτικές και διπλωματικές του απόψεις σε σχέση με το ελληνικό ζήτημα. Ο διάλογος μεταξύ τους έχει ως εξής:

«Χάϊρε, Χελλέν», μοι εἶπε. Καὶ ἐξακολουθῶν Γερμανιστί, «Πῶς ἔχεις;», προσέθηκεν. «Εὐχαριστεῖσαι ἐδῶ; Σπουδάζεις πάντοτε; Προχωρεῖς; Τί βιβλίον ἔχεις ἐκεῖ;» Καὶ λαβὼν αὐτὸ εἰς τὰς χεῖρας του, «Ἄ! Ἀγγλικὸν λεξικόν» προσέθηκε. «Μανθάνεις τὴν Ἀγγλικήν; Καλὰ κάμνεις, ὅτι μάθης εἶναι καλόν. Ἡ Ἀγγλικὴ φιλολογία εἶναι ὠραία. Ἔχεις δίκαιον νὰ τὴν ἀγαπᾷς. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ν' ἀγαπᾷς καὶ τοὺς Ἀγγλους. Ἐκεῖνοι δὲν σᾶς ἀγαποῦν. Δὲν θέλουν τὴν ἐλευθερίαν σας».⁵⁰

Διαφαίνονταν ἔτσι, ἀπὸ πολὺ νωρίς, οἱ προστριβές που θα ακολουθούσαν για τὴν ἐκλογή ἡγεμόνα τοῦ νεοσύστατου κράτους. Μετὰ τὴν περάτωση τῶν σπουδῶν του, ὁ Ραγκαβῆς θέλησε με τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν γονέων του νὰ φύγει γιὰ τὴν Ελλάδα. Ἐτσι, ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Στρατιωτικὴ Σχολὴ με τὸν βαθμὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ ἐφιππου πυροβολικοῦ. Ὅταν ἀποφασίζει νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Μόναχο, θα ἐπισκεφθεῖ γιὰ λίγο καιρὸ τὴ Βιέννη, τὸ Σάλτσμπουργκ καὶ τὴν Τεργέστη, ὅπου θα συναντήσῃ τὸν πατέρα του καὶ θα γνωρίσῃ ἀρκετοὺς Ἕλληνες. Στις 2 Ἰανουαρίου 1829 ἀναχωροῦν γιὰ τὴν Ελλάδα. Τὸ ταξίδι τους θα εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο λόγω τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ θα φτάσουν στις ακτὲς τῆς Πελοποννήσου, ὕστερα ἀπὸ πενήντα περίπου μέρες.

⁵⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 188.

2.4. Η εγκατάσταση του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Ελλάδα

2.4.1. Η διαμονή του στο Ναύπλιο

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής θα φτάσει στην Ελλάδα τους πρώτους μήνες του 1829, την εποχή της διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια, όπου το υπό σύσταση τότε «κρατίδιο» είχε αρχίσει να απολαμβάνει τους πρώτους καρπούς του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και είχε αρχίσει να επικρατεί μια σχετική ευνομία, χωρίς βέβαια να έχει σταματήσει οποιαδήποτε απελευθερωτική προσπάθεια του υπόλοιπου τμήματος του ελληνισμού. Ερχόμενος στην Ελλάδα, ο Ραγκαβής θέλησε να ταχθεί στην υπηρεσία του Αγώνα. Έτσι, θα μεταβεί στη Θήβα, όπου είχε στρατοπεδεύσει ο Δημήτριος Υψηλάντης,⁵¹ για τον οποίο φαίνεται ότι έτρεφε αισθήματα σεβασμού και εμπιστοσύνης για το δύσκολο έργο που είχε αναλάβει.

Η πρώτη κατοικία του Ραγκαβή στην Ελλάδα ήταν στην τότε πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους, στο Ναύπλιο. Εκεί θα ενημερωθεί για τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις από τον Σπυρίδωνα Σκούφο, πρώην γραμματέα του πατέρα του. Αμέσως μετά την άφιξή του στο Ναύπλιο, θα συναντήσει τον Ι. Καποδίστρια.

Τον Φεβρουάριο του 1830 θα διοριστεί ανθυπολοχαγός του πυροβολικού: «Αὕτη ἦν ἡ πρώτη μου εἴσοδος εἰς τοῦ δημοσίου βίου τὸ στάδιον».⁵² Ωστόσο, δεν παρέμεινε στον στρατό παρά μόνο για τρεις μήνες. Δίδαξε γραμματική και ιχνογραφία στη Στρατιωτική Σχολή του Ναυτικού στο Ναύπλιο, αλλά σύντομα παραιτήθηκε, για να ασχοληθεί με την πολιτική και τις φιλολογικές και αρχαιολογικές του μελέτες. Την περίοδο διαμονής του στο Ναύπλιο θα γνωρίσει πολλές ηγετικές φυσιογνωμίες της εποχής, όπως τον Δημήτριο Υψηλάντη, τον Ιωάννη Φιλήμονα, τον Κωνσταντίνο Σχινά, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο κ.ά.. Ταυτόχρονα, αρχίζει να εκφράζει τις πολιτικές και ιδεολογικές του πεποιθήσεις· αρχικά δεν τάσσεται ανοιχτά εναντίον της πολιτικής του Καποδίστρια, αλλά ούτε φαίνεται να την επικροτεί. Διατυπώνει την άποψη ότι οι Έλληνες δεν είναι ακόμα ώριμοι να δεχτούν ένα φιλελεύθερο πολίτευμα και ότι η αναρχία δεν έχει καταπολεμηθεί, έτσι είναι απαραίτητη η παρουσία ενός άντρα, οδηγού και οργανωτή.

Αυτή την περίοδο θα επισκεφθεί μαζί με τον Καμπούρογλου την Αίγινα, όπου θα συναντήσει τους δασκάλους του Γεννάδιο, και Ερκουλίδη, ενώ θα γνωρίσει και τον Φαρμακίδη, εκδότη του *Λόγιου Ερμῆ* και της *Ελληνικής Χρηστομάθειας*:

Ἡ νῆσος αὕτη, ἀφ' οὗ ἡ πολιτικὴ πρωτεύουσα τοῦ νέου κράτους μετετέθη εἰς Ναύπλιον, εἶχε μείνει τὸ κέντρον τῆς διανοητικῆς καλλιεργείας τοῦ ἔθνους, καὶ ἐνταῦθα ἦν ἰδρυμένον, πλὴν τοῦ μεγαλοπρεποῦς ὀρφανοτροφείου, καὶ τὸ Κεντρικὸν Σχολεῖον, τὸ ἀνώτατον ἢ ὀρθότερον τὸ μόνον τότε λόγου

⁵¹ Ο Καποδίστριας ανασύνταξε τις ένοπλες δυνάμεις και ανέθεσε στον Υψηλάντη την αρχηγία του στρατού της ανατολικής Ελλάδας. Τον Οκτώβριο του 1828 πραγματοποίησε νικηφόρες επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων στη Βοιωτία και το Σεπτέμβριο στην Πέτρα Βοιωτίας διηύθυνε την τελευταία μάχη του Αγώνα που έλιξε με νίκη των Ελλήνων.

⁵² Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Α', σ. 238.

τινὸς ἄξιον φιλολογικὸν ἐκπαιδευτήριον τῆς Ἑλλάδος. Ἐκεῖ εἶχον τὴν μεγίστην χαρὰν νὰ ἰδῶ αὐθις τοὺς ἀρχαίους μου ἀγαπητοὺς διδασκάλους, τὸν Γεννάδιον, διευθύνοντα τὸ κατάστημα, καὶ τὸν Ἐρκουλίδην, διδάσκοντα ἐν αὐτῷ...⁵³

Μετά ἀπὸ λίγες μέρες θα επιστρέψει στο Ναύπλιο καὶ θα ἀρχίσει τὴ μεταφραστικὴ του δραστηριότητα με «τὰς Περιηγήσεις τοῦ Κάμπε».⁵⁴ Κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμονῆς του στο Ναύπλιο ἔχει συχνές ἐπαφές με τοὺς ἐξάδελφούς του, Ἀλέξανδρο καὶ Παναγιώτη Σούτσο, καὶ παρασυρόμενος ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ορμὴ των δύο ἀδελφῶν, ἀρχίζει νὰ ἀσχολεῖται καὶ αὐτὸς με τὴν ποίηση. Διαβάζει γάλλους καὶ γερμανοὺς ποιητὲς καὶ συνθέτει τὸ πρῶτο του ποίημα με τίτλο «Δῆμος καὶ Ελένη», τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ με δικές του δαπάνες ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς κυβέρνησης, με τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἀποστολίδη, διευθυντὴ ἐκείνη τὴν περίοδο τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας. Τὸ ποίημα αὐτὸ θα ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν εἰσοδὸ του στοὺς κόλπους τοῦ ἐλληνικοῦ ρομαντισμοῦ. Τὸν χειμῶνα τοῦ 1831-1832, θα ἐπισκεφθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν πόλη τῆς Ἀθήνας, μαζί με τὴν κυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ που εἶχε ἀναλάβει τὶς διαδικασίες γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Εὐβοίας στὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη. Λίγο καιρὸ ἀργότερα, ὁ Ραγκαβῆς θα ἐπισκεφθεῖ καὶ πάλι τὴν Ἀθήνα, ὅπου ὁ πατέρας του εἶχε ἀγοράσει κάποια κτήματα στὴν περιοχὴ τοῦ Μαραθώνα, θα θελήσει νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ οἱ τούρκοι φύλακες δὲν ἐπέτρεπαν τὴν πρόσβαση σχεδὸν σε κανέναν. Τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἐπίσκεψής του ξεκίνησε καὶ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Ἀττικαὶ Νύχται».

Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ στο Ναύπλιο εἶχε ἀρχίσει νὰ βαραίνει, ὁ κυβερνήτης ἀκρῶς ἀφοσιωμένος στὰ καθήκοντά του ἀπέφευγε τὶς συναναστροφές. Τὸ κλίμα εἶχε ἀλλάξει καὶ ἦταν μάλλον ἐμφανές τὸ σημεῖο ὅπου θα ὀδηγούσε αὐτὴ ἡ κατάσταση, «...ἦτον τότε ἡ κοινωνικὴ ἀτμοσφαιρὰ ἐν Ναυπλίῳ, βαρεῖα ὡς ἡ ἐγκυμονοῦσα θυέλλα».⁵⁵ Εἶχε ἤδη ἀρχίσει ὁ ἀνταγωνισμὸς των δύο πλευρῶν, οἱ οπαδοὶ τῆς ἀγγλικῆς καὶ γαλλικῆς πολιτικῆς, ἐβλεπαν νὰ «θριαμβεύει» ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ, με τὸν Ι. Καποδίστρια νὰ φαίνεται ὡς ἀδιαφιλονίκητος ἡγέτης τοῦ νεοσυστάτου κράτους. Ἡ θυέλλα ξέσπασε πολὺ γρήγορα, τὸ πρῶτὸ τῆς 27^{ης} Σεπτεμβρίου τοῦ 1831 δολοφονεῖται ὁ Ι. Καποδίστριας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Γεώργιο καὶ Κωνσταντῖνο Μαυρομιχάλη ἐξῶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνα στο Ναύπλιο. Ὁ Ραγκαβῆς θα παρακολουθήσει στο Ἴτς Καλέ τὴ δίκη τοῦ Γεωργίου Μαυρομιχάλη, ὁ ὁποῖος καταδικάστηκε σε θάνατο καὶ ἐκτελέστηκε λίγες μέρες ἀργότερα. Ὁ ἀδελφός του, Κωνσταντῖνος, εἶχε ἤδη ἐκτελεστεί τὴν ὥρα τῆς δολοφονίας ἀπὸ τοὺς φύλακες τοῦ κυβερνήτη.⁵⁶

⁵³ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 253.

⁵⁴ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 254.

⁵⁵ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 256.

⁵⁶ Ὁ Ραγκαβῆς περιγράφει τὴ δίκη ὡς ἐξῆς: «...Τὸ δικαστήριον ἦν, ὡς τὸ τοῦ ἀρχαίου Ἀρείου Πάγου, ἐν ὑπαίθρῳ, ἴσως διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, “ἵνα οἱ δικασταὶ μὴ ὁμόστεγοι ὦσι τῷ αὐθέντῃ” (φονεῖ), ὑπαίθρῳ ὅμως κολαζομένῳ ὑπὸ σκηνῆς, διὰ τὴν ἐτι τότε ἐπικρατοῦσαν θερμότητα. Ἐπετράπη δ' ἡ εἰσοδος εἰς τὴν σκηνὴν εἰς ὀλιγίστους κατ' ἐξαιρέσειν, ἐν οἷς ἤμην καὶ ἐγώ. Ἐν τῷ μέσῳ ἦν τράπεζα περὶ ἣν ἐκάθηντο οἱ δικασταί· ἀλλὰ

Την προσωρινή διοίκηση ανέλαβαν ο αδελφός του Καποδίστρια, Αυγουστίνος, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο Ιωάννης Κωλέττης, που μόλις είχε έρθει από τη Σάμο. Η νόμιμη υφιστάμενη εξουσία ήταν η Εθνοσυνέλευση, η οποία είχε συσταθεί με ενέργειες του Ι. Καποδίστρια. Ωστόσο, στην πρώτη συνεδρίασή της μετά τη δολοφονία, εμφανίστηκαν ισχυρές προστριβές μεταξύ κυβερνητικών και αντιπολιτευόμενων. Ξεκινούσε μια νέα φάση, αναρχίας και ακυβερνησίας, που κορυφώθηκε την ώρα της εκλογής μόνιμης διοικητικής επιτροπής. Στον εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Ραγκαβής δεν φαίνεται να έλαβε μέρος άμεσα, όταν όμως πρόεδρος της προσωρινής επιτροπής ανέλαβε ο Αυγουστίνος Καποδίστριας (1831), έφυγε από το Ναύπλιο και πήγε στην Περαχώρα με τους συνταγματικούς του Κωλέττη. Ο Ραγκαβής έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τον Ι. Καποδίστρια, τόσο λόγω της πολιτικής και κυβερνητικής του δραστηριότητας, όσο και για τις οργανωτικές του ικανότητες. Ωστόσο, τον αδελφό του, Αυγουστίνο, τον θεωρούσε ανίκανο να αναλάβει μια τέτοιας ευθύνης θέση. Στην Περαχώρα ο Ραγκαβής θα συναντήσει τον παλιό του δάσκαλο, τον Χρηστίδη, ενταγμένο πλέον στην ομάδα των συνταγματικών. Ενώ μετά από λίγο καιρό θα επισκεφθεί την Περαχώρα και ο Thiersch, ο οποίος θα θελήσει να συναντήσει τον Κωλέττη και να του συστήσει σύνεση: «Προσέξατε, μοι εἶπε, μὴ ἡ Εὐρώπη εἰπῆ πάλιν περὶ ὑμῶν ὅτι εἰς ἀρχαῖος αὐτοκράτωρ τῆς Ρώμης εἶχεν εἰπεῖ: Τοὺς Ἕλληνας ἀπομεμαθηκέναι τὴν ἐλευθερίαν». ⁵⁷ Η προσωρινή συνταγματική κυβέρνηση θα προτείνει στον Ραγκαβή τον βαθμό του ταγματάρχη, θέση την οποία τελικά δεν θα αποδεχτεί. ⁵⁸

Τελικά σχηματίστηκε κυβέρνηση και από τις δύο πλευρές, προεδρεύοντας του Κωλέττη. Ήταν η περίοδος που είχε εκλεγεί ως βασιλιάς της Ελλάδας ο Όθωνας. Έως την περίοδο της άφιξής του στην Ελλάδα, οι πολιτικές προστριβές δημιουργούσαν σοβαρότατα προβλήματα στην Κυβέρνηση. Ωστόσο, λειτούργησε μέσα στα όρια και τις δυνατότητες που διαμόρφωναν οι έκρυθμες καταστάσεις και συμπλοκές μεταξύ των κυβερνητικών και των συνταγματικών. Διαμορφώθηκε το πρώτο υπουργικό συμβούλιο. Υπουργός των Εσωτερικών ορίστηκε ο Δ. Χρηστίδης και Υπουργός των Στρατιωτικών ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος, ενώ ο ξάδελφος του πατέρα του Ραγκαβή, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, διορίστηκε Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο τελευταίος, στις 18 Μαΐου 1832 ζητά από τον Ραγκαβή να πάρει τη θέση του πρώτου παρέδρου της εκπαίδευσης. Στις 3 Μαΐου 1833 παίρνει τη θέση του «γραμματέα επί των εκ-

τίνες ἦσαν οὗτοι δὲν ἐνθυμοῦμαι καὶ νομίζω ὅτι οὐδὲ τοὺς ἐγνώριζον. Μετ' οὐ πολὺ δ' εἰσήχθη ὁ ὑπόδικος, ἀνὴρ ὠραῖος, ὡς πάντες σχεδὸν οἱ Μαυρομιχάλοι, τὴν Ἑλληνικὴν φέρων ἐνδυμασίαν, κάτωχρος δέ, καὶ πεπεισμένος περὶ τῆς ἀναποδράστου τύχης του, ἀλλ' οὐδὲ ταπεινὴν οὐδὲ προπετὴ ἔχων τὴν ἐκφρασιν. Λαβὼν δὲ τότε τὸν λόγον ὁ Ἄξελός, ἀπήγγειλε λόγον οὐχὶ μακρὸν, βίαιον δὲ μᾶλλον ἢ εὐγλωττον, καὶ συνεπέθειεν ὅτι ὁ κατηγορούμενος, ὡς πατραλίας πρέπει νὰ ἐκκοπῆ πρῶτον τὴν χεῖρα, καὶ ἔπειτα νὰ θανατωθῆ. Τοῦ κατηγορουμένου δὲ δικηγόρος ἦν ... ὁ Κλονάρης.... Μετὰ τὴν ἀπαγωγὴν λοιπὸν τοῦ ὑποδίκου, τὸ δικαστήριον ὁμοφώνως κατεψήφισεν αὐτοῦ θάνατον, ἀλλὰ θάνατον τῶν πολεμιστῶν διὰ καταπυροβολισμοῦ, χάριν τῆς ἀνδρείας διαγωγῆς τοῦ Γεωργίου εἰς τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγώνα». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 291.

⁵⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 318.

⁵⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σσ. 329-330.

κλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσεως», ενώ πρώτος πρόεδρος επί των εκκλησιαστικών ορίζεται ο παλιός του φίλος, Σκαρλάτος Βυζάντιος. Με βασιλικό διάταγμα, στις 29 Οκτωβρίου 1833 μετατίθεται από τη θέση του γραμματέα στη θέση του συμβούλου στο ίδιο υπουργείο.⁵⁹ Το ποσό της αμοιβής του ανερχόταν περίπου στους 200 φοίνικες, αλλά όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά του*, σπανίως πληρωνόταν, λόγω έλλειψης χρημάτων.⁶⁰ Στη θέση αυτή ανέπτυξε πολύπλευρη δραστηριότητα σε σχέση με τα εκπαιδευτικά, ενώ υπήρξε ο εμπνευστής του πρώτου οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και των οργανισμών λειτουργίας όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης (1834).

Την περίοδο που μεσολάβησε από τη δολοφονία του Καποδίστρια και μέχρι την εκλογή του Όθωνα, τα πνεύματα είχαν οξυνθεί, με άμεσο αποτέλεσμα τις εμφύλιες συγκρούσεις και την αδυναμία πολιτικής σταθεροποίησης που οδηγούσαν πολλές φορές το νεοσύστατο κράτος στον κίνδυνο της αυτοκαταστροφής. Γίνεται έτσι επιτακτική η ανάγκη για μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων, και το 1832 είναι το έτος-σταθμός για τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, το οποίο αποκτά νομική υπόσταση και αναγνωρίζεται πλέον ως ελεύθερο. Η εκλογή και ο ερχομός του Όθωνα και της αντιβασιλείας θα σημάνει –πέραν των προβλημάτων που προέκυψαν– την ενότητα και τη θεμελίωση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Το γεγονός της άφιξης του Όθωνα στην Ελλάδα, (20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1833), ενθουσίασε την πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Ο Ραγκαβής παρουσιάζεται ως ένθερμος υποστηρικτής του Όθωνα και αυτό πιθανόν οφείλεται στη σχέση που είχε αναπτύξει στο Μόναχο με τον Λουδοβίκο Α', πατέρα του Όθωνα. Γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματά του*:

Από βαθέος ὄρθρου πάντες οἱ κάτοικοι τῆς Ναυπλίας ἐκάλυπτον τὴν στενωπὸν καὶ τοὺς βράχους τῆς Ἀρβανιτιᾶς ἵνα ἴδωσι καταπλέουσιν τὴν ναυτικὴν μοῖραν, ἥτις ἐκόμιζε τὸ τιμαλφές τῆς πατρίδος κειμήλιον, τὸν Βασιλέα συνοδευόμενον ὑπὸ τῆς Ἀντιβασιλείας... καὶ ἐγὼ συμμεριζόμεν βλέπων ἐκπληρούμενον τὸ χρυσοῦν ὄνειρον....⁶¹

Υπό τις νέες συνθήκες, έτσι όπως διαμορφώθηκαν με την άφιξη του Όθωνα και της διοικούσας, μέχρι την ενηλικίωσή του, επιτροπής, ο Ραγκαβής θα παραμείνει για ένα διάστημα στο Υπουργείο Εκπαίδευσης, αλλά με την ειδικότητα πλέον του «επί της διεκπεραιώσεως Υπουργικού Γραμματέως»⁶². Από τη θέση αυτή θα κληθεί να μεταφράσει

⁵⁹ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁶⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 345.

⁶¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 356.

⁶² Η κοινοποίηση του Βασιλικού Διατάγματος για το διορισμό του στη θέση του συμβούλου στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσεως έχει ημερομηνία 29 Οκτωβρίου 1833 και το υπογράφουν ο αντιβασιλέας Μάουερ, ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσεως και ο Γραμματέας της Επικρατείας,

από τα γερμανικά αρκετά από τα βουαρδικά αρχεία και να τα προσαρμόσει στις ανάγκες του εν λόγω Υπουργείου, ενώ, σε συνεργασία με τον Σκαρλάτο Σούτσο, ύστερα από προτροπή του Όθωνα, θα εκδώσουν δωρεάν στο βασιλικό τυπογραφείο το *Μαθηματικόν Σύγγραμμα*, που είχαν συντάξει μαζί, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως διδακτικό βιβλίο στη Μέση Εκπαίδευση.⁶³ Επίσης, μέσω της θέσης του αυτής, θα κληθεί να συστήσει διάφορους οργανισμούς που αφορούσαν τη δημόσια εκπαίδευση. Ένας από τους πρώτους οργανισμούς που δημιουργήθηκαν ήταν αυτός της διοίκησης της εκκλησίας. Μ' αυτόν αποφασίστηκε η ίδρυση ανεξάρτητης εκκλησίας του βασιλείου, την οποία μετά από πολλές διαπραγματεύσεις αναγνώρισε και το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, στον Ραγκαβή ανατέθηκε και το δύσκολο έργο της αναδιοργάνωσης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, το οποίο είχε ιδρυθεί από τον Καποδίστρια, προκειμένου να περιθάλψει τα ορφανά του πολέμου. Θα μεταβεί λοιπόν στην Αίγινα και θα ζητήσει τη βοήθεια των δύο παλιών του δασκάλων, του Ερκουλίδη και του Γεννάδιου, οι οποίοι δίδασκαν στο Γυμνάσιο της Αίγινας –μάλιστα ο Γεννάδιος ήταν και διευθυντής του σχολείου. Η κατάσταση του ορφανοτροφείου, όπως την περιγράφει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του, ήταν οικτρή, πολλά από τα παιδιά πέθαιναν από διάφορες, λοιμώδεις, επιδημικές ασθένειες, ενώ δεν έλειπαν και περιπτώσεις κλοπής διαφόρων αντικειμένων, απαραίτητων για την εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος. Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων ο Ραγκαβής έλαβε δραστικά μέτρα, ώστε να μην προκληθεί κοινωνική αναταραχή. Την Αίγινα και το ορφανοτροφείο κλήθηκε να επισκεφθεί και ο Όθωνας: «...Λυπηρᾶν ὅμως ἔκπληξιν μοὶ ἐνεποίησε κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν ἐκείνην ὅτι ὁ Βασιλεὺς, ὅτε τῷ ἔδειξα τὴν εἰκόνα, μὲ ἠρώτησε τίς ἦτον ὁ Ρήγας, ὅπερ μοὶ ἀπεδείκνυεν ὅτι ἐν Μονάχῳ δὲν τὸν εἶχον ἱκανῶς παρασκευάσει διὰ τὴν θέσιν εἰς ἣν ὤριστο».⁶⁴ Το ορφανοτροφείο τελικά μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο.

Η οικογένεια Ραγκαβή θα μετακομίσει πλέον από το 1833 στην Αθήνα, ενώ ο Αλέξανδρος θα παραμείνει για λίγο καιρό ακόμα στο Ναύπλιο, λόγω της δημόσιας θέσης που κατείχε. Τον Ιούλιο του 1834 η αδελφή του, Ραλού, θα παντρευτεί με τον σκοτσέζο Ερρίκο Σκην –γεγονός που θα επηρεάσει και τον ίδιο, αφού το καλοκαίρι του 1838 θα γνωρίσει, και λίγο αργότερα θα παντρευτεί, την Καρολίνα Σκην, αδελφή του γαμπρού του.

Το 1834 ο Ραγκαβής θα γνωρίσει τον Κωνσταντίνο Πάπ και μαζί με τον Ιωάννη Δεληγιάννη θα εκδώσουν το πρώτο ελληνικό φιλολογικό περιοδικό με τον τίτλο *Ίρις*. Η διάρκεια του περιοδικού θα είναι πολύ σύντομη, ίσως επειδή η κοινωνία δεν ήταν έτοιμη για μια τέτοια εκδοτική προσπάθεια.⁶⁵

Κωνσταντίνος Σχινάς. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁶³ Επιστολή Κ. Σχινά στις 12 Δεκεμβρίου 1833, με την οποία ο Όθωνας καλεί τον Σκαρλάτο Σούτσο και τον Αλ. Ραγκαβή στην «ἀνέξοδον τύπωσιν τοῦ μαθηματικοῦ σας συγγράμματος». Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁶⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 369.

⁶⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 390.

2.4.2. Η εγκατάσταση στην Αθήνα

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1834 Ραγκαβής θα μεταβεί στη νέα πρωτεύουσα, όπου θα γίνει ο γάμος και της δεύτερης αδελφής του, Ευφροσύνης, με τον πλοίαρχο, κόμη Αδόλφο Ρόζεν. Στη νέα πρωτεύουσα ο Ραγκαβής θα ασχοληθεί ιδιαίτερα με τη δουλειά του και θα προχωρήσει την ιδέα, που είχε ήδη ξεκινήσει, για τη συγκρότηση οργανισμού για τη Μέση και την Ανώτερη Εκπαίδευση. Η προώθηση αυτού του σχεδίου προσέκρουσε σε διάφορες αντιδράσεις και από την πλευρά του αντιβασιλέα Αρμανσπεργκ, ο οποίος συνέταξε οργανικό νόμο για το εκπαιδευτικό ζήτημα, απευθείας μεταφρασμένο από τις βαυαρικές διατάξεις. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ραγκαβής:

Αλλά καθ' όσον προέβαινον, ἔβλεπον μετ' ἀπορίας οὐ μόνον ὅτι οἱ ὀργανισμοὶ οὗτοι οὐδὲν εἶχον τὸ κοινὸν πρὸς τοὺς ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου ὑποβληθέντας, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐν πλείστοις ἦσαν ἀνεφάρμοστοι διὰ τὴν Ἑλλάδα· ταχέως δ' ἀνεγνώρισα αὐτοὺς ὡς ἀπλὴν καὶ κατεσπευσμένην ἀντιγραφὴν τῶν Βαυαρικῶν κανονισμῶν, μετ' ἐλαχίστων μεταρρυθμίσεων, ἵνα φανῶσιν ὡς νέον νομοθέτημα δῆθεν.⁶⁶

Στις 8 Αυγούστου 1836 διορίζεται μέλος της επιτροπής για την έκδοση διδακτικών βιβλίων.⁶⁷ Την ίδια περίοδο, θα συσταθεί και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (με βασιλικό διάταγμα στις 28 Αυγούστου 1836), που ως σκοπό είχε την καλλιέργεια και την παιδεία του έθνους. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ραγκαβή, πολλές φορές παρεξέκλινε από το διακηρυγμένο σκοπό της και έτσι ο ίδιος παραιτήθηκε.⁶⁸ Επίσης, στα πρότυπα της Φιλεκπαιδευτικής, θα συσταθεί και η Αρχαιολογική Εταιρεία, για τη διάσωση και ενίσχυση των αρχαιολογικών ανασκαφών. Ο Ραγκαβής μαζί με τους Πιττάκη και Θεοχάρη θα συστήσουν την εν λόγω εταιρεία, η οποία θα εγκριθεί από την κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1837. Προεδρεύων της εταιρείας θα είναι ο τότε Υπουργός των Εκπαιδευτικών, Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός και γραμματέας ο Ραγκαβής, ο οποίος θα παραμείνει σ' αυτή τη θέση μέχρι το 1850. Για μια περίοδο η επιτροπή θα εκδώσει και την *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, ενώ την ίδια περίοδο θα κυκλοφορήσει και το περιοδικό *Ηώ*, στο οποίο ο Ραγκαβής θα δημοσιεύσει για πρώτη φορά το διήγημά του με τίτλο «Αι φυλακαὶ ἢ ἡ κεφαλικὴ ποινὴ».

Στις 2 Φεβρουαρίου 1837 θα επιστρέψει ο Όθωνας μαζί με τη νέα βασίλισσα, Αμαλία, και ο αντιβασιλέας Αρμανσπεργκ θα εγκαταλείψει τη θέση του και την Ελλάδα. Ο Όθωνας αναλαμβάνει πλέον επίσημα την εξουσία, ενώ η θέση του γραμματέα της αντιβασιλείας θα καταργηθεί και ο Ιγνάτιος φον Ρούτχαρτ⁶⁹ θα οριστεί πρωθυπουργός και

⁶⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Β', σ. 32.

⁶⁷ Η σχετική επιστολή βρίσκεται στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ'/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁶⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 21-27.

⁶⁹ Ο Ιγνάτιος φον Ρούτχαρτ (Ignaz von Rundhart), διδάκτωρ της Νομικής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, γεννήθηκε στη Βαυαρία το 1790. Ήρθε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1837 και ανέλαβε πρόεδρος

Υπουργός των Εξωτερικών του νέου βασιλείου. Ο Ραγκαβής θα συμμετάσχει στην πανηγυρική επάνοδο του βασιλιά, γράφοντας έναν ύμνο, τον οποίον έψαλαν τα κορίτσια της σχολής Χιλλ.⁷⁰ Υπό την πρωθυπουργία του Ρούτχαρτ θα εκδοθεί μια ανεπίσημη ελληνογαλλική εφημερίδα, *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, με σκοπό πιθανόν να απαντά σε δημοσιεύματα της αντιπολιτευόμενης εφημερίδας *Αθηνά*. Η σύνταξη του *Ελληνικού Ταχυδρόμου* ανατέθηκε στον Αλ. Ρ. Ραγκαβή και στον Πέτρο Δεληγιάννη (πάρεδρος τότε του Υπουργείου των Εξωτερικών). Στην εφημερίδα αυτή θα γράψει αρκετές φορές ο Ραγκαβής για διάφορα θέματα, θα κληθεί να απαντήσει σε επικρίσεις, όπως ότι παραμένουν ακόμα Βαυαροί σε δημόσιες θέσεις κ.ά..

Με την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Όθωνας θα προωθήσει ορισμένα ζητήματα που είχαν παραμείνει σε αδράνεια για αρκετό καιρό. Ένα από αυτά ήταν και το θέμα των οργανισμών της Μέσης και Ανώτατης Εκπαίδευσης, με πανηγυρική και εξέχουσα τη σύσταση του Πανεπιστημίου Αθηνών, η έναρξη των δραστηριοτήτων του οποίου χρονολογείται στις 3 Μαΐου 1837, στον ενοικιαζόμενο χώρο της οικίας Κλεάνθη κάτω από την Ακρόπολη. Πρώτος πρύτανης του Πανεπιστημίου θα διοριστεί ο Κωνσταντίνος Σχινάς, ο οποίος θα εκφωνήσει και τον πρώτο πανηγυρικό λόγο. Ο Ραγκαβής θα συμμετάσχει ως υπουργικός σύμβουλος, καθώς και στη διαδικασία σύνταξης του εσωτερικού κανονισμού του Πανεπιστημίου, μαζί με τον πρύτανη και τους καθηγητές Κ. Βάμβα, Μ. Αποστολίδη, Κ. Γεννάδιο, Γ. Ράλλη, Θ. Φαρμακίδη και Λ. Ρος.⁷¹

Στα τρία χρόνια που θα μεσολαβήσουν μέχρι τον γάμο του με την Καρολίνα Σκην, οι διάφορες ενασχολήσεις του θα εξακολουθήσουν να κινούνται στα ίδια επίπεδα, με ιδιαίτερη έμφαση στις δραστηριότητες υπέρ της δημιουργίας οργανισμών για τη σύσταση και οργάνωση νέων φορέων εκπαίδευσης και «επαγγελματικού προσανατολισμού».⁷²

Θα ταξιδέψει για ένα διάστημα στην Κωνσταντινούπολη, στη Βλαχία, στη Μολδαβία και στο Βουκουρέστι, ενώ θα ασχοληθεί άμεσα και με τη σύνταξη ενός ελληνογαλλικού λεξικού, για την ηθική και διανοητική αναγέννηση της Ελλάδας, που ως ελεύθερο πλέον κράτος «θα έπρεπε να ακολουθήσει τα πρότυπα της πεφωτισμένης Ευρώπης», όπως χαρακτηριστικά ισχυρίζεται.⁷³ Πέρα από τη σύνταξη του λεξικού και την έκ-

του υπουργικού συμβουλίου, μετά την παύση του προκατόχου του, κόμη Αρμανσπεργκ. Λόγω του συγκεντρωτισμού των εξουσιών στο πρόσωπο του βασιλιά, ο Ρούτχαρτ ήρθε αρκετές φορές σε προστριβές μαζί του και έπεσε στη δυσμένεια της βασίλισσας Αμαλίας. Παραιτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1837 και πέθανε το 1838.

⁷⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Β', σ. 38.

⁷¹ Κοινοποίηση Βασιλικού Διατάγματος για τον εν λόγω διορισμό, από τον γραμματέα της επικρατείας Δ. Πολυζωΐδη στις 3 Ιουλίου 1837. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷² Κοινοποίηση Βασιλικού Διατάγματος για τον εν λόγω διορισμό ως μέλος της επιτροπής που θα επεξεργαζόταν τη σύνταξη του σχεδίου Οργανισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, από τον γραμματέα της επικρατείας, Δ. Πολυζωΐδη στις 24 Αυγούστου 1837. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Β', σ. 94.

δοση διδακτικών συγγραμμάτων, θα ασχοληθεί και με την ποίηση, και θα ολοκληρώσει δύο σημαντικά ποιήματά του, τον «Λαοπλάνον» και την «Παραμονήν». Στις 25 Ιουλίου 1840 θα εγκριθεί από το Βασιλικό Τυπογραφείο η έκδοση της μετάφρασής του «*Η Ανακάλυψη της Αμερικής*» του Καζήση.⁷⁴

Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής και η Καρολίνα Σκην παντρεύονται στις 13 Οκτωβρίου 1840, ενώ το θρήσκευμα της νύφης θα δημιουργήσει για ένα διάστημα πρόβλημα στη δημόσια θέση που κατείχε, με αποτέλεσμα το 1841 να μετατεθεί ως διευθυντής στο Βασιλικό Τυπογραφείο, θέση στην οποία θα παραμείνει για πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Στις 4 Μαΐου 1842 τον βρίσκουμε να εργάζεται και πάλι για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, στο Υπουργείο των Εσωτερικών,⁷⁵ όπου συνέταξε τον οργανισμό λειτουργίας της Εθνοφυλακής,⁷⁶ δανειζόμενος για το εν λόγω ζήτημα στοιχεία του νόμου της πρωσικής κυβέρνησης, αλλά και άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Υπουργός των Εσωτερικών εκείνη την περίοδο ήταν ο Δ. Χρηστίδης, με τον οποίο ο Ραγκαβής είχε κάποιες προστριβές. Συνεργάτες του στη θέση αυτή ήταν ο Ηλίας Καλαμογάρτης και ο Σπυρίδων Αντωνιάδης. Ο Χρηστίδης θα παραμείνει στη θέση αυτή μέχρι τη στιγμή της εξέγερσης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843, οπότε και θα αντικατασταθεί από τον Ρήγα Παλαμήδη. Την περίοδο αυτή ο Ραγκαβής θα αρχίσει τη σύνταξη και έκδοση του πρώτου τόμου της συλλογής *Antiquités Helléniques*, που περιείχε αρχαίες ελληνικές επιγραφές στη γαλλική γλώσσα και που εκδόθηκε από το Βασιλικό Τυπογραφείο.

Το 1843 θα διατελέσει για μια περίοδο σύμβουλος στο Υπουργείο των Εξωτερικών και θα διοριστεί προσωρινός επόπτης του «Πολυτεχνικού Σχολείου».⁷⁷ Το 1844 αποχώρησε οριστικά από τις διάφορες υπηρεσίες του Δημοσίου,⁷⁸ λόγω της ψήφισης του νό-

⁷⁴ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷⁵ Η κοινοποίηση του Βασιλικού Διατάγματος για τον διορισμό του στη γραμματεία του Υπουργείου Εσωτερικών στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷⁶ Το κείμενο του νόμου στο ΦΕΚ/1843/αρ. 36, Αθήνα 16 Οκτωβρίου 1843, σ. 77. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ραγκαβής είχε κάνει γνωστή τη σκέψη του για την κατασκευή σιδηρόδρομου που θα συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά από τον Νοέμβριο του 1843. Η σκέψη αυτή επανήλθε το 1855, όταν το κράτος πήρε την απόφαση να προβεί στην πραγματοποίηση του έργου και στην εκχώρηση του προνομίου της κατασκευής και εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής κατασκευής που θα συνέδεε την πρωτεύουσα με το επίγειο. Ενδιαφέρουσα, επί του θέματος, λεπτομέρεια είναι ότι, προκειμένου ο αρμόδιος υπουργός να πειστεί περί της ανάγκης της κατασκευής ενός τέτοιου έργου, εγκατέστησε αστυνομικούς υπαλλήλους στην οδό που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά, με την εντολή της καταγραφής των διερχόμενων απ' αυτή την οδό πεζών, ιππέων, αμαξών κ.λπ.. Βλ. Βοβολίνης Σπύρος & Βοβολίνης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 5 τόμ., Βιομηχανική Επιθεώρησις, Αθήνα 1958, τόμ. Α'.

⁷⁷ Σχετική επιστολή βρίσκεται στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷⁸ Το 1844, σύμφωνα με το νέο Σύνταγμα και το β' ψήφισμα της Β' Εθνοσυνέλευσης των Ελλήνων περί «αυτοχθόνων και ετεροχθόνων», ο Αλέξανδρος Ραγκαβής απολύεται από το ελληνικό Δημόσιο. Βλ. ΦΕΚ/1844/αρ. 8, Αθήναι 1 Απριλίου 1844, σ. 16 (ανατύπωση *Εφ. Κυβ.* 1843-1854, τόμ. Β', Αθήναι 1866).

μου για αντικατάσταση των ετεροχθόνων από αυτόχθονες υπαλλήλους. Γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματα* του:

Πλήν δὲ τοῦ συντάγματος, ἐξέδωκεν ἡ Συνέλευσις καὶ 18 ψηφίσματα, ὧν τὸ β' ἀπέβλεπεν εἰς τὸ ν' ἀντικαταστήσῃ εἰς πάσας τὰς δημοσίας θέσεις αὐτόχθονας ἀντὶ τῶν τέως κατεχόντων τινὰς ἐξ αὐτῶν ἑτεροχθόνων. Τὸ μέτρον τοῦτο ὑπεστήριξε πρῶτος ὁ Σπύρο-Μήλιος, ὅστις, καίτοι ἑτερόχθων, οὐδόλως ὅμως ὑπ' αὐτοῦ προσεβάλλετο. Καὶ ὁ Βασιλεὺς δὲ μετ' ἀξιοκατακρίτου δειλίας δὲν ἐπροσπάθησε νὰ τὸ ἀποκρούσῃ, καὶ νὰ τὸ καταδικάσῃ ὡς ἀπαισιῶς διχάζον τὸ ἔθνος εἰς δύο ἐχθρὰ στρατόπεδα, καὶ διὰ νομοθετήματος τὴν πλεονεξίαν καθιεροῦν. Ἐν αὐτῷ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὠρίζετο, ὅτι οἱ μετὰ τὰ 1827 ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον μετὰ παρέλευσιν δύο ἐτῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1846 ἐδύνατο νὰ καθέξωσι δημοσίαν θέσιν ἄλλην πλὴν προξενικῆς καὶ διδασκαλικῆς. Εἰς τὴν κατηγορίαν δὲ ταύτην καὶ ἐγὼ ὑπηγόμην.⁷⁹

Το θέμα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων προέκυψε μέσα από το χάσμα – πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό– ήδη από την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, μεταξύ των Ελλήνων εντός και εκτός ενός νοητού κράτους, αλλά εντάθηκε και εκτάθηκε ακόμα περισσότερο με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Η αντιπάθεια παίρνει τη μορφή τοπικιστικής και πολιτισμικής προκατάληψης των ντόπιων έναντι των ετεροχθόνων, οι οποίοι διέθεταν ανώτερη μόρφωση, πολλές φορές ήταν οικονομικά ευκατάστατοι και φυσικά είχαν ανατραφεί με δυτικούς τρόπους. Το στέμμα προτιμούσε τις περισσότερες φορές να διορίζει σε δημόσιες θέσεις ετερόχθονες, γεγονός που προκαλούσε προστριβές στο εσωτερικό της κοινωνίας και ζηλοφθονίες, παρόλο που στους διορισμούς αυτούς υπήρχε ένα ποσοστό αξιοκρατίας, αφού όσοι έρχονταν από μεγάλες πόλεις της Ευρώπης ήταν ενήμεροι για τον τρόπο λειτουργίας ενός κράτους στα δυτικά πρότυπα και μπορούσαν να εισαγάγουν νέους θεσμούς και τρόπους λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Από την άλλη πλευρά, οι αυτόχθονες είχαν το πλεονέκτημα της υποστήριξης του λαού, γεγονός που το στέμμα δεν μπορούσε να μην εκμεταλλευτεί, αφού στην πραγματικότητα μόνο έτσι θα μπορούσε να νομιμοποιήσει την εξουσία του. Οι τοπικές δυνάμεις αυτήν την περίοδο έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας και στην εν γένει διαμόρφωση των πολιτικών δυνάμεων.⁸⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Διαμαντούρος, η οικονομική άνοδος των ετεροχθόνων τούς κατέστησε περισσότερο

⁷⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 133.

⁸⁰ Για το ρόλο που παίζουν οι τοπικές δυνάμεις στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του Χρήστου Λυριντζή, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του Γεωργίου Δερτιλή για το κράτος, τις κοινωνικές δυνάμεις και τη γαιοκτησία. Στην ανάλυσή του αυτή ο Δερτιλής μάς παρουσιάζει τη διαπλοκή οικονομίας και πολιτικής ως αναπόσπαστη διαδικασία τόσο σε τοπικό όσο και στο εθνικό επίπεδο, και το πώς τελικά οι κοινωνικές ομάδες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτικής εξουσίας. Βλ. Δερτιλής Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμ. Α & Β, Εστία, Αθήνα 2005.

αντιπαθείς στους αυτόχθονες. Ο πλουτισμός τους οφειλόταν τόσο στις εμπορικές τους δραστηριότητες όσο και στην υπηρεσία τους στον κρατικό μηχανισμό. Οι κρατικοί υπάλληλοι συχνά εξασφάλιζαν για τους ίδιους σημαντικά χρηματικά ποσά, που δεν προέρχονταν από τις νόμιμες αποδοχές τους, αλλά από διάφορες παρανομίες που η θέση τους επέτρεπε.⁸¹ Έτσι, στις 11 Ιανουαρίου 1844 θα εκδηλωθεί η αντίδραση των αυτοχθόνων, όταν θα ξεκινήσει η συζήτηση του άρθρου 3 περί της ελληνικής ιθαγένειας. Ο Ραγκαβής, προερχόμενος από φαναριώτικη οικογένεια, και με την εφαρμογή του επίμαχου άρθρου, θα τεθεί εκτός υπηρεσίας.

Την ίδια περίοδο θα επιστρέψει στην Ελλάδα ο Κωλέττης, τον οποίο ο Ραγκαβής θεωρούσε ως τον μεγαλοφυέστερο πολιτικό άντρα της εποχής, και στις 6 Αυγούστου 1844, θα αναλάβει και πάλι την πρωθυπουργία της χώρας, με βοηθούς του τον Κ. Τσαβέλα, τον Α. Μεταξά και τον Ζ. Βάβλη. Ο Κωλέττης θα ενεργήσει άμεσα, και τον ίδιο χρόνο με βασιλικό διάταγμα, στις 11 Νοεμβρίου 1844, ο Ραγκαβής θα εκλεγεί τακτικός καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,⁸² όπου θα παραμείνει ως το 1867. Από την έδρα της Αρχαιολογίας είχε αποχωρήσει το 1843 ο καθηγητής Λουδοβίκος Ρός.⁸³ Ο Ραγκαβής ανέλαβε καθήκοντα καθηγητή το 1844, ξεκίνησε τη διδασκαλία από το θερινό εξάμηνο του 1845 και παρέμεινε σταθερά στη θέση αυτή μέχρι και το χειμερινό εξάμηνο του 1867. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών θα διδάξει τέσσερα βασικά μαθήματα: Αρχαιολογία, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής καλλιτεχνίας, Επιγραφική και Πολιτικές αρχαιότητες.⁸⁴

⁸¹ Για το θέμα ετεροχθόνων και αυτοχθόνων βλ. Διαμαντούρος Ν., «Η Εθνοσυνέλευση (8 Νοεμβρίου 1843-1844)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975, σσ. 110-111.

⁸² Όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του, τη θέση αυτή τη ζητούσε από τον Σπ. Τρικούπη αλλά εκείνος είχε αρνηθεί. Όταν το 1844 ανέλαβε την πρωθυπουργία και το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαιδεύσεως ο Ι. Κωλέττης, φρόντισε να τοποθετηθεί ο Ραγκαβής στην εν λόγω θέση (Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 136-137). Η επιστολή του πρύτανη Ν. Βάμβα στις 15 Νοεμβρίου 1844 αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πρὸς τὸν Τακτικὸν Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου κύριον Α. Ραγκαβή. Τὸ ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείων ἐκοινοποίησεν εἰς τὴν Πρυτανείαν ὅτι διορίσθητε τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας δυνάμει τοῦ ἀπὸ 11 Νοεμβρίου Βασιλικῆς Διατάγματος. Αναγγέλλουσα δὲ ταῦτα ὑμῖν ἡ Πρυτανεία, πέποιθεν ὅτι διὰ τὸ ζήλου καὶ τῆς παιδείας ὑμῶν θέλετε ὠφελήσει ἀξίως τῶν φοιτησάντων τὸ πανεπιστήμιον νεολαίων. Ἀθήνα 15 Νοεμβρίου 1844». Αρχεῖο Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁸³ Ο Λουδοβίκος Ρός, βαυαρὸς ἀρχαιολόγος, ἦρθε στην Ελλάδα μαζί με τον Όθωνα και αρχικά εργαζόταν μαζί με τον Βάισενμπεργκ στην αρχαιολογική υπηρεσία. Το 1834 με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα, επισημαίνει χαρακτηριστικά: «... η κυβέρνηση έχτιζε όσο μπορούσε στην Αθήνα και στον Πειραιά: στρατώνες, εργαστήρια, αποθήκες, ένα νοσοκομείο, ένα τυπογραφείο, ένα νομισματοκοπείο και παρόμοια. Ούτε σκέψη μπορούσε φυσικά να γίνει για κομψότητα των κτισμάτων. Επρόκειτο απλώς με τα μικρότερα, όσο γινόταν, οικονομικά μέσα, να ικανοποιήσει κανείς την εξαιρετικά επείγουσα ἔλλειψη κατοικιών». Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 58.

⁸⁴ Βλ. Παράρτημα Ι, Πρόγραμμα διδασκαλίας μαθημάτων Αλ. Ρ. Ραγκαβῆ. Πηγή: Ιστορικό Αρχεῖο Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το 1847 ο Ραγκαβής, με το ψευδώνυμο Χρηστοφάνος Νεολογίδης, θα γράψει την πολιτική κωμωδία *Του Κουτρούλη ο γάμος*. Θα την αποστείλει ανώνυμα προς δημοσίευση στην εφημερίδα του φίλου του, Ζώχιου, ο οποίος στη συνέχεια θα του ζητήσει να σχολιάσει και να γράψει μια κριτική για το ανώνυμο αυτό δημοσίευμα. Ο Ραγκαβής θα αναγκαστεί να γράψει για το κείμενό του μια «αυστηρή», και μάλλον αρνητική, κριτική.

Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, ο παλιός συμμαθητής του, Γρ. Καμπούρογλου σε συνεργασία με τον Ραγκαβή, αποφάσισαν να ιδρύσουν ένα νέο, λογοτεχνικό κυρίως, περιοδικό την *Εντέρπη* (1847-1855), «περιοδικό τερπνής και ωφελίμου αναγνώσεως», προς αντικατάσταση των ήδη εκδοθέντων περιοδικών *Ιρις*, *Εραμιστής* και *Ηώς*. Σ' αυτό το περιοδικό ο Ραγκαβής θα δημοσιεύσει σημαντικό μέρος της λογοτεχνικής του δραστηριότητας.⁸⁵ Η *Εντέρπη* είναι το πρώτο εικονογραφημένο οικογενειακό περιοδικό των αδελφών Καμπούρογλου, που εκδίδεται στο ελληνικό κράτος και κυκλοφορεί χωρίς διακοπή επί οκτώ χρόνια.⁸⁶ Το 1849 θα αφήσει τη διεύθυνση της *Εντέρπης* στον Καμπούρογλου και σε συνεργασία με τους Ν. Δραγούμη και τον Κ. Παπαρηγόπουλο, θα συντάξουν ένα νέο, επιστημονικό-λογοτεχνικό περιοδικό, την *Πανδώρα*. Και στα δύο αυτά περιοδικά ο Ραγκαβής δημοσίευσε πλήθος διηγημάτων που λίγα χρόνια αργότερα ο τυπογράφος Κωνσταντίνος Βαρβάτης θα αναλάβει να εκδώσει σε τρεις τόμους, ενώ θα μεταφραστούν στα γαλλικά από τον βέλγο καθολικό ιερέα Groutar. Ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει πως επρόκειτο για μια κακή μετάφραση, σε τέτοιο βαθμό που αλλοιωνόταν εντελώς το περιεχόμενο των κειμένων του.⁸⁷ Το 1850 θα κάνει οικογενειακώς ένα ταξίδι στην Αγγλία. Την περίοδο της διαμονής του εκεί θα έρθει σε επαφή με εξέχοντα πρόσωπα και διακεκριμένους πολιτικούς που είχαν ασχοληθεί με το ελληνικό ζήτημα. Λίγο αργότερα θα ταξιδέψει στο Παρίσι, όπου θα συναντηθεί και θα συνομιλήσει με ανθρώπους που είχαν άμεση σχέση με τα ελληνικά πράγματα, ενώ δεν θα παραλείψει να επισκεφθεί διάφορους αξιοθαύμαστους χώρους. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1850 εκλέγεται επίτιμο μέλος της Φιλολογικής Εταιρείας του Λονδίνου.⁸⁸

Ο Ραγκαβής θα επιστρέψει στην Ελλάδα ύστερα από αρκετά μεγάλο διάστημα, όπου διέμεινε στην Αγγλία, στο τέλος Οκτωβρίου του 1850. Θα αναλάβει και πάλι τα κα-

⁸⁵ Βλ. αναλυτικά τους τίτλους των κειμένων του Ραγκαβή στο Παράρτημα II.

⁸⁶ Κωστής Δανόπουλος & Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Εντέρπη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

⁸⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 169. Παράλληλα, συμμετέχει σε διάφορες επιτροπές, έτσι καλείται από τον Δήμαρχο Αθηναίων, Σ. Βενιζέλο στις 5/17 Σεπτεμβρίου 1849 να συμμετάσχει στην εξελεγκτική επιτροπή για τον διορισμό δημοδιδασκάλων στα δημοτικά σχολεία. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. KEINE, Ακαδημία Αθηνών. Στις 16 Ιουνίου 1851 το Υπουργείο Εσωτερικών καλεί τους καθηγητές Ν. Κωστή, Αλ. Ραγκαβή και Χ. Χριστόπουλο να συμμετέχουν στον ορισμό επιτροπής για τη διαμόρφωση και την οργάνωση της βιβλιοθήκης και του εκπαιδευτηρίου της Ανδρίτσαινας. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1851-1855/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. KEINE, Ακαδημία Αθηνών.

⁸⁸ Βλ. τη σχετική κοινοποίηση από τον Υπουργό Εσωτερικών στις 8 Σεπτεμβρίου 1850 στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/17/1821-1851/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. KEINE, Ακαδημία Αθηνών.

θήκοντά του στο Πανεπιστήμιο, θα συνεχίσει τη συγγραφή του δεύτερου τόμου των *Antiquités Helléniques*, ο οποίος θα ολοκληρωθεί το 1853 και θα εκδοθεί 1855, ενώ θα επιστρέψει και πάλι στις δραστηριότητες της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Ραγκαβής πίστευε ότι η εταιρεία αυτή έπρεπε να πάρει τη μορφή τμήματος στην Ακαδημία, ώστε να μπορέσει να συγκεντρώσει στους κόλπους της μέλη που θα έχουν άμεση σχέση με το αντικείμενο της αρχαιολογίας ή θα έχουν πολύ καλές ιστορικές γνώσεις. Ωστόσο, δεν δόθηκε καμία σημασία στις προτάσεις του, με αποτέλεσμα να υποβάλει την παραίτησή του, προφασιζόμενος ότι ήταν αρκετά απασχολημένος με τη δουλειά του και τη συγγραφή. Την περίοδο αυτή θα επιδοθεί στη μετάφραση του «Ροβινσώνα του Κάμπε», θα συνεχίσει να γράφει στην *Πανδώρα*, ενώ δίνει άρθρα στην αγγλική εφημερίδα *Εωθινά Χρονικά* που αφορούσαν εθνικά, και άλλα, θέματα. Στις αρχές Αυγούστου του 1851, θα επιστρέψει και η οικογένειά του από την Αγγλία, η Καρολίνα, ο Κλέων, ο Αριστείδης και ο μικρός Αλέξης που ήταν μόλις λίγων μηνών. Το 1851 θα συμμετάσχει σε διάφορες επιτροπές που αφορούν κυρίως εκπαιδευτικά θέματα, αλλά και την εισαγωγή του ελληνικού δράματος στο θέατρο.⁸⁹

⁸⁹ Στις 16 Ιουνίου 1851 τού κοινοποιείται ο ορισμός της επιτροπής για τη διαμόρφωση και την οργάνωση της βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας και του σχετικού εκπαιδευτηρίου, από τον Υπουργό των Εσωτερικών. Σ' αυτήν την επιτροπή, πέραν του Ραγκαβή, συμμετείχαν και οι Κωστής και Χριστόπουλος. Στις 13 Ιουλίου 1851 τού κοινοποιείται Βασιλικό Διάταγμα βάσει του οποίου θα συσταθεί γνωμοδοτική επιτροπή, η οποία θα έχει την ευθύνη να γνωμοδοτεί σχετικά με προβλήματα που αφορούσαν στην παιδεία. Στη γνωμοδοτική αυτή επιτροπή ανήκαν επίσης οι καθηγητές Κ. Ασώπιος, Φιλ. Ιωάννου, Μ. Αποστολίδης, Σ. Πήλλικας, Γ. Μακάς. Επίσης, την ίδια περίοδο, ο Υπουργός των Εσωτερικών ζητά από τον Ραγκαβή ως γνώστη των θεμάτων του θεάτρου, να συνεργαστεί με τους Γ. Σταύρου, Π. Σούτσο, Ι. Δεληγιάννη, Σ. Σπηλιωτάκη και Σ. Κουμανούδη, προκειμένου να γίνει κατάλληλη οργάνωση, ώστε να εισαχθεί το ελληνικό δράμα στο θέατρο. Οι σχετικές επιστολές βρίσκονται στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/18/1851-1855/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

2.4.3. Η έκδοση του περιοδικού *Le Spectateur de l' Orient*

Το 1853, και ενώ οι πολιτικές εξελίξεις βρίσκονταν σε έξαρση, λόγω του επικείμενου Ρωσοτουρκικού Πολέμου, μια ομάδα διανοουμένων, ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Νικόλαος Δραγούμης, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο Ιωάννης Σούτσος, ο Γιώργος Βασιλείου και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, αποφασίζουν την έκδοση ενός γαλλόφωνου περιοδικού, του *Le Spectateur de l' Orient*, με σκοπό να κάνουν γνωστές στην κοινή γνώμη της Ευρώπης τις ελληνικές θέσεις για διάφορα εθνικά, και άλλα, ζητήματα. Το περιοδικό θα λειτουργήσει για τέσσερα χρόνια και δεν θα περάσει απαρατήρητο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Μάλιστα, θα προκαλέσει αντιδράσεις με τις θέσεις του σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, το ρόλο της Ελλάδας και τα οφέλη που θα μπορούσε να καρπωθεί από αυτή τη διαδικασία.

Για την έκδοση του περιοδικού ο Ραγκαβής αναφέρει:

...Τότε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐφρόνουν ὅτι, ὅτε τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπρόκειτο ν' ἀνατραπῶσιν ὑπὸ τοὺς ἐκ βορρᾶ κεραυνούς, οἱ Ἕλληνες ὄφειλον νὰ διεκδικήσωσι καὶ αὐτοὶ τὰ εἰς πᾶσαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν ἴδια συμφέροντα, καὶ νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῶσιν ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας· πρὸς ὃ ὅμως πρὸ παντὸς ἦν ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῆ καὶ φωτισθῆ ἡ ἰδίως ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς δημοσιογραφίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὡς πρὸς τὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀδίκους προλήψεις παραχθείσα κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη. Δι' ὃ συνελθόντες τινὲς φίλοι, ἀπεφασίσαμεν τὴν σύστασιν Γαλλικοῦ περιοδικοῦ, ὃ ἀπεκαλέσαμεν Ἀνατολικὸν Θεατὴν (*Spectateur d'Orient*).⁹⁰

Ο Ραγκαβής γράφει για το περιοδικό άρθρα κοινωνικοπολιτικού και φιλολογικού περιεχομένου, τα οποία υπογράφει με το αρχικό γράμμα Α. Θα γράψει άρθρα σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, την ιστορία της Τουρκίας του Α. De Lamartine, τον Ισλαμισμό και τον πολιτισμό του, ενώ διατηρούσε και μία μόνιμη στήλη που αφορούσε το πολιτικό δεκαπενθήμερο του *Spectateur* και στο οποίο ανέλυε επίκαιρα θέματα της πολιτικής. Επίσης, θα γράψει ένα άρθρο σε συνέχειες σχετικά με τη σκιαγράφηση της μοντέρνας ελληνικής λογοτεχνίας κ.ά.⁹¹ Η άμεση επαφή του με το περιοδικό θα διακοπεί με το διορισμό του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, πιθανότατα διότι, ως δημόσιο πρόσωπο πλέον, θα έπρεπε να διατηρεί τις σχετικές ισορροπίες μεταξύ πολιτικού-διπλωματικού πεδίου και των απόψεών του απέναντι σε επίμαχα ζητήματα πολιτικού περιεχομένου. Στην πραγματικότητα, ο Ραγκαβής στάθμιζε το βάρος και τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, που ήταν καθοριστικά στοιχεία για τα εθνικά ζητήματα· δεν μπορούσε να συλλάβει την πολιτική χωρίς αυτές.⁹²

⁹⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 291.

⁹¹ Στο Παράρτημα ΙΙΙ υπάρχει αναλυτικός κατάλογος με τα άρθρα του Ραγκαβή στο εν λόγω περιοδικό.

⁹² Ενδιαφέρουσα ως προς αυτό το σημείο, κυρίως από την πλευρά των ιδεολογικών προεκτάσεων του λογοτεχνικού του έργου, είναι η ανάλυση του Αλέξη Πολίτη, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, ζητήματα

Το *Le Spectateur de l' Orient* έρχεται σε μια εποχή αρκετά δύσκολη, για να καλύψει ίσως ένα σημαντικό κενό, εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων, όπου οι λόγιοι στα χρόνια του Κριμαϊκού Πολέμου, απέφευγαν τις διατυπώσεις σταθερών απόψεων γύρω από τις ελληνικές διεκδικήσεις.⁹³ Η επιλογή της γαλλικής γλώσσας έγινε με σκοπό να μπορέσουν να διαδοθούν οι ελληνικές απόψεις και να τις αναγνώσουν ακόμα και άτομα που δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα:

...εδώ και καιρό πιστεύαμε πως ήταν αρκετό να εκθέτουμε τα δικαιώματά μας, την εργασία μας, τις ανησυχίες και τις ελπίδες μας στη γλώσσα που άλλοτε μιλούσαν οι θεοί και μέσω της οποίας ακόμη και σήμερα, το ελληνικό έθνος κατέχει θέση δεσπόζουσα στην Ανατολή. Όμως ήρθε η μέρα που συνειδητοποιήσαμε ότι για τον υπόλοιπο κόσμο δεν είμαστε παρά άφωνοι. Ήταν η μέρα που ξεσπώντας μια κρίση, είδαμε την Ευρώπη να παραγνωρίζει την αληθινή αξία μιας φυλής, το πεπρωμένο της οποίας είναι στενά συνδεδεμένο με αυτό της Ανατολής και που εδώ και δυόμισι χιλιάδες χρόνια δε συνέβη τίποτε σπουδαίο, διαρκές και ωφέλιμο σ' αυτήν [την Ανατολή], το οποίο να μην ήταν έργο των Ελλήνων.⁹⁴

Με τη φράση «δεν είμαστε παρά άφωνοι», στην πραγματικότητα αντιμετωπίζεται εντελώς ρεαλιστικά η θέση και ο ρόλος της Ελλάδας στην Ευρώπη. Η φωνή της δεν ακούγεται και έτσι θα πρέπει να ακολουθήσει τα δυτικά πρότυπα αν θέλει να βρει ανταπόκριση. Στόχος των συντακτών του *Le Spectateur de l' Orient* ήταν να γίνουν γνωστές στην Ευρώπη οι βασικές πολιτικές και εθνικές επιδιώξεις, οι οποίες αυτήν την περίοδο συνοψίζονται ως *Μεγάλη Ιδέα*. Τους συντάκτες του περιοδικού δεν τους απασχολεί μόνο το δίλημμα Ανατολή ή Δύση, αλλά και ο ελληνικός δυϊσμός [*Le dualisme grec*], φράση που προήλθε από το ομώνυμο άρθρο του Μάρκου Ρενιέρη,⁹⁵ σύμφωνα με το οποίο όλη η ελληνική ιστορία, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, φανερώνει την ύπαρξη αντιμαχόμενων, αλλά και αλληλοσυμπληρούμενων τάσεων, μιας ανατολικής και μιας δυτικής. Για τον Ρενιέρη αυτές αντιστοιχούν στους δύο πολιτισμούς στους οποίους είναι χωρισμένη η Ευρώπη, τον «λατινογερμανικό» ή τον δυτικό πολιτισμό και τον «σλαβικό» ή ανατολικό πολιτισμό. Μέσα σ' αυτόν τον δυϊσμό το «ελληνικό στοιχείο αποτελεί τον κοινό παρανομαστή... και ο Έλληνας είναι ο πιο οικουμενικός άνθρωπος, είναι ο μόνος καθολικά Ευρωπαίος».⁹⁶ Αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έννοια του ελληνικού δυϊσμού, δηλα-

ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σσ. 221-238.

⁹³ Βέβαια το σύνθημα «Ανατολή διά της Ανατολής» δεν γνώρισε ιδιαίτερες αντιστάσεις. Χαρακτηριστική περίπτωση σταθερά δυτικόφιλου διανοούμενου αποτελεί ο Σαρίπολος.

⁹⁴ «Explication Préliminaires», *Spectateur de l' Orient*, τ. Α' – Livr. 1, 26.8/7.9.1853, σσ. 1-14. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

⁹⁵ «Le Dualisme Grec», *Spectateur de l' Orient*, τ. Α' – Livr. 2, 10/22.9.1853, σσ. 33-49. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

⁹⁶ Σύμφωνα με τον Π. Μάταλα, αυτή η θέση του Ρενιέρη αν και μοιάζει λίγο «μεσοβέζικη», μπορεί

δή μιας ελληνικής φυλής ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και έχει έναν φανερό πολιτικό στόχο· να ενισχύσει και να δώσει δεσπόζουσα θέση στην Ελλάδα, έναντι της, καταρρέουσας πλέον, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Ραγκαβής επιχειρηματολογεί υπέρ της θέσης αυτής σε σχετικό άρθρο του στο *Spectateur de l' Orient* με τίτλο «Sur la solution diverses de la Question de l' Orient», και προσπαθεί να αποδείξει ότι η Ρωσία, μια δύναμη που προκαλεί δέος στις άλλες δυνάμεις λόγω της επέκτασής της στα ανατολικά –κι αυτό είναι κάτι που γνωρίζει καλά ο Ραγκαβής– δεν επιθυμεί, ούτε έχει ανάγκη την υλική επέκτασή της στην Ανατολή. Για τον Ραγκαβή η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ευνοεί παρά μόνο τη Ρωσία, αν υποθέσουμε ότι είναι διατεθειμένη να την ελέγχει και να την κατακτήσει με την πρώτη ευκαιρία. Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζει ότι η Τουρκία δεν μπορεί να διασωθεί ή να στηριχθεί, ούτε μέσω του πολιτισμού –ο πολιτισμός είναι κάτι που αντιτίθεται στην ίδια την ουσία της– ούτε με την επιστροφή στη βαρβαρότητα. Έτσι, αντί οι Μεγάλες Δυνάμεις να προσπαθούν να συντηρήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάτι που ενέχει σημαντικούς κινδύνους, θα πρέπει να θέσουν ένα τέρμα τώρα που διατηρούν ακόμα τον έλεγχο της δράσης της. Τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προς όφελος μιας γενικής ισορροπίας, κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα πρέπει να πάρει μια Χριστιανική Αυτοκρατορία, συμπαγής και στέρεη και όχι μικρά και αδύναμα κράτη. Η Αυτοκρατορία αυτή, προοδευτική και πολιτισμένη, θα έχει τη θρησκεία της Ρωσίας, τις ιδέες και τα συμφέροντα της Δύσης, έτσι ώστε να αποτελεί τη μοναδική εγγύηση σταθερότητας για την Ευρώπη.⁹⁷ Στο «σχήμα» αυτό του Ραγκαβή, η Χριστιανική Αυτοκρατορία παρουσιάζεται ως ένα καθεστώς στο οποίο όλοι οι χριστιανικοί πληθυσμοί είναι ισότιμοι, χωρίς όμως να διευκρινίζεται άμεσα ο ρόλος του Ελληνικού Βασιλείου. Ωστόσο, τονίζεται επανειλημμένα ότι, λόγω της ιδιοσυγκρασιακής φύσης του, το ελληνικό στοιχείο, ως μήτρα, τόσο του δυτικού όσο και του ανατολικού πολιτισμού, θα πρέπει να αναλάβει να συνενώσει πάλι τη Δύση με την Ανατολή. Αυτό θα το πετύχει χάρη στην πολιτισμική του ανωτερότητα, την ευγενική καταγωγή του από την κλασική Ελλάδα, το κληρονομικό του δικαίωμα

ωστόσο να κατανοηθεί, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι απευθύνεται σ' ένα δυτικό κοινό, περιγράφει με συμπάθεια το «ανατολικό κόμμα», οπότε έχει αρχίσει να προσχωρεί στη ρωσόφιλη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Βλ. Μάταλας Π., «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στο Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ.), *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981)*, 2 τόμ.. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, τόμ. Β', σσ. 481-489.

⁹⁷ Βλ. Α. [Αλ. Ρ. Ραγκαβής], «Sur les Solution diverses de la question de l' Orient», στο *Le Spectateur de l' Orient*, τ. Α' – Livr. 1, 26.8/7.9.1853, σσ. 15-31. Επίσης, για τον Ραγκαβή τα εδαφικά σύνορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι δυνατόν να αποτελέσουν και σύνορα του νέου ελληνικού κράτους. Βλ. Α. [Αλ. Ρ. Ραγκαβής], «Quinzaine politique du Spectateur» στο *Le Spectateur de l' Orient*, Livr. 4, 10/22.10.1853, σ. 140. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας. Η επιχειρηματολογία του Ραγκαβή είναι παρόμοια και σε μεταγενέστερα κείμενά του όπως το «La Solution de la Question de l' Orient» που δημοσιεύεται δε δύο μέρη το 1866 (βλ. Ελλάς Ελλήνων Υπέρο Ελλάδος, «La Solution de l' Orient», Dentu, Paris 1866).

στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι, το ελληνικό στοιχείο συνιστά τη μόνη δύναμη, που είναι ικανή να διαπλάσει και να συσπειρώσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Εξάλλου, επισημαίνει ο Ραγκαβής, η ελληνική φυλή, ακόμα και στα σκοτεινά χρόνια της τουρκοκρατίας, υπήρξε σημαντικά ανώτερη σε σχέση με τα άλλα δευτερεύοντα κράτη, παρότι αυτά είχαν το πλεονέκτημα της κυριαρχίας. Γύρω απ' αυτό το ελληνικό στοιχείο της Ανατολής, υπήρχαν τρεις ή τέσσερις ακόμα φυλές, οι οποίες μέσα από εσωτερικές συνθήκες, λιγότερο «υψηλές» από εκείνες των Ελλήνων, αντιμετώπιζαν την ίδια εχθρότητα από τους μουσουλμάνους. Οι φυλές αυτές είτε ανήκαν –όπως η αλβανική– στην «ελληνική οικογένεια», είτε είχαν στενούς δεσμούς με αυτή, λόγω του ενωτικού ρόλου του Πατριρχείου και της χρήσης της ελληνικής γλώσσας, ως θρησκευτικής γλώσσας όλων των Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι παραπάνω απόψεις του Ραγκαβή διαμορφώνουν ένα σαφές ιδεολογικό σχήμα, αυτό της ελληνικής εκδοχής για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, φτάνοντας όμως σε ιδιαίτερα προωθημένες απόψεις. Με όρους της εποχής εκείνης δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένας ακραιφνής μεγαλοϊδεατισμός, που τον υιοθετούσαν στη ρητορική τους αρκετοί διανοούμενοι· γεγονός που μας επιτρέπει σήμερα να ανιχνεύσουμε τα βασικά ιδεολογικά μορφώματα που αρχίζουν να συγκροτούνται στην δεκαετία του 1850, για τη δημιουργία του ελληνικού έθνους και τον καθορισμό της ιστορικής του αποστολής. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την ανάγκη υιοθέτησης, ή επινόησης, μιας σταθερής εθνικής ταυτότητας, έναντι των άλλων συγκροτημένων εθνικών ταυτοτήτων. Μια ιδιότυπη ταυτότητα που διαμερίζεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης, με σκοπό να μην διατηρηθεί δεσποζουσα θέση στην Ανατολή, αλλά ταυτόχρονα να μετέχει ως ισάξιο μέλος της Δύσης. Αυτός ο «δυϊσμός», φαίνεται ότι διακατέχει και τον Ραγκαβή που τον εκφράζει με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο, μέσω του *Spectateur de l' Orient*.

Η έκδοση του περιοδικού θα προκαλέσει αρκετές αντιδράσεις κυρίως από την πλευρά της Γαλλίας και της Αγγλίας. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση του Ραγκαβή στα *Απομνημονεύματά του*:

...Ότε δὲ ὁ ποτὲ ἐν Ἑλλάδι ἐπιτετραμμένος τῆς Γαλλίας κ. Θουβενέλ διῆλθε διὰ Πειραιῶς πορευόμενος ὡς πρεσβευτῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ τὸν ἐπεσκέφθη ὡς ἀρχαῖον γνῶριμον, ἐπ' ὀλίγας στιγμὰς εἰς Ἀθήνας ἀναβάντα... «καὶ ὑμεῖς», μοὶ εἶπεν ἐπιπλήττων, «καὶ ὑμεῖς συντάκτης τοῦ «Θεατοῦ»! Δὲν περιέμενον τοῦτο παρ' ὑμῶν!...» – Ἄν ἦσθε Ἕλληνας, τῷ ἀπεκρίθη, θὰ εἶσθε πιθανῶς καὶ ὑμεῖς εἰς ἐκ τῶν ἡμετέρων. Ὁ κ. Θουβενέλ ἐθεώρει ὡς ἔγκλημα καὶ ὡς πολιτικὴν ἀφροσύνην νὰ ἐξεγειρώμεθα ἐξάπτοντες τοὺς ὑποδούλους Ἕλληνας κατὰ τῆς Τουρκίας. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ λησμονηθῆ ὅτι ἀπῆρχετο εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς πρεσβευτῆς, καὶ μάλιστα δυνάμεως δυσμενοῦς τότε πρὸς τὴν Ρωσσίαν. Προσέτι δὲ τὸ καὶ τοῦ «Θεατοῦ» τὴν πορείαν, καὶ τὴν ταχέως ἐπελθοῦσαν ἐπανάστασιν τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας δικαιολογοῦν, ἐστὶν ὅτι, ὅτε ἠπειλεῖτο καὶ ὅτε ἐκηρύχθη ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος, ἢ μετὰ τῆς Τουρκίας συμμαχία τῶν δυτικῶν δυνάμεων δὲν ὑπῆρχεν οὐδὲ προεβλέπετο, ἢ καὶ ἂν ὑπετίθετο ὡς

ένδεχομένη, ἐνομιζομεν ὅτι ὠφείλομεν νὰ καταβάλωμεν πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα ἀποδείξωμεν αὐτὴν ὡς ἀντιπολιτικὴν, καὶ περιπλοκὰς μόνον καὶ ἄνευ ἀνάγκης πράγματα παρασκευάζουσαν τῇ Εὐρώπῃ εἰς τὸ μέλλον. Αὕτη ἦν ἡ τάσις καὶ τοιοῦτο τὸ πρόβλημα τοῦ «Θεατοῦ».⁹⁸

Ὅπως ἔχουμε ἤδη τονίσει, ἡ ἐκδοσις τοῦ ἐν λόγῳ περιοδικοῦ τοποθετεῖται τὴν περιόδῳ, ὅπου ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα κυριαρχεῖ με ἰδιαίτερες πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις, μέσα στο πλαίσιο που επέβαλλε ἡ επικράτησις τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος ἐπὶ τὴν Ελλάδα, λίγο πρὶν τὴν Ἐπανάστασι, καὶ κυρίως μετὰ αὐτὴν. Τὸ περιεχόμενον τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας ἦταν κατ' οὐσίαν ἐνεργὸν τόσο πρὶν ὅσο καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας· ἦταν αὐτὸ που δραστηριοποιούσε τὰς ἐπαναστατικὰς διεργασίας. Στις 24 ἢ 25 Φεβρουαρίου 1821 ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ὡς ἀρχηγὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασις, με ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν ῥώσον Αυτοκράτορα Ἀλέξανδρον Α', με ἰδιαίτερον ρομαντισμὸν τοῦ κάνει γνωστὴν τὴν ἐντασιν που ἔχει λάβει τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἀπὸ τὴν Βλαχίαν μέχρι τὴν Κρήτην, με τὴν προοπτικὴν ὅτι τὸ σάρος νὰ διατηρήσῃ θετικὴν στάσιν ἐπὶ τὸ ἐπιτελούμενον συνέδριον τοῦ Λάμπου, ἐπὶ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ καταδικαστοῦν ὅλες οἱ ἐπαναστατικὲς διαδικασίαι –τόσο ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἰσπανίαν ὅσο καὶ ἐπὶ τὴν Ελλάδα. Ἐπὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ὑψηλάντη ἀναφέρει τὰ ἐξῆς:

Πᾶσαι αἱ εὐγενεῖς τῶν ἐθνῶν ὁρμαὶ πηγάζουν ἀπὸ Θεοῦ, καὶ ἀναμφιβόλως ἐκ θείας ἐμπνεύσεως ἐγείρονται σήμερον οἱ Ἕλληνες ἄθροισι, ὅπως ἀποσεισῶσι τὸν βδελυρὸν ζυγόν, ὅστις βαρύνει ἐπ' αὐτῶν ἀπὸ τεσσάρων ἤδη αἰώνων. Πλέον ἢ διακόσιαι ἀναφοραὶ, ...προυχόντων πάσης τάξεως καὶ ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, με καλοῦσιν εἰς τὴν ἀρχηγίαν, ἵνα νικήσω ἢ ἀποθάνω μετ' αὐτῶν. Τὴν στιγμὴν ταύτην νικῶσιν οἱ ὄπλαρχηγοὶ τῆς Ἡπείρου τοὺς στρατοὺς τοῦ Σουλτάνου, οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ Πάργιοι ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν πατρίδα των, κηρύττοντες ἑαυτοὺς ἐλεύθερους, καὶ τὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος πάντα ἐκάλυψαν φοβεροὶ τῆς ἐλευθερίας πρόμαχοι. Ἡ Πελοπόννησος καὶ τὸ Αἰγαῖον κινεῦνται, ἡ Κρήτη ἀνίσταται, ἡ Σερβία, Βουλγαρία, ἡ Θράκη καὶ ἡ Μακεδονία σπεύδουσιν εἰς τὰ ὄπλα, ἡ Βλαχία καὶ ἡ Μολδαβία ἀποτινάσσουσι τὸν ζυγόν, καὶ περίτρομοι οἱ Τούρκοι ἴστανται ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ ἡφαιστειοῦ, ὅπερ εἶναι ἔτοιμον νὰ τοὺς καταπιῇ...⁹⁹

Ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει με ἐκκλήσιν γιὰ βοήθειαν ἀπὸ τοὺς ομόθρησκους λαοὺς καὶ τὴν Δικαιοσύνην. Με ἰδιαίτερον πάθος ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασις περιέγραφε τὸ ὄραμα γιὰ ἀπελευθέρωσιν, ὄχι μόνον τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν κρατῶν που βρισκόνταν ἐπὶ τὴν ἴδιαν περίπτωσιν μετὰ τὴν Ελλάδα. Ἐνα ὄραμα που ἐπρόκειτο νὰ ἐξελιχθῆ ἰσχυρὸν –γιὰ ἄλλες χώρας νωρίτερα καὶ γιὰ ἄλλες λίγο αὐ-

⁹⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 292.

⁹⁹ Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΒ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, σ. 36.

γότερα– σε επίσημη ιδεολογική επιλογή, από τη στιγμή που θα αποκτούσαν εθνική και κρατική υπόσταση.

Ωστόσο, η λέξη *όραμα* μας παραπέμπει στον Ρήγα¹⁰⁰ και στα χρόνια που μεσολάβησαν για την προετοιμασία του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Αν και πρόκειται για έναν από τους φορείς της πολιτικής έκφρασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Ρήγας με το όραμά του για μια ελεύθερη, ανεξάρτητη και δημοκρατική βαλκανική ένωση, προσέφερε στήριγμα όχι μόνο στις ελληνικές επιδιώξεις, αλλά και στις επιδιώξεις των υπόλοιπων βαλκανικών λαών. Αυτό που κυρίως προσέφερε με τη δράση και τα γραπτά του, ήταν το όραμα της ελευθερίας και ενός είδους «πολυπολιτισμικής» συνένωσης με δημοκρατικά πρότυπα. Το όραμα ή, καλύτερα, η πολιτική πρόταση του Ρήγα χαρακτηρίζεται από μια ρομαντική «υπερτίμηση» των πολιτικών συνθηκών της εποχής, που ωστόσο ήταν απαραίτητη για την αυτοσυνειδησία των βαλκανικών λαών και την προετοιμασία των επαναστατικών διεργασιών. Το ρομαντικό όραμα του Ρήγα και η πολιτική του πρόταση για τη συγκρότηση ενός υπερεθνικού βαλκανικού κράτους διέφερε κατά πολύ από τη μορφή που πείρε ο «πολιτικός ρομαντισμός» στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν πλέον είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες συγκρότησης των εθνικών κρατών στη Βαλκανική. Έχουμε πλέον εθνικές διεκδικήσεις και ανταγωνισμούς και όχι υπερεθνικές.

Έτσι, το πρώτο ανεξάρτητο εθνικό κράτος της Βαλκανικής Χερσονήσου, η Ελλάδα, θα συγκροτηθεί με το πρωτόκολλο της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830 στη διάσκεψη του Λονδίνου. Το έτος 1830 αποτέλεσε κομβικό σημείο στην εξέλιξη του νεοσύστατου κράτους· πρόκειται για τη χρονιά όπου αναγνωρίζεται σχεδόν διεθνώς η πολιτική ύπαρξη ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στη διάσκεψη του Λονδίνου υπογράφεται το σχετικό πρωτόκολλο από τους πληρεξούσιους της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Το άρθρο 1 του πρωτοκόλλου της 3^{ης} Φεβρουαρίου ορίζει: «Ἡ Ἑλλάς θέλει σχηματίσει ἓν Κράτος ἀνεξάρτητον, καὶ θέλει χαίρει ὅλα τὰ δίκαια, πολιτικά, διοικητικά καὶ ἐμπορικά, τὰ προσπεφυκότα εἰς ἔντελὴ ἀνεξαρτησίαν».¹⁰¹ Με το ίδιο πρωτόκολλο (άρθρο 2) ορίζονται τα σύνορα του νεοσύστατου κράτους το οποίο εκτείνεται μέχρι την οριογραμμή Αχελώου – Σπερχειού, αφήνοντας εκτός μεγάλο τμήμα κυρίως της Δυτικής Στερεάς. Τον Αύγουστο του 1832, σχεδόν ταυτόχρονα με την εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά των Ελλήνων, τα σύνορα επεκτείνονται στην οριοθετική γραμμή Αμβρακικού – Παγασητικού. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας είχε πλέον δικαιωθεί, όχι όμως ανάλογα με τις επιδιώξεις των εμπνευστών του· από τη μια τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων και οι συμπληγάδες της διπλωματίας, από την άλλη οι εσωτερικές εμφύλιες διαμάχες, οδήγησαν στη δημιουργία ενός μικρού κράτους στην άκρη της Βαλκανικής με έκταση 47.516 τετραγωνικά

¹⁰⁰ Ο Ρήγας Φεραίος γεννήθηκε στο Βελεστίνο του Πηλίου το 1757. Το 1787 θα μεταβεί στο Βουκουρέστι και θα λάβει τη θέση του γραμματικού του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυρογέννη. Το 1790 εκδίδει το *Φυσικὴ Ἀπάνθισμα* και το *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*. Το 1796 θα εγκατασταθεί στη Βιέννη όπου και αρχίζει μια έντονη εκδοτική προσπάθεια. Έτσι, το 1797 εκδίδει τα έργα *Ἡθικός Τρίπους*, *Χάρτα*, *Νέος Ανάχαρσις*. Επίσης, δημοσιεύει το *Σύνταγμα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας*. Το 1798 συλλαμβάνεται και θανατώνεται.

¹⁰¹ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, ό.π., σ. 536.

χιλιόμετρα, 750 χιλιάδες κατοίκους και με τριπλάσιο αριθμό ελληνόφωνου πληθυσμού, εκτός των συνόρων του.

Έτσι, από τη στιγμή της δημιουργίας του νέου κράτους αρχίζει και η συζήτηση γύρω από το σοβαρότατο θέμα της ένταξης των αλύτρωτων περιοχών και την επέκταση των συνόρων. Η συζήτηση αυτή ξεκινά πολύ νωρίς, ωστόσο επίσημα πραγματοποιείται με την αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη στις 14 Ιανουαρίου 1844. Στη συνεδρίαση αυτή γινόταν λόγος για τη θέση των ετεροχθόνων στο νέο κράτος και τα χαρακτηριστικά του έλληνα πολίτη. Ο Κωλέττης στην αγόρευσή του είπε τα εξής χαρακτηριστικά λόγια που θα καθορίσουν και την περαιτέρω, εσωτερική και εξωτερική, πολιτική του κράτους, σχεδόν μέχρι το 1922: «Φρίττω», είπε,

ένθυμούμενος τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καθ' ἣν ὠμόσαμεν νὰ συνεισφέρωμεν τὰ πάντα, καὶ αὐτὴν μας τὴν ζωὴν, διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος. Ζῶσιν πολλοὶ ἐκ τῶν ὁμοσάντων τὸν ὄρκον τοῦτον. Πόσον πρέπει νὰ συναισθανθόμεν τὸ βάρος τοῦ ὄρκου τούτου εἰς ταύτην τὴν περίστασιν, καθ' ἣν συνήλθομεν νὰ συντάξωμεν τὸ Σύνταγμα, τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο τῆς πολιτικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως, ὥστε δύο τοῦ λοιποῦ εὐαγγέλια νὰ ἔχωμεν, τὸ τῆς θρησκείας, καὶ τὸ τῆς πολιτικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως. Διὰ τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν ἢ Ἑλλάς εἶναι τὸ κέντρον τῆς Εὐρώπης, ἰστάμενη, καὶ ἔχουσα ἐκ μὲν δεξιῶν τὴν Ἀνατολήν, ἐξ ἀριστερῶν δὲ τὴν Δύσιν, προώρισται, ὥστε διὰ μὲν τῆς πτώσεως αὐτῆς νὰ φωτίσῃ τὴν Δύσιν, διὰ δὲ τῆς ἀναγεννήσεως τὴν Ἀνατολήν. Τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλήρωσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, τὸ δὲ δευτέρον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὄρκου τούτου καὶ τῆς μεγάλης ταύτης ιδέας εἶδον πάντοτε τοὺς πληρεξούσιους τοῦ ἔθνους νὰ συνέρχονται διὰ νὰ ἀποφασίσωσιν οὐχὶ πλέον περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Πόσον ἐπεθύμουν νὰ ἦτο(ν) παρόντες σήμερον Γερμανοὶ, Ζαῖμαι, Κολοκοτρῶνας, οἱ ἄλλοτε τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, καὶ αὐτοὶ οἱ δραξάμενοι τὰ ὄπλα ἐπὶ τῷ γενικῷ τούτῳ σκοπῷ, διὰ νὰ συνομολογήσωσι μετ' ἐμοῦ πόσον ἐμακρύνθημεν τῆς μεγάλης ἐκείνης τῆς πατρίδος ιδέας, τὴν ὁποίαν εἰς αὐτὸ τοῦ Ρήγα τοῦ τραγοῦδι εἶδομεν κατὰ πρῶτον ἐκπεφρασμένην. Ἐν ἐνὶ πνεύματι τότε ἠνωμένοι, ὅσοι εἶχομεν τὸ ἐπώνυμον Ἕλληνες, ἐκερδίσαμεν μέρος τοῦ ὅλου σκοποῦ... . Καὶ ὑμεῖς βεβαίως τὸ αὐτὸ φρόνημα ἔχετε, τὸ αὐτὸ ἐπιθυμεῖτε, διότι ἕκαστος ἡμῶν ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ιδέαν τῆς λαμπρᾶς του ἑλληνικῆς καταγωγῆς, πᾶς τις ἐξ ὑμῶν αισθάνεται ὅτι ἡ Συνέλευσις αὕτη ἐκροτήθη εἰς Ἀθήνας, τῆς ὁποίας τὴν λαμπρότητα, τὸ μεγαλεῖον καὶ τὰ ἀμίμητα ἀριστουργήματα αἰῶνες ἐθαύμασαν, καὶ θαυμάζουσιν. Αἱ Ἀθηναί, καὶ σύμπασα ἡ Ἑλλάς, διηρημένη τὸ πάλαι καθέκαστα, καὶ εἰς ἰδιαιτέρα κράτη, ἔπεσε, καὶ πεσοῦσα ἐφώτισε τὸν κόσμον. Ὅποιας ἄραγε ἐλπίδας παρέχει σήμερον ἀναγεννηθεῖσα ἡ Ἑλλάς, καὶ ἠνωμένη εἰς ἓν Κράτος, εἰς ἓνα σκοπὸν, καὶ μίαν δύναμιν, εἰς μίαν θρησκείαν, εἰς ἓν, τέλος, Σύνταγμα, τὸ ὁποῖον τώρα ἀπεργαζόμεθα;¹⁰²

¹⁰² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τῆς Μεγάλης Ταύτης Ιδέας» (Σχεδιάγραμμα φιλολογικόν), ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ βιβλίον των Γ. Δερτιλῆ & Κ. Κωστή (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικῆς Ἱστορίας (18^{ος} – 20^{ος} αἰῶνας)*, Σάκκουλας, Ἀθήνα &

Για το παραπάνω απόσπασμα ο Κ. Θ. Δημαράς σχολιάζει ότι δεν είχε δημοσιευθεί ακριβώς έτσι στις εφημερίδες. Το κείμενο προέρχεται από τα επίσημα πρακτικά της Βουλής και πιστεύει ότι πριν την έκδοσή του είχε υποστεί επεξεργασία από τον ίδιο τον Κωλέττη. Την ίδια περίπου άποψη υποστηρίζει και η Έλλη Σκοπετέα, θέτοντας όμως τη συζήτηση στο επίπεδο των ιδεολογικών επεκτάσεων της διατύπωσης του Κωλέττη και στο κατά πόσο ήταν συνειδητή ή όχι η διατύπωση του όρου *Μεγάλη Ιδέα*. Γράφει συγκεκριμένα:

Εκείνο που χαρακτηρίζει την αγόρευση είναι το ότι σέβεται τις αντιφάσεις των αντιλήψεων της εποχής για το εθνικό ζήτημα, και συνεπώς περιέχει και όλα τα στοιχεία για τις μεταγενέστερες επεξεργασίες της έννοιας της Μεγάλης Ιδέας. Το κατ' εξοχήν «εύρημα» –συνειδητό ή ασύνειδο– είναι η επαναλαμβανόμενη, περίτεχνη μετατόπιση από την «ελληνική» στην «ελλαδική» οπτική γωνία....¹⁰³

Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη ανάλυση είναι όχι τόσο η διατύπωση στα πρακτικά του 1844 ή στις εφημερίδες της εποχής, αλλά το ιδεολογικό βάρος που λαμβάνει η πρόταση καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Πολύ γρήγορα ο όρος *Μεγάλη Ιδέα* λαμβάνει τη διάσταση εθνικού ιδεολογήματος και γίνεται βασικός πολιτικός στόχος. Η Σκοπετέα, στηριζόμενη στην αναφορά του Κωνσταντίνου Παπαροηγόπουλου στο σχετικό θέμα, επισημαίνει ότι με το πέρασμα του χρόνου η Μεγάλη Ιδέα έγινε κτήμα ολόκληρου του έθνους, κυρίως μέσω των δημοσιογραφικών κύκλων, ενώ τον καθοριστικό ρόλο του Κωλέττη τον θυμούνται πια μόνο οι ειδήμονες.¹⁰⁴

Πέραν αυτών, με τη διατύπωση του όρου της Μεγάλης Ιδέας επιτυγχάνεται κάτι πολύ σημαντικό για την πολιτική ολοκλήρωση του νέου κράτους: η ενότητα μεταξύ χώρου και χρόνου –γεγονός που, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε το αίσθημα της εθνικής ομοψυχίας και κατά συνέπεια την ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Επίσης, αυτό που έχει σημασία να τονίσουμε είναι ότι όλοι σχεδόν οι διανοούμενοι, οι ιστορικοί, οι πολιτικοί και ο απλός λαός εμφορούνταν από αυτή τη Μεγάλη Ιδέα και έπλαθαν εικόνες, άλλοτε εφικτές και άλλοτε μάλλον ουτοπικές, ανάλογα με τον βαθμό της επιρροής που τους είχε ασκηθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η τάση της ανασύνδεσης με την κλασική αρχαιότητα να γίνει το κύριο χαρακτηριστικό των πνευματικών και ιδεολογικών προσανατολισμών του νεοσύστατου κράτους. Η εγκατάλειψη της λαϊκής παράδοσης και η προσπάθεια για «κάθαρση» της ελληνικής γλώσσας αποσκοπούν στην πραγματοποίηση αυτού του στόχου. Την προσπάθεια της ανασύνδεσης του νέου κράτους με την κλασική αρχαιότητα στηρίζει και η γενική πολιτική του κράτους που εκφράζεται ως Μεγάλη Ιδέα. Η φιλοσοφική σκέψη, από την άλλη, δεν παρουσιάζει σχεδόν καμία πρωτοτυπία,

Κομοτηνή 1991.

¹⁰³ Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 258.

¹⁰⁴ Σκοπετέα Έλλη, *ό.π.*, σ. 259.

ενώ οι επιστήμες του ανθρώπου και ιδιαίτερα η Ιστορία και η Λαογραφία, για λόγους καθαρά εθνικούς παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη. Αφορμή για την ανάπτυξη των δύο αυτών επιστημών έδωσε η θεωρία του γερμανού ιστορικού J. P. Fallmerayer, η οποία αμφισβητούσε τη συνέχεια του ελληνισμού και αρνείτο στους σύγχρονους Έλληνες κάθε σχέση με την κλασική Ελλάδα. Οι λόγιοι και οι πολιτικοί της εποχής αντέδρασαν στις θεωρίες και στις «προκλήσεις» του Fallmerayer, σύμφωνα με τις οποίες ο βιολογικός κύκλος ανάμεσα στους αρχαίους Έλληνες και τους σύγχρονους εξέλιπε μετά την εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τον 7^ο αιώνα. Η απάντηση της ελληνικής πλευράς στις θεωρίες του Fallmerayer έρχεται από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και κυρίως τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο,¹⁰⁵ οι οποίοι προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την ενότητα και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, που αποτέλεσαν και την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Αυτή την περίοδο η Μεγάλη Ιδέα, για εδαφική, πολιτική, πολιτισμική, ιστορική ολοκλήρωση και ενότητα, γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού ρομαντισμού, όχι μόνο στον στόχο της «επανακατάληψης» της Βασιλεύουσας, αλλά κυρίως λόγω των προσδοκιών και του οράματος για μια Ελλάδα εδαφικά και πολιτισμικά ολοκληρωμένη, η οποία θα περιελάμβανε τόσο τις πόλεις-κράτη της Αρχαίας Ελλάδας, όσο και τον χώρο της μετέπειτα Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο ελληνικός ρομαντισμός μεταφέρεται στην πολιτική δράση με την ευρύτητα των νοημάτων που εμπεριείχε η Μεγάλη Ιδέα. Αρχικά, με τη διατύπωσή της από τον Κωλέττη μάς προσφέρει τρία βασικά σημεία στα οποία πρέπει να σταθούμε, και που διατηρούνται καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, όσο κι αν διαφοροποιούνται με το πέρασμα του χρόνου. Έτσι, διαπιστώνουμε πως ο Κωλέττης περνά προς τη Βουλή και τον ελληνικό λαό κατ' αρχάς τον όρκο προς το Σύνταγμα και την ανάγκη σεβασμού του. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της ομιλίας του είναι η μεταλαμπάδευση των αρχαίων ελληνικών ιδεωδών, που για τη Δύση έγινε με την πτώση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ενώ για την Ανατολή θα γίνει με τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους. Για τον Κωλέττη αυτό ακριβώς αποτελεί την ουσία του νοήματος «της Μεγάλης ταύτης Ιδέας»: η εκπλήρωση του στόχου της αναγέννησης της Ανατολής μέσα από την αναγέννηση της ελληνικής φυλής αποτελεί, κατ' αυτόν, την πεμπουσία της βασικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Το

¹⁰⁵ Ο Κων/νος Παπαρρηγόπουλος ανατρέπει τη θεωρία του Fallmerayer γράφοντας τα εξής: «... Τò συμπέρασμα ήμῶν εἶναι ὅτι, κατὰ τὰς μᾶλλον ἀξιοπίστους μαρτυρίας, ἐν τῇ ἕκτῃ ἑκατονταετηρίδι οὐδεμία μεγάλη Σλαύων ἐγκτάστασις ἐγένετο πρὸς μεσημβρίαν τοῦ ποταμοῦ Ἰστρου. Καὶ ἰσχυρίζομεθα τοῦτο ὄχι διότι ἔχομεν συμφέρον τί νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ σλαυκαὶ ἐποικήσεις συνέβησαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἀλλὰ διότι αὐτὴ εἶναι ἡ ἰστορικὴ ἀλήθεια ὅπως ἐξάγεται ἐκ τῶν πηγῶν, κατὰ τοὺς στοιχειωδεστέρους κανόνας τῆς ἐκτιμήσεως αὐτῶν ... Ἀξιῶμεν μόνον ὅτι ἅπαντα τὰ πασίγνωστα γεγονότα τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας μονονουχὶ φωνὴν ἀφίνουσιν ὅτι οἱ Σλαῦοι οὗτοι δὲν κατέστρεψαν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φυλὴν, ἀλλ' ἐξεναντίας αὐτοὶ ἐντὸς αὐτῆς συνεχωνεύθησαν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε οὐδὲν ἕτερον κατέλιπον τῆς ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ὑπάρξεως αὐτῶν ἴχνος ἢ ὀνόματα τινὰ ὀρέων, ποταμῶν καὶ χωρίων». Παπαρρηγόπουλος Κων/νος, *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τόμ. Γ (α), σσ. 166-168.

γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα ενέπνευσε πολιτικές δράσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, αλλά κυρίως διανοούμενους και συγγραφείς της εποχής, με αποτέλεσμα την παραγωγή πληθώρας κειμένων, τόσο ποιητικών όσο και πεζών, με αναφορές στο πρόσφατο ή στο απώτερο παρελθόν, δείχνει την ένταση και το πάθος με το οποίο αφομοιώθηκε στη συνείδηση του ελληνικού λαού.

Σ' αυτήν την ιδεολογική βάση κινήθηκε και η έκδοση του *Spectateur de l' Orient*, χωρίς ιδιαίτερους ενδοιασμούς και επιφυλάξεις για τα θέματα που κατά καιρούς έθιγε και που ήταν κατ' ουσίαν πολιτικά. Την περίοδο αυτή ο Ραγκαβής φαίνεται να ασπάζεται πλήρως τις ιδέες που εκφράζονται μέσα από το περιοδικό. Παράλληλα, συνεχίζει και τις δραστηριότητές του στα εσωτερικά του Πανεπιστημίου. Το ακαδημαϊκό έτος 1853-1854 θα διατελέσει κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και θα συμμετάσχει στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου. Ενώ την ίδια περίοδο, μαζί με μια ομάδα συναδέλφων του, θα ξεκινήσει τη διαδικασία ανασκαφής στην περιοχή των Μυκηνών, όπου θα ανακαλυφθούν σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, που θα χρησιμεύσουν στον Ραγκαβή, τόσο για τις παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο, όσο και για τη συγγραφή του δεύτερου τόμου των *Antiquités Helléniques*.

2.5. Η θητεία του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Υπουργείο των Εξωτερικών (1856-1859)

Η θητεία του Ραγκαβή στο Υπουργείο των Εξωτερικών συνέπεσε με μια περίοδο σοβαρών εντάσεων εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων. Στο επίπεδο της πολιτικής δραστηριότητας η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τα επακόλουθα του Κριμαϊκού Πολέμου και τον αποκλεισμό του Πειραιά από τα γαλλικά και, λίγο αργότερα, τα αγγλικά στρατεύματα. Οι δυνάμεις κατοχής με αφορμή το ανθυγιεινό κλίμα του Πειραιά επεκτάθηκαν ως τα Πατήσια και την Πεντέλη, όπου πραγματοποίησαν διάφορα κοινωφελή έργα, ωστόσο με απεχθείς ενέργειες –δημιουργώντας επεισόδια, κάνοντας απαγωγές κ.λπ.¹⁰⁶ Επεμβαίνοντας στα εσωτερικά και διοικητικά ζητήματα, αύξαναν την αγανάκτηση του πληθυσμού και έτσι ενίσχυαν τη δημοτικότητα του Όθωνα. Η εμφάνιση της χολέρας που έφεραν τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής από τη Βάρνα, κόστισε τη ζωή σε 3.000 περίπου ανθρώπους, ουσιαστικά στο 1/10 του πληθυσμού της Αθήνας. Η παραμονή των στρατευμάτων και η διάδοση της χολέρας έκαναν δυσκολότερη την κατάσταση της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου, η οποία βέβαια πέτυχε την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Υψηλή Πύλη.¹⁰⁷

Σύμφωνα με τα όσα περιγράφει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά του*, τα γαλλικά στρατεύματα, πέραν της συγκεκριμένης αποστολής που τους είχε ανατεθεί, πραγματοποίησαν και εκτεταμένες αρχαιολογικές ανασκαφές. Μεγάλο μέρος των ευρημάτων των εν λόγω ανασκαφών, σημαντικής αξίας, στάλθηκε σε ιδιωτικές συλλογές στη Γαλλία,¹⁰⁸ πράγμα που ανάγκασε τον Ραγκαβή να επισκεφθεί τον γάλλο διοικητή των στρα-

¹⁰⁶ Ο Gunnar Hering επισημαίνει τις εκδρομές μικρών έφιππων τμημάτων στην Αθήνα, όπου οι στρατιώτες κρατούσαν τα πιστόλια τους προτεταμένα, σαν να κινούνταν σε εχθρικό έδαφος. Όπως και οι παράνομοι περιορισμοί της ελευθερίας του Τύπου, άνηκαν στα μέσα μιας πολιτικής που καθόριζαν οι στρατιωτικοί και η οποία χρησιμοποιούσε την ισχύ της αδιακρίτως και χωρίς να σκέφτεται πιθανές διπλωματικές συγκυρίες του μέλλοντος. Βλ. Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τόμ. Α, σ. 316.

¹⁰⁷ Σχετικά με την κατοχή του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους και τον «λοιμό», την επανάληψη των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων, την παραίτηση του «Υπουργείου Κατοχής» (Μαυροκορδάτου) και την Κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975, σσ. 165-168.

¹⁰⁸ Ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά του* αναφέρει χαρακτηριστικά: «...πάντα τὰ ἀρχαῖα εὐρήματα ὅσα εἶχεν ἔτι ἐν τῇ οἰκίᾳ του, ἢ εἰς ἄλλας οἰκίας τῶν ἀξιωματικῶν, ἢ εἰς ἀποθήκας, εἰπὼν μοι ὅτι ταῦτα ἦσαν τὰ ἔτι ἐν Ἑλλάδι ἐνεπομείναντα, πολὺ ὀλιγώτερα καὶ ἐλάττονος λόγου ἄξια τῶν πρὸ αὐτῶν εὐρεθέντων καὶ εἰς Γαλλίαν πεμφθέντων, διὰ τοῦ πρὸ τριῶν ἡμερῶν ἀποπλεύσαντος γαλλικοῦ ἀτμοπλοίου, ὄντων, ὡς μοὶ περιέγραψεν αὐτά, σπανίας καλλονῆς καὶ διατηρήσεως. Οὕτως ἐν ἄλλοις μοὶ ἐξῆρε τὴν ἐντέλειαν τῆς ἐργασίας γυναικειᾶς τινὸς προτομῆς, ὅλως ἀβλαβοῦς καὶ ἐνεπιγράφου. Ὅτε δὲ τὸν ἠρώτησα ἂν τὰ κειμήλια ταῦτα ἐπέμφθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου, μοὶ ἀπήντησεν ὅτι οὐχί, διότι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἦν ἐπιχείρησις τῆς Γαλλικῆς κυβερνήσεως, ἀλλ' ἐγένετο δι' ἰδιωτικῆς συνεισφορᾶς τῶν κ.κ. ἀξιωματικῶν, οἵτινες καὶ διανεμηθέντες τὰ προϊόντα αὐτῆς τὰ ἔπεμψαν εἰς τὰς οἰκογενεῖας τῶν...». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 323. Ο Gunnar Hering, σχετικά με τις ανασκαφές, σχολιάζει ότι η εξωτερική πολιτική της Γαλλίας ως προστάτιδας δύναμης έχασε την αξιοπιστία της προπάντων με τη συμμετοχή 3.000 γάλλων στρατιωτών στην κα-

τευμάτων κατοχής του Πειραιά και να εξετάσει τη συγκεκριμένη υπόθεση. Στις 14/26 Φεβρουαρίου 1856 θα ορκιστεί Υπουργός των Εξωτερικών με την κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη¹⁰⁹ και εν συνεχεία με την κυβέρνηση Αθ. Μιαούλη, από τις 13/25 Νοεμβρίου 1857 έως τις 29 Μαΐου 1859.¹¹⁰ Με την ιδιότητα του Υπουργού θα επισκεφθεί τον γάλλο συνταγματάρχη. Αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, έκανε σχετικό διάβημα προς τον γάλλο πρόσβη για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με τις ανασκαφές στον Πειραιά από τα γαλλικά στρατεύματα, προσπαθώντας μ' αυτόν τον τρόπο να παρεμποδίσει την παράνομη απομάκρυνση των αρχαιοτήτων από την ελληνική επικράτεια.

Η τριετής θητεία του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, συνέπεσε με μια δύσκολη περίοδο για τα εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα του τόπου, αφού ο Πειραιάς βρισκόταν υπό την κατοχή-αποκλεισμό των Αγγλογάλλων, με τις γνωστές συνέπειες.¹¹¹ Από

τοχή του Πειραιά, γεγονός που προκάλεσε αμφιβολίες για την πολιτική τάξη πραγμάτων που εκπροσωπούσε η Γαλλία. Ανίσχυροι οι Έλληνες, έγιναν μάρτυρες ανασκαφών από γάλλους αξιωματικούς στον Πειραιά, οι οποίοι ιδιοποιούνταν τα ωραϊότερα διατηρημένα ευρήματα. Βλ. Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 316.

¹⁰⁹ Η κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη σχηματίστηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1855 και ο διορισμός του φαίνεται ότι ήταν μια αμιγώς βασιλική επιλογή. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο Βούλγαρης κυβέρνησε με άνεση τη χώρα κατά την περίοδο της ξένης κατοχής, καθώς και λίγους μήνες μετά από αυτή, όπου συνεχίστηκε η πρωθυπουργία του. Αυταρχική προσωπικότητα καθώς ήταν, ήρθε τελικά, όπως ήταν φυσικό, σε σύγκρουση με τον βασιλιά, λόγω των παρεμβάσεων του τελευταίου. Εντούτοις, όταν ο Βούλγαρης υπέβαλε την παραίτησή του στις 13 Νοεμβρίου 1857, πίστευε πως ο ανώτατος άρχοντας θα του έδινε και πάλι την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, στην οποία σκόπευε να χρησιμοποιήσει αποκλειστικά πολιτικούς του φίλους, οι οποίοι δεν θα δυσχέραιναν το έργο του, όπως συνέβη με ορισμένους φιλοβασιλικούς υπουργούς στην προηγούμενη θητεία του. Ο Όθωνας όμως, καθώς είχε και πάλι εξασφαλίσει την εξωτερική υποστήριξη, επέμενε να αγνοεί τις συνταγματικές του δεσμεύσεις και με ανακούφιση αποδέχτηκε την παραίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη. Την ίδια μέρα ανέθεσε την πρωθυπουργία στον πρώην υπασπιστή του, Αθαν. Μιαούλη. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', *ό.π.*, σσ. 171-172.

¹¹⁰ Ο Ραγκαβής με την ανάληψη των καθηκόντων του ως Υπουργός των Εξωτερικών δέχτηκε αρκετές επαινετικές επιστολές, κάποιες από τις οποίες αποκαλύπτουν τη γενική ανησυχία που επικρατούσε στην ελληνική διανόηση την περίοδο εκείνη για τη διαμόρφωση του νεοσύστατου κράτους με κανόνες και αποτελεσματικότητα και ταυτόχρονα την απαξίωση των προσώπων που ασκούσαν πολιτική και διακυβέρνηση. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Γ. Γ. Λάτρη από τη Σύρο στις 22 Φεβρουαρίου 1856: «Αν και δὲν ἐλπίζω πολὺ παρὰ τῆς λεγομένης Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ὅπως ἔχει αὐτὴ [...] ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα τῶν διαπλαθόντων τοῦ ἔθνους γενικότερον, εὐχαριστήθην ὁμως [...] ὅτι ἔχομεν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν, φιλογενέστατον, περιποιητικόν, [...] τὰς Δυνάμεις γινώσκοντα, ἀγαπῶντα τὰς ἐθνικῆς ιδέας εὐχὰς [...] καὶ δυνάμενον ποιήσει ὡς ἐνεργήσει πρὸς κατόρθωσιν ταχύτερης, ὀλιγοβραδέυτερων τὴν δικὴν σας ἀγαθὴ τύχη τοῦ ἔθους...». Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856- 18/30 Απριλίου 1856/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών

¹¹¹ Από την αρχή του Κριμαϊκού Πολέμου και των εχθροπραξιών μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, ο Όθωνας έχε λάβει ξεκάθαρη θέση προς υποστήριξη των συμφερόντων της Ρωσίας με άμεσο αποτέλεσμα τη δυσαρέσκεια των δύο δυτικών Δυνάμεων, αφού Βρετανοί και Γάλλοι επιθυμούσαν να διατηρήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να περιορίσουν την τάση της Ρωσίας για επέκταση στα Βαλκάνια. Όταν Γαλλία και Βρετανία έσπευσαν να βοηθήσουν τον σουλτάνο, η πολιτική του Όθωνα κατέρρευσε, και έτσι οι Αγγλογάλλοι κατέλαβαν τον Πειραιά και τον κράτησαν υπό την κατοχή τους για τρία ολόκληρα χρόνια. Η παραμονή τους

την πρώτη στιγμή της ανάληψης των καθηκόντων του ήρθε σε επαφή με τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να γνωρίσει τις προθέσεις τους για τα ελληνικά θέματα αλλά και εν γένει για τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Δεν έχανε καμία ευκαιρία να επισημαίνει το ζήτημα του αλύτρωτου ελληνισμού και να τονίζει ότι το ελληνικό έθνος είναι άξιο ενός καλύτερου μέλλοντος, εκφράζοντας έτσι το γενικότερο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας για εδαφική και πολιτική ολοκλήρωση.

Επίσης, στη διάρκεια της θητείας του προσπάθησε να αναδιαρθρώσει τις διοικητικές υπηρεσίες του υπουργείου, θεσπίζοντας, και πολλές φορές καταργώντας, διάφορους νόμους. Ως Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου θα ορίσει τον Ι. Δεληγιάννη, γνώστη των συνθηκών, ο οποίος είχε υπηρετήσει και παλιότερα στη θέση αυτή, αλλά είχε παντελή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων.

Από τη θέση του στο Υπουργείο, πολλές φορές ο Ραγκαβής ερχόταν σε άμεση επαφή με τη βασιλική οικογένεια και συζητούσε μαζί τους πολλά από τα τρέχοντα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Μέσα απ' αυτή την επαφή είχε τη δυνατότητα να κρίνει και τις σχέσεις του βασιλικού ζεύγους:

...ό Βασιλεύς είχε τήν κρίσιν ὀρθήν μὲν, ἀλλὰ βραδυτάτην καὶ εἰς ὑπερβολὴν λεπτολόγον, ἢ δὲ βασίλισσα τὸναντίον ζωηροτάτην, στιγμιαίαν, ἀλλ' ἔνεκα τούτου πολλάκις ἀπὸ σκοποῦ βάλλουσαν. ...ό Βασιλεύς τὴν ἐσυμβουλευέτο περὶ πάντων καὶ πάντοτε, καὶ εἰς τὰς συνεντεύξεις μετὰ τῶν ὑπουργῶν του, ὅταν ἢ ἰδίᾳ δὲν εἰσήρχετο αὐθορμήτως, ὅπερ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συνέβαινε, ἂν παρουσιάζετο τι ζήτημα ἐφ' οὗ ὁ Βασιλεύς εἶχε δισταγμούς, ὅπερ ἐπίσης συνέβαινε σχεδὸν πάντοτε, ἀπήρχετο, ἐν τῷ μέσω τῆς συζητήσεως, πρὸς τὴν πλάγιαν θύραν τοῦ δωματίου, καὶ κρούων αὐτήν, -Ἀμαλία! Ἀμαλία! Ἐφώναζε...¹¹²

2.5.1. Η κατοχή, ο αποκλεισμός και το Συνέδριο των Παρισίων

Η θητεία του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, όπως αναφέραμε παραπάνω, συνέπεσε με τον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων στην Κριμαία, τον Ιανουάριο του 1856, το διπλωματικό τερματισμό του πολέμου στις 18/30 Μαρτίου με το Συνέδριο των Παρισίων –που είχε μεγάλη σημασία για τις ελληνικές διεκδικήσεις–, καθώς και με την κατοχή του Πειραιά από τα αγγλογαλλικά στρατεύματα, τα οποία θα αποχωρήσουν από την ελληνική πρωτεύουσα σχεδόν έναν χρόνο αργότερα.

Λίγο πριν την έναρξη του Συνεδρίου, ο Σπυρίδων Τρικούπης τόνιζε προς τον Ραγκαβή, ότι η ελληνική πλευρά βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση και ότι οι Δυτικές Δυνά-

παρατάθηκε και μετά την ήττα της Ρωσίας, μέχρι τις 3 Μαρτίου 1857, δηλαδή έναν χρόνο μετά τη λήξη του πολέμου. Για να δικαιολογήσουν την ενέργειά τους αυτή οι Αγγλογάλλοι επικαλέστηκαν τα δικαιώματά τους από τη σύμβαση δανείου του 1832-1833. Βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, σσ. 295-297.

¹¹² Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 348-349.

μεις υποστήριζαν την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους. Οποιαδήποτε συζήτηση περί επέκτασης των ελληνικών συνόρων –όπως είχε προτείνει ο Ραγκαβής σε σχετική επιστολή του λίγες μέρες πριν, τόσο στον Τρικούπη, όσο και στον Φ. Ρωκ– δεν έβρισκε πρόσφορο έδαφος στην ημερήσια διάταξη του επερχόμενου Συνεδρίου. Ο Τρικούπης τόνιζε στον Ραγκαβή ότι δεν παρέλειπε καμία ευκαιρία να φωτίζει και να προτρέπει τις Δυνάμεις να φανούν χρήσιμες προς αυτήν την κατεύθυνση. Ωστόσο, θεωρούσε ότι ήταν αναγκαίο να εξεταστεί η πραγματική κατάσταση των δεδομένων, την οποία η Ελλάδα ήταν αδύνατον σ' εκείνη τη φάση να μεταβάλλει. Επαφίεται στη διάθεση εκείνων, από τους οποίους εξαρτάται κυρίως η ευόδωση ή η ματαίωση των προσδοκιών της Ελλάδας. Η άποψη του Τρικούπη είναι ότι ο πόλεμος των δυτικών Δυνάμεων κατά της Ρωσίας αποσκοπούσε στη διατήρηση της ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας του οθωμανικού κράτους, κάτι που επιτεύχθηκε. Έτσι, τονίζει ότι το οθωμανικό κράτος συμπεριλαμβάνεται για πρώτη φορά στην ευρωπαϊκή οικογένεια και τίθεται υπό την προστασία του διεθνούς δικαίου, όπως και τα άλλα χριστιανικά κράτη. Πέρα όμως απ' αυτό, η στάση των Δυνάμεων απέναντι στο ενδεχόμενο επέκτασης του γεωγραφικού χάρτη της Ελλάδας είναι αρνητική και γνωστή προς όλους. Το ζήτημα της επέκτασης των συνόρων τέθηκε λίγους μήνες πριν υπ' όψιν του πρωθυπουργού της Αγγλίας, ο οποίος απάντησε με σαφήνεια ότι τα αιτήματα της Ελλάδας είναι απαράδεκτα και στην παρούσα φάση μη πραγματοποιήσιμα. Το επιχείρημα της αγγλικής πλευράς –σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο αντιπρόσωπός της στην Αθήνα– ήταν ότι η Ελλάδα διοικείται με κάκιστο τρόπο και βρίσκεται σε αναρχία. Έτσι, σύμφωνα με τον Τρικούπη, η ελληνική πλευρά, με εμφανή τη διάθεση των Δυνάμεων να υποστηρίξουν την Τουρκία, αναγκάζεται προς το παρόν να παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις της:

...λέγω ἐπὶ τοῦ παρόντος, διότι ἡμεῖς εἴμαστε ἐπίμονοι εἰς τὸν ἔθνικὸν σκοπὸν μας, ὀφείλομεν χωρὶς ποσῶς ν' ἀποθαρουνθῶμεν, νὰ μὴν παύσομεν προσηλόνοντι τὸν νοῦν μας εἰς αὐτὸν ἐπ' ἐλπίδι ἐπιτυχίας εἰς τὸ μέλλον. Τὸ ἀδύνατον σήμερον ἐν τοῖς πολιτικοῖς καταντᾶ πολλάκις δυνατὸν αὔριον, ἢ δὲ ἄθλια κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν βλέπομεν ὅτι ἔφερε τὴν Τουρκίαν ὁ πόλεμος αὐτὸς, ὅστις ἐπροτίθετο νὰ τὴν ἀναστήσῃ, ἐνισχύει τὴν ἐλπίδα ταύτην. Ἡ πύλη ἀπένειμε ἐσχάτως μέγιστα προνόμια, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἰσονομίαν, εἰς τοὺς ὑποχείριους τῆς χριστιανικῆς λαοῦς, ἢ πραγματοποιήσαντος τὰ προνόμια ταῦτα, ἢ μένουν ὡς καὶ ἄλλοτε μόνον γραπτὰ. Οἱ σύμμαχοι εἶναι πλήρεις ἐλπίδων ὡς πρὸς τὴν πραγματοποίησίν των, ἴσως δὲ καὶ θὰ φροντίσουν διὰ τῆς χρήσεως δραστηρίων μέσων νὰ μᾶς ἀποβῶσι μάταια, ἂν εὐδοθεῖ ὁ σκοπὸς των, οἱ χριστιανοὶ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς περὶ ὧν κυρίως ὁ λόγος, ἀνωρθώθησαν καὶ εἰς ἀνόρθωσίν των θὰ συντείνει ὑπὲρ τι ἄλλο, καὶ ἐν τάχει ἕνεκα τῆς παρακμῆς τῶν Τούρκων, εἰς τὴν τέλειον ἀπολύτρωσίν των καὶ εἰς τὴν μετὰ τῶν ἐλευθέρων ἡμῶν συνένωσίν των. Εἰδὲ καὶ ἀποτύχη, τουτέστιν ἂν ἡ Τουρκικὴ Ἀρχὴ, ἢ ἐκ προθέσεως ἢ ἐξ ... καὶ τοῦ φανατισμοῦ τοῦ λαοῦ, παραβῶσι τὰ συνομολογηθέντα, ἀδύνατον τότε αἱ Δυνάμεις ν' ἀδιαφορήσωσι, πεπεισμένοι δὲ ὅτι οὐδεμία ἔμμενον ἐλπὶς βελ-

τιώσεως παρὰ τοῖς Τούρκοις, θὰ βαδίσουν ἄλλην ὁδὸν εἰς ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν ὅσα πάσχουν οἱ χριστιανοί...¹¹³

Ο Τρικούπης εκφράζει την αγωνία των υπεύθυνων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής για τη θέση του ελληνικού και του οθωμανικού κράτους στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Η διατήρηση του status quo την περίοδο αυτή ήταν για την Ευρώπη ένας σαφής στόχος, με σκοπό να αποτρέψει την επέκταση της Ρωσίας, μέσα από την οποία θα καθίστατο αναμφισβήτητη Δύναμη στα νοτιοανατολικά και θα απέκλειε την πρόσβαση των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων στη Μεσόγειο και στη Μέση Ανατολή.

Η λύση του Ανατολικού Ζητήματος επιφύλασσε ιδιαίτερα εκρηκτικές καταστάσεις, τις οποίες οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις ήθελαν με κάθε τρόπο να παρακάμψουν. Οποιαδήποτε επέκταση της ελληνικής επικράτειας θα προκαλούσε πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις και προστριβές από την πλευρά της Τουρκίας, τις οποίες οι Μεγάλες Δυνάμεις ήθελαν να αποφύγουν, ώστε οι οποιοσδήποτε μελλοντικές βλέψεις του ελληνικού βασιλείου να προσκρούσουν σε ήδη υπογεγραμμένες αποφάσεις, με το αιτιολογικό ότι το νεοσύστατο αυτό κράτος πρέπει πρώτα να μάθει να διοικείται και έπειτα να διεκδικεί.

Έτσι, η Ελλάδα δεν εκπροσωπήθηκε επίσημα στο Συνέδριο, ωστόσο ο Σπυρίδων Τρικούπης, πρέσβης τότε στο Λονδίνο,¹¹⁴ είχε μια γενικότερη εικόνα για τα όσα θα διαδραματιζόνταν σε συνεργασία με τον Γραμματέα της πρεσβείας στο Παρίσι, Φ. Ρωκ. Αρχικά, ο Ραγκαβής έκανε σχετικό αίτημα προς το Συνέδριο, ώστε να γίνει δεκτή η ελληνική παρέμβαση υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας, ωστόσο, απορρίφθηκε από τους συμμάχους με το αιτιολογικό ότι το Χάτι Χουμαγιούν του σουλτάνου αντιμετώπιζε ικανοποιητικά και υπό την εγγύηση των Δυνάμεων όλα τα σχετικά θέματα. Επίσης, απορρίφθηκε και άλλο αίτημα σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στη Διεθνή Επιτροπή για τη ναυσιπλοΐα στο Δούναβη. Έτσι, όλες οι ενέργειες της κυβέρνησης και τα διαβήματα του Ραγκαβή προς τη Γαλλία και την Αγγλία, κινήθηκαν γύρω από την απο-

¹¹³ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Γγ/1856: Εμπιστευτικά, αρ. εγγράφου 46, εμπιστευτική επιστολή Σπ. Τρικούπη από το Παρίσι προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 2/14 Μαρτίου 1856.

¹¹⁴ Ο Σπ. Τρικούπης σε μια από τις επιστολές του από το Λονδίνο στις 24/4 Απριλίου 1856, εσωκλείει σχετικό δημοσίευμα της αγγλικής εφημερίδας *Εθνικός Ταχυδρόμος* στις 22 Μαρτίου 1856, στο οποίο γίνεται λόγος για την αναστάτωση της ελληνικής κυβέρνησης από τα όσα έχουν συμβεί καθ' όλη τη διάρκεια της αγγλογαλλικής κατοχής και του εν εξελίξει Συνεδρίου. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «The Court and Government of Athens are alarmed at the representation which the Envoys of England and France have lately made, and public feeling is somewhat excited. The first secretary of the Russian Embassy, M. de Neclondoff, has been sent to Germany and St. Petersburg on a special mission, M. Bondouri, whom Admiral Dundas once designated in his dispatch as a spy of the Queen of Greece, it to visit London and Paris to plead, it is said, the royal cause. S. Tricoupi the Greek Ambassador at London and M. Roque Secretary of Legation at Paris (who published the celebrated letter of General Kallergi), have been eharged by the Cabinet of Athens to afford every assistance to this gentleman. All this is very significant, and worth watching. We hope for a further ehange of Ministry, at all events before the elections take place-if not, you will have no majority of representatives for constitutional Greece and many friends of Russian intrigue. Our commercial prosperity is very encouraging». Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ¹/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856- 18/30 Απριλίου 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

χώρηση των κατοχικών στρατευμάτων.¹¹⁵ Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκαν και οι διπλωματικές ενέργειες των πρέσβων της Ελλάδας στην Αγγλία και τη Γαλλία. Η κατάσταση που επικρατούσε στην ελληνική διπλωματία την περίοδο της κατοχής φαίνεται καθαρά στη σχετική αλληλογραφία μεταξύ του Υπουργού και των Πρέσβων. Αυτό που συμπεραίνεται είναι ότι οι δυνάμεις κατοχής είχαν δύο φανερούς βασικούς σκοπούς: α) την πίεση για την αποπληρωμή των δανείων και β) την «καταπολέμηση» της ληστείας. Ωστόσο, έμμεσα, εμφανίζεται και ένας άλλος, λιγότερο φανερός, σκοπός· ο έλεγχος της βασιλικής εξουσίας του Όθωνα, λόγω κυρίως της ρωσόφιλης θέσης του κατά την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου, και ως εκ τούτου η ανάγκη επέμβασης με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική πλευρά διατεινόταν ότι οι απόψεις που είχε σχηματίσει η επιτροπή κατοχής και που τις μετέφερε στις εμπλεκόμενες κυβερνητικές αρχές της Αγγλίας και της Γαλλίας, ήταν εσφαλμένες. Ο Ραγκαβής σχετικά με το ζήτημα της κατοχής αναφέρει ότι δεν μπορεί να κατανοήσει την αναφορά του Wyse –πρέσβη της Μ. Βρετανίας στην Ελλάδα– περί της παντελούς αναρχίας και αταξίας που επικρατεί στην Ελλάδα. Δικαιολογεί μόνο τη θέση του απέναντι στο θέμα της ληστείας που μαστίζει για πολλά χρόνια τις επαρχίες του ελληνικού βασιλείου, για την οποία όμως γίνεται έντονη προσπάθεια να εξαλειφθεί. Όσον αφορά τα μεθόρια, όπου η ληστεία ποτέ σχεδόν δεν εξέλιπε, τα μέτρα της κυβέρνησης κατάφεραν ακόμα και εκεί να την περιορίσουν: «Είναι λυπηρό ό πρέσβης τῆς Μ. Βρετανίας νὰ σχηματίσει τέτοια ἰδέα περὶ τῆς καταστάσεώς μας δίδοντας μὴ ἀκριβεῖς πληροφορίες».¹¹⁶ Σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή, ο Χαρίλαος Τρικούπης εκθέτοντάς του την κατάσταση, επισημαίνει ότι ο λόρδος Πάλμερστον, έχει εσφαλμένες απόψεις περί της κατάστασης που επικρατεί στην Ελλάδα και ο Σπυρίδων Τρικούπης, ως πρέσβης, επανειλημμένα προσπάθησε να αποδείξει ότι οι εκθέσεις των εν Ελλάδι υπαλλήλων του Πάλμερστον δεν ήταν «άξιες πίστεως» και ότι οι προσπάθειες των κυβερνήσεων να αποκαταστήσουν τη διαταραχθείσα τάξη, ήταν πασιφανείς και επιτυχείς. Ωστόσο, ο Πάλμερστον δεν πείστηκε από τις διαβεβαιώσεις του έλληνα πρέσβη, ενώ ταυτόχρονα στους *Times* του Λονδίνου δημοσιεύεται άρθρο, σύμφωνα με το οποίο δεν έχει επέλθει συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Μ. Βρετανίας όσον αφορά την κατάργηση της εξαγωγής φόρων και –το πιο σημαντικό για την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό–, «εἰς οὐδὲν μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἶναι εἴτε ἄνθρωπος εἴτε ἡ ἰδιοκτησία ἀσφαλῆς ἐν ὁποιαδήποτε ὥρᾳ τοῦ ἡμερολογίου, ἐξαιρουμένων τριῶν μιλιῶν τῆς ὑπὸ Ἀθηνῶν ὡς Πειραιᾶ ἀγούσης, τὴν ὁποίαν νυχθημερὸν περιπολεῖ Γαλλικὸν ἰππικὸν».¹¹⁷

¹¹⁵ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, σσ. 167-171.

¹¹⁶ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 70, επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον πρέσβη της Ελλάδας στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στις 1/13 Μαρτίου 1856.

¹¹⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2β/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 45, εμπιστευτική επιστολή Χαρίλαου Τρικούπη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1856.

Το πρόβλημα της ληστείας ήταν ένα ακανθώδες ζήτημα που δημιουργούσε προ-στριβές όχι μόνο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αλλά κυρίως επηρέαζε άμεσα τις σχέσεις των δύο αυτών χωρών με την Ευρώπη. Κυρίως προκαλούσε αισθήματα απαξίωσης των κρατικών πολιτικών των δύο κυβερνήσεων με άμεσο αντίκτυπο στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Προς την αντιμετώπιση αυτού του σκοπού ο Ραγκαβής θα συνομολογήσει και θα προσυπογράψει στις 8/20 Απριλίου 1856 συνθήκη που αφορούσε την από κοινού με την Τουρκία προσπάθεια εξάλειψης της ληστείας στα σύνορα. Η ληστεία την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και η καταπολέμησή της αποτελούσε βασική προτεραιότητα των εκάστοτε κυβερνήσεων, χωρίς όμως σημαντικά αποτελέσματα. Το φαινόμενο επηρέαζε άμεσα τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και ο Ραγκαβής βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τους πρέσβεις, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη διεθνή κατακραυγή.¹¹⁸ Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μία από τις εμφανείς αιτίες της κατοχής αποτέλεσε και το φαινόμενο της ληστείας, στα προάστια της Αθήνας. Είχε λάβει τόσο σημαντικές διαστάσεις που ο λόρδος Πάλμερστον έκανε ειδική εισήγηση στη «Βουλή του Λονδίνου».

Για την Ελλάδα ήταν ακόμα πιο δύσκολη η κατάσταση, στο βαθμό που επιθυμούσε να ενταχθεί ως «ισότιμο» μέλος στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο οποίος την περίοδο αυτή είχε πάρει στα χέρια του τα πρακτικά του Συνεδρίου των Παρισίων, επισήμανε ότι ούτε οι δύο γερμανικές Δυνάμεις απέκρουσαν την προτιθέμενη επέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, ούτε ενδιαφέρθηκαν να μάθουν τα τρωτά σημεία τα οποία οι δυτικές Δυνάμεις επρόκειτο να θεραπεύσουν, αλλά ούτε και τον τρόπο της θεραπείας. Σύμφωνα με τον Τρικούπη και με τα όσα αναφέρονται στα πρακτικά, οι ελλείψεις που αποδίδονταν στην Ελλάδα δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Έτσι, επειδή συνέφερε την ελληνική πλευρά να αποδείξει ότι η κατάσταση του τόπου είχε εκτιμηθεί τελειώς λάθος, ο Τρικούπης προχώρησε σε γραπτή έκθεση προς την αγγλική κυβέρνηση, επισημαίνοντας τόσο τα περί ληστείας όσο και τα του πρωτοκόλλου της 8^{ης} Απριλίου.¹¹⁹ Έκρινε αναγκαίο να εκθέσει με παρρησία και καθαρότητα την αληθινή κατάσταση του τόπου και να δηλώσει επισήμως, μέσω των πρέσβων, στις προστάτιδες Αυλές ότι δεν υπάρχει κάτι που να απαιτεί την επέμβασή τους.¹²⁰

¹¹⁸ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: Ααα, Α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 183, εμπιστευτική επιστολή Ραγκαβή προς τον έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στις 8/20 Ιουνίου 1856. Στην επιστολή αυτή ο Ραγκαβής κάνει μια γενική αναφορά στο φαινόμενο της ληστείας και εκθέτει αναλυτικά τι συμβαίνει σε κάθε περιοχή.

¹¹⁹ Πρόκειται για τη «Σύμβαση διά την καταδίωξιν της ληστείας», που υπογράφηκε στην Κάνλιτζα στις 8/20 Απριλίου 1856. Η συνθήκη αυτή προέβλεπε την καταδίωξη των ληστών με τη χρησιμοποίηση τακτικού στρατού, άμεση επαφή των καταδιωκτικών αρχών των δύο χωρών και είσοδό τους στην επικράτεια της άλλης χώρας για την καταδίωξη των συμμοριών, καθώς και τη δίκη των ληστών για ληστρικές ενέργειες που είχαν διαπραχθεί στην άλλη επικράτεια. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 166.

¹²⁰ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2β/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 70, ανυπόγραφη επιστολή – πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη – προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 20 Απριλίου/2 Μαΐου 1856.

Από τα πρακτικά του Συνεδρίου των Παρισίων, προκύπτει κάτι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους. Στις 3/15 Απριλίου, στο περιθώριο των εργασιών του Συνεδρίου των Παρισίων, η Αγγλία, η Γαλλία και η Αυστρία, υπέγραψαν δική τους συνθήκη που περιείχε δύο βασικούς όρους, εκ των οποίων ο ένας ήταν ότι οι τρεις Δυνάμεις εγγυώνται την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους, που καθιερώθηκε ήδη από τη Γενική Συνθήκη στις 15/30 Μαρτίου και θεωρούν κάθε παραβίασή της αιτία πολέμου. Προτίθενται, δε, να συνεννοηθούν και με την Πύλη για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων και για τον προσδιορισμό, για τον σκοπό αυτό, των υπηρεσιών των Δυνάμεων και κατά ξηρά και θάλασσα. Με τους όρους αυτούς «έδεσαν αί Δυνάμεις αυτάι καί χείρας καί πόδας τῆς Ρωσίας ὡς πρὸς τὴν Τουρκίαν».¹²¹ Ουσιαστικά, η Τουρκία από την πλευρά της θα φανεί ιδιαίτερα ευχαριστημένη από τα αποτελέσματα του Συνεδρίου και από την υπογραφή της σχετικής συνθήκης ειρήνης. Η Τουρκία πέτυχε την αναθεώρηση των «capitulations» («διομολογήσεων») και την άμεση εκκένωση του οθωμανικού κράτους από τα συμμαχικά στρατεύματα, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη ανησυχία και πολλές υποψίες στην ελληνική πλευρά.¹²²

Οι οδηγίες του Ραγκαβή τόσο προς τον Σπυριδώνα Τρικούπη όσο και προς τον Φ. Ρωκ, αφορούσαν κυρίως την κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό με τα στρατεύματα κατοχής, ώστε να είναι ενήμεροι και να μπορούν άμεσα να αντιδρούν στις πιθανότητες επικρίσεις των ενδιαφερόμενων πλευρών.¹²³ Οι μόνοι ξένοι βουλευτές που υποστή-

¹²¹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2β/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 73, ανυπόγραφη επιστολή – πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη – προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 23 Απριλίου/5 Μαΐου 1856.

¹²² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 99.1^α/1856: Πρεσβεία (Λονδίνου, Ρωσίας, Βιέννης, Παρισίων). Περί του τέλους του πολέμου και της ειρήνης, αρ. εγγράφου 69, εμπιστευτική επιστολή Α. Κουντουριώτη προς Αλ. Ρ. Ραγκαβή από την Κωνσταντινούπολη στις 19 Μαρτίου 1856.

¹²³ Σ' αυτό το σημείο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια επιστολή του Ραγκαβή προς τον Φ. Ρωκ και τον Τρικούπη: «...Καθ' ἃ ἐκοινοποιήσαμεν ἐσχάτως τῷ κω Ρωκ, παραγγελθέντι νὰ φέρῃ ταῦτα καὶ εἰς γνώσιν ὑμῶν, πρὸ τινῶν ἡμερῶν ὁ Ναύαρχος εἰδοποίησε τὸν φρουράρχον Πειραιῶς, ὅτι ἀπὸ τῆς Δευτέρας / 9ῆς Ἀπριλίου ἐμελλε νὰ ἐκτείνῃ τοὺς περιπόλους του καὶ εἰς ἄλλας ὁδοὺς πέραξ τοῦ Πειραιῶς, ἤτοι εἰς τὴν ἄγουσαν καὶ πρὸς Δαφνίον καὶ πρὸς Ἐλευσίνα, ἐκπέμπων αὐτοὺς καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας, ὅτι δ' ἐμελλε νὰ συλλαμβάνῃ καὶ ἀφοπλίξῃ πάντας τοὺς ἐνόπλους φουστανελοφόρους, ὅσους δὲν φέρουν ἀδείας στρατιωτικῆς τινὸς ἀρχῆς τῆς Ἑλλάδος γεγραμμένας Ἑλληνιστὶ καὶ Γαλλιστὶ. Ταῦτα πληροφορηθεὶς διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ἔγραψα τῷ κω Mercier, ὅτι, ὅτε ἡ Ἑλλὰς ἀπελάμβανε πληρεστάτην ἀσφάλειαν, ἀκατανόητο ἐφαίνετο πρὸς τί ἢ ἔντασις αὐτῆ τῶν τοιούτων μέτρων, ἅτινα ἠδύναντο νὰ διατηρῶσιν ἐν Εὐρώπῃ τὴν ἰδέαν ὅτι ἐξακολουθεῖ ἐν αὐτῷ τῆς ληστείας ὁ κίνδυνος, καὶ διατὶ ὁ κος Ναύαρχος ἀναλάμβανε τὴν ἀστυνομίαν τῶν περιχώρων, ἢ ἐγχώριος κυβέρνησις ἐπιτυχέστατα ἐνεργεῖ. Παρετήρησα δέ, ὅτι τὰ μέτρα ταῦτα ἠδύναντο καὶ παρεξηγήσεων καὶ συγκρούσεων νὰ γίνωνται ἀφορμῇ, μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πολιτῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν ἀγνοούντων τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου Γάλλων περιπόλων, ἄλλως τὲ δέ, ὅτι οὔτε ὅλοι οἱ ὀπλοφόροι Ἕλληνες δύνανται νὰ φέρωσιν ἀδείας στρατιωτικῶν Ἀρχῶν, διότι οἱ ἀγροφύλακες π.χ. διορίζονται ὑπὸ τῶν Δημάρχων, οὔτε εἶνε δυνατὸν ἀπ' ἀδείαι των νὰ εἶνε Γαλλιστὶ γεγραμμένα, διότι αἱ ὑποδέεσται Ἀρχαὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἀγνοοῦσι τὴν Γαλλικὴν.

ριξαν την ελληνική πλευρά φαίνεται να ήταν ο Ουΐλλιαμ Γλάδστων και ο Φραγκίσκος Γκιζώ, με τους οποίους ο Τρικούπης διατηρούσε καλές σχέσεις και συνομιλούσε μαζί τους για τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις της Ελλάδας.¹²⁴

Εἰς ταῦτα ὁ κὸς Mercier μοὶ ἀπήντησεν, ὅτι τοὺς νέους τούτους περιπόλους διέταξεν ὁ κὸς Ναυάρχος, διότι οἱ ἐκ τῆς ἐκστρατείας ἐπανερχόμενοι σταθμεύοντες εἰς Σαλαμίνα περιτρέχουσιν ἀδιακόπως τὴν μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Σαλαμίνας ὁδόν, ὁ δ' Αὐτοκράτωρ τὸν διέταξε ῥητῶς κατὰ τὴν ἐκ Παρισίων ἀναχώρησίν του νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐπιμελῶς εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῶν μέτρων οἷα διατρέχουσιν οἱ στρατιῶτες ὅτι ἐπομένως ἔχει προσωπικῆ ὡς πρὸς τοῦτο εὐθύνην ἐγκαταλείπων ὅμως τὰ λοιπὰ μέτρα, ὅτι συγκατατίθεται νὰ συνοδεύωνται ἀπλῶς οἱ Γάλλοι περίπολοι ὑπὸ δύο Ἑλλήνων, οἵτινες νὰ τοῖς ἐξηγῶσιν ὁσάκις ἀπαντῶσιν ἐνόπλους φουστανελοφόρους, τινὲς εἰσὶν οὗτοι.

Ἄν καὶ σπουδαίας ἐδύνατο ν' ἀντιταχῶσιν ἐνστάσεις πρὸς τὴν ἀξίωση ταύτην τοῦ Γάλλου Ναυάρχου τοῦ νὰ περιπολῇ οὕτως ἀκωλύτως ὅπου θέλῃ, ἐντὸς τοῦ τόπου, ἀλλ' ἡ κυβέρνησις προτίμησε νὰ παρασιωπήσῃ αὐτάς, ἀποφεύγουσα πᾶσαν ἀφορμὴν ψυχρότητος καὶ νὰ χορηγήσῃ τοὺς δύο ζητηθέντας ὁδηγοὺς τῶν περιπόλων.

Ἄλλ' ὁ αὐτὸς Ναυάρχος ἀνήγγειλεν, ὅτι περιμένονται καὶ Ἄγγλοι ἰππεῖς, ὅπως περιπολῶσι καὶ αὐτοὶ κατ' ἄλλην διεύθυνσιν, καὶ ἐζητήθησαν μάλιστα δημοσίας τινὲς ἀποθήκας ἐν Πειραιεῖ, ὅπως χρησιμεύσωσιν εἰς σταύλους. Τῆς εἰρήνης ἦδη ἐπελθούσης, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιστεύσωμεν, ὅτι ὑφίσταται εἰσέτι σκοπὸς τοιαύτης ἀποστολῆς. Ἄν ὅμως ὑπάρχῃ, δὲν θέλομεν ἀνεχθῆ ἀδιαμαρτυρητῶς τοιαύτην ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ κἀν, ἀποσυρομένων κατ' ὀλίγον τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, δικαιολογεῖται κατ' οὐδένα λόγον ν' ἀναχωρήσωσι τελευταία ἐκ τῆς Ἑλλάδος, διότι, καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ὑγιεινὴν [...], τῆς Ἑλλάδος τὸ μεσημβρινώτερον κλίμα, δύναται [...] νὰ εἶνε ἐπιβλαβέστερον εἰς αὐτά...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 133, ἐπιστολὴ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν πρέσβη τῆς Ἑλλάδος στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στis 25 Ἀπριλίου/7 Μαΐου 1856.

¹²⁴ Σε σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σπ. Τρικούπη διαβάζουμε: «...Ἡ περὶ τῶν πρακτικῶν τοῦ ἐν Παρισίοις διπλωματικοῦ συνεδρίου συζήτησις ἀπεπερατώθη ἤδη ἐν ταῖς Βουλαῖς καὶ αἱ πρὸς τὸν θρόνον ἀναφοραὶ αὐτῶν παμψηφεὶ ἐνεκρίθησαν ὅπως τὰ ἐπρόβαλε τὸ ὑπουργεῖον. Πολλοὶ τῶν ἀγορευσάντων καὶ ὁ Τύπος ἐν γένει ἐμέμφθωσαν ὅσα τὸ πρῶτόκολλον τῆς 8ης Ἀπριλίου περιέχει κατὰ τῆς ἐν τῇ Βελγικῇ ἐλευθεροτυπία δύο δὲ τῶν βουλευτῶν οἱ κύριοι Γλάδστων καὶ Γίσων τί ἐν τοῖς λόγοις των καὶ περὶ ἡμῶν ἢ μᾶλλον ὑπὲρ ἡμῶν. Εὐχαρίστως δὲ σὰς ἀναγγέλλω ὅτι ἐπευφήμισεν ἡ βουλὴ ἐφ' οἷς ὁ κύριος Γλάδστων εἶπε καθὼς θὰ παρατήρησε [...] διὰ τῆς εὐκαιρίας ταύτης φύλλο τῶν «Καιρῶν»/Times περιέχοντι τὰ τῆς συζητήσεως ἐν ἧ καὶ τινὲς λόγοι τοῦ λόρδου Πάλμερστον πρὸς τοὺς ἐπιθυμοῦντας τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας. Προειδοποίησε δὲ καὶ τὶς τῶν βουλευτῶν, ὁ κύριος MacGragor ὅτι θὰ ὑπέβαλλε τὴν ἐσπέραν ταύτην παρατήρησιν περὶ Ἑλλάδος ἕως τὴν βουλήν. Ἄν καὶ ἐπὶ παρατηρήσεων κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Παρασκευῆς συζήτησις συνήθως ὅτι γίνεται ἀναγκαῖον ἐθεώρησα νὰ συνδιαλεχθῶ μετὰ τοῦ κυρίου Γλάδστων, τὸν ὁποῖον εὐχαρίστησα διὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς εὐμένειαν καὶ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ λόγου του [...] ἐδύνατο νὰ μᾶς γίνῃ λίαν χρήσιμος ἐν τῇ κρίσει ταύτῃ ὥρα. Τὸν ἐπεσκέφθην λοιπὸν σήμερον καὶ ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τὴν κατοχὴ τοῦ ἐξέθεσα τὰ πάντα καθαρῶς περὶ πραγμάτων καὶ προσώπων. Καταδείξας δὲ τὴν διαγωγὴν τῶν παρ' ἡμῶν Πρεσβειῶν ἐπέμενα εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἄρσεως τῆς ἀδικαιολογήτου καὶ ἐπιβλαβοῦς κατοχῆς καὶ τὴν τῶν προκείμενων συνδιαλέξεων τῶν ἐν Ἀθῆναις Πρεσβειῶν καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τοῦ Βασιλέως εἰς διευκόλυνσιν τῶν δυσχερῶν πραγμάτων [...] τὴν εὐθυμὴν προθυμίαν τῆς Α.Μ. εἰς βελτίωσιν τῶν μετὰ τῶν Δυτικῶν αὐλῶν σχέσεών της. Τοῦ ἀνέγνω δ' ἐμᾶς καὶ τὰς δύο τελευταίας μου πρὸς τὸν λόρδο Κλαρένδωνα τῆς ληστείας καὶ τῆς καταδίκης τῶν κακούργων προαναφέρον καὶ ὅσα εἶδει εἰς ἀπόδειξιν τῆς προόδου. Προχθὲς διελέχθην ἐν τῷ παλάτιω μετὰ τοῦ λόρδου Πάλμερστον καὶ ἀφου τὸν ἐσυγάρῃ διὰ τὴν εὐδωσιν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς ἐπὶ τοῦ λήξαντος ἤδη πολέμου ἐπελήφθην τοῦ καθ' ἡμᾶς εἰπῶν αὐτοῦ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δίδῃ πίστην εἰς ὅσα ἀνέφερεν ὁ κύριος Wyse ὡς σφαλῆρα καὶ ἐμπαθῆ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀπηλλάγη τῆς ληστείας καὶ οὐδὲν δικαίωσε τὴν παρὰ τασιν τῆς κατοχῆς τὴν

Τελικά, μόνο αφού πιέσει τις άλλες Δυνάμεις, η Ρωσία, η οποία είχε θέσει το θέμα και κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου, και αφού η Ελλάδα αναγκάστηκε να αποδεχθεί την εγκατάσταση στη χώρα της επιτροπής Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ), άρχισε η αποχώρηση των στρατευμάτων.¹²⁵ Η επιτροπή του ΔΟΕ είχε ως σκοπό τον οικονομικό έλεγχο της Ελλάδας και των τοκοχρεολυσίων του δανείου από το 1832-1833 που η ελληνική κυβέρνηση, αποφεύγοντας τη συζήτηση του θέματος στη συγκρότηση των προϋπολογισμών, ανέβαλλε να αποπληρώσει, ενώ από τη μεριά τους οι Δυνάμεις είχαν από το 1843 θέσει στο περιθώριο το ζήτημα του εν λόγω δανείου και το ανέσυραν το 1854.¹²⁶ Η επικείμενη εγκατάσταση της επιτροπής στην Αθήνα δημιούργησε ιδιαίτερο άγχος στην κυβέρνηση.

2.5.2. Το εμπιστευτικό υπόμνημα του Ραγκαβή και οι εσωτερικές αντιδράσεις

Ο Ραγκαβής, από την πλευρά του, σπεύδοντας να διερευνήσει τις προθέσεις των Δυνάμεων και να προλάβει όσο το δυνατόν την κατάσταση¹²⁷ συνέταξε συνεχώς διαβήματα. Στις 28 Ιουλίου 1856 συνέταξε ένα πολύ σημαντικό και άκρως εμπιστευτικό υπόμνημα προς τον Σπ. Τρικούπη και τους υπόλοιπους Έλληνες πρέσβεις στο εξωτερικό,¹²⁸ όπου κάνει μια γενική αναφορά στην κατάσταση του ελληνικού κράτους την περίοδο

οποία και η κυβέρνηση επέκρινε και το έθνος όλον απεχθάνετο ότι τὰ πάντα [...] ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ βασιλεὺς ἦτο ὑπὲρ ἄλλοτε δημοφιλῆς. Εἰδὼς ὅτι ἐλάλησαν ἐσχάτως εἰς Πειραιᾶ δύο Ἀγγλικά ἴλαι τὸν ἠρώτησα πρὸς τί ἢ ἐνίσχυσις τῆς κατοχῆς καὶ τί διεννοοῦντο δι' αὐτῆς αἱ Δυνάμεις, ἀλλ' οὐδὲν ἀπήντησεν». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 74, επιστολή πιθανότατα Σπ.Τρικούπη προς Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 27 Απριλίου/9 Μαΐου 1856.

¹²⁵ Σχετικά με τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου και τη Συνθήκη των Παρισίων, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σσ. 166-167. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αλληλογραφία του Φ. Ρωκ με τον Ραγκαβή την περίοδο αυτή σχετικά με τα αποτελέσματα των διαβημάτων για τα παραπάνω θέματα. Βλ. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856 – 18/30 Απριλίου 1856/& Αρ/Αλ¹/20/21 Απριλίου/3 Μαΐου 1856 – Ιούλιος 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

¹²⁶ Βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, σ. 293.

¹²⁷ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σ. 173.

¹²⁸ Ο Ραγκαβής αναφέρει για τον Σπ. Τρικούπη: «Ο κ. Τρικούπης ἀνῆκεν εἰς τὸ Ἀγγλικὸν λεγόμενον κόμμα· ἀλλ' οὐχ ἦττον εἶχον πλήρη εἰς τὸν χαρακτήρα αὐτοῦ πεποίθησιν, ὅτι τὰ συμφέροντα καὶ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος περὶ πολὺ πλείονος ἐποιεῖτο πάσης κομματικῆς συμπαθείας, καὶ τοιοῦτον τὸν εὖρον τῶ ὄντι πάντοτε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς συνυπηρεσίας ἡμῶν ... καὶ πρὸς ἄνδρα ἔμπειρον καὶ συνετὸν ὡς τὸν κ. Τρικούπη ἔγραφον ἰδιαιτέρας ἐπιστολὰς σχεδὸν δι' ἑκάστου ταχυδρομείου...». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 360. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ εμπιστευτικὸν υπόμνημα ὁ Ραγκαβῆς ἐπισημαίνει στὸν Σπ. Τρικούπη τὰ ἐξῆς: «Κύριε Πρέσβυ, ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ σᾶς διαβιβᾶσωμεν ὧδε τινὰ ἀντίτυπα τοῦ ἄρτι γαλλιστὶ συνταχθέντος ὑπομνήματος περὶ τῆς οικονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἵνα ἐπιζητῆ τὴν δέουσαν αὐτοῦ χρῆσιν, κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν περὶ Ἑλλάδος συνδιαλέξεων. Πέμπομεν τινὰ τούτου ἀντίτυπα πρὸς τοὺς ἐν Παρισίοις καὶ Πετροπόλεις ἐπιτετραμμένους, μὲ τὴν παραγγελίαν ὁμῶς τοῦ νὰ μὴ γνωστοποιήσητε τούτου εἰς οὐδένα ἢ γράψαντες ὑμεῖς περὶ τούτου». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α/1856: Αλληλογραφία εμπιστευτική του εν Παρισίοις Πρεσβευτοῦ & αακ, Α1α: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 366 εμπιστευτική επιστολή Α. Ραγκαβή προς τον Σπ. Τρικούπη στις 18/30 Σεπτεμβρίου 1856.

αυτή. Το χωρίζει σε οκτώ μέρη στα οποία αναφέρονται τα εξής ζητήματα: α) το συνταγματικό πολίτευμα, β) η δικαιοσύνη, γ) τα εκκλησιαστικά και η εκπαίδευση, δ) το ναυτικό και το εμπόριο, ε) τα στρατιωτικά και η δημόσια ασφάλεια στ) ο εσωτερικός οργανισμός, ζ) τα οικονομικά, η) οι εξωτερικές σχέσεις και το δημόσιο πνεύμα. Ξεκινά το υπόμνημά του κάνοντας λόγο για τη θέση που κατείχε στη σκέψη της κοινής γνώμης η Ελλάδα, ως χώρα των ηρώων. Όμως, αναφέρει, την περίοδο αυτή έχει αρχίσει να μειώνεται το ενδιαφέρον της Ευρώπης για τα «ηρωικά κατορθώματα» και πλέον επικρατεί η εικόνα της αναρχίας και της κακοδιοίκησης, ως αποτέλεσμα της εσφαλμένης εικόνας που μετέδιδαν οι ξένοι απεσταλμένοι, οι οποίοι αμφισβητούσαν την πρόοδο και τις προσπάθειες που καταβάλλει το έθνος και η κυβέρνηση, προκειμένου να βελτιωθεί η κατάσταση. Έτσι, οι λανθασμένες, κατά την άποψή του, εντυπώσεις προκαλούν βλάβη στα συμφέροντα της Ελλάδας, και τέτοιου είδους απάτες γίνονται πιστευτές και επενεργούν στις δοξασίες και τα αισθήματα των κυβερνήσεων εκείνων που πάντα έτειναν στην Ελλάδα

...χειράν βοηθόν ὑπὲρ αὐτῆς προφρόνως κηδόμεναι, διὰ τοῦτο σᾶς ἀπευθύνω τὰς ἐπόμενας σημειώσεις, δι' ὧν δύνασθε νὰ φωτίζητε τὴν περὶ αὐτῆς γνώμην, καὶ νὰ καταστρέφητε ἀδίκους προλήψεις. Ἡ ἐπίτομος ἀλλ' ἀκριβὴς αὕτη εἰκὼν τῆς τοῦ τόπου καταστάσεως, δύναται νὰ σᾶς χρησιμεύσῃ ὡς βᾶσις τῶν πληροφοριῶν ἃς ἠθέλετε ἔχει ἀφορμὴν νὰ δίδητε.¹²⁹

Αρχικά, κάνει εκτενή λόγο για το συνταγματικό πολίτευμα, το οποίο φαίνεται να στηρίζει θερμά. Ωστόσο, αμφισβητεί εμφανώς τις κομματικές φατρίες που σε πολλές περιπτώσεις καθιστούν παράνομες τις εκλογικές διαδικασίες, θεωρώντας ότι ένας από τους σκοπούς των εκάστοτε κυβερνήσεων είναι να καταπολεμούν τέτοιες καταστάσεις. Ο εκλογικός νόμος θα πρέπει να είναι τέτοιος που να μην επιτρέπει την ύπαρξη των στενών τοπικών διαίρεσεων. Το βασικό πρόβλημα της δικαιοσύνης κατά τη γνώμη του έγκειται στο αμετακίνητο των δικαστών που αποτελεί αναγκαίο όρο για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Όσον αφορά τα εκκλησιαστικά, κάνει από πολύ νωρίς λόγο για τη διάκριση μεταξύ εκκλησίας και κοσμικής εξουσίας, ενώ για την εκπαίδευση θεωρεί ότι είναι η βάση του πολιτισμού, και ότι το Πανεπιστήμιο διαχέει τα φώτα της επιστήμης σε όλη την Ανατολή, ενώ έλκει πλέον σημαντικό αριθμό σπουδαστών (σύμφωνα με τα στατικά που παραθέτει, το Πανεπιστήμιο αριθμεί 60.000 φοιτητές, δηλαδή το 5^{1/2} τοις εκατό του πλη-

¹²⁹ Για το περιεχόμενο του υπομνήματος βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Β', σ. 361. Γενικά, το υπόμνημα αφορούσε την εσωτερική, κοινωνική, πολιτική και κυρίως οικονομική κατάσταση (συνολόγηση δανείων και επιτόκια) της χώρας με σκοπό να ενημερωθούν πληρέστερα οι Μεγάλες Δυνάμεις και να συμπεριλάβουν την Ελλάδα στις διαδικασίες και στα οφέλη που θα αποκόμιζε η Ευρώπη από το Συνέδριο των Παρισίων, ύστερα από την έκβαση του Κριμαϊκού Πολέμου. Ολόκληρο το υπόμνημα βρίσκεται στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/21/1856-1857/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος/Εγγραφο 9. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Στο παράρτημα της εφημερίδας *Εννομία*, αρ. φ. 8/1856 (επίσης στον παραπάνω φάκελο) βρίσκεται ένα ελληνικό και ένα γαλλικό κείμενο. Το ίδιο, δημοσιευμένο από το τυπογραφείο Ανδρέου Κορομηλά τον Μάρτιο του 1857, βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας.

θυσμού, που έφτανε τους 1.100.000 κατοίκους). Για το ναυτικό και το εμπόριο εκθέτει απλά την κατάσταση χωρίς να τη σχολιάζει θετικά ή αρνητικά, θεωρώντας ότι έχουν αναπτυχθεί αρκετά, ώστε να εξασφαλίζουν αρκετά σημαντικούς οικονομικούς πόρους για τον τόπο. Επίσης, τονίζει ότι το ναυτικό όπως και ο στρατός ξηράς δεν οργανώνονται πλέον για πόλεμο,

διότι ή Ελλάς, προστατευομένη υπό της πολιτικής αυτής θέσεως, και υπό της φιλίας τῶν μεγάλων Δυνάμεων ἐναντίον πάσης ξένης ἐπιχειρήσεως, πεπεισμένη δ' ὅτι ἡ εὐημερία καὶ ἡ πραγματοποιήσις πασῶν τῶν ἐλπίδων της ἐξαρτᾶται τοῦ λοιποῦ ἐκ τῆς τοῦ τόπου ἡσυχίας καὶ ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ἐκ τῆς ἐντελοῦς συνεννοήσεως αὐτῆς μετὰ τῶν ζωηρῶς ὑπὲρ αὐτῆς ἐνδιαφερομένων δυνάμεων, γνωρίζει ὅτι πᾶς πόλεμος, εἴτε ἐπιθετικὸς εἴτε ἀμυντικὸς, εἶναι ἀπίθανος δι' αὐτήν, καὶ ἐννοεῖ ὅτι στρατὸς μυρίων ἀνδρῶν δύναται μὲν διὰ τῆς ἀνδρείας του νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἡσυχίαν καὶ τάξιν τοῦ τόπου, ἀλλ' εἶναι πάντα ἀνεπαρκὴς εἰς πολέμου διεξαγωγὴν. Ὁ στρατὸς τῆς Ἑλλάδος ἔργον τῶ ὄντι ἔχει τὴν ἀστυνομίαν τῶν πόλεων καὶ τῆς χώρας.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ θέμα τῆς ληστείας, τονίζει ὅτι εξακολουθεῖ νὰ υφίσταται καὶ ὅτι ἔχουν γίνῃ οἱ γνωστὲς πρὸς ὅλους ἐνέργειες. Τα αἰτία τῆς ληστείας, γιὰ τὸν Ραγκαβῆ, ἐντοπίζονται σὲ τρεῖς βασικὲς ἀδυναμίες, τόσο τῆς Ἑλλάδας ὅσο καὶ τῆς Τουρκίας· πρῶτον, σὲ τὸ κακὸ σύστημα φύλαξης τῶν ὁρίων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ὀθωμανῶν· δεύτερον, σὲ τὴν μὴ ἐφαρμογὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Τουρκίας τῆς σχετικῆς Σύμβασης, καὶ τρίτον, σὲ τὴν μεγάλη ἔκτασι τῶν ἀκατοίκητων περιοχῶν τῆς ἐλληνικῆς μεθορίου που ἐπιτρέπουν σὲ τοὺς ληστὲς τὴν εὐκόλῃ διαφυγῇ. Ὅσον ἀφορᾶ σὲ τὴν ἐσωτερικὴν οργάνωσιν τοῦ κράτους ὁ Ραγκαβῆς ἀναλύει τὸ σύστημα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ ἐκφράζει τὴν ἀποψὴ ὅτι ὁ λαὸς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ «πεφωτισμένους ὁδηγούς», προκειμένου νὰ μνηθεῖ σὲ τὸν πολιτικὸ βίον καὶ σὲ τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγον πρέπει νὰ ἔχει μίαν ἰσχυρὴν καὶ ἐνεργὸν κεντρικὴν ἐξουσίαν. Ὡστόσο, πιστεύει σὲ τοὺς αἰρετοὺς δημάρχους, καθὼς θεωρεῖ πολὺ σημαντικὴ τὴν ἀμεση συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ σὲ τὴν κυβέρνησιν. Ἡ ἀποψὴ του γιὰ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκησιν συνοψίζεται σὲ τὸ ὅτι ναι μὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ τὴν ἴσην συμμετοχὴν, ὥστε ὅλοι νὰ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ νὰ μετέχουν σὲ τὴν προόδον καὶ τὴν βελτιώσιν τὴν ὁποίαν ἀπολαμβάνουν οἱ πλουσιότεροι καὶ οἱ περισσότεροι μορφωμένοι,

ἀλλ' ὁ δῆμος εἶναι πρόσωπον ἠθικόν, διό, οὐ μόνον δίκαιον εἶναι, ἀλλὰ καὶ διεγερτικόν τῆς ἀμίλλης, ἣτις εἶναι τὸ ἰσχυρότερον ἐλατήριον τῆς προόδου, τὸ ν' ἀναλογῇ ἡ εὐημερία ἐκάστου πρὸς τὰς προσπαθείας αὐτοῦ καταβάλλει ὅπως ἀπολαύσῃ αὐτῆς. Αἱ ἀτέλειαι λοιπὸν ὅσαι παρατηροῦνται ἐν τοῖς ἐσωτερικοῖς δήμοις, προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τοῦ ὅτι οἱ δήμοι οὗτοι ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων, μὴ ἐπεμβαινούσης τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως εἰς τὰς ἐλευθερίας αὐτῶν, ἐπιφυλαττομένης δὲ μόνον τὸ δι-

καίωμα τοῦ ν' ἀνακαλῆ αὐτοῖς τὰ καθήκοντα αὐτῶν, νὰ φωτίζῃ αὐτούς, καὶ νὰ τοὺς συνδράμῃ ἀναμφιβόλως ἐπίσης εἰς τὰς μᾶλλον καταπειγούσας τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν.

Στη συνέχεια κάνει λόγο για τους θαλάσσιους και τους κατά ξηρά δρόμους, των οποίων η διατήρηση κρίνεται αναγκαία, καθώς η Ελλάδα είναι κατεξοχήν ναυτική χώρα, αφού βρίσκεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Επίσης, αναφέρεται στην αποξήρανση που θα πρέπει να γίνει σε βαλτώδεις περιοχές, ώστε να εξασφαλιστεί γη προς εκμετάλλευση, ενώ ταυτόχρονα θέτει το πρόβλημα της διανομής των εθνικών γαιών και της κατάρτισης κτηματολογίου, προκειμένου να καταγραφούν λεπτομερώς οι καλλιεργήσιμες, και μη, εκτάσεις. Όσον αφορά την οικονομία της χώρας ο Ραγκαβής επισημαίνει ότι χρειάζεται να γίνουν σπουδαίες μεταρρυθμίσεις σε διάφορους τομείς, όπως η είσπραξη των άμεσων φόρων, ενώ και σ' αυτήν την περίπτωση επιμένει ότι η σύσταση του κτηματολογίου θα βοηθήσει άμεσα την οικονομία της χώρας. Επίσης, πιστεύει ότι η κατάργηση του τέλους εξαγωγής θα ζωογονούσε το εμπόριο και εμμέσως θα αποτελούσε πηγή δημοσίων εσόδων: «Πρὸς τὸ παρὸν ἀπλοῦν βλέμμα ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀρκεῖ ὅπως πείσῃ ὅτι τὰ ἔσοδα αὐτῆς ἀκριβῶς μόνον καλύπτουσι τὰς μᾶλλον ἀναποφεύκτους τῶν δαπανῶν, καὶ ὅτι ὀλίγιστα ἐναπολείπονται ποσότητες διὰ παραγωγικὰς δαπάνας, ἢ δι' ἐργασίαις δημοσίου ὠφελείας...». Επίσης, πρέπει να καλυφθεῖ το χρέος του δανείου, του οποίου η μη καταβολή προκαλεί την απαξίωση της ελληνικής οικονομίας στο εξωτερικό.

Το τμήμα του υπομνήματος που δημιούργησε ιδιαίτερες εσωπολιτικές και εσωκομματικές προστριβές ήταν αυτό που αναφερόταν στις «Εξωτερικές σχέσεις» και το «δημόσιον πνεύμα»:

Ἐπὶ τῶν καταστροφῶν τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας πολέμου τρία κόμματα παρήχθησαν ἐν Ἑλλάδι, ἐξηκολούθησαν δὲ διαιοῦντα αὐτὴν ἀκόμη καὶ ἀφ' οὐ ἀπεκατέστη ἐν αὐτῇ ἡ ἡσυχία. Οἱ προσέρχοντες ἐν αὐτοῖς, καὶ τὴν ἐπιρροὴν αὐτῶν καρπούμενοι, ἀπέδιδον ἑαυτοῖς ἐξαιρετικὰς συμπαθείας πρὸς ἐκάστην τῶν εὐεργετῶν δυνάμεων, καὶ ἐζήτουν νὰ στηριχθῶσιν ἐφ' ἑκατέρας τῶν πρεσβειῶν αὐτῶν, ὅπως περιέλθωσιν εἰς τὰ πράγματα. Ἡ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως πίεσις αὐτῶν, ἐπέφερε θρίαμβον ἰδιωτικῶν συμφερόντων, διότι ταῦτα μᾶλλον αἱ ἀρχαὶ διήρουν αὐτὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ. Ἀλλὰ τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς εὐρίσκεται κατὰ τοῦτο εἰς πολὺ καλλιτέραν θέσιν, διότι αἱ φατρία, ἐγκαταλειφθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἔθνους, ἐννοοῦντος ὅτι αἱ διχόνοια αὐτῶν εἰς οὐδὲν τῶ ὠφέλουν, ἐγκαταλειφθεῖσαι ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων ὧν ἐδανείζοντο τὸ ὄνομα καταχρώμεναι αὐτῶ, καὶ ὧν ἐξέθετον μᾶλλον ἢ ὅ,τι ὑπηρέτουν τὴν ἐπιρροὴν, διελύθησαν τέλος καὶ συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν μόνον αἶσθημα ἔθνικόν, καθ' οὗ αἱ ἀτομικαὶ φιλοδοξίαι δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν ν' ἀντιπαλαίωσι....

Στο κομμάτι αυτό ο Ραγκαβής τόλμησε να εκφράσει με ρεαλιστικό τρόπο την κατάσταση που επικρατούσε τα πρώτα χρόνια μετά το 1821. Οι φατρίες και τα ιδιωτικά

συμφέροντα ήταν μια πραγματικότητα την οποία όμως κανείς δεν εξέφραζε μέχρι τότε – και ίσως για πολλά χρόνια αργότερα– αλλά από την άλλη πλευρά, η δομή του συστήματος ήταν τέτοια που επέτρεπε, και κατά κάποιον τρόπο επέβαλλε, αυτήν την κατάσταση, αφού ουσιαστικά η συγκρότηση του νέου κράτους στηριζόταν σε παλιές επικρατούσες δυνάμεις που σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να εξοβελιστούν από το προσκήνιο της πολιτικής δράσης. Έτσι, οι φατρίες και το πελατειακό σύστημα ήταν ενδογενή στοιχεία της πολιτικής και, ως εκ τούτου, απαραίτητα στην άσκησή της για την πρόληψη έκρυθμων καταστάσεων.¹³⁰

Αυτό το άκρως εμπιστευτικό έγγραφο, κατά παράκληση, θα δημοσιευθεί εν τέλει στην εφημερίδα *Βελγική Ανεξαρτησία* και λίγο αργότερα σε ελληνική μετάφραση, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις στους ανθρώπους της αντιπολίτευσης, οι οποίοι κατηγορούσαν τον Ραγκαβή ως υβριστή των αγωνιστών της Επανάστασης:

...Μοί εἶπε δὲ τότε εἷς τῶν συναδέλφων μου, ὅτι ἐν ὄλο τὸ ἔγγραφο μία ἦν ἡ προσβαλλομένη παράγραφος, ἡ ἀφορῶσα τὰ ἐξωτερικὰ κόμματα, καὶ ταύτην οἱ ἀντιπολιτευόμενοι ἤθελον νὰ παραστήσωσιν ὡς προσβάλλουσαν καὶ συκοφαντοῦσαν τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα καὶ τοὺς ἀγωνιστάς. Ἀλλ' ἡ παράγραφος ἐκεῖνη ἀφηγεῖτο τὴν ἐξάλειψιν τῶν ξένων κομμάτων, οὐσαν κατ' ἐμὲ ἐν τῶν εὐτυχημάτων τῆς Ἑλλάδος, εἰς ὃ ἐγκαύχημά μου ἐθεώρουν ἂν κατὰ τι συνετέλεσα, ἀπ' ἀρχῆς κηρύξας, καὶ εἰς τοὺς πρέσβεις καταστήσας γνωστὸν καὶ αἰσθητὸν, ὅτι ἡ κυβέρνησις ἡμῶν μετ' οὐδενὸς ἐξωτερικοῦ κόμματος ἐτάττετο καὶ μετ' οὐδενὸς ἀποκλειστικῶς συνετάσσετο, ἀξιοῦσα νὰ μένη καθαρῶς Ἑλληνική...¹³¹

Οι καταγγελίες προήλθαν κυρίως από δύο πρόσωπα, προερχόμενα από την ηγεσία του γαλλικού κόμματος, τον Ρήγα Παλαμῆδη και τον Δημήτριο Χρηστίδη, φίλο και οικοδιδάσκαλο, παλαιότερα, του Ραγκαβῆ. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο δάσκαλός του εκείνη την περίοδο εποφθαλμιούσε τη θέση του Υπουργού των Εξωτερικών. Ο πρωθυπουργός Βούλγαρης δεν έλαβε καθόλου μέρος στη διαμάχη, φοβούμενος πιθανόν την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση, ενώ στη σχετική συζήτηση δεν μετείχε ούτε και η Βουλή: «... Εἰς τὴν ἐπίθεσιν ταύτην κατὰ τοῦ ὑπουργείου οὐδαμῶς μετέσχεν ἡ Βουλὴ, διότι ἐλευθέρως ἐκλεγείσα, δὲν ἦν ὄργανον ἀρχολιπάρων κομματαρχῶν...».¹³² Ωστόσο, ο Ρήγας Παλαμῆδης δημοσίευσε σχετικό άρθρο με τίτλο «Ο Ελληνικός Αγών και το Υπόμνημα του κ. Α. Ραγκαβῆ», στο οποίο παραθέτει τις σχετικές συζητήσεις στη Γερουσία. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

¹³⁰ Ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του Χρήστου Λυριντζή *Πολιτική και Πελατειακό Σύστημα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, όπου επιχειρείται η θεωρητική και εμπειρική ανάλυση του συστήματος πατρωνίας και πελατειακών σχέσεων. Ακαδημία Αθηνών, Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 1987.

¹³¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 402.

¹³² Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 406.

Βεβαίως ό κ. Ραγκαβής εύκόλως δύναται σήμερον νά μέμφηται ώς φατριαστάς τούς πρωταγωνιστάς εκείνους, διότι, άμοιρος ών τών κόπων και τών πόνων, τών κινδύνων και θυσιών, δι' ών ούτοι και οί σὺν αὐτοῖς διεξήγαγον ένδόξως και μετ' έπιτυχίας τὸ σπουδαιότερον τοῦ αἰώνος έργον, τήν ταπεινώσιν τῆς έως τότε άηττήτου Όθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας και τήν άπελευθέρωσιν τῆς Έλλάδος, δέν ήδύνατο νά έκμετρήσῃ τὸ βάρος τῆς τούτης τόλμης του, άναλογιζόμενος, ότι εἰς τούς άνδρας τούτους και αὐτῆ ή έχθρά των Τουρκία άπένειμε τὸ προσῆκον σέβας.¹³³

Ο Ραγκαβής, απαντώντας στις σχετικές επικρίσεις, κοινοποιεί στους πρέσβεις αλλά και σε σχετική συζήτηση στη Βουλή, ότι το υπόμνημα ήταν εμπιστευτικό, δεν είχε σκοπό να θίξει, αλλά ούτε έθιγε, τους αγωνιστές του 1821. Προς τον Σπ. Τρικούπη επισημαίνει ότι άδικα προσπάθησε να αποδείξει ότι το υπόμνημά του, ως εμπιστευτικό έγγραφο του Υπουργείου προς του πρέσβεις δεν εμπειρειέχε οδηγίες και μέτρα, αλλά μόνο προσωπικές ιδέες και ιστορικές εκτιμήσεις και γι' αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο κοινοβουλευτικών συζητήσεων. Επίσης, μάταια προσπάθησε να αποδείξει ότι σ' αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται οι ενέργειες των κομμάτων κατά την περίοδο του Αγώνα. Αντίθετα μάλιστα, θεωρεί ότι η ύπαρξη των κομμάτων στη συγκεκριμένη περίοδο ήταν αναγκαία και η προσφορά τους πατριωτική και σωτήρια. Ωστόσο, η στάση τους μετά τον Αγώνα είναι κατακριτέα, καθώς δεν συντελέστηκε κανένα κοινό καλό, και επομένως συνέχισαν να λειτουργούν μάλλον προς εξασφάλιση ιδιωτικών συμφερόντων. Μάταια, κατά την άποψή του, επιχειρηματολόγησε ότι οι «άριστοι των Ελλήνων», έκριναν απ' αυτό τα κόμματα και αποσύρθηκαν διαδοχικά, και συνεχίζει, λέγοντας ότι:

...οὐδ' ήσαν αὐτοὶ οἱ τὰς ξένας πρεσβείας κολακεύοντες και αὐτῶν τὸ ὄνομα μεταλεύοντες, τοῦτο δέ, ότι έγένετο τῶν μωροτέρων και πάντοτε μικροτέρων ραδιούργων ή μοῖρα, οἱ δέ άνώτεροι και άξιοπρεπέστεροι, ότι εἰς έν μόνον κόμμα ήθελον νά ανήκουν, τὸ τοῦ έθνους των. Αἱ άλήθειαι αὐταί, φωτειναι και άναμφισβήτηται, ήσαν ὅμως δι' αὐτὸ τοῦτο και άνυπόφοροι διὰ τινάς, δύο ή κατ' αὐτῶν μεγάλη ὀργή των [...] έξακολουθῶ νά πιστεύω ότι οἱ παράγραφοι οὔτοι δέν περιέχουν οίανδήποτε προσβολήν κατὰ τοῦ άγῶνος, κηρύττω κατὰ τὸν πανδημότερον τρόπον, ότι δέν άφορῶσι παντάπασα τὸν άγῶνα, και τοῦτο, σημειωθέν εἰς τὰ πρακτικά, έξάλειψε πᾶσαν ύποτιθέμενην κατὰ τοῦ άγῶνος ὕβριν.¹³⁴

¹³³ Βλ. Ρήγας Παλαμής, *Ο Ελληνικός Αγών και το Υπόμνημα του κ. Α. Ραγκαβή*, τύποις Γ. Εμ. Κοτσαμπασόπουλου, Αθήνησι 1857, σ. 10. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

¹³⁴ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Δ2/1857: Πρεσβεία Λονδίνου. Εισερχόμενα παρά της Βασιλικής Κυβερνήσεως, αρ. εγγράφου 408, επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον πρέσβη στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στις 2/14 Φεβρουαρίου 1857.

2.5.3. Η εγκατάσταση στην Αθήνα του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου

Πέραν των ενδοπολιτικών αντιπαραθέσεων που προέκυψαν ύστερα από το εκτενές υπόμνημα περί της κατάστασης της Ελλάδας, στο Συνέδριο των Παρισίων φαίνεται ότι συστάθηκαν τρεις επιτροπές για να διεκπεραιώσουν τα όσα συμφωνήθηκαν σ' αυτό.¹³⁵ Βασικός στόχος της σύστασης επιτροπών ήταν, σύμφωνα με τις απόψεις της Αγγλίας και της Γαλλίας, η διευθέτηση των ζητημάτων της κατοχής και της αποπληρωμής του δανείου, που ήταν αλληλένδετα.¹³⁶ Ο Ραγκαβής σε ένδειξη αβροφροσύνης ήρθε σε επαφή με τον γάλλο επιτετραμμένο Mercier και τον διαβεβαίωσε ότι η οριστική και αμετάθετη πρόθεση της κυβέρνησης είναι να ακολουθήσει την πολιτική εκείνη γραμμή που δεν θα αντιβαίνει προς τις ευμενείς υπέρ της Ελλάδας προθέσεις. Επίσης, ότι θα ήθελε να γνωρίζει τα μέτρα τα οποία οι Μεγάλες Δυνάμεις πιστεύουν ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να λάβει για την υλοποίηση των εν λόγω προθέσεων, καθώς είναι πρόθυμη να δεχτεί τις συμβουλές αυτές.¹³⁷

Μία από τις εν λόγω επιτροπές ήταν αυτή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η οποία εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και πραγματοποίησε την πρώτη συνεδρίασή της στις 18 Φεβρουαρίου 1857. Ο πρωταρχικός στόχος της επιτροπής ήταν να συντάξει μια έκθεση για τον μελλοντικό διακανονισμό του δανείου. Η έκθεση υποβλήθηκε το 1859. Όλη αυτήν την περίοδο οι ελληνικές κυβερνήσεις θα ήταν υποχρεωμένες να υποβάλλουν στην Επιτροπή όλες τις λεπτομέρειες, που θα της επέτρεπαν να έχει μια ξεκάθαρη εικόνα για τη

¹³⁵ Επιστολή Σπ. Τρικούπη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ραγκαβή, στις 6/18 Απριλίου 1856. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ1/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856 – 18/30 Απριλίου 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών

¹³⁶ Ο Σπ. Τρικούπης σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών τονίζει: «Ελάλησα χθές περί τῶν καθ' ἡμᾶς μετὰ τοῦ κυρίου Περσιγνή. Ἐπανάλαβα ὅσα εἶπα δις τῷ λόρδῳ Κλάρενδων κατὰ τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, καὶ δὲν ἐνέδωκα εἰς τὰς περὶ ὑποβολῆς αὐτῆς προτροπὰς του. Ἐλάλησα καὶ περὶ ἀφέσεως τοῦ δανείου καθ' ὃν τρόπον ἄλλοτε πρὸς τὸν λόρδον Κλαρένδωνα. Ἐρχομαι δὲ νὰ σὰς κοινοποιήσω τὰ περὶ τῶν δύο τούτων ἀντικειμένων σκέψεις τοῦ κυρίου Περσιγνή παρατρέχων ὅσα ἐγὼ εἶπα ὡς γνωστὰ ὑμῖν ἐξ' ἄλλων μου ἀναφορῶν. Ἀλληλένδετα θεωρεῖ ὁ Πρόεδρος τὰ τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ δανείου. Καθ' ἃ ὅσον καὶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία περὶ πολλοῦ ἔχουν τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν δύο τούτων ζητημάτων. Τὰ κοινοποιηθέντα παρ' ἡμῶν ἐγγράφα ἐπροξένησαν καλὴν ἐντύπωσιν καὶ διὰ τοὺς ἐν αὐτοῖς λόγους καὶ διὰ τῶν ἀνταποκριτῶν ἐκθέσεων τῆς ἀλήθειας καὶ διὰ τὸν εὐπρεπῆ τόνον αὐτῶν. Εὐλογοφανῆ αἰτίαν αἱ δύο δυνάμεις ζητοῦν εἰς τήρησιν τῆς κατοχῆς εἰς δικαιολογίαν τῶν δι' ὅσα ἄλλοτε περὶ Ἑλλάδος ἐξέφρασαν, καθ' αὐτὸν παρέχει τὴν αἰτίαν ταύτην ἢ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπῆ. Ἡ ἐπιτροπῆ αὐτὴ ἐπροτάθη κατ' ἀρχὰς παρὰ τοῦ λόρδου Πάλμερστον, ὅσάκις προέθετο ν' ἀναμιχθῆ καὶ ἐν ἄλλοις ἐκ τοῦ τῶν οἰκονομικῶν, ἀλλὰ δὲν συνήνεσεν ἡ Γαλλία καὶ περιορίσε τὸ ἔργον αὐτῆς εἰς μόνον τὰ οἰκονομικά. Ἄν δὲ προσβάλλῃ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διὰ τῆς ἐπίτηδες ἀποστολῆς ἐξεταστῶν συγκατατιθέντες αἱ Δυνάμεις νὰ διορίσωσι τοὺς παρ' ἡμῶν ὑπαλλήλους τῶν πρέσβων δίδουσας ὁδηγίας νὰ ἐπιληφθῶσιν τοῦ ἔργου...». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 156, ανυπόγραφο εμπιστευτική επιστολή –πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη– προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 1/13 Οκτωβρίου 1856.

¹³⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 184, λίαν εμπιστευτική επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον πρέσβη στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στις 8/20 Ιουνίου 1856.

λειτουργία του ελληνικού δημοσιονομικού συστήματος. Η επιτροπή δεν θα είχε αναγκαστικά μόνιμο χαρακτήρα· οι Δυνάμεις θα μπορούσαν να αποφασίσουν να διακόψουν επ' αόριστον τις εργασίες της, αν το θεωρούσαν σκόπιμο, ή αν δεν υπήρχε πλέον λόγος να επιτηρείται η διαχείριση των οικονομικών του ελληνικού Δημοσίου.¹³⁸ Όπως συμπεραίνεται από τα παραπάνω, η εγκατάσταση της επιτροπής ελέγχου συνδέθηκε με την άμεση αποχώρηση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων. Σε μήνυμά του προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, Αλ. Ραγκαβή, με ύφος που θυμίζει τελεσίγραφο, ο Λόρδος Κλάρενδων έκλεισε τις «λεόντειες» διαπραγματεύσεις με μια μεγαλόθυμη υπόσχεση: «Αν η κατάσταση στην Ελλάδα οργανωθεί με αυτόν τον τρόπο, οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας θα ήταν διατεθειμένες να θεωρήσουν τούτο επαρκή εγγύηση ώστε να δεχθούν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από τον Πειραιά».¹³⁹ Από την πλευρά της, η Ρωσία αποδοκίμαζε και κατέκρινε τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής, θεωρώντας ότι αυτό προσβάλλει τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά, ο Λόρδος Κλάρενδων πρότεινε την αποστολή δύο οικονομολόγων από την Αγγλία και τη Γαλλία, που να μη φέρουν δημόσιο χαρακτήρα –όχι ως επιτρόπους, αλλά ως απλούς υπαλλήλους των πρεσβειών–, ώστε να συμβάλουν με τις γνώσεις τους στη συγκεκριμένη υπόθεση, αφού οι πρέσβεις των δύο χωρών δεν είχαν γνώσεις επί των οικονομικών υποθέσεων.¹⁴⁰

Η ελληνική κυβέρνηση αρκετό καιρό πριν την εγκατάσταση της Επιτροπής στην Αθήνα, είχε αρχίσει να επεξεργάζεται διάφορα σχέδια για την αποπληρωμή του δανείου, με απώτερο στόχο την απόσυρση των δυνάμεων κατοχής. Ο Ραγκαβής είχε υποβάλει ήδη προς τους πρέσβεις στο Λονδίνο και στο Παρίσι διάφορα σχέδια αποπληρωμής, και στο υπόμνημα για την κατάσταση της Ελλάδας είχε αναφέρει αναλυτικά το ποσό του δανείου, που καταναλώθηκε και τι πραγματικούς τόκους θα έπρεπε να πληρώσει η ελληνική πλευρά. Ταυτόχρονα, είχε ζητήσει από κάθε υπουργείο ξεχωριστά αναλυτικό οικονομικό πίνακα, γεγονός που τον βοήθησε ιδιαίτερα στη σύνταξη του σχετικού υπομνήματος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικός είναι ο συγκριτικός πίνακας του Υπουργείου Οικονομικών για τα έτη 1843 και 1856, από τον οποίο προκύπτει ότι το συνολικό εξωτερικό χρέος της Ελλάδας το 1843 ανερχόταν στις 3.875.399,21 δραχμές, ενώ το 1856 αυξάνεται κατά 10.450,59 δραχμές, που σημαίνει ότι το εξωτερικό χρέος της Ελλάδας στο οποίο πιθανότατα συμπεριλαμβάνεται και το χρέος του δανείου, ανερχόταν την κρίσιμη περίοδο στα 3.885.849,80 δραχμές.¹⁴¹

¹³⁸ Βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, ό.π., σσ. 295-296. Ο Δερτιλής για αυτήν την αναφορά παραπέμπει σε έγγραφο του FO CP 2152, σσ. 2-3.

¹³⁹ Ο Δερτιλής για αυτήν την αναφορά παραπέμπει σε έγγραφο του FO CP 2152, σ. 5. Βλ. επίσης Γιώργος Δερτιλής, *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, ό.π., σ. 296.

¹⁴⁰ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 170, ανυπόγραφη εμπιστευτική επιστολή –πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη– προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1856.

¹⁴¹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 31.1^α/1856: *Περί της καταστάσεως του κράτους εν συγκρίσει προς το 1843, Πίναξ Συγκριτικός των εξόδων τού επί των Οικονομικών Υπουργείου των χρήσεων 1843 και 1856*. Στον ίδιο φάκελο συμπεριλαμβάνεται και αναλυτικός πίνακας των εξόδων του απολογισμού της χρήσεως 1856, από τον οποίο προ-

Τελικά, ύστερα από αλληπάλληλες συζητήσεις με τους πρέσβεις, ο Σπ. Τρικούπης προκρίνει την άποψη της περιοδικής αποπληρωμής του δανείου, με σκοπό να αποφύγει την επέμβαση των εξεταστικών επιτροπών στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας.¹⁴² Ο Ραγκαβής, από την πλευρά του, θέλοντας να προωθήσει το θέμα της σύναψης του νέου δανείου (ύψους 60 εκατομμυρίων δραχμών), και καθώς δεν είχαν ξεκινήσει ακόμα οι συζητήσεις των τριών Μεγάλων Δυνάμεων για τα θέματα που αφορούσαν την Ελλάδα, επισημαίνει στον πρέσβη Σπ. Τρικούπη και στον γραμματέα της πρεσβείας των Παρισίων, Φ. Ρωκ, την ανάγκη να γνωστοποιηθεί ανεπισημώς στη Γαλλία και τη Ρωσία η πρόθεση της Ελλάδας να ζητήσει νέο δάνειο.¹⁴³ Το χαρακτηριστικό σ' αυτήν την περίπτωση είναι ότι είχε ήδη αρχίσει να καταρτίζεται σχέδιο για την εκχώρηση δανείου από τον Υπουργό των Οικονομικών Α. Κουμουνδούρο.¹⁴⁴

Οι συζητήσεις αυτές έγιναν αρκετούς μήνες πριν την εγκατάσταση στην Αθήνα του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, που τελικά θα αποφάσιζε για την αποπληρωμή του δανείου. Αυτό όμως που απασχολούσε ιδιαίτερα την ελληνική πλευρά και που εκφραζόταν στις διπλωματικές συζητήσεις μεταξύ των υπουργών και των πρέσβων, ήταν η ανάγκη για ανεξαρτησία, κι αυτήν την περίοδο με τον όρο ανεξαρτησία εννοούσαν τη μη επέμβαση των δυτικών Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας. Ωστόσο, αυτό ήταν δύσκολο να επιτευχθεί, από τη στιγμή που η Ελλάδα βρισκόταν σε άμεση οικονομική και πολιτική εξάρτηση από τις δυνάμεις αυτές.¹⁴⁵ Το «όραμα της ανεξαρτησίας» πα-

κύπτει ότι ο μισθός του υπουργού ήταν 9.600 δρχ. με καθαρές αποδοχές 8.426,56 δρχ.. Επίσης στον ίδιο φάκελο βρίσκουμε και αναφορές άλλων υπουργείων, βάσει των οποίων ο Ραγκαβής συνέταξε το περιήρημο υπόμνημα, καθώς και πρωτότυπα σχέδια του υπομνήματος προς τους πρέσβεις.

¹⁴² Στην επιστολή του Τρικούπη διαβάζουμε: «Απήντησα ήδη εις την προς έμ' έπι αριθ. 116 και 14/16 Ιουλίου έμπιστευτικήν σας, πραγματευόμενην περί τής έξοφλήσεως του δανείου και ύποδεικνύουσας διαφόρους προς τούτο τρόπους. Σας έγνωστοποίησα ταυτοχρόνως και ως έλαβα περί τής αυτής διαπραγματεύσεως οδηγίας κατ' ευθείαν παρά τής Αυτού Μεγαλειότητος. Προτιθέμενοι πρό παντός άλλου ν' άπαλλαγώμεν τής ξένης έπεμβάσεως, προξένου πολλών δεινών εις την μικράν μας επικράτειαν, οφείλομεν βεβαίως να προτιμήσωμεν τόν τρόπον τής έξοφλήσεως, τόν υπέρ τούς άλλους πληρούντα τόν σκοπόν τούτον και τοιούτος άναμφιβόλως είναι ή κατ' έτος άπότισις δραχμών υπό μ' έν του 1857 μέχρι του 1860 300.000, υπό δ' έ του 1861 μέχρι του 1864 600.000, υπό δ' έ του 1865 μέχρι του 1867 900.000, υπό δ' έ του 1868 μέχρι τής τελείας έξοφλήσεως 1.000.000. Τόν τρόπον τούτον θεωρεί προτιμητέον και ή Αυτού Μεγαλειότης, είναι τω όντι άπλους, όριστικός, ευκατάληπτος, άνεπίδεκτος λογομαχιών και εύαρμστος. Τόσον δ' φαίνονται οί όροι ούτοι όρθοί, ώστε σκοπόν έχω, έλθούσης τής ώρας, να έμμείνω και ν' άποσιωπήσω τούς άλλους τρόπους, περί ών νομίζω συμφέρον να μη γίνη ούδεις παρ' ύμών προς τούς αυτόους πρέσβεις λόγος. Προετοιμάζω δ' έ υπό τούδε τήν όδόν εις παραδοχών τών όρων τούτων και έλπίζω να εισακουσθώμεν...». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 123, ανυπόγραφη επιστολή –πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη– προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 3/15 Αυγούστου 1856.

¹⁴³ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1β/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 371, εμπιστευτική επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον Σπ. Τρικούπη στις 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1856.

¹⁴⁴ ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 346, έγγραφο κοινοποίησης από το Υπουργείο Οικονομικών προς το Υπουργείο Εξωτερικών στις 28 Αυγούστου 1856.

¹⁴⁵ Η οικονομική εξάρτηση ήταν εμφανής, μέσω των δανείων, η πολιτική εξάρτηση διαπιστώνεται έμμεσα με τον διορισμό και την παύση των κυβερνήσεων, αλλά και άμεσα με την ύπαρξη κομμάτων προσκείμε-

ρέμενε ένας ιδεολογικός στόχος, που πολλές φορές ταυτιζόταν με το ζητούμενο της εθνικής ολοκλήρωσης. Ο Σπ. Τρικούπης σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή, τόνιζε με ιδιαίτερη θέρμη ότι αν λυθούν τα εκκρεμή ζητήματα, όπως αυτά της ληστείας και του δανείου, παύει στο εξής και κάθε άλλη επέμβαση των Δυνάμεων στα οικονομικά της χώρας. Η ανεξαρτησία θα είναι γεγονός και η Ελλάδα θα απαλλαγεί από την κατοχή των Αγγλογάλλων, εφόσον η ελληνική κυβέρνηση παραδεχθεί την πρόταση της εξεταστικής επιτροπής των Δυνάμεων.¹⁴⁶ Στην πρόταση αυτή του Τρικούπη υπάρχει ένα εμφανές οξύμωρο σχήμα: από τη μία η μη επέμβαση και ανεξαρτησία και, ταυτόχρονα, αποδοχή των αποφάσεων της εξεταστικής επιτροπής. Στην πραγματικότητα ήταν αδύνατο να γίνει διαφορετικά: η Ελλάδα την περίοδο εκείνη ήταν άμεσα εξαρτημένη από τις διαθέσεις –άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές– των δυτικών Δυνάμεων, που είχαν τη δύναμη να ελέγχουν τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική πολιτική, όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και του οθωμανικού κράτους, στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής τους στην Ανατολή.

Εξάλλου, λόγω όλης αυτής της κατάστασης με τη μη αποπληρωμή των δανείων και την εγκατάσταση του ΔΟΕ, η Ελλάδα είχε ήδη εκτεθεί ανεπανόρθωτα απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και ήδη είχε δείξει μια εικόνα κακοδιοίκησης και οικονομικής αταξίας, με αποτέλεσμα να χάσει την εκτίμησή τους. Αυτό καταδεικνύει και η έκθεση του γάλλου εισηγητή του νομοθετικού σώματος, Segur, σχετικά με μία παράταση που ζήτησε η Ελλάδα για την καταβολή της εξαμηνιαίας δόσης του δανείου. Ο Ραγκαβής θα απαντήσει στις επικρίσεις του γάλλου νομοθέτη, λέγοντας ότι αρκετές από τις προτάσεις του είναι υπερβολικά αυστηρές και άδικες, και ότι δεν αντιλαμβάνεται από πού εξάγει αυτά τα συμπεράσματα ή από πού λαμβάνει το δικαίωμα να λέει ότι οι καταχρήσεις και η διοικητική αταξία χαρακτηρίζαν την Ελλάδα ανέκαθεν. Αν ο νομοθέτης βγάζει τα συγκεκριμένα συμπεράσματα από την αδυναμία αποπληρωμής των δανείων, αυτός ο συλλογισμός είναι εσφαλμένος, διότι η ελληνική οικονομία παρουσιάζει εμφανή βελτίωση. Την αδυναμία αποπληρωμής ο Ραγκαβής την αποδίδει στη φύση του δανείου και στο ότι η Ελλάδα αναλάμβανε να πληρώσει αυτή τη στιγμή τους τόκους και τα χρεολυσία 60 ε-

ων με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στις δυτικές Δυνάμεις. Την περίοδο 1855 – 1862 υπάρχει μια σχετική ισορροπία και σταθερότητα σε πολιτικό και εκλογικό επίπεδο, ωστόσο οι κυβερνητικές αλλαγές δημιουργούν εντυπώσεις στο εξωτερικό και προκαλούν την έμμεση –λεκτική κυρίως– επέμβαση των Δυνάμεων. Για παράδειγμα, ο λόρδος Κλάρενδον χαρακτηρίζει τις εκλογές της 3^{ης} Οκτωβρίου 1856 ως εκλογές διορισμού, δίνοντας το αληθές στίγμα των εκλογών της περιόδου αυτής αλλά και πολλών μεταγενέστερων. Από την πλευρά του, ο Σπ. Τρικούπης προσπάθησε να απομακρύνει τις κατηγορίες, λέγοντας ότι η κυβέρνηση πρότεινε υποψήφιους, απαγόρευσε αυστηρά κάθε παρέμβαση των επιτόπιων αρχών, και υπέβαλε ποιινές, ενώ κανενός είδους βία δεν ασκήθηκε στις εν λόγω εκλογές. Για τη συγκεκριμένη θέση του Κλάρενδον και για την απάντηση του Τρικούπη, βλ. Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 190, ανυπόγραφη επιστολή –πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη– προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 14/26 Δεκεμβρίου 1856.

¹⁴⁶ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 196, ανυπόγραφη επιστολή –πιθανότατα του Σπ. Τρικούπη– προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 28 Δεκεμβρίου 1856/9 Ιανουαρίου 1857.

κατομμυρίων φράγκων, τα οποία δεν είχαν χρησιμεύσει ως παραγωγό κεφαλαίου. Μπορεί το δημόσιο εισόδημα να έχει βελτιωθεί αισθητά, αλλά για πολλά χρόνια αυτό δεν ήταν δυνατό, αφού το κράτος έπρεπε να οργανωθεί από την αρχή. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η Ελλάδα αδυνατεί να αποπληρώσει τα δάνειά της και όχι εξαιτίας των καταχρήσεων ή της αταξίας. Πρόθεση και υπόσχεση, τονίζει ο Ραγκαβής, της ελληνικής πλευράς είναι να προχωρήσει, όχι χωρίς θυσίες, στη σταδιακή αποπληρωμή τους.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Αναφέρει τα εξής: «Έλαβον την ἡν μοι διευθύνετε ἔκθεσιν τοῦ κυρίου Segur, εισηγητοῦ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Νομοθετικοῦ σώματος τῆς Γαλλίας, ἐπὶ τῆς προτάσεως τῆς ἀποτίσεως τῆς ἑξαμηνιαίας δόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δανείου. Ἐκφράσεις τινὲς τῆς ἐκθέσεως ταύτης μοι φαίνονται οὐ μόνον ὑπερβαλλόντως αὐστηραί, ἀλλ' ἐντελῶς ἄδικοι. Δὲν εἰξεύρω πόθεν ὁ κύριος εισηγητῆς ἠρύσατο τὴν πεποίθησιν, ἢ τί τῷ χορηγῆι τὸ δικαίωμα νὰ λέγῃ ὅτι αἱ καταχρήσεις εἰσὶν ἀνέκαθεν ἐρριζόμεναι ἐν Ἑλλάδι, καὶ ὅτι πνεῦμα διοικητικῆς τάξεως δὲν ὑπάρχει ἐν αὐτῇ, ὡς ὁμοίως δὲν ἐννοῶ πῶς δύναται νὰ διῴσχυρισθῇ ὅτι διὰ συμπτάξεως τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Πρέσβων πολυάριθμοι ἀταξίαι ἀνεκαλύφθησαν. Ἄν ὁ κύριος Segur συμπεραίνῃ πάντα ταῦτα, καὶ νομίζῃ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχωσι καταχρήσεις καὶ οἰκονομικαὶ ἀταξίαι ἐν Ἑλλάδι, διότι ἡ Ἑλλὰς δὲν πληρώνει τὰ ὀφελόμενα δάνεια, ὁ συλλογισμὸς του εἶναι λίαν ἐσφαλμένος. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος προχωρεῖ ὀσημέραι, γιγαντιαίους βήμασι, βελτιουμένη. Πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν τὰ εἰσοδήματά της συνεποσοῦντο εἰς 14 ἑκατομμύρια, σήμερον ἀναβαίνουν εἰς 20 ἢ 21 ἑκατομμύρια δραχμῶν, καὶ ἡ αὔξησις εἶναι προῖοῦσα. Ἄν λοιπὸν δὲν πληρῶνῃ τὰ δάνειά της, τοῦτο δὲν προέρχεται ἐκ καταχρήσεων καὶ οἰκονομικῶν ἀταξιῶν, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ δανείου, ἦν πολλάκις κατεδείξαμεν καὶ ἐξηγήσαμεν. Εἰς κράτος ἀρτιότατον, μὴ ἔχον εἰσέτι σχεδὸν παντάπασι προόδους, ἀλλὰ μᾶλλον ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ χρέη, προστετέθη διὰ μιᾶς χρέος δυσβάστακτον, ἐξήκοντα ἑκατομμυρίων φράγκων λέγω δὲ ὅτι προστετέθη χρέος καὶ οὐχὶ ὅτι ἐδόθη δάνειον, διότι ἐκ τῆς μεγάλης ταύτης ποσότητος, ἥς ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε τὸ καθήκον νὰ πληρῶνῃ τοὺς τόκους καὶ τὰ χρεώλυτρα, οὐδὲ τό [...] ἐδόθη εἰς αὐτήν, ἵνα τῇ χρησιμεύσῃ ὡς παραγωγὸς κεφαλαίου, οὗ τὰ εἰσοδήματα νὰ καλύπτωσι τοὺς μεγάλους ἐκείνους τόκους, ἢ κὰν μέρος αὐτῶν. Διὰ τοῦτον καὶ μόνον τὸν λόγον οἱ τόκοι δὲν εἶχον πόθεν νὰ πληρωθῶσι. Τὰ δημόσια εἰσοδήματα, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, προέβησαν καὶ προβαίνουν αὐξανόμενα, ἀλλὰ γιὰ πολλοῦ χρόνου δὲν ἦτο δυνατόν, εἰς κράτος, ἔχον ἀνάγκην νὰ ὀργανισθῇ ἐξ ὑπαρχῆς, νὰ εἰσαρκέσουσι ταῦτα. Οὐ μόναι αἱ τῆς διοικήσεως δαπάναι ἔπρεπε νὰ καλύπτονται, ἀλλὰ καὶ πᾶν οὗ χρεῖζι κράτος ἀρτίως συγκεκρισημένον ἔπρεπε νὰ προμηθευθῇ, καὶ αἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά ν' ἀνεγερθῶσιν ἐκ τῶν ἐρειπίων, καὶ οἱ ἀγροὶ νὰ φυτευθῶσι, καὶ τὰ πλοῖα ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος καταστραφέντα, νὰ κατασκευασθῶσι ἐκ νέου. Ἐνεκα τούτων πάντων, τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους, καὶ μέχρι οὗ προέβησαν μέχρι τοῦδε, ἀκόμη δὲν ἐπαρκοῦσιν ὅπως καλύψωσιν ὅλας τὰς νομίμους ἀνάγκας τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦτον λοιπὸν τὸν λόγον, καὶ οὐχὶ τί ἐπαναλαμβάνω, ἔνεκα καταχρήσεων ἢ ἀταξιῶν, δὲν δύναται εἰσέτι ἡ Ἑλλὰς νὰ πληρῶσῃ τὰ δάνεια, καὶ ἂν ἐσχάτως ὑπεσχέθη μικρὸν μέρος αὐτῶν ν' ἀποδίδῃ, τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν προθυμίαν της, καὶ θέλει κατορθωθῆι οὐχὶ ἄνευ θυσιῶν ἐκ μέρους αὐτῆς. Ἀλλὰ ὁ K. Segur ὁμιλεῖ περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς καὶ φαίνεται ὡς ἀρνούμενος τῆς πληροφορίας ταύτης τῶν ἐκθέσεων αὐτῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν, διότι δὲν εἶναι πιθανὸν οὐδεμίαν ἔκθεσιν νὰ ὑπέβαλεν ἡ ἐπιτροπή. Μέχρι τοῦδε ἀκόμη [...] νὰ τῇ ὑποβληθῶσι τινὲς λ/σμοί, οἵτινες ἐτοιμάζονται, καὶ καθόσον εἰξεύρομεν, πρὶν λάβῃ καὶ αὐτούς, δὲν θέλει προβῆ εἰς τὰς κυρίας ἐργασίας της. Ἄλλωστε, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἐκ πρώτης ἀφετηρίας προτείνασα νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς, καὶ νὰ τῇ δώσῃ πᾶσαν ἐξήγησιν καὶ πληροφορίαν, δὲν φαντάζεται ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐργασθῇ καὶ ἀποφανθῇ ἡ ἐπιτροπὴ μονομερῶς χωρὶς νὰ προηγηθῶσιν αἱ περὶ ὧν ἀνέκαθεν ἐπρόκειτο συνδιαλέξεις μετὰ αὐτῆς καὶ τῆς ἐπιτροπῆς. Ἀναγκαῖον μάλιστα νομίζω νὰ παρακαλέσητε εἰς τὴν περίστασιν ταύτην τὸν κύριον ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν νὰ ἀναλάβῃ καθαρῶς τὰς περὶ τούτου ὁδηγίας του εἰς τὸν ἐνταῦθα Κύριον Πρέσβυν, ὑπενθυμίζων αὐτῷ συγχρόνως τίς εἶναι ὁ ἀληθὴς χαρακτῆρ καὶ ὁ ἀληθὴς σκοπὸς τῆς ἐπιτροπῆς, τὸ νὰ ἐξετάσῃ δηλ. ἂν ἡ Ἑλλὰς εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ ἐκπληρῶσῃ τὴν ὑπόσχεσιν ἦν τὸ

Ο Σπυρίδων Τρικούπης τονίζει στον Ραγκαβή πόσο σημαντικό είναι να διατηρήσει η Ελλάδα τη συμπάθεια του Πάλμερστον.¹⁴⁸ Ο Ραγκαβής συμφωνεί ότι η δυσμένεια του Πάλμερστον, ενδέχεται να δημιουργήσει πολλά προβλήματα στις ελληνικές διεκδικήσεις, ωστόσο προσπάθησε να υπεραμυνθεί των ενεργειών του Όθωνα και της κυβέρνησης, τονίζοντας ότι ο Όθωνας σέβεται το Σύνταγμα με θρησκευτική ευλάβεια, ενώ και η άποψη ότι η κυβέρνηση το επιβουλεύεται δεν ισχύει. Η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι οι νεότερες διατυπώσεις του λόρδου Πάλμερστον από το βήμα της Βουλής διαμόρφωσαν μια λυπηρή εικόνα για την Ελλάδα. Οι διατυπώσεις αυτές στηρίζονταν στις αιτιάσεις του Μακ Γκρέγκορ περί της χρηματικής σπατάλης, που βέβαια δεν προκαλούσαν κανένα ενδιαφέρον στην αγγλική Βουλή, διότι κανείς δεν έδινε προσοχή στα όσα συνέβαιναν την περίοδο αυτή στην Ελλάδα. Ο Ραγκαβής τονίζει ότι αυτή η επίμονη και άδικη δυσμένεια, και η ιπποτική χρήση της δύναμης κατά του ανίσχυρου, φαίνεται ανεξήγητη από άντρα έξοχο όπως ο λόρδος Πάλμερστον. Αντί να επικροτεί τους αδιάλειπτους αγώνες της κυβέρνησης προς εξάλειψη της ληστείας, της δεινής αυτής κληρονομιάς, που η Ελλάδα έλαβε από τους προκατόχους της, αντί λοιπόν να βοηθά τους αγώνες της, εξεναντίας ρίχνει κατ' αυτής «μέλαιναν ψήφο» –και αυτό πριν μάθει το απαίσιο συμβάν της Πειραιϊκής οδού, το οποίο θα ήταν δυνατόν να ενισχύσει την καταφορά του. Ο Ραγκαβής συνεχίζει, λέγοντας ότι ο Πάλμερστον διατείνεται ότι η κυβέρνηση επιβουλεύεται το Σύνταγμα, και υποδεικνύει στον Τρικούπη να προσεγγίσει τον Πάλμερστον, προκειμένου να του βεβαιώσει ότι, ως υπουργός, προ ενός έτους ο Καλλέργης είπε στον βασιλιά ότι αυτός θέλει να είναι έκτακτων θέσεων υπουργός και όπως αυτός έφερε το Σύνταγμα, αυτός είναι πρόθυμος και να το καταλύσει αν το επιτρέψει ο βασιλιάς. Ο βασιλιάς, κατά τον Ραγκαβή, άκουσε και αποποιήθηκε αυτήν την πρόταση με αγανάκτηση. Ο Λόρδος Πάλμερστον λοιπόν δεν δικαιούται ν' αναφέρει όνομα του ηγεμόνα που με θρησκευτική ευλάβεια εμμένει στον όρκο του και πιστά φυλάει το Σύνταγμα. Η άριστη εγγύηση, κατά τον Ραγκαβή, είναι ότι το ελληνικό έθνος, δεν είναι παράφρον, ώστε να επιχειρήσει ποτέ κάτι που θα προκαλέσει την αποδοκιμασία και την κατακραυγή όλης της Ευρώπης. Αν ο λόρδος Πάλμερστον εξακολουθήσει να διακατέχεται από τέτοιες άδικες προλήψεις, υπάρχει πιθανότητα, όταν αρχίσουν οι συσκέψεις στο Λονδίνο για το ελληνικό ζήτημα οι απόψεις του να επικρατήσουν και να οδηγήσουν σε αποφάσεις, που ίσως οδηγήσουν σε άδικες ενέργειες των ισχυρών κατά των ασθενών –κάτι που αντίκειται στις ευγενείς αρχές που διέπουν σήμερα την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων. Προς αποφυγή του κινδύνου αυ-

έν έξης ύπουργείον έδωκεν εις τας Δυνάμεις του ν' αποδίδη έκουσίως ώρισμένον μέρος, τής προς αυτάς όφειλής του, διότι είναι φόβος μή, μετά τοιούτου χρόνου παρέλευσιν, και μετά συλλογήν όγκώδους ύλης, ήτις εις τόν σκοπόν τούτον δέν φαίνεται τόσον αναπόφευκτος, ή έπιτροπή παρεκβή αυτού, και νομίση καθήκον της να προβή εις άλλα αυτή άλλότρια». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, β/1858: Πρεσβεία Λονδίνου (εισερχόμενα παρά της Β. Κυβερνήσεως), αρ. εγγράφου 2132, επιστολή Ραγκαβή προς F. Roque και κοινοποίηση στον Σπ. Τρικούπη στις 19/31 Μαρτίου 1858.

¹⁴⁸ Επιστολή Σπ. Τρικούπη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή, στις 7/19 Μαΐου 1856. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ/20/21/3 Μαΐου 1856 – Ιούλιος 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος/Εγγραφο 11. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

τού, αναφέρει προς τον Τρικούπη, θα πρέπει να καταβληθούν προσπάθειες, ώστε για κάθε απόφαση και για κάθε καταψήφιση, ν' ακούγονται οι απολογίες και τα επιχειρήματα που έχει να αντιτάξει η Ελλάδα.¹⁴⁹

2.5.4. Το Χάτι Χουμαγιούν, η θέση των χριστιανικών πληθυσμών του οθωμανικού κράτους και το θέμα της εθνικότητας

Την περίοδο της θητείας του στο Υπουργείο των Εξωτερικών ο Ραγκαβής είχε να αντιμετωπίσει ένα επίσης σοβαρό πρόβλημα που αφορούσε τη θέση των χριστιανικών πληθυσμών του οθωμανικού κράτους και που πρακτικά καθοριζόταν από το Χάτι Χουμαγιούν –ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα με το οποίο ο σουλτάνος εξέφραζε ευγνωμοσύνη προς τον Αλλάχ για τη διάσωση της αυτοκρατορίας του κατά τη διάρκεια του πολέμου της Κριμαίας. Το Χάτι Χουμαγιούν υπογράφηκε και παραχωρήθηκε στους υπηκόους από τον σουλτάνο, στις 18 Φεβρουαρίου 1856 όχι μόνο για να γιορτάσει τη νίκη του στον Κριμαϊκό Πόλεμο, αλλά κυρίως για να προσφέρει ανταλλάγματα στους Αγγλογάλλους για τη σωτήρια επέμβασή τους κατά τη Συνθήκη των Παρισίων.¹⁵⁰ Οι Μεγάλες Δυνάμεις με την υποστήριξή τους έδιναν στο οθωμανικό κράτος τη δυνατότητα να διατηρήσει την αποκλειστική αρμοδιότητα στα θέματα των υπηκόων του (απομακρύνοντας έτσι τις ρωσικές επεμβάσεις) και αναλάμβανε την υποχρέωση της ίσης μεταχείρισης μωαμεθανών και μη μωαμεθανών σε ζητήματα απονομής δικαιοσύνης, φορολογίας, κατάληψης δημοσίων θέσεων, εισόδου στον στρατό και, τέλος, φοίτησης σε ανώτερα ιδρύματα. Ενώ ταυτόχρονα, το Χάτι Χουμαγιούν προστάτευε την αρχή της αντιπροσωπευσης όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Τρεις μήνες μετά την υπογραφή του, οι πρώτοι αντιπρόσωποι των χριστιανών διορίστηκαν στο Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά είχαν επιλεγεί με βασικό κριτήριο τη νομιμοφροσύνη τους προς την Πύλη, καθώς

¹⁴⁹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 191, εμπιστευτική επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον πρέσβη, Σπ. Τρικούπη στις 12/24 Ιουνίου 1856.

¹⁵⁰ Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον μια επιστολή του Κουντουριώτη, ως πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, βάσει της οποίας αποκαλύπτεται η πρόθεση της οθωμανικής πλευράς να ικανοποιήσει, τυπικά τουλάχιστον, τις απαιτήσεις των Δυνάμεων σχετικά με τη νίκη στον Κριμαϊκό Πόλεμο και τη θέση των χριστιανικών πληθυσμών στην οθωμανική επικράτεια: «Μεγάλη κίνησης υπάρχει προ τινών ημερών μεταξύ των διασημότερων Όθωμανών. Μέγα δὲ συμβούλιον συνεκροτήθη ἐκτάκτως ἐν τῇ Υ. Πύλῃ, τοῦ ὁποῦ τὴν αἰτίαν ἀγνοοῦσιν εἰσέτι. Τινὲς φρονοῦν ὅτι ἡ ἀνησυχία αὐτὴ προήλθεν ἐκ τηλεγραφικῆς τινὸς ἐκ Παρισίων εἰδήσεως, δις ἀναγγέλλει ὁ πληρεξούσιος τοῦ Σουλτάνου ὅτι ἡ Σύνοδος ἀπαιτεῖ νὰ περιληφθῶσιν ἐν τῷ Πρωτοκόλλῳ τὰ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου παραχωρηθέντα πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς δικαίωματα! Ἄλλα λέγουσιν ἄλλα, ἀλλ' οὐδὲν βέβαιον εἰσέτι. Αἱ περὶ εἰρήνης ἐλπίδες, κατὰ τὰς τελευταίας τηλεγραφικὰς εἰδήσεις, ἦσαν ἀρκετὰ ἀμφίβολα, αἱ συζητήσεις δὲ τῆς Συνόδου ἦσαν λίαν θορυβώδεις». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Γγ/1856: Εμπιστευτικά, αρ. εγγράφου 32, εμπιστευτική επιστολή Κουντουριώτη προς Ραγκαβή την 1^η Μαρτίου 1856. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο, πιθανότατα του Κ. Παπαρηγόπουλου (υπογράφεται με το γράμμα Ρ.) «Le hat- houmayoum», στο *Le Spectateur de l' Orient*, Livr. 64, 10/22 Avril 1856, τόμ. 6, σσ. 128-136. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

και το ότι δεν είχαν δικαίωμα ψήφου σε θέματα που δεν αφορούσαν τις χριστιανικές κοινότητες, μείωναν τη σημασία του διορισμού τους.¹⁵¹

Το Χάτι Χουμαγιούν και η θέση των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα βρίσκονται στο επίκεντρο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής για αρκετά χρόνια και θα απασχολήσουν τον Ραγκαβή, τόσο ως Υπουργό των Εξωτερικών όσο και ως πρέσβη, αργότερα, ειδικά όταν βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1869, με βασική αποστολή το ζήτημα της ιθαγένειας των Ελλήνων της Τουρκίας. Εξάλλου, παρά τις εξαγγελίες, τόσο του Τανζιμάτ, αρχικά, όσο και του Χάτι Χουμαγιούν αργότερα, το οθωμανικό κράτος θα ακολουθήσει μια αυστηρή πολιτική έναντι των εθνοτήτων που ζούσαν στην οθωμανική επικράτεια, με αποτέλεσμα την επιτάχυνση της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε μετά την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν, ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία του τότε πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Κουντουριώτη, με τον Ραγκαβή:

Μετά την δημοσίευσιν τοῦ Χάτ – Χουμαγιού λυπηραὶ σκηναὶ συχνὰ παρουσιάζονται εἰς τὰς διαφόρους Ἐπαρχίας τῆς Τουρκίας ἀπελπίζουσαι τοὺς Χριστιανούς. Τὰ ἐν Νεαπόλῃ τῆς Συρίας συμβάντα, τὰ ἐν Νικομηδεῖα, τὰ ἐν Ἐρέσω καὶ ἀλλαχοῦ, εἶναι τόσα ἐπιχειρήματα κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἤλπισαν καὶ ἐλπίζουν, ὅτι ἰσοπολιτεία εἰς τὴν Τουρκίαν δύναται ποτὲ νὰ ἐφαρμοσθῇ. Ἀλλὰ παρὰ τὰς κακώσεις, τὰς σφαγὰς, καὶ τὰς διαφόρους κατὰ τῶν Χριστιανῶν βιαιοπραγίας προστίθεται ἤδη ἐν ἄλλο κακὸν «αἰ διὰ δόλου καὶ βίας ἐξομώσεις»!¹⁵²

Ενώ σχεδόν έναν μήνα αργότερα επισημαίνει:

Ὅσον αἰ ἡμέραι παρέρχονται τὰ ἀποτελέσματα τοῦ Χάτ – Χουμαγιού ἀναφαίνονται λαμπρὰ καὶ ὠραῖα! Ἡ Εὐρώπη ἴσως ἀπατᾶται ἀκόμη, ἀλλ' οἱ λαοὶ οἵτινες λαμβάνουσι θλιβερὰν πείραν τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν, δὲν ἀπατῶνται ποσῶς σήμερον, καθὼς δὲν ἠπατήθησαν οὔτε τὴν πρώτην ἡμέραν καθ' ἣν ἤκουσαν, ὅτι νέα δικαιώματα καὶ προνόμια τοῖς παραχωροῦνται δι' ἑνὸς ἐγγράφου σουλτανικοῦ δημοσίως ἀναγνωσθέντος ὡς ἀνεγνώσθησαν τόσα ἄλλα ὁμοίας φύσεως ἀπὸ τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸν θρόνον τοῦ νῦν βασιλεύοντος Ἀβδουλ – Μετσίδ!¹⁵³

¹⁵¹ Βλ. Αθανάσιος Βερέμης, «Οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, σσ. 168-171.

¹⁵² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 99.1^α: Πρεσβεία (Λονδίνου, Ρωσίας, Βιέννης, Παρισίων). Περί του τέλους του πολέμου και της ειρήνης, αρ. εγγράφου 50, εμπιστευτική επιστολή Κουντουριώτη προς Ραγκαβή στις 11 Μαΐου 1856.

¹⁵³ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 99.1^α: Πρεσβεία (Λονδίνου, Ρωσίας, Βιέννης, Παρισίων). Περί του τέλους του πολέμου και της ειρήνης, αρ. εγγράφου 56, εμπιστευτική επιστολή Κουντουριώτη προς Ραγκαβή στις 4 Ιουνίου 1856.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι, ενώ οι Έλληνες φαίνεται να ήταν μεταξύ των περισσότερο ευνοημένων από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και ιδιαίτερα των μεγάλων οθωμανικών μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων, του Χατί Σερίφ το 1839 και του Χατί Χουμαγιούν το 1856, οι συνθήκες ήταν αρκετά δύσκολες για τους μη προνομιούχους χριστιανούς ή για τους μη έχοντες άμεση επαφή με την εξουσία. Βέβαια, για αρκετά χρόνια, μετά το 1856, οι Έλληνες αντιπροσωπεύονταν ικανοποιητικά, τόσο στον τραπεζικό τομέα όσο και στις εφοπλιστικές δραστηριότητες, στους σιδηροδρόμους, στις βιομηχανίες, στο εμπόριο κ.ά.¹⁵⁴

Ωστόσο, από διάφορες πλευρές εκφράζονταν διαμαρτυρίες για καταπίεση των χριστιανικών πληθυσμών από την οθωμανική πλευρά, γεγονός που εκμεταλλευόταν άμεσα η Ελλάδα, παρουσιάζοντας το πρόβλημα στις δυτικές Αυλές, ζητώντας εμμέσως αλλαγή στη στάση των Δυνάμεων έναντι του οθωμανικού κράτους. Για το συγκεκριμένο θέμα ο Ραγκαβής, σε επιστολή του προς τον Σπ. Τρικούπη, καταδεικνύει ακριβώς την ανάγκη να κοινοποιηθούν τα γεγονότα «βίας και τρόμου» προς τις Δυνάμεις, προκειμένου να ενεργήσουν καταλλήλως:

Αφ' ἧς ἐδημοσιεύθη τὸ Χατὶ Χουμαγιούν ἐκ Ὀθωμανικῆς Πύλης ἐλάβομεν καὶ λαμβάνομεν καθ' ἐκάστη ἐκθέσεις πανταχόθεν περὶ τοῦ ἀποτελέσματος, ὅπερ ἐπέφερεν ἡ πράξις αὐτὴ εἰς τὰ πνεύματα τῶν λαῶν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, καὶ τῶν καταπιέσεων, ὑφ' ἃς ἤρξατο νὰ ξαναζῶσιν ἔτι μᾶλλον οἱ Χριστιανοί. Οὐδεμίαν ἐποησάμεθα χρῆσιν τῶν πληροφοριῶν τούτων, οὐδεὶς τοὺς ἡμετέρους κὰν Πρέσβεις ἐκοινοποιήσαμεν αὐτάς, ἵνα μὴ παρεξηγηθῶμεν, ἢ ἀποδοθῇ ὑμῖν ἀδικίας, κακὴ θέλησις ἢ πρόθεσις τοῦ νὰ δυσφημίσωμεν πράξιν, ἐξ ἧς ἡ Εὐρώπη περιμένει φαίνεται, βελτίωσιν οὐσιώδη καὶ σπουδαίαν ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν κατὰ τὴν Τουρκίαν Χριστιανικῶν λαῶν. Ἐν τούτοις αἱ παρὰ τῆς Ὀθωμανικῆς φυλῆς πραττόμεναι καταπιέσεις ἐπαυξάνουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὁσημέραι καὶ δ' ἐκθέσεις, ἃς ἐλάβομεν ἐσχάτως περὶ τούτου, παριζῶσι τοὺς ἐν Τουρκίᾳ Χριστιανούς ὡς ζώντας ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ τρόμου....¹⁵⁵

Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης σημαντικό, ζήτημα σε άμεση συνάφεια με το παραπάνω, που απασχολούσε για πολλά χρόνια την ελληνική και οθωμανική πλευρά ήταν το ζήτημα της ιθαγένειας των χριστιανικών πληθυσμών της οθωμανικής επικράτειας, για το οποίο ήταν δύσκολο να βρεθεί μόνιμη λύση. Το ζήτημα της ιθαγένειας ήταν ένα από τα βασικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο Έλληνας πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και η τουρκική πλευρά, αφού ήταν μείζον ζήτημα για τη σταθερότητα στην περιο-

¹⁵⁴ Σχετικά με τα προνόμια των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 19^ο αιώνα βλ., Richard Glogg, *Σύντομη Ιστορία της Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σσ. 119-120.

¹⁵⁵ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.1^α/1856: Περί Ιθαγένειας, αρ. εγγράφου 172, επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς Σπ. Τρικούπη στις 30 Μαΐου/11 Ιουνίου 1856.

χή και τον έλεγχο που θα μπορούσε να ασκήσει η οθωμανική πλευρά στους χριστιανικούς πληθυσμούς. Αρχικά, ο Α. Κουντουριώτης θεωρούσε ότι το ζήτημα μπορούσε να λυθεί σε μικρό χρονικό διάστημα και με θετικά αποτελέσματα για τον χριστιανικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, οι καθυστερήσεις και οι αναβολές στη λήψη σχετικών αποφάσεων από την πλευρά του Μεγάλου Βεζίρη και των επιτετραμμένων του, ανάγκασαν τον Κουντουριώτη να παραδεχτεί ότι δεν υπήρχε διάθεση από την πλευρά της Τουρκίας να επιτρέψει την επανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας όσων το επιθυμούσαν, αλλά που λόγω των περιστάσεων τη στερήθηκαν.¹⁵⁶

Ο Ραγκαβής, προς ενημέρωση των πρέσβων, θα συντάξει το 1858 έκθεση σχετικά με το εν λόγω θέμα, αναφερόμενος σε παρελθούσες ενέργειες, τόσο από την πλευρά της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας. Η επισήμανσή του, προς τον πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, καταδεικνύει την ανάγκη, από την πλευρά της Ελλάδας, να διατηρήσει μια ισορροπία στις σχέσεις της με την Τουρκία:

... Ἐπὶ τούτου δὲ θέλετε κάμει χρῆσιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθειμένων καὶ θέλετε πολεμήσει τὰς ἀξιώσεις τῆς Πύλης διὰ τῶν ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων, τὰ ὅποια σᾶς ὑποδείξαμεν ἐν τῇ παρούσῃ. Θέλετε δὲ προσέτι παραστήσει εἰς τὸν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸν τὴν ἀνάγκην του νὰ συμφωνηθῶσι τέλος αἱ δύο Δυνάμεις καὶ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ὅπερ ἐνόσω μένει ἄλυτον, δίδει ἀφορμὰς εἰς ἔριδας καὶ καθίσταται παραίτιον ψυχρότητος μεταξὺ αὐτῶν, μ' ὅλας τὰς καλὰς διαθέσεις τὰς ὁποίας ἔχουσιν ἀμφότεραι εἰς τὸ νὰ διάγωσιν ἐν ἀρμονίᾳ καὶ τηρῶσι τὰς φιλικὰς σχέσεις των ἀναλλοίωτους, θέλετε προσπαθήσει νὰ πείσητε αὐτόν, ὅτι ὑπὲρ τὸ δέον μεγαλύνει ἡ Πύλη τὸ ζήτημα τοῦτο, καὶ τὸ θεωρεῖ ὡς δυνάμενον νὰ ἔχη σπουδαίας συνεπειὰς διὰ τοὺς ὑπηκόους της, ἂν ἐξετάση τὰς μέχρι τοῦδε εἰς τὴν Ἑλλάδα γενομένας μεταναστεύσεις θέλει πεισθῆ ὅτι αὐταὶ οὐδὲ πολυπληθεῖς εἶναι, οὐδὲ βλάβην οἰανδήποτε ἔφερον ἢ φέρουσιν εἰς τὴν Τουρκίαν. Ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου, ὡς καὶ ἄλλοτε καὶ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων τοῦτο παρατηρήθη εἰς τὴν Τουρκίαν, δὲν δύναται νὰ εἶναι συμφέρον αὐτῇ, μεγάλην μάλιστα βλάβην δύναται νὰ τῇ ἐπιφέρει, τὸ νὰ διατηρῆ ἐν τοῦς κόλπους της ὑπηκόους δυσαρεστημένους καὶ δυσανασχετούντας, διότι παρὰ τὴν θέλησίν των καλῶνται νὰ μένωσιν ὑπὸ Νόμον εἰς ὃν δὲν εὐχαριστοῦνται οὐδ' εἶναι δυνατὸν νὰ [...], ὅτι ὁ Ὀθωμανὸς ὑπήκοος ἤθελεν ἀποφασίσει εὐκόλως νὰ ἐγκαταλήψῃ τὴν πατρίδα του, ν' ἀποχωρισθῇ τοὺς συγγενεῖς του, νὰ διακόψῃ τὸ ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν στάδιόν του καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ζητῶν νέον στάδιον, τίς τὸ ὀλιγώτερον, καὶ καταδικασθεῖς εἰς μακρὰν ἀργίαν, ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐπιστρέψῃ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Τουρκίαν ἐνδεδυμένος τὴν ἑλληνικὴν ἐθνικότητα. Ὅσοι πράξωσι τοῦτο ὀρμῶνται βεβαίως ἐκ λόγων πολὺ σπουδαιότερων οἱ τοιοῦτοι προτίθενται πάντως νὰ ἐγκατασταθῶσι σπουδαίως ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὀλίγοι τὰ μόνον ἐξ αὐτῶν ἕνεκαν περιστάσεων

¹⁵⁶ Αρχεῖο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 49.1^α/1856: Περί Ιθαγένειας, αρ. εγγράφου 533, επιστολή Α. Κουντουριώτη προς Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 7 Μαΐου 1856.

ἀπροβλέπτων θέλουσι εύρεθῆ εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ ἐπιστρέψωσι πρὸς καιρὸν εἰς τὴν Τουρκίαν. Τούτων τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετανάστευσιν καθ' ὃ σπουδαία καθίσταται ἀδύνατον εἰς τὴν Πύλῃν νὰ ἐμποδίσῃ οἰαδήποτε ἂν λάβῃ μέτρα.¹⁵⁷

2.5.5. Η εκλογή του Ραγκαβῆ ως βουλευτῆ του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Το 1856, στις εκλογές της 7^{ης} Δεκεμβρίου, ο Ραγκαβῆς θα λάβει το αξίωμα του βουλευτῆ του Πανεπιστημίου.

Ἐξελέγην δὲ καὶ ἐγὼ τότε ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου, χωρὶς, ἐννοεῖται, νὰ τεθῶ ὡς ὑποψήφιος, καὶ παμψηφεί, ὡς ἦτον ἐπόμενον, καθ' ὃ ὦν συγχρόνως ὑπουργὸς καὶ καθηγητῆς, διότι εἶχε τότε εἰσέτι τὸ Πανεπιστήμιον τὸ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τοῦ 1843 χορηγηθὲν αὐτῷ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν ἕναν βουλευτὴν, οὗ ἐστέρησεν αὐτὸ μετὰ ταῦτα ἢ Ἐθνοσυνέλευσις τοῦ 1862, τιμωρήσασα αὐτὸ διότι πληρεξούσιόν του εἶχεν ἐκλέξει τὸν δυσαρεστήσαντα αὐτὴν καθηγητὴν Σαρίπολον.¹⁵⁸

Στην εισηγητικὴ του ἐκθεση γιὰ τὰ πεπραγμένα τῆς βουλευτικῆς του δράσης, ἀπευθυνόμενος στους εκλογεῖς του, ἐξηγεί ὅτι ἡ βουλευτικὴ του δράση συνέπεσε με τὴ συμμετοχὴ του στὴν κυβέρνησις καὶ ὅτι οἱ δραστηριότητές του δὲν ἀφοροῦσαν μόνον τὸ Πανεπιστήμιον ἀλλὰ ὅλο τὸ ἔθνος. Ο Ραγκαβῆς τονίζει ὅτι ὁ βουλευτῆς δὲν εἶναι ἐντολοδόχος μόνον τοῦ τμήματος που τον ἐξέλεξε, ἀλλὰ ολόκληρου τοῦ ἔθνους, καὶ προσθέτει ὅτι

τὸ πρῶτιστον προσὸν Κυβερνήσεως ἐπαγγελλομένης τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἔθνικῶν συμφερόντων, εἶναι ὁ καθαρὸς αὐτῆς ἔθνικὸς χαρακτήρ, καὶ ἢ ἀπὸ ξένων συμφερόντων ἐντελής αὐτῆς ἀνεξαρτησία. Διαιρέσεις πολιτικά, ἐπὶ διαφορᾶς ἀρχῶν ὡς πρὸς τὴν τοῦ τόπου διοίκησιν καὶ πολιτικῶν θεωριῶν στηριζόμεναι, εἰσὶν οὐ μόνον φυσικαί, ἀλλ' ἀναπόφευκτοι καὶ ἀναγκαῖαι εἰς τὸν βίον ἐλευθέρων ἔθνων, ὅρος καὶ ἀπόρροια τῆς αὐτῶν ζωτικότητος. Φατρῖαι ὅμως αἰροῦσαι ξένας σημαίας, σύνθημα ἔχουσαι ξένας πολιτικάς, στήριγμα ζητοῦσαι ἐπ' ἄλλοτρίου ἐδάφους, εἰσὶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπιβλαβεῖς καὶ ἀνάξια λαοῦ αὐτόνομου, διότι ὁ χαρακτήρ αὐτῶν εἶναι νὰ ὑπηρετῶσιν οὐχὶ αὐτοῦ, ἀλλὰ ἢ ξένων ἢ ἰδιωτῶν εἰς ξένους ἐρειδομένων συμφέροντα,

¹⁵⁷ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακβ/1958: Πρεσβεία Λονδίνου (εἰσερχόμενα παρὰ τῆς Β. Κυβερνήσεως), αρ. ἐγγράφου 269, ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς πρέσβεις, Σπ. Τρικουπὴ καὶ Α. Κουντουριώτῃ στις 2/14 Μαΐου 1858. Γιὰ τὴν περίπτωσις τῆς μετανάστευσης, τῆς ἐθνικότητος καὶ τῆς ἰθαγένειας ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ φάκελοι 45.1 & 49.1,2,4,6/1857 τοῦ Ἀρχείου τοῦ Υπουργείου Ἐξωτερικῶν, βάσει τοῦ οὗοιου μποροῦμε νὰ δοῦμε πιο ἀναλυτικὰ κάποιες προσωπικὲς αἰτήσεις γιὰ ἀπόκτησις τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικότητος καὶ τοὺς λόγους τοὺς οὗοιους επικαλοῦνται οἱ ἐκάστοτε αἰτούμενοι.

¹⁵⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 373.

καὶ νὰ μεταθέτωσι τὸ κέντρον τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐπιρροῆς, ἀπὸ τοῦ Θρόνου καὶ τῶν Βουλῶν, ὅπου πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐν συνταγματικαῖς πολιτείας, εἰς ἄλλα κέντρα ἐκτὸς αὐτῶν καὶ ἐκτὸς τοῦ ἔθνους...¹⁵⁹

Στην ομιλία του αυτή θέτει και πάλι το θέμα των φατριῶν και τον διαλυτικό τους ρόλο στην άσκηση της εσωτερικής και κυρίως της εξωτερικής πολιτικής. Εξάλλου, το θέμα αυτό τον είχε απασχολήσει ιδιαίτερα και το είχε αναλύσει διεξοδικά στο εμπιστευτικό του υπόμνημα. Επανέρχεται όμως εκ νέου, πιθανότατα για να υπερασπίσει την άποψή του για τον ρόλο των φατριῶν. Τόνιζε ιδιαίτερα ότι οι περιπέτειες στις οποίες είχε εμπλακεί η Ελλάδα κατά τα έτη 1854 και 1855, είχαν προκαλέσει τη δυσμένεια και τη δυσπιστία των περισσότερων από τις Μεγάλες Δυνάμεις, με συνέπεια την κατοχή και τις σχετικές μομφές για τον τρόπο που συγκροτείται και διοικείται το ελληνικό κράτος. Προκειμένου να ενημερώσει, μέσω των πρέσβων, την κοινή γνώμη της Ευρώπης, συνέταξε το εν λόγω υπόμνημα. Στην έκθεσή του αυτή, ως βουλευτής, φαίνεται ότι επιθυμεί να «απολογηθεί», χωρίς ωστόσο να αναθεωρεί τις απόψεις του που προκάλεσαν εσωπολιτικές αντιπαραθέσεις.¹⁶⁰ Η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι όταν δημιουργήθηκαν τα κόμματα στην περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και όχι μόνο πήραν τα ονόματα των προστάτιδων δυνάμεων, αλλά και επιδίωξαν τα σχετικά οφέλη –αντίστοιχα, από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία–, τότε αυτό δεν ήταν διόλου μεμπτό και ούτε μειωνόταν μ' αυτόν τον τρόπο ο εθνικός τους χαρακτήρας. Αντιθέτως, μάλιστα, επρόκειτο για μια νόμιμη και αναγκαία συνέπεια του καιρού. Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου, οι ανάγκες και οι συνθήκες διαφοροποιήθηκαν, τα κόμματα έπαψαν να στοχεύουν στη σωτηρία του έθνους, και πλέον υπηρετούσαν ιδιαίτερες, πολιτικές και κοινωνικές, φατρίες. ο Ραγκαβής, αναφερόμενος στα κόμματα της εποχής επισημαίνει ότι αν «...τινές ἐξ αὐτῶν εἶχον παρευρεθῆ καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα, ἢ εἰς αὐτὸν μετοχὴν των, οἰαδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξεν, εἴτε ὠφέλιμος εἴτε ἐπιβλαβὴς τῇ πατρίδι, δὲν δύναται νὰ τοῖς χρησιμεύσῃ ὡς ἄφεις καὶ δικαιολογήσις ὅλης τῆς μετὰ ταῦτα διαγωγῆς των ...».¹⁶¹

Επίσης, στην έκθεση αυτή θέτει το θέμα της χρηματικής πίστης, ανάγοντάς την στο πολυτιμότερο εφόδιο των εθνῶν και θεωρώντας την συνέπεια ενός καλῶς διοικουμένου έθνους. Η χρηματική πίστη στην Ελλάδα, κατά την άποψη του Ραγκαβή, συνδέεται στενά με την εκπλήρωση των εξωτερικῶν της υποχρεώσεων, δηλαδή με την αποπληρωμή των δανείων, η αναβολή της οποίας καθιστούσε τις ελληνικές κυβερνήσεις αναξιόπιστες απέναντι στις προστάτιδες Δυνάμεις. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα αυτήν

¹⁵⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Έκθεσις του βουλευτοῦ του Πανεπιστημίου προς τους εκλογεῖς αὐτοῦ*, χ.χ., εκ του τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, σ. 2. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

¹⁶⁰ «Ἐπὶ τοιαύτης αἰτίαςεως ὁ Βουλευτὴς ὑμῶν ὀφείλει οὐχὶ ἔκθεσιν, ἀλλ' ἀπολογίαν εἰς τοὺς ἐκλογεῖς του, διότι ἀνάξιος καὶ τοῦ ν' ἀντιπροσωπεύῃ ὑμᾶς, ἀνάξιος καὶ τοῦ νὰ καλῆται Ἕλληνας, καὶ ἔνοχος θὰ ἦτον ἐσχάτου ἐγκλήματος ὅστις θὰ εἶχε τὴν πῶρωσιν τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας τοῦ νὰ ἐξυβρίσῃ τὸν ἡρωϊκὸν τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνα, τὸν ἀναβίβασαντα αὐτὴν εἰς περιοπτην δόξης, καὶ τὸν δωρησάμενον αὐτῇ τὴν ἔλευθερίαν». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Έκθεσις του βουλευτοῦ του Πανεπιστημίου...*, ὁ.π., σ. 3.

¹⁶¹ Ο.π., σ. 6.

την περίοδο είχε περιέλθει σε μια γενική ανυποληψία, και η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι πέραν των εξωτερικών της υποχρεώσεων, θα έπρεπε να οργανωθεί και στο εσωτερικό της. Για παράδειγμα, η καταπολέμηση της ληστείας, που αποκτούσε πλέον εθνικό χαρακτήρα, επανατοποθετούσε την Ελλάδα ανάμεσα στα ευνομούμενα κράτη της Ευρώπης.

Γενικά, στη συγκεκριμένη έκθεση κάνει λόγο για τα επιτεύγματα της κυβέρνησης στο εσωτερικό. Αναφέρει παραδείγματα όπως η βελτίωση των υπηρεσιών, η ελάττωση των τόκων των δανείων, το ελεύθερο εμπόριο με την κατάργηση της κλίμακας των σιτηρών και του φόρου εξαγωγής, οι ριζικές μεταρρυθμίσεις στο δασμολόγιο, η εύρεση νέων δρόμων στη συνομολόγηση συνθηκών, η παραχώρηση στους πρόξενους δικαστικής δικαιοδοσίας, η χορήγηση σχετικών πιστώσεων για την ίδρυση εκπαιδευτηρίων, με αποτέλεσμα να διπλασιαστεί ο αριθμός των σπουδαστών, η κατασκευή δημοσίων κτιρίων, λιμένων και οδών, η προμήθεια πολεμικών ατμοπλοίων κ.ά..

2.5.6. Η επαφή του με Έλληνες του εξωτερικού για την ανέγερση κοινωφελών ιδρυμάτων

Κατά την περίοδο της θητείας του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, πραγματοποιούνται και οι πρώτες επαφές του Ραγκαβή με Έλληνες του εξωτερικού, όπως οι Ευαγγέλης Ζάππας, Σίμων Σίνας και Δημήτρης Βερναρδάκης, για την ανέγερση ιδρυμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα (Ζάππειο, Αστροσκοπείο Αθηνών, Ακαδημία Αθηνών, Εθνική Βιβλιοθήκη κ.ά.). Ο Ραγκαβής θα έρθει σε επαφή με τον Ε. Ζάππα,¹⁶² όταν ο τελευταίος

¹⁶² Ο Ευαγγέλης Ζάππας γεννήθηκε το 1800 στο χωριό Λάμποβο της επαρχίας Τεπελενίου της Βορείου Ηπείρου. Σε ηλικία 13 ετών στρατολογήθηκε από τον Αλή Πασά και στάλθηκε φρουρός σε φρούριο κοντά στα Γιάννενα. Την εποχή του Αγώνα της Ανεξαρτησίας θα βρεθεί στο πλευρό του Αλή Πασά, όταν αποστάτησε και συμμαχησε με τους Σουλιώτες, ενώ αμέσως μετά θα μεταπηδήσει στην εξουσία του Μάρκου Μπότσαρη. Μετά τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη, ο Ευαγγέλης Ζάππας πολέμησε με τον Κωνσταντίνο Μπότσαρη και στη συνέχεια με τον στρατηγό Νικόλαο Ζέρβα, τον Λάμπρο Βέικο, τον Γκούρα, με συναγωνιστή τον Μακρυγιάννη, τον Νοταρά και τον Πανουργιά. Το 1824 έγινε ταξιαρχος και διοίκησε τα Βλαχοχώρια των Σαλώνων. Στη συνέχεια, εγκαταστάθηκε στη Βλαχία. Η κοινωνικοοικονομική δομή της περιοχής χαρακτηριζόταν από την ισχύτητα αστικών κέντρων και τα μεγάλα κτήματα. Ο Ζάππας εντάχθηκε στην τοπική κοινωνία χρησιμοποιώντας ένα εκλεπτυσμένο σύστημα δημοσίων σχέσεων. Φρόντισε να εξοικειωθεί με τα πιο εκλεκτά στοιχεία της Δακτικής Πρωτεύουσας, με τους άρχοντες και τους ηγούμενους των ελληνικών μοναστηριών, οι οποίοι διαχειρίζονταν τα μοναστηριακά κτήματα. Ο Ζάππας ακολούθησε την τακτική και άλλων Ελλήνων, νοίκιασε και εκμεταλλεύτηκε μοναστηριακά κτήματα στην περιοχή της Γιαλόμιτζας, κοντά στο Βουκουρέστι. Σε τρεις περίπου δεκαετίες απέκτησε τεράστια περιουσία και εισοδήματα. Η ακίνητη περιουσία του Ευαγγέλη Ζάππα, όπως φαινόταν στη διαθήκη του, περιελάμβανε: (α) κτήματα στην περιοχή Γιαλόμιτζα (τα κτήμα Μπροσθένι με μύλους, δάση, μαγαζιά, σπίτι κ.λπ., τα κτήματα Ουλέστι και Μετζιέσκα, το κτήμα Μπεράσκα, το δάσος της Στοϊνάσκας, τα κτήματα Σλουζιτόρι και Βάλια Μακρίσου, που περιελάμβαναν δύο χωριά, δάση κ.λπ. (β) ένα σπίτι στο Βουκουρέστι και (γ) ένα ξενοδοχείο με το όνομα «Οτέλι των Αθηνών». Το ετήσιο εισόδημα αυτής της περιουσίας ανερχόταν σε 15.000 φλουριά, περίπου 80.000 δραχμές. Το μισό από αυτό το εισόδημα προερχόταν από τους υδρόμυλους. Η αξία της περιουσίας του είχε εκτιμηθεί τότε σε πάνω από 6.000.000 δραχμές. Είναι χαρα-

είχε πάρει την απόφαση να διαθέσει μέρος της περιουσίας του στην Ελλάδα. Με επιστολή του ο Ευαγγέλης Ζάππας, κυρίως επηρεασμένος από τον ποιητή Παναγιώτη Σούτσο, προτείνει στην κυβέρνηση την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, αναλαμβάνοντας ο ίδιος το απαιτούμενο κόστος. Ο Ζάππας είχε αποφασίσει να διαθέσει 400 μετοχές της Εθνικής Ατμοπλοΐας με αυτή την προοπτική. Ωστόσο, η πρότασή του θεωρήθηκε μάλλον άκαιρη, τόσο από τον βασιλιά όσο και από τον Ραγκαβή, ο οποίος πίστευε ότι το πνεύμα της εποχής ήταν διαφορετικό από εκείνο της αρχαιότητας και ότι τα κράτη πλέον συναγωνίζονται στη βιομηχανία και στα προϊόντα της και όχι στα στάδια. Για τον Ραγκαβή, οι σύγχρονοι «Ολυμπιακοί Αγώνες» έπρεπε να εστιαστούν στην βιομηχανική και αγροτική πρόοδο και όχι στον αθλητισμό. Αναφέρει συγκεκριμένα:

Κατὰ τὸ ἔτος 1856, ὀλίγας ἡμέρας, ἀφ’ οὗ εἰσῆλθον εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ὁ βασιλεὺς Ὅθων μοὶ ἐνεχείρισε γελῶν ἐπιστολήν, ἣν εἶχε λάβει, μυστηριωδῶς κεκλεισμένην διὰ πολλῶν σφραγίδων, καὶ μοὶ εἶπε νὰ τῷ ἀναφέρω, τίς ὁ γράφων καὶ ἂν τὰ περιεχόμενα ἔχωσι τινὰ σπουδαιότητα καὶ ἦταν ἀπαντήσεως ἄξια. Ὁ γράφων ὠνομάζετο Εὐαγγέλης Ζάππας, πρακτικὸς ἰατρός τοῦ στρατοῦ τοῦ Καραϊσκάκη, ὡς ἔμαθον, ἀποκαταστάς εἰς Βλαχίαν. Τὰ δὲ περιεχόμενα ἦσαν ὅτι, ἀναγνούς ἄρθρον τί, δι’ οὗ ὁ ἔθνικὸς ἡμῶν ποιητὴς Παναγιώτης Σούτσος συνίστα, ἐν ἧ ἐξέδιδεν ἐφημερίδι, τῷ «Ἡλίω», τὴν ἐκ νέου εἰσαγωγὴν τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνεκολλώθη τὴν ἰδέαν μετ’ ἀφελοῦς ἐνθουσιασμοῦ, καὶ προσφέρετο ν’ ἀφιερῶσι εἰς αὐτὴν πᾶσαν τὴν περιουσίαν, κανονίζων ἐκ προοιμίων καὶ τὰ ἄθλα, ἃ θὰ ἔδιδεν εἰς τοὺς νικῶντας εἰς τὴν σταδιοδρομίαν, εἰς

κτηριστικό ότι η περιουσία αυτή, καθώς και το ετήσιο εισόδημά του Ζάππα, αυξανόταν διαρκώς, γεγονός που τον υποχρέωνε να συντάσσει ξανά κάθε τόσο τη διαθήκη του και να την προσαρμόζει στα νέα δεδομένα. Το 1863 ο Ζάππας προσβλήθηκε από ψυχική νόσο. Ο Έλληνας Γενικός Πρόξενος στο Βουκουρέστι χαρακτηρίζει την αρρώστια του ως «φρενιτίαση» ή κάποιου είδους «μονομανία». Πέθανε στις 19 Ιουνίου 1865 στο Μπροστένι. Με τη διαθήκη του άφησε την περιουσία του στην επιτροπή των Ολυμπίων, με επικαρπωτή και εκτελεστή της τον Κωνσταντίνο Ζάππα. Μετά τον θάνατο του Ευαγγέλη, ο Κωνσταντίνος φρόντισε να οικοδομηθεί στην Αθήνα το Ζάππειο Μέγαρο, το οποίο θεμελιώθηκε το 1874 και αποπερατώθηκε το 1888. Οι ανδριάντες του Ευαγγέλη και του Κωνσταντίνου Ζάππα, έργα των Ι. Κόσσου και Γ. Βρούτου, βρίσκονται δεξιά και αριστερά της κυρίας εισόδου του Μεγάρου. Νεοκλασικό κτίριο με κορινθιακούς κίονες, το Ζάππειο είναι έργο του Θεόφιλου Χάνσεν, που στηρίχθηκε σε αρχικά σχέδια του Φ. Α. Μπουλανζέ. Ο Κωνσταντίνος Ζάππας, επίσης κάτοχος μεγάλης περιουσίας, ίδρυσε το Ζάππειο Παρθεναγωγείο στην Κωνσταντινούπολη, παρθεναγωγεία και εκπαιδευτήρια στη Λέκλη, το Λάμποβο, την Ανδριανούπολη, τις Φέρες, την Πρεμετή, τους Φιλιάτες, τη Δροβιάνη, το Δέλβινο και τη Νιβάνη. Επίσης, θέσπισε υποτροφίες για να εκπαιδεύονται τα ελληνόπουλα σε γεωργικές σχολές της Ευρώπης. Ο Ευαγγέλης και ο Κωνσταντίνος Ζάππας ενίσχυσαν το ελληνικό κράτος με έργα ανάλογα της περιουσίας και της γενναιοδωρίας τους, τα οποία ο κρατικός προϋπολογισμός της εποχής δεν μπορούσε να καλύψει. Ο Κωνσταντίνος πέθανε στις 20 Ιανουαρίου 1892 στο Μάντον της Γαλλίας. Για τα βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Βοβολίνης Σ. & Βοβολίνης Κ. (επιμ.), *Μέγα Βιογραφικόν Λεξικόν, ό.π.*, λήμμα Ευαγγέλης Ζάππας. Για τους όρους της διαθήκης, η οποία συντάχθηκε στο 60^ο έτος της ηλικίας του, στις 30 Νοεμβρίου 1860, βλ. Διαθήκη Ε. Ζάππα. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ'/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος/Εγγραφο 3. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

τὸ ἄλμα, εἰς τὴν σφενδόνην καὶ τοὺς λοιποὺς σωματικοὺς ἀγῶνας. Ὅτε, τὴν ἐπαύριον ἐπέστρεψα τὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸν βασιλέα, ἀνέφερα εἰς τὴν Α.Μ. ὅτι ἀναγνωρίζω διακαῆ φιλοπατρίαις αἰσθήματα εἰς τὸν γράφοντα, ὅστις ἂν πεισθῆ νὰ μεταρρυθμίση πῶς τὰς προτάσεις του, δύναται ἴσως μέγαν καλὸν νὰ προκύψῃ ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν Ἑλλάδα. Λαβὼν δὲ παρὰ τοῦ βασιλέως πλήρη ἄδειαν ἐνεργείας, ἠὺχαρίστησα μὲν θερμῶς, ἐν ὀνόματί του, τὸν Εὐαγγέλη Ζάππα, διὰ τὰ εὐγενῆ του αἰσθήματα καὶ τὴν λαμπρὰν του ἰδέαν, ἀλλὰ συγχρόνως τῷ παρετήρησα, ὅτι ὁ χαρακτήρ τῶν καιρῶν ἤλλαξεν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὰ ἔθνη διαπρέπουσι σήμερον οὐχί, ὡς τότε, διὰ τῶν ἀρίστων ἀθλητῶν ἢ δρομαίων, ἀλλὰ διὰ τῶν πρωταγωνιστῶν εἰς τὴν βιομηχανίαν, εἰς τὴν καλλιτεχνίαν, εἰς τὴν καλλιέργειαν, δι' ἃ καὶ τὸν προέτρεψα ν' ἀνιδρῶσῃ μὲν τοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, πρὸς δόξαν καὶ τιμὴν τῆς Ἑλλάδος, ὡς προυτίθετο, ἀλλὰ ταύτην τὴν τάσιν νὰ δώσῃ αὐτοῖς, καὶ νὰ τελῶνται προσέτι, οὐχὶ κατὰ τριετίαν, ὡς ἤθελε, ἀλλὰ κατὰ τετραετίαν, βιομηχανικὰς ἀποτελοῦντες ὀλυμπιάδας...¹⁶³

Ἔτσι, ὁ Ραγκαβῆς γιὰ νὰ μὴ ἀπογοητεύσει τὸν Ζάππα καὶ γιὰ νὰ μὴ φανεῖ ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἀρνείται μιὰ τέτοια εὐκαιρία, τοῦ ἀπάντησε προτείνοντάς του μιὰ μικτὴ διοργάνωση ποῦ θα συμπεριλάμβανε ἐκθεσὴ γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ ἀθλητικῶν ἀγῶνες γιὰ ψυχαγωγία. Ἐπίσης, τὸν κάλεσε νὰ κατασκευάσει ἕνα κτίριο, τὸ ὁποῖο θα χρησιμεύσει γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, κάτι ποῦ χρειάζεται ἀμέσως τὸ νέο κράτος. Ἡ πρόταση αὐτὴ τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ἐκθεσὴ βιομηχανικῶν καὶ αγροτικῶν προϊόντων, ἐντασσόταν στὴ λογικὴ τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν ἐκθέσεων ποῦ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διοργανῶνται στὶς μεγάλες ἐυρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Οἱ ἐκθέσεις αὐτὲς υπαγορεύονταν ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνούς καπιταλισμοῦ. Ὁ Ραγκαβῆς ἐβλέπε τοὺς «Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες» τοῦ Ζάππα, ὡς ἕναν ἐθνικὸ θύλακο στὸ παγκόσμιο δίκτυο. Θα εἶχε ὡς στόχο νὰ παρουσιάσει τὴν ἐθνικὴ παραγωγή, ἀλλὰ καὶ νὰ συντελέσει στὴ βελτίωση τῆς. Ὁ Ζάππας ἰκανοποιήθηκε με τὴν ἀντιπρόταση τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν πληρεξουσιότητα γιὰ τὴν υλοποίηση τοῦ σχεδίου, καθὼς καὶ τὴ σύνταξη τῆς ἀναφορᾶς γιὰ τὸ κόστος τῆς συγκεκριμένης κατασκευῆς, καὶ τῆς οργάνωσης τῆς ἐν λόγῳ ἐκθέσεως. Ἔτσι λοιπόν, με βασιλικὸ διάταγμα στὶς 19 Αὐγούστου 1858, καθιερώθηκε διαγωνισμὸς με τὴν ἐπωνυμία «Ὀλύμπια», μιὰ πανελλήνια ἐκθεσὴ προϊόντων τῶν κλάδων τῆς ἐθνικῆς οικονομίας, τὴν ὁποία θα συμπλήρωναν «γυμνικοὶ» ἀγῶνες. Γιὰ τὶς ἀνάγκες αὐτῆς τῆς μεγάλης ἐκδήλωσης, ὁ Ζάππας χρηματοδότησε τὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς ἐκθεσιακοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὶς ἰδέες τοῦ Ραγκαβῆ, θα εἶχε τὴ μορφή κρυστάλλινου μεγάρου. Τὸ ἔργο αὐτό, με διαφορετικὴ μορφή, ολοκληρώθηκε τὸ 1888, πολὺ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Εὐαγγέλη Ζάπ-

¹⁶³ Τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ Ραγκαβῆ τὴ βρίσκουμε τόσο στὰ *Απομνημονεύματά* του ὅσο καὶ στὸ ἀρθρο τοῦ «Υπομνηματικαὶ σημειώσεις» στὸ ἐντυπο τοῦ Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου *Ἐθνικὸ Ἡμερολόγιο* τοῦ ἔτους 1887. Ἐπίσης, ἀναδημοσιεύεται στὸ Βοβολίνης Σ. & Βοβολίνης Κ. (ἐπιμ.), *Μέγα Βιογραφικὸν Λεξικόν, ὁ.π.*, λήμμα Εὐαγγέλης Ζάππας.

πα, με την επιστασία του εξαδέλφου του. Τα πρώτα «Ολύμπια» διοργανώθηκαν το 1859.¹⁶⁴

Λίγο καιρό αργότερα, μια ευεργετική προσφορά έρχεται από τη Βιέννη και από τον Σίμωνα Σίνα,¹⁶⁵ ο οποίος μέσω του πρέσβη της Ελλάδας στη Βιέννη, Κωνσταντίνου Σχινά, απευθύνεται στον Ραγκαβή και του ζητά να μεριμνήσει για τη δημιουργία της Ακαδημίας Αθηνών –ένα από τα μεγάλα όνειρα του Ραγκαβή–, και την ανακατασκευή του Εθνικού Αστεροσκοπείου. Ο Ραγκαβής θα σπεύσει άμεσα στα ανάκτορα για να πάρει την έγκριση από τη βασιλική οικογένεια και να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες, ενώ ταυτόχρονα θα ζητήσει από τον βασιλιά να απονεμηθεί στον Σ. Σίνα ο Μεγαλόσταυρος του Σωτήρος και η Βουλή να προβλέψει για την τιμητική του πολιτογράφηση. Ο Μεγαλόσταυρος του Σωτήρος του απενεμήθη άμεσα, ενώ από τη Βουλή η τιμητική πολι-

¹⁶⁴ Τα πρώτα Ολύμπια διεξήχθησαν στην πλατεία Λουδοβίκου (σημερινή πλατεία Εθνικής Αντίστασης ή Κοτζιά). Τα παρακολούθησαν πολλοί επίσημοι, η βασιλική οικογένεια και πλήθος λαού. Καθώς ήταν μια από τις πρώτες μαζικές συγκεντρώσεις, ούτε ο λαός ούτε η αστυνομία είχαν προηγούμενη εμπειρία για το πώς να διατηρήσουν την τάξη. Το γεγονός ότι συνιστούσε καινούρια εμπειρία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των πρώτων μαζικών συγκεντρώσεων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Οι αθλητικοί αγώνες είχαν περισσότερο χαρακτήρα παιχνιδιού παρά αθλητικής διοργάνωσης. Καθώς δεν υπήρχαν αθλητές τότε, η οργανωτική επιτροπή επέτρεψε τη συμμετοχή εργατών, μεταφορέων κ.λπ., τους οποίους προσέλκυσαν τα χρηματικά έπαθλα που ορίστηκαν. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, κατά τη διάρκεια των αγώνων συνέβησαν πολλά αστεία περιστατικά: ένας αστυνομικός άφησε το πόστο του για να λάβει μέρος στους αγώνες, ένας ζητιάνος που παρίστανε τον τυφλό αποφασίζει να αγωνιστεί κ.ά.. Έτσι, οι πρώτοι αγώνες τελικά απέτυχαν πλήρως, κυρίως λόγω της αταξίας και του συνωστισμού, προκαλώντας δυσαρέσκεια σε διοργανωτές και θεατές και τη δριμύεια κριτική του Τύπου. Βλ. στην ιστοσελίδα <http://www.fhw.gr/olympics/ancient/gr/302c.html>. Επίσης, λεπτομερή έκθεση για τον θεσμό των Ολυμπίων (έγκριση σχεδίου, διάταγμα «περί συστάσεως Ολυμπίων», πρόγραμμα και κανονισμός, γενική έκθεση του 1859, περιγραφή της πρώτης βιομηχανικής έκθεσης κ.λπ.) διαβάζουμε στο Βοβολίνης Σ. & Βοβολίνης Κ. (επιμ.), *Μέγα Βιογραφικόν Λεξικόν, ό.π.*, λήμμα Ευαγγέλης Ζάππας.

¹⁶⁵ Ο Σίμων Γ. Σίνας (1810-1876), εγγονός του Σίμωνα Σίνα (1753-1822), έλκει την καταγωγή του από τη Μοσχόπολη. Ο παππούς του μετανάστευσε αρχικά στην πόλη Νis και μετέπειτα στη Βιέννη. Απέκτησε μεγάλη περιουσία και ίδρυσε τον ομώνυμο μεγάλο εμπορικό και τραπεζικό οίκο. Ο πατέρας του Γεώργιος Σίνας (1783-1856) αναδείχθηκε σε μεγάλο ευεργέτη. Εφτιαξε νηματοουργεία και υφαντουργεία στη Βιέννη και έγινε οικονομικά πανίσχυρος. Ίδρυσε την Εθνική Τράπεζα της Αυστροουγγαρίας, ταμειυτήρια, το Πολυτεχνείο της Βιέννης, συμβάλλοντας σημαντικά στην οικονομική άνοδο της Αυστροουγγαρίας. Οργάνωσε τον σιδηρόδρομο, την ατμοπλοΐα στον ποταμό Δούναβη, κατασκεύασε τη μεγάλη κρεμαστή γέφυρα της Βούδας και της Πέστης, συνέβαλε οικονομικά στην ανέγερση της Ακαδημίας των Επιστημών της Πέστης, ενώ εισήγαγε την καλλιέργεια καπνού στην Αυστρία. Για την προσφορά του αυτή του απονεμήθηκε ο τίτλος του βαρόνου. Στην Ελλάδα συνεισέφερε πολύπλευρα, υποστήριξε ηθικά και υλικά την Εθνική Τράπεζα του νεοσύστατου κράτους και ίδρυσε το Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών. Ο γιος του, Σίμων, δημιούργησε κι αυτός μεγάλες βιομηχανίες, αναγνωρίστηκε για την προσφορά του και τιμήθηκε με διάφορους τίτλους. Συνέχισε την πολύπλευρη προσφορά της οικογένειάς του στην Ελλάδα, αναδιοργανώνοντας το Αστεροσκοπείο, πολλές φορές υπήρξε χορηγός για την πνευματική κίνηση στην Ελλάδα, ενώ συνέβαλε και στην ολοκλήρωση του μητροπολιτικού ναού των Αθηνών. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Βοβολίνης Σ. & Βοβολίνης Κ. (επιμ.), *Μέγα Βιογραφικόν Λεξικόν, ό.π.*, λήμμα Σίνας. Επίσης, με Βασιλικό Διάταγμα ο Σίμωνας Σίνας θα διοριστεί επιτετραμμένος στην πρεσβεία της Βιέννης, του Βερολίνου και του Μονάχου στις 13 Μαρτίου του 1858. Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ:19: 2/1858, Πρεσβεία Ελλάδος εν Βιέννη, Βερολίνο και Μόναχο.

τογράφηση δόθηκε σ' αυτόν, καθώς επίσης και στους Δημήτρη Βερναρδάκη και Απόστολο Αρσάκη.¹⁶⁶ Μετά τον θάνατο του Σχινά και κατόπιν επιθυμίας του βασιλιά, διορίζεται αμισθί ο Σίνας στη θέση του πρέσβη. Η πρόθεση του Σίνα να κατασκευάσει ένα κτίριο, το οποίο θα στεγάσει την Ακαδημία των Επιστημών έγινε δημόσια γνωστή τον Ιουνίου 1856, μέσω των εφημερίδων *Ηλιος* και *Ο Φιλόπατρις*. Η τελευταία ανέφερε ότι «ό βαρόνος κ. Σίμων Σίνας έδωρίσατο μέχρι τούδε 180.000 δραχμών εις διάφορα τής πρωτεύουσας αγαθοεργά καταστήματα και ότι οργανίζει να καθιδρύση, δι' ιδίων έξόδων, 800.000 δραχμών, κατάστημα πολυτελές και βασιλικόν, προς χρῆσιν τής συσταθησομένης Ακαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν...», ενώ τον εκθειάζει για την προσφορά του στο κράτος, γράφοντας ότι όσο υπάρχουν άτομα που ευεργετούν όπως ο Σίνας, αυτό το μικρό έθνος, έχει μπροστά του «απεριόριστο και επίζηλο μέλλον, γρήγορα πραγματοποιούμενο».¹⁶⁷ Πραγματικά, η Ακαδημία Αθηνών κτίζεται και ολοκληρώνεται μετά από είκοσι περίπου χρόνια, από τον αρχιτέκτονα Θεόφιλο Εδουάρδο Χάνσεν, αποτελώντας, ακόμα και σήμερα, ένα από τα πολυτελέστερα κτίρια της πόλης των Αθηνών. Ο Ραγκαβής θα ζητήσει από τον Σίνα να φροντίσει και για τη στελέχωση της Ακαδημίας με ανθρώπινο δυναμικό, αλλά το σχέδιο αυτό θα παραμείνει ανολοκλήρωτο λόγω του θανάτου του μεγάλου ευεργέτη.

Οι δραστηριότητες αυτές του Ραγκαβή συνεχίζονται· θα παρακαλέσει τον γιο του πρώην ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσου, που διέμενε την περίοδο εκείνη στην Πετρούπολη, να προσπαθήσει να πείσει τους εκεί ευκατάστατους ομογενείς να προσφέρουν χορηγίες για τη δημιουργία βρεφοκομείου και μουσείου. Πράγματι, ο Κοντογιαννάκης θα προσφέρει το ποσό των 80.000 ρουβλίων για την κατασκευή βρεφοκομείου και ο Δ. Βερναρδάκης το ποσό 200.000 ρουβλίων για την οικοδόμηση μουσείου, με την προοπτική περαιτέρω ενίσχυσης, αν αυτό κρινόταν απαραίτητο. Δωρεά 400.000 ρουβλίων, προς το δημόσιο για συναφείς σκοπούς, έκανε επίσης ο Μιχαήλ Τοσίτσας, πλούσιος ομογενής από την Οδησό.

¹⁶⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 390.

¹⁶⁷ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Βοβολίνης Σ. & Βοβολίνης Κ. (επιμ.), *Μέγα Βιογραφικόν Λεξικόν*, ό.π., λήμμα Σίνας. Επίσης, βλ. εφημ. *Ο Φιλόπατρις*, 16 Ιουνίου 1856, εκδ. Ιωαν. Αγγελόπουλος.

2.6. Λήξη της ενεργού συμμετοχής του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην πολιτική. Οι δραστηριότητες μέχρι την έναρξη της διπλωματικής του αποστολής (1859-1867)

Ο Ραγκαβής την περίοδο της θητείας του στα δημόσια αξιώματα, θα προσπαθήσει –όχι πάντα με αποτέλεσμα– να κάνει ορισμένες, πρωτοποριακές για την εποχή τους, παρεμβάσεις, φανερώνοντας τη θέλησή του για αλλαγή στο σύστημα της δημόσιας διοίκησης. Οι παρεμβάσεις αυτές όμως θα πέσουν στο κενό, διότι ακόμα η ελληνική κοινωνία, αλλά και οι ίδιοι οι πολιτικοί της εποχής, δεν ήταν έτοιμοι να δεχτούν ουσιαστικές αλλαγές, όπως ήταν για παράδειγμα ο διορισμός υπαλλήλων στον δημόσιο τομέα με αξιολογικά κριτήρια.¹⁶⁸

Επίσης, σε συνεργασία και με άλλους υπουργούς, θα μεριμνήσει για τα δημόσια έργα με τα οποία η Ελλάδα έπρεπε να εφοδιαστεί και να ξεκινήσει έτσι κατά κάποιον τρόπο η διαδικασία της εκβιομηχάνισης του νεοϊδρυθέντος κράτους. Μία από τις πρώτες επιχειρήσεις ήταν η σύνδεση με τηλέγραφο της Αθήνας με την Κωνσταντινούπολη. Επίσης, θα προτείνει την κατασκευή σιδηρόδρομου που θα συνδέει την Αθήνα με τον Πειραιά· έργο που πραγματοποιήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα.¹⁶⁹ Ψηφίστηκαν διάφορα νομοσχέδια για την εξέλιξη της ελληνικής ναυσιπλοΐας, καθώς και για την έκδοση διαβατηρίων, την επίβλεψη των οποίων θα είχαν οι κατά τόπους νομάρχες. Όσον αφορά την κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, για την οποία προβλεπόταν τριετής σταθερή διαμονή στην Ελλάδα, αντικαταστάθηκε το διάταγμα εκείνο που είχε ψηφιστεί από την Εθνοσυνέλευση την περίοδο της Επανάστασης, σύμφωνα με το οποίο όποιος πιστεύει στον Χριστό και μιλά την ελληνική γλώσσα είναι Έλληνας. Το ψήφισμα αυτό το αποδέχθηκε με ευχαρίστηση και ο τούρκος πρέσβης στην Ελλάδα, διότι έτσι λυνόταν και ένα από τα μεγάλα προβλήματα που αφορούσε τη διαμονή κάποιων Τούρκων σε ελληνικά εδάφη.

Από τη θέση αυτή ο Ραγκαβής θα προχωρήσει επίσης σε συνομολόγηση διαφόρων συνθηκών, κυρίως εμπορικού και ναυτιλιακού χαρακτήρα, με την Ισπανία, τη Γαλ-

¹⁶⁸ Αναφέρει χαρακτηριστικά: «...Οὕτω σκεπτόμενος, ὑπέβαλα νομοσχέδιον περὶ τούτων εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον· ἀλλ' ἐνταῦθα ἀπήντησα, οὐχὶ μὲν ἀντιλογίαν, διότι, ὡς φρονῶ, ἡ πρότασις τοιαύτην δὲν ἀπεδέχετο, ἀλλ' ἐνστάσεις εἰς τὰ καθέκαστα, αἰτινες, ὡς μέχρι τέλους διείδον, ἀπὸ σκοποῦ ἐγίνοντο, διότι εἰς τοὺς συναδέλφους μου δὲν ἐσύμφερεν, ὡς φαίνεται, ἡ ἀνεξαρτησία αὐτῆ τῶν ὑπαλλήλων, ἥτις κατ' ἐμὲ ἦν ἡ σωτηρία τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, ἀλλὰ κατ' ἐκείνων τὴν ἄποψιν στέρησις πολυτίμου δικαίωματος...». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 13.

¹⁶⁹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 79.2 – 81.1/1856: Περί δημοσίων έργων/Αρχαιολογικά/Τελωνειακά, αρ. εγγράφου 186, επιστολή Φ. Ρωκ στα γαλλικά προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 11/23 Ιουνίου 1856, σχετικά με τη σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας και Πειραιά. Λίγο αργότερα, στις 17/29 Οκτωβρίου 1857, ο Ραγκαβής ανακοινώνει στον Σπ. Τρικούπη την πρόθεση της κυβέρνησης να συνδέσει σιδηροδρομικά την Αθήνα με τον Πειραιά και καλεί σε διαγωνισμό όσους επιθυμούσαν να λάβουν το αποκλειστικό δικαίωμα της κατασκευής του εν λόγω έργου, ενώ ζητά από τον Τρικούπη να δημοσιεύσει τη σχετική προκήρυξη. Ο σχετικός νόμος, τροποποιημένος, είχε δημοσιευθεί στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 12 Οκτωβρίου 1857, ενώ ο αρχικός νόμος είχε ήδη δημοσιευθεί στις 22 Νοεμβρίου 1855 (νόμος ΤΖ'). Βλ. Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αα.κ: Δ1/1857: Πρεσβεία Λονδίνου. Εισερχόμενα παρά της Β. Κυβερνήσεως, αρ. εγγράφου 7116, 17/29 Οκτωβρίου 1857.

λία, τη Ρωσία, τις Κάτω Χώρες, τα κράτη των δύο Σικελιών, τη Βραζιλία, την Πορτογαλία, την Περσία κ.ά.. Ταυτόχρονα, κάνει διάφορες ενέργειες, απαραίτητες για τη μείωση του δασμού της κορινθιακής σταφίδας.¹⁷⁰

Τον Μάιο του 1859 θα αποχωρήσει από το Υπουργείο, όπου θα τον διαδεχθεί ο Κουντουριώτης: «Μετὰ τὴν μεσημβρίαν δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἣτις ἦτον ἡ 20 Μαΐου, ἤμην μετὰ τῆς συζύγου μου εἰς τοῦ κ. Ἐἰδενσταμ, ὅτε μοὶ ἐπέδωκαν ἐπιστολὴν τοῦ κ. Μιαούλη, λέγοντός μοι εἰς ὕφος ξηρόν, μὴ ἐλέγχον οὐδ' ἐπιδεξιότητα γραφικῆς, οὐδὲ πολλὴν λεπτότητα ἀγωγῆς, ὅτι, ἔνεκα περιστάσεων, ἀναγκάζεται νὰ μὲ παρακαλέσῃ νὰ δώσω τὴν παραίτησίν μου».¹⁷¹ Για τον Μιαούλη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ήταν μεν χρηστός άντρας, αλλά με μικρές ικανότητες. Ἐτσι, θα λήξει η θητεία του στην ενεργό πολιτική, και για ένα διάστημα θα επιδοθεί αποκλειστικά στη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο, ενώ θα συνεχίσει και τις φιλολογικές του μελέτες.

Στις 14/28 Μαρτίου 1861 ο Ραγκαβής σε συνεργασία με τον Γενικό Ἐφορο Αρχαιοτήτων και με την οικονομική συνδρομή της κυβέρνησης, υπό την εποπτεία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, θα προχωρήσει στη σύνταξη της *Αρχαιολογικής Εφημερίδας*.¹⁷²

Την 20^η Μαΐου του 1861, το Πανεπιστήμιο θα γιορτάσει την επέτειο της ίδρυσής του και ο Ραγκαβής θα κληθεί να εκφωνήσει τον πανηγυρικό λόγο, ο οποίος περιελάμβανε σχόλια και για την τοπογραφική περιγραφή της Αρχαίας Αθήνας.

2.6.1. Η στάση του Ραγκαβή στον αντιδυναστικό αγώνα και στην έξωση του Όθωνα

Η περίοδος από το 1859 μέχρι και τον ερχομό του Γεωργίου Α', χαρακτηρίζεται κυρίως από τον αντιδυναστικό αγώνα και τις συνέπειές του σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Ο Ραγκαβής θεωρούσε την περίοδο αυτή αρκετά δύσκολη, διαποτισμένη με αίσθημα άκριτου πατριωτισμού. Γραφεί χαρακτηριστικά τα εξής:

Τὸ νέον ἔτος [1862] ἤρξατο ὑπὸ οἰωνοὺς οὐχὶ εὐμενεῖς. Τὰ φιλόδοξα πάθη εἰς τὴν διοίκησιν, ὡς εἰς ἔρμαιον ἀφορώντα, ἦσαν λίαν ἠρεθισμένα, καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, τὰς φατριαστικὰς φωνασκίας ἐκλαμβάνουσα, ὡς ὑπαγορευθεῖς διαπύρου πατριωτισμοῦ, ἦν λίαν ἠρεθισμένη, καὶ ἐξανίστατο ἰδίως κατὰ τῆς κυβερνήσεως, ἀγνοοῦσα τί τῇ προσάπτει κυρίως, καὶ μὴ διορῶσα ὅτι ταύτης τὸ πρῶτιστον σφᾶλμα ἦν, ὅτι δὲν εἶχε τὴν ἰσχὺν νὰ διαλύσῃ τὰς σκευωρίας,

¹⁷⁰ Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 11/1858: Συνθήκαι ἐμπορίου και ναυτιλίας, σχετικὰ με τὴ σταφίδα. Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: ακκ, Θ/1857, αρ. ἐγγράφου 161, ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ραγκαβὴ στον Σπ. Τρικούπη στις 11/23 Ἰανουαρίου 1858.

¹⁷¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 55.

¹⁷² Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβὴ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/27/1860-1864/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος/Εγγραφο 25. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

καθ' ὃ οὖσα καὶ αὐτὴ σκευωριῶν γέννημα, διότι ἐστηρίζετο εἰς βουλὴν, ἣτις διὰ σκευωριῶν παρήχθη.¹⁷³

Τὴν περίοδο 1862-1865 διετέλεσε διευθυντὴς τῆς ἡμερήσιας εφημερίδας *Εὐνομία*, πρόθεση τῆς ὁποίας, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Ραγκαβή, ἦταν νὰ χωρέσει μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων, νὰ πρεσβεύει καὶ νὰ συμβουλεύει οτιδήποτε θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σώσει τὴν Ελλάδα, ἐν μέσῳ ἐκατέρωθεν ἀντιπαράθεσων –τῶν κυβερνῶντων ἀφ' ἐνός καὶ τῶν ἀντιπολιτευόμενων ἀφ' ἐτέρου–, ποὺ ξεσποῦν σὲ φιλαρχικὲς φωνές καὶ πατριωτικὲς εἰσηγήσεις: «...καὶ πρὸς τὰς ἐσχάτας ὀρμώσας ἀνατροπὰς, ἀφ' ἐτέρου δὲ τῆς βασιλείας ἀκρίτως καὶ πεισματῶδως ἀντρεϊδομένης, καὶ μὴ καθορώσης, ὅτι ὁ ἄξων τῆς πολιτείας, ἂν ἐλαστικῶς δὲν ἐνέδιδεν ἐπ' ὀλίγον, διέτρεχε τὸν ἔσχατον κίνδυνον βιαιότατα νὰ θραυσθῆ». Σχετικὰ μὲ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ ὁ Ραγκαβὴς θέλησε νὰ ἐκδώσει τὴν εφημερίδα, δημιουργοῦνται ὀρισμένα ἐρωτήματα. Προέβη σ' αὐτὴν τὴν ἐνέργεια λόγῳ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἢ, λόγῳ τῆς γενικότερης ἀστάθειας ποὺ επικρατοῦσε, ἤθελε νὰ πληροφωρῆσιν τὸ λαὸ γιὰ τὸ «πολιτικὸ τέλμα», στο ὁποῖο εἶχε περιέλθει ἡ χώρα, καὶ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἀμεση ἀνάγκη δυναμικῶν παρεμβάσεων; Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ ὅτι τὸ ἐγχείρημά τοῦ αὐτὸ διήρκεσε μόνον τρεῖς χρόνια, γιὰτὶ ἐξέλιπαν οἱ προηγουμένους κοινωνικοπολιτικὲς ἀνακατατάξεις, ἐνῶ μὲ τὸ νέο βασιλιά Γεώργιο Α' οἱ πολιτικοὶ τόνοι εἶχαν κατευναστεῖ καὶ ἡ χώρα εἶχε μπεῖ σὲ διαφορετικοὺς ρυθμοὺς διακυβέρνησης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὸ κόστος καὶ ἡ προσωπικὴ ἐργασία ἦταν δυσβάσταχτα γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀντεπεξέλθει μόνος τοῦ στὶς ἀπαιτήσεις ποὺ αὐτὴ ἡ ἐκδοσὴ δημιουργοῦσε.¹⁷⁴

Τὰ γεγονότα τῆς περιόδου ἐξελίσσονται ραγδαίᾳ, ἐπέρχεται ἡ ἐξῶση τοῦ Ὄθωνα, προκαλώντας ἀντιδράσεις σὲ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ πεδίο, καὶ ἡ ἐκλογὴ νέου βασιλιά, ἐξαρτάται κυρίως ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις, τὸ ρόλο ποὺ θέλει νὰ παίξει κάθε μίᾳ ἀπ' αὐτὲς στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος καὶ τὴν ἐπιρροή ποὺ θέλουν νὰ ἀσκοῦν στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἡ Ελλάδα, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς συγκρότησός της ὡς ἀνεξάρτητο κράτος, βρισκόταν στο ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων τῶν «Προστάτιδων Δυνάμεων». Ἰδιαιτέρως στὴ δεκαετία τοῦ 1830, οἱ Δυνάμεις αὐτὲς ἐβλεπὲν τὴν Ελλάδα ὡς ἓνα γόνιμο πεδίο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐθνικῶν τῶν συμφερόντων. Τὸ νεοσύστατο κράτος οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε τὸ μῆλο τῆς ἐρίδος γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴ Μεσόγειο καὶ στὴν Ἀνατολή. Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο, οἱ διαθέσεις αὐτὲς ἄλλαξαν ἄρδην· ἡ Ελλάδα ἐπαψεν νὰ προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ δὲν εἶχε σοβαρὲς πιθανότητες γιὰ τὴν, ἐν μέρει ἔστω, διαδοχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.¹⁷⁵ Αὐτὸ τὸ γεγονός ὁδήγησε τὶς Δυνάμεις νὰ ἀναζητήσουν νέους προσανατολισμούς γιὰ τὴν ἐνδυνάμωση τῶν συμφερόντων τῶν. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ὑποστήριζαν πλέον τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ἐνῶ ἡ Ρωσία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, ἄρχισε νὰ ἀναζητᾷ νέους συμμάχους μέσα ἀπὸ τὶς ἐθνικιστικὲς ἐξάρσεις ποὺ εἶχαν

¹⁷³ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 84.

¹⁷⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 100.

¹⁷⁵ Γ. Δερτιλῆς, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ...*, ὁ.π., σ. 291.

αρχίσει να διαφαίνονται στη Βαλκανική Χερσόνησο και κυρίως μέσω του σλαβικού εθνικισμού.

Η στάση του ελληνικού κράτους –διανοούμενων και πολιτικών– απέναντι σ' αυτές τις εξελίξεις, παρέμεινε ουσιαστικά σταθερή. Η αλυτρωτική πολιτική δεν κάμφθηκε, ούτε μετά την αποτυχία της ύστερα από τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η αδυναμία του Όθωνα να ασκήσει μια διπλωματική και πειστική πολιτική, τόσο στα εξωτερικά όσο και στα εσωτερικά ζητήματα, ουσιαστικά οδήγησε στην έξωσή του, τον Οκτώβριο του 1862. Ήδη από το 1856 ο Σπ. Τρικούπης, σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή, κάνει ιδιαίτερη μνεία στο θέμα της διαδοχής:

Ἐλαβα τὴν πρὸς ἐμὲ ἰδιαίτεράν σας τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1856. Απόντος τοῦ λόρδου Κλαρενδῶνος οὐδὲν δύναμαι νὰ σᾶς γράψω περὶ τῆς ἄρσεως τῆς κατοχῆς, τῆς σκανδαλώδους διαγωγῆς τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς, τοῦ διορισμοῦ τοῦ κυρίου Γερακάρη καὶ τῶν περὶ διαδοχῆς παρ' ὑμῶν θρυλλουμένων. Περὶ τῆς διαδοχῆς ἐποίησε καὶ ὁ λόρδος Κλάρενδων πρὸς ἐμὲ λόγον εἶπω, ὅτι ἡ βασίλισσα ἐπεθύμει διάδοχον εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἑλλάδος τὸν ἀδελφόν της καὶ ἔδειξε μὲν δυσαρέσκειαν ὡς πρὸς τοῦτο, ἀλλ' οὔτε περὶ συγκροτήσεως Ἐθνικῆς Συνελεύσεως ἀνέφερε τί, οὔτε ὅτι ἐν ἀγνοίᾳ ἢ ἀπουσίᾳ τοῦ Βασιλέως ἐμελέτα τί ἡ βασίλισσα. Διέδωσαν ὡς εἶδατε, πολλοὶ τῶν ἐφημερίδων [...] ὅτι ὁ Πρίγκιπας Ἀδαλβέρτος ὑπεσχέθη ἐπὶ τῆς νυμφεύσεώς του νὰ ἐμμήνη εἰς τὴν καθολικὴν θρησκείαν καὶ ἐν αὐτῇ ν' ἀναθρέψῃ καὶ τὰ τέκνα του. Ὁ λόρδος Κλάρενδων ἐν τῇ τελευταίᾳ συνέντευξίν μας μὲ ἠρώτησεν, ἂν ἤξευρα τί ὡς πρὸς τὸ θρησκευμα τοῦ Πρίγκιπος Ἀδαλβέρτου καὶ τί τὸ ἀποτέλεσμα, ἂν δὲν ἐδέχτο τὸ δόγμα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ὁμολόγησα τὴν παντελῆ ἀγνοίᾳ μου ὡς πρὸς ὅσα διεθρulloῦντο, ἀλλὰ τῷ εἶπα, ὅτι δύναται [...] τοῦ συντάγματος ὁ βασιλεὺς ἔχει τὸ ἀναμφισβήτητον δικαίωμα ἐν ἐλλείψει νομίμου διαδόχου νὰ προβάλλῃ ταῖς βουλαῖς ὑποψήφιον διάδοχον. Σᾶς ἔδωκα νύξιν περὶ τούτου ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 127 ἀναφορᾷ μου, καὶ σᾶς προσθέτω ὅτι ταῦτα ἐρρέθησαν ἐν παρόδῳ, ἀλλ' ἐκ τῆς πρὸς ἐμπιστευτικὴν σας ὑπ' ἀριθμ. 130 βλέπω, ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο κατέστη ὅποσοῦν σπουδαῖον καὶ ἔχω εὐκαιρίας νὰ ρωτήσω τὸν λόρδον ἰδιαίτερος ἂν τῷ ὄντι ἔδωκε περὶ τούτω καὶ ἐν ποίῳ πνεύματι, ἵνα σᾶς εἰδοποιήσω. Ἀλλὰ πιστεύω ὅτι αἱ Δυνάμεις θὰ ζητήσουν διασαφηνίσεις περὶ τοῦ θρησκευάματος τοῦ Πρίγκιπος Ἀδαλβέρτου.¹⁷⁶

Η συζήτηση περί της διαδοχής του ελληνικού θρόνου είχε λάβει ιδιαίτερες διαστάσεις, κυρίως στην αγγλική Αυλή, που θεωρούσε τον Όθωνα ρωσόφιλο και αυτό επηρέαζε την πολιτική που ήθελε να ασκήσει η Μ. Βρετανία στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και στον δρόμο προς τη Μέση Ανατολή. Τα σχέδια της βασίλισσας περί διαδοχής του ελ-

¹⁷⁶ Επιστολή Σπ. Τρικούπη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ραγκαβή, στις 7/19 Σεπτεμβρίου 1856. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/21/1856-1857/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος/Εγγραφο 31. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

ληνικού θρόνου είχαν αρχίσει να βγαίνουν στην επικαιρότητα μέσω της φιλοβασιλικής εφημερίδας του Λονδίνου *Εθνικός Ταχυδρόμος*.¹⁷⁷

Στο εσωτερικό της χώρας η περίοδος από το 1859 έως και το 1862, όπως είπαμε, χαρακτηρίζεται κυρίως από τον αντιδυναστικό αγώνα που κατέληξε στην έξωση του Όθωνα. Η αφορμή για τον αντιδυναστικό αγώνα δόθηκε με τη δίκη, την καταδίκη και τη φυλάκιση του φιλελεύθερου ποιητή, Αλ. Σούτσου, τον Φεβρουάριο του 1859, εξαιτίας του προλόγου της ποιητικής του συλλογής *Περιπλανώμενος*, όπου με πολλά υπονοούμενα, καυτηρίαζε το απολυταρχικό σύστημα του Όθωνα και την έλλειψη των συνταγματικών ελευθεριών. Ήδη από τις αρχές του 1859, είχαν ιδρυθεί κάποιες μυστικές πολιτικές εταιρείες, στις οποίες συμμετείχαν διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, αξιωματικοί, φοιτητές και μαθητές, οι οποίοι καυτηρίαζαν τα κακώς κείμενα της μοναρχίας του Όθωνα. Με την κήρυξη του πολέμου της Γαλλίας και του Βασιλείου της Σαρδηνίας εναντίον της Αυστρίας, όπως ήταν φυσικό, ο ελληνικός λαός, συγκινημένος από τον αγώνα των Ιταλών και των συμμάχων τους, Γάλλων, για απελευθέρωση από την αυστριακή τυραννία εξέφραζε τα αισθήματά του με διάφορες καθημερινές εκδηλώσεις. Τα πνεύματα εντάθηκαν όταν κυκλοφόρησαν διαδόσεις ότι το βασιλικό ζεύγος –και μαζί η κυβέρνηση Μιαούλη– ευνοούσε τους Αυστριακούς.

Οι αντιδράσεις εντάθηκαν ακόμα περισσότερο, όταν έγινε γνωστό πως η κυβέρνηση σκόπευε να επιτρέψει την ανάρτηση της ελληνικής σημαίας σε αυστριακά πλοία και, ακόμα περισσότερο, όταν διέρρευσαν πληροφορίες στον παρισινό Τύπο, στην *Courrier de Dimanche* για μυστική συμφωνία Τουρκίας και Αυστρίας. Με τη συμφωνία αυτή, η Αυστρία αναλάμβανε την υποχρέωση να ενισχύσει με στρατό την Τουρκία σε περίπτωση που ξεσπούσαν στη Βαλκανική κινήματα εναντίον της. Ταυτόχρονα, εγγυάτο την τήρηση ουδέτερης στάσης απέναντι στην Ελλάδα, σε περίπτωση παρόμοιων επαναστατικών κινήματων των υπόδουλων Ελλήνων, εφόσον ο Όθωνας ήταν πιστός σύμμαχος της αυστριακής κυβέρνησης. Το θέμα πήρε μεγάλες διαστάσεις και έφτασε σε συζήτηση στη Βουλή, όπου ο Ραγκαβής, ως Υπουργός ακόμα, δήλωνε ανεπιφύλακτα, ότι πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να παραμείνει ουδέτερη και διαβεβαίωνε ταυτόχρονα ότι τις ίδιες υποσχέσεις είχε δώσει και στους πρεσβευτές των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, που τον είχαν επισκεφθεί.¹⁷⁸ Στην έκθεσή του ως βουλευτής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόνιζε ότι η Ελλάδα την περίοδο αυτή βρέθηκε σε δύσκολη θέση, με άμεσες πολιτικές και διπλωματικές συνέπειες, για τις οποίες έπρεπε επιμελώς να προετοιμαστεί. Αν και ο πόλεμος που ξέσπασε μεταξύ Γαλλίας και Αυστρίας, με αφορμή την πολιτική ανάπλαση της Ιταλίας, δεν επηρέαζε άμεσα την Ελλάδα, η ελληνική κυβέρνηση κράτησε ουδέτερη στάση απέναντι στα αντιμαχόμενα μέρη, προκειμένου να μην κατηγορηθεί για αφροσύνη και προδοσία των εθνικών συμφερόντων της. Εξάλλου, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επιθυμούσαν ούτε την εμπλοκή της Τουρκίας, ούτε της Ελλάδας στην εν λόγω διένεξη και επιδίωκαν

¹⁷⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 18/1857: Πρεσβεία Ελλάδος εν Λονδίνω, εν Παρισίοις, εν Πετροπόλει, αρ. εγγράφου 102, εμπιστευτική επιστολή Σπ. Τρικούπη προς Α. Ραγκαβή στις 22 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου 1857.

¹⁷⁸ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σ. 186.

την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους και την ουδετερότητα της Ελλάδας, εξασφαλίζοντας έτσι, ηρεμία και αταραξία στην Ανατολή, την οποία ήθελαν να ελέγχουν, η κάθε μία με τον δικό της τρόπο. Σε διαφορετική περίπτωση, αν η Ελλάδα δεν διατηρούσε την εξαγγελθείσα ουδετερότητα, τότε κυρίως η Γαλλία, λόγω της θέσης της στην εν λόγω διένεξη, δεν θα ήταν δυνατόν να μείνει αμέτοχη. Ο Ραγκαβής γνώριζε αρκετά καλά τις προθέσεις αυτές και η δική του στάση, ως Υπουργός της κυβέρνησης, φαίνεται ξεκάθαρη και ρεαλιστική: η Ελλάδα ήταν ένα μικρό, νεοσύστατο κράτος στην άκρη της Βαλκανικής και, ως εκ τούτου, αδύναμο να αντιδράσει στις προθέσεις των μεγάλων, παρ' όλες τις προόδους που έχει να επιδείξει προς την Ευρώπη.

Οι εσωτερικές αναταραχές ήταν καθημερινό φαινόμενο. Ένα από τα σοβαρότερα επεισόδια, τα γνωστά «Σκιαδικά», σημειώθηκε στις 10 Μαΐου 1859. Έμμεσος υποκινητής αυτής της εκδήλωσης ήταν ο Ραγκαβής, ο οποίος λίγες μέρες πριν την παραίτησή του από το Υπουργείο, σε μια οικογενειακή συζήτηση μίλησε για την ανάγκη οι ανώτερες τάξεις της κοινωνίας να υποστηρίξουν την εγχώρια παραγωγή. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε η προμήθεια ενός εμπορικού καταστήματος με «σκιάδια», κατασκευασμένα στη Σίφνο. Ο Ραγκαβής, συζητώντας με την οικογένειά του, εξέφρασε την άποψη ότι θα ήταν δείγμα πατριωτισμού αν ένα μέρος των νέων της Αθήνας, αντί να αγοράζουν γαλλικά και ιταλικά αντίστοιχα προϊόντα, αγόραζαν τα ψάθινα καπέλα της Σίφνου. Ο γιος του, Κλέων, μετέφερε την ιδέα στους συμμαθητές του στο γυμνάσιο. Οι μαθητές δέχτηκαν με ενθουσιασμό την ιδέα και αγόρασαν όλοι ψάθινα καπέλα από τη Σίφνο, στολισμένα με λευκές και γαλάζιες κορδέλες. Όμως, σε έναν κυριακάτικο περίπατο οι εισαγωγείς καπέλων από το εξωτερικό, οι οποίοι είχαν ζημιωθεί οικονομικά, έστειλαν υπαλλήλους τους με αστεία και κουρελιασμένα καπέλα για να διακωμώδησουν τους μαθητές, με αποτέλεσμα να προκληθούν επεισόδια. Ο Ραγκαβής περιγράφει το επεισόδιο, όπου ο αστυνομικός διευθυντής που περνούσε εκείνη τη στιγμή από εκεί και συνομιλούσε με τον αυλάρχη:

...χωρίς να ἔλθῃ πρὸς ἐμέ, ἐμακρύνθη καὶ πρὶν ἢ τὸν ἀνεύρω καὶ τὸν καλέσω, φοβηθεὶς, ἢ ἰδὼν ἀρχομένην τὴν σύγκρουσιν, ἐπέπεσεν, ὅπως ἀκρίτως καὶ παρὰ πᾶν δίκαιον, οὐχὶ ἐπὶ τῶν διὰ ποταπὴν κερδοσκοπίαν προκαλεσάντων αὐτὴν ὑπηρετῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ὕβρισθέντων μαθητῶν, οἵτινες εἶχον ἐνεργήσει κατ' εὐγενῆ καὶ πάσης ὑποστηρίξεως ἀξίαν ἔμπνευσιν, ἐκδιώξας δ' αὐτοὺς βιαίως, συνέλαβε καὶ τινὰς καὶ τοὺς ἐφυλάκισε.¹⁷⁹

Όπως αναφέρει ο Οδυσσέας Δημητρακόπουλος στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σχετικά με το γεγονός, ο αστυνομικός είχε λόγο να στραφεί αποκλειστικά ενάντια στους μαθητές και όχι στους πληρωμένους υπαλλήλους. Είχε πληροφορίες ότι «κακοβούλως υπεβλήθη εἰς τοὺς νέους ἡ ἰδέα ὅτι συνέπεια τῆς πολυτελείας τῆς Αὐλῆς ἦτο ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀκριβῶν ἐκείνων πύλων καὶ ἡ διάδοσις αὐτῆ εὐκόλως πιστευθεῖσα

¹⁷⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 6.

ἐξηρέθησε τὴν ἀπειρόκακον νεότητα». Υπάρχει μαρτυρία, ὅτι ὁ αστυνομικός διευθυντής Δημητριάδης, ἀπὸ καιρὸ «θέλων νὰ πωλήσῃ ἐκδούλευσιν εἰς τὴν βασιλείαν, ἐπεμελήθη νὰ φέρῃ μεταξὺ τῶν φοιτητῶν διαίρεσιν καὶ κατώρθωσε πράγματι νὰ διαίρῃ αὐτοὺς εἰς Γαριβαλδινούς καὶ Αὐστριακοὺς». (Οἱ «Γαριβαλδῖνοι» φοροῦσαν τὰ ψάθινα σιφνέικα σκιαδία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκτοτε ὀνομάστηκαν «σκιαδιστῆς» ἐνῶ οἱ «Αὐστριακοὶ» ἄσπρα ψηλά καπελά).¹⁸⁰ Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη οἱ διαδηλώσεις ἐντάθηκαν καὶ τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας, ἓνα σῶμα διαδηλωτῶν περικύκλωσε τὴν οἰκίαν τοῦ Υπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, Κ. Προβελέγγιου, προκειμένου νὰ ἀποφυλακιστοῦν οἱ φοιτητῆς. Ὁ Ραγκαβῆς ἀναφέρει σχετικὰ:

...τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον συνεκλήθη ἀμέσως καὶ ἐκτάκτως, καὶ ἡ θέσις ἦν δεινὴ, διότι δύσκολον μὲν ἐκρίνετο νὰ ληφθῶσιν αὐστηρὰ μέτρα κατὰ τῶν τέκνων πασῶν τῶν διαπρεπεστέρων οἰκογενειῶν, ἅτινα ἐφαίνοντο ἀπόφασιν ἔχοντα νὰ μὴ ἐνδώσωσιν, ἀσύμφορον δὲ νὰ ὑποχωρήσῃ ἡ κυβέρνησις ἐνώπιον στασιαζόντων μαθητῶν. Ἐγὼ ὅμως δι᾽ ἰσχυρίσθημι ὅτι τὸ πάντων ἀσυμφερότερον ἐστὶ τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἄδικον ἡ κυβέρνησις, ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὸ ἄδικον αὐτὴ ἔπραξε διὰ τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας, ὅστις ἐπρότεινα νὰ ἐπιπληχθῇ, εἰ καὶ ἦν ἐκ τῶν φίλων μου, οἱ δὲ φυλακισθέντες νέοι ἀμέσως ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Τοῦτο καὶ ἐγένετο μέχρι τέλους¹⁸¹

Ὅμως οἱ διαδηλώσεις συνεχίστηκαν καὶ τὴν ἐπόμενη μέρα ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Οἱ διαδηλωτῆς ζητοῦσαν τὴν παύση τοῦ αστυνομικοῦ διευθυντῆ, ὡστόσο, δὲν πήραν πειστικὰς ἀπαντήσεις ἀπὸ τὸν Υπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ ζήτησαν νὰ δουν ἀπευθείας τὸν Ὁθωνα. Ὁ βασιλιάς τοὺς ἀρνήθηκε ὁποιαδήποτε συνάντησιν, γεγονός που ἐξερέθισε ἰδιαίτερα τὴν κατάστασιν. Τελικὰ, τὰ αἰτήματα τῶν διαδηλωτῶν ἰκανοποιήθηκαν με τὴν παύση τοῦ Δημητριάδου καὶ τὴν ἀποφυλάκισιν μαθητῶν καὶ φοιτητῶν. Ἡ ἐκδήλωσις αὐτὴ σηματοδότησε τὴν νίκη ἀπέναντι σὲ ἀπολυταρχικὰς μεθόδους καὶ ἐνίσχυσε τὸν ἀντιδυναστικὸν ἀγῶνα. Οὐσιαστικὰ, τὰ «Σκιαδικὰ» ἀπέτελεσαν τὴν ἀπαρχὴν γιὰ τὰ μετέπειτα γεγονότα που ὡδήγησαν ἐξῶς τὸν Ὁθωνα.

Γιὰ τὴν στάση τοῦ Ραγκαβῆ ἀπέναντι ἐξῶς τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας δὲν μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀσφαλῆ συμπεράσματα, τουλάχιστον ἀπ' αὐτὰ που ὁ ἴδιος ἀναφέρει ἐν τῇ Ἀπομνημονεύματι του. Τὸ σίγουρον εἶναι, καὶ αὐτὸ φαίνεται ἐν ἀρκετὰ κείμενά του, ὅτι διάκειται θετικὰ ὑπὲρ τοῦ πολιτεύματος τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας, ἔχοντας πολὺ καλὰς σχέσεις, τόσο με τὸν Ὁθωνα ὅσο καὶ με τὸν Γεώργιον Α'. Ὁστόσο, δὲν διευκρινίζει ἀν ἦταν ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἐξῶσις. Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς που σχολιάζει πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρνητικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ὁθωνα, λέγοντας ὅτι ἦταν ἀμελής, δὲν ὑπέγραφε τὰ νομοσχέδια, με ἀποτέλεσμα νὰ χρονίζουσιν θέματα ἀμεσῆς προτεραιότητος κ.ά.. Ὁ-

¹⁸⁰ Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὁ.π., τόμ. ΙΓ', σ. 186.

¹⁸¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 7.

στόσο, σχεδόν πάντα προσπαθούσε να υπερασπίσει πολλές από τις ενέργειες του εκθρονισθέντος βασιλιά.¹⁸²

Η έξωση του Όθωνα δημιούργησε πολιτικό κενό, ενώ η κυβέρνηση δίσταζε να προχωρήσει στην εκλογή νέου βασιλιά, προσπαθώντας να εκτιμήσει και τις διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και ίσως έτσι να εξοικονομήσει χρόνο και οφέλη από τη νέα εκλογή. Ο Ραγκαβής μέσω της *Ευνομίας* αρχικά υποστήριξε την εκλογή του Αλφρέδου, δευτερότοκου γιου της βασίλισσας της Αγγλίας, Βικτωρίας, η οποία λίγα χρόνια πριν είχε παρόμοιες βλέψεις για τον εαυτό της. Μετά όμως από την άρνησή του, υποστήριξε την υποψηφιότητα του δούκα της Ομάλης, ο οποίος είχε μεν κακές σχέσεις με τον αυτοκράτορα της Γαλλίας και είχε εγκατασταθεί στην Αγγλία, ωστόσο θεωρούσε ότι η εκλογή του θα αποτελούσε θετική εξέλιξη και για τη γαλλική αυτοκρατορική διαδοχή.¹⁸³

Οι Μεγάλες Δυνάμεις κατέληξαν στην εκλογή του Γεωργίου, δευτερότοκου γιου του βασιλιά της Δανίας. Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται να δυσαρεστήθηκε απ' αυτή την εκλογή και στην *Ευνομία* έγραφε ότι θα έπρεπε πολύ σύντομα ο νέος βασιλιάς να αναλάβει τα καθήκοντά του, ώστε να βγει η χώρα από την αναρχία στην οποία είχε περιέλθει αυτό το διάστημα:

Ὡς ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐνεστώσης κρίσεως ἐπρέσβευσα, τὸ μᾶλλον κατεπεῖγον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐστὶ νὰ ἐξέλθῃ ὅσον τάχιον τῆς ἐπισφαλοῦς αὐτῆς θέσεως. Δὲν ἤξεύρω τί ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ Βασιλέως τῆς Δανίας. Δὲν εἶναι ὁ Δουξ τῆς Ὠμάλης, οὐδὲ δύναται νὰ μᾶς φέρῃ ἅ ἐκεῖνος πλεονεκτήματα. Ἀλλ' εἶναι Βασιλεὺς, ὑπὸ τῆς Εὐρώπης ἐγκαθιστάμενος καὶ ἀναγνωριζόμενος· εἶναι ἐγγύησις παύσεως τῆς ἀναρχίας καὶ ἐπανόδου τῆς νομίμου τάξεως. Τοῦτο ἐστὶ τὸ προϋργιαίτατον, καὶ ἀπὸ τῆς σήμερον ἢ «Εὐνομία» θὰ συνηγορήσῃ ὑπὲρ τῆς ταχίστης αὐτοῦ ἀναγνωρίσεως.¹⁸⁴

Με την εκλογή του νέου βασιλιά, συνδέεται και ένα εξαιρετικά σπουδαίο για την Ελλάδα γεγονός, αυτό της ένωσης των Ιονίων νήσων. Μέχρι τη στιγμή εκείνη είχαν μεσολαβήσει πολύχρονες συζητήσεις, διαπραγματεύσεις και πρωτόκολλα, ενώ στο εσωτερικό των νησιών είχαν αρχίσει να εκφράζονται έντονες διαμαρτυρίες.

¹⁸² «Ποῖα ἦσαν τὰ ἐγκλήματα τοῦ ἐκθρονισθέντος Ὀθωνος οὐδεὶς τῶν ἐπαναστατῶν ποτε ὥρισεν, ἢ καὶ ἂν τινες εἶπον τὰ μὲν, ἄλλοι εἶπον ἕτερα, ἀλλ' οἱ πλείστοι κἂν εἰς ἓν συνεφώνουν, ὅτι δὲν ἐξέλεγε καταλλήλους ὑπουργοὺς· καὶ τῶ ὄντι, ὡς συνταγματικὸς Βασιλεὺς, τί ἄλλο ἐγκλημα ἐδύνατο νὰ ἔχη; Οὐδὲ κἂν τὸ ὅτι κατεπάτει τὸ Σύνταγμα, διότι, ἐν κράτει συνταγματικῶ, οὐχὶ ὁ Βασιλεὺς καταπατεῖ τὸ Σύνταγμα, ἀλλ' οἱ Ὑπουργοί. Οἱ ἐπαναστάντες λοιπόν, ἵνα ἐπανορθώσωσι τὰ ἐπὶ Ὀθωνος κακῶς ἔχοντα, ἀφ' ὅτου ἀνέλαβον τὴν διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων, ἤλλασον ἀλλεπαλλήλους Ὑπουργοὺς μεθ' Ὑπουργοῦς, τοὺς πλείστους λαμβάνοντες μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐπὶ Ὀθωνος ὑπουργευσάντων». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 114.

¹⁸³ Αναφορικά με την εκλογή του δούκα της Ομάλης, υπάρχει σχετική αλληλογραφία του Ραγκαβή με τον Δούκα, προκειμένου να τον πείσει να θέσει υποψηφιότητα. Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/27/1860-1864/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

¹⁸⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 111.

Κατά την περίοδο της θητείας του Ραγκαβή στο Υπουργείο των Εξωτερικών, είχαν αρχίσει κάποιες «μικροεπαναστατικές» ενέργειες στα Επτάνησα, με απώτερο σκοπό την ένωση με την Ελλάδα. Ήδη από το 1848 το μεγάλο επαναστατικό κύμα που είχε ταράξει την Ευρώπη δεν άφησε ανεπηρέαστα τα νησιά, ώσπου το 1849 με την παραχώρηση ενός νέου, πιο φιλελεύθερου, συντάγματος, οι απαιτήσεις για ένωση αυξήθηκαν. Την περίοδο αυτή στα Επτάνησα, από διάφορες πλευρές, είχε ξεκινήσει η συζήτηση για το καθεστώς των νησιών και, κατ' επέκταση, για την ένωση με την Ελλάδα. Η συμμετοχή πλέον στο κοινοβούλιο των Ιονίων νήσων μεταρρυθμιστών και ριζοσπαστών, που επιδίωκαν την ένωση με την Ελλάδα, είχε δημιουργήσει τις σχετικές προϋποθέσεις για τη συγκεκριμένη εξέλιξη. Η βρετανική κυβέρνηση, προκειμένου να διερευνήσει την εκεί πολιτική κατάσταση και τις σχέσεις προστασίας με τον επτανησιακό λαό, αποφάσισε το 1858 να στείλει στα Ιόνια νησιά με ειδική αποστολή τον Ουίλλιαμ Γλάδστων, φημισμένο λόγιο και πολιτικό άντρα, με σκοπό να εντοπίσει τα αδύνατα σημεία του κυβερνητικού συστήματος και τις αιτίες τους και να εισηγηθεί μέτρα για τη βελτίωση του πολιτεύματος.¹⁸⁵ Ο Γλάδστων θα περιοδεύσει σε όλα σχεδόν τα Επτάνησα και θα γίνει δεκτός με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από τους κατοίκους, οι οποίοι έλπιζαν ότι βρισκόταν εκεί με σκοπό να καλλιεργήσει το έδαφος για την ένωση με την Ελλάδα.¹⁸⁶ Ο Σπ. Τρικoupης επισημαίνει στον Ραγκαβή σχετικά με το ζήτημα:

Τὸ ζήτημα τῆς Ἐπτανήσου ἔλαβεν ἀπὸ τινῶν ἡμερῶν ὡς εἶδαμεν νέαν μορφήν. Δὲν πρόκειται, ὡς ἐπισημάνθη ἐξ ἀρχῆς, οὔτε διαμελισμὸς τῶν νήσων, οὔτε μεταβίβασις τῶν πέντε εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, οὔτε ὁ ἐξαγγελισμὸς τῶν λοιπῶν δυό. Ἡ ἡμεπίσημος ἀγγελία, ἦν σὰς ἀπέστειλα, ἡ κοινοποίησις τοῦ ἐπὶ τῶν ἀποικιῶν ὑπουργοῦ πρὸς τὸν μέγαν ἀρμοστήν ἐπὶ τῇ ἀποστολῇ τοῦ Κυρίου Γλάδστων, ἦν ἡ ἐφημερις τῶν Κορυφῶν ἐδημοσίευσεν, ἡ ἐγκύκλιος τοῦ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ πρὸς τὸν Πρέσβη τῆς Ἀγγλίας ἐπὶ κοινοποιήσει αὐτῆς πρὸς τὰς αὐτὰς παρ' οἷς ἐδρεύουν, καὶ ἡ προλαλιὰ τοῦ κυρίου Γλάδστων πρὸς τὸ νομοτελεστικὸν τῆς Ἐπτανήσου, ἦν πρὸ ἡμῶν βεβαίως ἀνεγνώσατε, ὅλα ταῦτα οὐδεμίαν μᾶς ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι οἰαδήποτε μεταβολὴ καὶ ἂν ἐπέλθῃ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ τὸ αὐτονομιμότερον, ἡ μεταβολὴ αὐτῆ θά

¹⁸⁵ Για το καθεστώς των Ιονίων Νήσων και για τις εξελίξεις από το 1832 μέχρι την Ένωση, βλ. Μοσχονάς Νικόλαος, «Το Ιόνιο κράτος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 213. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση της Αγγλικής Γιαννάτου στη διδακτορική της διατριβή «Επτανησιακός ριζοσπαστισμός 1848-1865», ΕΚΠΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2004.

¹⁸⁶ Ο πρόξενος της Ζακύνθου Κ. Φραγκούδης στις 6 Δεκεμβρίου 1858 αποστέλλει στον Ραγκαβή μια αφίσα που έγραφε: «ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΖΗΤΩ Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝ ΓΛΑΔΣΤΩΝ. ΟΙ ΖΑΚΥΝΘΙΟΙ», ενώ του επισημαίνει ότι ο Γλάδστων έγινε τιμητικά δεκτός από τους Ζακυνθινούς και ότι εξέφρασε τη θέλησή του για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: ακακ Α1/1858: Πρεσβεία Ελλάδος εν Λονδίνω – εν Κων/πόλει, αρ. εγγράφου 194.

ένεργηθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς συνθήκης τοῦ 1815, ὃ ἐστὶ διατηρουμένης τῆς ἀγγλικῆς προστασίας.¹⁸⁷

Τελικά, τα Ἰόνια νησιά, ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ προστασία με τὴν παράδοσή τους ἀπὸ τὸν ἀρμοστή Ἡρρίκο Στορκς στὸν ἐκτακτὸ ἀπεσταλμένο τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, Θρασύβουλο Ζαΐμη, στὶς 21 Μαΐου 1864.

¹⁸⁷ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ Α1/1958: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Λονδίνω – ἐν Κων/πόλει, αρ. ἐγγράφου 131, ἐπιστολὴ τοῦ Σπ. Τρικούπη πρὸς τὸν Α. Ραγκαβὴ στὶς 26 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1858. Ἀρκετὲς ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὴ θέση καὶ τὴ στάση τῆς Ἀγγλίας ἀπέναντι στὸ θέμα τῆν ἔνωσης τῶν Ἑπτανήσων με τὴν Ἑλλάδα, μποροῦμε νὰ βροῦμε στὴν ἀλληλογραφία Σπ. Τρικούπη καὶ Α.Ρ. Ραγκαβὴ στὸ Ἀρχεῖο Σπ. Τρικούπη στὸ Ε.Λ.Ι.Α., ὅπου φυλάσσεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀρχείου τῆς οἰκογένειας Τρικούπη.

2.6.2. Άλλες δραστηριότητες. Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών

Την περίοδο αυτή ο Ραγκαβής θα περιοδεύσει στα Επτάνησα με τελικό προορισμό την Κέρκυρα. Η διαμονή του εκεί θα είναι αρκετά εποικοδομητική, θα συναντηθεί με εξέχουσες προσωπικότητες της κερκυραϊκής και γενικά της επτανησιακής κοινωνίας, ενώ θα παραστεί στην ψηφοφορία και στην τελετή της Βουλής για την ένωση με την Ελλάδα. Εκεί θα συναντηθεί και με την οικογένειά του, η οποία επιστρέφει στην Ελλάδα, ύστερα από μακρά διαμονή στη Γερμανία και στην Αγγλία. Η επιστροφή του στην Αθήνα θα συμπέσει με την άφιξη του νέου βασιλιά, Γεωργίου Α'.

Κατά τα έτη 1864 και 1865, ο Ραγκαβής θα επιδοθεί στη μετάφραση των *Παράλληλων Βίων* του Πλουτάρχου, καθώς και στη συγγραφή του δράματος *Παραμονή* –το οποίο θα ανέβει στο θέατρο στις 5 Φεβρουαρίου 1867, προκειμένου να ενισχύσει την επανάσταση των Κρητών–, και της *Ιστορίας της Αρχαίας Καλλιτεχνίας*, που αποτελείτο κυρίως από τις παραδόσεις των μαθημάτων του στο Πανεπιστήμιο.

Οι αρμοδιότητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θα αυξηθούν, όταν το καλοκαίρι του 1866 διορίζεται πρύτανης. Ο Γεώργιος Α' θα τον επιλέξει ανάμεσα σε δύο ακόμα υποψηφιότητες, του Ιωάννη Παπαδάκη και του Διονυσίου Αιγινήτη. Τον πλαισιώνουν ως αντιπρύτανης ο Μιλτιάδης Βενιζέλος, οι κοσμήτορες της Θεολογικής, Νομικής, Ιατρικής και Φιλοσοφικής, Παναγιώτης Ρομπότης, Νικόλαος Σαρίπολος, Χ. Τυπάλδος-Πρετεντέρης και Στέφανος Κουμανούδης, αντίστοιχα, καθώς και οι συγκλητικοί, Φίλιππος Ιωάννου, Παύλος Καλλιγιάς, Βασίλειος Οικονομίδης και Δημήτριος Ορφανίδης.

Η επίσημη τελετή εγκαθίδρυσης των νέων αρχών του Πανεπιστημίου έγινε τη 16^η Οκτωβρίου του 1866. Ο Μιλτιάδης Βενιζέλος, τακτικός καθηγητής της Μαιευτικής, παρέδωσε την πρυτανεία στον Ραγκαβή, σχολιάζοντας, πέραν των φιλοφρονήσεων για τον μέλλοντα πρύτανη, ότι η Ελλάδα αναγνωρίζοντας την ισότητα και την ελευθερία των ανθρώπων, θέλει στο μέλλον να φοιτούν στο Πανεπιστήμιο ημεδαποί και όχι αλλοδαποί, καθ' όσον όλοι θα πρέπει να ανήκουν σε ένα και μόνο κράτος, το ελληνικό. Τόνιζε έτσι άμεσα την ανάγκη για εθνική ολοκλήρωση και προσάρτηση των «αλύτρωτων» περιοχών, αλλά και τον εν γένει ρόλο στο θέμα αυτό του Πανεπιστημίου από την αρχή της λειτουργίας του.¹⁸⁸ Το Πανεπιστήμιο ήταν εθνικό και αυτόν τον εθνικό του χαρακτήρα

¹⁸⁸ Συγκεκριμένα αναφέρει τα εξής: «Καταβαίνων νῦν ἀπὸ τῆς ἔδρας ταύτης, παραδίδω καὶ δημοσίᾳ τὴν ἀνωτάτην Ἀρχὴν τοῦ Πανεπιστημίου εἰς τὸν ἀξιότιμον καὶ πολυμαθὴ διάδοχόν μου. Εὐχομαι δὲ κατερχόμενος τὴν τελευταίαν καὶ μόνην τῆς ψυχῆς μου εὐχήν, ἥτις κατὰ τὴν ἐνδόμυχόν μου πεποίθησιν ὅσον οὐπω πληρωθῆσεται, καθόσον στηρίζεται εἰς τὸ δίκαιον καὶ εἶναι ὁ διακαὴς πόθος καὶ ἡ εὐχὴ ἑκατομμυρίων ψυχῶν, ὑπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας πιεζομένων, καὶ ἐξαιτουμένων τὴν ἀναγνώρισιν τῶν πολυτίμων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἰσότητος καὶ τῆς Ἐλευθερίας· εὐχομαι λοιπόν, ὥστε οἱ ἐν τῷ μέλλοντι Πρυτάνεις ν' ἀναφέρωσιν ἀπὸ τῆς ἔδρας ταύτης εἰς τὸν ἐπέτειον αὐτὸν λόγον, ὅτι οἱ προσερχόμενοι νὰ ἐγγραφῶσιν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἡμῶν νέοι εἶναι ἅπαντες ἡμεδαποί, οὐδεὶς δ' ἄλλοδαπός, καθόσον ἅπαντες ἀνήκουσιν εἰς ἓν καὶ μόνον Κράτος, τὸ Ἑλληνικόν, εἰς τὸ ὅποιον ἢ παρὰ τοῦ Θεανθρώπου κηρυχθεῖσα ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, καὶ ἢ παρὰ τῆς ἐσπερίας Εὐρώπης ἀναγνωρισθεῖσα καὶ ἐφαρμοσθεῖσα ἀρχὴ τῶν ἐθνικότητων συνήνωσεν ἀπάσας τὰς χώρας, ὅσαι ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου χρόνων ὑπῆρξαν Ἑλληνικαί, καὶ τῶν ὁποίων τὰ βλέμματα εἶναι

προέβαλλε προς όλες σχεδόν τις κατευθύνσεις. Έτσι, τόσο οι πανηγυρικές εκδηλώσεις όσο και το πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου είχαν ως κατεύθυνση την εθνική ολοκλήρωση του νέου κράτους και τη σύνδεσή του με την αρχαιοελληνική και βυζαντινή παράδοση.

Ο Ραγκαβής την ημέρα που αναλαμβάνει τα καθήκοντα του πρύτανη, εκφωνεί λόγο «περί αρχαίας αγωγής, παραβαλλομένης προς την σημερινήν». Μ' αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να επισημάνει τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το Πανεπιστήμιο στη δύσκολη φάση που διανύει το ελληνικό κράτος, εν μέσω σοβαρών εθνικών προβλημάτων, όπως αυτό του Κρητικού Ζητήματος. Κάνει κυρίως λόγο για την πνευματική καλλιέργεια της νεολαίας, προκειμένου να αποκτήσει ελληνική παιδεία και «ελληνοπρεπές φρόνημα». Στην αναφορά του αυτή, συνδέει εμμέσως πλην σαφώς τους πρόσφατους αγώνες για ανεξαρτησία, με τη φύση της ανδρείας του Έλληνα από αρχαιοτάτων χρόνων και καλεί τους φοιτητές να δουλέψουν για το μέλλον της πατρίδας τους, ώστε να την καταστήσουν «φάρο του πολιτισμού εν τη Ανατολή». Υποστηρίζει επίσης ότι η ενότητα του ελληνικού έθνους θα επιτευχθεί μέσω της παιδείας, ενώ θεωρεί ότι η νέα παιδεία δεν είναι κατώτερη της αρχαίας. Εδώ ο Ραγκαβής αναδεικνύεται σ' έναν από τους υπέρμαχους της Μεγάλης Ιδέας, ακολουθώντας κατά μία έννοια το ιστορικό σχήμα του συναδέλφου του, Κωνσταντίνου Παπαροηγόπουλου.¹⁸⁹

έστραμμένα προς τὸν φαεινὸν τοῦτον τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων ἀστέρα. Τρισόλβιος δὲ ὁ Πρύτανης ἐκεῖνος, ὅστις ἀπὸ τοῦ Πανελληνίου τούτου βήματος κηρύξει εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον, ὅτι οἱ ἄλλοτε ἄλλοδαποὶ καλουμένοι παῖδες τῶν Ἑλλήνων, ὑψαύχενες καὶ ὑπερήφανοι διὰ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν, προσέρχονται καὶ ἐγγράφονται ἐν τῷ μητρώῳ τοῦ Πανεπιστημίου ὡς Ἕλληνες ἐλεύθεροι, καὶ ὅτι πάντες ἡμεδαποὶ ἀναγνωρίζονται καὶ καλοῦνται. Γένοιτο!». «Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῆς 15^{ης} Οκτωβρίου 1866, ἡμέρα τῆς ἐπισήμου ἐγκαθιδρύσεως τῶν νέων ἀρχῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὑπὸ τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ τῆς μαιευτικῆς καὶ διευθυντοῦ τοῦ μαιευτηρίου, Μιλτιάδου Βενιζέλου, παραδίδοντος τὴν πρυτανείαν ἐν τῷ διαδόχῳ αὐτοῦ, κυρίῳ Ἀλεξάνδρῳ Ρ. Ραγκαβῆ, τακτικῷ καθηγητῆ τῆς Ἀρχαιολογίας», τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Ἐν Αθήναις 1867, σσ. 76-77. Πηγή: Ἱστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Αθηνῶν.

¹⁸⁹ Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν κάποια ἀποσπάσματα τοῦ λόγου που ἐκφώνησε ὁ Ραγκαβής στὴς 16 Οκτωβρίου 1866: «Διὰ τῆς ἐπιεικοῦς ἐμπιστοσύνης τῶν συναδέλφων μου, καὶ διὰ τῆς Βασιλικῆς ἐπινεύσεως κληθεὶς νὰ διαδεχθῶ εἰς τὴν Πρυτανείαν ἄνδρα διακεκριμένως αὐτὴν διεξάγοντα, μετὰ συγκινήσεως ἀναλαμβάνω τὴν ἐνιαύσιον διοίκησιν τοῦ ἀνωτάτου τούτου παιδευτηρίου, εἰς οὗ τὴν ἴδρυσιν μέγα καύχημα τοῦ βίου μου θεωρῶ, ὅτι εἰργάσθην εἰς ἕκ τῶν πρώτων, ἤδη πρὸ τριακονταετίας, καὶ εἰς ὃ πρὸ εἰκοσιδύο ἐτῶν ἐλάχιστος χρῆσθεις λειτουργός, οὐδ' ὑπὸ τῶν σπουδαιοτέρων τῆς πολιτείας ὑπηρεσιῶν ἐπὶ στιγμὴν κἄν ἠνέχθην ν' ἀποτραπῶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πρὸς αὐτὸ καθήκοντων μου· διότι τὸ Πανεπιστήμιον εἶναι τῶν ἔθνικῶν ἡμῶν ἐλπίδων ἢ κιβωτός, καὶ τὸ ἔρεισμα συγχρόνως καὶ τὸ κορυφῶμα τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἡμετέρας αὐτονομίας, τῆς εἰς μαρτύρων καὶ εἰς ἡρώων αἵματα ἰδρυθείσης. ...Οἱ ἐνταῦθα συρρέοντες νέοι Ἕλληνες πέπεισμαι ὅτι κατανοοῦσι τί ὀφείλουσιν εἰς ἑαυτούς, τί εἰς τὸν ἀνοιγόμενον αὐτοῖς διανοητικὸν τοῦτον ξενῶνα, καὶ τί εἰς τὴν αὐτοῖς ἐνατενίζουσαν πατρίδα ἐν γένει. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πατριωτισμοῦ αὐτῶν, τοῦ πρωτοβλάστου τούτου ἄνθους τῶν νέων εὐγενῶν καρδιῶν, εἰς οὐδένα ἐπιτρέπεται ν' ἀμφιβάλλῃ. Ἐλπίζω δέ, ὅτι καὶ ἡ κρίσις αὐτῶν εἶναι ἰκανῶς ἀνδρική, ὥστε νὰ κατανοῶσιν ὅτι οὐχὶ διὰ πατάγου λόγων, οὐχὶ δι' ἀπερισκέπτων ὁρμῶν ἐκδηλοῦσι τὴν πρὸς τὴν πατρίδα στοργήν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀξήσεως τῆς ἀξίας τοῦ πολυτιμοτέρου αὐτῆς θησαυροῦ, ὅστις εἶναι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Οἱ υἱοὶ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ἀποδουόμενοι εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ἔσονται οἱ ἐργᾶται τῆς μελλούσης αὐτῆς ἐπιδόσεως καὶ ἂν ἐνταῦθα, ὅπου ἔχουσι πᾶν τὸ

Συνεχίζοντας τις ακαδημαϊκές του δραστηριότητες και τη συγγραφή κειμένων *Περί των Πολιτικών Αρχαιοτήτων*, θα συμμετάσχει παράλληλα σε διάφορες επιτροπές για τον χειμερινό τουρισμό, για τη συλλογή έργων τέχνης και βιομηχανίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα, ώστε να αποσταλούν στην παγκόσμια έκθεση με θέμα την ιστορία της εργασίας που θα πραγματοποιούταν στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1867, στην επιτροπή για την οικοδόμηση του Εθνικού Μουσείου, για την έκδοση των διδακτικών βιβλίων κ.ά.. Επίσης, με βασιλικό διάταγμα, στις 21 Δεκεμβρίου/2 Ιανουαρίου 1866, θα διοριστεί πρόεδρος της επί του Εθνικού Θεάτρου επιτροπής.¹⁹⁰

Ο Ραγκαβής θα μείνει εκτός της πολιτικής σκηνής, παρακολουθώντας όμως στενά τις εξελίξεις, ιδιαίτερα από τον Αύγουστο του 1866, όπου εντάθηκαν οι επαναστατικές ενέργειες στην Κρήτη. Με αφορμή το γεγονός αυτό, θα απευθύνει επιστολή προς τον Γεώργιο Α', εκθέτοντας τις ιδέες του για την κατάσταση των πραγμάτων. Η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι ο βασιλιάς είχε εμπλακεί σε μια κατάσταση όπου στην πραγματικότητα δεν έκανε αυτό που ο ίδιος θεωρούσε σωστό, αλλά δεχόταν αβασάνιστα ό,τι έπρατταν ή ήθελαν οι υπουργοί του, καθ' όσον ήταν «γνήσιοι δήθεν βλαστοί της εθνικής πλειοψηφίας», με αποτέλεσμα η βασιλεία να μετατρέπεται σε υπουργοκρατία, σε ένα είδος δημοκρατίας, ή, μάλλον, φατριοκρατίας που δεν υπόκειται σε κανέναν έλεγχο.

Εἶχε δ' ἀκούσει παρὰ τῶν περιστοιχισάντων τὸν θρόνον, ὧν οἱ πλείστοι ἦσαν τότε αὐτοὶ οἱ τὴν ἐπανάστασιν διενεργήσαντες, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ὅθων ἀπέτυχε καὶ ἀπεβλήθη, ἔπρεπεν ὁ νέος Βασιλεὺς νὰ πράττῃ ἐντελῶς τὰ ἐναντία, τῶν ὅσα ἐκεῖνος ἔπραττεν, ἵνα ἐπιτύχῃ. Ἐγὼ ὅμως ἐτόλμησα νὰ εἰπῶ ποτε εἰς τὴν Α.Μ. ὅτι, ἐξ ἐναντίας, ἂν θέλῃ νὰ πράττῃ ὅ,τι σωτήριον διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ συνᾶδον πρὸς τὴν Βασιλικὴν κλησὶν του, πρέπει νὰ βαίῃ

ἐνδόσιμον ὅπως προαλειφθῶσιν εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ βίου, ἐνστερνισθῶσιν ἀρετὴν καὶ ἐμφορηθῶσι παιδείαν, οὐδεὶς ἐστὶ λόγος ὅπως μὴ ἀναβιβάσωσιν ἐσαυθὺς τὴν πατριδα εἰς τὴν περιωπὴν, ἀφ' ἧς μακρὰ δουλεία τὴν εἶχε κρημνίσει, ἧς τὴν ὁδὸν ὅμως κατέκτησαν αὐθις καὶ διεκόμησαν οἱ ἥρωικοὶ αὐτῆς ἐλευθερωταί. Οὗτος ἐστὶν ὁ ὑψιστος καὶ εὐγενέστατος σκοπός, ᾧ νέοι, τῆς ἡμετέρας διαίτης ἐν τούτῳ τῷ σεμνῷ πανελληνίῳ ἰδρύματι. Θαρροῦντως χωρεῖτε πρὸς αὐτὸν, καὶ μὴ δειλιάτε, ἐκλαμβάνοντες αὐτὸν ὡς ἀνέφικτον. Τὰ ὑπὲρ πᾶν ἔθνος ὑψώσαντα τοὺς μεγάλους ἡμῶν προπάτορας, ἦσαν ἡ ἀνδρεία, ἦν τοῖς ἐνεφύσα ὁ ἐνθουσιασμός τῆς ἐλευθερίας, ἡ εὐγενὴς προσέτι τοῦ ἔθνους φύσις, ἡ ἰσορροποῦσα ζωηρὰν αἰσθησὶν μετὰ λαμπρᾶς εὐφύιας καὶ τέλος ἡ ἀγωγή καὶ παιδείαι τῶν ἀρίστων, ἡ τὴν Ἑλλάδα παρασκευάσασα εἰς πρωτοστάτην τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Καὶ τὸ μὲν αἰσθημα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐκκαιομένη ἀνδρεία ὅτι δὲν ἐσβέσθη παρὰ τοῖς ἀπογόνους, ἀποδείκνυσιν αὐτῇ ἡμῶν ἡ ἀνεξαρτησία, καὶ οἱ ἐξαισιοὶ ἀγῶνες πρὸς κατάκτησιν αὐτῆς καὶ συμπλήρωσιν. Ἡ δ' εὐγενὴς φύσις τοῦ ἔθνους, δῶρον θεόδοτον, οὐδόλως ὑπὸ τῶν συμφορῶν αὐτοῦ ἠλλοιώθη καὶ ἡ παιδεία τέλος, διὰ τοὺς θέλοντας σπουδαίως εἰς αὐτὴν νὰ ἐπιδοθῶσι, κατ' οὐδὲν ἑλαττοῦται σήμερον τῆς ἀρχαίας, ὡς θέλω προσπαθῆσαι νὰ δείξω διὰ βραχέων...». «Λόγος του νέου Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου κυρίου Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, εκφωνηθείς κατά την τελετὴν της εγκαθιδρύσεως των νέων ακαδημαϊκῶν αρχῶν, ἐνώπιον της Α.Μ. του Βασιλέως (τῆ 16 Οκτωβρίου 1866)», τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Ἐν Αθήναις 1867, σσ. 79-102. Πηγή: Ιστορικό Αρχεῖο Πανεπιστημίου Αθηνῶν.

¹⁹⁰ Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνῶν.

εις τὰ ἴχνη τοῦ προκατόχου του, ὅστις πάντοτε ἐνεπνέετο ὑπ' αἰσθημάτων τιμῆς καὶ πατριωτισμοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐνεργῆ δραστηριώτερον καὶ ἐν ταυτῶ συνεπέστερον. Οἱ Ὑπουργοί, εὖρόν ποτε εὐκαιρίαν νὰ τῶ εἰπῶ, ὀφείλουσι τὴν θέσιν των, οὐχὶ τοσοῦτον εἰς τὴν ἐθνικὴν πλειονοψηφίαν, ἣς ἤκιστα γνησίᾳ ἀντιπρόσωπος ἐστὶν ἡ τῆς Βουλῆς, ὡς αὕτη συνήθως ἐκλέγεται, ὅσον εἰς ραδιοουργίαν καὶ δωροδοκίαν, ἢ χρημάτων ἢ δημοσίων θέσεων ἢ κἄν ὑποσχέσεων. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο, ἀσθένεια ὄν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἐμφυῆς τῶ συνταγματικῶ πολιτεύματι, δυσκόλως δύναται νὰ ἐμποδίσῃ ὁ Βασιλεὺς, πρέπει κἄν νὰ χαλιναγωγῆ τὴν ὑπουργικὴν αὐθαιρεσίαν, προτιμῶν ν' ἀποπέμψῃ ὑπουργὸν παρὰ νὰ κυρώσῃ διὰ τῆς Βασιλικῆς του ὑπογραφῆς ὅ,τι ἢ συνειδησίς του θ' ἀπεδοκίμαζε.¹⁹¹

Οἱ σκέψεις αὐτές του Ραγκαβῆ περὶ τοῦ τρόπου διακυβέρνησης θέτουν κάποια βασικά ερωτήματα γιὰ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονταν τὸ πολίτευμα τῆς βασιλευόμενης δημοκρατίας, τὸ ὁποῖο επικράτησε μετὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864. Ἡ ἰσχὺς του πῆγαζε ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ βασιλιά ἦταν «περιορισμένη» σὲ ὅσα ἀναφέρονταν ρητὰ στὸ Σύνταγμα, ὅπως τὸ δικαίωμα διάλυσης τῆς Βουλῆς, ὁ διορισμὸς καὶ ἡ παύση των ὑπουργῶν, ἡ κήρυξη πολέμου καὶ ἡ υπογραφή των συνθηκῶν. Κατὰ τὴν παραπάνω ἀποψη τοῦ Ραγκαβῆ, ὁ βασιλιάς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ βασικὸς ρυθμιστὴς τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ νὰ ἐλέγχει τὶς πράξεις των ὑπουργῶν του.

Τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ συγγράψῃ στα γαλλικὰ δύο πολὺ ἀξιόλογα κείμενα μετὰ τίτλο, τὸ πρῶτο «*Un mot sur la question de l' Orient*», καὶ τὸ δεύτερο «*La Grèce ou la Turquie*», τα ὁποῖα ἐκδόθηκαν στὸ Παρίσι, μετὰ σκοπὸ νὰ ἐκφράσῃ δημοσίως τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα καὶ τὴ θέση τῆς Ἑλλάδας σὲ περίπτωσι κατάρρευσης τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.

¹⁹¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σσ. 166-167.

2.7. Ο Αλ. Ρ. Ραγκαβής ως Διπλωμάτης

2.7.1. Πρέσβης στην Ουάσινγκτον (Απρίλιος 1867-Ιούνιος 1868)

Το ξεκίνημα της διπλωματικής δραστηριότητας του Αλ. Ρ. Ραγκαβή θα συμπέσει μ' ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, την επανάσταση που ξέσπασε στην Κρήτη και το ζήτημα της ένωσής της με την Ελλάδα. Στο επίπεδο της πολιτικής, το γεγονός αυτό δραστηριοποίησε εντονότερα τις διπλωματικές αποστολές, δημιουργώντας νέες θέσεις σε χώρες που μέχρι τότε δεν υπήρχε διπλωματική αντιπροσώπευση.

Την περίοδο αυτή ξεκίνησε στη Βουλή ένας διάλογος σχετικά με την ψήφιση νομοσχεδίου για τη σύσταση νέων πρεσβειών. Έτσι, συστήνεται για πρώτη φορά ελληνική πρεσβεία στις Η.Π.Α.. Αρχικά έγινε πρόταση στον Ραγκαβή για τη θέση του έλληνα πρέσβη, την οποία όμως απέρριψε. Εν συνεχεία προτάθηκε ο Δημήτριος Καλλέργης, ο οποίος όμως λίγο καιρό αργότερα θα χάσει τη μάχη με τη ζωή, ύστερα από βαριά ασθένεια. Ο Ραγκαβής θεωρούσε τη διπλωματική αποστολή στην Ουάσινγκτον περιττή, καθώς οι Αμερικανοί, σεβόμενοι το «Δόγμα Μονρόε»,¹⁹² απείχαν από οτιδήποτε αφορούσε την Ευρώπη και το ίδιο επιθυμούσαν να συμβαίνει και από την πλευρά των Ευρωπαίων. Ωστόσο, ο βασιλιάς Γεώργιος Α' θα παροτρύνει και θα κάμψει τις αντιστάσεις του Ραγκαβή, ο οποίος τελικά θα διατελέσει πρώτος πρέσβης της Ελλάδας στην Αμερική. Ακόλουθος γραμματέας της πρεσβείας θα διοριστεί ο γιος του, Κλέωνας, ο οποίος θα παραμείνει εκεί ως επιτετραμμένος και μετά την ανάκληση του πατέρα του.

Στις 14 Απριλίου 1867¹⁹³ θα ορκιστεί πρέσβης και στις 18 του ίδιου μήνα θα αναχωρήσει για την Ουάσινγκτον. Στην Αμερική θα φτάσει στις 11/23 Μαΐου 1867, όπου θα τον υποδεχθεί στην Βοστόνη ο Ροδοκανάκης, ο εκεί πρόξενος της Ελλάδας. Στις 6 Ιουνίου

¹⁹² Πρόκειται για τη διακήρυξη του αμερικανού προέδρου Τζέιμς Μονρόε προς το Κογκρέσο στις 2 Δεκεμβρίου 1823, στην οποία γινόταν λόγος για αποτροπή των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων να αναμιχθούν στις εσωτερικές υποθέσεις της Αμερικής και γενικότερα του δυτικού ημισφαιρίου. Η διακήρυξη αυτή έμεινε γνωστή στη διπλωματική ιστορία ως «Δόγμα Μονρόε», και αποτέλεσε σημείο αναφοράς της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, ακόμα και στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

¹⁹³ Κοινοποίηση Βασιλικού Διατάγματος στις 11/23 Απριλίου 1867, με το οποίο ο Ραγκαβής διορίζεται πρέσβης στις Η.Π.Α.. Την κοινοποίηση υπογράφει ο Χαρίλαος Τρικούπης ως Υπουργός των Εξωτερικών: «Πρὸς τὸν κ. Αλ. Ρίζον Ραγκαβὴν μέχρι τοῦδε Πρύτανην καὶ Καθηγητὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου. Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς κοινοποιήσω ὀπισθόγραφος τὸ ἀπὸ 7 Ἀπριλίου διάταγμα διορισμοῦ σας εἰς ἔκτακτον εἰδικὴν ἀποστολὴν παρὰ τοῦ Προέδρου τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Αμερικῆς, καὶ περὶ προσδιορισμοῦ τῶν ἀποδοχῶν σας καὶ τῶν ἐξόδων ταξιδίου σας. Ἡ πολυμάθεια ὑμῶν καὶ ἡ ἀκριβὴς γνῶσις ἣν ἔχετε τῶν ἔθνικῶν συμφερόντων ἀξίωσαν ὑμᾶς τῆς ἐξόχου ταύτης τιμῆς. Συγχαίρομεν ὑμῶν ἐπὶ ταύτῃ πεποιθότες ὅτι ὅπως πάντοτε καὶ νῦν θέλετε δικαιοῦσθε πληρέστατα τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Βασιλέως. Τὸν ὄρκον τῆς ὑπηρεσίας σας θέλετε δώσῃ ἐνώπιον τῆς Α.Μ. τοῦ Ἀντιβασιλεῶς τὴν 14ην ἐνεστῶτος μηνὸς ὥραν 12. Τὰς ὁδηγίας μας θέλομεν διαβιβάσει ὑμῶν διὰ χωριστοῦ ἐγγράφου. Ἐσωκλειστώσας δὲ ἀποστέλλομεν ὑμῖν τὰ διαπιστευτήριά σας...». Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

θα παρουσιαστεί στον Άντριου Τζόνσον, προσωρινό πρόεδρο των Η.Π.Α. μετά τη δολοφονία του Αβραάμ Λίνκολν.

Ο Ραγκαβής την περίοδο αυτή ήταν επιφορτισμένος να συντελέσει κατά το δυνατόν, ώστε η Αμερική να ενισχύσει κοινωνικά, οικονομικά και στρατιωτικά την Κρητική Επανάσταση, καθώς επίσης να ενεργήσει για την προμήθεια πολεμικού υλικού και πλοίων. Ταυτόχρονα με την ελληνική αποστολή, θα οργανώσει και η Τουρκία τη δική της πρεσβεία στην αμερικανική πρωτεύουσα.

2.7.1.1. Η Κρητική Επανάσταση και η στάση του Αλ. Ρ. Ραγκαβή

Η επανάσταση του 1866 στην Κρήτη, αποτέλεσε ιδιαίτερο γεγονός, τόσο στο πλαίσιο της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής, όσο και στις διεθνείς διπλωματικές συζητήσεις και τους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων. Έμελλε να αποτελέσει το επίκεντρο των συζητήσεων όχι μόνο της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά και ενός μεγάλου μέρους της διεθνούς κοινότητας. Ο χριστιανικός πληθυσμός της Κρήτης αρχικά (1821) αρκετά χαμηλός, έφτασε το 1866 να είναι περίπου 3,5 φορές μεγαλύτερος απ' αυτόν των μουσουλμάνων. Ο Ντάγκλας Ντάκιν στην ανάλυσή του για την ενοποίηση της Ελλάδας, αναφέρει ότι οι συνθήκες διαβίωσης είχαν θεωρητικά βελτιωθεί για τον αυξανόμενο χριστιανικό πληθυσμό μετά τη διακήρυξη του Χατί Χουμαγιούν το 1856. Οι κατά τόπους τούρκοι διοικητές όμως δεν εφάρμοσαν τα προβλεπόμενα από το Χατί Χουμαγιούν, με αποτέλεσμα το 1858 οι χριστιανοί να αρχίσουν να διαμαρτύρονται, προκαλώντας όπως ήταν φυσικό αντιδράσεις και τις αντίστοιχες συνέπειές τους. Η Πύλη, ανησυχώντας για έναν πιθανό ξεσηκωμό των Κρητών, διατάσσει τη διεύρυνση των μεταρρυθμίσεων του 1856, και έτσι έμειναν τα πράγματα σχεδόν για μια ολόκληρη δεκαετία.¹⁹⁴ Εξάλλου, η Τουρκία είχε δεσμευτεί μέσω της Συνθήκης των Παρισίων τον Μάρτιο του 1856, ότι θα προχωρούσε σε μεταρρυθμίσεις που θα βελτιώναν την κατάσταση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. Οι Κρήτες άρχισαν να δυσανασχετούν όταν ο κυβερνήτης της περιοχής, Ισμαήλ πασάς, προσπάθησε να περικόψει κάποια από τα δικαιώματα που τους είχαν παραχωρηθεί, με αποτέλεσμα τη συσπείρωση και την εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων σε όλη σχεδόν την περιφέρεια της Κρήτης. Οι ηγέτες των κινημάτων ήταν χωρισμένοι σε δύο βασικά στρατόπεδα, αυτούς που επιθυμούσαν να τους δοθεί μερική αυτονομία και αυτούς που επιδίωκαν την ένωση με την Ελλάδα.

Η διεθνής κατάσταση έδειχνε να είναι ευνοϊκή για τέτοιου είδους διεκδικήσεις – κυρίως για την ένωση με την Ελλάδα. Η Πύλη, χρόνο με το χρόνο, αποδείκνυε την αδυ-

¹⁹⁴ Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1984, σσ. 168-169. Εκτενής και ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση της Κάλλιας Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου σχετικά με τον ελληνικό αλυτρωτισμό, τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και την περίπτωση της Κρήτης 1868-1877, όπου πραγματεύεται την κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση του 1866-1869. Βλ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Εστία, Αθήνα 1988.

ναμία της να διατηρήσει αλώβητη την αυτοκρατορία της από τις κατά τόπους εξεγέρσεις και διεκδικήσεις αυτονομίας, όπως στην περίπτωση των παραδουνάβιων ηγεμονιών, που παρέμεναν μεν στην επικυριαρχία του σουλτάνου, αλλά με καθεστώς αυτονομίας, με την εκλογή δικού τους ηγεμόνα και υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι Κρήτες έτσι, φάνηκαν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν με κάθε τρόπο και με οποιοδήποτε κόστος την αυτονομία τους και, στην καλύτερη περίπτωση, την ανεξαρτησία και την ένωση με την Ελλάδα.¹⁹⁵ Όπως αναφέρει η Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου στην ανάλυσή της για τον ελληνικό αλυτρωτισμό και τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, σχετικά με την περίπτωση της Κρήτης, η καθ' υπαγόρευση εκλογή αιρετών αντιπροσώπων, όπως είχε θεσμοθετηθεί με το άρθρο 26 του Χάτι Χουμαγιούν, αποτέλεσε ένα από τα βασικά παράπονα που οι χριστιανοί διατύπωσαν στον σουλτάνο τον Μάιο του 1866, λίγο πριν προσφύγουν στα όπλα.¹⁹⁶

Οι επαναστατημένοι Κρήτες έδειξαν ιδιαίτερη εμπιστοσύνη στις Μεγάλες Δυνάμεις και στην ενίσχυση του κινήματός τους από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία φάνηκε αρκετά συγκρατημένη. Ήρθαν σε επαφή με τον έλληνα και τον ρώσο πρόξενο, και ο τελευταίος, αν και αποστασιοποιημένος έναντι των επαναστατών, κατεύθυνε τις ενέργειές τους προσανατολίζοντάς τους σε μια πιο ειρηνική διεκδίκηση των αιτημάτων τους, και διαβεβαιώνοντάς τους ότι θα έχουν την υποστήριξή του.¹⁹⁷ Γενικά, η Ρωσία φαίνεται ότι δέχτηκε ευνοϊκά μια τέτοια επαναστατική κίνηση, κυρίως επιδιώκοντας «προσωπικά» οφέλη και θέλοντας να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στα Βαλκάνια, αλλά και να επανέλθει στο διπλωματικό προσκήνιο ύστερα από τον αποκλεισμό της μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Επιθυμία της Ρωσίας ήταν η δημιουργία ημιανεξάρτητων κρατών στη Βαλκανική, γεγονός που θα της επέτρεπε την εκμετάλλευση των ορθόδοξων χριστιανικών δεσμών, ώστε να θέσει τα κράτη αυτά υπό την προστασία της, με σκοπό να ελέγχει και να επηρεάζει τις εξελίξεις. Έτσι, βασικός στόχος της ήταν ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η διάρρηξη του δόγματος που αποτυπώθηκε στη Συνθήκη των Παρισίων για την ακεραιότητά της.

Από την άλλη πλευρά, η Αγγλία, διατηρούσε τη στάση που είχε αποφασιστεί στο Συνέδριο των Παρισίων για διατήρηση του status quo, υπερασπίζοντας για ακόμα μια φορά την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ζητώντας ως βασικό αντάλ-

¹⁹⁵ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. Καλλιβεγάκης Λ., «Η Κρήτη 1829-1869: Μεταξύ δύο Επαναστάσεων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4^{ος}: *Το Ελληνικό Κράτος, 1833-1871*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 373-388. Ο Λεωνίδας Καλλιβεγάκης μάς παραπέμπει σε μια πολύ ενδιαφέρουσα επιστολή του Νικολάου Σακόπουλου, γενικού προξένου της Ελλάδας στα Χανιά προς τον Σπυρίδωνα Βαλαωρίτη, τότε Υπουργό των Εξωτερικών, όπου περιγράφει το πνεύμα που επικρατούσε στην Κρήτη τον Απρίλιο του 1866: «[...] Ο διακαέστερος αυτών πόθος, ως πολλάκις απέδειξαν, είναι να ένωθώσι μετά της Ελλάδος και προς πραγματοποίησιν αυτού έτοιμοι είναι ανά πάσαν στιγμήν να θυσιάσωσι τὰ πάντα και συνεχέστερον δέν έκδηλοῦσι τὰ αισθήματά των διά σπουδαίων πράξεων, τούτο άποδοτέον εις τὸ ὅτι άναχαιτίζονται υπό [...] τινῶν άνδρῶν έν Ελλάδι [...]».

¹⁹⁶ Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 27.

¹⁹⁷ Βλ. *Ιστορία τους Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 254 και Καλλιβεγάκης Λ., «Η Κρήτη 1829-1869: ...», *ό.π.*.

λαγμα –ανομολόγητο επίσημα– το πέρασμα στις αποικίες της Ινδίας, με προοπτική τη διάνοιξη της δώρουγας του Σουέζ. Εξάλλου, η διατήρηση της ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας, θα συνιστούσε βασικό ανάχωμα στις ρωσικές επιδιώξεις για επέκταση και παγίωση της κυριαρχίας των σλαβικών λαών στη Βαλκανική. Η Αγγλία επίσης, έβλεπε με ιδιαίτερη καχυποψία τον επικείμενο γάμο του βασιλιά Γεωργίου Α΄ με την ανιψιά του τσάρου, πριγκίπισσα Όλγα, φοβούμενη την επιρροή που θα μπορούσε να ασκήσει η Ρωσία. Η Κρήτη αποτελούσε για τους Άγγλους έναν βασικό σταθμό προς τη Μεσόγειο και την Ανατολή. Ωστόσο, έβλεπαν ότι η Τουρκία ήταν πολύ δύσκολο να τηρήσει τους όρους του Χάτι Χουμαγιούν, αν και κατέβαλλε σημαντικές προσπάθειες για αναδιοργάνωση και δυτικοποίηση των πολιτικών της –προσπάθειες που έλαβαν τον όρο «Τανζιμάτ». Το τουρκικό κράτος είχε έναν άκαμπτο κρατικό μηχανισμό και πολλές φορές οι κατά τόπους διοικητές δεν ακολουθούσαν τις επιταγές της κεντρικής διοίκησης, με αποτέλεσμα τη δημιουργία προστριβών και έντονης αντίστασης έναντι των αυθαιρεσιών της τοπικής εξουσίας.

Η Γαλλία, η οποία είχε συμφέροντα –θρησκευτικά, πολιτικά, πολιτισμικά, οικονομικά και εμπορικά– στην Αίγυπτο, κράτησε αρχικά λίγο διαφορετική στάση σε σχέση με αυτή της Αγγλίας και έβλεπε μάλλον θετικά μια τέτοιου είδους εξέλιξη. Ευθυγραμμίζονταν με τη στάση της Ρωσίας, και υποστήριζε τη βελτίωση της θέσης των μειονοτήτων της Αυτοκρατορίας. Ο Ναπολέων Γ΄ υποστήριξε αρχικά την ένωση ή τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, και πρότεινε την εξομοίωση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, ώστε να αποτελέσουν ενιαίο σύνολο. Ωστόσο, πολύ σύντομα τάχθηκε στο πλευρό της Αγγλίας, υιοθετώντας την άποψη της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1867 η Γαλλία στρέφεται διπλωματικά προς τη Βιέννη και της προσφέρει βοήθεια για την αναχαίτιση της ρωσικής επιρροής στη Βαλκανική.

Στην πραγματικότητα, η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν πολύ διαφορετική απ' αυτή που ανέμεναν οι εξεγερθέντες. Για παράδειγμα, η Αυστρία ταυτιζόταν με την Τουρκία και συμεριζόταν την κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της με τα αλληπάλληλα επαναστατικά κινήματα, αφού και η ίδια κατά διαστήματα αντιμετώπιζε μειονοτικά προβλήματα. Επίσης, θεωρούσε τη Ρωσία ως μόνιμη απειλή και, ως εκ τούτου, δεν επιθυμούσε τη διάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –πολύ περισσότερο, αυτήν την περίοδο, δεν επιθυμούσε οποιαδήποτε κρίση στο Ανατολικό Ζήτημα. Δεν απέρριπτε συλλήβδην τα εθνικά κινήματα, επιδίωκε όμως έμμεσα την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών που προέκυπταν. Η Ιταλία αντίθετα από τις άλλες δυνάμεις, ταυτίστηκε ως έναν βαθμό με το επαναστατικό κίνημα της Κρήτης, αφού συνέπεσε περίπου με τους δικούς της αγώνες για ελευθερία, ένωση και δημοκρατία. Εξάλλου, πολλοί Γαριβαλδινόι ήρθαν ως εθελοντές για να ενισχύσουν τον αγώνα των Κρητών. Οι Η.Π.Α. επίσης κράτησαν ουδέτερη στάση, ενισχύοντας όμως έμμεσα τον αγώνα των επαναστατημένων.¹⁹⁸ Αυτή ήταν συνοπτικά η διεθνής κατάσταση όταν ξέσπασε η επανάσταση στην Κρήτη.

¹⁹⁸ Σχετικά με το ζήτημα της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά και, ευρύτερα, σε σχέση με την

Η στάση της επίσημης ελληνικής ηγεσίας ήταν αρνητική σ' ένα ενδεχόμενο εξέγερσης –ιδιαίτερα η κυβέρνηση Μπενιζέλου Ρούφου (26 Ιανουαρίου 1866 – 9 Ιουνίου 1866)–, κατά το κρίσιμο διάστημα της προετοιμασίας του επαναστατικού κινήματος. Οι κυβερνήσεις που διαδέχθηκαν αυτή του Ρούφου, η κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη (9 Ιουνίου 1866 – 18 Δεκεμβρίου 1866) και ιδιαίτερα η κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (18 Δεκεμβρίου 1866 – 20 Δεκεμβρίου 1867),¹⁹⁹ αντιμετώπισαν το ζήτημα της εξέγερσης ευνοϊκότερα, ενισχύοντας έμμεσα τους επαναστατημένους. Επισημώς, διατηρούσαν ουδέτερη στάση απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα, παίρνοντας ωστόσο διάφορες διπλωματικές πρωτοβουλίες –με σημαντικότερη αυτή της ελληνοσερβικής συνθήκης τον Αύγουστο του 1867, που είχε σκοπό να συγκεντρώσει την προσοχή των τουρκικών δυνάμεων στα βόρεια σύνορα και στους εκεί «αλύτρωτους» πληθυσμούς. Εξάλλου, η προσάρτηση νέων εδαφών ήταν ο βασικότερος στόχος και η κατευθυντήρια γραμμή της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας, που, αν και βρισκόταν σε σχετική ύφεση μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Γεωργίου Α', παρέμεινε ένας από τους βασικούς στόχους της πολιτικής των περισσότερων πολιτικών ηγετών. Η ελληνοσερβική συνθήκη που υπογράφηκε στις 26 Αυγούστου 1867, στην πραγματικότητα προέβλεπε τη διεξαγωγή πολέμου, προκειμένου η Σερβία να προσαρτηθεί τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και η Ελλάδα τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Κρήτη. Ωστόσο, οι όροι της συνθήκης δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.

Βασική μέριμνα όλων των κυβερνήσεων, συμπεριλαμβανομένης και αυτής του Κουμουνδούρου, ήταν η διατήρηση φιλικών σχέσεων με όλες τις Δυνάμεις. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου αρνήθηκε κάθε ανάμειξη στο Κρητικό Ζήτημα, τονίζοντας όμως ότι η ουδετερότητα δεν σήμαινε αδιαφορία για τα γυναικόπαιδα που ζητούσαν καταφύγιο στην Ελλάδα. Βασικό μέλημα της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η διατήρηση της καλής φήμης της χώρας απέναντι στις ξένες πρωτεύουσες, ώστε να μην προκύψει οποιαδήποτε κατηγορία για υποκίνηση επαναστατικών κινήματων, τόσο στην Κρήτη όσο και στη Θεσσαλία και την Ήπειρο.

Ο Κρητικός Αγώνας δεν άφησε αδιάφορη την ελληνική και διεθνή κοινή γνώμη. Στην Ελλάδα συστάθηκαν επιτροπές, και κυρίως η Κεντρική Επιτροπή στην Αθήνα, με σκοπό να ενισχύσουν οικονομικά και ηθικά τον Αγώνα. Εξάλλου, πολλοί εθελοντές αποβιβάστηκαν στην Κρήτη προς ενίσχυση των εξεγερθέντων. Η διεθνής κοινή γνώμη

Επανάσταση της Κρήτης, ιδιαίτερα κατατοπιστική είναι η ανάλυση του Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923,...* ό.π., που μας διαφωτίζει για τη διπλωματία έναντι του Κρητικού Ζητήματος, καθώς και τα οφέλη και τις επιδιώξεις που ανέμενε η κάθε μία από τις Δυνάμεις. Επίσης, η Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, αναλύει τη στάση των ξένων Δυνάμεων απέναντι στην Επανάσταση της Κρήτης δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα «προσωπικά» οφέλη που θα προέκυπταν από τη μία ή την άλλη έκβαση των πραγμάτων, την ένωση ή την υποτέλεια (βλ. Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 34-41).

¹⁹⁹ Ο Αλ. Κουμουνδούρος ήθελε να βοηθήσει τους επαναστατημένους Κρήτες με κάθε τρόπο, ωστόσο, η θέση του την περίοδο αυτή ήταν αρκετά δύσκολη, καθώς, ως πρωθυπουργός έπρεπε να διατηρήσει τις διπλωματικές ισορροπίες μεταξύ Ελλάδας και Μεγάλων Δυνάμεων. Εξάλλου, ο ίδιος είχε συμμετάσχει εθελοντικά στο κίνημα του 1841. Βλ. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος: σχόλια για μια βιογραφία*, Σπύρος Φ. Λένης, Αθήνα 1993.

συγκινήθηκε και δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα μετά το ολοκάυτωμα του Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου 1866, γεγονός που θύμισε τους «ελεύθερους πολιορκημένους» του Μεσολογγίου.²⁰⁰ Προς ενίσχυση του κινήματος, πέραν των ελλήνων εθελοντών, κατέπλευσαν στο νησί και ομάδες ξένων από ολόκληρη την Ευρώπη και την Αμερική. Μάλιστα, ο πρωτότοκος γιος του Γαριβάλδη²⁰¹ οργάνωσε σώμα εθελοντών για την Κρήτη, τους λεγόμενους Γαριβαλδινούς.

Ο Κουμουνδούρος πρότεινε την επανασύσταση των ελληνικών πρεσβειών (η λειτουργία τους είχε ανασταλεί από την προσωρινή κυβέρνηση, μετά την έξωση του Όθωνα) με σκοπό οι αποστολές να έρθουν σε επαφή με τις ξένες δυνάμεις και να τους εξηγήσουν την κατάσταση πέριξ των ελληνικών συνόρων.

Πράγματι, τον Ιανουάριο του 1867, διορίστηκαν πρεσβευτές ο Πέτρος Βράιλας στο Λονδίνο, ο Θεόδωρος Δεληγιάννης στο Παρίσι, ο Ανδρέας Κουντουριώτης στη Φλωρεντία, ο Σπυρίδων Μεταξάς στην Πετρούπολη, ο Γρηγόριος Υψηλάντης στη Βιέννη και στο Βερολίνο, και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στην Ουάσινγκτον. Όλοι οι πρέσβεις προσπαθούσαν αυτή την περίοδο να ενισχύσουν έμμεσα τον Κρητικό Αγώνα, λαμβάνοντας διάφορες πρωτοβουλίες, κυρίως με τρόπο τέτοιο που να επηρεάσουν θετικά την κοινή γνώμη.²⁰² Στην πραγματικότητα, η ελληνική κυβέρνηση αμφιταλαντευόταν ανάλογα με το διεθνές κλίμα που επικρατούσε σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα. Στόχος της κυβέρνησης Κουμουνδούρου και του Υπουργού των Εξωτερικών, Χαριλάου Τρικούπη, ήταν η συνεννόηση όλων των χριστιανικών πληθυσμών της Βαλκανικής Χερσονήσου για την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος και ο εδαφικός περιορισμός της Τουρκίας.

Ο Ραγκαβής ήταν θερμός υποστηρικτής του κινήματος, και προσπαθούσε με διάφορους τρόπους να ενισχύσει τους Κρήτες, ακόμα και πριν από το διορισμό του στην πρεσβεία της Ουάσινγκτον. Έτσι, στις 16 Ιανουαρίου 1867, και ενώ η Κρητική Επανάσταση μαινόταν, ο Ραγκαβής θα συντάξει μια ωδή για τον αγώνα της Κρήτης που θα μελο-

²⁰⁰ Ο Καλλιβρετάκης μάς παρουσιάζει στην ανάλυσή του δύο αποσπάσματα από εφημερίδες των Παρισίων και της Νέας Υόρκης που, αντίστοιχα, αναφέρουν: «Παρίσιοι. – Η είδησις τής μάχης του Αρκαδίου προεκάλεσεν βαθειάν έντύπωσιν εις τὸ κοινόν: τῷ ἐφάνη ὅτι παρίστατο εις τὴν ἀφήγησιν ἑνὸς ἐξ ἐκείνων τῶν θαυμαστῶν στρατιωτικῶν γεγονότων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε ἐθίσει τοῦτο πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν ὁ πρῶτος πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας». «Νέα Υόρκη. – Τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα προεκάλεσαν ἐνταῦθα ζωηρὰν συμπάθειαν καὶ τὸ ἥρωικόν δράμα τοῦ Αρκαδίου ἔκαμε νὰ ἐκσπάσῃ εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν κραυγὴ θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ [...]. Αἱ ἐφημερίδες ἦσαν πλήρεις λεπτομερειῶν τῆς τρομερᾶς ταύτης τραγωδίας, τὴν ὁποίαν συνέκρινον πρὸς τὴν ἑνδοξὸν καταστροφὴν τοῦ Μεσολογγίου». Καλλιβρετάκης Λ., «Ἡ Κρήτη 1829-1869: Μεταξὺ δύο Επαναστάσεων», *ὁ.π.*, σσ. 384-385.

²⁰¹ Ο γιος του Γαριβάλδη έφτασε στην Αθήνα με σκοπό να ενισχύσει από κοντά τον αγώνα των Κρητών, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του: «Εἰς αὐτὸν ἐδόθη μέγα ἐν τῷ Ξενοδοχείῳ τῶν Ξένων ὑπὸ πολλῶν, ἐν οἷς καὶ ἐγώ, ὡς Πρύτανις, καὶ ὑπὸ τῶν συνδαιτυμόνων κληθεὶς νὰ τὸν προσφωνήσω, τῷ ἀπέτεινα λόγους θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἀνδρείαν τοῦ πατρός του, εὐγνωμοσύνης διὰ τὸν φιλελληνισμόν του, ἀλλ' οὐδὲν ἀνέφερον περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀποδιδόμενου εἰς τὴν ἀποστολήν του, διότι τὸ θέμα ἦν πολὺ λεπτόν, ὥστε νὰ θίξω αὐτὸ δημοσίᾳ ἐπὶ τραπέζης καὶ πρὸς ποτήριον οἴνου». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, *ὁ.π.*, τόμ. Γ', σσ. 179-180.

²⁰² Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', *ὁ.π.*, σ. 278.

ποιηθεί από τον Βελλίνη και θα ερμηνευθεί με μουσική συμφωνία στην Αθήνα υπέρ των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα. Ενώ λίγες μέρες αργότερα, στις 5 Φεβρουαρίου, θα ανεβάσει στη σκηνή των Αθηνών το έργο του *Παραμονή*, με ερασιτεχνικό θίασο, προς όφελος των Κρητών. Οι δραστηριότητές του επεκτάθηκαν ακόμα περισσότερο μετά το διορισμό του στην Ουάσινγκτον (14 Απριλίου), όπου κατάφερε να συγκινήσει όχι μόνο την κοινή γνώμη υπέρ του Κρητικού Αγώνα, αλλά και σε μεγάλο βαθμό και την κυβέρνηση των Η.Π.Α.. Στην Αμερική ο Ραγκαβής φαίνεται πως μετέβη για δύο βασικούς σκοπούς, κυρίως για την υπεράσπιση του αιτήματος της ανεξαρτησίας της Κρήτης από τις Η.Π.Α. –και προς αυτήν την κατεύθυνση έγιναν διάφορες ενέργειες–, αλλά και για την αγορά όπλων και πλοίων για το ελληνικό κράτος.

Όσον αφορά τις δραστηριότητές του υπέρ του Κρητικού Αγώνα, κατόρθωσε το ζήτημα αυτό να τεθεί στην ημερήσια διάταξη της αμερικανικής Βουλής και να ψηφιστεί η επέμβαση της Αμερικής υπέρ της Κρήτης, όχι βέβαια σε πολιτικό επίπεδο, αλλά κυρίως σε κοινωνικό, προσφέροντας υλική βοήθεια στην επαναστατημένη περιοχή. Ο Ραγκαβής, θέλοντας να κάνει ευρέως γνωστό τον Κρητικό Αγώνα οργάνωσε μαζί με αμερικανούς φιλέλληνες συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις, με έμμεσο σκοπό να αντιπαρατεθεί στον πρέσβη της Τουρκίας στην Αμερική, αλλά και για να γίνει γνωστή η επαναστατική δραστηριότητα σ' αυτήν τη «μακρινή περιοχή του κόσμου». Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών, ήταν να τεθεί προς συζήτηση το Κρητικό Ζήτημα στην αμερικανική Βουλή. Επίσης, κατάφερε την αμερικανική κυβέρνηση να αποστείλει ένα πολεμικό πλοίο στην Κρήτη, «ἂν οὐχὶ εἰς ἔνδειξιν συμπαθείας, ἀλλὰ τουλάχιστον εἰς βοήθειαν τῶν ἀπολέμων καὶ φιλανθρώπου ἐπικουρίας τυχὸν δεομένων».²⁰³

Στις 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1867, στη μουσική Ακαδημία της Ουάσινγκτον δόθηκε υπέρ του αγώνα κονσέρτο με τίτλο: «Amateur Concert, for the benefit of the suffering women and children of the island of Crete».²⁰⁴ Την ίδια σχεδόν περίοδο εκδίδεται ένα φυλλάδιο με τίτλο *APPEAL*, με το οποίο γίνεται έκκληση-ενημέρωση από μια επιτροπή σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη.²⁰⁵ Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι η ευαισθητοποίηση ήταν τόσο μεγάλη, που ουσιαστικά διαμόρφωσε ένα «ρομαντικό» κίνημα υπέρ του Κρητικού Αγώνα, που εκφράστηκε με διάφορους τρόπους, κυρίως καλλιτεχνικούς.²⁰⁶ Πολλές αμερικανικές εφημερίδες θα γράψουν άρθρα για τον αγώνα των Κρητών, όπως ο *Κήρυκας του Νεοβοράκου*, καθώς και η εφημερίδα *Pallas* με

²⁰³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 248.

²⁰⁴ Το πρόγραμμα της εκδήλωσης υπάρχει στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

²⁰⁵ Βλ. Παράρτημα IV.

²⁰⁶ Το σχετικό ενδιαφέρον των καλλιτεχνικών κύκλων εκδηλώνεται μέσα από συναυλίες που λαμβάνουν χώρα στη Νέα Υόρκη, στην Ουάσινγκτον και στη Βοστώνη. Προγράμματα από τέτοιες εκδηλώσεις υπάρχουν στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

τίτλο «Turkish barbarities in Crete».²⁰⁷ Στις εφημερίδες κυκλοφόρησαν πολλά λυρικά ποιήματα που σχετίστηκαν άμεσα με το γεγονός και ιδιαίτερα με τους πρόσφυγες.²⁰⁸

Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, το βασικό μέλημα του Ραγκαβή, ήταν να προωθήσει το Κρητικό Ζήτημα. Έτσι, σε εμπιστευτική του επιστολή προς τον τότε Υπουργό των Εξωτερικών, με την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, Χαρίλαο Τρικούπη, αναφέρει ότι ήρθε σε επαφή με τον επιτετραμμένο της αμερικανικής κυβέρνησης,²⁰⁹ ο οποίος του τόνισε το γνωστό αξίωμα ότι η Αμερική έχει την αρχή και το συμφέρον να μην αναμειγνύεται σε ό,τι δεν την αφορά, αλλά ούτως ή άλλως ο πρέσβης της Αμερικής στην Ελλάδα έχει οδηγίες να κάνει υπέρ των χριστιανών πληθυσμών της Ανατολής, ότι η φιλανθρωπία του υπαγορεύει.

Όσον αφορά την αγορά πλοίων και πολεμοφοδίων ο «επιτετραμμένος της αμερικανικής κυβέρνησης», τόνισε στον Ραγκαβή ότι η Αμερική ουδέποτε χορήγησε όπλα σε εμπόλεμους και ούτε ήταν διατεθειμένη να το πράξει σ' αυτή τη φάση. Ο Ραγκαβής προσπάθησε να αντικρούσει τα επιχειρήματά του αναφέροντας ότι ο αγώνας των Κρητών είναι μεταξύ του σουλτάνου και των επαναστατημένων υπηκόων, και επομένως δικαίως δεν μπορεί να διαπραγματευτεί γι' αυτούς η Ελλάδα. Τόνισε όμως ότι ο αγώνας είναι καταννητός και ότι οι αγωνιζόμενοι χρειάζονται τη συμπάθεια όλων. Επίσης, του ανέφερε ότι γνωρίζει την πατροπαράδοτη πολιτική της Αμερικής, δηλαδή της μη ανάμειξης της στα ζητήματα της Ευρώπης, όταν κάτι δεν την αφορά άμεσα, ώστε και η Ευρώπη να μην αναμειγνύεται στις υποθέσεις της Αμερικής. Ωστόσο, αμφιβάλλει αν το αξίωμα έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα στην περίπτωση της Κρήτης.²¹⁰ Σε άλλη επιστολή του, έχοντας πειστεί για τη στάση που θα κρατούσε η αμερικανική κυβέρνηση στο θέμα της Επανάστασης, αναφέρει πως ήταν αρκετές οι φωνές των Ελλήνων της Αμερικής που επίσης τον διαβεβαίωναν ότι η Αμερική δεν ήταν διατεθειμένη να πράξει τίποτα το ιδιαίτερο υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής, από τη στιγμή που δεν έχει κανένα όφελος να αποκομίσει από τη συγκεκριμένη περιοχή. Άλλωστε, και ο ίδιος ο Ραγκαβής διατηρούσε επιφυλάξεις για τη βοήθεια που θα μπορούσαν να προσφέρουν, γενικά, οι κυβερνήσεις των ξένων δυνάμεων.

Από την άλλη πλευρά, η ευαισθησία των διανοούμενων απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα ήταν εμφανής, αφού διάφορες διαλέξεις σε πανεπιστήμια και κολέγια είχαν α-

²⁰⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 99.1/1868: Περί διακοπής των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επιστολή Αλ. Ραγκαβή στις 27/7 Απριλίου 1868.

²⁰⁸ Βλ. αντιπροσωπευτικό ποίημα στο Παράρτημα V.

²⁰⁹ Ο Ραγκαβής χρησιμοποιεί τη λέξη «πρωθυπουργός», πιθανότατα για να αποδώσει την έννοια κάποιου «επιτετραμμένου» της αμερικανικής κυβέρνησης· δεν αναφέρεται στον Πρόεδρο των Η.Π.Α.. Βλ. Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3: Υπουργείον Ναυτικών: Κατασκευή εθνικού στόλου. Κεντρική εν Αθήναις Επιτροπή, Έγγραφα προερχόμενα εξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή από Ουάσινγκτον προς τον Υπουργό Εξωτερικών Χαρίλαο Τρικούπη στις 25 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1867.

²¹⁰ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3: Υπουργείον Ναυτικών: Κατασκευή εθνικού στόλου. Κεντρική εν Αθήναις Επιτροπή, Έγγραφα προερχόμενα εξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή από Ουάσινγκτον προς τον Υπουργό Εξωτερικών Χαρίλαο Τρικούπη στις 25 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1867.

ναφορές στο γεγονός αυτό, με χαρακτηριστική αυτή του προέδρου και γυμνασιάρχη του Columbia College, Δρ. Σάμσον, ο οποίος, σε ομιλία του στις 3 Νοεμβρίου 1867, έκανε ειδική αναφορά στην εν εξελίξει επανάσταση των Κρητών και γενικά στην Ελλάδα. Εκείνη την περίοδο λάμβαναν χώρα διάφορες εκδηλώσεις και ομιλίες που είχαν ως αντικείμενο τις εξελίξεις στην Ελλάδα και την Κρήτη.

Η ευαισθησία απέναντι στο ζήτημα της Κρήτης είχε ενταθεί μετά από καταγισμό δημοσιευμάτων σε εφημερίδες. Όπως αναφέρει ο Ραγκαβής στην εν λόγω επιστολή, η κοινή γνώμη της Αμερικής ήταν εξαιρετικά επηρεασμένη από τα όσα δημοσιεύονται στις εφημερίδες υπέρ των Ελλήνων, ώστε ακόμα και ο αμερικανός ομόλογός του μέσα σε διάστημα δύο μηνών διάβασε και έμαθε για την Ελλάδα «όσα δέν έχουν μάθη έφ' όλης τής ζωής... συνέβαινε να συγχέωσι Cantia και Canata...».²¹¹ Όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία του Ραγκαβή με το Υπουργείο των Εξωτερικών, φαίνεται ότι ο αγώνας της Κρήτης δεν επηρέασε θετικά μόνο την κοινή γνώμη, αλλά και την επίσημη πολιτική ηγεσία, και έκαμψε τις αντιστάσεις του δόγματος της μη επέμβασης στα εσωτερικά της Ευρώπης. Ο Π. Δεληγιάννης, ως Υπουργός των Εξωτερικών στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλαρη, τον Μάιο του 1868 σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή αναγνωρίζει τις προσπάθειές του να τεθεί το Κρητικό Ζήτημα στην ημερήσια διάταξη της αμερικανικής Βουλής:

...Οφείλομεν εν πρώτοις να εκφράσομεν ύμιν τούς προσήκοντας έπαίνους διά τές άπόνους ύμιν προσπαθείας όπως ή κυβέρνησις τών Ήνωμένων Πολιτειών συνταχθή τοις υπερχάχοις τών Κρητών και τήν έπιτηδειότητα τών ένεργειών ύμών παρά τής σημερινής κυβερνήσεως, παρά τής Αμερικανικής Βουλής, παρά τοις δυναμένοις [τάς] αυτόθι [πολιτευομένας] και παρά τοις έπισήμοις του τόπου [...]. Βεβαίως ό,τι έπετεύχθη μέχρι τουδε καλά υπέρ τών Κρητών και τής Ελλάδος εκ τας Ήνωμένας Πολιτείας, όφείλεται εις τας προσπαθείας ύμών.²¹²

Η κάμψη του δόγματος της μη επέμβασης αποδεικνύεται από ένα πολύ σημαντικό για την εποχή ψήφισμα της αμερικανικής Βουλής σχετικά με τον αποκλεισμό των στενών του Ελλησπόντου, το οποίο ο Ραγκαβής με επιστολή του κοινοποιεί στην ελληνική κυβέρνηση:

Λαμβάνω τήν τιμήν να υποβάλω τή Ύμετέρα Έξοχότητι αντίγραφον άποφάσεως ήν έψήφισε σήμεραν ή Βουλή, και ήτις έπεδόθη ήδη εις τόν Πρό-

²¹¹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3: Υπουργείον Ναυτικών: Κατασκευή εθνικού στόλου. Κεντρική εν Αθήναις Επιτροπή, Έγγραφα προερχόμενα εξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Επιστολή Αλ. Ρ. Ραγκαβή από Ουάσινγκτον προς τον Υπουργό Εξωτερικών Χαρίλαο Τρικούπη στις 17/29 Ιουλίου 1867.

²¹² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβεία Ελλάδος – Εν Βιέννη – Εν Κωνσταντινουπόλει – Εν Παρισίοις – Εν Πετρούπολει – Εν Φλωρεντία – Εν Ουασιγκτόνι. Επιστολή του Υπουργού Εξωτερικών Π. Δεληγιάννη προς τον Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 2/14 Μαΐου 1868.

εδρον τῆς Συμπολιτείας ἀπαιτοῦσα παρὰ τῆς Κυβερνήσεως αὐτοῦ νὰ ζητή-
ση παρὰ τῆς Βουλῆς νὰ παραιτηθῆ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Ἑλλησπόντου, καὶ
εἰς τὸ ἐξῆς ἐπιτρέπη εἰς τὰ πολεμικὰ πλοῖα πασῶν τῶν Δυνάμεων τὴν
ἐλευθέραν διὰ τῶν ὑδάτων αὐτῆς δίοδον. Ἡ σπουδαιότης τῆς ἀποφάσεως
ταύτης δὲν θέλει βεβαίως διαφύγει τὴν ὑμετέραν ἐξοχότητα δι' αὐτῆς
ἐμβάλλεται ἡ Τουρκία εἰς πράγματα, καί, ὑπὲρ τὸ σπουδαιότατον,
ἀναγκάζεται ἡ Ἀμερική ν' ἀναμιχθῆ εἰς τὰ τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ καταδείξῃ
εἰς τὴν Πύλιν ὅποια ἡ ἐξουσία αὐτῆς. [Ἀκολουθεῖ μετάφραση τοῦ ψηφίσμα-
τος] Πρότασις εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἀντιπροσώπων τὴν 6ην
Ἰουλίου 1868, ὑπὸ τοῦ κ. Kelly, βουλευτοῦ Φιλαδελφίας καὶ ὁμοφώνως γενο-
μένη παραδεκτή. –Ψηφισθῆτω– Νὰ παρακληθῆ ὁ Πρόεδρος ὅπως δώσει
ὁδηγίαν τῷ παρὰ τῆς Ἵψηλῆς Πύλης πρεσβευτῆ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν
νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Σουλτάνου τὴν κατάργησιν τῶν
περιορισμῶν καὶ τῶν τελῶν τῶν ἐπιβαλλομένων εἰς τὰ πολεμικὰ ἢ
ἐμπορικὰ πλοῖα τὰ διατρεχόμενα διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τοῦ Βοσπόρου
πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, καὶ ἵνα προσπαθῆσῃ νὰ δοθῆ πλήρης ἐλευθερία
εἰς τὸν διὰ τῶν ρηθέντων [...] διάπλουν παντὶ πλοίῳ πάσης τάξεως.²¹³

Το ψήφισμα αὐτὸ προκάλεσε ιδιαίτερη ἐντύπωση στους πρέσβεις τῶν ἄλλων ευ-
ρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ σε αρκετοὺς ἀπ' αὐτοὺς προξένησε φόβο, πιθανότατα λόγω τοῦ
ἤδη ἀυξημένου ενδιαφέροντος ἐκ μέρους τῶν ευρωπαϊκῶν δυνάμεων γιὰ τὰ στενά τοῦ
Ἑλλησπόντου καὶ, ἐν γένει, γιὰ τὴν ευρύτερη περιοχὴ τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἑγγύς Ανα-
τολῆς. Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀκόμα ἰσχυρῆς δυνάμεως θὰ ἐπηρέαζε ἐν μεγάλῳ βαθμῷ τὸν αντα-
γωνισμό καὶ τὴν εὐθραυστὴν ἰσορροπία δυνάμεων ποὺ εἶχε επικρατήσῃ κυρίως μετὰ τὸν
Κριμαϊκὸ Πόλεμο.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει ιδιαίτερη σημασία ἐν τῇ συγκεκριμένῃ διπλωμα-
τικῇ ἀποστολῇ ἐν τῇ Ἡνωμένῃ Πολιτείᾳ τὴν περίοδο αὐτή, ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ
ἀναπτύχθηκε μετὰ τῶν πρεσβειῶν Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, ἀφού με τὴν ἐγκατάστασίν
αὐτῶν ἐν τῇ πρωτεύουσᾳ τῆς Ἀμερικῆς ξεκίνησαν ἕναν ἀγῶνα προσεταιρισμοῦ, τόσο τῆς
κοινῆς γνώμης ὅσο καὶ τῆς ἐπίσημης πολιτικῆς ἡγεσίας, με σκοπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση συ-
γκεκριμένων, ἐκατέρωθεν, συμφερόντων. Ἡ μὲν ἐλληνικὴ πλευρὰ με τὰ γνωστά τῆς ἐπι-
χειρήματα γιὰ τὸ δίκαιον τῶν αἰτημάτων τῆς, ἡ δὲ τουρκικὴ με ἀντίστοιχα ἐπιχειρήματα
ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας ποὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ στασια-
σμούς καὶ ἐπαναστάσεις. Οἱ προσπάθειες καὶ τῶν δύο πλευρῶν ἐπικεντρώθηκαν ἀκρι-
βῶς ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀπαιτήσῃ, με διαφορετικὰ φυσικὰ σκοπιμότητες, ἐνῶ καὶ οἱ δύο ζητού-
σαν ἐνίσχυση γιὰ τὴν ἀγορὰ πολεμικοῦ υλικοῦ.

²¹³ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβεία Ἑλλάδος – Ἐν Βιέννῃ – Ἐν Κωνσταντινουπόλει – Ἐν Πα-
ρισίῳ – Ἐν Πετρούπολει – Ἐν Φλωρεντία – Ἐν Οὐασιγκτόνι. Ἐπιστολὴ τοῦ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ
Ἐξωτερικῶν Π. Δεληγιάννη ἐν τῇ 24/6 Ἰουλίου 1868.

2.7.1.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Ουάσινγκτον

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, βασικός σκοπός της αποστολής των διπλωματικών αντιπροσώπων, την περίοδο αυτή ήταν η επίτευξη ενός θετικού κλίματος, τόσο στις ξένες κυβερνήσεις όσο και στην κοινή γνώμη, απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα. Ο Ραγκαβής είχε έναν ακόμα διπλωματικό στόχο, την αγορά πολεμικού υλικού, και κυρίως πλοίων, για την ενίσχυση του στόλου, και κατ' επέκταση, την αρωγή της εξέγερσης στην Κρήτη. Η διαδικασία αυτή, όπως φαίνεται, τόσο μέσα από τα *Απομνημονεύματά* του όσο και από την επίσημη αλληλογραφία του με την ηγεσία του Υπουργείου των Εξωτερικών, δεν ήταν καθόλου εύκολη.

Αμέσως μετά την άφιξή του στην Αμερική, θα ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις για την αγορά πλοίων για τον εξοπλισμό του ελληνικού ναυτικού. Οι διαπραγματεύσεις αυτές είχαν ως σκοπό να κάμψουν τις αντιστάσεις των αμερικανών και την αρχή της μη πώλησης πολεμικού υλικού σε εμπόλεμους –κι αυτήν την περίοδο οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας, τουλάχιστον έμμεσα, ήταν διαταραγμένες. Στα *Απομνημονεύματά* του γράφει χαρακτηριστικά:

... ό Υπουργός κ. Wells, καί μοι εἶπεν ὅτι, εἰ καί ἀπέναντι τῶν ἰσχυρῶν συμπαθειῶν, ἃς ἡ Ἀμερικὴ αἰσθάνεται ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, οὐδὲν δύναται νὰ πράξῃ ἐπιδεχόμενον νὰ θεωρηθῆ ὡς διάβημα πολιτικόν, οἷον νὰ δωρίσῃ πλοῖα εἰς τὴν Ἑλλάδα, οὐχ' ἦττον ὅμως πρόθυμός ἐστι νὰ ἐπιτρέψῃ νὰ πωληθῶσιν εἰς ἡμᾶς ἐκ τῶν κατὰ τὸν πόλεμον ὑπηρετησάντων, ὅσα καὶ οἷα θέλομεν, καὶ νὰ μᾶς παραχωρηθῶσιν εἰς τὴν ἡμισεῖαν τιμὴν τῆς ἀξίας των.²¹⁴

Ωστόσο, για μια ακόμα φορά, κατάφερε να πείσει την αμερικανική ηγεσία. Αρχικά, ζήτησε τη βοήθεια του εκεί έλληνα προξένου, Βότση, ώστε να έρθει σε συνάντηση με τον Υφυπουργό των Ναυτικών, για να συλλέξει σχετικές πληροφορίες. Ο Υπουργός τον πληροφορήσε ότι υπάρχουν διαθέσιμα 18 κανονιοφόρα πλοία. Με τη σειρά του ο Ραγκαβής άρχισε να ενημερώνεται για την αξιοπλοία τους, σύμφωνα με τις ναυτικές ανάγκες της Ελλάδας. Βέβαια, όσον αφορούσε το κόστος θα έπρεπε να συσταθεί επιτροπή και να αποφασίσει σχετικά.²¹⁵ Ο Ραγκαβής απευθύνεται στον Τρικούπη πιέζοντάς τον να λάβει συγκεκριμένη απόφαση για τις περαιτέρω ενέργειές του:

Κύριε Υπουργέ, ἡ τελεία σιωπὴ τοῦ Β. Υπουργείου παραλύει πάσας τὰς ἐνεργείας μου, οὐδὲ δύναμαι νὰ πράξω τί περαιτέρω, πρὶν ἢ λάβω διαταγὰς αὐτοῦ, ὀδηγίας καὶ πίστωσης, διότι ἀγνοῶ ἄν, μετὰ τὰς ἀγορὰς καὶ παραγα-

²¹⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 248.

²¹⁵ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργείον Ναυτικόν: Κατασκευή εθνικού στόλου. Κεντρική εν Αθήναις Επιτροπή, Έγγραφα προερχόμενα εξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Επιστολή Α. Ρ. Ραγκαβή από Ουάσινγκτον προς τον Υπουργό Εξωτερικών Χαρίλαο Τρικούπη στις 6/18 Ιουνίου 1867.

γελίας πλοίων καὶ ὄπλων περὶ ὧν ἀναγινώσκω ἐν τὰς ἐφημερίδας, ἢ κυβέρνησις ἐπιθυμῆ νὰ ἀποκτήσῃ καὶ ὄπλα, καὶ ἂν ἔχει καὶ θέλη νὰ πέμψῃ χρήματα δι' αὐτά. Ἐν τούτοις ὁμως οὐχ ἄλλον ἠθέλησα ν' ἀρχίσω μακρόθεν ἐξιχνιάζων, [...] τῶν ὁποίων θέλουμεν ἀγοράσει, δύναμαι νὰ διαπράξω νὰ δωρηθῶσι ὥστε ἢ εἰς ἡμᾶς ἢ εἰς τινὰ τρίτον διὰ τοὺς δωρητὰς διὰ πλαστῆς πωλήσεως ἐν ἧ δυό, ὅπως καὶ πλεῖστα πλοῖα ἐπὶ τῶν ἤδη ἀχρήστων μενόντων τοῦ παλαιοῦ στόλου τῆς Συμπολιτείας. Μέχρι τοῦδε ἔχω λόγους νὰ ἐλπίζω περὶ ἐπιτυχίας. Ἀλλ' οὐδὲν δύναται νὰ γείνη ἄνευ τῶν Βουλῶν, ὧν ἡ ρητὴ ἄδειαν ἀπαιτεῖται, καὶ ἐν αἷς πέπεισμαι ὅτι θέλομεν ἀλλ' ἰσχυροὺς βοηθοὺς, ἱκανοὺς καὶ τὴν πρωτοβουλίαν νὰ λάβωσιν. Αἱ Βουλαὶ ὁμως συνέρχονται μόνον τὸν Δεκέμβριον.²¹⁶

Παρά ὁμως τις ἀμεσες ἐνεργειές του, τὸ θέμα φάνηκε νὰ εἶναι αρκετὰ περίπλοκο καὶ ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις μελετοῦσε διεξοδικότερα τὸ θέμα, ἀφοῦ τὴν ἴδια πρότασι γιὰ ἀγορὰ πλοίων ἔκανε καὶ ὁ πρέσβης τῆς Τουρκίας. Ὁ Ραγκαβῆς ἤρθε σὲ ἐπαφὴ με ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς υπευθύνους, ἀναζητώντας συμφέρουσες λύσεις. Ἡ ἀπάντησι τῶν υπευθύνων ἦταν ὅτι ἡ ἀγορὰ τῶν συγκεκριμένων πλοίων θὰ ἔφτανε τὶς 3.000.000 δρχ., ἐνῶ ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις θὰ προσέφερε ἕνα πλοῖο ὡς δωρεά.²¹⁷ Στὴν ἐν λόγω ἐπιστολὴν τοῦ Ραγκαβῆ ὁ Τρικούπης ἀπάντησε τὰ ἐξῆς:

...Ἐκ τῆς ὑπ. Ἀριθμ. 32 ἐμπιστευτικῆς ὑμῶν... ἔμαθον τὰς ἐνεργείας ὑμῶν περὶ δωρίσεως ἑνὸς ἐκ τῶν πλειόνων πλοίων ἐκ τῶν ἀχρήστων μενόντων τοῦ στόλου τῆς Συμπολιτείας, καὶ τὰς πιθανότητας τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ συνοδεύουσα τὴν ἀγγελίαν ταύτην παρατήρησα ὅτι οὐδὲν δύναται νὰ γείνη ἄνευ τῶν Βουλῶν, ἐν ἧ ρητῇ ἀδείᾳ ἀπαντᾶτε [...] τὴν εὐχαριστήσιν μου καθ' ὅσον ἡμεῖς μὲν ἐν Κρήτῃ ἔχομεν κατεπεύγουσαν ἀνάγκην πλοίων πολεμικῶν αἱ δὲ ἀμερικανικαὶ Βουλαὶ συνέρχονται τοῦ Δεκεμβρίου. Ἐκφράζων ὑμῶν τὰς εὐχαριστίας μου ἐπὶ τῆς περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ἀντικειμένου ἐνεργείας ὑμῶν νομίζω, ὅτι καλὸν εἶναι νὰ γείνη προσπάθεια τὶς ὅπως ὅλα τῶν σχέσεων σας μετὰ τῶν αὐτόθι ἐπιφανῶν πολιτικῶν κατορθωθῆ νὰ δοθῆ ἡμῶν ἢ χάρις αὐτῇ καὶ πρὸ τῆς συνελεύσεως τῶν βουλῶν. Ἀλλὰ ἐὰν τοῦτο καταστῆ ἀνέφικτον ὑπάρχει ἄλλο τί περὶ οὗ δυνάμεθα νὰ παρακαλέσητε τὴν Κυβέρνησιν τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀφοῦ αὐτὴ [...] ἐμπνέεται ὑπὸ εὐμενῶν πρὸς ἡμᾶς ὑποθέσεων....²¹⁸

²¹⁶ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγράφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Α. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Ουάσινγκτον πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Χαρίλαο Τρικούπη στις 17/29 Ἰουλίου 1867.

²¹⁷ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγράφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Α. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Ουάσινγκτον πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Χαρίλαο Τρικούπη στις 7/19 Αὐγούστου 1867.

²¹⁸ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγράφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Χαρίλαου Τρικούπη πρὸς Αλ. Ρ. Ραγκαβῆ στις 12/24 Αὐγούστου 1867.

Με την απάντηση αυτή του Τρικούπη καταδεικνύεται το πόσο επείγουσα έκρινε η ελληνική κυβέρνηση την αγορά αυτών των πλοίων, κυρίως για την ενίσχυση του αγώνα της Κρήτης, γεγονός που πιθανόν να έγινε άμεσα γνωστό από την πλευρά της Τουρκίας, η οποία επιδόθηκε κι αυτή στον αγώνα για τον εξοπλισμό του στόλου της.²¹⁹

Οι διαδικασίες της αγοράς των πλοίων ήταν χρονοβόρες, με αποτέλεσμα η ελληνική κυβέρνηση να εγκαταλείψει τελικά την ιδέα της αγοράς τους. «Φοβούμαι ότι αί περι μηνυτόρων προσπάθειαι πᾶσαι ἀποβαίνουσι μάταια»²²⁰, αναφέρει ο Ραγκαβής στον Χαρίλαο Τρικούπη τον Νοέμβριο του 1867, ενώ, ταυτόχρονα, του αναφέρει ότι η τουρκική πλευρά προωθεί επίσης σχέδιο για αγορά πλοίων.²²¹ Τελικά, τον Φεβρουάριο του 1868 εγκαταλείπεται η ιδέα και η ελληνική κυβέρνηση στρέφεται προς την κατασκευή δύο θωρηκτών κανονιοφόρων στην Αγγλία και στην Αυστρία.

... Ἀλλὰ ὡς ἔχει ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις οὐδὲν μακρὸν ποσὸν δυνάμεθα νὰ σπαταλήσομεν, οὐδὲ νὰ καθυστερήσομεν τὴν τοιαύτην ἀγοράν. Τοῦτο ἔνεκα ὁ προκάτοχος ἡμῶν, κὸς Τρικούπης, ἔγραψε ὑμῶν στὸ ὑπ' ἀριθμ. 8760 ἀπὸ 18 Σεπτεμβρίου 1867 ἔγγραφον αὐτοῦ νὰ ἐνεργήσετε ἐπιτηδείως παρῶ ὅπως ἡ Συμπολιτεία ἀποφασίσει νὰ δωρίσει στὴν Ἑλλάδα ἐκ τῶν ἀχρήστων αὐτῆς πλοίων θωρηκτῶν ἢ μὴ.²²²

²¹⁹ Ο Ραγκαβής γράφει σχετικά προς τον Τρικούπη: «Ἡ μετὰ τοῦ πρέσβεως τῆς Τουρκίας ταυτοχρόνου καὶ ὀλιγοήμερου ἀφίξης ἑνὸς ναυάρχου Τούρκου, καὶ ἄλλα τινὰ συμπτώματα, μοὶ εἶχον δώσει τὴν ὑπόνοιαν, ὡς προέγραψα ἤδη εἰς τὸ Β. ὑπουργεῖον, μὴ ἡ Τουρκία ἐνεργεῖ ἐνταῦθα ἀγοράν πλοίων, καὶ ἴσως μηνυτόρων, καὶ ἐφοβούμην μὴ ὁ πρέσβης, ἐφοδιασμένος ἴσως διὰ πληρεξουσιότητος καὶ πιστώσεως, ἤθελε μὴ προλάβει. Ὅτι δ' ἠῤῥησε τὴν ἀνησυχίαν μου, εἶναι ὅτι ὁ κ. Βότασης μοὶ ἔγραψεν ἐκ Νεοβοράκου, ὅτι εἰς τῶν ναυπηγείων τῆς Μηνύτορας, ὅσοι ἔλαβον τὴν ἄδειαν νὰ τοὺς μεταπωλήσωσι, τὸν ἐβεβαίωσεν ὅτι μία ξένη δύναμις, χωρὶς νὰ θελήσῃ νὰ εἰπῆ ποιά, διεπραγματεύθη ἤδη καὶ ἔκλεισε τὴν ἀγοράν δύο μηνυτόρων. Ἐλαβον ὁμῶς τ' ἀναγκαῖα μέτρα ὅπως πληροφορήθην θετικότερον, καὶ ἔμαθον ὅτι ἡ κυβέρνησις [...] οὐδένα μηνύτορα ἐπώλησε. Ἀπ' ἐναντίας τούτου μάλιστα, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν μὲ εἰδοποίησεν, ὅτι, ἐπειδὴ τινὲς κυβερνήσεις ἀπετάθησαν εἰς τὴν Ὀμοσπονδία, ζητήσας νὰ τοῖς πωλήσῃ μηνύτορας, τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ, ἀπεφάσισε, ὅπως μὴ περιπλακῇ εἰς δυσαρέσκειας, νὰ λάβῃ τὸ γενικὸν μέτρον τοῦ νὰ μὴ πωλήσῃ οὐδένα μηνύτορα, εἰς οὐδὲν κράτος, ἐκτὸς ἐπὶ ρητῶ ψηφίσματι τῶν Βουλῶν. Τὸ μέτρον τοῦτο, [...] μὲ ἠὺχαρίστησε καὶ μὲ καθυσχάσσε, καθ' ὅσον προφανὲς εἶναι ὅτι ἡμεῖς, καὶ ἀφοῦ ἀποφασίσαμεν τὴν ἀγοράν, πρὸ μηνῶν δὲν δυνάμεθα νὰ καθυστερήσομεν αὐτὴν...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγραφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Ουάσιγκτον πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Χαρίλαο Τρικούπη στίς 2/14 Οκτωβρίου 1867, ἀρ. πρωτ. 103.

²²⁰ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγραφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Ουάσιγκτον πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Χαρίλαο Τρικούπη στίς 11/23 Νοεμβρίου 1867.

²²¹ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2-3/1867: Υπουργεῖον Ναυτικόν: Κατασκευὴ ἐθνικοῦ στόλου. Κεντρικὴ ἐν Αθήναις Ἐπιτροπὴ, Ἐγγραφα προερχόμενα ἐξ Η.Π.Α. κ.λπ.. Ἐπιστολὴ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Ουάσιγκτον πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Χαρίλαο Τρικούπη στίς 10/22 Νοεμβρίου 1867.

²²² Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβεία Ἑλλάδος – Ἐν Βιέννῃ – Ἐν Κωνσταντινουπόλει – Ἐν Παρισίοις – Ἐν Πετρούπολει – Ἐν Φλωρεντία – Ἐν Ουασιγκτόνι. Ἐπιστολὴ τοῦ Υπουργοῦ Εξωτερικῶν Π. Δεληγιάν-

Γενικά, όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία του πρέσβη με την ηγεσία του Υπουργείου των Εξωτερικών, με την έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, για την υπεροχή των δυνάμεών τους, εντάθηκε ιδιαίτερα. Πέραν αυτών, ο Ραγκαβής την περίοδο της διαμονής του στη θέση αυτή, θα δρομολογήσει τις διαδικασίες και θα προτείνει στην αμερικανική κυβέρνηση τη μείωση του εισαγωγικού δασμού της σταφίδας, στα πρότυπα των αγγλικών εισαγωγών. Η προσπάθειά του θα καρποφορήσει λίγο καιρό μετά την αναχώρησή του από την Αμερική.

νη προς τον Αλ. Ρ. Ραγκαβή στις 12 Φεβρουαρίου 1868.

2.7.1.3. Ένας κοσμοπολίτης Έλληνας σχολιάζει την εσωτερική οργάνωση των Η.Π.Α.

Η Αμερική την περίοδο αυτή είχε να αντιμετωπίσει δικά της εσωτερικά προβλήματα, γεγονός που επηρέαζε άμεσα τις επιδιώξεις των εκεί ξένων πρέσβων, που είχαν αναλάβει συγκεκριμένες αποστολές. Το διάστημα μεταξύ 1861 και 1865 η Αμερική είχε να αντιμετωπίσει το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου, μετά την επιθυμία κάποιων πολιτειών του νότου να αποσχιστούν από την ομοσπονδία. Το 1860, ταυτόχρονα με την εκλογή του ρεπουμπλικανού, Αβραάμ Λίνκολν, επτά νότιες πολιτείες αποσχίσθηκαν και συγκρότησαν τις Ομόσπονδες Πολιτείες της Αμερικής. Έτσι, ξεκίνησε μία από τις πιο αιματηρές συγκρούσεις στην Αμερική του 19^{ου} αιώνα, που προκάλεσε τον θάνατο ενός εκατομμυρίου, και πλέον, ανθρώπων. Η αμερικανική κυβέρνηση απέτρεψε βέβαια τη διαίρεση της χώρας, αλλά είχε να αντιμετωπίσει τα αποτελέσματα του εμφυλίου. Με τον εμφύλιο πόλεμο στην Αμερική, σηματοδοτήθηκε και το τέλος της δουλείας.

Ο Ραγκαβής καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στην Αμερική θα προσπαθήσει να διεισδύσει στην κουλτούρα της χώρας, ενώ ταυτόχρονα θα αναγνώσει διάφορα ιστορικά και πολιτικά συγγράμματα σχετικά με την ιστορία της. Μεταξύ άλλων, θα διαβάσει το έργο του Αλεξίς Ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική* –ο πρώτος τόμος εκδόθηκε το 1835 με εντυπωσιακή επιτυχία, και ο δεύτερος το 1840–, εμβαθύνοντας έτσι στον τρόπο συγκρότησης του αμερικανικού κράτους, στους στόχους και τις προοπτικές της δημοκρατίας στη χώρα αυτή. Οι σκέψεις του Τοκβίλ θα αναδειχθούν ιδιαίτερα επίκαιρες εξαιτίας των διαστάσεων που είχε πάρει ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος. Ο εμφύλιος της Αμερικής ενεργοποίησε τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, κυρίως τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, να ανατρέψουν το δόγμα Μονρόε και να επέμβουν στα εσωτερικά της Αμερικής, επιδιώκοντας σημαντικά οικονομικά και πολιτικά οφέλη. Ωστόσο, σοβαρά πολιτικά διλήμματα, απέτρεψαν τις δύο ευρωπαϊκές δυνάμεις να αναλάβουν ενεργό ρόλο στην εμφύλια σύγκρουση. Ο Τοκβίλ είχε τονίσει στην ανάλυσή του τις τεράστιες δυνατότητες ανάπτυξης που είχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες, και που δεν θα αργούσαν να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας ακόμα μεγάλης δύναμης, ανταγωνιστικής σε πολιτικό και σε οικονομικό πεδίο.²²³

Αυτό που παρατηρεί ο Ραγκαβής για την αμερικανική κοινωνία την εποχή εκείνη, ήταν η φροντίδα για την καθαριότητα, η πρόνοια που υπήρχε για τους ασθενέστερους και τους άπορους, καθώς και ο τρόπος που ήταν οργανωμένα ορισμένα δημόσια

²²³ Ο Τοκβίλ γεννήθηκε στο Παρίσι το 1805. Σπουδάζει νομικά και μελετά το αμερικανικό σωφρονιστικό σύστημα. Την περίοδο 1831-1832 θα ταξιδέψει στην Αμερική και αμέσως μετά την επιστροφή του θα ξεκινήσει τη συγγραφή του πρώτου τόμου *Περί της Δημοκρατίας στην Αμερική*. Στο βιβλίο αυτό κάνει λόγο για το αμερικανικό πολιτικό σύστημα, τη δομή της εξουσίας, την κατανομή του πλούτου, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τη δικαστική εξουσία, τη λογοτεχνία. Στην πραγματικότητα σκιαγραφεί την αμερικανική κοινωνία και πολιτική των μέσων του 19^{ου} αιώνα, ενώ ταυτόχρονα δίνει μια ολοκληρωμένη διαχρονική ανάλυση της δημοκρατίας. Το σύγγραμμα του Τοκβίλ, μεταφράστηκε στα ελληνικά γύρω στο 1846, και με τις θέσεις του επηρέασε και ενίσχυσε το κλίμα της φιλελεύθερης πολιτικής κατά του Όθωνα.

καταστήματα, όπως οι φυλακές, τα ορφανοτροφεία και τα πτωχοκομεία. Γράφει σχετικά: «...τὴν φυλακὴν τῶν ὑποδίκων, ἄνετον, φωτεινὴν, ἔχουσαν δωμάτια καθαρὰ πρὸς συνεργασίαν καὶ πρὸς ἀνάγνωσιν».²²⁴ Αποφεύγει να κάνει οποιαδήποτε σύγκριση με την κατάσταση που επικρατεί στις ελληνικές φυλακές, ωστόσο είναι εμφανής η θετική εντύπωση και ο θαυμασμός που του προκάλεσε η συγκεκριμένη εικόνα. Επίσης, ιδιαίτερο θαυμασμό του προκάλεσε το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο περιελάμβανε δύο στάδια: α) τα δημοτικά και β) τα γραμματικά σχολεία. Στα δημοτικά σχολεία τα παιδιά έπαιρναν τις πρώτες βάσεις εκπαίδευσης, ενώ στα γραμματικά με εξαετή ή επταετή φοίτηση, οι μαθητές μπορούσαν να ακολουθήσουν δύο βασικούς κλάδους: το αγγλικό σχολείο όσοι επιθυμούσαν να εργαστούν στη βιομηχανία ή να ακολουθήσουν κάποιο άλλο βιοποριστικό επάγγελμα, και το λατινικό, όσοι επιθυμούσαν να προχωρήσουν σε πανεπιστημιακές σπουδές. Επισημαίνει ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης προβλεπόταν η γυμναστική και η μουσική. Αυτό που φαίνεται να του προξένησε ιδιαίτερη εντύπωση ήταν ότι, ακόμα και στα κατώτερα σχολεία, στόχος της εκπαίδευσης ήταν να διευρυνθεί το πνεύμα των παιδιών.

Ιδιαίτερη εντύπωση του προκαλούσε η διοικητική οργάνωση της αμερικανικής πολιτείας, καθώς και το γεγονός ότι σε δημόσιες υπηρεσίες εργάζονταν αρκετές γυναίκες:

Ἐν Ἀμερικῇ, τῶ ὄντι, ἡ γυνὴ κατέχει θέσιν, οὐ μόνον ἐλευθερωτέραν, ἀλλὰ καὶ σπουδαιότεραν ἢ ἐν Εὐρώπῃ, καὶ τὰς ἱκανῶς ἐκεῖ ἀνεπτυγμένας διανοητικῶς, ὡς καὶ τὰς ὑλικὰς αὐτῆς δυνάμεις, καθ' ὅσον δὲν ἀπορροφῶνται ὑπὸ τῆς ἐπιμελείας τῆς οἰκογενείας, δύναται ν' ἀφιερῇ, κατὰ μόλις ἐλάσσονα μοῖραν τοῦ ἀνδρός, καὶ εἰς τὴν δημόσιαν ὑπηρεσίαν.²²⁵

Αυτό που εκπλήσσει ευχάριστα τον αναγνώστη των *Απομνημονευμάτων* του Ραγκαβή –κυρίως για τις συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο εκείνη παγκοσμίως– είναι το γεγονός ότι φαίνεται να τρέφει συμπάθεια για μια ομάδα «ερυθροδέρμων αγρίων»,²²⁶ όπως τους ονομάζει, τους οποίους η αμερικανική κυβέρνηση εξαναγκάζει να μετακινούνται συνέχεια από τη μια περιοχή στην άλλη, μη σεβόμενη την πολιτική και κοινωνική τους υπόσταση. Ο Ραγκαβής θέλησε να γνωρίσει καλύτερα την κατάσταση των νέγων της Αμερικής και θα έρθει σε επαφή με έναν από τους στρατηγούς που είχαν πάρει μέρος στον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος έτρεφε ιδιαίτερα αισθήματα φιλανθρωπίας και τασσόταν υπέρ της διανοητικής ανάπτυξης των νέγων που μόλις είχαν απελευθερωθεί από τη δουλειά, μετά τη λήξη του πολέμου βορείων και νοτίων, αλλά ακόμα δεν είχαν κατακτήσει τη θέση που τους άξιζε μέσα στην αμερικανική κοινωνία. Ο στρατηγός Χάουαρντ φαίνεται ότι περιέγραψε στον Ραγκαβή όλη την κατάσταση που επικρατούσε και επισκέφθηκαν μαζί ορφανοτροφεία και νοσοκομεία, αποκλειστικά νέγων. Ο Ρα-

²²⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 209.

²²⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 225.

²²⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σσ. 240-242.

γκαβής περιγράφει όσα είδε με αρκετά γλαφυρό τρόπο, χωρίς το πομπώδες ύφος, που χαρακτηρίζει συχνά τις αφηγήσεις του:

Ἀληθῶς εἰς τοῦτο δὲν εὗρομεν ἢ ὀλίγα μικρὰ παιδιὰ ἀμφοτέρων τῶν φύλων, διδασκόμενα ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν· ἀλλ' ὡς μοὶ εἶπεν ὁ εὐελπις στρατηγός, τοῦτο ἦν τὸ πρῶτον σπέρμα, ἐξ οὗ μετὰ ἔτη τινὰ ἐπροσδόκει τοὺς ἀγλαωτέρους καρποὺς καὶ εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον δὲ ἦσαν τὰ τρόφιμα παιδιὰ ρυπαρὰ καὶ ἀνυπόδητα, ἀλλὰ τὸ ὅτι περιεθάλλοντο, ὅπως δὴποτε, ἦν ἤδη μεγάλη πρόοδος· εἰς τὰ λοιπὰ σχολεῖα τῶν μαύρων, ὅπου μοὶ ἐρρέθη ὅτι οὐδεὶς λευκὸς συνήνει νὰ κατατάξῃ τὸ τέκνον του, μετ' ἐκπλήξεως εἶδον, ἐν τούτοις, παιδιὰ λευκότατα, καὶ τινὰ καλλονῆς οὐ μικρᾶς· ἀλλὰ μοὶ ἐξηγήθη ὅτι ἦσαν ψευδόλευκα ἐκεῖνα, ἐκ μαύρων γονέων, τουλάχιστον μητρὸς, καταγόμενα, εὐγνώριστα δὲ διὰ λεπτῆς μέλανος γραμμῆς, ἦν ἔχουσιν εἰς τῶν ὀνύχων τὴν ρίζαν. Εἰς τὸ νοσοκομεῖον δέ, εἰς μαῦρος φρενοβλαβῆς διῆσχυρίζετο ὅτι ἀνεγνώριζεν ἓνα ἐξ ἡμῶν, ὡς ὄντα τὸν ἀρχαῖον του κύριον, ὅτε ἦν ἐν δουλείᾳ· γραΐα δέ τις, μεθ' ἧς συνδιελέγημεν, μᾶς εἶπεν ὅτι τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν θεωρεῖ ὡς εὐτυχίαν διὰ τὸ μέλλον τῶν παιδιῶν τῶν, αὐτῆ ὅμως ἢ ἰδίᾳ, ὅτι, ὡς δούλη, ἀπελάμβανε περισσοτέρας περιποιήσεως καὶ ἀνετωτέρου βίου ἢ σήμερον. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου, νέα μαύρη ἐκ Βιργινίας μοὶ εἶπεν ὅτι οἱ κύριοί της ἦσαν μὲν ἀγαθοὶ πρὸς αὐτήν, ὅτι ὅμως αὐτῆ, τὴν ἐλευθερίαν ποθοῦσα, ἔφυγεν ἀπ' αὐτῶν πρὸ τοῦ ἐσχάτου πολέμου, καὶ κατεδιώχθη δικαστικῶς ἤδη δὲ θεωρεῖ ἑαυτὴν εὐδαίμονα, διότι ἡ ἐλευθερία τὴν ἐξησφαλίσθη.²²⁷

Ιδιαίτερη ἀπέχθεια καὶ λύπη τοῦ προκάλεσε τὸ σχόλιο τοῦ τμηματάρχῃ των ἰνδικῶν υποθέσεων τοῦ Υπουργείου των Ἐσωτερικῶν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη «οἱ ἄγριοι ἐκεῖνοι ἄνθρωποι, ἢ νὰ ἐξημερωθῶσι καὶ ἐξευγενισθῶσιν, ἢ νὰ ἐξολοθρευθῶσιν». Ὁ Ραγκαβῆς τοῦ ἀπάντησε ἰδιαίτερα σκληρὰ, τονίζοντάς του ὅτι ὁ λαὸς αὐτὸς ζοῦσε ἤδη ἐκεῖ, ὅτι ἡ Συμπολιτεία φέρει τὴν εὐθύνη της μὴ τήρησης των συμβάσεων ἀπέναντί τους, με ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ μετακινούνται ἀπὸ ἔρημο σε ἔρημο, μεταφέροντας τὰ «οστά των προγόνων τους». Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ραγκαβῆ, αὐτὸ δὲν τιμᾷ ἰδιαίτερα τὸν πολιτισμὸν της Συμπολιτείας, ἐνῶ οὔτε καὶ οἱ ἱεραπόστολοι που τους μοιράζουν Βίβλους, εἶναι κατάλληλοι γιὰ τὸν «εκπολιτισμὸν» τους. Οἱ μεταρρυθμιστὲς θὰ πρέπει νὰ θέτουν τὸν εαυτὸν ἐπὶ της κοινωνικῆς καὶ διανοητικῆς ἀνύψωσης των παιδιῶν, χωρὶς νὰ τονίζουν τὴ φυσικὴ διαφορὰ, νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ γλῶσσα καὶ τὴ γραφὴ αὐτῶν, νὰ ἀποδέχονται τὶς θρησκευτικὰς τὸς ἰδιαιτερότητες καὶ, διὰ της «μαιευτικῆς» μεθόδου νὰ φτάσουν, χωρὶς δογματικὰ συμπεράσματα, στη χριστιανικὴ ἠθική. Ἐτσι, ὁ Ραγκαβῆς, κάνει ἓνα σοβαρὸ βῆμα υπὲρ της ἐλευθερίας καὶ της ἰσότητος, υπερασπιζόμενος ὅμως ἰδιαίτερα εὐγλωττα τὴ χριστιανικὴ πίστη, σὴν ὁποία μποροῦν χωρὶς βίαιον τρόπο νὰ οδηγηθοῦν καὶ τὰ λοιπὰ δόγματα, ἀφοῦ πρῶτα ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἔχει ἐδραιωθεῖ ὡς τὸ μόνον ἀληθὲς θρησκεῦμα.

²²⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 239.

Καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στην Αμερική, ο Ραγκαβής θα ταξιδέψει σε διάφορα μέρη και θα αποκτήσει εικόνα από τις εκεί συνθήκες διαβίωσης. Θα επισκεφθεί, πέρα από τις μεγάλες πόλεις των Η.Π.Α., αρκετά λιμάνια, τη Βαλτιμόρη, τη βιομηχανική πόλη Πίτσμπουργκ, το Σικάγο. Θα ταξιδέψει στον Καναδά, θα επισκεφθεί τους καταρράκτες του Νιαγάρα, το Οντάριο κ.ά.. Κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην Αμερική θα ανακηρυχθεί επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Πενσυλβανίας, και επίτιμος διδάκτορας της Νομικής σχολής του Yale.

Στην Αμερική θα βρει την ευκαιρία να συναναστραφεί με αρκετούς γνωστούς συγγραφείς, ποιητές και μουσικούς. Θα εκφραστεί με θερμότητα λόγια για το εκδοθέν εκείνη την περίοδο μυθιστόρημα της Χάριετ Μπίτσερ Στόου, *Η καλύβα του μπάριμπα Θωμά*:

Γενικώς τότε ἀπελάμβανε φήμης ἐν Ἀμερικῇ, καὶ ἐφ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπῃ ἀντηχησάσης, ἢ κ. Beacher Stowe διὰ τὸ μυθιστόρημα αὐτῆς, τὸ ἐπιγραφόμενον “Ἡ Καλύβη τοῦ Θείου Θωμᾶ”, κατ' ἐμὲ πάσης συμπαθείας ἄξιον, οὐχὶ διὰ τὴν φιλολογικὴν αὐτοῦ ἐντέλειαν, ὅσον διότι, ἐφάμιλλον τῶν στρατιωτῶν τῆς βορείου Ἀμερικῆς, ὑπερμάχετο καὶ αὐτὸ γενναίως ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν μαύρων δούλων τῆς Ἀμερικῆς.²²⁸

Ο ποιητής Τάκερμαν, θα του ζητήσει την άδεια να μεταφράσει στα αγγλικά το άρθρο του με τίτλο «La Grèce ou la Turquie», κάτι που ο Ραγκαβής δέχεται, «καθ' όσον τὸ φυλλάδιον ἦν συντελεστικώτατον εἰς κύρωσιν τῶν ιδεῶν, ἃς ἤθελον νὰ διαδώσω ἐν Ἀμερικῇ».²²⁹

Τις αναμνήσεις του από τη διαμονή του στον Νέο Κόσμο θα τις αποτυπώσει στο διήγημα *Ο γοργός Ιέραξ*, μια πρόσμειξη επικού και λυρικού αφηγήματος, που φαίνεται να περιείχε αρκετά στοιχεία σχετικά με τη θέση των ερυθρόδερμων στην Αμερική. Το βιβλίο του αυτό, όπως αναφέρει ο ίδιος, δεν έτυχε ιδιαίτερης εκτίμησης στον Βουτσιναίο διαγωνισμό.

Ουσιαστικά, η θητεία του Ραγκαβή ως πρέσβη στην Αμερική θα λήξει με την αλλαγή της κυβέρνησης Α. Κουμουνδούρου και την ανάληψη της εξουσίας από τον Δ. Βούλγαρη, στις 25 Ιανουαρίου 1868, με Υπουργό των Εξωτερικών τον Π. Δεληγιάννη. Ωστόσο θα παραμείνει στη θέση του μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Τον Απρίλιο, ο Θ. Δεληγιάννης, προφανώς μη συμβιβαζόμενος με τη νέα κυβέρνηση, θα παραιτηθεί από τη θέση του πρέσβη στο Παρίσι. Στη θέση αυτή θα μετατεθεί λίγο καιρό αργότερα ο Ραγκαβής.

²²⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 267.

²²⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 247.

2.7.2. Πρέσβης στο Παρίσι (Αύγουστος 1868 – Μάρτιος 1869)

Μετά από μια θητεία ενός έτους, ο Ραγκαβής από τη θέση του πρέσβη στις Η.Π.Α. θα τοποθετηθεί στο Παρίσι για έναν χρόνο, αφήνοντας πίσω στην Αμερική, ως επιτετραμμένο, τον γιο του Κλέωνα. Από την Αμερική θα φτάσει στην Αγγλία στις 25 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1868 και λίγες μέρες αργότερα θα συναντήσει την οικογένειά του στο Βερολίνο. Στις 30 Ιουλίου/12 Αυγούστου θα φτάσει στην Αθήνα, όπου θα συναντηθεί με τον τότε Υπουργό των Εξωτερικών, Π. Δεληγιάννη, ο οποίος θα του ανακοινώσει τη νέα του μετάθεση στην πρεσβεία των Παρισίων. Ο Ραγκαβής θα παραδώσει στον υπουργό υπόμνημα σχετικά με τα όσα είχαν δρομολογηθεί σε πολιτικό, κοινωνικό και διπλωματικό επίπεδο κατά την παραμονή του στις Η.Π.Α..²³⁰

Στο Παρίσι θα φτάσει στις 19/30 Αυγούστου 1868 και θα υποβάλει τα διαπιστευτήριά του στον Αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ' στις 20 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1868. Σκοπός αυτού του διορισμού ήταν και πάλι το Κρητικό Ζήτημα. Ήδη, Ελλάδα και Τουρκία είχαν φτάσει στα πρόθυρα του πολέμου, έχοντας κιόλας διακόψει τις διπλωματικές τους σχέσεις. Η μεν Τουρκία απειλούσε με διωγμό όλους τους Έλληνες υπηκόους από τα εδάφη της, η δε Ελλάδα συνέχιζε εμμέσως την αποστολή ελλήνων εθελοντών στην Κρήτη. Οι Δυνάμεις, όπως αναφέρει ο Άντερσον στο βιβλίο του *The Eastern Question, 1774-1923*, κουρασμένες από την όλη υπόθεση, και δείχνοντας την ίδια περιφρόνηση για Έλληνες και Τούρκους, ήταν αποφασισμένες να μην επιτρέψουν καμία πολεμική σύρραξη.²³¹

Τον Ιανουάριο του 1869, οι Ναπολέων και Μπίσμαρκ, προγραμματίζουν στο Παρίσι συνδιάσκεψη, στην οποία προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν μόνο οι χώρες που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων του 1856, και με σκοπό να αποκλειστεί από τη Συνδιάσκεψη η Ελλάδα. Οι Βερέμης και Κολιόπουλος επισημαίνουν ότι οι τελευταίες πράξεις του δράματος των ελληνοτουρκικών σχέσεων διαδραματίστηκαν στο Παρίσι και στην Αθήνα.²³²

Γραμματέας της πρεσβείας στο Παρίσι εκείνη την περίοδο ήταν ο Φ. Ρωκ, γνώριμος του Ραγκαβή από την περίοδο της θητείας του στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Ως ακόλουθοι της πρεσβείας ορίστηκαν ο Ξ. Βαλαωρίτης και ο Σκαραμαγκάς. Υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλίας την περίοδο αυτή ήταν ο μαρκήσιος de Moustier, πρώην πρέ-

²³⁰ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.2: Πρεσβεία Ελλάδος εις Ουάσινγκτον. Επιστολή του Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών στις 20 Ιουλίου 1868. Αναφορά επί των πεπραγμένων, η οποία περιλαμβάνει σχεδόν όλα, όσα έπραξε ο Ραγκαβής στο πολιτικό, διπλωματικό και κοινωνικό πεδίο, καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του στη θέση αυτή. Αντίγραφο του σχετικού υπομνήματος-έκθεσης υπάρχει στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ1/28/1865-1868/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών και στο Αρχείο ΥΠΕΞ ΦΑΚ: 19.4/1868: Πρεσβεία Ελλάδος εις Ουασιγκτώνι, «Έκθεσις πεπραγμένων Αλ. Ρ. Ραγκαβή, εν Αθήναις, τη 20^η Ιουλίου 1868.

²³¹ Anderson, M. S. *The Eastern Question, 1774-1923*, Macmillan, St Martin's Press, London & New York 1966. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σ. 287.

²³² Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 260.

σβης στην Τουρκία, ο οποίος δεν ευνοούσε ιδιαίτερα τις ελληνικές θέσεις απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα, κι αυτό, αφ' ενός λόγω της ανάγκης εξυπηρέτησης των εθνικών συμφερόντων της Γαλλίας στην Ανατολή, αφ' ετέρου λόγω προσωπικών του συμφερόντων, καθώς διατηρούσε στην Τουρκία επιχείρηση εμπορίας καπνού. Ο Ραγκαβής σε επιστολή του προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, Π. Δεληγιάννη, αμέσως μετά την ανάληψη των νέων καθηκόντων του, αναφέρει ότι επισκέφτηκε τον μαρκήσιο de Moustier και συζήτησαν για το Κρητικό Ζήτημα και την επιστροφή των Κρητών στην πατρίδα τους. Ο Ραγκαβής τόνισε στον μαρκήσιο ότι η Ελλάδα δεν προβάλλει κανένα πρόσκομμα στην πρόθεση των Κρητών να επιστρέψουν και ότι η κυβέρνηση, με το εθνικό αίσθημα σε έξαρση, κάνει ό,τι είναι δυνατό προς αυτήν την κατεύθυνση.²³³

²³³ Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος με τον μαρκήσιο de Moustier, όπως τον περιγράφει ο Ραγκαβής σε επιστολή του προς τον Π. Δεληγιάννη: «...έξ αυτών αναχωροῦσιν ὅσοι θέλουσι, μοι ἀπεκρίθη ὅτι τῷ ὄντι σκανδαλώδεις σκηναὶ πλέον, καθ' ὅσον γνωρίζει, δὲν συνέβησαν, ἐκτὸς μόνον ὅτι αἱ κατώτεραι ἀρχαί, οἷον αἱ τῆς Αἰγίνης, παρεμβάλλουσιν ὅταν δύνανται καὶ ὅσο δύνανται προσκόμματα καὶ προφάσεις. Εἰς ταῦτα τῷ ἀπήντησα ὅτι ἡ κυβέρνησις πράττει πᾶν τὸ ἐφ' ἑαυτῇ, ἀλλὰ ὅτι εὐκατάληπτος εἶναι καὶ ἡ ὁρμὴ τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος, καθ' ἧς ἡ κυβέρνησις δὲν δύναται, ἄνευ κινδύνου νὰ προσκρούσῃ. Μοὶ ἐπανέλαβε δὲ ὅτι πλὴν πάσης ἄλλης θεωρίας, ἡ Γαλλία ἔχει καὶ ὑλικὸν συμφέρον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Κρήτην αἱ χεῖρες αἰτίνες μέλλουσι νὰ συγκομίσωσι τὸ ἔλαιον. Τῷ ἀπεκρίθη δὲ ὅτι ἐν Ἑλλάδι τὸ πλεῖστον ὑπάρχουσι γυναῖκες μόνον καὶ παιδιὰ, καὶ ἐξ αυτῶν τὸ ἐν τριακοστὸν μόλις ἠθέλησε ν' ἀναχωρήσῃ. Περὶ δὲ τῆς ἐπαναστάσεως μοὶ εἶπεν ὅτι ὑφίσταται μὲν εἰσέτι, ἀλλ' ὅτι καθ' ἑκάστην ἐξασθενεῖται, καὶ ὅτι οἱ Τούρκοι θὰ τὴν εἶχον καταπνίξει μέχρι τοῦδε, ἂν δὲν ἦσαν ἐκεῖνοι κατὰ θάλασσαν. Τῷ ἀπάντησα δὲ ὅτι βεβαίως ἡ θέσις τῶν χριστιανῶν, κεκλεισμένων ἐντὸς νήσου, δὲν δύναται ἢ νὰ εἶναι δεινὴ, καὶ τῷ προσέθηκα ὅτι ἐπεθύμουν νὰ μὴ εἶχον ἐνώπιόν μου τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, διὰ νὰ τῷ εἶπω ὅλην τὴν ἰδέαν μου, διότι ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶναι ἀτομικῶς ἐδικὴ μου, καὶ οὐδεμίαν ἔχω ἐντολὴν νὰ τῷ ἐκφράσω αὐτήν. Προσκληθεὶς δ' ὑπ' αὐτοῦ νὰ ὁμιλήσω, τῷ εἶπα ὅτι ἡ Γαλλία θέλει μέχρι τέλους ὀρέξει τὴν χεῖραν εἰς τοὺς χριστιανούς τῆς Ανατολῆς διὰ ν' ἀναγερωθῶσι καὶ νὰ ἐλευθερωθῶσι, διότι οὗτος ἔσται ὁ μόνος τρόπος ὅπως ἐλαττώσῃ τὴν ἐπὶ τῶν λαῶν ἐκεῖνων ἐπιρροὴν τῆς Ρωσσίας, καὶ διαδεχθῇ αὐτήν, καὶ διότι οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως οἱ Ἕλληνες, ἔχουσιν ἰδιαν συμπάθειαν πρὸς τὴν Γαλλίαν, ἧς ἂν βοηθηθῶσιν ὑπ' αὐτῆς, ἔσονται οἱ ἀσθενεῖς ἴσως, ἀλλὰ σταθεροὶ σύμμαχοι [...]. Τὸ συμπέρασμα ὅμως τῶν λόγων του, περιέχον τὰς ἀρχὰς ὑφ' ὧν ὀδηγεῖται εἰς τὴν πρὸς τὴν ἀνατολὴν διαγωγὴν του, εἶναι πρῶτον ὅτι ἀπὸ τριακοσίων ἐτῶν ἡ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας εἶναι, οὐχὶ ὡς ἡ ρωσσοικὴ πατροπαραδότως δυσμενὴς, ἀλλὰ φιλικὴ πάντοτε πρὸς τοὺς Τούρκους....

- Καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐνίστε, τὸν διέκοψα.

- Τὸ ἐν δὲν ἐμποδίζει τὸ ἄλλο, εἶπεν μετὰ τινος δισταγμοῦ, δεύτερον ὅτι, πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τῆς γενικῆς εἰρήνης, ἦν δὲν δύναται νὰ ταράξωσι διὰ βιαίου κλονισμοῦ, καὶ τῶν χριστιανῶν τῆς Ανατολῆς, ὧν ἡ τύχη πρέπει νὰ βελτιωθῇ δι' ἐπεκτάσεως τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ οὐχὶ διὰ χωρικῶν προσαρτήσεων, αἰτίνες εἰς οὐδὲν συμβάλλονται, πρέπει νὰ καταβληθῇ πᾶσα προσπάθεια ὅπως οἱ λαοὶ οἱ ἀπαρτίζοντες τὸ Τουρκικὸν κράτος, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ θρησκευματος, συσφίξωσι τοὺς δεσμούς των, καὶ συμβαδίζωσιν εἰς τὸν πολιτισμὸν, χωρὶς νὰ ζητῶσιν ἐχθρικῶς νὰ ἀποκλείσωσιν καὶ νὰ κατακτήσωσιν ἀλλήλους.

- Τοῦτο τῷ εἶπα, δὲν ζητοῦσιν οἱ Ἕλληνες, ζητοῦσιν εὐλογώτατον αἶτημα, τὴν ἀνεξαρτησίαν των, τὴν πολιτικὴν των ἐλευθερίαν.

- Ταύτην, μοὶ εἶπεν, καὶ πρόκειται ν' ἀποκτήσωσιν, ὁμοῦ μετὰ τῶν Τούρκων, καὶ μεθ' ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν.

- Naί, ἀπεκρίθη, ἂν οἱ Τούρκοι δὲν εἶναι οἱ ἄρχοντες, διότι πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ τοὺς νόμους τοῦ κοραίου δὲν εἶναι δυνατὴ.

Ο Ραγκαβής φαίνεται ότι ήταν σε συνεχή επαφή με τον μαρκήσιο de Moustier, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια της γαλλικής κυβέρνησης για το Κρητικό Ζήτημα. Αναφέρει ότι αρχικά ο Ναπολέων είχε πειστεί για την προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα, αλλά οι προθέσεις του προσέκρουσαν στην αντίδραση των άλλων Δυνάμεων. Ο ίδιος εξαρχής θεωρούσε απίθανη τη συγκατάθεση της Ευρώπης στην εκχώρηση της Κρήτης στην Ελλάδα,²³⁴ προδιαγράφοντας έτσι την κατάληξη που θα είχε ο αγώνας των Κρητών και την αντιμετώπιση του ζητήματος από τις άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

- Δέν μᾶς βλάπτει τὸ κοράνιον, εἶπεν, ἀλλ' ὁ Ἰσλαμισμός, ὅστις θεωρεῖ πάντας τοὺς μὴ Τούρκους κατωτέρους τῶν Τούρκων...

- Στηριζόμενος εἰς τὸ κοράνιον, διέκοψα.

- Ἰσως, ἀπεκρίθη. Ἀλλ' ὅπως δήποτε αὐτὸν ἐπολεμήσαμεν, καὶ τὸν ἐνικήσαμεν, διότι ἰδοὺ ὅτι κατωρθώθη νὰ διορισθῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει χριστιανὸς ὑπουργός τῶν δημοσίων ἔργων, εἰς ὃν θὰ ὑπακούωσι Τούρκοι, καὶ ἰδρῦθῇ τὸ Γαλλικὸν σχολεῖον διὰ νὰ μανθάνωσιν εἰς αὐτὸ οἱ Ἕλληνες Τουρκικά, καὶ νὰ ἀρθῇ οὕτως ἡ μόνη δυσκολία δι' ἣν οἱ Τούρκοι ἔλεγον ὅτι δὲν δύνανται νὰ διορίζωσιν Ἕλληνας εἰς ἀνωτέρας θέσεις. Ἠθελήσαμεν νὰ καταστήσωμεν τὰ πάντα ἐπίσης προσιτὰ εἰς πάντας, ν' ἀνοιξώμεν στάδιον κοινῷ ἀγῶνος, ὁ ἰκανώτερος, ὁ δραστηριώτερος, ὁ νοημονέστερος θὰ προοδεύσῃ, οἱ ἀδρανεῖς καὶ ἀμβλύνοες θὰ μείνωσιν ὀπίσω. Τόσον τὸ χειρότερον διὰ τοὺς Τούρκους ἂν εἶναι αὐτοὶ οἱ ἐναπολειπόμενοι. Περὶ τούτου, τῷ εἶπα, ὅτι δὲν ἀμφιβάλλω, φοβοῦμαι μόνον ὅτι πολὺς καὶ πολὺτιμος καιρὸς θέλει ἀπολεσθῇ διὰ τὴν τοιαύτην μάταιαν ἀπόπειραν. Ἐν γένει τὸ φρόνημα εἰς ὃ σήμερον ἐμμένει εἶναι νὰ μὴ ταραχθῇ ἡ Τουρκία, ἀλλ' ὅλοι οἱ λαοὶ αὐτῆς, ὀθωμανοὶ καὶ χριστιανοὶ νὰ πολιτισθῶσι βαθμηδόν, λαμβάνοντες πρὸς ἀλλήλους ἦν ἡ ἰκανότης των θέλει τοῖς δώσει θέσιν, καὶ ἔχοντες κοινὴν πατρίδα ἦν ἐκ συμφώνου νὰ ὑπερασπίζωσι. Τὸ σύστημα τοῦτο μοὶ φαίνεται τοσοῦτον σαθρὸν, ὥστε δὲν φρονῶ δύσκολον ν' ἀνατρέψῃ αὐτὸ μέχρι τέλους καὶ ἡ λογικὴ καὶ ἡ δύναμις τῶν περιστάσεων. Στηρίζεται δὲ κυρίως ἐπὶ τῆς ἤδη ἐπικρατοῦσας εἰρήνης εἰς ὅλα τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Τουρκίας, καὶ ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ὅτι δὲν θέλει αὐτὴ συνταραχθῇ ἂν ἅπαξ ἡ Κρήτη ὑποταγῇ.

- Οἱ Κρήτες καὶ οἱ Ἕλληνες, μοὶ ἔλεγεν ὁ διευθυντὴς τῶν Ανατολικῶν ὑποθέσεων ἐν τῷ ὑπουργίῳ κ. Tamisier, ὃν ἐπίσης εἶδα σήμερον, ἠλπίζον ὅτι θέλουσι κινήθῃ καὶ ἄλλα μέρη τῆς Τουρκίας, καὶ διευκολύνῃ τὴν ἐπιτυχίαν των. Ἀλλ' ἡ Τουρκία μένει ἡσυχος. Τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἰδῶσι καὶ νὰ μὴ ἐπιμένωσιν εἰς κίνημα μάταιον καὶ καταστρεπτικόν.

Οὗτος μοὶ εἶπεν ἐπίσης ὅτι κατὰ πολλὰ εἰσέτι καθυστερεῖ ἡ Ἑλλάς, δι' ὧν ἡδύνατο εἰρηνικῶς νὰ κατακτήσῃ τὴν ἀνατολήν, καὶ νὰ ἐλκύσῃ τοὺς λαοὺς αὐτῆς ὅτι δὲν ἐπιμελεῖται τῆς κατασκευῆς τῶν ὁδῶν τῆς, ὅτι δὲν ἐλκύει τὰ ξένα κεφάλαια, ὅτι ὑπόκειται εἰς ληστείαν, καὶ ἄλλα, ἃ πάντα ἀνήρεσα παντὶ σθένει, ἃ δὲ ἀναφέρω, διότι ὁ κ. Tamisier ἐκφράζει τὰς ἰδέας τοῦ ὑπουργοῦ καὶ οὐκ ὀλίγην ἔχει ἐπιρροὴν ἐν τῷ ὑπουργείῳ.

Ἐν τῇ συνδιαλέξει τοῦ ὁ κ. Ὑπουργός μοὶ ὠμίλησε καὶ περὶ τῶν Δακικῶν ἡγεμονιῶν, ὅτι ἀντὶ νὰ μένωσιν ἡσυχοὶ καὶ νὰ παρορραθῶσι ν' ἀναπτύσσονται καὶ νὰ εὐδαιμονώσιν, ὡς τὸ Βέλγιον, φερ' εἰπεῖν, ἔχουσιν τὴν ἀφρονα φιλοδοξίαν νὰ θέλωσι νὰ προσαρτηθῶσι τὰς ρουμανικὰς ἐπαρχίας τῆς Αὐστρίας, καὶ μοὶ προσέθηκεν ὅτι μᾶς συμβουλεύει ν' ἀποφύγωμεν πᾶσαν σύμπραξιν μετὰ τῆς Δακίας, διότι θὰ μᾶς βλάψῃ. Καθ' ἃ δὲ καὶ παρ' ἄλλων διπλωματῶν ἤκουσα, ἡ Δακία, δηλαδὴ ἡ τοῦ ἡγεμόνος πολιτικὴ, ὑπὸ τὴν ἀπολύτον ἐπιρροὴν τῆς Πρωσσίας διατελοῦσα, εἶναι κατὰ τῆς Αὐστρίας μᾶλλον ἐστραμμένη παρὰ κατὰ τῆς Τουρκίας, καὶ ἡ Γαλλία καταφέρεται κατ' αὐτῆς, εἰς τὴν Αὐστρίαν ἐγκλωπθεῖσα». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1968: Πρεσβεία Ἑλλάδος. Ἐπιστολὴ Αλ. Ραγκαβῆ πρὸς Π. Δεληγιάννη στις 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1868, αρ. πρωτ. 231.

²³⁴ «Εἰς ἄλλας του δὲ συνδιαλέξεις μοὶ ἔλεγεν ὅτι οἱ Τούρκοι προοδεύουσιν ἐν Κρήτῃ, οἱ δ' Ἕλληνες τῆς Τουρκίας οὐδὲν πρὸθυμοῦνται νὰ ἐπαναστατήσωσιν. Ὁ δὲ Διευθυντὴς τῶν Ανατολικῶν ὑποθέσεων κ. Tamisier, μοὶ ἔλεγεν ὅτι πρόοδοι ἰκαναὶ δὲν γίνονται ἐν Ἑλλάδι, ὃ ἐγὼ ἀπέκρουον, ὡς μὴ δικαίαν κρίσιν. Ὁ δὲ κ. Μουστιέρος, ὅτε τῷ παρετήρησα ὅτι ἡ ἐφημερὶς "Presse" ἦν φιλότουρκος καὶ ἀνθελληνικὴ, μοὶ εἶπεν ὅτι δὲν

Ωστόσο, πολύ σύντομα, ο μαρκήσιος de Moustier αντικαταστάθηκε από τον Μαρκήσιο Κάρολο-Αυγουστίνo Λαβαλέττ, ο οποίος, σε σχέση με τον προκατόχo του, ήταν πιο διαλλακτικός και λιγότερο «ανθέλληνας». Το γεγονός αυτό φαίνεται να ενθουσίασε τον Ραγκαβή, ιδιαίτερα την περίοδο αυτή που ο γενικότερος ενθουσιασμός για τον Κρητικό Αγώνα είχε κατευναστεί και η θέση της Ελλάδας στο πολιτικό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα δεινή.

2.7.2.1. Η Διάσκεψη του Ιανουαρίου του 1869 στο Παρίσι

Με πρωτοβουλία της Γαλλίας και κυρίως των Δυνάμεων που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων το 1856, ξεκίνησε η διαδικασία για σύγκληση νέας συνόδου που θα αφορούσε τη στάση της ελληνικής πλευράς απέναντι στον Κρητικό Αγώνα. Οι Δυνάμεις παραχωρούσαν στην Τουρκία το πλεονέκτημα να ρυθμίσει ουσιαστικά τους όρους της συνδιάσκεψης –τουλάχιστον αυτό διαφαίνεται μέσα από τις συζητήσεις του Ραγκαβή, τόσο με τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας όσο και με τον έλληνα Υπουργό των Εξωτερικών.

Υστερα από συζητήσεις και επιστολές, θα πραγματοποιηθεί η συνδιάσκεψη, με σκοπό η Ευρώπη να αποφανθεί για την τύχη της Κρήτης και για το ρόλο που έπαιξε η Ελλάδα στις επαναστατικές διεργασίες. Σχετικά με τη συνδιάσκεψη αυτή, ο Ραγκαβής συντάσσει μακροσκελή επιστολή προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, Π. Δεληγιάννη, η οποία προδίδει την αμηχανία και κυρίως την ανησυχία της ελληνικής πλευράς για την εξέλιξη της Κρητικής Επανάστασης, που είχε εν τέλει επηρεάσει τις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας, αλλά και το κύρος της Ελλάδας στην Ευρώπη. Στα Απομνημονεύματά του δεν κατακρίνει την κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη, αλλά συγκεκριμένα τους χειρισμούς του Πετροπουλάκη, απεσταλμένου για το Κρητικό Ζήτημα, κρίνοντας την ενέργεια της αποστολής εκστρατευτικού σώματος στην Κρήτη άστοχη και επιζήμια.²³⁵

Ο Ραγκαβής στην επιστολή αυτή εμμέσως επικρίνει την κυβέρνηση για τη βραδύτητα με την οποία λάμβανε αποφάσεις, σε μια περίοδο όπου απαιτούνταν άμεσες και σαφείς οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να κινηθεί η όλη διαδικασία, έναντι των αποφάσεων της επικείμενης σύγκλησης της συνόδου. Η απόφαση του Ραγκαβή, ακολουθώντας κατά μία έννοια, τις προτροπές του ρώσου ομολόγου του, ήταν να μην αποχωρήσει από τη σύνοδο, προκειμένου έτσι να αντικρούσει οποιαδήποτε απόφαση

πρέπει να προσέχω εις τὰ γραφόμενα ὑπ' αὐτῆς, ὡς μὴ ἐμπνεομένης ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως». Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 374.

²³⁵ Γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ Τουρκία ἀπετάθη πρὸς τὴν Εὐρώπην, καταγγέλλουσα τὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἀπροκαλύπτως ὑποδαυλίζει τὴν κατ' αὐτῆς ἐπανάστασιν τῶν Κρητῶν, καὶ εἰς ἀπόδειξιν φέρουσα τὰ τῆς στρατολογίας τοῦ Πετροπουλάκη, αἱ δὲ Δυνάμεις ἀπεφάσισαν νὰ συγκαλέσωσιν ἐν Παρισίοις Διπλωματικὸν Συνέδριον, ἵν' ἀποφανθῆ περὶ τῆς ὑποθέσεως. Περὶ τούτου εἶχον ἀκούση ἤδη φήμας ἀδεσπότους τὴν 12/24 Δεκεμβρίου, ὅτε, ἀπελθὼν εἰς τοῦ νέου Ὑπουργοῦ, τοῦ Λαβαλέττ, αὐτὸν μὲν δὲν εἶδον, ἀλλ' ἀπήντησα τινὰς τῶν συναδέλφων μου, οἵτινες εἶχον τί ἀκούση περὶ τῆς διαδόσεως». Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σσ. 385-86.

που θα μπορούσε να είναι επιβλαβής για τα ελληνικά συμφέροντα. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση, λίγες μέρες πριν την έναρξη της συνόδου, ανακοίνωσε κατηγορηματικά προς τον Ραγκαβή την απόφασή της να απέχει η Ελλάδα από τη σύνοδο αν δεν πρόκειται να έχει την ίδια θέση με την Τουρκία. Η απόφαση του γάλλου Υπουργού των Εξωτερικών ήταν να παραβρεθεί η Ελλάδα στη σύνοδο μόνο με συμβουλευτική ψήφο. Την πρόθεση αυτή των Δυνάμεων απέκρουσε ο Ραγκαβής με το αιτιολογικό ότι αυτή ήταν απόφαση των Δυνάμεων μεταξύ τους και όχι μεταξύ αυτών και της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Λαβαλέττ του επισήμανε ότι η ελληνική πλευρά γνώριζε τις προθέσεις των οργανωτών της συνόδου, και ότι αυτές οι τελευταίες οδηγίες συντάχθηκαν επίτηδες από την ελληνική πλευρά («c'était un court monte») με σκοπό να οδηγήσουν σε αποτυχία την επικείμενη σύνοδο, η οποία κατά την άποψη του Λαβαλέττ, συνερχόταν προς όφελος, κυρίως, της Ελλάδας. «Εἰς ταῦτα δὲ τῷ ἀπήντησα, ὅτι δὲν βλέπω πῶς ἦν δυνατὸν ν' ἀποφασίσαι ἡ Εὐρώπη νὰ δικάσῃ τὴν Ἑλλάδα ἐρήμην ἐπὶ τόσῳ σπουδαίᾳ καὶ κατ' ἐμὲ ἀδίκῳ καταγγελίᾳ, ἐκτὸς μόνον ἂν, ὡς ἡ Ἑλλάς, οὕτω καὶ ἡ Τουρκία, τὰ δύο ἀντίδικα μέρη, ἤθελον ἐπίσης μείνει ἀποκεκλεισμένη».²³⁶

Τελικά, η Ελλάδα θα αποκλειόταν από τις εργασίες αυτής της συνδιάσκεψης, και θα παραβρισκόταν μόνο για να δίνει σχετικές εξηγήσεις για τα γεγονότα. Ο Ραγκαβής τόνιζε προς όλες τις κατευθύνσεις ότι θεωρεί τη μεταχείριση της Ελλάδας άδικη και άνιση σε σχέση με αυτή της Τουρκίας, σε μια υπόθεση που αφορά εξίσου και τις δύο, καθώς ενώπιον του δικαίου όλες οι δυνάμεις είναι ίσες: «...καὶ ἡ Ἑλλάς δὲν θεωρεῖ ἑαυτὴν ὑπ' οὐδεμίαν ἔποψιν κατωτέρα τῆς Τουρκίας, καὶ δικαιοῦται νὰ φρονῇ ὅτι κακῶς ἐλήφθη ἡ βάσις τῶν δυνάμεων ὅσαι μετέσχον τῆς συνθήκης τοῦ 1856, διότι ἡ βάσις αὐτή, ὅπως ξένη ἐκ τὴν παροῦσαν περίστασιν, ἔχει ἐλάττωμα ὅτι μίαν τῶν ἀντιφερομένων δυνάμεων καθιστᾷ δικαστὴν ἑαυτῆς καὶ τῆς ἀντιδίκου δυνάμεως...». Στη συνέχεια της επιστολής του ο Ραγκαβής τόνιζε προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας, ότι δεν αρκεί να εξεταστούν μόνο τα παράπονα των Οθωμανών, αλλά θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν και να εκτιμηθούν και τα «ημέτερα»:

... καὶ τότε τῷ ἔδειξα τὸ ὑμέτερο τηλεγράφημα τὸ διαβιβασθὲν μοι διὰ Κερκύρας. Ὁ κ. Λαβαλέττ ἀναγινώσκων αὐτὸ ἐγέλασε, καὶ μοι εἶπεν: «Ἄλλ' ἡ Τουρκία δὲν ἔστειλεν εἰς σᾶς οὔτε πλοῖα μετὰ πολεμοφοδίων, οὔτε στρατιώτας νὰ σᾶς πολεμήσωσιν;» «Οὔτε ἡμεῖς ἐστείλαμεν» εἶπα, «Ἀὐθορμήτως οἱ ἰδιῶται ἀπέρχονται» «Καλά», μοι εἶπεν, «ὑποβάλετε καὶ ταῦτα εἰς τὴν σύνοδον, ἣτις θέλει τὰ λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ θέλει τὰ ἐξετάσει καὶ ἐκτιμήσει. Ἡξεύρω τί διῖσχυρίζεσθε, ὅτι τὸ σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι σας δὲν σᾶς ἐπιτρέπουσι ν' ἀκολουθήσητε, καὶ ἡ κυβέρνησίς σας ὅτι δὲν ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ νὰ ἐφαρμόζῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου». «Σας ζητῶ συγγνώμην, Κύριε ὑπουργέ», τῷ εἶπα ἀναχώρουν, «διῖσχυρίζομεθα ὅτι τὸ σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι ἡμῶν συνάδουσι μετὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καὶ ἡ κυβέρνηση ὅτι οὐδέποτε ἐμακρύνθη αὐτῶν». [...] Τὸν παρεκάλεσα προσέτι,

²³⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 386.

ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς Συνόδου μέλλει νὰ ἐξασκήση μεγάλην ἐπιρροήν, οὐ μόνον νὰ ὑποστηρίξη τὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος, ὅσα μετ' ἐμπεριστατωμένην καὶ ἀκριβῆ ἔρευναν ἤθελεν ἀναγνωρίσει ὡς τοιαῦτα, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ παραγνωρίσῃ ὅτι πᾶσα κατανάγκασις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰς τὸ νὰ παραβιάσῃ τὸ ἔθνικόν αἴσθημα, δύναται νὰ ἔχη ὡς συνέπειαν τὴν ἀναρχίαν, ἣτις [...] διὰ τὴν Ἑλλάδα, δύναται νὰ ἐπιφέρῃ μεγάλας ἀνατροπὰς καὶ εἰς τὴν Τουρκίαν, καὶ ν' ἀποβῆ λίαν ἐπικίνδυνος εἰς τὴν εἰρήνην ἣν θέλουσι νὰ διατηρήσωσιν. Ἐννοῶ δ' ὅτι τὸ κυριώτερον ἐπιχείρημα ὃ θέλει καθ' ἡμῶν προταθῆ, εἶναι ὅτι ἡ κυβερνήσις καίτοι ὠπλισμένη διὰ τῶν ἄρθρων 127-136 τοῦ Ποινικοῦ νόμου, δὲν ἐκώλυσε τῆς στρατολογίας, ἀλλὰ μάλιστα ὑπεβοήθησε καὶ πολλάκις ἐνέργησεν αὐτάς, καὶ διὰ τούτων ἔδωκεν αὐτῆς ἀφορμὴν εἰς τὴν ρῆξιν.²³⁷

Ο Ραγκαβῆς, προκειμένου νὰ ἀποτρέψῃ τὸν ἀποκλεισμό τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τις δραστηριότητες τῆς συνδιάσκεψης, πραγματοποίησε κάποιες διπλωματικές επαφές· συναντήθηκε με τοὺς πρέσβεις τῆς Ρωσίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Αὐστρίας, ἀλλὰ καὶ με τὸν ἴδιον τὸν Υπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας. Ἰδιαίτερα ὁ πρέσβης τῆς Αὐστρίας, Μέττερνιχ, ὑποστήριξε ὅτι ἡ Αὐστρία ἔχει ἄμεσο συμφέρον ἀπὸ τὴν λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, καὶ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν κατάληψη τῶν σλαβικῶν χωρῶν. Ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, θὰ ἐπαίρνε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὶς περιοχὲς ποὺ τῆς ἀνήκαν «δικαιωματικά», δηλαδὴ τὶς περιοχὲς ὅπου ζούσε ἀμιγῶς ἑλληνικὸς πληθυσμός.²³⁸

²³⁷ Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ ο Ραγκαβῆς περιγράφει ουσιαστικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν συζητήσεων ποὺ εἶχε με τὸν Λαβαλέττ. Κατὰ τὸν Λαβαλέττ ἡ σύνθεσις τῆς συνόδου ἔχει συζητηθεῖ διεξοδικὰ καὶ δὲν μεταβάλλεται, ὠστόσο, τονίζει στὸν Ραγκαβῆ, ὅτι ἡ σύνθεσις εἶναι τυπικὴ καὶ ὅτι θὰ μπορεῖ νὰ συμμετέχει σὶς συνεδριάσεις καὶ νὰ λαμβάνει τὸν λόγο ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη, με μόνη διαφορὰ ὅτι στὸ τέλος δὲν θὰ κληθεῖ νὰ συνυπογράψῃ τὸ πρωτόκολλο (καὶ ἴσως αὐτὸ νὰ ἦταν ἓνα πλεονέκτημα, κατὰ τὴν ἀποψὴ τοῦ). Ὁ Λαβαλέττ διαβεβαίωσε τὸν Ραγκαβῆ ὅτι ἡ σύνοδος θὰ ἀκούγε ἀμερόληπτα τοὺς λόγους τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν καὶ θὰ ἀποφάσιζε βάσει αὐτῶν. Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβείαι Ἑλλάδος ἐν Βιέννῃ, ἐν Κ/πόλει, ἐν Παρισίοις, ἐν Πετρούπολει, ἐν Φλωρεντία, ἐν Ουασινγκόνι. Εμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ Α. Ραγκαβῆ πρὸς Π. Δεληγιάννη, 19/31 Δεκεμβρίου 1868 (αφ. πρωτ. 280).

²³⁸ Σε σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ διαβάζουμε: «... οὐχ ἦττον ὅμως ἀπῆλθον εἰς τὸ ὑπουργεῖον ἵνα ἴδω τὰ διάφορα μέλη τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, καὶ πληροφορηθῶ ἀκριβέστερον τὰ περὶ τῆς συνόδου (conference) ἢν ἡ Πρωσσία, ταυτοχρόνως δὲ καὶ ἡ Ρωσία, ἐπρότεινον περὶ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς καὶ ἡ μὲν Γαλλία παρεδέχθη ἀμέσως τὴν πρότασιν, ἡ δὲ Ἀγγλία ἐφάνη διστασασα, εἶπε κατ' ἀρχὰς ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀσχοληθῶσι μόνον εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἀλλὰ τέλος ἐνέδωκεν, ἐπιμένουσα ὅμως ὅτι ἡ σύνοδος πρέπει νὰ εἶναι βραχυτάτη, καὶ μὴ παραταθῆ ἐπέκεινα τῶν δύο ἢ τριῶν συνεδριάσεων. Πρόκειται δὲ νὰ συνελθῶσιν εἰς τὴν σύνοδον ταύτην οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἑξὺ δυνάμεων, ὅσοι μετέσχον τῆς συνόδου τοῦ 1856. Εἰς διαφόρους δὲ τῶν κ.κ. πρεσβῶν τῶν πρωτίστων δυνάμεων, παρέστησα ὅτι δίκαιον μοι φαίνεται νὰ μετάσχη καὶ ἡ Ἑλλὰς τῆς συνόδου, καὶ ἔλαβον τὴν ὑπόσχεσίν των νὰ συνδράμωσι παριστῶντες τὰ δίκαια ἡμῶν ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἤθελόν μας ἀρνηθῆ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν σύνοδον, ἀπ' ἐναντίας πλείστων προηγουμένων, καθ' ἃ οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν ἀπεκλείοντο, οὐδ' ἐδικάζοντο χωρὶς ν' ἀκουσθῶσιν. Ἐκ παντοίων δὲ δεδομένων θεωρῶ ὡς λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ Ἑλλὰς θέλει προσκληθῆ, δὲ ἢν περιστάσιν ἀνάγκη ἔσται νὰ δοθῶσιν αἱ ἀπαιτούμεναι

Εν τέλει, στις 18/30 Δεκεμβρίου 1868, ο Λαβαλέττ θα ανακοινώσει στον Ραγκαβή την απόφαση των Δυνάμεων που συμμετείχαν στη συνδιάσκεψη, να συμμετάσχει η Ελλάδα στις διαδικασίες μόνο με συμβουλευτική ψήφο. Ο Ραγκαβής συνέταξε υπόμνημα, διαμαρτυρούμενος για την απόφαση της επιτροπής του Συνεδρίου, περιμένοντας ταυτόχρονα και την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Λαβαλέττ, λίγες μέρες πριν την έναρξη της συνόδου, θα τονίσει στον Ραγκαβή ότι δεν πρόκειται σ' αυτήν να λυθεί το Ανατολικό Ζήτημα, ούτε καν το ζήτημα της Κρήτης, αλλά θα συζητηθούν μόνο οι περιπλοκές που προκύπτουν από την έκδοση του τελεσιγράφου της Τουρκίας. Εννοούσε μ' αυτό ότι οποιαδήποτε λύση κι αν προταθεί στο πλαίσιο της συνόδου, θα έχει προσωρινό χαρακτήρα κι αυτό είναι που επιδιώκουν στην παρούσα φάση. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι ελληνικές απόψεις και διεκδικήσεις μπορούν να θεωρηθούν άκαιρες και θα χρησιμεύσουν μόνο για το μέλλον. Κατά τον Ραγκαβή, ο Λαβαλέττ σε καμία περίπτωση δεν θα ήταν διατεθειμένος να πειστεί και να χρησιμεύσει ως συνήγορος της Ελλάδας, κυρίως φοβούμενος την ενδεχόμενη αποτυχία της πρώτης σημαντικής αποστολής του στο Υπουργείο. Ωστόσο, διαβλέπει ότι ούτε κάποιος από τους υπολοίπους συμμετέχοντες είναι διατεθειμένος να συνηγορήσει υπέρ των ελληνικών απόψεων, και ότι η ενδεχόμενη αποχή του από τη σύνοδο θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την αμεροληψία έναντι των όρων του τελεσιγράφου.²³⁹

όδηγία. Καί αὐριον θέλω αὐθιν ἀποπειραθῆ νὰ ἴδω τὸν Μαρκήσιον Λαβαλέττ πρὸ τοῦ ταχυδρομείου, ὥστε νὰ ἐρευνησῶ, τὰς περὶ τούτου διαθέσεις του, καὶ νὰ προσθέσω εἰ δυνατόν, θετικώτερον τί εἰς τὴν παρούσαν.

Τινὲς τῶν πρέσβων, ἐν οἷς ὁ ἐπιτετραμμένος τῆς Πρωσσίας ἐφαίνοντο φρονούντες ὅτι ἡ σύνοδος εἶναι κατὰ τοῦτο ἐπωφελῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, καθ' ὅσον ὑπὸ τὴν γενικὴν πίεσιν τῆς Εὐρώπης ἡ Ἑλλάς δύναται ἄνευ ταπεινώσεως νὰ ἐνδύσῃ. Ἀλλὰ τοῖς εἶπον ὅτι, ἂν ἡ σύνοδος σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εἰρήνην τῆς Εὐρώπης, πρέπει νὰ ἀνεύρῃ τὰ μέσα πρὸς τοῦτο, καὶ ὡς τοιοῦτον δὲν μοὶ φαίνεται ἡ κατανάγκασις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰς τὸ νὰ καταπατήσῃ τοὺς νόμους τοῦ τόπου καὶ νὰ πράξῃ οὕτως ὥστε νὰ ἐξεγείρῃ τὸ ἔθνικὸν αἴσθημα κατ' αὐτῆς ...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Βιέννῃ, ἐν Κ/πόλει, ἐν Παρισίοις, ἐν Πετρούπολει, ἐν Φλωρεντία, ἐν Ουασιγκώνι. Εμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Αλ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Π. Δεληγιάννη στις 13/25 Δεκεμβρίου 1868.

²³⁹ Διαβάζουμε σε σχετικὴ ἐπιστολὴ του: «Ταῦτα ἀναλογιζόμενος, εἶχον πρῶτον μὲν νομίσει ὅτι, ἂν εἰσηρόχῳ διαμαρτυρούμενος εἰς τὴν σύνοδον, ἐδυνάμην καὶ τὰ δίκαια ἡμῶν νὰ παραστήσω καὶ ἀντιπροτάσεις νὰ ἀντιτάξω. Ἦδη δ' ἀπέχω αὐτῆς, ἐφρόνησα ὅτι ἀφόπλιζω καὶ αὐτὴν τὴν δυσαρέσκειαν τοῦ κ. Λαβαλέττ, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ μέλη συμερίζοντο, ἐὰν τοῖς ὑπεδείκνυον ὅτι οὐδὲν τοὺς κωλύει νὰ προβῶσιν εἰς τὸ ἔργον των καὶ ἄνευ ἐμοῦ, ἂν μόνον πράξωσι τί δυνάμενον εὐλόγως νὰ γίνῃ, διὰ τοῦ παρὰ τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τούτου τοῖς ἐπέδειξα καὶ διέξοδον, τῆς ἄνευ προβολῆς τινός τῆς Ἑλλάδος, διακήρυξιν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, ὑποθέτων ὅτι ταύτην θέλουσι δυνηθῶ καὶ θέλουσι νὰ ὑποστηρίξωσιν οἱ φίλοι ἡμῶν, καὶ πιθανῶς καὶ νὰ ἐπιτύχωσιν. Ἡ τοιαύτη λύσις, ἂν κατωρθοῦτο, θὰ ἦτον ἐντελὴς ἀναίρεσις τοῦ τελεσιγράφου, καὶ ἠθικὴ νίκη τῆς Ἑλλάδος. Ὡς πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις καὶ τὰς ἀνταπαντήσεις ὁμολογῶ ὅτι, ἐκτὸς ἂν ἡ βασιλικὴ κυβέρνησις ἔχει ἴσως τινῶν ὑπόσχεσιν περὶ ὑποστηρίξεως αὐτῶν ὑπὸ τινὰς τῶν δυνάμεων, οὐ μόνον οὐδεμίαν βλέπω πιθανότητα, ἀλλὰ μάλιστα φοβοῦμαι καὶ μὴ παραγάγωσι καθ' ἡμῶν ἐρεθισμὸν ἐν τῇ συνόδῳ, εἶχον νομίσει καλὸν νὰ περιλάβω μὲν καὶ ταῦτα ἐν τῷ ὑπομνήματί μου, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν διῆχυρισμῶν ἡμῶν, ἀλλὰ νὰ μὴ ἐπιμείνω εἰς αὐτὰ ὡς ἀπαραίτητα, καὶ νὰ κερδίσωμεν τοῦτο [...] νὰ ἐπιφυλαχθῶ εἰ δυνατόν, εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς συνόδου, ὁ κανονισμὸς τῶν τοιούτων ἀνταπάντησε [...] εἰς πρὸς ἀλλήλα συμφωνία τῶν δύο μερῶν. Ἐν τούτοις δὲν θέλω λείπει νὰ ὑποβάλω κατὰ τὰς ὁδηγίας μας τὰς ἀπαιτήσεις ταύτας εἰς τὸν κ. Λαβαλέττ.

Στις 28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1869, θα του σταλεί τηλεγράφημα από την Ελλάδα, τονίζοντάς του να μην παραβρεθεί στις εργασίες της συνδιάσκεψης, αν δεν δοθεί και στην Ελλάδα η ίδια θέση με τις υπόλοιπες δυνάμεις της Ευρώπης. Την ίδια μέρα θα ξεκινήσει το συνέδριο, και ο Ραγκαβής ανακοινώνει κατ' ιδίαν στον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να μη συμμετάσχει, αφού δεν εξασφαλίστηκαν οι απαραίτητες προϋποθέσεις. Ο Λαβαλέττ προσπάθησε να πείσει τον Ραγκαβή ότι η άρνηση των Ελλήνων να συμμετάσχουν στη σύνοδο την τελευταία στιγμή ήταν άτοπη, και ότι καμία προσβολή δεν υφίσταται από το μέρος των Δυνάμεων προς την ελληνική πλευρά, αφού η σύνθεση της συνόδου ορίστηκε βάσει των χωρών που υπέγραψαν τη Συνθήκη των Παρισίων το 1856. Κι ακόμα, υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα η διάκριση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, σχετικά με τη συμμετοχή των δύο πλευρών στις εργασίες της συνδιάσκεψης, γινόταν διότι αν η Τουρκία δεν παρίστατο η σύνοδος θα αποτύγχανε.²⁴⁰ Ο Ραγκαβής θα παραδώσει στον Λαβαλέττ σχετικό υπόμνημα με τις θέσεις της Ελλάδας και τη στάση της απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα. Στο υπόμνημα αυτό η Ελλάδα δεν ζητούσε μόνο την ένωση της Κρήτης, αλλά και την επέκταση των βορείων συνόρων της. Ενώ ταυτόχρονα τόνιζε ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε ούτε τη δύναμη, αλλά ούτε και ήταν δεσμευμένη να καταστείλει αυτή την επανάσταση και τον ενθουσιασμό αυτών που αγωνίζονταν για να αποκτήσουν την ελευθερία τους. Αυτό που έκανε η Ελλάδα ήταν να απέχει από κάθε επέμβαση. Μετά απ' αυτό το διπλωματικό επεισόδιο οι εργασίες του συνεδρίου συνεχίστηκαν κανονικά.²⁴¹

Ωστόσο, ο Ραγκαβής σε αρκετές από τις επιστολές προς τον έλληνα Υπουργό των Εξωτερικών, τόνιζε την ολιγωρία της ελληνικής κυβέρνησης και την καθυστέρηση στη λήψη αποφάσεων για το ρόλο που θα έπρεπε να τηρήσει η ελληνική πλευρά στην εν

Ταύτην την στιγμήν είδα και τόν κόμητα Στάκελβεργ, ούτος μοι είπεν ότι θέλουσι βλαφθεῖ τὰ ἡμέτερα συμφέροντα σπουδαίως, χωρὶς οὐδεμίας πρακτικῆς ὠφελείας, ἂν ἀναφέρω εἰς τὴν σύνοδον περὶ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ὑπουργικοῦ ἐγγράφου. Ὁ κ. Γορτζακόφ δις ἐτηλεγράφησε νὰ παρακινηθῶ νὰ εἰσέλθω μὲ συμβουλευτικὴν φωνήν. Φαίνεται δὲ ὅτι ὅπωςδήποτε θέλω προσκληθῶ νὰ κοινοποιήσω ἂ θέλω εἰς τὴν σύνοδον». Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α/1868: Πρεσβείαι Ελλάδος. Εμπιστευτικὴ ἐπιστολή του Αλ. Ραγκαβῆ πρὸς τον Υπουργὸ Εξωτερικῶν Π. Δεληγιάννη στις 3/15 Ιανουαρίου 1869.

²⁴⁰ «Μετὰ φωνῆς συμβουλευτικῆς (consultative) καὶ ἐπανέλαβεν αὐθις, μόνον μετὰ φωνῆς συμβουλευτικῆς, οὐχὶ καὶ διαπραγματευτικῆς (deliberante) [...]. Τότε ἔκρινα ὅτι ἦλθεν ἡ στιγμή μου. Ἐγερθεῖς λοιπὸν καὶ λαβὼν τὸν λόγον, ἠύχαριστησα τὸν κ. Πρόεδρον ὅτι εὐηρεστήθη νὰ μὲ καλέσῃ, ἀλλὰ ἀνέπτυσσα διὰ βραχέων ὅτι, προκειμένου, ὡς ἤκουσα αὐτοῦ λέγοντος, ν' ἀσχοληθῇ τὸ Συνέδριον περὶ ἀντικειμένου, ἐνδιαφέροντος τὴν Ἑλλάδα, οὐχ ἦττον ἢ τὰς ἄλλας Εὐρωπαϊκὰς Δυνάμεις, ἐξ ἐναντίας δ' ἔτι μᾶλλον, μὴ δυνάμενος κἂν νὰ παραδεχθῶ ὅτι αὐτὴ καλεῖται νὰ ἐμφανισθῇ, ὡς δικαζομένη, νομίζω δίκαιον νὰ καταλάβῃ καὶ ἡ Ἑλλάς ἐν τῷ Συνεδρίῳ τὴν θέσιν αὐτῆς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς δικαίωμασιν, ὡς πάσας αἰ λοιπαί. Διάκρισις, ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τοῦτο, εἶπον, μετὰξὺ Μεγάλων Δυνάμεων καὶ μικρῶν δὲν ἐγχωρεῖ, ἀλλὰ καὶ ἂν ἐνεχώρει, δύσκολος θὰ ἦν ὁ τῆς διακρίσεως ὀρισμὸς». Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 392.

²⁴¹ Παραστατικὴ εἶναι ἡ περιγραφή του Ραγκαβῆ στην εμπιστευτικὴ ἐπιστολή του πρὸς τον Υπουργὸ Εξωτερικῶν Π. Δεληγιάννη, στις 30 Δεκεμβρίου 1868/11 Ιανουαρίου 1869, σχετικά με τα ὅσα διαδραματίστηκαν πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνόδου στο Παρίσι. Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1868: Πρεσβείαι (ἐν Κ/πόλει, ἐν Λονδίῳ, ἐν Πετρούπολει, ἐν Ουασινγκῶν) & ΦΑΚ. αακ, Αγ/1868: Περί του βουλγαρικοῦ ζητήματος.

λόγω συνδιάσκεψη. Ο Π. Δεληγιάννης, σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή στις 5/17 Ιανουαρίου 1869 τόνιζε ότι ήδη είχε έρθει σε επαφή με αρκετούς από τους επιτετραμμένους άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων –Αγγλίας, Αυστρίας, Ιταλίας και Ρωσίας– και γνώριζε ήδη τις προθέσεις του Λαβαλέττ. Από την πλευρά του, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, εξέφρασε προς τον Δεληγιάννη ότι είχε πλήρη πεποίθηση στη δικαιοσύνη και την αμεροληψία των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων, οι οποίες έμελλε να συζητήσουν περί των αμοιβαίων αντεγκλήσεων Ελλάδας και Τουρκίας. Μάλιστα, ήταν πρόθυμος να επιτρέψει στον Ραγκαβή να λάβει μέρος στη συνδιάσκεψη μια μέρα αργότερα από τον αντιπρόσωπο της Τουρκίας. Ο Δεληγιάννης εξέφραζε την άποψη ότι και οι δύο πλευρές, τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία, βρίσκονταν υπό την εγγύηση των Δυνάμεων και μια διαφωνία μεταξύ δύο ανεξάρτητων κρατών, θα επέφερε ρήξη στις σχέσεις τους, ίσως και το ενδεχόμενο ενός πολέμου. Και ενώ η Ελλάδα βρίσκεται υπό την εγγύηση των τριών ευεργέτιδων Δυνάμεων, η Τουρκία, με τη συνθήκη των Παρισίων του 1856 έχει ενισχυθεί εκ του δημοσίου δικαίου της Ευρώπης και έχει τεθεί επί των εγγυήσεων των Δυνάμεων που υπέγραψαν τη σχετική συνθήκη.²⁴²

Το αποτέλεσμα, εκτός από τη μη ουσιαστική συμμετοχή της ελληνικής πλευράς στη συνδιάσκεψη, ήταν η απόρριψη, όπως ήταν πλέον φυσικό, των ελληνικών αιτημάτων και η υιοθέτηση δήλωσης, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα έπρεπε να παρεμποδίσει τη συγκρότηση εθελοντικών σωμάτων στο έδαφός της, τα οποία θα είχαν ως σκοπό την ενίσχυση των επαναστατικών κινήσεων κατά της Τουρκίας. Ουσιαστικά, με τη σύνοδο αυτή καταστέλλεται η Κρητική Επανάσταση και επισφραγίζεται η διπλωματική ήττα της Ελλάδας στο Παρίσι. Η τελική απόφαση της συνόδου συνοψίστηκε σε τέσσερα σημεία στα οποία θα έπρεπε η ελληνική πλευρά να ανταποκριθεί άμεσα: α) Θα έπρεπε να υιοθετήσει ορισμένες αρχές στην πολιτική της, που θα ικανοποιούσαν τον σουλτάνο για το παρελθόν και θα τον καθιστούσαν για το μέλλον. Οι αρχές αυτές ήταν: 1) η απαγόρευση συγκρότησης στο ελληνικό έδαφος αντάρτικων ομάδων, που θα είχαν σκοπό να επιτεθούν στην Τουρκία, 2) η απαγόρευση του εξοπλισμού πλοίων στα λιμάνια της, που θα ενίσχυαν με οποιονδήποτε τρόπο εξεγέρσεις που θα σημειώνονταν σε τουρκικά εδάφη. β) Θα έπρεπε να βοηθήσει την επιστροφή των οικογενειών που επιθυμούσαν να γυρίσουν στην Κρήτη. γ) Τα ελληνικά δικαστήρια θα έπρεπε να καθορίσουν αποζημιώσεις για τους οθωμανούς υπηκόους που ζημιώθηκαν από την επανάσταση. δ) Η δήλωση αυτή θα έπρεπε να γνωστοποιηθεί στην ελληνική κυβέρνηση και στον Γεώργιο και συνιστούσε τη συμμόρφωση της ελληνικής κυβέρνησης με τις ως άνω επιταγές.²⁴³

²⁴² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1869: Πρεσβεία Ελλάδος εν Βιέννη, εν Κ/πόλει, εν Παρισίοις, εν Πετρούπολει, εν Φλωρεντία, εν Ουασινγκόνι. Επιστολή Π. Δεληγιάννη προς Αλ. Ραγκαβή στις 5/17 Ιανουαρίου 1869.

²⁴³ Τόσο για το συγκεκριμένο θέμα όσο και γενικότερα για την Κρητική Επανάσταση, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, σσ. 253-289. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση της Καλλιατάκη-Μερτικιπούλου, *Ελληνικός αλτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, καθώς και του Καλλιβερέτακη, «Η Κρήτη 1829-1869: Μεταξύ δύο Επαναστάσεων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4^{ος}, Το Ελληνικό Κράτος, 1833-1871, σσ. 373-388. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση των Βερέμη & Κολιόπουλου, *ό. π.*, σσ. 260-261, όπου σχετικά με τα αποτελέσματα της διάσκεψης μας παραπέμπουν (υποσ. 38)

Ταυτόχρονα, στο εσωτερικό της χώρας οι πολιτικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Η κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη παραιτείται στις 22 Ιανουαρίου, φοβούμενη κυρίως το πολιτικό κόστος από τα αποτελέσματα της συνδιάσκεψης των Παρισίων. Ο Γεώργιος, έπειτα από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις, αναθέτει το σχηματισμό κυβέρνησης στον Θ. Ζαΐμη στις 25 Ιανουαρίου 1869, με Υπουργό Εξωτερικών τον Θ. Δεληγιάννη. Η αναγγελία αυτή θα ευχαριστήσει τον Λαβαλέττ, που τόνισε στον Ραγκαβή ότι η προηγούμενη Αρχή είχε οδηγήσει τη χώρα στον γκρεμό. Η απάντηση του Ραγκαβή ήταν ξεκάθαρη και, όπως ήταν φυσικό, ιδεολογικά επηρεασμένη και φορτισμένη από το πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας: «Αλλά τὸ κατ' ἐμὲ δὲν τῶ ἀπέκρουσα τὴν γνώμη μου, ὅτι, ὑπὸ οἰονδήποτε Ὑπουργεῖον, ἢ Ἑλλάς, εἰς οἷαν θέσιν διατελεῖ καὶ πρέπει νὰ διατελῇ ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν τῆς Ανατολῆς, διψόντων διὰ τὴν ἐλευθερίαν των, ἐστὶν ἠναγκασμένη νὰ μένη πάντοτε ὀπλισμένη καὶ ἐν προπαρασκευῇ».²⁴⁴

Η νέα κυβέρνηση, όπως σχολιάζουν οι Βερέμης και Κολιόπουλος, αφού εξήγησε πως ήταν αναγκασμένη εκ των πραγμάτων να αποδεχτεί τους ταπεινωτικούς όρους που είχαν απαιτήσει με τελεσίγραφό τους οι Μεγάλες Δυνάμεις, υπό δυσμενείς συνθήκες για την Ελλάδα, ώστε να αποφευχθεί ο πόλεμος με την Πύλη, δήλωνε ότι η αποδοχή αυτών των όρων δεν δέσμευε το μέλλον της χώρας, ούτε αντιστρατευόταν τις προσδοκίες της.²⁴⁵ Στην πραγματικότητα, ίσως επιδίωκε να υποτιμήσει τα όσα είχαν διαδραματιστεί εκείνη την περίοδο στην γαλλική πρωτεύουσα, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια συνέχισης των διαπραγματεύσεων. Από την άλλη πλευρά, ο Ραγκαβής θα βρεθεί εκτεθειμένος απέναντι στο συμβούλιο του συνεδρίου, μη έχοντας καμία αρμοδιότητα να επέμβει αυτοβούλως:

... ὅτε ἔλαβον τὴν προκήρυξιν τοῦ νέου Ὑπουργεῖου, λυπηροτάτην ἀληθῶς, καὶ οὐδὲν ἤττον ἢ ἀξιοπρεπῆ, ὡς ἠνίττοντο καὶ αὐτοὶ οἱ λόγοι τοῦ Λαβαλέττ, λαβόντος διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Πρεσβείας γνῶσιν τῶν κυριωτέρων ἐννοιῶν τῆς ἐγκυκλίου. Θέλον ν' ἀπαλλαγῇ τοῦ βάρους τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν ἄλλαις λέξεσι νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτὴν εἰς τὴν τύχην της, τὸ νέον ὑπουργεῖον, ἵνα δικαιοθῇ ἀπέναντι τοῦ ἔθνους, διέγραφε τῆς Ἑλλάδος τὴν πενίαν καὶ ἀδυναμίαν διὰ χρωμάτων τοσούτων ζοφερῶν, ὥστε ἢ τοιαύτη οἰκτρὰ ἐκθεσις, ὑπὸ τὸν κάλαμον παντὸς ἄλλου, ἤθελε θεωρηθῆ ὡς συκοφαντία. Δι' ὃ καὶ ἐγὼ πάντοτε ἐπροσποιήθην ὅτι δὲν ἔλαβον τὴν προκήρυξιν ταύτην καὶ ἠγνόουν αὐτῆς τὴν ὕπαρξιν, ἵνα μὴ ἀναγκασθῶ, ἢ νὰ ἐπικυρώσω, ἢ ν' ἀντικρούσω τοὺς ὑπουργικοὺς διίσχυρισμοὺς.²⁴⁶

στο Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1966, σ. 74.

²⁴⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 398.

²⁴⁵ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, ὁ.π., σ. 261.

²⁴⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 399.

2.7.2.2. Το ζήτημα της εθνικότητας-ιθαγένειας των Ελλήνων της Τουρκίας και οι ενέργειες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Παρίσι.

Μετά το τέλος της διπλωματικής συνδιάσκεψης στο Παρίσι για το Κρητικό Ζήτημα, το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών έστρεψε την προσοχή του στους Έλληνες κάτοικους της Τουρκίας, και ο Ραγκαβής από τη θέση του στο Παρίσι θα προχωρήσει σε διάφορες διακοινώσεις και επαφές σχετικά με το ζήτημα της εθνικότητας των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας. Για τον σκοπό αυτό θα επισκεφθεί τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας, προκειμένου να του εκφράσει την ανησυχία της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με την έκδοση του νόμου «περί εθνικότητας», στην οποία προέβη η Τουρκία (19 Ιανουαρίου 1869) και να συζητήσει το αν η επανάληψη των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών θα μπορούσε να εξομαλύνει την παρούσα κατάσταση. Ο Λαβαλέττ από την πλευρά του, έφερε ως παράδειγμα το θέμα της αναγνώρισης της αμερικανικής υπηκοότητας των Γάλλων που έχουν εκπληρώσει τα απαιτούμενα από τον αμερικανικό νόμο. Ο Ραγκαβής αντέτεινε την άποψη ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ως προς τη θέση των Ελλήνων στην Τουρκία και των Γάλλων στην Αμερική. Στην Τουρκία η ισορροπία είναι πιο εύθραυστη, καθώς οι Οθωμανοί, καθοδηγούμενοι από τον Φουάτ Πασά και λόγω της σπουδαιότητας που έχει αυτή η υπόθεση για την Ελλάδα, όχι μόνο δεν ήταν διατεθειμένοι να ανακινήσουν το θέμα, αλλά είχαν αποδεχθεί να αναγνωρίζουν ως Έλληνα, όποιον είχε αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια και το μόνο που απαιτούσαν απ' αυτόν, ήταν να μην επιστρέψει στην πόλη που γεννήθηκε. Σ' αυτή τη φάση η Ελλάδα, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής στον Λαβαλέττ, απαιτούσε και ήλπιζε ότι απ' αυτόν τον περιορισμό που θέτουν οι Οθωμανοί, θα εξαιρεθούν οι μεγάλες πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη κ.ά.. Παράλληλα, τόνιζε ότι αυτή η αιφνίδια και μονομερής λύση, αποτελούσε αυτόχρημα πραξικόπημα κατά της Ελλάδας, ενώ ο Έλληνας πρέσβης που θα πάει στην Κωνσταντινούπολη θα πρέπει να έχει την υποστήριξη των Δυνάμεων.²⁴⁷

Η ελληνική κυβέρνηση, μετά την έκδοση του νόμου περί εθνικότητας, έθετε εμμέσως πλην σαφώς ως προϋπόθεση σχετικά με το ζήτημα της επανάληψης των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία, την εξασφάλιση της υπόσχεσης των τριών Μεγάλων Δυνάμεων ότι θα υπερασπιστούν τις ελληνικές θέσεις για το ζήτημα αυτό. Ο Λαβαλέττ, κοινοποιεί στον Ραγκαβή, ότι η Γαλλία από την πλευρά της αρνείται να δώσει μια τέτοια υπόσχεση και ότι σκοπός της επανάληψης των διπλωματικών σχέσεων θα είναι να διαπραγματευθεί η ελληνική πλευρά με την Τουρκία. Αν η ελληνική κυβέρνηση δεν θέλει να επαναλάβει τις σχέσεις της με την Τουρκία, είναι ελεύθερη να το πράξει, αλλά η σύνοδος δεν θα υφίσταται πλέον, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να μείνει εκτεθειμένη, και να

²⁴⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2γ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητος (οθωμανικός νόμος 19-1-1869). Εμπιστευτική επιστολή του Αλ. Ραγκαβή, προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη από το Παρίσι, στις 13/25 Φεβρουαρίου 1869. Στην ίδια επιστολή ο Λαβαλέττ, φαίνεται να υποστηρίζει την υποψηφιότητα του Ραγκαβή για την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης.

υποστεί όλες τις συνέπειες που συνεπάγεται η στάση αυτή. Η πιο σωστή στάση της ελληνικής πλευράς, κατά την άποψη του Λαβαλέττ, θα ήταν η επανάληψη των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία, ώστε η Ελλάδα να διαπραγματευθεί για το αντικείμενο του ενδιαφέροντός της και να αποστείλει στην Κωνσταντινούπολη πρέσβη, συμβιβαστικό και ήπιο, επιτήδειο και με σταθερό χαρακτήρα. Ο Ραγκαβής τού αντέταξε την άποψη ότι οι Οθωμανοί, εκτός του νόμου που δημοσίευσαν εν μέσω της ρήξεως, εξέταζαν μονομερώς ένα θέμα που διαπραγματεύονται πολλά χρόνια με την Ελλάδα, ενώ γνωρίζουν πόσο ενδιαφέρει την ελληνική πλευρά το ζήτημα της εθνικότητας. Παρόλα αυτά, προέβησαν στην έκδοση νόμου εν μέσω απειλών περί απελάσεως μεγάλου μέρους των Ελλήνων, σε περίπτωση που δεν δέχονταν την οθωμανική υπηκοότητα –κι αυτό εν μέσω αποφάσεων της συνόδου που είχε αναλάβει να συμβιβάσει τις δύο πλευρές. Κατά τον Ραγκαβή λοιπόν, προκειμένου η Ελλάδα να δεχθεί την επανάληψη των διπλωματικών σχέσεων, θα πρέπει από την πλευρά της η Τουρκία να προβεί σε επανάληψη των διαπραγματεύσεων που είχαν ξεκινήσει προ ετών για το ζήτημα της εθνικότητας, ενώ όσον αφορά τη λήψη των μέτρων που οδήγησαν σε ρήξη τις δύο πλευρές, οι Οθωμανοί θα πρέπει να τα αναιρέσουν και να τα επαναδιαπραγματευτούν.²⁴⁸

Έτσι, πριν την αναχώρησή του από το Παρίσι κοινοποιεί με κατεπείγουσα επιστολή προς τον Δεληγιάννη τις εκεί ενέργειές του περί του ζητήματος της εθνικότητας. Ο Ραγκαβής πιστεύει ότι το θέμα αυτό θα δυσχεράνει περισσότερο τις σχέσεις με την Τουρκία, κι αν οι Τούρκοι επιμείνουν, αυτό θα σημαίνει ότι η σύνοδος των Παρισίων, δεν είχε κανένα απότο αποτέλεσμα.²⁴⁹ Για το «νέο» ζήτημα που προέκυψε, ο Ραγκαβής ζητά

²⁴⁸ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2γ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητας (οθωμανικός νόμος 19-1-1869). Εμπιστευτική επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη από το Παρίσι στις 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1869.

²⁴⁹ «Εσχάτως ιδών εις τὰς ἐφημερίδας τὴν πρόθεσιν τῶν Τούρκων νὰ ἐκδωσωσι νόμον περὶ ἐθνικότητος καὶ πολιτογραφήσεως, καὶ μετὰ ταῦτα καὶ αὐτοῦ τοῦ νόμου τὸ κείμενον, εἶπα εἰς τὸν κ. Ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν ὅτι, εἰ καὶ οὐδὲν μοὶ ἐπεστάλει εἰσέτι ἐξ Ἀθηνῶν καὶ οὐδεμίαν ἔχω ὁδηγίαν περὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἀδιστάκτως ὁμως πιστεύω ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ εἶναι πηγὴ μεγάλων δυσχεριῶν, καὶ ἂν οἱ Τούρκοι ἐπιμείνουσι δὲν διστάζω νὰ εἰκάσω ὅτι ἡ Σύνοδος ἐματαιοπόνησε ζητήσασα νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν ἁρμονίαν. Διὰ τοῦτο τὸν παρεκάλεσα ἐπ' ἀγαθῶ, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς εἰρήνης ἐν τῇ ἀνατολῇ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ εἰς τὴν ἀξίωσιν ταύτην τῆς Τουρκίας. Ὁ Μαρκήσιος Λαβαλέττ μοὶ ἀπεκρίθη ὅτι ἂν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ὑπάρχῃ τις δυσκολία, ἡ ἐκλογὴ ἔμφρονα, ἐμπείρου καὶ διαλλακτικοῦ πρέσβεως τῆς Ἑλλάδος ἀμέσως κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν σχέσεων, θέλει τὰ μέγιστα συντελέσει εἰς τὸ νὰ ἐξομαλύνῃ αὐτήν. Ὅτι ἄλλωστε ὁ τοιοῦτος πρέσβυς θέλει ὑποστηριχθεὶ καὶ ὑπὸ τῶν δυνάμεων πρὸς θεραπείαν τῶν νόμιμων ἀξιώσεων τῆς Ἑλλάδος. Μοὶ προσέθηκεν ὁμως ὅτι ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς πολιτογραφήσεως οἱ Τούρκοι ἔχουσι, κατὰ τὴν γνώμην του δίκαιον, ὡς τοῦτο δὲν ἔλειπεν ἄλλοτε νὰ εἴπῃ καὶ εἰς τὸν τότε πρέσβυν τῆς Ρωσσίας ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τῷ ἀπήντησα ὁμως ὅτι, καίτοι μὴ γνωρίζων ἐπισήμως καὶ ἐντελῶς τὸν νέον νόμον, πέπεισμαι ὁμως ἐκ προηγουμένων ὅτι δίκαιον δὲν ἔχουσι ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ πρὸ πλείστων ἐτῶν, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐκκρεμῆς, χωρὶς οἱ Τούρκοι νὰ νομίσωσι ποτὲ φρόνιμον νὰ προβῶσιν εἰς λύσιν, καὶ νὰ ἐρεθίσωσι τὴν Ἑλλάδα, κινουῦντες τὴν τοσοῦτον εὐαίσθητον ταύτην χορδὴν. Ἄλλωστε, τῷ εἶπον, ὅτι καὶ δίκαιον ἂν ὑπετίθετο ὅτι ἔχουσι, εἰμὶ σχεδὸν βέβαιος, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐξανέστη καὶ θ' ἀποκρούσῃ τοιοῦτον νόμον, τείνον νὰ ὑποτάξῃ διὰ μιᾶς εἰς τὸν τουρκικὸν ζυγὸν καὶ ν' ἀφαιρέσῃ τῆς πολλὰς χιλιάδας, ἴσως

από το Υπουργείο σχετικές οδηγίες. Ωστόσο, φαίνεται αρκετά διστακτικός στην πρόταση να αναλάβει την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, τόσο για προσωπικούς όσο και για κοινωνικούς λόγους:

... Οί πρώτοι εισίν ὅτι δειλιῶ ἀπέναντι τῶν δυσχερειῶν καὶ τῆς εὐθύνης τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείας, δι' ἣν νομίζω ὅτι ὑπάρχουσιν ἄλλοι ἐμπειρότεροι καὶ ἰκανώτεροι ἐμοῦ ὅτι ἡ θέσις μου, δύναμαι νὰ τὸ καυχῆθῶ εὐλικρινῶς καὶ ἄνευ περιαιτολογίας, ἦτον ἐνταῦθα καλή, καὶ ἀπελάμβανον ἤδη εὐνοίας ἐπισήμου μέρους τῆς κοινωνίας, καὶ βαθμοῦ τινὸς ἐμπιστοσύνης τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἡσθάνομην ὅτι κατ' ὀλίγον ἐδυνάμην νὰ καταστηθῶ χρήσιμος εἰς τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδος ...²⁵⁰

έκατοντάδας χιλιάδων ὁμογενῶν, καὶ λίαν πιθανὸν μοι φαίνεται ὅτι θὰ προτιμήσῃ πάντα κίνδυνον τῆς τοιαύτης καιρίας προσβολῆς. Περὶ τῆς σπουδαιότητος ταύτης ὑποθέσεως ἀπεδέχομαι τὰς ὁδηγίας τοῦ Β. Υπουργείου. Ἄν ὁ νόμος ἔχη ὡς ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἐφημερίδι τῶν συζητήσεων τῆς 23 Φεβρ., θεωρῶν ὡς ὀθωμανὸν ὑπῆκοον πάντα τὸν ἐξ ὀθωμανῶν ὑπηκόων γενόμενον ἢ τὸν μετὰ πενταετῆ διαμονὴν ἢ καὶ ἐκτάκτως ἄνευ αὐτῆς, πολιτογραφηθέντα, καὶ ἀπαιτοῦν αὐτοκρατορικὸν θέσπισμα πρὸς μεταβολὴν ἐθνικότητος τοῦ ὀθωμανοῦ ὑπηκόου, καὶ ἀποβάλλον τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους τὸν ἄνευ τοῦ τοιοῦτου θεσπίσματος ξένην ὑπηρεσίαν ἀναδεχθέντα, βαίνει ἐπ' ἀρχῶν ἀποκρουομένων ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ εἶναι προκλητικὸς κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἄμεσον ἔχων συνέπειαν νὰ διατηρήσῃ εἰς τὴν ὀθωμανικὴν ὑπηκοότητα τοὺς βιαίως καὶ παρανόμως εἰς αὐτὴν ὑποβληθέντας ἐπὶ τῆς ἐσχάτης ρήξεως, ἐν ᾧ ἔδρευε τὸ συνέδριον τὸ ἀναλαβὸν τοῦ κατευνασμοῦ αὐτῆς, καὶ νὰ κλείσῃ τὴν εἴσοδον τῆς Τουρκίας εἰς πάντας τοὺς θέλοντες νὰ ἐμμένωσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτῶν ὑπηκοότητα. Ἐν ἄλλαις λέξεσι εἶναι ἡ παρὰ τὰς καὶ μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν σχέσεων, τῶν βιαιοτέρων μέτρων ἐπὶ τῆς ρήξεως...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2γ/1869: Περὶ ζητήματος ἐθνικότητος (ὀθωμανικὸς νόμος 19-1-1869). Εμπιστευτικὴ κατεπεύγουσα ἐπιστολὴ τοῦ ΑΛ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη ἀπὸ τοῦ Παρίσι στις 12/24 Φεβρουαρίου 1869, ἀρ. πρωτ. 54.

²⁵⁰ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 18/1869, 1-4: Πρεσβείαι Ἑλλάδος 2) ἐν Παρισίοις. Εμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ΑΛ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη ἀπὸ τοῦ Παρίσι στις 13/25 Μαρτίου 1869.

2.7.3. Πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη (Μάρτιος 1869 – Ιούνιος 1871)

Ο Ραγκαβής θα ανακληθεί προσωρινά από τη θέση του πρέσβη στο Παρίσι και στις 13 Μαρτίου 1869 θα μετατεθεί στην αντίστοιχη θέση στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό να ρυθμίσει δύο βασικά ζητήματα: πρώτον την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία που είχαν διαταραχθεί κατά την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης και της συνδιάσκεψης των Παρισίων και δεύτερον να ρυθμίσει το ζήτημα της ιθαγένειας των Ελλήνων της Τουρκίας.²⁵¹

Θα ακουστούν διάφορες απόψεις σχετικά με τον επικείμενο διορισμό του στη θέση αυτή,²⁵² μια θέση ιδιαίτερα σημαντική, αφού η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων

²⁵¹ Αρχείο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 18/1869, 1-4: Πρεσβεία Ελλάδος 2) εν Παρισίοις. Βασιλικό Διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο ο Ραγκαβής μετατίθεται από το Παρίσι σε αντίστοιχη θέση στην Κωνσταντινούπολη και ο Φ. Ρωκ εκτελεί προσωρινά χρέη πρέσβη στο Παρίσι.

²⁵² Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις που εκφράζει ο Σ. Βυζάντιος σχετικά με το διορισμό του Ραγκαβή σε προσωπική επιστολή του προς τον Ραγκαβή, λίγες μέρες πριν από τον επίσημο διορισμό του στην Κωνσταντινούπολη: «Χθές διεδόθη ένταῦθα ἡ εἰδησις ὅτι μετατίθεσθε ὀριστικῶς εἰς τὴν πρεσβείαν Κωνσταντινουπόλεως, νομίζω καθήκον μου νὰ σᾶς γράψω ἐπὶ τοῦ προκειμένου δύο λέξεις νὰ σᾶς ἐκφράσω καθαρῶς τὴν ιδέαν μου, τοσούτον μᾶλλον καθόσον αὐτὴ σήμερον δὲν ὑποκρύπτει κανένα συμφέρον, ἀφοῦ, ὡς γινώσκετε εἰμὶ τοποθετημένος καὶ δὲν ζητῶ τίποτε. Ἄμα ἐπανελήφθησαν αἱ ἐμπορικαὶ μετὰ τῆς Τουρκίας σχέσεις, ἡ κυβερνήσις ἐσκέφθη εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀνανεώσει καὶ τὰς διπλωματικὰς: ἡ πρώτη σκέψις ἦν βεβαίως νὰ σταλεῖ πάλιν ὁ Ι. Δεληγιάννης, ἀφοῦ ἡ Πύλη τὸν αὐτὸν πέμπει πρέσβην, ἀλλ' ἡ ιδέα αὐτὴ ἐναυάγησε, διότι ἡ γνωστὴ δυσμένεια πρὸς τοῦτον τοῦ σημερινοῦ Ὑπουργοῦ, ἡ δυσμένεια τῶν ἐν Τουρκίᾳ πρέσβων μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν διπλωματικῶν ἐγγράφων του, συνετέλεσε τὰ μέγιστα, ἡ θέλησις ἰδίως τοῦ Ι. Δεληγιάννη ὅστις ἐζήτα χρήματα οἰκτρὰ διὰ νὰ μεταβῆ ὡς ἐπρότεινε τὸ ὑπουργεῖον, προσωρινῶς πρὸς ἀνανέωσιν τῶν σχέσεων μόνον, μετὰ τοῦτο ἡ κυβερνήσις ἐσκέφθη περὶ ἄλλου προσώπου, μετὰ πολλὰς καὶ διαφόρους συζητήσεις συνεφώνησαν διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ Κουντουριώτου, ἀμέσως δὲ ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν μετέβη παρὰ τῷ περιοδεύοντι Βασιλεῖ πρὸς ὑπογραφήν τοῦ διατάγματος, καθόσον ἡ Εὐρώπη ἐβίαζε νὰ ἐπαναληφθῶσι τὸ ταχύτερον αἱ σχέσεις: ὁ Ὑπουργὸς ὅμως τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπέστρεψεν ἄπρακτος, καθόσον ὁ Βασιλεὺς ἠρνήθη νὰ ὑπογράψῃ τὸν τοιοῦτον διορισμόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν προτάττει τὰς διανοητικὰς δυνάμεις τοῦ Κουντουριώτου εἰς ἄς ἀδίκως [...], οὐδεμίαν ἔχει ὑπόληψιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀντικρούων τὴν ιδέαν τῆς κυβερνήσεως ὅτι ἐπροτίμησεν αὐτὸν μᾶλλον παντὸς ἄλλου, καθόσον εἶναι ἄνθρωπος τῆς Γαλλικῆς πολιτικῆς, ἥτις εἶναι ἡ ἰσχύουσα σήμερον πολιτικὴ, καθόσον ὁ Βασιλεὺς φρονεῖ ὅτι ἡ Ἑλλάς ἐκ προθέσεως δὲν πρέπει νὰ παραδοθῆ ἔρμαιον οὐδεμίας ξένης πολιτικῆς. Μετὰ τὸ ναυάγιον τοῦ Κουντουριώτου προήλθεν εἰς τὸ μέσον τὸ ὄνομά σας, κατὰ ρητὴν θέλησιν τοῦ Βασιλέως, καὶ ἐὰν αἱ πληροφορίες μου εἰσὶν ἀληθεῖς, ἠρωτήθητε ἤδη τελεγραφικῶς περὶ τούτου.

Δὲν ἠξέυρω τί θὰ ἀπαντήσητε, ἀλλὰ θὰ λυπηθῶ πολὺ ἐὰν τυχὸν ὀριστικῶς ἀρνηθῆτε. Εἶναι ἀληθές, τοῦτο πάντες σήμερον ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἐν Παρισίοις διεκρίθητε καὶ ὅτι κύκλος τοιοῦτος ἐνεργείας δὲν ὑπάρχει ἐν Τουρκίᾳ, ὥστε νὰ διαπρέψητε ἐν τῷ μεγάλῳ κόσμῳ, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπάρχουσιν ἐν Τουρκίᾳ, ἐὰν ἐν Παρισίοις ὠφελεῖτε ἠθικῶς καὶ ἀοράτως, οὕτως ἐὰν [...], ἐν Τουρκίᾳ ὠφελήσητε πραγματικῶς καὶ ἐπαισθητῶς, μάλιστα μετὰ τὸν καιρὸν [...] ὃν ἐπέφερον καθ' ὅλου τοῦ ἐκεῖ ἑλληνισμοῦ ἡ διὰ τὸν Δεληγιάννην. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο μόνον, ὑπάρχει λόγος συμφέροντος ἀτομικοῦ ὅτι πρέπει νὰ σᾶς παρακινήσῃ νὰ ἀποδεχθῆτε τὴν ἐν Τουρκίᾳ πρεσβείαν: οὐχὶ τὸ ὅτι ὁ μισθὸς εἶναι μεγαλύτερος, ἀλλὰ τὸ ὅτι οὐδεμία μένει ἀμφιβολία περὶ τῆς προσεχοῦς καταργήσεως, τῶν ἐν Εὐρώπῃ πρεσβειῶν ὑπὸ τῆς βουλῆς.

Τὰ λίγα ταῦτα σᾶς γράφω ἐν βία σύμφωνα μὲ χθεσινὰς διαδοθείσας φήμες περὶ ὑμῶν, παρακαλῶ δὲ

με την Τουρκία κατά την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης είχε φέρει τις δύο χώρες στα πρόθυρα πολέμου, ενώ ταυτόχρονα απαξίωνε τις διεκδικήσεις και απαιτήσεις της ελληνικής πλευράς και έπληττε τη σχέση της ελληνικής κυβέρνησης με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Μια σχέση που υπέστη ισχυρό πλήγμα μετά τα δυσμενή αποτελέσματα της συνδιάσκεψης των Παρισίων.

2.7.3.1. Το ζήτημα της εθνικότητας των Ελλήνων της Τουρκίας

Ήδη από τις παραπάνω παρεμβάσεις του Ραγκαβή ενόσω διατηρούσε τη θέση του πρέσβη στο Παρίσι, αντιλαμβανόμεστε τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε και κατά τη μετάβασή του στην Κωνσταντινούπολη. Το γενικότερο κλίμα ήταν δυσμενές και οι όποιες προσπάθειες για μια σταθερή συμμαχία υπέρ των ελληνικών διεκδικήσεων, φάνταζαν ανεκπλήρωτο όνειρο. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, πάντα στάθμιζαν το ρόλο και το βάρος της κάθε συνεργασίας, κι αν δεν είχαν κάποιο όφελος να αποκομίσουν ή δεν επρόκειτο να διασφαλίσουν δικά τους, κεκτημένα ή μη, συμφέροντα, αγνοούσαν τα εκατέρωθεν αιτήματα. Το «παιχνίδι της εξουσίας», φαίνεται ότι το γνώριζαν οι συμμετέχοντες στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αδυνατούσαν όμως, κυρίως λόγω των συσχετισμών των δυνάμεων, να αποτρέψουν ή να ανατρέψουν τη δεδομένη κατάσταση.

Έτσι, σχετικά με το θέμα της ιθαγένειας, η στάση των Δυνάμεων ήταν εντελώς ουδέτερη, με το πρόσχημα ότι το εν λόγω θέμα αφορά εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας και της Τουρκίας ενώ οποιαδήποτε επέμβαση δεν θα ωφελούσε καμία πλευρά. Ενδιαφέρουσα και ρεαλιστική ήταν η άποψη που διατύπωσε ο Γ. Μεταξάς, πρέσβης τότε στην Πετρούπολη, σε επιστολή του προς τον Θ. Δεληγιάννη, αναλύοντας τη στάση και τα επιχειρήματα της κάθε Δύναμης, και κυρίως τους λόγους της μη επέμβασής τους στο ζήτημα της ιθαγένειας:

Τὸ περὶ ἰθαγένειας ζήτημα οὐ μόνον δὲν προώδευσε, ἀλλὰ μάλιστα ἔβη εἰς τὰ ὀπίσω, διότι αἱ περὶ αὐτοῦ ἐκ Γαλλίας εἰδήσεις εἰσὶν λίαν δυσάρεστοι. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις οὐδὲν ἀπεφίλατο περὶ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ πρίγκιπος Γοτζακόφ, ὃ δὲ Κύριος Λαβαλέττ κηρύττει ὅτι ἡ Γαλλία τότε μόνον διαμαρτυρῆσεται, ὅτε πεισθῆ ὅτι τὰ δικαιώματα τῶν ἐν Τουρκία γάλλων ὑπηκόων προσβάλλονται ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ περὶ ἰθαγενείας νόμου. Τὸ αὐτὸ βεβαίως θὰ εἴπωσιν ἢ τὴ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία, διότι καίτοι ἅπασαι αἱ Δυνάμεις ἔχουσι πλείστους ἀμφιβόλους ὑπηκόους ἐν Τουρκία, οὐδεὶς θέλει παρατηρήσει τί περὶ αὐτῶν, ὥστε ἡ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου νόμου προκληθησομένη

να προσφέρητε τὰ σεβάσματα ὅπως εἰς τὴν οἰκογένειαν, διατελῶ μετὰ σεβασμοῦ. Βυζάντιος». Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/29/25/6 Ιανουαρίου 1869, 10/22 Δεκεμβρίου 1869/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή Βυζαντίου προς Αλ. Ραγκαβῆ 6/18 Μαρτίου 1869.

ἐξέλιξις, γενήσεται περὶ μόνων τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες δύνανται νὰ ἀπολέσωσι τὴν ἰδίαν ἐθνικότητα διὰ τοῦ ἀυθαιρεστάτου καὶ ἀποτομωτάτου τρόπου, ἄνευ οὐδεμίας βλάβης τῶν συμφερόντων ταῖς λοιπαῖς Δυνάμειν, αἵτινες, οὕτως, οὐδὲν παρατηρήσουσι τὴ Τουρκία. Ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 68/39 ἐκθέσει μου ἀνεκοίνωσα ὑμῖν ὅτι ἡ Ἰταλία ἀπεδέξατο ἅπασας τὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμας τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως. Ἦδη δ' ἀναφέρω ὅτι καὶ ἡ Πρωσσία συνήνεσεν ἐντελῶς εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ πρίγκιπος Γοτζακόφ, προσθεῖσα ὅτι ἐστὶν ἔτοιμη ὅπως ἄρξηται συζητήσεως. Ἀλλὰ, τῶν λοιπῶν κηρυττόντων ὅτι τὸ περὶ ἰθαγενείας ζήτημα δὲν θεωροῦσιν εὐρωπαϊκὸν καὶ ὅτι δέον ἢ ἐξέλιξις νὰ γένηται μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, τί θέλουσι πράξει αἱ ταναυτῖα φρονοῦσαι Δυνάμεις; Ἴσως ὅτι καὶ ἐν Παρισίοις, τὸ νὰ ταχθῶσι, δηλαδὴ μετὰ τῶν Δυτικῶν, οὕτω δὲ νὰ λυθῇ καὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ὡς ἐλύθη περὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ τελεσιγράφου.²⁵³

Στὴν Κωνσταντινούπολι ο Ραγκαβῆς θα φτάσει σὺς 12 Ἀπριλίου 1869 καὶ θα υποβάλλει τὰ διαπιστευτήριά του στὸν μεγάλο βεζίρη καὶ Ὑπουργό των Ἐξωτερικῶν Ἀλή Πασά, καθὼς καὶ στὸν σουλτάνο Ἀβδούλ Αζίζ, ἐνῶ, πέραν των ἄλλων πρέσβων, ἐπισκέφθηκε καὶ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, Γρηγόριο ΣΤ'. Στὴ συνάντησή του με τὸν Ἀλή Πασά, τέθηκε πάλι τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικότητος καὶ ἡ ἀναγκαιότητα νὰ διευθετηθεῖ ἐκ νέου καὶ ἀπὸ κοινού με τὴν Ἑλλάδα, καὶ ὅχι βάσει τοῦ νόμου περὶ ἐθνικότητος ποὺ εἶχε ἐκδώσει μονομερῶς ἡ τουρκικὴ πλευρὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ ἰδίου ἔτους. Ὡστόσο, ὁ Ἀλή Πασάς τόνισε στὸν Ραγκαβῆ ὅτι ὁ σχετικὸς νόμος εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ, ὅχι σκόπιμα, ἀλλὰ ἐπειτα ἀπὸ τὴ ρήξη ποὺ εἶχε ἐπέλθει μετὰ τὴν Κρητικὴ Ἐπανάστασι. Ὁ Ραγκαβῆς θα τοῦ ἀπαντήσῃ με ἰδιαιτέρα διπλωματικὸν τρόπον, λέγοντας ὅτι τέτοιου εἴδους νόμοι μποροῦν νὰ ἐντάσσονται σ' ἓνα πλαίσιο διεθνούς δικαίου, καὶ κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα τῆς Τουρκίας νὰ νομοθετεῖ γιὰ θέματα ποὺ τὴν ἀφοροῦν. Ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τὸ μέλλον, δηλαδὴ ὅσους ἐπιθυμοῦν στὸ ἐξῆς νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικότητα, ὁ νόμος θα πρέπει νὰ διαφοροποιηθεῖ. Ἐπίσης, γιὰ ὅσους ἀπέκτησαν ἢ ἀποποιήθηκαν τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικότητα, οἱ δύο πλευρὲς θα ἔπρεπε νὰ διαπραγματευτοῦν ὅχι στὴ βάση τοῦ νέου νόμου, ἀλλὰ των ὄσων ἰσχυαν πρὶν τὴ δημοσίευσή του. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται ὅτι θα ἦταν καὶ τὸ ἀμεσο ἀντικείμενον τῆς ἐλληνικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ραγκαβῆ, θα ἔπρεπε οἱ δύο πλευρὲς νὰ ἐρθοῦν σὲ συνεννόησιν καὶ ὁ διάλογος θα ἦταν δίκαιος καὶ συνεπὲς νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὴν πρότερον κατάστασιν, καὶ νὰ ἐπανέλθουν τὰ πράγματα στὸ στάδιον ποὺ ἦταν πρὶν τὴν ἐκδόσιν τοῦ τελεσιγράφου. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλή Πασάς εἶχε υποσχεθεῖ ὅτι ἀν συνέβαινε αὐτὸ θα ἀπέσυρε καὶ θα ἀκύρωνε ὅλα τὰ μέτρα ποὺ θα ἔθετε σὲ ἐφαρμογὴ ὁ ἐν λόγω νόμος.²⁵⁴

²⁵³ Ἀρχεῖο ὙΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2γ/1869: Περὶ ζητήματος ἐθνικότητος (ὀθωμανικὸς νόμος 19-1-1869). Ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολή Γ. Α. Μεταξά, πρέσβη στὴν Πετροῦπολιν πρὸς τὸν Θ. Δεληγιάννη σὺς 31 Μαρτίου/12 Ἀπριλίου 1869.

²⁵⁴ Ἀρχεῖο ὙΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2δ/1869: Περὶ ζητήματος ἐθνικότητος. Ἐπιστολή Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Ἐξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη σὺς 29 Ἀπριλίου 1869.

Το θέμα της εθνικότητας θα απασχολήσει τον Ραγκαβή για ένα και πλέον έτος. Για το εν λόγω θέμα συνέταξε σχετικές οδηγίες, παρακαλώντας το Υπουργείο να τις διαβιβάσει σε όλα τα προξενία της Ελλάδας στην Τουρκία, ώστε οι κατά τόπους πρόξενοι να μπορούν να διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις μέχρι να λυθεί οριστικά το ζήτημα. Οι οδηγίες αυτές προέκυψαν ύστερα από σχετικό αίτημα που είχε αποστείλει προς τον Ραγκαβή ο υποπρόξενος στην Πάργα. Στην εγκύκλιο αυτή ο Ραγκαβής, άφηνε έμμεσα τη διαχείριση της υπόθεσης στους κατά τόπους πρόξενους και υποπρόξενους και στην ατομική ικανότητα του καθενός να διαχειριστεί τις εκάστοτε περιπτώσεις. Ωστόσο, τους παρότρυνε να αναπτύσσουν και να καλλιεργούν όσο το δυνατόν φιλικές σχέσεις με τις κατά τόπους διοικητικές αρχές και μέσα στο ίδιο φιλικό πνεύμα να προσπαθούν να λύνουν τα τυχόν προβλήματα. Εάν ο εκάστοτε διοικητής, είτε για προσωπικούς λόγους είτε από άνωθεν υποδείξεις, παραγνώριζε τα «δίκαια» των ελλήνων υπηκόων, οι πρόξενοι θα έπρεπε να του υπενθυμίζουν ότι οι σχέσεις των δύο κυβερνήσεων αυτήν την περίοδο είναι ιδιαίτερα φιλικές, καλλιεργώντας κλίμα δικαιοσύνης και καταρτίζοντας σύμβαση περί του ζητήματος της εθνικότητας που σύντομα επρόκειτο να συνομολογηθεί και να υπογραφεί. Επίσης, τόνιζε προς τους πρόξενους ότι όσοι είχαν αποκτήσει την οθωμανική υπηκοότητα καθ' όλη τη διάρκεια της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων, θα μπορούσαν να επανέλθουν στην ελληνική, εφόσον το επιθυμούσαν. Αυτή ήταν και η άποψη της Υψηλής Πύλης, όπως διατυπώθηκε προς την ελληνική πρεσβεία, ενώ συμφωνήθηκε ότι μέχρι την υπογραφή της σχετικής σύμβασης δεν θα παρενοχλούνται οι αμφισβητούμενοι υπήκοοι για το θέμα της εθνικότητας. Εν κατακλείδι, τονίζει προς τους πρόξενους ότι είναι ανάγκη να πείσουν για τα ανωτέρω τον τοπικό διοικητή, ώστε να πράττει αυτά που η κυβέρνηση ορίζει ως δίκαια, και να είναι επιεικής, τόσο για όσους δέχονται, όσο και για όσους αποποιούνται την ελληνική εθνικότητα. Σε περίπτωση που κάθε προσπάθεια, για οποιαδήποτε ατομική υπόθεση ματαιώνεται, και μ' αυτόν τον τρόπο κινδυνεύουν άδικα τα συμφέροντα του Έλληνα, χωρίς να μπορούν να συνδράμουν στην υπόθεση οι κατά τόπους πρόξενοι και υποπρόξενοι, τότε τα συγκεκριμένα περιστατικά θα πρέπει να αναφέρονται στην πρεσβεία, προκειμένου να απευθύνεται στην κεντρική κυβέρνηση και να προβαίνει στις απαιτούμενες ενέργειες.²⁵⁵

Στα τέλη του 1869 αρχίζει να καταρτίζεται ένα σχέδιο συνθήκης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της εθνικότητας. Προς αυτήν την κατεύθυνση θα ξεκινήσουν εκατέρωθεν επιστολές, προκειμένου να οριστικοποιηθεί το σχέδιο της συνθήκης. Ο Ραγκαβής θα συμμετάσχει στην κατάρτιση του σχεδίου με τις δικές του προτάσεις, τις οποίες θα αποστείλει στο Υπουργείο των Εξωτερικών για τροποποίηση και έγκριση. Διατυπώνει έντεκα σημεία, με τα οποία προσπαθεί να διατηρήσει μια ισορροπία μεταξύ των δύο πλευρών, χωρίς βέβαια να αποδεσμεύεται από τον ρόλο του επιτετραμμένου της ελληνικής πλευράς στην Κωνσταντινούπολη και χωρίς να παραμερίζει την αλυτρωτική πολιτική του θέση. 1^ο Κατ' αρχάς, αναφέρει ότι, η Πύλη προέ-

²⁵⁵ Αρχείο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 49.2γ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητος (οθωμανικός νόμος 19-1-1869). Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Σ. Βαλαωρίτη στις 23 Φεβρουαρίου 1870.

βη σε δύο μεγάλης σπουδαιότητας παραχωρήσεις: α) αναγνώριζε και δεχόταν πλέον ως Έλληνες πολίτες, όλους όσους πολιτογραφήθηκαν μέχρι τον Ιανουάριο του συγκεκριμένου έτους (1869) και είχαν συμπληρώσει τρία έτη διαμονής, και β) δεχόταν την επανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας όλων εκείνων που με τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών την είχαν χάσει. Το εν λόγω σημείο, κατά την άποψη του Ραγκαβή, είναι πολύ βασικό, εφόσον το θεωρεί ως αντιστάθμισμα για όλα εκείνα που για πολύ καιρό προκαλούσαν διάσταση και προβλήματα μεταξύ των δύο πλευρών. 2^{ον} Η εν λόγω συνθήκη, κατά τον Ραγκαβή, θα ήταν προτιμότερο να αφορά μόνον αυτούς που από την οθωμανική εθνικότητα μεταβαίνουν στην ελληνική. 3^{ον} Η Πύλη δεχόταν ως λήξη προθεσμίας για τις μεταναστεύσεις την 30^η Ιουλίου 1837, αντί της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1836. 4^{ον} Επίσης, προτείνεται η τροποποίηση του πρώτου εδαφίου του άρθρου 1 του σχεδίου που περιελάμβανε την εξαίρεση, από τη μετανάστευση, των τέκνων, ενήλικων ή ανήλικων, που συμφωνεί μεν με το άρθρο 8 του περί ιθαγένειας τελευταίου οθωμανικού νόμου, αλλά πρέπει ν' απαλειφθεί, καθώς αντιβαίνει στο γράμμα του πρωτοκόλλου της 1^{ης} Ιουνίου 1830, σύμφωνα με το οποίο η μετανάστευση συμπεριλαμβάνει και τα παιδιά. 5^{ον} Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι το ίδιο θα πρέπει να ισχυριστεί και η Ελλάδα, διότι η Πύλη αναγνωρίζοντας την πολιτογράφιση υπηκόων της στην Ελλάδα, δεν είναι δυνατόν ν' αρνηθεί την ισχύ της και για τα τέκνα, και δίνει αναδρομική ισχύ στον από 19 Ιανουαρίου 1869 πολιτογραφημένο πατέρα, που καμία υπάρχουσα διάταξη δεν απαιτεί ρητά και την πολιτογράφιση των τέκνων. Εξάλλου, υποστηρίζει ο Ραγκαβής, τι πιο φυσικό μετά την πολιτογράφιση του πατέρα, να θεωρείται ότι απέκτησαν την ελληνική εθνικότητα και τα τέκνα; 6^{ον} Την προθεσμία πολιτογράφισης, κατά τη συνθήκη αυτή, παρατείνει η Πύλη μέχρι την 19^η Ιανουαρίου 1869, ημερομηνία της έκδοσης του νέου νόμου περί εθνικότητας. Αυτό είναι κάτι που, σύμφωνα με τον Ραγκαβή, η ελληνική πλευρά οφείλει να αποδεχθεί, διότι έστω κι αν δεν αποφανθεί για τον νόμο αυτό, δεν μπορεί να απαιτήσει από την Πύλη να συνθηκολογήσει με όρους που θα είναι ενάντιοι στη δική της νομοθεσία. Μπορεί όμως μια διακοίνωση προς την Πύλη να αναφέρει ότι επιφυλάσσεται σχετικά με τον νόμο να αποφασίσει σύμφωνα και με τα όσα θα αποφασίσουν και οι άλλες Δυνάμεις. Θα ήταν ορθότερο αν η Πύλη δεχόταν να ορίζεται μέσα από τη συνθήκη η στιγμή που θα ήθελε να γίνει δεκτός από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, επομένως και από την Ελλάδα, ο περί ιθαγένειας νόμος της Τουρκίας. 7^{ον} Το ότι στο άρθρο 2 η Πύλη ζητά προς απόδειξη της μετανάστευσης βεβαίωση του δημάρχου είναι κατά την άποψη του Ραγκαβή εντελώς αδιάφορο. 8^{ον} Σύμφωνα με το άρθρο 5, η Πύλη, σχετικά με τους πολιτογραφηθέντες, δεν αρνείται ως εγγύηση τη βεβαίωση του νομάρχη. Ωστόσο, αξιώνει η εξακρίβωση της γνησιότητας της πολιτογραφήσεως να γίνεται από κοινού, και η πιστοποίηση να υπογράφεται τόσο από τον νομάρχη όσο και από τον οθωμανό πρόξενο· κάτι που για τον Ραγκαβή είναι σωστό, καθόσον σε περίπτωση διαφωνίας με την Πύλη, θα αποδειχθεί η ειλικρινής προαίρεση της ελληνικής κυβέρνησης. 9^{ον} Η Πύλη αποκρούει τη διαίρεση των πολιτογραφηθέντων πριν και μετά το έτος 1858, για τους λόγους που έχει διακοινώσει γραπτά και προφορικά προς τον Ραγκαβή. Κατά την γνώμη του, η Πύλη δεν μπορούσε να αποδεχθεί για την ελληνική πλευρά όλα όσα είχε παραχωρήσει προς άλλα

ξένα κράτη και που αφορούσαν την σ' αυτά πολιτογράφηση των υπηκόων της. Αν η οθωμανική πλευρά δεν ήταν διατεθειμένη να εφαρμόσει ενιαίο νόμο για όλους, θα ήταν περιττή οποιαδήποτε συνθήκη. Η κατάχρηση των συμβάσεων, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, είναι αμέλεια των δικών της αρχών. Έτσι, η Πύλη από την αρχή, όταν έληξε η μετανάστευση, δεν σταμάτησε να διαμαρτύρεται κατά της πολιτογράφησης των υπηκόων της Ελλάδας, και ποτέ δεν δέχτηκε να αναγνωρίσει αυτούς –επανερχόμενους στο κράτος της– ως Έλληνες. Όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, η Πύλη παραπονιόταν επειδή οι υπήκοοί της γίνονταν δεκτοί στην ελληνική πολιτογράφηση, και διότι αναγνωρίζονταν ως Έλληνες χωρίς καν να πολιτογραφηθούν νόμιμα. Ωστόσο, ο Ραγκαβής αποδέχεται τη διαταγή του Υπουργείου να τεθεί ως όριο το 1858 ή άλλη απώτερη χρονολογία. Παρατηρεί ωστόσο, ότι η Πύλη δύσκολα θα μπορέσει να δεχτεί ότι σκοπός των ελληνικών απαιτήσεων είναι η παραδοχή των από το 1837-1858 πολιτογραφηθέντων χωρίς παράπονα, που σημαίνει ότι μπορεί ή πρέπει να θεωρηθεί ως απόδειξη γνησιότητας της πολιτογράφησης. Επίσης, η Πύλη θα ήταν αδύνατον να το αποδεχθεί διότι, κατά το τέταρτο άρθρο του ελληνικού σχεδίου, η Ελλάδα δέχεται την εξέλιξη που προτείνει η επιτροπή με βάση τα πρωτόκολλα που έχουν κατά καιρούς υπογραφεί και επομένως, βάσει αναμφισβήτητων αξιώσεων, ότι απέκτησαν την ελληνική εθνικότητα από το 1830-1837. 10^ο Το άρθρο 4 του σχεδίου αφαιρέθηκε, και επομένως εξέλιπε ο κίνδυνος της τρίμηνης προθεσμίας που προκαλούσε πολλές αξιώσεις, αλλά και έδινε αφορμές για διαμαρτυρίες και άδικες μεταχειρίσεις. 11^ο Η Πύλη από την πλευρά της δέχθηκε, με βάση το ελληνικό σχέδιο, τη σύσταση μικτών επιτροπών στις πρωτεύουσες των νομών/βιλαετιών, που θα είχαν διάρκεια ένα έτος. Κατά την άποψη του Ραγκαβή, αυτή η διάταξη είναι ευνοϊκή, αφού δίνει την ευκαιρία σε όλους, όσους διαμένουν στο οθωμανικό κράτος και για τους οποίους αμφισβητείται η επάρκεια του χρόνου, να παρουσιάσουν τα αποδεικτικά, αφού πρώτα ειδοποιηθούν από τους πρόξενους. Υπάρχει όμως και το πρόβλημα της ενημέρωσης αυτών που διαμένουν σε απόκεντρα μέρη και πιθανόν να ενημερωθούν μετά την παρέλευση του έτους –θα ήταν άδικο να χάσουν τα δικαιώματά τους εξαιτίας της παρέλευσης του χρόνου. Κατά την άποψή του θα πρέπει στο άρθρο αυτό να προστεθεί μια διάταξη που να προσδιορίζει τι γίνεται μετά την παρέλευση του χρόνου. Αν υπάρχει διχογνωμία επί των τίτλων θα πρέπει να αποφαινεται γι' αυτούς μια διεθνής επιτροπή, που θα διορίζεται για το σκοπό αυτό από την πρεσβεία και την Υψηλή Πύλη. Επίσης, αναγκαίο θα ήταν να προστεθεί στο εν λόγω άρθρο και η εκλογή επιδαιτητή, ο οποίος θα ορίζεται ύστερα από συμφωνία των τριών πρέσβων –Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας.²⁵⁶

Όπως προκύπτει από τη διπλωματική αλληλογραφία, η Τουρκία δεν φαινόταν ιδιαίτερα διαλλακτική στο θέμα της εθνικότητας, ούτε ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε οποιαδήποτε τροποποίηση του νόμου της 19^{ης} Ιανουαρίου 1869. Εξάλλου, καμιά από τις κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων δεν αποδοκίμασε την έκδοση αυτού του νόμου, καθώς αφορούσε εσωτερικά ζητήματα της χώρας και κανένας ξένος δεν έχει το δικαίωμα

²⁵⁶ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 49.2δ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητας. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη στις 12 Δεκεμβρίου 1869.

να επέμβει και να αποφανθεί υπέρ ή κατά του νόμου. Ήταν φυσικό λοιπόν να μην αναγνωριστεί το δικαίωμα αυτό ούτε στην Ελλάδα, και οποιαδήποτε απόπειρα εκ μέρους της να προτάξει τις αξιώσεις της και να απαιτήσει την καταχώρισή τους στο πρωτόκολλο θα σήμαινε αυτόματα, κατά τον Ραγκαβή, ματαίωση της συνθήκης. Μια τέτοια ματαίωση, θα μπορούσε να έχει ολέθριες συνέπειες –τη διατάραξη των φιλικών σχέσεων, την ανάκληση των όποιων ευνοϊκών μέτρων, χωρίς παράλληλα να υπάρχει υποστήριξη εκ μέρους της Ευρώπης, η οποία δεν θα ήταν διατεθειμένη να απαιτήσει για την Ελλάδα, ό,τι δεν είχε απαιτήσει για την ίδια.²⁵⁷ Τελικά, το ζήτημα της εθνικότητας θα παραμείνει για αρκετά χρόνια ακόμα άλυτο, δημιουργώντας κατά περιόδους προστριβές. Η μη επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, έδινε παράταση και δύναμη στην Τουρκία να επιβάλλει, όπως ήταν φυσικό και δίκαιο, τους δικούς της νόμους και τα δικά της κυριαρχικά δικαιώματα, χωρίς την επέμβαση τρίτων, και κυρίως χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν τις ελληνικές διεκδικήσεις, που ούτως ή άλλως τής ήταν εντελώς αδιάφορες, και μάλλον τις θεωρούσε επισφαλείς για τα δικά της κεκτημένα.

2.7.3.2. Η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και οι ενέργειες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή

Πέραν των άλλων θεμάτων που είχε να αντιμετωπίσει ο Ραγκαβής στην Κωνσταντινούπολη, ήταν και το θέμα της διαφοράς που είχαν οι Βούλγαροι με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και που οδήγησε στο γνωστό σχίσμα και στην ίδρυση της Εξαρχίας στην Κωνσταντινούπολη. Γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματά* του: «... έπειτα δέ περι παντοίων συνδιελέχθημεν, τὰ συμφέροντα τῆς ἐκκλησίας ἀφορώντων, καὶ ἰδίως περι τῶν ἀξιώσεων τῶν Βουλγάρων ὑπὲρ ἰδρύσεως ἰδίας αὐτῶν ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἤθελον ἀτόπως εὐρέα νὰ δώσωσιν ὄρια, περιορίζοντες τὴν πατριαρχικὴν ἐξουσίαν...». ²⁵⁸ Τον Μάρτιο του 1870, με ειδικό διάταγμα του σουλτάνου, ιδρύεται η αυτοκέφαλη χριστιανική εκκλησία της Βουλγαρίας. Πρόκειται για ένα πρωτόγνωρο για τότε γεγονός που προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση αλλά και φόβο στην ελληνική κυρίως πλευρά. Το χαρακτηριστικό είναι ότι η ίδρυση της νέας εκκλησίας ανατέθηκε σε μια ελληνοβουλγαρική επιτροπή που διορίστηκε από την Πύλη, εν αγνοία του Πατριαρχείου.

Αμέσως μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, ο Ραγκαβής θα ξεκινήσει περαιτέρω επαφές, προκειμένου να διερευνήσει την υπόθεση. Θα έρθει σε επαφή όχι μόνο με τον πατριάρχη, αλλά και με διπλωματικές αρχές άλλων χωρών, όπως ο Ιγνάτιεφ, πρεσβευτής τότε της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και ομογενείς, όπως ο Σταυράκης Αριστάρχης (Μέγας Λογοθέτης) και ο Στέφανος Καραθεοδωρής. Ο Αριστάρχης για το συγκεκριμένο ζήτημα δήλωσε στον Ραγκαβή ότι οι Βούλγαροι είχαν την πρόθεση να εγκαταστήσουν δικό τους πατριάρχη είτε στη Βουλγαρία είτε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Ιγνάτιεφ, από την άλλη πλευρά, δήλωνε ότι οι Βούλγαροι δεν έχουν, ούτε

²⁵⁷ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α1/1870: Πρεσβεία Ελλάδος. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Σ. Βαλαωρίτη στις 28 Φεβρουαρίου 1870.

²⁵⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 424.

δικαιούνται να έχουν άλλη αξίωση, παρά μόνο να διορίζουν τον έξαρχό τους, δηλαδή κάποιον επίσκοπο, ως επιτετραμμένο να διαχειρίζεται στο Πατριαρχείο τις εκκλησιαστικές υποθέσεις αλλόγλωσσων χριστιανών.²⁵⁹ Στην πραγματικότητα, οι Βούλγαροι επιθυμούσαν την εκλογή δικού τους πατριάρχη-έξαρχου, που να εδρεύει στην ίδια πόλη με τον οικουμενικό πατριάρχη. Το ιδρυτικό διάταγμα προέβλεπε την εκλογή έξαρχου, που δεν θα είχε ουσιαστική εξάρτηση από τον οικουμενικό πατριάρχη, ο οποίος θα επικύρωνε μόνο την εκλογή του.

Ο Ραγκαβής επισημαίνει ότι βρέθηκε μπροστά σε μια επικείμενη κρίση του βουλγαρικού ζητήματος, για τη λύση του οποίου η Πύλη προχώρησε και ζήτησε τη δημιουργία μιας μικτής επιτροπής από Έλληνες και βούλγαρους λαϊκούς, προκειμένου να προτείνει σχέδιο για την επίλυση της ανωτέρω κρίσης. Ο Πατριάρχης φαίνεται ότι αγνοούσε το υπό σύνταξη σχέδιο, ωστόσο, ο Ραγκαβής επισημαίνει προς τον Θ. Δεληγιάννη, ότι η σύσταση αυτής της επιτροπής φαινόταν να παρέχει κάποιες βασικές εγγυήσεις, διότι απ' αυτή αποκλείστηκαν οι άκρως «βουλγαρίζοντες», ενώ τα ελληνικά μέλη (Αλ. Καραθεοδωρής και Κ. Χρηστάκης), που περιελήφθησαν σ' αυτή, ήταν γνωστά για τη σύνεση και τη φιλογενεία τους. Το σχέδιο αυτό, μετά από διαταγή του βεζίρη, όπως τονίζει ο Ραγκαβής, ολοκληρώθηκε με την επικύρωση του Αλή Πασά και την αποστολή του στον πατριάρχη, προκειμένου να ζητηθεί η γνώμη του, αλλά, στην πραγματικότητα, κυρίως για να επικυρωθεί και από αυτόν. Ο Ραγκαβής, προκειμένου να ανιχνεύσει τις προθέσεις και να ερευνήσει το ζήτημα, θα ζητήσει από τους Καλλέργη (επιτετραμμένο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη από τον Μάρτιο του 1869) και Αφθονίδα, να συντάξουν σχετικές εκθέσεις, προσεγγίζοντας τον Καραθεοδωρή και τον πατριάρχη, αντίστοιχα. Ο Ιγνάτιεφ, από την πλευρά του, διατεινόταν προς τον Ραγκαβή, ότι είναι κατεπείγουσα ανάγκη να δεχθεί η Μεγάλη Εκκλησία, διότι με την αρνητική της στάση προκαλεί και καθιστά περισσότερο απαιτητικούς τους Βούλγαρους. Η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι το Πατριαρχείο, θα έπρεπε ήδη προ ετών να έχει προχωρήσει στην αναγνώριση της σλαβικής γλώσσας και στον διορισμό βουλγάρων ποιμεναρχών στις εκκλησίες των βουλγαρικών κοινοτήτων. Έτσι, οι απαιτήσεις τους θα είχαν σε κάποιον βαθμό ικανοποιηθεί και δεν θα υπήρχε πλέον ο φόβος της περαιτέρω εμμονής στο ζήτημα, το οποίο θα ήταν πιθανό να οδηγήσει σε πλήρη ρήξη.

Προς διευκρίνιση του ζητήματος, ο Ραγκαβής θα επισκεφθεί αυτοπροσώπως τον πατριάρχη, ο οποίος είχε ενδώσει στην αρχή της ημιανεξαρτησίας της βουλγαρικής εκκλησίας, αλλά δεν είχε καμία σπουδαία δικαιολογία για τη στάση του αυτή. Μάλιστα, η άρνηση της γεωγραφικής επέκτασης της βουλγαρικής εκκλησίας, εκεί όπου ομιλείται η βουλγαρική γλώσσα –κάτι που, κατά τον Ραγκαβή, αποτελούσε φυσική συνέπεια– ήταν μάλλον επιβλαβής. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο ίδιος, το ζητούμενο ήταν η επικρά-

²⁵⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 429.

τηση της ειρήνης στους κόλπους της εκκλησίας και μόνο έτσι, κατά τη γνώμη του, θα μπορούσε να επικρατήσει ο ελληνισμός.²⁶⁰

Οι σχετικές γνωμοδοτήσεις των Καλλέργη και Αφθονίδη ήταν αρκετά κατατοπιστικές για τη φάση στην οποία βρισκόταν το επίμαχο ζήτημα την περίοδο αυτή. Ο Καλλέργης πληροφορεί τον Ραγκαβή ότι σε επαφή που είχε με τον Αλ. Καραθεοδωρή, τον ενημέρωσε πως η επιτροπή είχε ολοκληρώσει το σχέδιο και το είχε καταθέσει. Το σχέδιο περιελάμβανε δύο βασικά άρθρα: α) σχηματίζεται ημιαυτοτελής Εκκλησία των Βουλγάρων και τίθενται τα όρια ημιαυτοτελείας της· β) η εν λόγω εκκλησία θα διοικείται από δική της σύνοδο, της οποίας ο πρόεδρος θα ονομάζεται αρχιεπίσκοπος ή έξαρχος. Επίσης, φαίνεται ότι αυτό το σχέδιο περιελάμβανε και απόψεις σχετικά με τη θέση και τη σχέση των βουλγάρων αρχιερέων με την εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα ορίζεται και η πρωτεύουσα-μητρόπολη.²⁶¹

Ο Αφθονίδης θα ενημερώσει κι αυτός με τη σειρά του τον Ραγκαβή σχετικά με το θέμα. Φαίνεται ότι ήταν σε επαφή με τον Μεγάλο Πρωτοσύγκελλο του Πατριαρχείου, ο οποίος, όπως τον πληροφόρησε, δεν είχε καμιά επίσημη γνώση των σημείων στα οποία είχε καταλήξει η επιτροπή. Η άποψη του πατριάρχη ήταν ότι τα μέλη της επιτροπής που ήταν Έλληνες είχαν λάβει εντολή να προσπαθήσουν να μεταπείσουν τον πατριάρχη, ή

²⁶⁰ «Ἐν τῷ ἀλλόγλωσσον τῶν Βουλγάρων δικαίη αὐτοὺς νὰ ἔχωσιν αὐτόνομον ἐκκλησίαν ὅπερ οὐδόλως εἶναι ὀρθόν, ἐπόμενον εἶναι νὰ ἔχωσιν αὐτὴν ὅπου ἡ ἀλλογλωσσία αὐτὴ ἐκτείνεται. Ἡ δ' ἀπαίτησις τοῦ Πατριάρχου νὰ περιορίζεται ἡ ἡμιαυτόνομος αὐτὴ ἐκκλησία εἰς μόνην τὴν Βουλγαρίαν κυρίως, οὐδένα ἔχουσα λόγον ἰσχυρόν, ἀποκρούεται καὶ ὑπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, μὴ θελοῦσης ν' ἀναγνωρίσῃ Βουλγαρίαν αὐτοτελῆ γεωγραφικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς, φοβουμένη μὴ ἡ αὐτοτέλεια μεταπέσῃ εὐκόλως εἰς αὐτονομίαν. Ὁ Κ. Ἑλιοτ, πρὸς ὃν ὁμίλησα περὶ τῶν ἀξιώσεων τῶν βουλγάρων, οἵτινες, ὑπὸ ξένης ἴσως πολιτικῆς ὑποθαλάπμενοι, ἐγγίζουσι νὰ θριαμβεύσωσι, μοὶ εἶπεν ὅτι πρὸ παντὸς ἄλλου πρέπει οἱ λαοὶ νὰ εἶναι ἠὺχαριστημένοι. Εἶθε ἡ ἀρχὴ αὐτὴ νὰ ἐφαρμοστῆ συνεχῶς πανταχοῦ καὶ πάντοτε. Ὁ δὲ πρέσβυς τῆς Γαλλίας λέγεται ὑπὸ τινῶν μὴ δισταροστούμενος εἰς τὴν ἐπικειμένην ταύτην διαίρεσιν τῶν δύο μεγάλων μελῶν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Τὸ κατ' ἐμὲ φρονῶ ὅτι πρῶτιστη ἀνάγκη εἶναι ἡ τῆς ἐπελεύσεως τῆς ειρήνης μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεριδίων τῆς ὀρθοδοξίας, καὶ οὐδόλως ἀμφιβάλλω περὶ τῆς ἐν ειρήνῃ ἐπικρατήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1869: Πρεσβεία (Ἐν Κων/πόλει, ἐν Λονδίῳ, ἐν Πετρούπολει, ἐν Ουασιγκτῶνι) & αακ, Αγ/1869: Περί του βουλγαρικοῦ ζητήματος. Λίαν ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ του Αλ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Κωνσταντινούπολη πρὸς τον Υπουργὸ Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη στίς 18 Ἀπριλίου 1869.

²⁶¹ Σύμφωνα με τη σχετική ἐπιστολὴ του Καλλέργη, αὐτὰ τα ὅρια με βάση τον χερσαῖο γεωγραφικὸ χάρτη, περιλαμβάνουν τὴ γραμμὴ των ὁρίων Βλαχίας μέχρι τὴ Βοσνία, ἀπὸ ἐκεῖ κατεβαίνουν πρὸς τὴ Βιτώγια (ἀφήνοντας τὴ Βιτώγια ἐκτὸς τῆς περιφέρειας των Βουλγάρων, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνοντας ἐντὸς των ὁρίων τον Κάζα), ἀπὸ ἐκεῖ λαμβάνουν μιὰ γραμμὴ που διέρχεται ἀνω των Σερρών, τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς Ἀνδριανουπόλεως καὶ φτάνουν ὡς τον Πύργο. Τα παράλια ἀπὸ τον Πύργο μέχρι τὴν Κωστάντζα εἶναι ἐκεῖθεν των ὁρίων, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Κωστάντζα μέχρι τὴ Σουλίνη εἶναι ἐντὸς των ὁρίων. Επίσης, σὴν ἰδία ἐπιστολὴ ο Καλλέργης ἀναφέρει ὅτι θα πρέπει νὰ λυθεῖ τὸ σκάνδαλο τῆς Εκκλησίας των Βουλγάρων του Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὅτι ζητεῖται νὰ μετασηματιστεῖ σε μετόχι, ὅπως αὐτὰ του Ἁγίου Τάφου ἢ του Ἁγίου Ὄρους. Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1869: Πρεσβεία (Ἐν Κων/πόλει, ἐν Λονδίῳ, ἐν Πετρούπολει, ἐν Ουασιγκτῶνι) & αακ, Αγ/1869: Περί του βουλγαρικοῦ ζητήματος. Ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ Καλλέργη πρὸς Αλ. Ραγκαβῆ ἀπὸ Πέραν στίς 18 Ἀπριλίου 1869.

τουλάχιστον να κάμψουν τις αντιστάσεις του και να τον κάνουν πιο συγκαταβατικό, ώστε, ακολουθώντας, να γίνει επίσημο διάβημα απ' αυτόν.²⁶²

Έτσι, προκύπτει ένα πολύ σοβαρό –εκκλησιαστικό και πολιτικό– ζήτημα, αφού τα όρια της Εξαρχίας υπήρχε ενδεχόμενο να αποτελέσουν και όρια ενός νέου εθνικού κράτους στα Βαλκάνια. Από πολλές κατευθύνσεις γινόταν λόγος για σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου, αλλά ταυτόχρονα εκφράζονταν φόβοι για ένα επικείμενο σχίσμα στους κόλπους της Εκκλησίας, αν οι Βούλγαροι δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν τις αποφάσεις της Συνόδου. Η άποψη του Ραγκαβή για το εν λόγω ζήτημα ήταν ότι έπρεπε να βρεθεί ένας τρόπος συμβιβαστικής λύσης, κι αυτό θα μπορούσε να γίνει αν ο πατριάρχης, ο οποίος είχε λάβει, έστω και ανεπίσημα, γνώση του σχεδίου της επιτροπής, υπέβαλλε άλλο σχέδιο, σύμφωνα με τις προηγούμενες παραχωρήσεις της Μεγάλης Εκκλησίας. Το σχέδιο θα μπορούσε να ορίζει να συνίσταται μεν Εξαρχία, αλλά να γίνει συγχρόνως και επέκταση των ορίων ώστε να προσεγγίζουν αυτά του σχεδίου της Επιτροπής. Αν και η τελευταία αυτή παραχώρηση δεν γίνει δεκτή, τότε η Μεγάλη Εκκλησία θα δικαιούται να επιμείνει στη σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου. Η άποψη αυτή του Ραγκαβή μεταφέρθηκε στον πατριάρχη από τον Δ. Ραζή. Ο πατριάρχης άκουσε τις απόψεις αυτές και του ανέφερε ότι ήδη είχε έρθει σε επαφή με τον Αλή Πασά, για να συζητήσει το ενδεχόμενο τα επέκτασης των ορίων, όσον αφορά τη Φιλιππούπολη, χωρίς να συγκληθεί Οικουμενική Σύνοδος. Ο Αλή Πασάς φαίνεται να απάντησε καταφατικά στον πατριάρχη αν και είχε ήδη προβεί στον σχηματισμό της Επιτροπής.²⁶³

²⁶² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1869: Πρεσβεία (Εν Κων/πόλει, εν Λονδίνω, εν Πετρούπολει, εν Ουασικτώνι) & αακ, Αγ/1869: Περί του βουλγαρικού ζητήματος. Εμπιστευτική επιστολή Αφθονίδη προς Αλ. Ραγκαβή από Πέραν στις 28 Απριλίου 1869.

²⁶³ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Αα/1869: Πρεσβεία (Εν Κων/πόλει, εν Λονδίνω, εν Πετρούπολει, εν Ουασικτώνι) & αακ, Αγ/1869: Περί του βουλγαρικού ζητήματος. Εμπιστευτική επιστολή Δ. Ραζή προς Αλ. Ραγκαβή από Πέραν στις 9 Μαΐου 1869. Στην επιστολή αυτή επισυνάπτεται και το σχέδιο που πιθανότατα επεξεργάστηκε το Πατριαρχείο:

«Σχέδιον πρὸς λύσιν τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος»

1^{ον} Αἱ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπαρχίαι συναπαρτίζουσαι ἴδιον θέμα τῆς περιφερείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ὑπὸ τὸ ὄνομα Θέμα Βουλγαρικὸν ἀπολαύουσιν ἰδιαιτέρων τινῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων.

2^{ον} Ὁ ἐν τῷ θέματι τούτῳ κατὰ τὸ συνταγματικὸν ἀνώτερός της [...] μητροπολίτης εἰσὶν ὁ κανονικὸς ἑξαρχος ὅλου τοῦ θέματος.

3^{ον} Τοὺς ἐν τῷ θέματι τούτῳ ὑπάρχοντας ἐπισκόπους ἡ ἐκκλησία προθύμως τίμησε εἰς μητροπολίτας, ἐὰν ἀπὸ κοινοῦ ζητηθῇ τοῦτο.

4^{ον} Ὁ τὲ ἑξαρχος καὶ πάντες οἱ τοῦ θέματος μητροπολίται μνημονεύουσι κανονικῶς τοῦ ὀνόματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου.

5^{ον} Ἄπαντες οἱ τοῦ θέματος μητροπολίται, συνερχόμενοι τακτικῶς ἢ ἐκτάκτως περὶ τὸν οἰκεῖον ἑξαρχὸν συγκροτοῦσιν ὑπὸ τὴν προεδρείαν αὐτοῦ ἑξαρχικὴν Σύνοδον, ἀγρύπνως φροντίζουσιν περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς εὐταξίας [...] τὰς θεῖους καὶ ἱεροῖς, θεσμοῖς καὶ κανόνες κατὰ τὰ πατροπαράδοτα ἔθη τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, καὶ θεωροῦσιν πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ λοιπὰς ὑποθέσεις τῶν χριστιανῶν τοῦ θέματος. Αἱ δὲ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ταύτης ἔχουσι κύρος ἐπαρχιακὸν καὶ ἐπιτόπιον, σωζόμενου τοῦ δικαιώματός της πάντοτε τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αρκετοί από τους Έλληνες που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη και αλλού έβλεπαν ιδιαίτερα καχύποπτα την ίδρυση της Εξαρχίας. Στην πραγματικότητα, ένιωθαν το φόβο μιας επικείμενης «σλαβοκρατίας» στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, που αποτελούσαν και τον άμεσο στόχο της ελ-

6^{ov} Ἡ Σύνοδος τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος ὀφείλει ὀρίσαι τὰ τὴν ἐνεργεῖαν αὐτὴν καὶ δι' εἰδικοῦ κανονισμοῦ ἐγκεκριμένου ὑπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.

7^{ov} Ἡ ἐπαρχιακὴ αὐτὴ Σύνοδος ἐγγράφει ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ μετὰ ἀκριβῆ δοκιμασίαν καὶ ἔρυναν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ προσόντα τῶν εἰς ἀρχιερατεῖαν ἐκλέξιμων κληρικῶν τῶν ἀπὸ παντός τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος.

8^{ov} Αἱ ἐκλογαὶ τῶν Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκόπων τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος ἐνεργοῦνται παρὰ τῆς ἐπαρχιακῆς Συνόδου ἐπὶ τῶν ἐν τῷ εἰρημένῳ ἐπαρχιακῷ καταλόγῳ τῶν ἐκλεξιμῶν φυλαττομένου τοῦ κανονικοῦ κύρους τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ. Αἱ δὲ χειροτονίας ζητοῦνται κατὰ πατριαρχικῶν ἔκδοσιν, εἴτε ἐν τῇ ἔδρᾳ τῆς ἐπαρχιακῆς Συνόδου, εἴτε ἐν τῇ χηρευούσῃ μητροπόλει.

9^{ov} Τὰ Ἀρχιερατικὰ διπλώματα (Βεράτια) τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος αἰτῶν ὁ Πατριάρχης παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης πέμπει πρὸς τὴν ἐπαρχιακὴν σύνοδον, ἵνα δι' αὐτῆς ἐγχειρισθῶσι πρὸς τοὺς χειροτονηθέντας.

10^{ov} Ἡ ἐπαρχιακὴ Σύνοδος ἐξαιτεῖται παρὰ τοῦ Πατριάρχου πᾶν, οὐ ἂν χρήζη (οἶον ἅγιον μύρον καὶ τὰ τοιαῦτα), καὶ ἀναφέρεται πρὸς αὐτὸν περὶ πάσης ἐπαρχιακῆς ὑποθέσεως ἀπαιτούσης τὴν Πατριαρχικὴν προσήνειαν καὶ συνδρομὴν, ἄλλην τὲ καὶ τὴν παρὰ τῇ ὑψηλῇ κυβερνήσει.

11^{ov} Ἡ ἐπαρχιακὴ Σύνοδος φροντίζει, ὅπως συζητηθῶσιν ἐν τῷ βουλγαρικῷ θέματι τὰ ἀναγκαῖα ἱερατικὰ σχολεῖα πρὸς μόρφωσιν τοῦ κατωτέρου κλήρου, καθὼς καὶ μία Θεολογικὴ σχολὴ ἐν τῇ ἔδρᾳ τῆς Συνόδου, συντηρουμένη κοινῇ δαπάνῃ ἀπαξαπάντων τῶν τοῦ θέματος Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκόπων τοῦ ὀρθοδόξου βουλγαρικοῦ λαοῦ. Δύνανται δὲ πέμπον καὶ ἀριθμὸν τινὰ ἱεροσπουδαστῶν βουλγαροπαίδων εἰς τὴν κατὰ Χάλκην θεολογικὴν σχολὴν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

12^{ov} Ἡ τάξις τῶν σταυροπηγιῶν μοναστηριῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου διατελέσει ἀναλλοίωτος.

13^{ov} Ἐὰν [...] τῶν ἐν τῷ βουλγαρικῷ θέματι ἐκκλησιῶν αἱ ἱεραὶ ἀκολουθίαι ἀναγινώσκονται ἑλληνιστὶ ἐν δὲ [τισίν] τῶν ἐκτὸς σλάβων, καὶ τοῦ λοιποῦ διατελέσει τὸ αὐτὸ γινόμενον, πλὴν ἐὰν κοινῇ συμφωνία πάντων τῶν συνενοριτῶν ἢ συνδρομητῶν ἐξητήθῃ ἢ τοῦ Μητροπολίτου [...] πρὸ οἰανδήποτε τῆς γλώσσης μεταβολὴν. Τό [...] δὲ ὅπερ δὲν εὐαρεστεῖται εἰς τὴν γλώσσαν, ἥς ἢ χρησὶς ἀνεκάθεν ἐξακολουθεῖ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐκεῖνῃ δύναται [...] ἰδίας ἐκκλησίας. Τὸ δικαίωμα ὁμῶς ἔσεται πάντοτε τὸ καθέξως.

14^{ov} Τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος ἱερῶν ἐκκλησιῶν ὁ κλήρος ἀπαραιτήτως ὑπάγεται ὑπὸ τὴν ἄμεσον ποιμαντικὴν ἐποπτεῖαν καὶ κανονικὴν ἐξάρτησιν τοῦ κατὰ τὸπον ἐπισκόπου, οὐ καὶ μνημονεῦει, παρ' οὐ καὶ διορίζεται καὶ κρίνεται καὶ παύεται κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας. Ἐπομένως καὶ ἡ ἐν πάντας κειμένη ἱερά ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἢ ὑπὸ Βουλγάρων συντηρουμένη, ὑπάγεται εἰς τὰς αὐτὰς κανονικὰς διατάξεις, χορηγουμένου αὐτοῖς, ἐὰν θέλωσι, τοῦ δικαίωματος τοῦ ἔχειν ἴδιον τιτουλάριον ἐπίσκοπον, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐν τῇ Πατριαρχικῇ ἐνορίᾳ κειμένων ἐπισημοτέρων ἐκκλησιῶν.

15^{ov} Ἐν τῇ ἐκλογῇ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου οἱ Μητροπολίται τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος, ἀπολαύουσιν ὡς ἐκλογεῖς καὶ ὡς ἐκλέξιμοι, τῶν αὐτῶν δικαίων, ὧν καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ θρόνου Μητροπολίται.

16^{ov} Ὅσοι τῶν Μητροπολιτῶν ἢ Ἐπισκόπων τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος ἔνεκα ἰδίων ἢ ἐπαρχιακῶν ὑποθέσεων ἀναγκάζονται μεταβῆναι εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἰσχύουσι καὶ ἐπ' αὐτῶν αἱ αὐταὶ κανονικαὶ διατυπώσεις, ὅσαι καὶ περὶ τῆς λοιπῆς ἱεραρχίας τοῦ θρόνου.

17^{ov} Οἱ ἐκ τοῦ βουλγαρικοῦ θέματος τυχόν ἐνδημοῦντες ἐν Κωνσταντινουπόλει Μητροπολίται χοροστατοῦσιν ἐπ' ἐκκλησίαν ἢ καὶ παραδρεῦουσιν ἐν τῇ συνόδῳ κατὰ πρόσκλησιν τιμητικὴν τοῦ Πατριάρχου ἀπαραλλάκτων, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ τυχόν ἐνδημοῦντες μητροπολίται τοῦ θρόνου, οἱ μὴ ὄντες ἐνεργὰ μέλη Συνοδικά.

18^{ov} Ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει νομίμως ἀνεγνωρισμένοι λαϊκοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ θέματος τούτου, προσκαλοῦνται καὶ αὐτοὶ εἰς ἐκεῖνας τὰς ἐν τοῖς Πατριαρχοῖς γενικὰς συνελεύσεις, ἐφόσον καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι ἄλλων ἐπαρχιῶν».

ληνικής αλυτρωτικής πολιτικής. Χαρακτηριστική ήταν η στάση ενός επιφανούς πολίτη της Κωνσταντινούπολης, του Γ. Ζαρίφη²⁶⁴ που έγραφε προς τον Ραγκαβή ότι κάθε έθνος, οποιαδήποτε και αν είναι η πολιτική του θέση, το πρώτο συμφέρον και καθήκον που έχει για το άδηλο μέλλον είναι να φροντίζει για τη συντήρησή του και να εμποδίζει τα μέλη του να απορροφηθούν από ξένους και να απολέσουν τη γλώσσα και τη θρησκεία τους. Και συνεχίζει, λέγοντας ότι αυτό οφείλει να πράξει και ο ελληνισμός, και μπορεί να το πράξει απροκάλυπτα, χωρίς καθόλου να προσκρούσει στα κυριαρχικά δικαιώματα της Υψηλής Πύλης και χωρίς να παραβεί τα καθεστώτα. Ο ελληνισμός, κατά την άποψη του Ζαρίφη, έχει καθήκον να υπερασπιστεί τον εαυτό του κατά της προπαγάνδας στη Μακεδονία και τη Θράκη. Στις περιοχές αυτές, οι τάξεις που εκπροσωπούν τον πολιτισμό, ανήκουν αποκλειστικά σχεδόν στον ελληνισμό, αλλά εξαιτίας της ερήμωσης της χώρας, οι βούλγαροι γεωργοί, κυρίως μετανάστες από τη Βουλγαρία, αποτελούν ήδη ένα αξιόλογο ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού. Πολλοί από τους παλιούς κατοίκους, αναμίχθηκαν με το ελληνικό στοιχείο και έμαθαν την ελληνική γλώσσα, μιλώντας ταυτόχρονα και τη βουλγαρική. Αλλά δεν έχουν καμία πρόθεση να εμπνεύσουν στους μετανάστες μίσος κατά του ελληνισμού, ούτε να αφαιρέσουν από τη δικαιοδοσία της Μεγάλης Εκκλησίας τα αλλόγλωσσα σχολεία και τις εκκλησίες, όπως έγινε με τον κλήρο και τον επιτυχή διαχωρισμό των επαρχιών εκείνων από αυτές του ελληνισμού. Σημειώνει επίσης ότι πρόδηλος σκοπός της μεγάλης και φιλόδοξης ξένης πολιτικής, η οποία φαίνεται να υπηρετεί προπαγανδιστικά σχέδια, είναι η προσπάθεια διχοτόμησης του ελληνισμού που κατοικεί ανατολικά και δυτικά του Αιγαίου, με άμεσο αποτέλεσμα να απειλείται το μέλλον, τόσο του ελληνισμού όσο και του πολιτισμού της Ανατολής. Κλείνοντας την επιστολή του, ο Ζαρίφης παροτρύνει τον ελληνισμό να οπλιστεί, ώστε «να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της αποπλάνησής του».²⁶⁵

Ο Ραγκαβής ήδη από τις πρώτες μέρες της άφιξής του και ως τις αρχές του 1870, σε συνεργασία με τον Ιγνάτιεφ, προσπάθησε και έπεισε τον πατριάρχη να προχωρήσει σε νέες παραχωρήσεις προς τους Βουλγάρους, ιδιαίτερα όσον αφορά τα εδαφικά όρια της βουλγαρικής Εκκλησίας, τα οποία επέκτεινε, ώστε να περιλαμβάνουν ορισμένες μητροπόλεις της βόρειας Μακεδονίας και της Θράκης. Το σχέδιο αυτό προκάλεσε έντονες αντιρρήσεις στην ελληνική πλευρά, αλλά οι διαδοχικές κυβερνήσεις Α. Κουμουνδούρου, Δ. Βούλγαρη και Θ. Ζαΐμη –όπως προκύπτει από τις εκθέσεις του Υπουργείου των Εξωτερικών– ενθάρρυναν τον πατριάρχη να επιδείξει μετριοπάθεια. Η βουλγαρική πλευρά απέρριψε τις παραχωρήσεις αυτές του πατριάρχη, και ζητούσε μια πιο ριζική λύση του ζητήματος. Το Μάρτιο του 1870, βλέποντας ο σουλτάνος ότι ήταν αδύνατο να επέλθει συ-

²⁶⁴ Ο Γεώργιος Ζαρίφης (1807-1884), ήταν ένας από τους πλουσιότερους έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης και εθνικός ευεργέτης. Ίδρυσε τα Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια στη Φιλιπούπολη και στα Θεράπεια και χρηματοδότησε το κτίριο της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Υπήρξε προσωπικός τραπεζίτης του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ.

²⁶⁵ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/29/25/6 Ιανουαρίου 1869, 10/22 Δεκεμβρίου 1869/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή Ζαρίφη προς Αλ. Ραγκαβή τον Μάιο του 1869.

νευννόηση, αποφασίζει να λύσει μόνος του το ζήτημα και εκδίδει σχετικό αυτοκρατορικό διάταγμα (φιρμάνι) με το οποίο ιδρύεται βουλγαρική Εκκλησία. Το διάταγμα αυτό προκάλεσε ιδιαίτερη ταραχή στους Έλληνες, αφού το κύρος του Φαναρίου δεχόταν ιδιαίτερο πλήγμα, ενώ ταυτόχρονα παραβιαζόταν η αυτονομία της εκκλησιαστικής διοίκησης. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, με αφορμή το διάταγμα του σουλτάνου, θα ξεσπάσουν σοβαρά επεισόδια μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων.

Η ελληνική πολιτική ηγεσία προσπάθησε να ρίξει τους υψηλούς τόνους, ενώ πίστευε ότι μπορούσε να αποτρέψει το σχίσμα. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Ραγκαβής στις οδηγίες του προς τον πρόξενο στη Θεσσαλονίκη Βατικιώτη:

Ἐν τῇ ἀμφισβητήσει, ἐν ἣ διατελεῖ τὸ Ἑλληνικὸν πρὸς τὸ Βουλγαρικὸν στοιχεῖον, ὀρθὸν μοι φαίνεται νὰ μεταχειρίζεται τὸν πρῶτον ἐν γένει καὶ κατὰ προτίμησιν τὰ ὄπλα τῆς ἠπιότητος μᾶλλον ἢ τῆς βίας καὶ νὰ προσπαθῇ, οὐχὶ νὰ πιέζη νὰ καταλάβῃ τοὺς ἀντιπάλους του, ἀλλὰ νὰ δεικνυταὶ αὐτῶν ἀνώτερον, γενναιότερον, χωροῦν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω δύνανται οἱ δύο λαοὶ νὰ βιώσιν ὅσον ἐνδέχεται, ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ μὴ παροξυνόμενοι, εἰς ἀδιαλλάκτους ἐχθροὺς τουλάχιστον καθ' ὅσον τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων....²⁶⁶

Ο πατριάρχης για να βγάλει από το αδιέξοδο την κατάσταση επαναφέρει το ζήτημα της σύγκλησης Οικουμενικής Συνόδου όλων των ορθοδόξων εκκλησιών και ζητά σχετική άδεια από το σουλτάνο, αλλά αυτή τη φορά, δεν έλαβε καμία απάντηση, ενώ η ελληνική κυβέρνηση αναζητούσε ακόμα κάποια συμβιβαστική λύση. Τελικά, ο πατριάρχης παραιτείται χωρίς να έρθει σε συνεννόηση με καμία από τις δύο πλευρές. Μάταια ο Ραγκαβής προσπάθησε να τον μεταπείσει.²⁶⁷ Τον Αύγουστο του 1870, ο Ραγκαβής διαβλέπει πλέον ότι το θέμα της ίδρυσης του Βουλγαρικού Εξαρχάτου εισέρχεται σε μια νέα φάση, όταν ο Αλή Πασάς κάλεσε τον πατριάρχη και τον ρώτησε αν αποδέχεται το σχέδιο που είχε συντάξει η επιτροπή. Ο πατριάρχης ανέπτυξε τους λόγους της μη αποδοχής και παρουσίασε στον Αλή Πασά το σχέδιο που ο ίδιος από την αρχή είχε συντάξει. Έπειτα από το συγκεκριμένο διάλογο, και αφού αυτός δεν φαινόταν να οδηγεί σε κάποια συμβιβαστική λύση, ο Αλή Πασάς, γνωστοποίησε στον πατριάρχη άλλο σχέδιο, πιο μετριοπαθές από το πρώτο, το οποίο ο πατριάρχης δεν απέκρουσε συλλήβδην και επιφυλάχθηκε να το συζητήσει με τα μέλη της Συνόδου. Κάποια από τα μέλη του συμβουλίου της επιτροπής, κυρίως ο Αριστάρχης και ο Καραθεοδωρής, διαφώνησαν και παραιτήθηκαν. Ο Ραγκαβής σχολιάζοντας τα γεγονότα αυτά παρατηρεί:

Ταῦτα ἐγένετο χθές, ὑπὸ τινῶν δὲ κρίνεται ὅτι ἡ παραίτησις αὐτῆ ἦτον λίαν κατεσπευσμένη διότι τὸ ζήτημα δὲν ὑπεβλήθη εἰσέτι ἐπισημῶς εἰς τὸ συμ-

²⁶⁶ *Ἱστορία τους Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 304.

²⁶⁷ *ὁ.π.*.

βούλιον, οὔτε ὁ Πατριάρχης ἐπρότεινεν ἕτερον ἢ ἀπλήν γνώμην, συζήτησαν εἰσέτι ἡ δὲ ἀποχώρησις τῶν κοσμικῶν μελῶν ἐκ τοῦ συμβουλίου δύναται νὰ ἐπιφέρει αὐτοῦ τὴν διάλυσιν ἢ τὴν οὐδετέρωσιν, πρὸς σπουδαίαν βλάβην τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα δὲ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ αἰ γνῶμαι εἰσὶν ἐνταῦθα λίαν διηρημένα, διότι οἱ μὲν φοβοῦνται τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Βουλγαρισμοῦ διὰ τῆς ἐκκλησίας, καὶ τὴν ἐπέκτασιν αὐτοῦ εἰς ἐπαρχίας Ἑλληνικὰς, καὶ φρονοῦσιν ὅτι πρέπει ὁ κίνδυνος οὗτος ν' ἀποκρουσθῇ παντὶ σθένει καὶ πάσῃ μηχανῇ, διίσχυριζόμενοι δὲ προσέτι ὅτι ἡ Ρωσσία ἔχει καὶ κινεῖ τοὺς μίτους τοῦ Βουλγαρικοῦ κινήματος, φρονοῦσιν ὅτι συμφέρει καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐποψιν ν' ἀντιταχθῶμεν εἰς αὐτό, ἵνα πείσωμεν τὴν Εὐρώπην ὅτι δὲν συμπαθοῦμεν πρὸς τὴν Ρωσσίαν, καὶ τινες, περαιτέρω χωροῦντες, πρεσβεύουσιν ὅτι πρέπει τοῦ λοιποῦ νὰ συνασπισθῶμεν μετὰ τῶν Τούρκων ἵνα ἀποκρούσωμεν τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Σλάβους.

Ἄλλοι δὲ πάλιν, τούτοις ἀντιφρονοῦντες, λέγουσιν ὅτι ἡ συμμαχία ἡμῶν μετὰ τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν Σλάβων, ἦν θεωροῦσιν ὡς ἀπάδουσα πρὸς τῆς Ἑλλάδος τὰς εὐχὰς καὶ τὰ ὄνειρα, εἶναι ἀνέφικτος, καθ' ὅσον οἱ Τούρκοι δὲν θέλουσιν αὐτὴν εἰλικρινῶς καὶ ὁ μόνον ἐπιδιώκουσιν εἶναι, νὰ διατηρῶσιν ἐν διχονοίᾳ τὰ δύο στοιχεῖα. Διατείνονται δὲ οἱ οὕτω φρονοῦντες ὅτι τὸ ἐθνικὸν συμφέρον ἀπαντᾷ οὐχὶ ν' ἀποξενωθῶμεν ἰσχυρὸν χριστιανικὸν λαὸν ὁμοιοπαθῆ, ἀλλὰ τὴν φιλίαν αὐτοῦ σώζοντες καὶ καλλιεργοῦντες, νὰ προσπαθῶμεν νὰ διατηρῶμεν τὴν νόμιμον ἡμῶν ὑπεροχὴν δι' ἀναπτύξεως καὶ ἐξαπλώσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς, οὐχὶ δὲ δι' ἀντιπράξεως πολεμίας, εἰς ἣν τὸ πιθανὸν εἶναι ὅτι πολλαχοῦ θέλομεν ἐλαττωθῆναι. Διὰ τούτου διίσχυρίζονται, ὅτι εἰς ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ἀφ' οὗ δι' ἐγκαίρων ὑποχωρήσεων δὲν περιορίσθησαν τῶν Βουλγάρων αἱ ἀξιώσεις, ἀντὶ ν' ἀντιτάσσεται αὐταῖς ἐπίμονος ἄρνησις, παροξύνουσα μόνον αὐτοὺς εἰς ἐχθρικὰς διαθέσεις, καὶ δυνάμενη νὰ ἐξωθήσῃ αὐτοὺς εἰς αὐτογνώμονά τινα καὶ τῇ ἐθνικῇ ἐνότητι, ἔτι μᾶλλον ὀλέθριαν πρᾶξιν, προτιμώτερον εἶναι νὰ ἐνδώσῃ ἡ Ἐκκλησία, τὴν Ἐξαρχία αὐτῶν προσαρτώσα πάσας τὰς χώρας, ἐν αἷς ὁμιλεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἡ Βουλγαρική, καὶ ὅθεν οὐδεμίαν ἔνστασις ἠγέρθη κατὰ τῆς εἰς αὐτὰς ἐκτάσεως τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Οὕτω δὲ κατορθούμενης τῆς ὅσον ἐνδέχεται [...] τῶν βουλγάρων, φρονοῦσιν ὅτι δύναται τελεσφορώτερον νὰ ἐνεργῇ καὶ εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας ὁ Ἑλληνισμός, διὰ τῆς ἀκωλύτου καὶ φιλικῆς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς μούσης, παρ' ἃν ἀπεκρούετο πολεμίως. Τὴν τελευταίαν ταύτην δόξαν φαίνεται ἀσπαζόμενος καὶ ἡ Α.Π. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης....²⁶⁸

Ἔτσι, μετὰ τὴν μεσολάβησιν τῶν παραπάνω γεγονότων, ὁ πατριάρχης χωρὶς καμιά προειδοποίησιν ἐπέστειλε τὴν παραίτησίν του στον μεγάλο βεζίρη, μετὰ τὴν δικαιολογίαν ὅτι οἱ

²⁶⁸ Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1869: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Εμπιστευτικὴ ἐπιστολή τοῦ Αλ. Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Υπουργὸν Ἐξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη στίς 10 Ἰουνίου 1869, ἀρ. πρωτ. 725.

Βούλγαροι έχουν εκτραχυνθεί, τόσο στις επαρχίες όσο και στην πρωτεύουσα, και βρίσκουν μεροληπτική υποστήριξη από πολλά όργανα της εξουσίας, ενώ δεν δόθηκε καμία απάντηση στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για την άδεια που είχε ζητήσει, προκειμένου να προχωρήσει στη σύγκληση της Οικουμενικής Συνόδου. Ο Ραγκαβής τονίζει επ' αυτού ότι υπάρχουν ισχυρισμοί ότι ο πατριάρχης παρακινήθηκε να πάρει αυτήν την απόφαση από αυτούς που εποφθαλιούσαν τη θέση του και ήθελαν να κινήσουν τις διαδικασίες εκκλησιαστικών προβιβασμών.²⁶⁹

Τελικά, ορίζεται νέος πατριάρχης ο Άνθιμος Στ', ο οποίος φαινόταν περισσότερο διαλλακτικός, αλλά οι εκατέρωθεν εθνικιστικές τάσεις, οδηγούσαν σε ναυάγιο κάθε προσπάθεια για επίλυση του ζητήματος. Η Τουρκία, από την πλευρά της, επιθυμούσε στην πραγματικότητα την ίδρυση του Βουλγαρικού Εξαρχάτου, κυρίως γιατί, αφενός δεν αποτελούσε άμεση απειλή για τα συμφέροντά της, ενώ ταυτόχρονα θα εμφανιζόταν διαλλακτική προς τα έξω, αφετέρου θα δημιουργείτο δυσαρέσκεια μεταξύ των ορθόδοξων και ίσως η δυσαρέσκεια αυτή να οδηγούσε σε σχίσμα στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Άλλωστε, η έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του 1870 αυτόν ακριβώς τον διπλό στόχο εξυπηρετούσε.²⁷⁰ Αποτέλεσμα του εθνικού, αν όχι εθνικιστικού, χαρακτήρα που αποδόθηκε σ' ένα μείζονος σημασίας θρησκευτικό θέμα, ήταν η επαναποθέτηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός αντιστασιακού κλίματος και την υιοθέτηση του πανσλαβισμού στη Βόρεια Βαλκανική με τη ρωσική, κατά περίπτωση, υποστήριξη. Η Ελλάδα στρέφεται πλέον προς την Τουρκία και διεκδικεί τη φιλία και τη συνεργασία της, με άμεσο και ορατό πλέον αποτέλεσμα την κατά μέτωπο αντιπαράθεση με μια Μεγάλη Δύναμη, όπως η Ρωσία. Τον κίνδυνο της μετατροπής της Ρωσίας σε μόνιμο εχθρό του ελληνισμού θα επισημάνει προς την πολιτική ηγεσία τόσο ο Ραγκαβής όσο και ο Κουμουνδούρος, συνιστώντας συναίνεση και όχι ρήξη με τους βαλκανικούς λαούς.

²⁶⁹ Σε επιστολή του προς τον Ε. Δεληγιώργη ο Ραγκαβής γράφει τα εξής: «Τὸ ἄκουσμα τοῦτο ἐτάραξε τόσω μᾶλλον τοὺς ὁμογενεῖς καθ' ὅσον ἐπληροφορήθησαν ὅτι ὁ Μ. Βεζίρης προυτίθετο νὰ ὑποβάλη τὴν παραίτησιν εἰς τὸ πρῶτον ὑπουργικὸν Συμβούλιον ὅπου ἀναμφιβόλως ἤθελε γίνεαι δεκτὴ. Καθῆκον μου ἐνόμισα νὰ ἴδω καὶ ὁ ἴδιος τὴν Α. Π.. Τῆ ἐξέφρασα δὲ τὴν ταπεινὴν μου γνώμην ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐμμεῖναι εἰς τὴν παραίτησιν ταύτην, ἣν τύχης ἔργον θὰ ἦτον ἂν δὲν εἶδε χωρὶς καὶ μετ' ἄλλων νὰ συσκεφθεῖ. Τῆς ὑπολήψεως τῆς εἴπα, ἥς ἡ Α. Π. ἀπολαμβάνει καὶ παρ' ὁμογενῶν καὶ παρὰ τῆ Πύλη καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Βουλγάροις, θέλει στερεῖσθαι πᾶς διάδοχος τῆς, καὶ ὁμοῦ καὶ τῆς δυνάμεώς του νὰ ἐπιτύχη τὲ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους ὠφέλιμον. Ὁ διάδοχος τῆς δεχόμενος ὅτι ἡ Παναγιότης του ἀποκρούει, ἢ παραιτούμενος τῶν ὄσων αὐτὴ ἀπαιτεῖ, θέλει ὀπισθοδρομήσει τὰ ἔθνη ζητήματα, ἢ ἂν τὴν αὐτὴν καταλάβῃ ὡς πρὸς αὐτὰ θέσιν, θέλει ἐπίσης παραιτηθῆ μέχρις οὗ εὔρεθῆ τις ὁ ἐνδῶσων, ἢ μέχρις οὗ ἐπέλθῃ ἀναρχία εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὅπερ δὲν θέλουσιν ἴδη μετὰ δυσαρεσκείας οἱ ἔχθροί αὐτῆς, διὰ τούτου δὲ ὅτι θὰ βιάσῃ τὴν ἐξουσίαν νὰ ἐνδῶσῃ, εἶναι μάταια ὄλως ἐλπίς. Ταῦτα διὰ μακρὸν ἀνέπτυξα, καὶ εὐχομαι ν' ἀπετέλεσαν ἐντύπωσιν τινα εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Α.Π., διότι ἡ παραίτησις τοῦ Πατριάρχου Κ. Γρηγορίου εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, οὐ μόνον ἄτοπος θὰ ἦτον, ἀλλὰ καὶ ἀληθὲς δυστύχημα διὰ τὴν ἐκκλησίαν». Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Α1/1870: Πρεσβεία Ελλάδος. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ε. Δεληγιώργη στις 25 Αυγούστου 1870.

²⁷⁰ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σσ. 262-267.

2.7.3.3. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Κωνσταντινούπολη

Την περίοδο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη, θα περιοδεύσει σε περιοχές των παιδικών του χρόνων και θα συναντήσει εξέχουσες προσωπικότητες της πόλης. Ταυτόχρονα, ο γιος του Αλέξανδρος θα διοριστεί άμισθος ακόλουθος της πρεσβείας, μια θέση ιδιαίτερα σημαντική, καθώς του έδινε την ευκαιρία να αποκτήσει εμπειρίες πάνω σε θέματα διπλωματίας. Ως επιτετραμμένος στην Κωνσταντινούπολη ο Ραγκαβής προέβη στις απαιτούμενες ενέργειες για τη δημιουργία κτιρίου που θα στέγαζε την πρεσβεία και προς αυτή την κατεύθυνση ήρθε σε επαφή με τον μεγάλο βεζίρη, ώστε να βρεθεί ο κατάλληλος χώρος· ένας χώρος που θα εξυπηρετούσε τα ελληνικά συμφέροντα, από την άποψη ότι αρκετοί έμποροι θα μπορούσαν να έχουν άμεση πρόσβαση στην πρεσβεία. Ως αντάλλαγμα η τουρκική κυβέρνηση ζήτησε τη δημιουργία αντίστοιχης πρεσβείας στην Αθήνα.²⁷¹ Ωστόσο, οι διαδικασίες δεν προχώρησαν και το ζήτημα της στέγασης της πρεσβείας δεν λύθηκε, παρά αρκετά χρόνια αργότερα.

Στο πλαίσιο των γενικότερων δραστηριοτήτων, θα προχωρήσει την ιδέα για τη δημιουργία διερμηνευτικού σχολείου στην Κωνσταντινούπολη.²⁷² Πρότεινε τη δημιουργία ενός Προξενικού Σχολείου Διερμηνέων, προκειμένου να λυθεί το ζήτημα της γλωσσομάθειας των διπλωματικών αντιπροσωπειών της χώρας. Επίσης κατέβαλε σημαντική προσπάθεια για την αποστολή τακτικού οθωμανικού στρατού στα μεθόρια, προς αποκατάσταση των «ατάκτων», ώστε να μπορέσουν από κοινού οι δυο κυβερνήσεις να καταπολεμήσουν το ζήτημα της ληστείας. Κατά την περίοδο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη, επισκέφθηκε αρκετά σχολεία, καθώς και τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Μετά την επίσκεψή του στον ναό της Αγίας Σοφίας, σχολίασε κυρίως τη βεβήλωση που είχε υποστεί από την αλλόθρησκη επέμβαση το μεγαλοπρεπές αυτό κτίσμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές φορές φαίνεται να υποτιμά τις κοινωνικοπολιτικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες πολλών Οθωμανών, και κυρίως Τούρκων. Κατά την περίοδο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη, ξεχωρίζει, για παράδειγμα, ορισμένα αρχιτεκτονικά οικοδομήματα και τους δίνει βυζαντινή ταυτότητα, όχι οθωμανική, αν και το πιθανότερο είναι ότι προέρχονταν από Οθωμανούς.²⁷³ Άλλωστε ο Ραγκαβής, γενικά, δεν παρέλειπε

²⁷¹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1869: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη στις 30 Απριλίου 1869. Στην επιστολή αυτή αναφέρει ότι ήδη ένας Έλληνας, ο Δ. Δεκαβάλας, είναι πρόθυμος να κατασκευάσει ένα κτίσμα και να το ενοικιάσει για 10 χρόνια ώστε να στεγαστεί η ελληνική πρεσβεία και το προξενείο στην Κωνσταντινούπολη, με την αντίστοιχη πρόταση για τη δημιουργία κτίσματος της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα.

²⁷² Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1869: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη στις 23 Ιουνίου 1869.

²⁷³ Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Βεβαίως όμως και τούτο, ως πάντα τὰ μεγάλα ἀρχιτεκτονικά ἔργα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἦσαν ἔργα, οὐχὶ Ὀθωμανῶν, ἀδέξιων τότε περὶ τὴν τέχνην, ἀλλ' ἀρχιτεκτόνων βυζαντινῶν». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 454.

όταν του δινόταν η ευκαιρία να εκφράζει την άποψή του για την πνευματική ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι άλλων λαών, είτε Σλάβων είτε Οθωμανών.

Στην Κωνσταντινούπολη θα ασχοληθεί και με φιλολογικές δραστηριότητες. Εκεί θα ολοκληρώσει και θα εκδώσει στο τυπογραφείο του Αντωνίου Κορομηλά –αδελφού του Ανδρέα Κορομηλά, γνωστού τότε εκδότη στην Αθήνα– τη μετάφραση της *Αινειάδος*, την οποία είχε ξεκινήσει ο πατέρας του. Επίσης, θα εκδώσει δυο ακόμα επιστημονικά κείμενα, «τὰς Πολιτικὰς Αρχαιοτήτας καὶ τὴν Ἐπιγραφικὴν», τα οποία είχε προετοιμάσει από την Αθήνα. Στην Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο υπήρχε και ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, με τον οποίο ο Ραγκαβής θα ασχοληθεί άμεσα. Στον σύλλογο αυτό συμμετείχαν πολλοί καταξιωμένοι ελληνικής καταγωγής διανοούμενοι, επιστήμονες και πολιτικοί, όπως οι γιατροί Μαυρογένης και Ζωγράφος, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής κ.ά.²⁷⁴

Ένα σημαντικό γεγονός που φαίνεται να προκάλεσε προβλήματα στη διαμονή του στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης ήταν το ξέσπασμα του γαλλογερμανικού πολέμου –κυρίως γιατί οι δύο γιοι του, ο Αριστείδης και ο Αιμίλιος είχαν καταταγεί στη στρατιωτική σχολή της Πρωσίας, και εμμέσως θα έπρεπε να συμμετάσχουν στην εν λόγω πολεμική εμπλοκή. Τον Ιανουάριο του 1871 φτάνει στον Ραγκαβή η είδηση για τον τερματισμό του γαλλογερμανικού πολέμου και την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ευρώπη, γεγονός που τον ανακουφίζει προσωρινά, αλλά αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, του προκάλεσε πρόβλημα, σχετικά με την αποστολή του ως πρέσβη στο Παρίσι.²⁷⁵

Ως πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη έκανε σημαντικές ενέργειες για τη μεταφορά των λειψάνων του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (Απρίλιος 1871) από την Οδησό στην Ελλάδα. Η μεταφορά των λειψάνων ήταν αρκετά δύσκολη αφού θα έπρεπε να διέλθουν τον Βόσπορο, και η οθωμανική κυβέρνηση φοβόταν την εκδήλωση επεισοδίων κατά τη διέλευσή τους. Ωστόσο, ο Ραγκαβής απευθυνόμενος στον μεγάλο βεζίρη, κατάφερε να του αποσπάσει την έγκριση.²⁷⁶ Η Ρωσία συνέδεσε τη μεταφορά των λειψάνων του πατριάρχη με τον εορτασμό των πενήντα χρόνων από την ελληνική ανεξαρτησία. Πιθανότατα, μ' αυτόν τον τρόπο, ήθελε να δώσει το δικό της πολιτικό τόνο, και, καθώς την περίοδο εκείνη η ρωσική επιρροή επί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής βρισκόταν σε ύφεση,

²⁷⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σσ. 465-466.

²⁷⁵ Εμμέσως αναφερόμενος στον γαλλογερμανικό πόλεμο και τις επιπτώσεις του στη γαλλική κοινωνία γράφει τα εξής, ιδιαίτερος επικριτικά, σχόλια για τους Γάλλους: «Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἀφιξεῶς μου [εννοεῖ τὴν μετάθεσίν του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στο Παρίσι] περιήλθον ἐνίστο πεζὸς τὰς ὁδοὺς τῶν Παρισίων, περιεργαζόμενος τὴν οἰκτρὰν ὄψιν, ἣν πολλαχοῦ παρίστων αἶ, κατὰ μὲν τὰ προάστια, ἐν ἐρειπίοις καταρρέουσαι οἰκίαι, κατ' αὐτὰ δὲ τὰ κέντρα τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰς ἐπισημοτέρας τῶν θέσεων, πολλαὶ ἔχουσαι ἔτι διατρήτους τοὺς τοίχους καὶ ἐν αὐτοῖς διατηροῦσαι τὰς σφαῖρας, τὰς πλείστας, οὐχὶ τῶν εἰσβαλλόντων Πρώσων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν Γάλλων, τῶν μητροκτόνων Κοινωνιστῶν, οἵτινες ἐδολοφόνουν τὴν πατρίδα των, καυχώμενοι ὅτι ἐπροοίκιζον αὐτὴν διὰ τῶν ὑπερτάτων ἐλευθεριῶν». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 531.

²⁷⁶ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: ακκ, Α/1871: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει. Απόρρητη επιστολή Αλ. Ραγκαβή από Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Κουμουνδούρο στις 29 Μαρτίου 1871.

προσπαθούσε με διάφορες ενέργειες να την ανακτήσει. Εξάλλου, την ίδια περίοδο θα διαφοροποιήσει τη στάση της απέναντι στην Ελλάδα, σε σχέση με τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, σχετικά με το ζήτημα της υπόθεσης του Λαυρίου, που θα δούμε παρακάτω, αλλά και με το επεισόδιο της σφαγής στο Δήλεσι.

Επίσης, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, θα ενεργήσει για την επανακυκλοφορία των εφημερίδων *Κλειώ* και *Ημέρα* της Τεργέστης, που η διακίνησή τους στην Κωνσταντινούπολη είχε διακοπεί, μαζί με τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών, από την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης.²⁷⁷

2.7.4. Το τέλος της θητείας του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης και οι αντιδράσεις στην τοποθέτηση του Χαρίλαου Τρικούπη

Το τέλος της θητείας του Ραγκαβή στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης συμπίπτει ουσιαστικά με τη νέα κυβερνητική αλλαγή, και τη συγκρότηση της 4^{ης} κυβέρνησης του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 3 Δεκεμβρίου 1870. Με την αλλαγή της κυβέρνησης, επόμενο ήταν να σημειωθούν αλλαγές στις διπλωματικές αποστολές της χώρας. Έτσι, η θητεία του Ραγκαβή στην Κωνσταντινούπολη ολοκληρώνεται στις 12 Ιουνίου 1871, και τη θέση του θα πάρει ο Χαρίλαος Τρικούπης. Ο διορισμός του Τρικούπη στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης είχε γίνει ήδη γνωστός στον Ραγκαβή, αμέσως μετά την αλλαγή της κυβέρνησης, μέσω της εφημερίδας *Βυζαντίς*, στην οποία πολλές φορές είχαν δημοσιευθεί άρθρα που κατέκριναν διάφορες ενέργειές του ως διπλωμάτη. Ωστόσο, οι βολιδοσκοπήσεις για το αν η τουρκική πλευρά θα δεχόταν χωρίς διαμαρτυρίες την εν λόγω αλλαγή έδειχναν τη δυσαρέσκειά της, διότι, ως Υπουργός των Εξωτερικών στο παρελθόν, ο Τρικούπης είχε εκφραστεί με εχθρική διάθεση κατά της Τουρκίας. Από την άλλη πλευρά, εφημερίδες φίλα προσκείμενες στον Τρικούπη απέδιδαν τη δυσαρέσκεια της Τουρκίας σε ίδιες προθέσεις του Ραγκαβή, υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος δεν επιθυμούσε να μετακινηθεί από την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, και τον κατηγορούσαν ότι προκαλούσε τις διαθέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης.²⁷⁸

²⁷⁷ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/29/25/6 Ιανουαρίου 1869, 10/22 Δεκεμβρίου 1869/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή Θεαγένους Λιβαδά προς Αλ. Ραγκαβή από την Τεργέστη στις 5/17 Απριλίου 1869.

²⁷⁸ Γράφει χαρακτηριστικά: «Μετά δύο δ' ήμερας έλαβον επανάληψιν του αυτού τηλεγραφήματος, και έμαθον συγχρόνως και άλλαχόθεν ότι ο Κουμουνδούρος, συνδιαλλαγείς μετά του Τρικούπη, είχε συμφωνήσει να πέμψη τούτον πρέσβυν εις Κωνσταντινούπολιν, αι δ' Έλληνικαί εφημερίδες έδημοσίευσον ότι, επειδή ή Πύλη δέν δέχεται τόν Τρικούπην, διά τούτο έγώ μετακαλούμαι έν πάση βία, και μετά ταύτα τινές έξ αυτών, μάλιστα αι τώ Τρικούπη φίλα φρονούσαι, έπετίθεντο κατ' έμου, ως αίτιου τών διαθέσεων τής Όθωμανικής Κυβερνήσεως. ...θ' άπηρχόμην δέ διά του προσεχούς άτμοπλοίου, και έν ιδιαίτερα έπιστολή τώ προσέθηκα, ότι πάσα ή διεξαγωγή τής ύποθέσεως ήν άτοπωάτη, διότι, άν μέν ένήργησαν ούτως, ύποπτεύσαντες, ότι έγώ μετά του Καλλέργη προουκάλεσαμεν τών Τούρκων τήν άρνησιν, ή ύπόνοια ήν, ού μόνον ύβριστική δι' έμέ, αλλά και αυτόχρομα άφρων, άν δ' ήθέλησαν να δείξωσι δυσμένειαν προς τούς Τούρκους και ν' άντεδικηθώσιν αυτούς,

Τελικά, ο Ραγκαβής απομακρύνεται από την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης με τηλεγράφημα από την Αθήνα στις 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1871, και στις 12 Ιουνίου θα αναχωρήσει για την Αθήνα. Εκεί θα βρει επιστολή του πρέσβη της Ρωσίας, Σαβούρωφ, η οποία περιελάμβανε σχεδόν αυτολεξεί αυτά που είχαν ειπωθεί μεταξύ του Ραγκαβή και του μεγάλου βεζίρη. Κατά την άποψή του, αυτό ήταν αποτέλεσμα της ραδιουργίας κάποιου εργαζόμενου της ελληνικής πρεσβείας: «...Συνοδοιπόρον και τὸν Θεοδ. Δηλιγιάννην, ὅστις μοὶ εἶπεν ὅτι τὸ Ὑπουργεῖον ἦν πολὺ παρωργισμένον κατ' ἐμοῦ, πεπειθὸς ὅτι τὸ ἡπάτησα, ἵνα μείνω εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μοὶ προσέθηκε δὲ ὅτι εἰς ταῦτα ἀφορμὴν ἔδωκαν ραδιουργίαὶ καὶ συκοφανταίαι ἑνὸς τῶν παρὰ τὴ Πρεσβεία ἐργαζομένου, οὗ ὡς ἔτι ζῶντος, τὸ ὄνομα ἀποσιωπῶ». ²⁷⁹

Στο τέλος Μαΐου του 1871, ο Ραγκαβής λαμβάνει τηλεγράφημα από το Υπουργείο, το οποίο του ανακοινώνει την ανάκλησή του από τη θέση του Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και την επανατοποθέτησή του στην Πρεσβεία των Παρισίων. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται να δυσαρέστησε ιδιαίτερα τον Ραγκαβή, ο οποίος επιδίωκε τη θέση στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τότε που υπηρετούσε στην πρεσβεία των Παρισίων –χωρίς ωστόσο να έχει εκφράσει ποτέ ανοιχτά την επιθυμία του. Το γεγονός ότι τη θέση του στην Κωνσταντινούπολη θα έπαιρνε ο Χαρίλαος Τρικούπης, προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια του Ραγκαβή. Οι σχέσεις των δύο αντρών ήταν ιδιαίτερα κακές και οι απόψεις τους, σε επίμαχα ζητήματα της εξωτερικής κυρίως πολιτικής, διαμετρικά αντίθετες. Ο Ραγκαβής, απευθυνόμενος στον Κουμουνδούρο, αναφέρει πως όταν βρέθηκε με τον μεγάλο βεζίρη και του ανακοίνωσε την αλλαγή της διπλωματικής αποστολής της Ελλάδας, εκείνος εξεπλάγη όταν έμαθε ποιος θα ήταν ο διάδοχός του, και του επισήμανε ότι η προηγούμενη συμπεριφορά του Τρικούπη δεν ήταν καθόλου ευχάριστη στην Υψηλή Πύλη.

ἐνήργησαν ὑπὸ πολιτικὴν ἔποψιν ἐπιβλαβέστατα. Ἀπέληγον δὲ θεορμῶς ὑπὲρ τοῦ Καλλέργη συνηγορῶν». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σσ. 510-511.

²⁷⁹ Η επιστολή του Ραγκαβή συνεχίζει ως εξής: «Εἰς ταῦτα μοὶ ἀνταπήντησε διὰ περιποιητικότητας λόγων περὶ ἐμοῦ, οὐς νομίζω περιττὸν νὰ ἐπαναλάβω, διότι ἀναμφιβόλως ἐξεφράζοντα διότι ἤμην παρῶν. Ἐν τούτοις ἐξ' ὅλης τῆς συμπεριφορᾶς του μοὶ ἐφάνη μὴ εὐχαριστηθεὶς ἐπὶ τῇ ἰδέᾳ τοῦ διορισμοῦ τοῦ κ. Τρικούπη, ὡς τοῦτο ἐπεκύρωσαν πρὸς τὸν Α. Γραμματέαν τῆς Πρεσβείας οἱ κ. κ. Ἑλιοτ καὶ Ἰγνάτιεφ μεθ' ὧν ὁ Μ. Βεζίρης ὠμίλησεν, ἢ πρὸς οὓς ἐμήνυσε περὶ τῶν ἐντυπώσεών του. Σήμερον δὲ (Τρίτην) πρῶτὶ εἶδα ὁ ἴδιος ἀμφοτέρους τούτους τοὺς κ.κ. πρέσβεις. Ὁ Στρατηγὸς μοὶ εἶπεν ὅτι ὁ Μέγας Βεζίρης τῷ ἐμήνυσε διὰ τοῦ Α' διερμηνέως του ὅτι μετὰ δυσαρεσκείας ἤκουσε περὶ τῆς προθέσεως τῆς ἑλλ. κυβερνήσεως, καὶ ὅτι ὁ νέος διορισμὸς δὲν θὰ εἶναι εὐάρεστος εἰς τὴν Πύλην. Ὁ κ. Ἰγνάτιεφ ὁμοῦς ὁ ἴδιος οὐδόλως ἀπέκρουσεν ὅσα τῷ εἶπα περὶ τῶν διαλλακτικῶν διαθέσεων καὶ ὁδηγῶν μεθ' ὧν ἤθελεν ἔλθει ὁ κ. Τρικούπης, καὶ περὶ τῶν διακρινόντων αὐτοῦ προτερημάτων. Ἀλλ' ὁ κ. Ἑλιοτ, ἰδὼν ὁ ἴδιος τὸν Αὐτὸν Πασάν, μοὶ εἶπεν ὅτι ἡ ἐντύπωσίς του εἶναι ὅτι ἡ Πύλη πιθανόν [...] ν' ἀποποιηθῇ τὴν παραδοχὴν τοῦ νέου πρέσβεως. Πιθανώτατον ὁμοῦς ὅτι καὶ οἱ Κύριοι οὗτοι πρέσβεις ὁμιλοῦντες πρὸς ἐμὲ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, νομίζουσιν ὅτι ὀφείλουσι νὰ μεταχειρίζονται ἄλλην γλῶσσαν ἀφ' ὅτι ἤθελον μεταχειρισθῆναι πρὸς τρίτον ἀποτεινόμενοι». Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1871: Πρεσβεία Ελλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Αλ. Κουμουνδούρο τὴν 1^η Ιουνίου 1871.

Τα όσα αναφέρει ο Ραγκαβής σχετικά, φαίνεται να επιβεβαιώνουν και άλλοι Έλληνες πρέσβεις, όπως ο Ν. Δραγούμης από την Πετρούπολη. Ο Δραγούμης επισημαίνει προς τον Κουμουνδούρο ότι το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ρωσίας, γνώριζε για τη δυσάρεστη εντύπωση που προκάλεσε ο διορισμός του Τρικούπη στην οθωμανική κυβέρνηση, κυρίως λόγω της στάσης και της πολιτικής αγωγής του κατά την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης. Ο διορισμός ενός άντρα σαν τον Τρικούπη, τόνιζε ο Δραγούμης, θα έπρεπε να ικανοποιήσει και όχι να δυσαρεστήσει την οθωμανική κυβέρνηση, τονίζοντας ότι αν εξέταζε όλες τις περιπτώσεις των ελλήνων διπλωματών και των προξένων δεν θα έβρισκε κανέναν άντρα κατάλληλο για την εν λόγω αποστολή.²⁸⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αλληλογραφία του Ν. Δραγούμη με τον Αλ. Κουμουνδούρο σχετικά με αυτόν τον διορισμό, κυρίως λόγω της έκτασης που πήρε το γεγονός, και επειδή αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης, μεταξύ του Δραγούμη και του Υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας.²⁸¹

²⁸⁰ Γράφει συγκεκριμένα ο Δραγούμης: «Μεταβάντα, πρό τριών ημερών, εις τὸ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργείον, ὁ κ. Βέστμαν ἠρώτησε μὲ ἀν ἀληθές ὅτι ὁ σουλτάνος ἀρνείται ἵνα ὑποδέξῃται τὸν κύριον Τρικούπην διορισθέντα, ἄνευ προηγουμένης ἐρωτήσεως, πρέσβυν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Απήντησα ὅτι καὶ ἐγὼ ἔγνων τὴν φήμην ταύτην ἐκ τῶν ἐφημερίδων, ὅτι οὐδόλως πιστεύω τὴν παράλειψιν τοῦ ἐθίμου τῆς προηγουμένης ἐρωτήσεως, ὅτι ἀγνοῶ ἀν ὁ κύριος Τρικούπης διορίσθῃ πρέσβυς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὅτι συμβάν τοσοῦτω σοβαρόν, ὡς ἡ ἀρνησις ὑποδοχῆς διορισμένου πρέσβεως, θὰ ἀνηγγέλλετο, ἀν ἦν ἀληθές, πρὸς τὴν ρωσικὴν κυβέρνησιν ὑπὸ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ αὐτῆς. Ὁ Κύριος Βέστμαν ἀπεκρίνατο ὅτι καὶ αὐτὸς ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ἀληθείας, διότι ὁ στρατηγὸς Ἰγνάτιεφ οὐδὲν ἀνήγγειλεν, ἀλλὰ ἐν ταῖς νεωτάταις ἐκθέσεσι τοῦ ρώσσου πρεσβευτοῦ ἐγένετο λόγος περὶ τῆς δυσαρέστου ἐντυπώσεως, ἣν προξένησε τῇ τὲ ὀθωμανικῇ κυβερνήσει καὶ τῶ ἐν Κωνσταντινουπόλει διπλωματικῶ ὀμίλῳ ὁ πιθανὸς διορισμὸς τοῦ κυρίου Τρικούπην, ἕνεκα τῆς, κατὰ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν, πολιτικῆς αὐτοῦ διαγωγῆς. Απήντησα ὅτι ὁ διορισμὸς ἀνδρὸς οἷος ὁ κύριος Τρικούπης ὠφείλε μᾶλλον νὰ κολακεύσῃ ἢ νὰ δυσαρεστήσῃ τὴ ὀθωμανικῇ κυβερνήσει. Ἄν δ' ἐξητάζετο ὑπὸ ταύτης τὸ τί ἕκαστος τῶν εἰς Τουρκίαν πεμπομένων διπλωματικῶν ἢ προξενικῶν ὑπαλλήλων ἔπραξεν ἢ εἶπεν ἢ ἔγραψεν κατ' αὐτῆς, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις οὐδένα σχεδὸν θὰ εὑρισκεν ἀνδρα κατάλληλον πρὸς ἀποστολήν, διότι ἅπαντες μὲν οἱ Ἕλληνες τὰ αὐτὰ αἰσθανόμεθα, πολλάκις δὲ τὰ πράγματα ἠνάγκασαν ἡμᾶς ἵνα ἐκδηλώσωμεν τὰ ἡμέτερα αἰσθήματα. Ἄλλ' ἡ πολιτικὴ πορεία συμμεταβάλλεται ταῖς περιστάσεσιν, ἐπὶ τῶν κρητικῶν ὁ κύριος Τρικούπης ἐπολιτεύετο σύμφωνα τῇ τότε πολιτικῇ τῆς κυβερνήσεως ἥς μετείχε, νῦν δέ, μεταβληθειῶν τῶν περιστάσεων, ἡ κυβέρνησις, εἰς τὸ αὐτὸ ἀνήκουσα κόμμα, ἐπιδιώκει πολιτικὴν φιλικὴν μὲ τὴν Τουρκίαν καὶ ὅστις ἀν ἦν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκπροσωπῶν αὐτήν, τὴν πολιτικὴν ταύτην ἐρμηνεύσει. Μὴ αὐτὸς ὁ κύριος Ραγκαβῆς, ὁ διὰ τῆς συνέσεως αὐτοῦ ἐλύσας τὴν συμπαθειάν τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, οὐδέποτε ἔγραψεν ἢ εἶπεν τί κατὰ τῆς Τουρκίας; Ὁ κύριος Βέστμαν ὠμολόγησε τὸ ὀρθὸν τῶν λόγων μου “ἀλλὰ” εἶπεν “αἱ μετὰ τῆς Τουρκίας σχέσεις ὑμῶν εἰσὶ τοιαῦται, ὥστε ἀνάγκη μεγίστης προσοχῆς καὶ ἐν τῇ ἐλαχίστῃ πράξει” παρέβαλε δὲ ταύτας πρὸς τὸ εὐθραυστον ὄν, ὅπερ προσέχων τις ὀφείλει ἵνα λαμβάνῃ ἀνὰ χεῖρας...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1871: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Απόρρητη ἐπιστολή του Ν. Δραγούμη ἀπὸ τὴν Πετρούπολη πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Αλ. Κουμουνδούρο στις 14/26 Ἰουνίου 1871.

²⁸¹ Ἐδῶ παραθέτουμε δύο ἀκόμα σχετικὲς ἐπιστολές τοῦ Δραγούμη, προκειμένου νὰ γίνῃ αντιληπτὴ ἡ ἐκταση πού εἶχε λάβει τὸ γεγονός: «...Σήμερον ἐπεσκεψάμην τὸν διευθυντὴν τοῦ ἀσιατικοῦ τμήματος κύριον Στρομαούχωφ ὃς ἀνεκοίνωσέ μοι, ὑπὸ ἐχεμύθιαν, μακρὰν ἐκθεσιν τοῦ στρατηγοῦ Ἰγνάτιεφ. Τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἀναγράφω τὴν ἐννοίαν, ὡς ἔνεστιν ἀκριβῶς ἐκ μνήμης: “Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, τηλεγραφῆσθαι τῶ

Πολλοί ενεργοί πολίτες της Κωνσταντινούπολης, έμποροι, καταστηματάρχες και επιστήμονες, θα υποστηρίξουν τις δραστηριότητες του Ραγκαβή ως πρέσβη. Ενώ δεν θα διστάσουν να υπογράψουν σχετική επιστολή, τονίζοντας την προσφορά του και τη διαλλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε τις δύσκολες καταστάσεις.²⁸²

Κυρίω Ραγκαβή ότι σκοπόν έχει ίνα μεταθέση αὐτὸν εἰς Παρισίους, ἐνετείλα τῷ ἅμα αὐτῷ ἵνα ἀποπειραθῆ (de pressentir) τὸ φρόνημα τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως περὶ τοῦ τυχόν διορισθισμένου ἐν Κωνσταντινουπόλει Κυρίου Τρικούπη. Ἡ ἀγγελία περὶ μελετωμένης ἀποστολῆς τοῦ κ. Τρικούπη οὐδόλως εὐηρέστησε τῇ ὀθωμανικῇ κυβερνήσει οὐδὲ τῷ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἄγγλω πρεσβευτῆν κυρίῳ Ἑλλιοτ, δυσμενῶς ἔχοντι πρὸς τὸν κύριον Τρικούπη, διὰ τὴν ἐν τοῖς κρητικαῖς πολιτικῆν διαγωγὴν καὶ ἰδια τὴν ἀνεξαρτησίαν ἣν ἀνέδειξε τότε κατὰ τὰς μετὰ τοῦ ἐν Αθήναις ἄγγλου πρέσβεως σχέσεις". Τῇ ἐντυπώσει ταύτη προσθετέον τὸ ὅτι ὁ κύριος Ραγκαβῆς, ἐπιθυμῶν ἴσως ἵνα μείνῃ αὐτὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρέστησεν ὡς ἀόριστον σχέδιον τὸν μελετώμενον διορισμὸν τοῦ κυρίου Τρικούπη. Διὰ ταῦτα, ὅτε ὁ Ἕλληνας πρέσβυς ἀνήγγειλε τῷ Ἀλῆ Πασᾷ τὴν τὴν ἰδίαν μετὰθεσιν καὶ τὸν πιθανὸν αὐτοῦ διάδοχον, ὁ Μέγας Βεζίρης ἐξέφρασε λύπην μὲν ἐπὶ τῇ ἀπελεύσει τοῦ κυρίου Ραγκαβῆ, ἐνδοιασμὸν δὲ μὴ τὰ γνωστὰ φρονήματα τοῦ κ. Τρικούπη κωλύσωσι τὴν ἀναπτύξει τῆς μεταξὺ τῶν ὁμοίων κρατῶν φιλίας. Ἀλλὰ, ταῦτα λέγων, ὁ Ἀλῆ Πασὰς ἠγνόει ὅτι ἡ πρόθεσις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως περὶ διορισμοῦ τοῦ κυρίου Τρικούπη ἦν σπουδαία...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1871: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Απόρρητη επιστολή του Ν. Δραγούμη ἀπὸ τὴν Πετρούπολη πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Αλ. Κουμουνδούρου στις 15/27 Ἰουνίου 1871. «...Λαβὼν δὲ τὸ ἔγγραφο ἐκεῖνο, μετέβην πρὸς τὸν κύριον Βέστμαν καὶ, ἀντὶ τῆς ἐκ μὴνῆς ἐκθέσεως τῶν συμβάντων, μετέφρασα αὐτῷ, διὰ ζώσης, τὰ ὑφ' ὑμῶν γραφέντα. Ὁ διευθύνων τὸ ἐπὶ τῶν Ἑξωτερικῶν Ὑπουργεῖον ἤκουσε τούτων, μετὰ προσοχῆς, ὅτε δ' ἔπερνα τὴν μετάφρασιν εἶπε: "Λυτηρὸν ὅτι ἡμελήθησαν αἱ διπλωματικαὶ περὶ ἐχεμυθίας παραδόσεις. Ἄν ἡ τὴν πρόθεσις τῆς ὑμετέρας κυβερνήσεως, περὶ διορισμοῦ πρέσβεως ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ κυρίου Τρικούπη, καὶ ἡ ἄρνησις τῆς ὀθωμανικῆς, ἐτηροῦντο ἀπόρρητος οὐδεμίαν σχεδὸν δυσαρέσκεια θὰ ἐγέννα ἢ χησις τοῦ δικαίωματος τῆς Πύλης, διότι, διὰ τοῦτο ἐρωτῶνται αἱ κυβερνήσεις πρὸ τοῦ διορισμοῦ τῶν πρέσβεων, ὅπως ἀρνῶνται τοὺς δοκοῦντας αὐτοῖς ἀναρμοδίους ἄνδρας. Ἀλλὰ βεβαίως, τοῦ πράγματος γνωστοῦ γενομένου, προήλθον ἐκατέρωθεν δυσαρεσκείας τῆς ἐθνικῆς φιλοτιμίας. Καὶ ἡ Ρωσσία ἀπέριψεν ἄλλοτε τὸν λόρδον Στράτφορντ Κάνιγκ, ἀλλ' ἡ Ἀγγλία οὐδεμίαν ἐπέδειξε δυσαρέσκεια...». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 19.1/1871: Πρεσβεία Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Απόρρητη επιστολή του Ν. Δραγούμη ἀπὸ τὴν Πετρούπολη πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Αλ. Κουμουνδούρου στις 28 Ἰουνίου/10 Ἰουλίου 1871.

²⁸² Σχετικά με το θέμα των αντιδράσεων για την αλλαγή του Ραγκαβή ἀπὸ τὴν θέση τοῦ πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη διαβάζουμε: «Οἱ ὑπογραφομένοι Ἕλληνες ὑπήκοοι λαμβάνουσι τὴν τιμὴν νὰ ἐκφράσωσι τῇ ὑμετέρᾳ ἐξωχότητι τὴν λύπην τῶν ἐπὶ τῇ ἀναχωρήσει ὑμῶν, καὶ νὰ διαβεβαιώσωσιν αὐτὴν ὅτι δὲν θέλουσι ποτὲ λησμονῆσαι τὸν ζῆλον ὃν αἰεὶ ποτὲ ἐπεδείξατε πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἐν Τουρκία πολυειδῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων, ἃ τινὰ διαταραχθέντα ἐκ τῆς τελευταίας διακοπῆς τῶν σχέσεων ἐπανήγαγεν ἐν βραχεῖ διαστήματι εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν κατάστασιν διὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτῆς παρουσίας καὶ διαλλακτικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ ὑμετέρα ἐξοχότης ἐδραιώσασα ἐπὶ τῆς ἀμοιβαίας φιλίας καὶ εὐκρινείας τὰς νέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετὰ τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως σχέσεις, παρέσχε μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς πάντα ἐν γένει τὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὧν ἡ ἐν Ἀνατολῇ πρόοδος ἐξαρτᾶται ἰδίως ἐκ τῆς εὐκρινούς φιλίας καὶ ἐμπιστοσύνης τῶν σεβαστῶν κυβερνήσεων. Ἐπίσης οὐδέποτε θέλομεν λησμονῆσαι ὅτι ἡ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ ὑπὸ τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος ἀντιπροσωπεῖα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐγκαινίασε νέαν ἐποχὴν διὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὅπερ ἔλαβον σπουδαιότατην ἐπίδοσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐξ ἧς δυνάμεθα νὰ ἐλπίζομεν τὰ βέλτιστα διὰ τὸ ἡμέτερο ἔθνος. Εὐχόμενοι ὅπως ὁ διαδεχθισόμενος τὴν ὑμετέραν ἐξοχότητα ἐν τῇ σπουδαίᾳ ταύτῃ διπλωματικῇ θέσει, ἐξακολουθήσει βαδίζων τὴν ὁδὸν ἣν ἡ ὑμετέρα ἐξοχότης κατανοήσασα τὰ ἀληθῆ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Ἀνατολῇ συμφέροντα, διεχάραξε, θεωροῦμεν ἀπαραίτητον καὶ ἱερὸν ἡμῶν καθήκον νὰ ἐκφράσομεν αὐτῇ τὰς θερμότερας ἐκφράσεις τῆς ἐγκαρδίου ἡμῶν εὐγνωμοσύνης...». Ἀρχεῖο Ἀλέξανδρου Ρίζου

2.7.5. Ο επαναδιορισμός του στην Πρεσβεία των Παρισίων (Ιούνιος 1871 – Μάιος 1873)

Ο Ραγκαβής θα αναχωρήσει από την Αθήνα για το Παρίσι στις 22 Ιουνίου 1871. Πηγαίνοντας προς το Παρίσι, θα κάνει μια πρώτη στάση στην Κωνσταντινούπολη για να συναντήσει το γιο του, Αριστείδη, ο οποίος είχε παραιτηθεί από τον πρωσικό στρατό και είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη.

Η ηγεσία του Υπουργείου των Εξωτερικών διαβεβαίωνε τον Ραγκαβή ότι σ' αυτή τη νέα θέση δεν θα συναντήσει ιδιαίτερες δυσκολίες, διότι ο Υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλίας έτρεφε ιδιαίτερα φιλελληνικά αισθήματα. Ωστόσο, ο Ραγκαβής αναφέρει ότι υπάρχουν υποθέσεις που απαιτούν ιδιαίτερη μέριμνα και συγκεκριμένες ενέργειες από τη γαλλική κυβέρνηση και ζητάει να δοθεί κάθε διαβεβαίωση για τα φιλικά αισθήματα της Ελλάδας απέναντι στην Τουρκία. Γράφει χαρακτηριστικά: «Δὲν ἀμφιβάλλω κύριε πρέσβη, ὧν εἰδότες ἐκ τῶν πλησίον τὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ πολιτικὸν καὶ φυλετικὸν ἀνταγωνισμόν...». Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ως πρωθυπουργός, αναφερόμενος στο φλέγον εθνικό ζήτημα και στις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας, τόνισε προς τον Ραγκαβή την ανάγκη να δηλώσει στις ξένες κυβερνήσεις ότι η Ελλάδα έχει καλές διαθέσεις και το αποδεικνύει με διάφορους τρόπους, και ότι θέλει μεν να πορεύεται ειρηνικά με την Τουρκία, αλλά όχι χωρίς να γίνεται και η αντίστοιχη προσπάθεια εκ μέρους της τελευταίας. Δεν μπορεί να απαρηνηθεί τα δίκαια των χριστιανών, των οποίων την κατάσταση θέλει να βλέπει να βελτιώνεται. Όσο για τα εσωτερικά της Ελλάδας, ο Κουμουνδούρος υποδείκνυε στον Ραγκαβή να ενημερώνει τη Γαλλία, υπό την ιδιότητα της Προστάτιδας Δύναμης, ότι τα οικονομικά της Ελλάδας βελτιώθηκαν παρ' όλες τις συνέπειες του κρητικού πολέμου, και ότι η ελληνική κυβέρνηση θα καταβάλει κάθε προσπάθεια να βρει νέους οικονομικούς πόρους, ενώ το φαινόμενο της ληστείας έχει περιοριστεί σημαντικά και καταπολεμάται άμεσα.²⁸³

Στη διαδρομή για το Παρίσι ο Ραγκαβής θα συντάξει υπόμνημα σχετικό με τη νέα υπόθεση που είχε αναλάβει και αφορούσε το ζήτημα των μεταλλείων του Λαυρίου. Στο Παρίσι θα φτάσει στις 9 Ιουλίου 1871, όπου θα τον υποδεχθούν ο Σκαραμαγκάς ως ακόλουθος της πρεσβείας και ο γιος του, Ευγένιος Ραγκαβής. Γραμματέας της πρεσβείας την περίοδο αυτή είχε οριστεί, μετά τον θάνατο του Φ. Ρωκ, ο Μ. Δραγούμης, γιος τού άλλοτε φίλου του και συνεκδότη της *Πανδώρας*, Νικολάου Δραγούμη.

Αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι θα βρεθεί αντιμέτωπος με μια επιστολή του Αναστασίου Γεννάδιου προς τη γαλλική κυβέρνηση, στην οποία επέκρινε τον Ραγκαβή επειδή οι δύο γιοι του πολέμησαν κατά της Γαλλίας, όντας ενταγμένοι στον πρω-

Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ¹/31/1871-1873/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. KEINE, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή προς Αλ. Ραγκαβή 14/26 Ιουνίου 1871.

²⁸³ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ¹/31/1871-1873/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. KEINE, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή Α. Κουμουνδούρου προς Αλ. Ραγκαβή 1/13 Ιουλίου 1871, & Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 18/2/1871 Επιστολή Αλ. Κουμουνδούρος προς Ραγκαβή (σχέδιο) ΑΠ 5656 1/13 Ιουλίου. 1871.

σικό στρατό.²⁸⁴ Ο Ραγκαβής έσπευσε να συναντήσει τον πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας, Adolphe Thiers, για να του δώσει τα διαπιστευτήριά του, αλλά κυρίως για να του θέσει άμεσα το ζήτημα της υπόθεσης του Λαυρίου. Επιπλέον ήθελε να δικαιολογήσει τα όσα γράφτηκαν από τον Γεννάδιο στην *Επιθεώρηση των Δύο Κόσμων*, σχετικά με τη συμμετοχή των γιων του στον πόλεμο της Πρωσίας κατά της Γαλλίας, και να απαντήσει στις επικρίσεις που ήθελαν τον Ραγκαβή να διάκειται εχθρικά προς τη Γαλλία. Ο Ραγκαβής, επισήμανε τον Thiers ότι οι γιοι του βρέθηκαν στον πόλεμο αυτό ως σπουδαστές στη στρατιωτική σχολή του Βερολίνου, και ότι δεν τίθεται οποιοδήποτε θέμα μη φιλικής διάθεσης, τόσο του ίδιου όσο και των παιδιών του απέναντι στη Γαλλία.

Η Γαλλία την περίοδο αυτή βρίσκεται σε διαδικασία εσωτερικών αλλαγών, κυρίως εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπιζε μετά τον «ατυχή» πόλεμο με την Πρωσία και τη μεταπολίτευση που ακολούθησε όταν η δεύτερη Αυτοκρατορία του Λουδοβίκου Ναπολέοντα καταλύθηκε με το τέλος του γερμανογαλλικού πολέμου και με την προσάρτηση του μεγαλύτερου τμήματος της Αλσατίας και της Λωραίνης στο πρωσικό βασίλειο. Μετά τη συνθήκη του 1871, οι Γάλλοι θα επαναστατήσουν και θα επαναφέρουν εκ νέου τη Δημοκρατία. Ενώ οι εργάτες και φιλελεύθεροι του Παρισιού, εγκαθίδρυσαν την Κομμούνα, την οποία ο Ραγκαβής, ιδεολογικά αντίθετος, επικρίνει, χαρακτηρίζοντας τους επαναστάτες μητροκτόνους κοινωμιστές, «οίτινες έδολοφόνουν την πατρίδα των, καυχώμενοι ότι έπρόκειτο για αυτήν δια των ύπερτάτων έλευθεριών».²⁸⁵

²⁸⁴ Όταν εκλέχθηκε πρόεδρος της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας ο Λουδοβίκος Ναπολέων, διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και το 1852 στέφθηκε αυτοκράτορας. Τα επεκτατικά του σχέδια, τόσο στον στρατιωτικό τομέα όσο και σε διπλωματικό επίπεδο, έφεραν τη Γαλλία σε οικονομική αδυναμία. Τη στιγμή αυτή διάλεξε το ισχυρό πρωσικό βασίλειο, υπό την ηγεσία του Όττο φον Βίσμαρκ, για να κηρύξει τον πόλεμο τον Ιούλιο του 1870. Οι ειρηνευτικοί όροι υπήρξαν βαρύτεροι για τη Γαλλία, της οποίας ο στρατός κατατροπώθηκε σε τρεις μήνες.

²⁸⁵ Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ., σ. 531. Σχετικά με την πολιτική κρίση που επικρατούσε την περίοδο αυτή, ο Ραγκαβής περιγράφει προς τον Δ. Βούλγαρη την κατάσταση ως εξής: «Η Γαλλία διήλθε, κατ' αυτές σπουδαίαν πολιτικήν κρίσιν, ης πηγή ήτο ή έπιμονή του Προέδρου υπέρ των άπληρχειωμένων οικονομικών ιδεών αυτού. Αποδεδειγμένης ούσης της ανάγκης της αύξήσεως των πόρων, ίνα ή Γαλλία έπαρκέση εις τα έπιβληθέντα αυτή βάρη, ό κύριος Τιέρ, του προστατευτικού συστήματος πάντοτε θερμός όπαδός, προέτεινε ίνα οι πόροι ούτοι προμηθευθώσι, κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, δια φορολογίας των εισαγομένων πρώτων ύλων. Αλλά, κατά της προτάσεως ταύτης έξανέστη πάσα της Γαλλίας ή βιομηχανία και τό έμπόριον καί, έκτός τούτων, αί ξέναι δυνάμεις αί έχουσαι μετά της Γαλλίας συνθήκας, σπληριζομένας έφ' ώρισμένων διατιμήσεων. Αναφοραί βιομηχανικών πόλεων καί έπιμελητηρίων ήρχοντο πανταχόθεν εις την Συνέλευσιν, ήτις, ει καί πολλάκις ήκουσε του κυρίου Τιέρ άγορευόντος, έψήφισε τέλος ότι δέν θα λάβη την πρότασιν αυτού υπό σκέψιν, ει μη άν άλλος έπαρκής πόρος δέν εύρεθη. Τούτο παρώργισε τον, εκ χαρακτήρος, λίαν ζωηρόν Πρόεδρον καί άμέσως, ού μόνον πάν τό ύπουργείον, αλλά καί αυτού έπεμψε την παραίτησιν του εις την συνέλευσιν. Αλλ' αυτή ήρνήθη την παραίτησιν καί έπεμψεν έπιτροπήν όπως εξήγηση τω προέδρω ότι ή άπόφασις αυτή ούδένα είχε πολιτικόν χαρακτήρα ούδ' έλλειψιν έμπιστοσύνης εδήλου, καί ούτω, μόλις πεισθείς, έμεινε πάλιν ό κύριος Τιέρ μετά του όλου ύπουργείου. Η έμφρων αυτή διαγωγή της Συνελεύσεως όμοφωνησάσης ίνα άποκρούση μέν τό οικονομικόν μέτρον, ό έθεώρει έπιβλαβές, άποτρέψη δέ τον Πρόεδρον της παραίτησεως, ήν έθεώρει επικίνδυνον, διότι ούδέν των άντιστρατευομένων κομμάτων δύναται νύν, άνευ σπαραγμών, να διαδεχθή την ούσιωδώς προσωρινήν καί μεταβατικήν παρούσαν κυβέρνησιν περιεποίησεν

2.7.5.1. Το «Λαυρεωτικό Ζήτημα» και οι ενέργειες του Ραγκαβή

Η υπόθεση του Λαυρίου και του ζητήματος που προέκυψε από την εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων, αποτέλεσε μία από τις πιο σημαντικές πολιτικές συγκρούσεις του 19^{ου} αιώνα. Ο Γ. Δερτιλής κάνει μια εκτενή και ενδιαφέρουσα ανάλυση για το πώς, μέσα από το ζήτημα των μεταλλείων του Λαυρίου, αναδεικνύεται η διαπλοκή της εγχώριας πολιτικής ζωής με τις διεθνείς σχέσεις της χώρας και την εξωτερική πολιτική. Πώς συγκρούεται αλλά και συμμαχεί το στέμμα με τα κόμματα, τις πολιτικές παρατάξεις και τις ηγετικές πολιτικές φυσιογνωμίες, πώς το χρήμα εισβάλλει στο παίγνιο της εξουσίας, πώς διεισδύουν στην εγχώρια οικονομική και πολιτική ζωή κεφαλαιούχοι και ισχυροί αστοί της διασποράς και της ομογένειας και, τέλος, πώς τα εγχώρια δίκτυα ισχύος – κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής– συνδέονται με τα δίκτυα των ομογενών και με το πλέγμα εξουσίας που περιβάλλει το κράτος.²⁸⁶ Το λαυρεωτικό ζήτημα, πράγματι ενεργοποίησε σε διάφορους τομείς, την κυβέρνηση, την πολιτική και την οικονομική ζωή.

Η ευρύτερη περιοχή του Λαυρίου ήταν γνωστή για τον πλούτο του υπεδάφους της ήδη από το 508 π.Χ., όταν αρχίζει η γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπου ο Περικλής με την εντατική εκμετάλλευση των αργυρομολυβδούχων μεταλλευμάτων θα κατασκευάσει τα μνημεία του Χρυσού Αιώνα. Ωστόσο, μετά την κλασική αρχαιότητα δεν ακολούθησε καμία σοβαρή εκμετάλλευση. Το θέμα επανέρχεται στο προσκήνιο στη δεκαετία του 1860, όταν ο Ανδρέας Κορδέλλας, γεωλόγος και μηχανικός από τη Σμύρνη, επισκέπτεται την περιοχή, προκειμένου να εξετάσει αν υπάρχει δυνατότητα για περαιτέρω εκμετάλλευση του υπεδάφους της λαυρεωτικής γης. Πράγματι, θα καταθέσει στο Υπουργείο Οικονομικών λεπτομερή αναφορά του τι είχε απομείνει μετά την καμίνευση του χρήσιμου μεταλλεύματος κατά την αρχαιότητα. Η εναπομείνουσα ποσότητα δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητη, με αποτέλεσμα να ενεργοποιηθούν οι οικονομικές εκείνες δυνάμεις, που αντιλήφθηκαν από την αρχή το ρόλο και τα οικονομικά οφέλη που θα απέδιδε μια τέτοιου είδους εκμετάλλευση. Η ελληνική πολιτεία από την πλευρά της, είτε δίσταζε είτε δεν μπορούσε να κατανοήσει την οικονομική κυρίως αξία της εν λόγω πηγής. Ο Κορδέλλας φαίνεται ότι έπεισε αρκετά γρήγορα για την αξιοποίηση των αρχαίων σκωριών τον ιταλό μεταλλειολόγο, J.B. Serpieri, ο οποίος είχε την τεχνογνωσία και την οικονομική δύναμη, καθώς εκμεταλλεύονταν τις σκωρίες της ρωμαϊκής εποχής στο Κάλιαρι της Σαρδηνίας. Έτσι, έρχεται άμεσα στην Ελλάδα, ιδρύει την εταιρεία «Roux – Serpieri – Fressynet C.E.», την πρώτη μεταλλουργική βιομηχανία στην Ελλάδα με καμίνο, ενώ ταυτόχρονα προχωρά στην αγορά μεγάλων εκτάσεων γης στην περιοχή της Κερατέας, της Μονής Πεντέλης κ.α.. Η δυναμική της βιομηχανίας φάνηκε από πολύ νωρίς. Το 1867

αυτήν πολύ τήν κοινήν υπόληψιν...». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 18. 1-2/1872: Πρεσβεία Ελλάδος. 2) Εις Γαλλίαν (Πολιτική κρίσις Γαλλίας). Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από το Παρίσι προς τον Πρωθυπουργό και Υπουργό Εξωτερικών Δ. Βούλαρη στις 9/21 Ιανουαρίου 1872, αρ. πρωτ. 17/10.

²⁸⁶ Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τόμ. Α', Εστία, Αθήνα 2005, σ. 423.

φαίνεται να απασχολεί περίπου 1.200 εργάτες –αριθμός αρκετά μεγάλος σε σχέση με τα δημογραφικά μεγέθη της εποχής.

Η σύγκρουση του ελληνικού κράτους με τη γαλλοϊταλική εταιρεία Roux – Serpieri, στην οποία από το 1864 είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα της εξόρυξης μεταλλευμάτων σε αρκετά μεγάλη έκταση της περιοχής του Λαυρίου, ήρθε το 1869, όταν η εταιρεία είχε ήδη ξεκινήσει την εκμετάλλευση των εκβολάδων και των σκωριών, το καθεστώς των οποίων δεν διευκρίνιζε η ελληνική νομοθεσία του 1867. Στις 15/29 Μαΐου 1871, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, υπό την πίεση της κοινής γνώμης και του αντιπολιτευόμενου Τύπου, θα προχωρήσει στην ψήφιση σχετικού νόμου (Νόμος Υ'), σύμφωνα με τον οποίο οι εκβολάδες πλέον αποτελούσαν περιουσία του ελληνικού κράτους και στερούσε έτσι το δικαίωμα στην εταιρεία να εκμεταλλευτεί τα εν λόγω αποθέματα. Άμεσο αποτέλεσμα της ψήφισης του παραπάνω νόμου, ήταν η εκδήλωση αντιδράσεων από την εταιρεία, η οποία απευθύνθηκε στους πρέσβεις της Γαλλίας και της Ιταλίας στην Αθήνα, και όχι στην ελληνική δικαιοσύνη, προκειμένου να ζητήσει σχετική αποζημίωση. Οι δύο πρέσβεις θα κάνουν σχετικά διαβήματα υπέρ της εταιρείας, γεγονός που θεωρήθηκε ως προκλητικά ανοιχτή επέμβαση των δύο Δυνάμεων, της Γαλλίας και της Ιταλίας, στα εσωτερικά της Ελλάδας και είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την πολιτική αποσταθεροποίηση και την παραίτηση δύο ελληνικών κυβερνήσεων (Θ. Ζαΐμη και Δ. Βούλγαρη). Ταυτόχρονα, προκαλούσε έριδες από την πλευρά της αντιπολίτευσης (Ε. Δεληγιώργη), ενώ πολλοί Έλληνες, επιχειρηματίες και απλοί πολίτες έχασαν την περιουσία τους.

Το χαρακτηριστικό είναι ότι η εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων όχι μόνο στην περιοχή του Λαυρίου αλλά σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, που όλοι, απλοί πολίτες, επιχειρηματίες και πολιτικοί, έβλεπαν το υπέδαφος της Ελλάδας σαν χρηματοκιβώτιο· και δεν ήταν λίγοι αυτοί που πίστευαν ότι με την κατάλληλη εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων του υπεδάφους, το ελληνικό Δημόσιο θα μπορούσε να λύσει πολλά από τα οικονομικά του προβλήματα. Ουσιαστικά, είχε υπερεκτιμηθεί η αξία τους, σε βαθμό, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Δερτιλής, οι Έλληνες έβλεπαν παντού μεταλλεύματα, σε όλες τις περιοχές της χώρας και η *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* δεν προλάβαινε να δημοσιεύει τις παραχωρήσεις μεταλλείων, συνήθως φανταστικών. Ο Δερτιλής τονίζει, ότι ακόμα και πρωθυπουργοί (Κουμουνδούρος, Ζαΐμης, Δεληγιώργης) προσβάλλονται από την «ασθένεια» και συμμετέχουν σε εταιρείες. Στους πρώτους μήνες της συλλογικής αυτής μανίας υποβάλλονται στο δημόσιο πάνω από 500 αιτήσεις για παραχώρηση μεταλλείων. Όσο για τους αμύθητους θησαυρούς του Λαυρίου, αυτοί «θα κάνουν πλούσιους μια για πάντα όλους τους Έλληνες».²⁸⁷ Η πραγματικότητα ήταν ότι η εταιρεία Roux – Serpieri ήταν μια κερδοφόρα επιχείρηση στην οποία

²⁸⁷ Γεώργιος Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 424. Ο Γ. Δερτιλής αντλεί τις συγκεκριμένες απόψεις μέσα από τα Φύλλα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* (15/8.5.1873, 17/26.5.1873, 36/14.8.1873), Βασιλικά Διατάγματα (11.3.1873 Ζαΐμης, 11.3.1873 Δεληγιώργης, 10.7.1873 Κουμουνδούρος) καθώς και από τις εφημερίδες της εποχής (*Μέλλον* 13.3.1872, 16.3.1873, 20.3.1873, 28.8.1873· *Αιών* 15.7.1871· *Κλειώ* 6.7.1872) που είχαν ασχοληθεί διεξοδικά με την υπόθεση του Λαυρίου.

εκτός από τον ιταλό Giovanni Battista Serpieri και τον γάλλο επιχειρηματία Hilarion Roux, συμμετείχαν με ιδρυτικό μετοχικό κεφάλαιο και οι Ροδοκανάκηδες της Μασσαλίας.²⁸⁸

Όπως ήταν φυσικό, τα γεγονότα αυτά πυροδότησαν νέες διπλωματικές διεργασίες, ενώ η ψήφιση του νόμου για τις εκβολάδες σήμανε στιγμές εθνικής έξαρσης και συνδέθηκε με τη διεκδίκηση εθνικών δικαιωμάτων. Έτσι, η νέα αποστολή του Ραγκαβή στο Παρίσι, συνδέθηκε με τη διαφορά που είχε προκύψει μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας – Ιταλίας για το θέμα της εκμετάλλευσης των μεταλλευμάτων του Λαυρίου. Οι οδηγίες που είχε λάβει ήταν να στηρίξει τα δημόσια δίκαια της Ελλάδας και να κάνει το παν δυνατόν, ώστε να απαλλαγεί η Ελλάδα από τον κίνδυνο της ξένης επέμβασης. Η ελληνική κυβέρνηση του απέστειλε σχετικές επιστολές και αναφορές οικονομικού και διπλωματικού περιεχομένου, ενώ ο ίδιος είχε προβεί στη σύνταξη ιδιαίτερου υπομνήματος σχετικά με την υπόθεση του Λαυρίου. Τα έγγραφα αυτά περιείχαν το ιστορικό της υπόθεσης, ενώ προέβαλλαν επιχειρήματα, προκειμένου ο Ραγκαβής να αποδείξει στη Γαλλική Δημοκρατία τη «σαθρότητα» των επιχειρημάτων των «αντιπάλων», και να αρνηθεί κάθε υποχώρηση στο ζήτημα αυτό. Κατά τον Ραγκαβή, όλα αυτά δεν ήταν αρκετά για να αποτρέψουν την πρόθεση της ξένης κυβέρνησης να αναλάβει τη διπλωματική υπεράσπιση του υπηκόου της. Προσπάθησε, όπως αναφέρει σε σχετική επίσημη επιστολή του προς τον τότε Υπουργό των Εξωτερικών, Αλ. Κουμουνδούρο, με διαφορετικό τρόπο να αποδείξει ότι η γαλλική εταιρεία δεν είχε δίκιο, και ότι θα έπρεπε να απευθυνθεί στα εγχώρια δικαστήρια και να ζητήσει δικαιοσύνη. Αυτή ήταν και η άποψη της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία ανησυχούσε πιθανότατα για μια νέα ξένη επέμβαση στα εσωτερικά της. Η γενική άποψη, τόσο του Ραγκαβή όσο και της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν ότι δεν μπορεί το ζήτημα αυτό να μην υπαχθεί στην αρμοδιότητα των τακτικών δικαστηρίων, καθώς αποτελεί σημείο της αξιοπρέπειας της Ελλάδας, δείχνει σεβασμό στην ανεξαρτησία της, και δεν χρειάζεται να δικαιολογηθεί απέναντι στις ξένες κυβερνήσεις, καθιστώντας τις έτσι κριτές μεταξύ της Ελλάδας και των εγκαλούντων ιδιωτών. Έπρεπε να αποδείξει στις ξένες κυβερνήσεις ότι δεν έχουν κανένα δικαίωμα να επεμβαίνουν, όταν υπάρχουν «ενεργά και σεβαστά» εγχώρια δικαστήρια. Ήταν όμως αναπόφευκτο να προβληθεί μια τέτοια ένσταση, που από διάφορες πλευρές είχε ακουστεί, και που επανέλαβαν προς τον Ραγκαβή οι Tamisier, Deprete και Rémusat, όταν διάβασαν το υπόμνημά του. Η άποψή τους ήταν ότι η Ελλάδα θέλει να εμποδίσει κάθε προσπάθεια διπλωματικής προστασίας της εταιρείας και να την παραπέμψει στα δικαστήρια, ενώ υπεξαίρεσε ότι θεωρεί ως ιδιοκτησία της διά του νόμου, στον οποίο η ελληνική κυβέρνηση είχε δώσει αναδρομική ισχύ, και της έκλεισαν την πόρτα των δικαστηρίων. Ο Ραγκαβής πίστευε ότι σκοπός της εν λόγω αποστολής θα ήταν να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να εξασθενήσει η – «άδικη» για την Ελλάδα – άποψη των ξένων για την υπόθεση. Θα έπρεπε να γίνει κατανοητό ότι η Ελλάδα επιθυμεί να οδηγηθεί η υπόθεση στη δικαιοσύνη, διότι τα δικαστήρια, ακόμα και μετά την ψήφιση του νόμου, μένουν ανοιχτά προς την εταιρεία. Χωρίς την ψήφιση του εν λόγω νόμου η παραπομπή στα δικαστήρια θα κρινόταν από τις

²⁸⁸ Γεώργιος Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 425.

Δυνάμεις ως απλή χλεύη, και θα εντεινόταν έτσι η ανάγκη για διπλωματική επέμβαση εκτός αν τελικά η Ελλάδα καλούσε τη Γαλλία, ως διαιτητή, ώστε να κρίνει αυτή αντί των εγχώριων δικαστηρίων, και να αποφασίσει για όλα τα ζητήματα –ποιος έχει δίκαιο και ποιος άδικο, ποιος νόμος πρέπει να εφαρμοστεί και ποιος όχι–, να εγκαταλείψει δηλαδή στα χέρια της Γαλλίας τα κυριαρχικά της δικαιώματα.²⁸⁹

Υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλικής Δημοκρατίας θα διοριστεί τον Ιούλιο του 1871 ο Rémusat, ο οποίος αρχικά φάνηκε να διατηρεί μια ουδέτερη στάση. Ωστόσο, μελετώντας εν συνεχεία το θέμα δεν θα αφήσει πολλά περιθώρια διαπραγμάτευσης και θα συμπορευτεί με τις απόψεις του ιταλού ομολόγου του.

²⁸⁹ Στην επιστολή αυτή θέλοντας να δώσει το κλίμα που επικρατεί σχετικά με την υπόθεση, κάνει μια εκτεταμένη και αναλυτική αναφορά στα γεγονότα και διατυπώνει τις απόψεις του ως εξής: «...Ήτον δὲ καὶ ἀληθῶς, κατ' ἐμὲ τουλάχιστον, ὅλως ἄδικος ἡ πρόληψις περὶ τῆς ὀπισθενεργοῦ ἰσχύος τοῦ νόμου. Καὶ τῶ ὄντι, καθὼς ἦτο φυσικόν, καὶ καθ' ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πρακτικῶν τῆς Βουλῆς ἐξήγαγον, τοιαύτην πάσης νομικῆς ἀρχῆς ἐναντίον ἐφαρμογῆν, δι' ἣν ἤθελέ μας καταδικάσει πᾶς ὁ εὐνομούμενος κόσμος, δὲν ἐνόησε νὰ τῶ δώσῃ ἡ βουλή, οὔτε οὐδεὶς τῶν προτεινάντων ἢ ψηφισάντων αὐτὸν Βουλευτῶν οὐδεμίας μερίδος. Αἱ ἐκβολάδες, ὡς μεταλλεύματα, ἦσαν πάντοτε δημόσιον κτῆμα. Ὁ νόμος ἦλθε νὰ κανονίσῃ τὴν διάθεσιν αὐτῶν, ὡς τὸ αὐτὸ ἐγένε καὶ διὰ τὰ μεταλλεῖα, καὶ διὰ τὰς σκωρεῖας, κ.τ.λ.. Ἡ δὲ Βουλή, ἐξ' ὑπερβολῆς προνοίας, ἐξέφρασεν ἐντὸς αὐτοῦ, ὅτι ἦδη ὑπῆρχεν καὶ ἂν δὲν τὸ ἐξέφραζε, καὶ φοβηθεῖσα μὴ οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ὠφελούμενοι ἐκ τούτου, διίσχυρισθῶσιν, ὅτι αἱ ἐκβολάδες ἔγιναν δημόσιος περιουσία μόνον ἀφ' ὅτου ὁ νόμος τὰς ἐκήρυξε τοιαύτας, ἐνόμισεν ὅτι δὲν ἔπρεπε ν' ἀποσιωπήσῃ τὸ ὅτι καὶ ἀνεκαθεν ἦσαν ἰδιοκτησία τοῦ δημοσίου. Δὲν ἐνομοθέτησε λοιπὸν περὶ τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἐξέφρασεν ἐκ περισσοῦ ἐν τῷ νόμῳ τὴν ὑφισταμένην ἀνεκαθεν νομικὴν σχέσιν τῶν ἐκβολάδων, ἣτις θὰ ὑφίστατο καὶ ἂν δὲν τὴν ἐξέφραζε. Παρουσιάζομένων εἰς τὰ δικαστήρια ἰδιωτικῶν ἀπαιτήσεων δι' ἐκβολάδας, ἀρχαιοτέρων τοῦ 1871, ἐκφράζω τὴν ἐμὴν πεποίθησιν, ὅτι τὰ δικαστήρια θὰ ἀπέκρουον τὰς ἀπαιτήσεις ταύτας, ὄχι διότι νόμος μεταγενέστερος τοῦ 1871 εἶπε τὰς ἐκβολάδας δημοσίας, ἀλλὰ διὰ τοὺς λόγους, ὅτινες ὑπῆρχον πρὸ τοῦ νόμου, καὶ ἐφ' ὧν ἐστηρίχθησαν οἱ τὸν νόμον συντάξαντες. Ἐπίσης, ἄδικος ἦτο καὶ ὁ διίσχυρισμός περὶ τῆς διὰ τοῦ νόμου ἀντισυνταγματικῆς διθῆν ἀφαιρέσεως τῆς ἰδιοκτησίας, ὅταν, οὐχὶ ἕνεκα τοῦ νόμου, ἀλλ' ὡς εἶπον, ἕνεκα τῆς μεταλλικῆς φύσεως τῶν ἐκβολάδων, ἰδιοκτησία αὐτῶν ἰδιωτικὴ δὲν ὑπῆρχε. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα θέλω ἐκφράσει πεποίθησιν, ἣν ἐνδόμυχον ἔχω, ὡς πολίτης συνταγματικοῦ κράτους, ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δικαστηρίων, ὅτι ἂν ποτὲ συνέπιπτε νὰ εὐρεθῶσιν αὐτὰ ἀπέναντι νόμου βουλευτικοῦ, συγκρουόμενου πρὸς ἀρχὴν συνταγματικὴν, θὰ ἐξενίκα παρ' αὐτοῖς τὸ σύνταγμα. Ἄνευ τούτου, ἡ ἐλευθερία καὶ αἱ συνταγματικαὶ ἐγγυήσεις θὰ ἦσαν ἰδανικαί. Ἐννοεῖται ὅτι οὔτε ἐδυνάμην, οὔτε δικαίωμα εἶχα νὰ προδικάσω τί θὰ πράξωσι τὰ δικαστήρια. Οὐδ' ἐπεχείρησα δὲ τοῦτο, ἀλλὰ μόνον εἶπον τί δὲν κωλύονται ὑπὸ τοῦ νόμου νὰ πράξωσι. Διίσχυρίσθη ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν δὲν δεσμεύεται ὑπὸ τοῦ νέου νόμου, διότι ἂν ἐπιστεύετο τὸ ἐναντίον, τότε θὰ μᾶς προσήπτετο ἀρνησιδικία, ἐναντία εἰς τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς τοῦ δικαίου, καὶ δὲν βλέπω τί θὰ ἔχομεν εὐκόλως ν' ἀντιτάξωμεν εἰς τὰς ἀξιώσεις διπλωματικῆς ἐπεμβάσεως. Ἄλλως τὲ ἐπαναλαμβάνω ὅτι, εἰς τὸ ἀνεπίσημον ἐκεῖνο ὑπόμνημά μου, ἐξέφρασα ὅλως ἀτομικὰς ἀπόψεις καὶ τὰς ἐμὰς πεποιοθήσεις, πρὸς τελεσφόρον ὑποστήριξιν τῆς γνώμης, ὅτι τὸ ζήτημα πρέπει νὰ λυθῇ δικαστικῶς καὶ οὐχὶ διπλωματικῶς. Ὑπὲρ τῆς λύσεως ταύτης φαίνεται, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον πεισθεῖσα ἡ Κυβέρνησις τῆς Γαλλίας, ἴσως καὶ ἡ τῆς Ἰταλίας. Ὁμολογῶ ὅτι τὸ νὰ ὑποστηρίξω τὴν τοιαύτην λύσιν, ἂν τοῦτο γίνῃ ἀναγκαῖον ἀκόμη καὶ εἰς τὸ μέλλον, ἄνευ ἐκείνων τῶν ἀρχῶν, θέλω τὸ εὐρεῖ λίαν δυσχερές. Εὐτυχῶς ὁμως ἐλπίζω νὰ μὴ περιέλθω εἰς ταύτην τὴν ἀνάγκην. Θέλω δὲ ἀκολουθήσει ἀκριβῶς τὰς κατὰ τὰ λοιπὰ διδομένας μοὶ ὁδηγίας, ἂν παρουσιασθῇ περίστασις». Ἀρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2β/1871: Λαυρεωτικά. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από το Παρίσι προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Κουμουνδούρο στις 13/25 Σεπτεμβρίου 1871.

Τον Νοέμβριο του 1871, και ενώ η υπόθεση του Λαυρίου βρισκόταν σε ιδιαίτερα δύσκολη φάση, η απόφαση του πρωθυπουργού και Υπουργού των Εξωτερικών, Θ. Ζαΐμη, ήταν να δοθούν οδηγίες προς τους πρέσβεις της Ελλάδας στη Γαλλία και την Ιταλία, σχετικά με την πρόταση των τελευταίων, ώστε ο κανονισμός του ζητήματος που δημιουργήθηκε από την εταιρεία Roux – Serpieri, να ανατεθεί σε διαιτητικό δικαστήριο, που θα συσταθεί από ισάριθμους αντιπροσώπους των ενδιαφερόμενων κυβερνήσεων και του οποίου θα προεδρεύει ο πρέσβης της Ελλάδας στην Αγγλία. Την ίδια στιγμή εξέφραζαν την επιθυμία να επανέλθουν τα μέσα εκμετάλλευσης στην εταιρεία μέχρι να εκδοθεί απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου. Ο Θ. Ζαΐμης τόνιζε τη δυσκολία στην οποία βρέθηκε η ελληνική κυβέρνηση ύστερα από την απόφαση της Γαλλικής Δημοκρατίας να ικανοποιήσει τις αξιώσεις της εταιρείας. Επίσης, αναρωτιέται κατά πόσο θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης των δύο κυβερνήσεων, και κατά πόσο δύναται η ελληνική πλευρά, ορμώμενη από την επιθυμία της να φανεί διαλλακτική και ευχάριστη σε Γαλλία και Ιταλία, να αποδεχθεί την πρόταση τους, παραγνωρίζοντας τις υποχρεώσεις που προκύπτουν από το καθήκον να διαφυλαχθεί η αυτονομία και η αξιοπρέπεια του έθνους. Ο Ζαΐμης τονίζει προς τους πρέσβεις της Ελλάδας στη Γαλλία και την Ιταλία, ότι θα πρέπει να έρθουν σε επαφή με τους αντίστοιχους Υπουργούς των Εξωτερικών, προκειμένου να τους εκθέσουν τους λόγους για τους οποίους τελικά η ελληνική πλευρά αδυνατεί να συναινέσει στη διαιτησία για τη λύση ενός ζητήματος που αφορά τα εσωτερικά της χώρας. Οι λόγοι αυτοί, σύμφωνα με τον Ζαΐμη, εκπηγάζουν αρχικά από τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου και κατά δεύτερον, από το δικαίωμα της εταιρείας να απευθυνθεί στα ελληνικά δικαστήρια πριν αρχίσει να παραπονιέται για την άρνηση απονομής της δικαιοσύνης. Η υποκατάσταση του εθνικού δικαστηρίου από το διαιτητικό, θα μπορούσε να γίνει για οποιοδήποτε θέμα αλλοδαπού, και αυτό θα ισοδυναμούσε με επέμβαση στα εσωτερικά της χώρας.²⁹⁰

²⁹⁰ Οι οδηγίες του Ζαΐμη συνεχίζουν ως εξής: «...Ματαίως ήθελεν ἐπιζητήσει τις να εὕρη ἡ ἄρνησιν δικαιοσύνης εἰς τὰς πράξεις τῶν ἡμετέρων δικαστηρίων ἢ αὐθαίρετόν τι καὶ ἔκνομον μέτρον κατὰ τῶν Γάλλων/Ιταλῶν ὑπηκόων παρὰ τῶν ἐν Λαυριῷ ἡμετέρων ἀρχῶν, διότι αὐταί, ἐξ ἐναντίας, προθύμως ἐκάστοτε παρείχον αὐτοῖς πᾶσαν εὐκολίαν συμβιβασομένην μετὰ τῶν νόμων τοῦ βασιλείου. Σὰν ἔπρεπε νὰ προσαγάγω νέον τί ἐπιχείρημα ἀναιρετικόν τῆς ἐντάσεως, ὅτι ὁ προρηθεις ἀπὸ 27 Μαΐου νόμος ἀφίσταται τῶν ἀρχῶν τῆς νεωτέρας νομοθεσίας καὶ νομολογίας περὶ τοῦ προκειμένου, ὡς ἔχων χαρακτῆρα ἀναδρομικόν τῆς ἐνστάσεως, λέγω, ταύτης τῆς ἐπαναληφθείσης ἰκανὸν ἦτο νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν νομολογίαν τῶν Βελγικῶν δικαστηρίων, ἅτινα ὥρισαν ὅτι αἱ ὀρυκταὶ οὐσίαι αἱ ἀνασκαφεῖσαι ἀπὸ τῆς γῆς διὰ προηγηθείσης ἐργασίας, δὲν ἀποτελοῦσι μέρος τοῦ μεταλλείου οὐδὲ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς παραχωρηθεῖσαι μετ' αὐτοῦ, καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ἢ παραχώρησις τοῦ μεταλλείου περιορίζεται εἰς τὸ μέταλλον θεωρούμενον ἐκ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἐδάφους συνάφεια. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο μοὶ φαίνεται τόσον μᾶλλον πειστικὸν καθ' ὅσον ὁ βελγικὸς περὶ μεταλλείων νόμος εἶναι ὡς ὁ ἡμέτερος, ὅμοιος πρὸς τὸν Γαλλικὸν νόμον. Μετὰ τὰ προρηθέντα νομιζῶ περιττὸν, κύριε πρέσβη νὰ συζητήσω διὰ μακρὸν τὸ τῆς εταιρίας δικαίωμά τοῦ νὰ τεθῆ πάλιν ἐν κατοχῇ τῶν ἐκμεταλλευτικῶν τῆς μέσων ἐν Λαυριῷ. Θέλω περιορισθῆ εἰς μόνην τὴν παρατήρησιν ὅτι κατ' οὐδεμίαν περίπτωσιν ἢ κυβέρνησις τοῦ Βασιλέως δύναται νὰ συναινέσῃ, εἰς τὸν τοιοῦτον ὄρον, καθόσον μάλιστα δι' αὐτοῦ προεδικάζετο πάντως ἡ λύσις τοῦ ζητήματος ὑπὲρ τῆς εταιρίας. Καίτοι τὸ ὑπουργεῖον τοῦ ὁποίου ἔχω τὴν τιμὴν νὰ προΐσταμαι, συναισθανόμενον τὰ πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ τὸν τόπον καθήκοντα αὐτοῦ, εὐρέθη εἰς τὴν δυσά-

Ο Ραγκαβής, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις σχετικές οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης, θα επισκεφθεί τον Rémusat και θα του ανακοινώσει ότι η βασιλική κυβέρνηση αποδεικνύει σε κάθε περίπτωση την καλή της θέληση προς τη Γαλλική Δημοκρατία, σ' αυτή όμως την περίπτωση με λύπη της αναγκάζεται να μην δεχτεί τη λύση της διαιτησίας, ενώ του εξέθεσε και την επίσημη απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Ραγκαβής τόνισε προς τον Rémusat ότι, τόσο σύμφωνα με τον ελληνικό όσο και με τον γαλλικό νόμο, οι εκβολάδες δεν αποτελούν μέρος του μεταλλείου. Ο Rémusat τού απάντησε ότι ανέγνωσε σε μετάφραση τον ελληνικό νόμο, αλλά δεν μπόρεσε να εξαγάγει αυτό το συμπέρασμα, και ότι συμφέρον της Ελλάδας είναι να μην απομακρύνει, αλλά να ελκύει την ξένη βιομηχανία, και να δείχνει καλή πίστη προς αυτήν. Η στάση του Ραγκαβή απέναντι στα λόγια του Rémusat, παρέμεινε σταθερή, λέγοντάς του ότι αυτό έπραξε και πράττει η Ελλάδα πάντοτε και ότι, οποιαδήποτε γνώμη κι αν έχει περί της σημασίας και της εφαρμογής του ελληνικού και γαλλικού νόμου ως προς τις εκβολάδες, δεν μπορεί να προσάπτει στην Ελλάδα έλλειψη καλής πίστης, επειδή απλά αρνείται να εγκαταλείψει χωρίς να εξετάσει την εθνική ιδιοκτησία, η οποία μπορεί να έχει μεγάλη σπουδαιότητα, ή επειδή διεκδικεί τις εκβολάδες στηριζόμενη στα σημεία του γαλλικού νόμου. Μετά τη συζήτηση αυτή, ο Rémusat φάνηκε πιο διαλλακτικός και υποσχέθηκε στον Ραγκαβή να αναστείλει κάθε σχετική ενέργεια, μέχρι την αποστολή πρέσβη που θα επιφορτιστεί να συζητήσει το θέμα με την ελληνική κυβέρνηση, με συμβιβαστικό πνεύμα και με σκοπό να βρεθεί η πιο δίκαιη λύση. Εν συνεχεία, όπως φαίνεται από τη σχετική επιστολή του Ραγκαβή προς τον Θ. Ζαΐμη, τον προέτρεψε να προετοιμάσει το έδαφος και να παρακαλέσει την ελληνική κυβέρνηση να δώσει διαταγή, ώστε να διευκολυνθεί η εταιρεία να συνεχίσει το έργο της, αφού έχει αναμφισβήτητα δικαιώματα καμίνευσης των σκωριών και εξόρυξης των μεταλλείων. Μια τέτοια στάση από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης θα κάνει άριστη εντύπωση και θα διευκολύνει ακόμα περισσότερο τη θετική έκβαση της υπόθεσης.²⁹¹

Η άποψη του Ραγκαβή σχετικά με τη στάση των Δυνάμεων ήταν εμφανής. Πίστευε ότι η Ρωσία είχε αγαθές προθέσεις σχετικά με το λαυρευτικό ζήτημα, και ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είχε κανένα συμφέρον να εναντιωθεί στα δίκαια της Ελλάδας. Ωστόσο, κατά την άποψή του, η στάση αυτή της Ρωσίας δεν φαινόταν να έχει κανένα πρακτικό αποτέλεσμα για την Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, όπως είδαμε, ο Rémusat τον διαβεβαίωνε ήδη από τον Νοέμβριο του 1871, ότι η Γαλλία δεν έχει καμία πρόθεση να λάβει αυστηρά μέτρα και είχε πρόθεση να αναστείλει κάθε ενέργεια σχετικά με την υπόθεση μέχρι να αποσταλεί πρέσβης στην Ελλάδα. Αυτή ήταν, κατά την άποψη του

ρεστον ανάγκην να άποποιηθεί πρότασιν προερχομένην εκ φίλης δυνάμεως και εύεργέτιδος τής Ελλάδος, διατηρώ την εύρεστον έλπίδα ότι ή κυβέρνησις τής Γαλλικής Δημοκρατίας/τής Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως τής Ιταλίας, συναισθανόμενη την θέσιν ήμών, θα εύαρεστηθή να εξακολουθήση ήμιν την φιλίαν και εύμενείαν της, και θ' άποδεχθή εύχαρίστως τας ήμετέρας προτάσεις ως προς τον τρόπον τής λύσεως τής διαφοράς ταύτης». Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: αακ, Δ1/1871: Περί των εν Λαυρίω μεταλλευμάτων. Επιστολή του Θ. Ζαΐμη προς τον Ραγκαβή/Παρίσι και προς τον Κουντουριώτη/Ρώμη στις 17/29 Νοεμβρίου 1871.

²⁹¹ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 95.2^α/1871: Λαυρευτικά. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από το Παρίσι προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Ζαΐμη στις 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1871.

Ραγκαβή, η στάση της Γαλλίας, η οποία ήταν ίδια πριν ακόμα αποσταλεί ο ρώσος πρέσβης στο Παρίσι, που με την έλευσή του δεν φάνηκε να επηρεάζει καθόλου την κατάσταση.²⁹² Η Ρωσία την περίοδο αυτή είχε χάσει την ουσιαστική επιρροή στην ελληνική εξωτερική πολιτική, και προσπαθούσε να την ανακτήσει με διάφορους τρόπους. Αρνείται στην πραγματικότητα να συμπράξει με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, σε διάφορα επίμαχα ζητήματα, όπως και στην περίπτωση του Λαυρίου, ενώ τηρεί στάση σχετικής ουδετερότητας, όσον αφορά την εσωτερική πολιτική της Ελλάδας, με οδηγίες προς τον πρέσβη της να μην επεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας και να δίνει συμβουλές μόνο όταν του ζητηθεί από τον βασιλιά.²⁹³

Τελικά, η Γαλλία την άνοιξη του 1872 με προτροπή του Adolphe Thiers, θα αποστείλει στην Ελλάδα ως πρέσβη τον Jules Ferry, έναν μετριοπαθή άνθρωπο που δεν φαίνεται να ήταν υπέρ της άσκησης βίας στις διεθνείς σχέσεις και που εξέφραζε τις αριστερές ιδέες του σε πολλά από τα κείμενά του. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση την περίοδο εκείνη δεν έμαθε ή δεν ενδιαφέρθηκε να μάθει περισσότερα για την αγάπη του Ferry προς την «ρεαλπολιτική». Αντιθέτως, τονίζει ο Γ. Δερτιλής, πληροφορήθηκε αμέσως τις «απαράδεκτες αριστερές του συμπάθειες», χάρη στις εκθέσεις του Ραγκαβή, ο οποίος σχετικά με το διορισμό του Ferry στην πρεσβεία της Αθήνας σχολιάζει ότι «ο διάβολος δεν είναι τόσο ερυθρός όσο φαίνεται».²⁹⁴

Το λαυρεωτικό ζήτημα είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και η Γαλλία και η Ιταλία θα χρησιμοποιούσαν βία κατά της Ελλάδας, εάν σύντομα δεν προέβαινε σε συμβιβασμό. Στις 5 Ιουλίου 1872 οι πρέσβεις της Ιταλίας και της Γαλλίας στέλνουν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση σχετικά με την προστασία των συμφερόντων της εταιρείας, ενώ ο γάλλος πρέσβης δήλωνε ότι η χώρα του θα προέβαινε σε αντίποινα και θα απαγόρευε την είσοδο των ελληνικών πλοίων στα γαλλικά λιμάνια.²⁹⁵ Η ελληνική κυβέρνηση, υπό την πίεση των δύο Δυνάμεων, και κυρίως της Γαλλίας –η Ιταλία ήταν περισσότερο μετρι-

²⁹² Αρχείο ΥΠΕΕ/ΦΑΚ: αακ, Αβ/1872: Υπόθεσις Λαυρίου. Επιστολή του Αλ. Ρ. Ραγκαβή από το Παρίσι προς τον Πρωθυπουργό και Υπουργό Εξωτερικών Δ. Βούλγαρη στις 5/17 Φεβρουαρίου 1872.

²⁹³ Σχετικά με τα προκύπτοντα διλήμματα της εξωτερικής πολιτικής, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 315- 317.

²⁹⁴ Αρχείο ΥΠΕΕ/ΦΑΚ: 20.1/1872: Επιστολές του Αλ. Ρ. Ραγκαβή από το Παρίσι προς τον Πρωθυπουργό και Υπουργό Εξωτερικών Δ. Βούλγαρη στις 21 Απριλίου & 26 Απριλίου 1872. Επίσης βλ. Γεώργιος Β. Δερτιλής, ό.π., σ. 425, υποσ. 8. Όπως επισημαίνει ο Γ. Δερτιλής, ο Jules Ferry θα διατελέσει αργότερα πρωθυπουργός της Γαλλίας και με βάση το συγγραφικό του έργο, οι μεταγενέστεροι θα τον κατατάξουν στους πνευματικούς πατέρες της θεωρίας και της πρακτικής της αποικιοκρατίας.

²⁹⁵ Στην ανάλυση του Γ. Δερτιλή διαβάζουμε απόσπασμα της διακοίνωσης που είχε απευθύνει η γαλλική πρεσβεία προς την κυβέρνηση Βούλγαρη τον Ιούνιο του 1872: «... θα ίδητε την Γαλλίαν δεινώς άπειλουσαν την Ελλάδα: "...άν έντός τής παρούσης βουλευτικής συνόδου δέν δώσητε εύάρεστον τέρμα, ...είμεθα ήναγκασμένοι μετά τής Ιταλίας νά παραιτήσωμεν τό συνδιαλλακτικόν ύφος και νά έπιζητήσωμεν δι' άλλων μέσων τήν προστασίαν τών ύπηκόων μας". Υπό τό κράτος αὐτοῦ τοῦ φόβου, ή ...κυβέρνησις [Βούλγαρη] έπεχείρησε νά συνάψη πράξιν συμβιβασμοῦ μετά τής εταιρείας Ρουῦ έν τῷ Υπουργικῷ Συμβουλίῳ, έντός τοῦ όποίου οί πρέσβεις είχον εισέλθει ώς συμβιβασταί». *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, υποσ. 48, Ε. Α. 58/3.7.1873, αγόρευση Δεληγιώργη, σ. 302. Παρατίθεται στο Γ. Δερτιλής, ό.π., σ. 436.

οπαθής-, αλλά και κάτω από τη συμβουλευτική πίεση της Ρωσίας, της Αγγλίας και της Αυστρίας να δεχτεί η Ελλάδα την ξένη διαιτησία, δεν θα αποδεχτεί το αίτημα αυτό και θα το απορρίψει ως αρχή ετεροδικίας. Οι πιέσεις ήταν τόσο μεγάλες που έφταναν μέχρι την απειλή για άμεση επέμβαση τριών γαλλικών πλοίων που θα επέβαλλαν τη θέληση της εταιρείας και θα ανάγκαζαν την Ελλάδα να δεχτεί το συμβιβασμό. Η Ελλάδα εκτός που είχε να αντιμετωπίσει τις ασφυκτικές πιέσεις των ξένων δυνάμεων, βρισκόταν και εν μέσω εσωτερικών πολιτικών ανταγωνισμών, με αλληπάλληλες κυβερνητικές αλλαγές, που δημιουργούσαν προβλήματα στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου και «διευκόλυναν» τις Δυνάμεις που ήθελαν ή επιδίωκαν να ασκήσουν έλεγχο στην εσωτερική πολιτική της χώρας. Το στέμμα, πιθανώς αδύναμο κι αυτό να χειριστεί με μεγαλύτερη ευελιξία την εσωτερική πολιτική κατάσταση, επιδόθηκε σε μια διαδικασία κυβερνητικών αλλαγών, στην προσπάθειά του να βρει άμεση λύση στο λαυρεωτικό ζήτημα. Αφού οι κυβερνήσεις Κουμουνδούρου – Βούλγαρη και Ζαΐμη, απέτυχαν ουσιαστικά να διευθετήσουν την υπόθεση, ο Γεώργιος στράφηκε στον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, που είχε γνώση του θέματος και, όπως φαίνεται από τα φύλλα της *Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής* της περιόδου αυτής, είχε ασκήσει σκληρή αντιπολιτευτική κριτική.

Αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Δεληγιώργης φαίνεται να εξέφρασε κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με τους χειρισμούς του Ραγκαβή στο επίμαχο θέμα. Ωστόσο, οι δύο άντρες ήρθαν σε συνεννόηση και απ' ό,τι φαίνεται μέσα από την αλληλογραφία δεν υπήρχε κάποια έντονη αντιπαράθεση. Ο Ραγκαβής θα ακολουθήσει τις οδηγίες του Δεληγιώργη, εκφράζοντας παράλληλα τη γνώμη του σχετικά με τους μέχρι τότε χειρισμούς του ζητήματος. Πίστευε ότι το πρόβλημα εντεινόταν κυρίως γιατί οι ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις συμπαρέσυραν η μια την άλλη από την επιθυμία τους να διατηρήσουν κοινή στάση απέναντι στο εν λόγω ζήτημα.

Ο Δεληγιώργης με τη συμπαράσταση του βασιλιά θα προσπαθήσει να βρει άμεσα λύση, και θα ζητήσει την παραπομπή της υπόθεσης στα ελληνικά δικαστήρια, σύμφωνα και με την πάγια θέση της ελληνικής πλευράς, ήδη από την έναρξη του ζητήματος, το καλοκαίρι του 1871. Ταυτόχρονα, ο Δεληγιώργης αρχίζει να αναζητά κεφάλαια, προκειμένου να προβεί το ελληνικό κράτος στην εξαγορά της εταιρείας, ώστε μ' αυτόν τον τρόπο να απαλλαχθεί από τις πιέσεις και να δώσει άμεσα λύση στο ζήτημα. Τη λύση, σαν από μηχανής θεός, θα δώσει τον Φεβρουάριο του 1873 ο επιχειρηματίας και τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, Ανδρέας Συγγρός, όταν η Τράπεζα της Κωνσταντινούπολης αντί 11.500.000 φράγκων, θα προχωρήσει στην εξαγορά της εταιρείας Roux – Serpieri, η οποία μετονομάζεται σε Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου. Στην εταιρεία θα παραμείνει για λίγα χρόνια και ο Serpieri, ο οποίος το 1876 θα ιδρύσει νέα εταιρεία, την *Compagnie Française de Mines du Laurium* (επονομαζόμενη ως Γαλλική).²⁹⁶ Η ελληνι-

²⁹⁶ Το χαρακτηριστικό είναι ότι μέσα σε μια διετία (1872-1873) θα συσταθούν πάνω από 21 μεταλλευτικές εταιρείες, οι μισές από τις οποίες θα κλείσουν μέσα στα επόμενα δύο χρόνια. Οι μετοχές των εταιρειών αυτών, μέσα στον πυρετό της κερδοσκοπίας ξεπερνούσαν κατά πολύ την ονομαστική τους αξία, με αποτέλε-

κή κυβέρνηση κατάφερε μ' αυτόν τον τρόπο να αναχαιτίσει τις εξωτερικές επεμβάσεις που είχαν επιχειρηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Στην Ελληνική Εταιρεία θα επενδύσουν αρκετοί Αθηναίοι, ωστόσο η περιορισμένη προοπτική της (περιέστειλε τις δραστηριότητες της μόνο στην εξάντληση των αρχαίων σκωριών και των εκβολάδων, και εκμεταλλεύθηκε μικρής αξίας μέταλλα), οδήγησε το 1917 σε διακοπή της λειτουργίας της και το 1930 σε εκποίηση των εγκαταστάσεών της. Αντίθετα, η Γαλλική Εταιρεία κατόρθωσε να της παραχωρηθεί το σύνολο σχεδόν του υπεδάφους της Λαυρεωτικής και με τον έναν ή τον άλλο τρόπο λειτούργησε μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Ο ελληνικός Τύπος παρακολουθούσε διεξοδικά το θέμα και τις διπλωματικές κινήσεις της κυβέρνησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σχετική επιστολή του Ραγκαβή, ο οποίος κάνοντας ανασκόπηση των γεγονότων και της αλληλογραφίας του με το Υπουργείο, προσπαθεί να υπερασμυνθεί των ενεργειών του και δηλώνει προς τον Υπουργό, ότι όλη η επίσημη αλληλογραφία είναι στα χέρια του και μπορεί άμεσα να ελέγξει τα όσα «ψευδώς» αναφέρονται στις εφημερίδες:

Εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς Ἑλλάδος βλέπω δημοσιευμένα, οὐ μόνον τὸ ἰδιωτικὸν ὑπόμνημα, ὃ κατὰ τὸν Ἰούλιον 1871 ἔδωκα εἰς τὸ ἐνταῦθα ὑπουργεῖον, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀπὸ τοῦ Ὑπουργείου γραφὲν πρὸς ἐμὲ ἔγγραφον. Πόσον ἐπιβλαβὲς εἰς τὰ ἔθνη καὶ συμφέροντα εἶναι νὰ δημοσιεύονται δημόσια ἔγγραφα, καὶ μάλιστα ἐπὶ ὑποθέσεων ἐκκρεμῶν καὶ ὑπὸ συζήτησιν διατελουσῶν, σὰς εἶναι γνωστὸν κύριε Ὑπουργέ, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι πρῶτος ὑμεῖς θλίβεστε διὰ τὸ ἄτοπον τοῦτο, τόσω μείζον, καθ' ὅσον σύρονται ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης αἱ ἐνέργειαι τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν διεξαγωγὴν ἐθνικῶν συμφερόντων, καὶ παρίσταται ἡ διαγωγὴ αὐτῶν μονομερῶς, ὅταν αὐτοὺς κἂν ἡ συναίσθησις τῶν ἰδίων αὐτῶν καθηκόντων κωλύει τοῦ ν' ἀπολογηθῶσι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.²⁹⁷

Η επιστολή αυτή του Ραγκαβή γράφτηκε σε μια από τις πιο δύσκολες φάσεις του λευρεωτικού ζητήματος, και εν μέσω εκατέρωθεν επικρίσεων –κυρίως από τον Τύπο– τόσο για τους κυβερνητικούς χειρισμούς όσο και για τις διπλωματικές ενέργειες του ίδιου. Ο *Αἰὼν* και η *Αλήθεια* ήταν δύο από τις εφημερίδες που πρώτες κατέκριναν τις ενέργειές του. Ἢδη από τους πρώτους μήνες του 1872, ο Ραγκαβής είχε έρθει σε αντιπαράθεσή με τον Τύπο και με την αντιπολίτευση, σχετικά με τους χειρισμούς του στο ζήτημα του Λαυρίου. Οι γαλλικές εφημερίδες, όπως ήταν επίσης φυσικό, στρέφονταν κατά των ενεργειών της Ελλάδας και πολλές φορές αρνούσαν ή ζητούσαν υπέρογκα ποσά, προκειμένου να δημοσιεύσουν άρθρα του Ραγκαβή και του Δεληγιώργη.

σμα μετά από λίγο να επέλθει η καταστροφή. Ο χρυσός με μιας έγινε σκόνη, και συμπαρέσυρε μαζί του πολλούς από τους έλληνες επενδυτές. Σχετικά με το θέμα ιδιαίτερη ανάλυση κάνει ο Γ. Δερτιλής, ό.π..

²⁹⁷ Αρχείο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 95.2^β/1872: Υπόθεσις Λαυρίου. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από το Παρίσι, προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ι. Σπηλιωτάκη στις 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1872.

Την περίοδο που είχε αρχίσει να διαφαίνεται η πιθανότητα εξεύρεσης μιας ριζικής λύσης του ζητήματος, το Υπουργείο των Εξωτερικών θα εκδώσει την *Κυανήν Βίβλον*, στην οποία αναφέρονται όλα τα στοιχεία σχετικά με την υπόθεση του Λαυρίου, αλλά δεν περιλαμβάνεται η έκθεση του Ραγκαβή για το εν λόγω ζήτημα.

Είναι γεγονός, και προκύπτει τόσο από τους διπλωματικούς χειρισμούς του Ραγκαβή γύρω από το λαυρεωτικό ζήτημα όσο και από την πολιτική εν γένει πρακτική, ότι απέναντι στην αντιμετώπιση του προβλήματος δεν υπήρχε μια σταθερή άποψη. Αυτό φαίνεται και από τα εκατέρωθεν υπομνήματα²⁹⁸ που έφταναν στα χέρια του γάλλου Υπουργού των Εξωτερικών, και μαρτυρούσαν πολύ εύλωττα την ανησυχία, και κυρίως την αδυναμία, των ελληνικών κυβερνήσεων να δώσουν σαφείς οδηγίες και λύσεις απέναντι σε ένα επίμαχο ζήτημα που όχι μόνο επρόκειτο να επηρεάσει την οικονομική και βιομηχανική πολιτική της χώρας, αλλά εξελισσόταν σε μείζον ζήτημα αυτεξουσιότητας της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του κράτους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι από το 1874 έως και το 1879, διδάσκεται για πρώτη και τελευταία φορά, στη Νομική Σχολή, από τον υφηγητή Ιωάννη Μοσχονήσιο, το μάθημα «Μεταλλικό Δίκαιο». Η διδασκαλία του μαθήματος φαίνεται να προέκυψε από την ανάγκη κάλυψης των νομικών κενών που οδήγησαν σε έκρυθμες καταστάσεις.

²⁹⁸ Ο καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Σαρίπολος είχε συντάξει και επιδώσει στον Rémusat σχετικό υπόμνημα για το θέμα των μεταλλείων του Λαυρίου, το οποίο ο Αλ. Ραγκαβής σχολιάζει ως εξής: «... Τοῦ κ. Σαριπόλου τὸ ὑπόμνημα, ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ ἐμὸν ἀντιφάσκον, ἀδεξιῶς καὶ σοφιστικῶς διέστρεφε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἀπέληγεν ἐν τοῖς συμπερασμοῖς καὶ ταῖς ἀπαιτήσεσί του εἰς ὑπερβολάς, αἵτινες, εἰς οὐδὲν ὠφελουῖσαι, ἦν ἐπόμενον νὰ διαθέτωσι κατὰ τοῦ δικαίου ἡμῶν». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π., τόμ. Γ', σ. 545.*

2.7.5.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Παρίσι

Λίγο καιρό μετά την άφιξη του Ραγκαβή στο Παρίσι, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ θα επισκεφθεί τη Γερμανία και θα καλέσει τον Ραγκαβή να μεταβεί εκεί, για να συζητήσουν διάφορα τρέχοντα θέματα. Ο Ραγκαβής θα φτάσει στη Γερμανία, στο Όφενμπαχ, όπου διέμενε ο βασιλιάς. Εκεί θα συζητήσουν για το θέμα του Λαυρίου, για την ανατολική πολιτική της Ελλάδας και τη φιλική διάθεση της Ρωσίας, αλλά και για ένα ρωσικό υπόμνημα στο οποίο γινόταν λόγος για τη σωστή και συνετή δράση του Κουμουνδούρου στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Το ίδιο υπόμνημα εξέφραζε ψόγο για την αδεξιότητα με την οποία χειρίζονται πολλά από τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής ο Βούλγαρης και ο Δεληγιώργης. Αυτό το υπόμνημα φαίνεται να είχε προβληματίσει ιδιαίτερα τον Γεώργιο, για τη γενικότερη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει απέναντι στη Ρωσία, η οποία την περίοδο αυτή κρατούσε ουδέτερη στάση απέναντι στις επιδιώξεις των άλλων Δυνάμεων.

Κατά την περίοδο της διαμονής του στη Γαλλία, ο Ραγκαβής έκανε αρκετές γνωριμίες με πολιτικούς, διπλωμάτες, ηθοποιούς και συγγραφείς. Θα έρθει σε επαφή με τον διευθυντή του αρχαιολογικού μουσείου του Λούβρου, και θα ενημερωθεί σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το άγαλμα της Αφροδίτης της Μήλου. Όπως περιγράφει, το άγαλμα είχε υποστεί αρκετές φθορές, εξαιτίας της αποθήκευσής του σε ακατάλληλο μέρος, προκειμένου να διασωθεί «ἐκ τῶν καταστροφῶν, ἃς ἠπέιλουν αἱ ἄγριαι παραφοραὶ τῆς ὀχλοκρατίας...». Εμμέσως πλην σαφώς εξέφραζε την επικριτική στάση του απέναντι στις επαναστατικές διεργασίες της παρισινής Κομμούνας, και την υπεράσπιση των ενεργειών μιας συντηρητικής δημοκρατίας, όπως είχε διαμορφωθεί από τον Adolphe Thiers. Επίσης, έκανε λόγο για τη φυσική αδυναμία της παρισινής Κομμούνας – αφού διέθετε μια «πολυσυλλεκτική» ιδεολογική ταυτότητα, αλλά όχι και οργανωμένη επαναστατική δράση– να αποκτήσει ευρεία λαϊκή βάση και να επικρατήσει εκτός της πόλης του Παρισιού.

Η συνάντηση με τον Βίκτορα Ουγκώ, στάθηκε από τις πιο καθοριστικές, αφού είχε τη δυνατότητα να συζητήσει μαζί του όχι μόνο λογοτεχνικά θέματα αλλά και πολιτικού ενδιαφέροντος. Γράφει χαρακτηριστικά:

Ἦσαν δὲ φιλελληνικότατα τὰ αἰσθήματα, ἃ μοὶ ἐξέφρασεν, εἰπὼν μοι ὅτι ἐστὶ πάντοτε ὑπερασπιστὴς τῶν πιεζομένων, καὶ ὅτι ἐπολέμησεν ἄλλοτε τὸν Γιζότον, διΐσχυρισθεὶς ὅτι παρὰ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔπρεπε ν' ἀπαιτηθῆ ἢ ἀπότισις τοῦ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἐγγυηθέντος χρέους αὐτῆς, ὅτι δ' ἢ Ἑλλάς, ἢ Γαλλία καὶ ἢ Ἰταλία πρέπει ποτὲ ν' ἀποτελέσωσι τὴν Εὐρωπαϊκὴν συμπολιτείαν les états-unis de l' Europe. Περὶ δὲ δραματικῆς ποιήσεως ἐπρέσβευεν, ὀρθότατα λέγων, ὅτι le drame bourgeois ἐφόνευσε τὸ ἀληθὲς δράμα.²⁹⁹

²⁹⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 42.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι, του δίνεται για λίγο ακόμα η ευκαιρία να ασχοληθεί με την έκδοση των *Απάντων* του. Παράλληλα, του ζητείται να μεταφράσει στα γαλλικά τον *Αυθέντη του Μωρέως*. Η μετάφραση του έργου γίνεται από τον ίδιο τον Ραγκαβή και εκδίδεται από τον οίκο Didier. Την ίδια περίοδο θα γράψει μια κωμωδία, τον *Αγροικογιάννην*, θα περατώσει τη συγγραφή της τραγωδίας του, *Δούκας*, καθώς και τη μετάφραση της *Απελευθερωθείσας Ιερουσαλήμ* του Τορκουάτο Τάσο, την οποία θα αφιερώσει, κατόπιν προτάσεως του ιταλού πρέσβη, στον βασιλιά της Ιταλίας, Βίκτορα Εμμανουήλ. Επίσης, ένας γάλλος δάσκαλος της μουσικής στο Παρίσι θα επιχειρήσει τη μετάφραση και τη μελοποίηση των χορικών μερών του έργου του Ραγκαβή *Του Κουτρούλη ο γάμος*. Συμφώνησε σ' αυτήν τη μελοποίηση, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι τη θεωρούσε αναγκαίο στοιχείο του εκπολιτισμού των Ελλήνων και προς αυτή την κατεύθυνση θα συντάξει και ο ίδιος μια συλλογή μελοποιημένων ποιημάτων με τίτλο *Μουσική Ανθοδέσμη*. Θα ολοκληρώσει και θα εκδώσει στα γαλλικά τη μικρή *Γραμματική της Νεοελληνικής*, για την οποία θα γίνει και δεύτερη έκδοση, η πρώτη από τον Α. Durand και η δεύτερη από τον ανιψιό του Pedone Laurier.

Στο Παρίσι ο Ραγκαβής, εκτός των άλλων, θα φροντίσει και για τη διαμονή των ελλήνων φοιτητών που εκείνη την περίοδο είχαν αρχίσει να αυξάνονται σημαντικά, ενώ θα επισκεφθεί και τις ελληνικές παροικίες της Γαλλίας.

2.7.6. Παύση της λειτουργίας των πρεσβειών στην Ευρώπη, η επιστροφή του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στην Αθήνα (Μάιος 1873 – Ιούλιος 1874)

2.7.6.1. Παύση της λειτουργίας των πρεσβειών, ο διεθνής αντίκτυπος και η εσωτερική πολιτική κατάσταση

Η περίοδος που μεσολαβεί από τις αρχές του 1872 έως και το καλοκαίρι του 1875, χαρακτηρίζεται από έντονη πολιτική και κυβερνητική αστάθεια. Ο ελληνικός λαός μέσα σε τριάντα χρόνια καλείται να ψηφίσει τέσσερις φορές σε γενικές εκλογές. Η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1872, είχε πιθανότητες να εξαντλήσει τη θητεία της, αφού είχε εξασφαλίσει την πλειοψηφία, αν ο Γεώργιος δεν καταργούσε την κυβέρνηση Βούλγαρη – Κουμουνδούρου, με την αιτιολογία ότι αδυνατούσε να βρει λύση στο θέμα των λαυρεωτικών, για να φέρει στην εξουσία τον Δεληγιώργη. Ο Δεληγιώργης δεν θα διαλύσει άμεσα τη Βουλή, αλλά θα προχωρήσει σε εκλογές τον Ιανουάριο του 1873. Τα έτη 1873 και 1874 χαρακτηρίζονται από έντονη πολιτική αστάθεια και συχνή εναλλαγή προσώπων και κομμάτων σε κυβερνητικές θέσεις. Στις αρχές του 1874 θα εκλεγεί πρόεδρος της Βουλής ο Ζαΐμης, ο οποίος ανήκε στην αντιπολίτευση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν επεισόδια μεταξύ της χωροφυλακής και των οπαδών του. Έναν μήνα αργότερα ο βασιλιάς καλεί τον Βούλγαρη να συνεργαστεί με τον Κουμουνδούρο στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης, όχι όμως με τους όρους της προηγούμενης περιόδου. Αυτό που γίνεται καταφανές και προβληματίζει σύσσωμη σχεδόν την πολιτική ηγεσία την περίοδο αυτή είναι το δικαίωμα του βασιλιά να δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε όποιον αυτός επιθυμούσε. Ο Χαρίλαος Τρικούπης σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να καταδείξει την αυθαιρεσία της βασιλικής εξουσίας, δημοσιεύει, στις 29 Ιουνίου 1874, στην εφημερίδα *Καιροί* το γνωστό του άρθρο «Τις Πταίει».

Την περίοδο που μας ενδιαφέρει, ο Δεληγιώργης³⁰⁰ αναλαμβάνει ο ίδιος το Υπουργείο των Εξωτερικών με αποτέλεσμα στις 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1873, να ανακοινώσει στον Ραγκαβή την πρόθεση της κυβέρνησής του ν' ασχοληθεί με εσωτερικά θέματα. Ως εκ τούτου, ανακαλεί προσωρινά και για οικονομικούς λόγους τους πρέσβεις του Λονδίνου, του Παρισιού, της Πετρούπολης και της Ρώμης, και διατηρεί από έναν πρέσβη στη Βιέννη και στο Βερολίνο, ενώ του ζητάει να προσφέρει τις πολύτιμες υπηρεσίες του στο κέντρο.³⁰¹ Σε επιστολή του προς τον Ραγκαβή, σχετικά με το θέμα της ανάκλησης των πρεσβειών, ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης θα αναφέρει ότι η κυβέρνηση, από την πρώτη μέρα που ανέλαβε την εξουσία, είχε ως κύριο μέλημά της την ανάπτυξη της βιομηχανίας

³⁰⁰ Για τον Δεληγιώργη ο Ραγκαβής αναφέρει τα εξής: «Τοῦ ὑπουργείου ἐν Ἑλλάδι προήδρευε, κατὰ πᾶν τοῦτο τὸ διάστημα τοῦ χρόνου, ὁ κ. Δεληγιώργης, υἱὸς Συνταγματάρχου τινὸς ἐξ Ἀκαρνανίας, τραφέντος εἰς τὰ στρατόπεδα, ὁπαδοῦ δὲ τοῦ Κωλέττη, καὶ ὅστις, καὶ εἰς τὴν μικρὰν πολιτικὴν ἀναμιγείας, εἶχεν ἔλθῃ ποτέ, ἐπὶ Βασιλέως Ὁθωνος, εἰς ἐμέ, καὶ ἤθελε νὰ μὲ πείσῃ νὰ συντελέσω εἰς καταρτισμὸν Ὑπουργείου, οὗ μέλη ν' ἀποτελέσωμεν καὶ αὐτὸς καὶ ἐγώ». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 76.

³⁰¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 77.

και του εμπορίου, την κατασκευή δρόμων, σιδηροδρόμων και την εν γένει ενίσχυση των δημοσίων έργων. Όμως, επειδή ο προϋπολογισμός του κράτους ήταν πολύ βεβαρημένος, κρίθηκε απαραίτητη η μείωση των εξόδων και έτσι το Υπουργείο των Εξωτερικών αποφάσισε την προσωρινή παύση έμμισθων πρέσβων στην Ευρώπη. Ο Δεληγιώργης εκφράζει τη λύπη του, αλλά τονίζει προς τον Ραγκαβή την ανάγκη να συμμεριστεί την απόφαση της κυβέρνησης και να βοηθήσει με τον τρόπο του, από τη θέση που κατέχει «πρὸς τὴν βελτίωσιν κοινῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος».³⁰² Για την ενέργεια αυτή του Δεληγιώργη, ο Ραγκαβής θα απευθυνθεί προς τον Γεώργιο, στον οποίο επισημαίνει ότι η ενέργεια αυτή ήταν ολέθρια για την Ελλάδα, τονίζοντας ότι η άποψή του δεν πηγάζει από ιδιοτελή συμφέροντα.³⁰³

Στις σελίδες των *Απομνημονευμάτων* του θα ασχοληθεί διεξοδικά με το θέμα της ανάκλησης των πρεσβευτών, παραθέτοντας τις αντιδράσεις των συναδέλφων του από τις άλλες χώρες και πόσο άσχημες εντυπώσεις δημιουργούσε η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης. Το γεγονός ότι θα παρέμεναν στις θέσεις τους οι πρέσβεις της Βιέννης και του Βερολίνου, προκάλεσε εκτεταμένα σχόλια σε γαλλικές εφημερίδες και ιδιαίτερα στην εφημερίδα *Εθνοσυνέλευσις*, που εξέλαβε το γεγονός της διατήρησης της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο ως συναίνεση της Ελλάδας προς την πολιτική της Γερμανίας.

Λίγο πριν την αναχώρησή του από το Παρίσι ο Ραγκαβής, σε επιστολή του προς τον Δεληγιώργη, κάνει λόγο για τη δυσαρέσκεια που προκάλεσε η αναγγελία της διακοπής της λειτουργίας των πρεσβειών –κυρίως στους γάλλους επιτετραμμένους. Σε επίσκεψή του στις Βερσαλλίες, προκειμένου να γνωστοποιήσει την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για αναστολή της λειτουργίας των πρεσβειών, ο Υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλίας είπε στον Ραγκαβή ότι η Ελλάδα «άμαυροί αυτή έαυτήν», ότι υποβιβάζεται οικειοθελώς, χαμηλότερα από τη θέση που της έχει αποδοθεί, ως ισόνομου έθνους με άλλα ευρωπαϊκά κράτη –ακόμα χαμηλότερα και από το κράτος της Ρουμανίας που επιδιώκει με κάθε τρόπο την παρουσία της στη διεθνή σκηνή. Ο Ραγκαβής αναφέρει στον Δεληγιώργη ότι βρέθηκε στη δύσκολη θέση να πρέπει να υποστηρίξει μία ενέργεια για την οποία ο ίδιος δεν ήταν καθόλου σύμφωνος και να αντικρούσει τις προτάσεις του γάλλου υπουργού, προκειμένου να κατευνάσει τη δυσαρέσκεια του.³⁰⁴

³⁰² Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/31/1871-1873/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή του Επ. Δεληγιώργη προς τον Αλ. Ραγκαβή στις 5/17 Μαΐου 1873.

³⁰³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 77.

³⁰⁴ Πιο συγκεκριμένα, διαβάζουμε στην επιστολή του Ραγκαβή: «Όταν δ' επανέλαβον τὴν δικαιολόγησιν τῆς οἰκονομίας, ὁ Κ^{ος} Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ὕψωσε τοὺς ὤμους, εἰπὼν μοι ὅτι ὑπὸ τοιαύτην ἐποψιν δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἀξιοπρέπεια τῶν ἐθνῶν, οὐδὲ διὰ μικρὰς οἰκονομίας νὰ ἐγκαταλείπωνται μεγάλα ἐθνικὰ συμφέροντα. Εἰς τὴν παρατήρησίν του δὲ ταύτην μοὶ ἦτο τόσω δυσχερέστερον ν' ἀπαντήσω εἰς Γάλλον ὑπουργόν, καθ' ὅσον ἡ Γαλλία, ἥτις, ὡς γνωστόν, εἰς φοβερὸν ὑπεβλήθη δάνειον διὰ τὴν ἀποζημίωσιν τοῦ πολέμου, καὶ ὅλους αὐτῆς τοὺς φόρους ἠῤῥησε, δὲν ἐνόμισεν ἀξιοπρεπὲς ἢ συμφέρον, οὐ μόνον τὴν διπλωματίαν αὐτῆς νὰ καταργήσῃ ἢ νὰ περιορίσῃ, ἐλαττοῦσα κἄν τοὺς βαθμοὺς ἢ τοὺς μισθοὺς τῶν ambassadeurs, ἀλλ' εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἀποκοπὴν χρησίμων δαπανῶν προέβη καὶ σήμερον ἔτι τὸ πρῶν ἀναγινώσκομεν εἰς τὰς Γαλλικὰς ἐφημερίδας ὅτι πρότασις ἐγένετο ν' ἀγορασθῇ μία

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο διεθνής Τύπος είχε επηρεαστεί από το θέμα της παύσης των πρεσβειών και εξακολουθούσε να αναφέρεται με δυσμενή σχόλια στην Ελλάδα, γεγονός που εμμέσως επηρέαζε και τον Ραγκαβή, καθώς ο ελληνικός Τύπος της εποχής του προσάπτει κατηγορίες ότι αυτός ήταν που υποκινούσε τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα. Γράφει συγκεκριμένα:

Ἡ Γερμανικὴ Allgemeine Zeitung ἐδημοσίευσε, περὶ τὰ μέσα τοῦ Ὀκτωβρίου, ἄρθρα κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου, ἢ ἑλληνικὴ ἐφημερὶς Ἀλήθεια ἐξέλαβεν ὡς γραφέντα ὑπ' ἐμοῦ, δῆθεν δυσηρεστημένου διὰ τὴν παῦσίν μου, τόσον ἐπίστευσεν εἰς τὴν ὑπόθεσίν της, ὥστε μὲ ὕβρισεν. Ἐγὼ ὅμως ἤμην ἐντελῶς ξένος εἰς αὐτά, καὶ οὐδὲ κἄν ἤξευρον τί περιείχον τὰ Γερμανικὰ ἄρθρα, δι' ὃ καὶ βραχεῖαν διάψευσιν ἔπεμψα εἰς τὰς ἐφημερίδας. Τότε δι' ἢ ὑπόνοια ἐπέπεσε κατὰ τοῦ κ. Καλλιγᾶ, ἴσως ὅμως ὄχι δικαιότερον. Ἡ Ἀλήθεια δ' ἐπανέλαβε τὸν διῆχρισμὸν καὶ τὰς ὕβρεις της, καὶ ἐγὼ τὴν διάψευσίν μου.³⁰⁵

Ἡ παύση της λειτουργίας των πρεσβειών θα επηρεάσει άμεσα την εσωτερική πολιτική πραγματικότητα, δημιουργώντας, όπως ήταν αναμενόμενο, προστριβές μεταξύ συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης. Ο Τρικούπης, ο Κουμουνδούρος και ο Ζαΐμης, όπως μας πληροφορεῖ ο Ραγκαβής, κατέκριναν αυστηρά την ενέργεια αυτή:

Ἡ ἀντιπολίτευσις ἦν, ὡς συνήθως, διεσπασμένη εἰς δύο κόμματα, καὶ ἐγένοντο μὲν προσπάθειαι ἵνα, συνεννοηθέντα αὐτά, προκαλέσωσι τῆς βουλῆς διάλυσιν, ἀλλ' ἀπέτυχον. Ἐγὼ δὲ προσεπάθουν εἰς πάντας, ἰδίως εἰς τὸν Βούλγαρον, ν' ἀποδείξω τὴν ἀνάγκην συντηρητικῆς καὶ φιλοβασιλικῆς πολιτικῆς, καθ' ὅσον παρετήρουν πολλοὺς δυσμενῶς διακειμένους κατὰ τοῦ ἀτόμου τοῦ Βασιλέως.³⁰⁶

ύγρογραφία (fresque) τοῦ Ραφαήλ ἀντὶ διακοσίων ἑξ χιλιάδων φράγκων, καὶ ἡ πρότασις ἐψηφίσθη αὐθωρεὶ καὶ παμπηφεί. Εἰς ὅσα καὶ ἂν ἔλεγον Κ^ω Ραμυσάτ μοὶ ἀπήντα ὅτι τὸ μέτρον τῶ φαίνεται λίαν λυπηρὸν καὶ ἀκατανόητον, ὥστε ἐλπίζει ὅτι θ' ἀνακληθῆ. Ὅτε δὲ τῶ εἶπον ὅτι, καίτοι μὴ ὑπαρχούσης πρεσβείας, ἐλπίζω ὅτι ἡ Γαλλία δὲν θέλει παῦσει εὐνοοῦσα τὴν Ἑλλάδα, μοὶ εἶπεν ὅτι ἡ εὐνοια τῆς Γαλλίας, εἶναι ἀναμφισβήτητος, ἀλλ' ὅτι πάντοτε ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ὑπάρχωσι καὶ οἱ καλλιεργούντες τὰς σχέσεις ταύτας. Ἐρωτήσαντί μοι δὲ ἂν καταργῶνται πᾶσαι αἱ πρεσβεῖαι, ἠναγκάσθην νὰ τῶ εἶπω ποιαὶ γίνονται ἐξαιρέσεις, καὶ νὰ τῶ ἐξηγήσω τοὺς λόγους. Εἰς τοῦτο ἐφάνη δυσάρεστοι εἰς ἐπαναλαβὸν μοὶ ὅτι αἱ μετὰ τῶν ἄλλων ἐθνῶν σχέσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρῶνται ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἀπλῆς οἰκονομίας. Τοιαύτη δυσάρεστος ἦν ἡ ἐντύπωσις, ἦν τὸ ληφθὲν μέτρον ἀπετέλεσεν ἐπὶ τοῦ κυρίου Ὑπουργοῦ τῶν ἑξωτερικῶν, καὶ ἦν ὀλίγον ἠλάττωσαν αἱ παρατηρήσεις ἂς τῶ ἀντέταξα, τὸ καθήκον μου ἐκπληρῶν». Ἀρχεῖο ὙΠΕΞ/ΦΑΚ: 29.2/1873: Κατάργησις πρεσβειῶν Γαλλίας, Γερμανίας, Ρωσίας. Ἐπιστολὴ τοῦ Αλ. Ραγκαβῆ ἀπὸ το Παρίσι πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸν καὶ Ὑπουργὸν Ἐξωτερικῶν Ἐπ. Δεληγιώργη στὶς 10/22 Μαΐου 1873, ἀρ. πρωτ. 203/110.

³⁰⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα, ὁ.π., τόμ. Δ', σσ. 91-92.*

³⁰⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 84.*

Αυτή η αναφορά του Ραγκαβή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς επιτρέπει να διακρίνουμε στοιχεία της πολιτικής και ιδεολογικής του ταυτότητας. Επιπλέον, φανερώνει και τη μάλλον συγκαταβατική στάση του προς τον Γεώργιο Α', σε μια περίοδο κατά την οποία από διάφορες πλευρές γινόταν λόγος για τη συμβολή του βασιλιά στην αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος της χώρας. Σε σχετική επιστολή του προς τον Γεώργιο ο Ραγκαβής τονίζει την ανάγκη να βρεθεί μια βιώσιμη λύση, καθώς οι έριδες της αντιπολίτευσης σε κάθε περίπτωση δημιουργούν προβλήματα, ακόμα και σε μια εκλεγμένη με καλούς οιωνούς κυβέρνηση. Ωστόσο, ρόλος του βασιλιά κατά την άποψη του Ραγκαβή είναι να μπορεί να προλαμβάνει την κατάσταση, και τον συμβουλεύει να αναθέσει τον σχηματισμό της κυβέρνησης σ' έναν από τους τρεις –Ζαΐμη, Βούλγαρη, Κουμουνδούρο–, προκειμένου να αποφευχθεί η διάλυση της Βουλής, που όπως ήταν φυσικό θα προκαλούσε εσωτερικές και εξωτερικές αναταραχές. Την περίοδο αυτή, περισσότερο από κάθε άλλη, είναι αναγκαίο, από φόβο για το μέλλον, όπως τονίζει, να ενωθούν οι δυνάμεις του ενός και του άλλου άκρου, χάριν της ομαλότητας. Σ' αυτήν βέβαια την περίπτωση ο πρωθυπουργός θα εξαρτάται άμεσα από τα άλλα δύο κόμματα και θα πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν τις απαιτήσεις τους, αφού δεν θα έχει ένα ισχυρό κόμμα που αναδείχθηκε μέσα από εκλογικές διαδικασίες. Εξάλλου, καθώς ο Βούλγαρης ήταν εκλογικά αδύναμος να αντιμετωπίσει τις έριδες της αντιπολίτευσης, κρινόταν αναγκαία μια κυβερνητική συνεργασία. Τονίζει προς τον βασιλιά πως μόνο μέσα από την ομαλοποίηση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης θα μπορέσει η Ελλάδα να αντιμετωπίσει τα ζωτικά προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής της· την καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με την Τουρκία, αλλά και τη διατήρηση ισορροπίας, ώστε να μη χάσει την υποστήριξη της Ρωσίας.

Ο βασικός στόχος την περίοδο αυτή, κατά τον Ραγκαβή, θα πρέπει να είναι η καλλιέργεια της εμπιστοσύνης και της φιλίας των δύο λαών, αλλά με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ευνοηθεί η Τουρκία, σε βάρος της Ελλάδας· αυτός θα πρέπει να είναι ο ρόλος του εκάστοτε έλληνα υπουργού, έχοντας την απαραίτητη εξουσιοδότηση να προχωρήσει τις διαδικασίες. Θεωρούσε ότι δεν πρέπει να αποδυναμωθεί ο ρόλος της Ελλάδας στην επικράτηση της ειρήνης και επιπλέον πίστευε ότι το Ανατολικό Ζήτημα μπορεί να προκύψει ως επιτακτικό θέμα οποιαδήποτε στιγμή με όλη τη σημασία του. Στο παρελθόν, παραγκωνίζοντας τη φιλία της Ρωσίας, η Ελλάδα προσέβλεπε στη Δύση. Σήμερα, υποστηρίζει ο Ραγκαβής, αν η Ελλάδα γίνει εχθρός της Ρωσίας, δεν έχει να κερδίσει τη φιλία κανενός άλλου. Η συμβουλή του προς τον Γεώργιο Α', που υπερτονίζεται στην εν λόγω επιστολή, είναι να διατηρήσει η Ελλάδα ειλικρινείς σχέσεις με την Τουρκία και να αποφύγει οποιαδήποτε κρίση, που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τις σχέσεις αυτές. Συγχρόνως, δεν θα πρέπει να μείνουν χωρίς υποστήριξη οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Ανατολής.³⁰⁷

³⁰⁷ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 9 Φεβρουαρίου 1874, κείμενο 7 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Χειρόγραφος Κώδιξ αρ. 35, Από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή*. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1997 σ. 74-77.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ένα κείμενο του Ραγκαβή στα *Απομνημονεύματά* του, σχετικά με την πολιτική πραγματικότητα αυτής της περιόδου:

Τῇ δὲ 18 Φεβρουαρίου [του 1874] παρευρέθην εἰς συζήτησιν ἀντεγκλήσεων τοῦ Θεοδώρου Δελιγιάννη καὶ τοῦ Δελιγιώργη, ἀλλ' οὐδ' εἰς τὸν προσβάλλοντα, οὐδ' εἰς τὸν ἀμυνόμενον εὖρον ἀληθῆ εὐγλωττίαν. Πολὺ δ' ἀνδρικότερον ἔκρινα τὸν λόγον τοῦ Κουμουνδούρου, τῇ 23 Φεβρουαρίου, κατακρίναντος τὴν πρὸς τοὺς ἔξω ὁμογενεῖς καὶ ὁμοδόξους πολιτείαν τοῦ πρώην ὑπουργείου. Καὶ ἡ Αὐλὴ δ' ὁσημέραι ἔβλεπεν, ὅτι ἀληθῶς τὰ πράγματα δὲν ἐβάδιζον, ὡς εἶχε νομίση, κατ' εὐχὴν, ὅτε ὁ Κουμουνδούρος ἔλεγεν ἐν τῇ Βουλῇ, ὅτι ἡ Βασιλεία ἦν ὑπὸ κηδεμονίαν, ὁ δὲ Θ. Δελιγιάννης, ὅτι ἡ νόμιμος δύναμις τῆς Βουλῆς ἐστὶν ἀνωτέρα τῆς τοῦ Βασιλέως. Εἰς τοῦτον δέ, ἐρωτήσαντά με «πῶς ἔχει ὁ ἀσθενής», αἰνιττόμενος τὸν Βασιλέα, ὃν μοι ἔλεγε τυφλώττοντα, ἀπήντησα ὅτι τοῦ πάσχοντος ἐκ καταρράκτου ὁ ἰατρὸς δὲν ἐξορῦττει, ἀλλὰ βαθμηδὸν θεραπεύει τοὺς ὀφθαλμοὺς.³⁰⁸

Ἡ κατάσταση ἦταν αρκετὰ τεταμένη καὶ επικρατοῦσε μιὰ αἴσθησις γενικῆς ἀναταραχῆς, ἐνῶ ἡ δυσμένεια γιὰ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ἦταν καταφανῆς σὲ συζητήσεις πολιτικῶν καὶ ἄλλων διανοούμενων ἢ συγγραφέων. Ὁ Γεώργιος ἐκμυστηρεύτηκε στὸν Ραγκαβὴ ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν τόσο δύσκολη ποὺ σκεφτόταν τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παραίτησής του ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ θρόνο.

2.7.6.2. Ἡ διαμονὴ τοῦ Ραγκαβὴ στὴν Αθήνα μέχρι τὸ διορισμὸ τοῦ στὴν πρεσβεία τοῦ Βερολίνου

Ἡ οικονομικὴ κατάσταση τῆς οικογένειάς αὐτὴν τὴν περίοδο εἶναι δύσκολη καὶ ὁ Ραγκαβὴς, με τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ελλάδα, ἀναγκάζεται νὰ δανειστεῖ ἀπὸ φίλους καὶ νὰ πουλήσῃ ἕνα μέρος τῆς περιουσίας του. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Αθήνα, καὶ πρὶν νὰ φύγῃ γιὰ τὸ Βερολίνο, θὰ ἀσχοληθεῖ με διάφορες δραστηριότητες. Σημαντικὴ θὰ εἶναι ἡ παρέμβασή του γιὰ τὴν ἀποπεράτωση ὀρισμένων ἰδρυμάτων ὅπως τοῦ Ζαπείου, τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, τοῦ Ὠδείου κ.ά.. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Ζάππειο Μέγαρο, μαζί με τὴν ἐπιτροπὴ ποὺ εἶχε ἤδη συσταθεῖ, ἐπέλεξαν τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρίσκεται σήμερα, ξεπερνώντας τὸ ζήτημα τῆς τοποθεσίας, στὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ ἀνεγερθεῖ τὸ μέγαρο τῶν ἐκθέσεων. Στις 27 Ἰανουαρίου 1874 σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Ζάππα, ἀνιψιὸ τοῦ Εὐαγγέλη Ζάππα, δηλώνει τὴ συγκίνησή του γιὰ τὴν κατάθεση τοῦ θεμελίου λίθου τοῦ Ζαπείου, ἐνῶ ταυτόχρονα τὸν προτρέπει νὰ συνεχίσει τὸ κοινωφελές ἔργο του, με τὴν ἰδρυση θεάτρου, τονίζοντας τὴν παιδευτικὴ σημασία ποὺ θὰ ἔχει γιὰ τὸ ἔθνος. Κατὰ τὸν Ραγκαβὴ τρία εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συντείνουν στὴν κοινωνικὴ, οικονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνύψωση τῶν ἐθνῶν: ἡ πρόοδος τῆς υλικῆς ἐργασίας, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἥθους καὶ τῆς διάνοιας. Τὴν πρώτη ἀνάγκη καλύπτει τὸ

³⁰⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σσ. 102-103.

Ζάππειο Μέγαρο· η δεύτερη επιτυγχάνεται με την ίδρυση του Πανεπιστημίου και την ανέγερση της Ακαδημίας από τον Σίνα· η τρίτη και σπουδαιότερη, κατά την άποψή του, με την ίδρυση και ανοικοδόμηση Εθνικού Θεάτρου.

Ἄν τὰ σχολεῖα, καὶ αὐτοῦ τοῦ Πανεπιστημίου περιλαμβανομένου, διδάσκουσι τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς νεανίας, τὸ Θέατρον ἐξακολουθεῖ διδάσκον τοὺς ἠϋξημένους διὰ τῆς χρησιμοτάτης μείξεως τοῦ τερπνοῦ τῷ ὠφελίμῳ. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀνώτατον καὶ δραστηριώτατον διδασκαλεῖον τῆς γλώσσης καὶ τῆς καλλιτεχνίας· ἐν αὐτῷ καλλιιεργεῖται ἡ ποίησις καὶ ἀναδεικνύονται οἱ μάλιστα τὰ ἔθνη δοξάζοντες ποιηταί, καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπενεργούντες, ὡς ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ Σακαισπῆρ, ὡς ἐν Γερμανίᾳ ὁ Γαίτης καὶ ὁ Σχιλλέρος, ἐν αὐτῷ τέλος, καλῶς διευθυνομένῳ μεταρσιοῦται καὶ ἐξευμενίζεται ἡ διάνοια, καὶ τὰ ἦθη ρυθμίζονται διὰ μεγάλων παραδειγμάτων. Ἔθνος μὴ ἔχον δραματικὴν ποίησιν, δὲν ἔχει φιλολογίαν, καὶ μὴ ἔχον θέατρον, δὲν ἔχει δραματικὴν ποίησιν.³⁰⁹

Στην επιστολή αυτή αναδεικνύεται η ιδιαίτερη αξία που απέδιδε ο Ραγκαβής στο θέατρο και στην ανάπτυξη κυρίως του δράματος και της ποίησης –σε βαθμό μάλιστα που φαίνεται να δίνει πρωτεύουσα θέση στο Θέατρο έναντι του Πανεπιστημίου και της Ακαδημίας.

Ὡμίλησα ἀνωτέρω περὶ Ακαδημίας καὶ Πανεπιστημίου σχετικῶς πρὸς τὴν ἐπιστήμην. Ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη δύναται νὰ καλλιιεργεῖται ὑπὸ τῶν σοφῶν καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει Ακαδημία, καὶ νὰ διδάσκηται ὑπὸ τῶν καθηγητῶν καὶ ἂν δὲν ἀνεγερθῆ οἰκοδόμημα Πανεπιστημίου, δραματικὴ ὅμως φιλολογία ἄνευ Θεάτρου εἶναι ἀνέφικτος, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀνάγκη τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ ὑπερβαίνει τὴν τῶν δύο ἐκείνων καταστημάτων, καὶ ἡ εὐεργεσία αὐτῆς εἶναι μεγαλυτέρα.³¹⁰

Η πρωτεύουσα θέση που δίνει στο θέατρο ίσως οφείλεται στον ζήλο του να πείσει τον Κ. Ζάππα για την αναγκαιότητα του έργου, παρά στη γνήσια πίστη του στην πρωτοκαθεδρία του θεάτρου. Στην ίδια επιστολή ο Ραγκαβής κάνει λόγο για την ανάγκη σύστασης και λειτουργίας μουσικού σχολείου και ελληνικής δραματικής και μουσικής βιβλιοθήκης.

Επίσης, φρόντισε για την έκδοση του πρώτου και δεύτερου τόμου των *Απάντων* του, εξοικονομώντας χρήματα από τη γαλλική μετάφραση ενός γερμανικού κειμένου του αρχαιολόγου Σλήμαν, γνωστού για τις ανασκαφές στην Τροία, που είχε συντάξει αναφερόμενο στις περιπέτειες των ανασκαφών και τις αντιδράσεις που αντιμετώπισε

³⁰⁹ Επιστολή Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Κωνσταντίνο Ζάππα, στις 27 Ιανουαρίου 1874, κείμενο 6 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 65.

³¹⁰ Επιστολή Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Κωνσταντίνο Ζάππα, στις 27 Ιανουαρίου 1874, κείμενο 6 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 68.

από την τουρκική κυβέρνηση. Η επαφή του Ραγκαβή με τον Σλήμαν, ο οποίος διέμενε στην Αθήνα την περίοδο αυτή, απέβη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και εποικοδομητική. Ο Σλήμαν φαίνεται να είχε στο μυαλό του τη δημιουργία με δικές του δαπάνες ενός μουσείου που θα στέγαζε τα αρχαιολογικά του ευρήματα, με τον όρο να είναι ο ίδιος έφορος, και μετά τον θάνατό του να περιέλθει στο ελληνικό Δημόσιο. Ωστόσο, ούτε το ελληνικό Δημόσιο δέχτηκε την προσφορά του, ούτε και η Αρχαιολογική Εταιρεία, διότι, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής «...ὁ Βασιλεὺς οὐδὲν ἠθέλησε νὰ δεχθῆ παρὰ τοῦ καταδολιευθέντος, ὡς ἐνόμιζε, τὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν, μεθ' ἧς εἶχε συμβληθῆ, οὐδὲν κὰν ἐπετράπη νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἄλλη τοῦ κ. Σλείμαν μεγαλοδωρῖα 30.000 δρ. πρὸς κατεδάφισιν τοῦ ὑβρίζοντος τὰ προπύλαια ἐνετικοῦ πύργου...».³¹¹

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Ραγκαβὴς κατὰ τὴν διαμονὴν του στὴν Αθήνα θὰ προσπαθῆσει νὰ συνεχίσει αρκετὲς ἀπὸ τὶς δραστηριότητες που εἶχε εγκαταλείψει γιὰ τὸ ἀξίωμα του πρέσβη. Ἔτσι, θὰ ἀναγγεῖλει στὴν εφημερίδα *Αἰών* (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1873) τὴν ἐπανίδρυση τῆς «Ἐταιρείας Φιλοβίβλων»,³¹² ἐνῶ θὰ συγκεντρῶσει γιὰ λίγο καιρὸ καὶ τὴν οἰκογένειά του στὴν Αθήνα. Ὁ γιος του, Κλέωνας, μαζί με τὴν οἰκογένειά του θὰ φτάσει στὴν Αθήνα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὅπου διέμενε ἀρκετὸ διάστημα μετὰ τὸν ἐρχομὸ του ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ (λίγο καιρὸ ἀργότερα θὰ ταξιδεύει γιὰ τὸ Βουκουρέστι ὅπου θὰ διοριστεῖ Γενικὸς Πρόξενος καὶ Ἐπιτετραμμένος). Στὴν Αθήνα ἐπίσης θὰ φτάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ γιος του Ἀριστείδης, ὁ ὁποῖος θὰ καταταγῆ στὸν Ἑλληνικὸ Στρατὸ με τὸ βαθμὸ του Ἀνθυπολοχαγού.

Ὁ Ραγκαβὴς παραβρέθηκε σε αρκετὲς ἀπὸ τὶς συναντήσεις καὶ συζητήσεις τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», καὶ σε μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἐξέφρασε τὴν δυσαρέσκειά του γιὰ τὴν ομιλία περὶ τῆς χρήσης τῆς δημοτικῆς γλώσσας: «Ἄλλοτε ἤκουσα αὐτόθι τοῦ Δέφνεο, ὑπερμαχοῦντος ὑπὲρ τῆς χυδαίας μορφῆς τῆς Ἑλληνικῆς...».³¹³ Μεταξὺ ἄλλων, συμμετείχε στὴν ἐπιτροπὴ τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπου συνηγόρησε ὑπὲρ τοῦ ποιήματος τοῦ Βιζυηνοῦ με τίτλο «Κόδρος». Συναντήθηκε με τὸν συνάδελφό του στὸ Πανεπιστήμιο, Σαρίπολο, ὁ ὁποῖος εἶχε συντάξει ἀρκετὰ πολιτικοφιλοσοφικά καὶ συνταγματικὰ δικαίως κείμενα, στα ὁποῖα υποστήριζε ὅτι ὁ βασιλιάς ἔχει ἐντολὴ ὄχι μόνον νὰ βασιλεύει, ἀλλὰ καὶ νὰ κυβερνᾷ. Ὁ Σαρίπολος ἐξέθεσε τὶς ἀπόψεις του καὶ στὸν Ραγκαβὴ, ἐκφράζοντάς του ἐπίσης, τὴν αἰσιοδοξία του γιὰ τὰ πρόσωπα που κυβερνοῦσαν τὴν περίοδο αὐτὴ τὴν Ελλάδα. Ωστόσο, ὁ Ραγκαβὴς δὲν φαίνεται ὅτι αὐτὴ τὴ φάση νὰ λαμβάνει θέση καὶ νὰ τοποθετεῖται ὑπὲρ τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀπέφευγε νὰ ἐκφραστεῖ ἀνοιχτὰ γιὰ μείζονα ζητήματα πολιτικῆς καὶ κομματικῆς διαχείρισης. Φαίνεται νὰ τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ κράτους πρὸς τὰ ἔξω καὶ λιγότερο ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἀν καὶ πολλές φορές ἐξέφραζε τὴ γνώμη του γιὰ τὸ θεμιτὸ ἢ μὴ τῶν κυβερνητικῶν ἀποφάσεων. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, θὰ δη-

³¹¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 88.

³¹² Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 91.

³¹³ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 93.

μοσιεύσει αρκετά άρθρα με αναφορές στις πολιτικές, κοινωνικές και διπλωματικές διεργασίες των κυβερνήσεων.

Οι διαμάχες θα αμβλυνθούν για ένα διάστημα, αφού ο Κουμουνδούρος και ο Ζαΐμης παρά το ότι δε συμμαχήσαν με τον Βούλγαρη, θα σταματήσουν τον «πόλεμο». Έτσι, θα σχηματιστεί κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Δ. Βούλγαρη και Υπουργό Εξωτερικών τον Ιωάννη Δεληγιάννη, θα επαναλειτουργήσουν οι πρεσβείες της Ελλάδας στις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, και ο Ραγκαβής, διαθέτοντας αντίστοιχη εμπειρία, θα τοποθετηθεί και πάλι πρέσβης· αυτή τη φορά στο Βερολίνο. Στο Λονδίνο θα σταλεί ο Βαλαωρίτης, στην Πετρούπολη ο Βράιλας, στη Ρώμη ο Μελετόπουλος και στο Παρίσι ο Κουντουριώτης.

2.7.7. Πρέσβης στο Βερολίνο (1874-1887)

Η εσωτερική πολιτική κατάσταση εξακολουθούσε και το 1874 να είναι το ίδιο εύθραυστη όπως τα προηγούμενα χρόνια, με κύριο ρυθμιστή των διαδικασιών το στέμμα και τους αυλικούς. Η δυσαρέσκεια για την άμεση παρέμβαση του βασιλιά στην πολιτική ζωή του τόπου ήταν εμφανής, και αυτό καθιστούσε δυσχερή την επιβίωση μη φιλοβασιλικών κυβερνήσεων. Όταν, τον Απρίλιο του 1874, ο Γεώργιος ζητά από τον Κουμουνδούρο να σχηματίσει κυβέρνηση, ο μεσσήνιος πολιτικός θα θέσει τους δικούς του όρους, με σκοπό κυρίως να αλλάξει την εξωτερική πολιτική που είχε χαράξει ο Δεληγιώργης, μια πολιτική που κατά τη γνώμη του, ήταν ασυμβίβαστη με τα συμφέροντα του τόπου. Έθεσε ως προτεραιότητα την επαναλειτουργία των πρεσβειών, αλλά με την επιλογή προσώπων της απολύτου εμπιστοσύνης του, προκειμένου να εκτελέσουν κατά γράμμα τις οδηγίες του. Ο Γεώργιος δεν συμφώνησε με τις προτεραιότητες που έθετε ο Κουμουνδούρος, με αποτέλεσμα να προχωρήσει στη διάλυση της Βουλής και να προκηρυχθούν εκλογές τον Ιούνιο του 1874. Οι εκλογές έφεραν την πρωτιά στον Βούλγαρη και επιφύλαξαν την «έκπληξη» της μη εκλογής του Δεληγιώργη. Το εκλογικό αποτέλεσμα ικανοποιεί τον Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος διαβλέποντας την έκβαση των εκλογών και τις κυβερνητικές παρεμβάσεις, δεν συμμετέχει στις εκλογικές διαδικασίες, ενώ υποστηρίζει τον κυβερνητικό σχηματισμό του Βούλγαρη.

Ο Τρικούπης όταν τελικά βεβαιώθηκε για την εκλογική αποτυχία του Δεληγιώργη, θα δημοσιεύσει ανώνυμα στην εφημερίδα *Καιροί* το άρθρο του με τίτλο «Τις Πταίει;», όπου αναλύει τους λόγους για τους οποίους η Ελλάδα βρισκόταν σε δεινή οικονομική, πολιτική και κοινωνική θέση. Ταυτόχρονα, επέκρινε το στέμμα για τις συνεχείς παρεμβάσεις του στην πολιτική ζωή και κατηγορούσε τον βασιλιά για πολιτική ασυνειδησία, καθώς διόριζε κυβερνήσεις χωρίς αυτές να έχουν κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Έναν χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1875, όταν θα του ανατεθεί η πρωθυπουργία, ο Τρικούπης θα προωθήσει την Αρχή της Δεδηλωμένης, η οποία ορίζει ότι η εκάστοτε κυβέρνηση θα πρέπει να έχει τη «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της Βουλής. Η αρχή αυτή ήρθε ως αποτέλεσμα της δημοσίευσης του άρθρου και ανάγκασε τον βασιλιά, τον Αύγουστο του 1875, να παραδεχθεί ενώπιον του κοινοβουλίου, ότι θα σεβαστεί την αρχή και στο εξής θα διορίζει μόνο τους πρωθυπουργούς εκείνους που θα απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη της Βουλής.

Ο Ραγκαβής κατέκρινε το άρθρο του Τρικούπη γράφοντας ότι επρόκειτο για «...άρθρον άσεβες και άντισυνταγματικόν, τήν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ζοφερὰ χρώματα παριστῶν, καὶ τήν εὐθύνην αὐτῆς ἀποδίδων εἰς τὸν Βασιλέα, δι' ὃ καὶ παρεπέμφθη εἰς τὰ δικαστήρια, καὶ ἐφυλακίσθη».³¹⁴

Μετά τη συγκρότηση της κυβέρνησης, ο Βούλγαρης θα προχωρήσει και στην επαναλειτουργία των πρεσβειών. Έτσι, στις 16 Ιουλίου 1874 θα γνωστοποιηθεί στον Ραγκαβή επίσημα ο διορισμός του ως πρέσβη στο Βερολίνο. Πρόκειται για μια κρίσιμη περι-

³¹⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* τόμ. Δ', σ. 118.

οδο, κατά την οποία γίνονται προσπάθειες για λύση του Ανατολικού Ζητήματος, και ως εκ τούτου ο Ραγκαβής θα συναντηθεί με τους συναδέλφους του, ώστε να συζητήσουν θέματα στρατηγικής και χάραξης κοινής διπλωματικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, με τον Βράιλα θα συζητήσει την προοπτική και την επιδίωξη της ρωσικής εύνοιας για το Ανατολικό Ζήτημα, ώστε η Ρωσία να μην είναι αντίπαλος, αλλά, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «έκ τῆς ὀρθοδοξίας ἐλπίζουσαν ὠφελήματα».³¹⁵

Πριν την αναχώρησή του για το Βερολίνο, θα συναντηθεί με τον βασιλιά, θα του εκθέσει τις απόψεις του για το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας και τις αλλαγές που αυτός πρότεινε, καθώς και την ανάγκη αλλαγής στάσης της Ελλάδας έναντι του Ανατολικού Ζητήματος. Την ίδια σχεδόν συζήτηση θα επαναλάβει και με τον πρωθυπουργό Δ. Βούλγαρη, ο οποίος θα συμφωνήσει με τον Ραγκαβή για την ανάγκη πολιτικών μεταρρυθμίσεων, που θα αφορούν τόσο τη σύσταση Γερουσίας όσο και τη μείωση του αριθμού των βουλευτών, καθώς και διάφορους νόμους για την ελευθερία του Τύπου και τις δημόσιες συναθροίσεις. Για το Ανατολικό Ζήτημα ο Ραγκαβής είπε χαρακτηριστικά στον Βούλγαρη τα εξής: «Ανατολή ἔλευθ'ερα, ἀναγνωρίζουσα τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ἑλλάδος, στηριζομένη ἐπὶ τῆς εὐνομίας καὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως».³¹⁶

Την 1^η Αυγούστου 1874 θα ξεκινήσει το ταξίδι του για το Βερολίνο. Πρώτος σταθμός του θα είναι η Κωνσταντινούπολη. Εκεί θα συναντηθεί με τον συνάδελφό του, τον πρέσβη της Ρωσίας Ιγνάτιεφ και τον ἑλληνα πρέσβη Σίμο, με τους οποίους θα συζητήσει για ακόμα μια φορά το θέμα της δημιουργίας της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Δεύτερος σταθμός θα είναι η πρωτεύουσα της Ρουμανίας, με σκοπό να συναντήσει τον γιο του, Κλέωνα, που διατηρούσε εκεί τη θέση του Γενικού Προξένου. Από το Βουκουρέστι θα αναχωρήσει στις 24 Αυγούστου, ενώ η οικογένειά του θα ξεκινήσει κι αυτή το ταξίδι της για το Βερολίνο την 1^η Σεπτεμβρίου. Στις 30 Αυγούστου 1874, ο Ραγκαβής θα φτάσει στο Βερολίνο, όπου θα αντικαταστήσει τον Γρηγόριο Υψηλάντη που εκτελούσε χρέη πρέσβη. Ο Υψηλάντης θα του δώσει τις πρώτες συστάσεις σχετικά με τη διαμονή του στη Γερμανία, και θα τον συμβουλέψει να αποφεύγει πολιτικές συζητήσεις σε μια περίοδο που η Γερμανία βρισκόταν υπό την καθοδήγηση του Μπίσμαρκ.

Στο Βερολίνο θα παραμείνει ως πρέσβης για 13 ολόκληρα χρόνια. Η περίοδος αυτή αποτελεί ίσως την πιο σημαντική της σταδιοδρομίας του ως διπλωμάτη, αλλά είναι εξίσου σημαντική και για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η θητεία του στην πρεσβεία του Βερολίνου μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις περιόδους: α) από 4 Ιουνίου 1874 έως 2 Μαΐου 1875, β) από 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1876 έως 13 Μαΐου 1885, γ) από 20 Οκτωβρίου 1885 έως 26 Μαΐου 1887.³¹⁷

³¹⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 117.

³¹⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 121.

³¹⁷ Τα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο του Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, η ζωή και το έργο του*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995, σ. 106 (υποσ. 2: Οι ημερομηνίες υπολογίστηκαν με βάση τη δημοσίευση στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* του ΒΔ του διορισμού και την ανάκληση ή παύση).

2.7.7.1. Πρώτη περίοδος: 4 Ιουνίου 1874 – 2 Μαΐου 1875

2.7.7.1.1. Οι απόψεις του γύρω από το θέμα των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής

Ο Ραγκαβής, καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στο Βερολίνο θα ασχοληθεί με το θέμα των «αλύτρωτων περιοχών» και γενικά των χριστιανών της Ανατολής. Την άποψή του πάνω στο επίμαχο θέμα θα εκφράσει σε προσωπική συζήτηση που είχε με τον συνάδελφό του, αυστριακό κόμη, Κάρολη, «εις ὃν ἐξέφραζον τὴν γνώμην, ὅτι, καταρροεύσης τῆς Τουρκοκρατίας, ἔπρεπε νὰ διανεμηθῶμεν τὴν Ἀνατολὴν ἢ Αὐστρία καὶ ἡ Ἑλλάς, καὶ νὰ προσαρτηθῶσιν, ἐκείνη μὲν τὰς σλαυικὰς, ἡμεῖς δὲ τὰς Ἑλληνικὰς χώρας. Τοῦ σχεδίου τούτου τὸ πρῶτον ἡμῖς κατὰ μέρος ἐξετελέσθη· περὶ δὲ τοῦ δευτέρου ἡμεῖς ἐντελῶς ἡμελήσαμεν».³¹⁸

Σχετικά με το θέμα των πληθυσμών της Ανατολής ο Ραγκαβής θα γράψει απευθείας προς τον Γεώργιο Α', εκφράζοντας τις απόψεις του και τονίζοντας ότι η Ελλάδα πρέπει να πάρει θέση απέναντι στο σχετικό ζήτημα. Γράφει πως μετά την έναρξη και την επιτυχή εξέλιξη του αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία, αφυπνίστηκαν αρκετοί από τους λαούς της Ανατολής και πλέον προβάλλουν το δικαίωμά τους να ζήσουν ανεξάρτητοι. Έχουν αρχίσει την «πολιτική τους εκπαίδευση» και οι δυνάμεις τους έχουν αυξηθεί πολύ γρήγορα. Έτσι, κατά την άποψή του, η Ελλάδα θα πρέπει να προετοιμάζεται, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επικείμενες εξελίξεις. Θα πρέπει να εξασφαλίσει την υπεροχή της όσον αφορά την πολιτική οργάνωση και την πνευματική της ανάπτυξη, προκειμένου να ανοίξει δρόμους προς το μέλλον. Αυτό θα γίνει με την παρέμβαση του βασιλιά, ο οποίος θα πρέπει να ρυθμίσει με σύνεση τη διοίκηση, αλλά και με την πνευματική καλλιέργεια των χριστιανών της Ανατολής. Ταυτόχρονα, θα πρέπει η Ελλάδα να εξασφαλίσει τη συμπάθεια των Δυνάμεων και να μην μείνει απομονωμένη, να επιδιώξει να αφαιρέσει κάθε στοιχείο μίσους και να αποκαταστήσει τις καλές σχέσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Σλάβους της Τουρκίας. Η Ελλάδα το στίγμα της προς τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής, θα το δώσει, κατά την άποψη του Ραγκαβή, μέσα από την ανώτερη οργάνωση και την προσπάθεια να διατηρήσει την πειθαρχία και το υψηλό πνευματικό της επίπεδο. Θα πρέπει η κυβέρνηση να εκμεταλλευθεί την παρούσα κατάσταση και τις διεθνείς σχέσεις, παραμερίζοντας τις γνωστές φιλοδοξίες των εκάστοτε κυβερνήσεων, τις οποίες η σύνεση καταδικάζει. Πέραν αυτών, θα πρέπει η Ελλάδα να διατηρήσει το δικαίωμα της ελευθερίας των πράξεών της και να χρησιμοποιήσει την επιρροή της.³¹⁹ Ήδη από τον Μάιο του 1872, η Ελλάδα είχε υποβάλει στην Τουρκία προτάσεις συνεργασίας και μελλοντικής συμμαχίας. Η προσέγγιση αυτή ήταν αποτέλεσμα της ψυχρότητας που είχε επέλθει στις σχέσεις με τους βόρειους γείτονες, όταν Σέρβοι και

³¹⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 145.

³¹⁹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 2/14 Οκτωβρίου 1874, κείμενο 9 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ίφιγ. Μποτουροπούλου, ό.π., σσ. 81-82.

Ρουμάνοι κράτησαν επιφυλακτική στάση, τόσο απέναντι στην Κρητική Επανάσταση όσο και στο θέμα της ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Οι Έλληνες εξέλαβαν την επιφυλακτική αυτή στάση, ως εγκατάλειψη των φυσικών συμμάχων σε ώρα ανάγκης.³²⁰

Ο Ραγκαβής, απευθυνόμενος και προς τον Ι. Δεληγιάννη, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1874, του επισημαίνει την αλλαγή της στάσης της Ευρώπης υπέρ της Ελλάδας και εκφράζει την πεποίθησή του ότι οι μέρες της Τουρκίας είναι μετρημένες και ως εκ τούτου η Ελλάδα, θα πρέπει να είναι προετοιμασμένη για τα κληρονομικά της δικαιώματα. Αυτό θα το πετύχει, κατά την άποψή του, καλλιεργώντας την ειρήνη στο εσωτερικό της και φροντίζοντας για την υλική και διανοητική της ανάπτυξη. Ως προς τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής, αντί η Ελλάδα να πολεμά τους Σλάβους για την κατάκτηση της Μακεδονίας, η οποία δεν ανήκει σε κανέναν προς το παρόν, καλύτερα θα ήταν να δώσει το χέρι της, ώστε η Ευρώπη να δει ότι με την ένωση γίνονται ισχυροί. Μέσω της φυσικής υπεροχής των Ελλήνων, αλλά και μέσω της ειρήνης, η Ελλάδα θα γίνει η κεφαλή όλων· αυτή είναι η δόξα για το μέλλον της Ανατολής και αυτό το μέλλον δεν είναι πολύ μακριά.³²¹ Το ενδιαφέρον σχετικά με τη στάση που διατηρεί ο Ραγκαβής απέναντι σε διάφορα εθνικά θέματα αυτήν την περίοδο, είναι ότι εκφράζει τις ιδέες του επίσημα και ανεπίσημα, τόσο προς την κυβέρνηση και το στέμμα όσο και σε πολλούς από τους συναδέλφους του, προκειμένου να εκμαιεύσει τα στοιχεία εκείνα που θα είναι κοινώς αποδεκτά και πρόκειται να διαμορφώσουν μια κοινή στρατηγική απέναντι στα επίμαχα εθνικά θέματα. Κάθε στιγμή φαίνεται να θέλει να γνωρίζει τη στάση και τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης και του στέμματος, αλλά και τη στάση και τη θέση των Δυνάμεων που διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή και ανατολική πολιτική. Προσβλέπει σε μια Ελλάδα ελεύθερη, ανεξάρτητη και αξιόμαχη, αλλά γνωρίζει πολύ καλά ότι από την απαρχή της σύστασης του ελληνικού κράτους η πολιτική της Ελλάδας «άγεται και φέρεται», από τα συμφέροντα και τις βλέψεις των Προστάτιδων Δυνάμεων.

Σε επιστολή του προς τον Βράιλα εκφράζει καθαρά τις απόψεις του για τον ρόλο που έπαιξε και που συνεχίζει να παίζει η Ρωσία στην Ανατολή:

Νομίζω τῶ ὄντι ὅτι ἐπὶ τοῦ μακαρίτου Κυβερνήτου, δικαίως ἢ ἀδίκως ἡ Εὐρώπη συνέλαβε τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ Ἑλλάς ἦτον δορυφόρος καὶ ἀπλῶς παρέκτασις τῆς Ρωσσίας ἐν τῇ Ανατολῇ, καὶ τοῦτο μέγας μᾶς ἔβλαψε, καὶ εἰς τὸ μέγα ἐκεῖνο ἔγκλημα συμβουλαῖς ξέναις μᾶς ὤθησε, καὶ ἴσως ἐν τισὶ περιστάσεσι μᾶς ἐστέρησεν ὑλικῶν ὠφελημάτων. Ἐξηκολούθησαν δι' αἱ αὐταὶ διαθέσεις καὶ μετέπειτα, ἐν ὅσῳ ὑπῆρχε τὸ Ναπικὸν λεγόμενον Κόμμα ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἡ κατὰ τῆς Ρωσσίας ἀντιζηλία ἐν Εὐρώπῃ. Ἀλλ' ἔκτοτε πολλὰ μετεβλήθησαν. Ἡ Ρωσσία ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῆς μᾶλλον πρὸς τὴν ἕσω Ἀσίαν· ἡ Εὐρώπη δεομένη αὐτῆς ἤρchiσε νὰ τὴν κολακεύῃ μᾶλλον ἢ νὰ τὴν ἀντιπράττῃ, καὶ παρ' ἡμῖν ναπικὸν Κόμμα πλέον οὐδ' ὑπεστηρίχθη οὐδὲ μέχρις ἴχνους σχεδὸν ὑπῆρχε. Τότε δὲ εὐρέθησαν μεγάλοι

³²⁰ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 315.

³²¹ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ι. Δεληγιάννη, στις 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1874, κείμενο 30 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 142-143.

χωρίς ίχνους σχεδόν υπήρχε. Τότε δὲ εὐρέθησαν μεγάλοι πολιτικοὶ νὰ ἄρῳσι μὲγάλον κατὰ τῆς Ρωσσίας πόλεμον, ὅστις πρό τινῶν ἐτῶν ἠδύνατο νὰ μᾶς περιποιήσῃ κἄν τῶν ἄλλων τὴν (ἔστω καὶ ἐπικύνδυνον) εὐνοίαν, ὅστις ὅμως ἤδη ὑπὸ πάντων, καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἀγγλογάλλων ἐκηρύττετο ἀφροσύνη, ὑπὸ δὲ τῆς Ρωσσίας δὲν ἐδύνατο νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ἀπρόκλητος ἀγνωμοσύνη καὶ νὰ μᾶς ἀποξενίσῃ τῆς συμπαθείας τῆς δυνάμεως ταύτης κυρίως ὅτε εἴχωμεν μᾶλλον ἀνάγκην αὐτῶν, δηλαδὴ ὅτι ἡ Εὐρώπη παραδέχεται ἀγογγύστως τὴν ἀνάμειξιν αὐτῆς, καὶ κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀποφασιστικὴν αὐτῆς ψῆφον εἰς τὰ ἀνατολικά. Οἱ τοιοῦτοι πολιτικοὶ ὤθησαν λοιπὸν τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸ ἄλλον ἄκρον ἀπ' ἐκείνου εἰς ὃ εἶχον ὠθήσει οἱ Ναπαῖοι καὶ ἐξελέξατο κάκιστα τὸν καιρὸν τῆς ἐνεργείας αὐτῶν. Τὸ κατ' ἐμέ, δὲν ἠξεύρω ἂν ἀπατώμαι, ἀλλὰ φρονῶ ὅτι συνετὴ δι' ἡμᾶς πολιτικὴ ἔσται νὰ ὀπισθοχωρήσωμεν τοσοῦτον ὥστε νὰ ἐξευμενίσωμεν τὴν μεγάλην αὐτὴν δύναμιν νὰ ἐννοήσῃ ὅτι οὐδεμίαν ἐχθρικὴν διάθεσιν πρὸς αὐτὴν δὲν τρέφομεν, ὅτι μᾶλλον ἐν τῇ γενικῇ φιλίᾳ μετὰ τῶν ὀρθοδόξων (ὡς εἶπα τῷ Πρίγκηπι Γορτζακώφ) ἢ ἐπὶ τῇ ἀποκλειστικῇ προστασίᾳ τῶν Σλάβων δύναται νὰ εὕρῃ εὐρύτεραν βάσιν νομίμου ἐπιρροῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ νὰ μὴ ὀρμήσωμεν πάλιν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον νὰ τὴν ἀφοπλίσωμεν χωρὶς νὰ τὴν ἐναγκαλισθῶμεν, οὕτω φυλάττοντας πᾶσαν ἡμῶν τὴν ἐλευθερίαν διὰ τὰ μέλλοντα συμβάντα τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα μοὶ φαίνεται ὅτι ἔσονται προσεχῆ, καὶ τόσω μᾶλλον ὅσον ἡμεῖς ἐσόμεθα σωφρονέστεροι, καὶ ὁμόνοιοι οὐχὶ ρῆξιν μετὰ τῶν λοιπῶν χριστιανικῶν στοιχείων τῆς Ἀνατολῆς ἐπαγγελλομένοι.³²²

Σε μεταγενέστερες ἐκθέσεις τοῦ λίγουσ μήνες ἀργότερα, τόσο πρὸς τὸν Ι. Δεληγιάννη, Υπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν περίοδο ἐκείνη στὴν 8^η κυβέρνηση τοῦ Δ. Βούλγαρη, ὅσο καὶ πρὸς τὸν Γεώργιο Α', ἐκφράζει τὴν ἐκτίμησίν του γιὰ τὴν πολιτικὴν τῶν τριῶν Δυνάμεων (Γερμανίας, Αὐστρίας, Ρωσσίας), ποὺ ἀποτελοῦν, ὅπως γράφει, τοὺς διατητῆς τῆς ευρωπαϊκῆς πολιτικῆς ὡς πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Σύμφωνα με τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Ραγκαβῆ ἡ Τουρκία, γιὰ τοὺς Ευρωπαίους, εἶναι καταδικασμένη καὶ ἀποτελεῖ τροχοπέδη γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἐκπολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ χειραφέτηση τῶν χριστιανῶν, κατὰ τὴν ἀποψὴν του, πρέπει νὰ εἶναι ὁ σταθερὸς στόχος καὶ ὅλες οἱ προσπάθειες πρέπει νὰ γίνονται πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ χειραφέτηση ἐρμηνεύεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς ποὺ τὴν τροφοδοτοῦν. Ἐτσι, ἡ Ρωσία μπορεῖ νὰ καλλιεργῇ τὴν ἐπιρροήν της ἐν ὅλες τῆς ὀρθόδοξης χώρες, καὶ μπορεῖ μάλιστα νὰ προβάλλει καὶ ἐδαφικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ θὰ ἔχουν κι αὐτὲς τὴ σημασίαν τους. Ἡ Αὐστρία, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, μπορεῖ νὰ ονειρεύεται τὴν προσάρτηση τῶν σλαβικῶν ἐπαρχιῶν βορειοδυτικῶς τῆς Τουρκίας. Μόνον ἡ Ρωσία δὲν φαίνεται νὰ ἔχει κάποιον στόχο καὶ δὲν ἀναμένει τίποτα ἄλλο παρὰ τὸ γενικὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὴν ἰσορροπία στὴν Εὐρώπη. Αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος τῆς πολιτικῆς τῆν περίοδο ἐκείνη, καὶ ἐπι-

³²² Ἐπιστολὴ τοῦ Αλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν πρέσβη στὴν Πετρούπολη Βράιλα, στίς 26 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1874, κείμενο 31 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 144-145.

θυμία τους είναι να φτάσουν σ' αυτόν χωρίς δονήσεις και ταραχές, με την ενθάρρυνση της προόδου των χριστιανικών πληθυσμών από την Ευρώπη. Έτσι, κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα διασφαλιστεί η ειρήνη και θα γίνουν βήματα προς την πολιτική ανεξαρτησία και την απόκτηση νέων δικαιωμάτων, παρόλο που αυτά καταπατώνται από την οθωμανική κυριαρχία.

Ο νέος δρόμος τον οποίο φαίνεται να επιλέγει η ευρωπαϊκή πολιτική για την Ανατολή έχει μεγαλύτερη σημασία και δεν χαράσσεται πια όπως παλαιότερα, κάτω από τις θεωρίες του λόρδου Πάλμερστον, που υποστήριζε την Τουρκία ενάντια σε όλους. Αντίθετα, η ευρωπαϊκή πολιτική –όπως ένα κτίριο που απειλείται με ερείπωση– θέλει να αλλάξει την υφιστάμενη κατάσταση με ήπιο τρόπο. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής στον Γεώργιο Α', εφημερίδα της Βιέννης έχει δημοσιεύσει πρόσφατα άρθρο, το οποίο προβλέπει την πιθανότητα σύγκρουσης στην Ανατολή, με στόχο τη χειραφέτηση των χριστιανικών πληθυσμών. Στο εν λόγω άρθρο απαριθμούνται οι στρατιωτικές δυνάμεις που ενδεχομένως θα συμμετάσχουν σε μια ευρέως διαδεδομένη σύγκρουση και αναφέρεται ότι η προστασία που μπορεί να προσφέρει η Ελλάδα δεν είναι άξια λόγου. Έτσι, αν η Ευρώπη αποφασίσει τελικά να αντικαταστήσει οριστικά την οθωμανική κυριαρχία με ένα χριστιανικό πολίτευμα, θα πρέπει οι χριστιανοί να αποδείξουν ότι έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν και να υπερασπίσουν την ακεραιότητά τους με τις δικές τους δυνάμεις. Στο σημείο αυτό ο Ραγκαβής εφιστά την προσοχή στον βασιλιά, τονίζοντάς του ότι η Ελλάδα που δεν κατέχει σήμερα παρά έναν μετά βίας ικανοποιητικό στρατό για την υπηρεσία της εσωτερικής αστυνόμευσης, θα πρέπει μέσα από τη σωστή οργάνωση να επιχειρήσει να θέσει τις βάσεις για έναν στρατό αξιόμαχο και πειθαρχημένο.³²³

Η εσωτερική πολιτική ζωή εξακολουθούσε να έχει σοβαρά προβλήματα. Η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη αντιμετώπιζε ήδη ισχυρές πιέσεις. Ο Ραγκαβής διατηρώντας την περίοδο αυτή σταθερή αλληλογραφία (επίσημη και ανεπίσημη) με τον Γεώργιο Α', του εκφράζει για μια ακόμα φορά τις απόψεις του γύρω από το θέμα του σχηματισμού νέας κυβέρνησης. Η άποψή του στη φάση αυτή ήταν ξεκάθαρη· οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο Βούλγαρης στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης ισοδυναμούν σχεδόν με πραξικόπημα και οι ευθύνες θα βαρύνουν το στέμμα, το οποίο θα πρέπει να μείνει έξω απ' αυτές τις διαδικασίες. Τονίζει ότι αν δεν αποτραπεί τώρα η κρίση, είναι πολύ πιθανόν να εξελιχθεί και να αποβεί τελικά πολύ πιο επικίνδυνη. Τελικά, προτείνει στον βασιλιά να εμπιστευτεί το σχηματισμό κυβέρνησης σε κάποιο πρόσωπο που θα μπορέσει να συμβιβάσει και να επιβληθεί στα συμβαλλόμενα μέρη. Μια εναλλακτική λύση θα ήταν η επιλογή ενός «άχρωμου» υπουργού, ο οποίος θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές το συντομότερο δυνατόν. Καλό θα ήταν το πρόσωπο που θα επιλεγεί να μείνει εντελώς ελεύθερο να διεξαγάγει τις εκλογές, χωρίς την επέμβαση του στέμματος. Ο Ραγκαβής δεν προτείνει κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο ευθέως, ωστόσο αναφέρει τα όσα γράφονται στις εφημερίδες για τον Ράλλη και δεν φαίνεται να διαφωνεί με την εν λόγω επιλογή. Αναφέρει ότι

³²³ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 13/25 Ιανουαρίου 1875, κείμενο 10 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 83-84.

πρόκειται για έναν άνθρωπο που πειραματίζεται και ανήκει στους γνήσιους πατριώτες. Ωστόσο, επανέρχεται στο θέμα των εκλογών και τονίζει ότι μόνο αν οι εκλογές είναι καθαρές θα μπορέσει το εκλογικό αποτέλεσμα να εκφράσει τη θέληση του λαού.³²⁴

Οι επιδιώξεις του στέμματος, αλλά και της εν γένει διπλωματικής πολιτικής, την περίοδο αυτή, εξέφραζαν την ανάγκη διαμόρφωσης μιας πολιτικής προσέγγισης Ελλάδας και Τουρκίας, προκειμένου με νέους χειρισμούς και μια νέα, πιο κατευναστική πολιτική, να αρθρωθούν οι εθνικές επιδιώξεις και η αλυτρωτική πολιτική. Το αίτημα της μη σύγκρουσης είχε σχεδόν υιοθετηθεί απ' όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, και η πραγμάτωση της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, θα μπορούσε να επιτευχθεί πλέον μέσα από τη συνύπαρξη και τη συνεργασία Ελλάδας και Τουρκίας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870, μια διαφαινόμενη νέα ανατολική κρίση, δεν θα ανατρέψει άμεσα τα δεδομένα, ωστόσο θα επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις με τους βόρειους γείτονές μας, τη σχέση με τη Ρωσία και την εν γένει ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων.

Όπως ήταν φυσικό, οι συζητήσεις σχετικά με τα εθνικά θέματα, διαμορφώνονταν πλέον γύρω από το ζήτημα της Ανατολής. Ο Ραγκαβής, αποφορτισμένος από τις ιδέες που διατύπωνε μερικά χρόνια πριν σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, διατηρεί μια στάση πιο διαλλακτική, ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, τονίζοντας επανειλημμένα την αναγκαιότητα μιας σταθερής κυβέρνησης που θα μπορεί να διατηρεί αρμονικές σχέσεις με τα υπόλοιπα χριστιανικά κράτη. Η γενική πεποίθησή του, την οποία εκφράζει άμεσα στον βασιλιά, είναι ότι το ζήτημα της Ανατολής δεν θα καθυστερήσει πλέον να βρεθεί στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής πολιτικής. Ωστόσο, δεν είναι ακόμα γνωστό αν η τριπλή συμμαχία του βορρά –«...la triple alliance des puissances du Nord...», όπως την ονομάζει– επεξεργάζεται νέους συνδυασμούς και αμοιβαίες παραχωρήσεις και αποζημιώσεις, αλλά στη σκέψη της Ευρώπης, διαφαίνεται ότι η Τουρκία πλέον είναι ένα «νεκρό σώμα». Εν πάση περιπτώσει, τονίζει, η πολιτική του λόρδου Πάλμερστον σχετικά με τις εθνικότητες της Ανατολής, έχει κάνει τον κύκλο της, και έχει πειστεί σήμερα ότι η «ανάσταση του πτώματος», δηλαδή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και η εναρμόνιση της Ευρώπης στα ίδια βήματα όπως παλιότερα, είναι μια ουτοπία. Η νέα ανατολική πολιτική συνοψίζεται στην ανάγκη χειραφέτησης των χριστιανικών πληθυσμών, η οποία στη σκέψη όλων, συμπεριλαμβανομένων και των Άγγλων, φαντάζει πολύ κοντινή. Πότε θα έρθει, και ποια θα είναι η μορφή αυτής της χειραφέτησης, κανένας δεν φαίνεται να γνωρίζει και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τυχαίες περιστάσεις αλλά και από τους ίδιους τους χριστιανούς. Η ηθική και υλική ανάπτυξή τους, καθώς και η συνετή συμπεριφορά τους θα δείξουν αν είναι άξιοι του ρόλου που θέλουν να τους εμπιστευθούν. Η Ελλάδα στη φάση αυτή, θα πρέπει να είναι σε θέση να διεκδικήσει τα «πεπραμένα» της, και αυτό θα επιτευχθεί, σύμφωνα με την άποψη του Ραγκαβή, μόνο μέσα από μια σταθερή εσωτερική πολιτική και διακυβέρνηση. Σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, η Ελλάδα θα πρέπει να δείξει προς τα έξω ένα αδιάφθορο και έξυπνο πρόσωπο,

³²⁴ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 12/24 Μαρτίου 1875, κείμενο 11 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 85-87.

γιατί έτσι θα κριθούν το μέλλον και οι ελπίδες της. Τα εσωτερικά προβλήματα, κατά την άποψή του, θα αποθαρρύνουν την Ευρώπη να δει την Ελλάδα ως μια σταθερή και ισορροπημένη δύναμη στην Ανατολή. Πρέπει να χτίσει σταθερή εξωτερική πολιτική, ώστε όταν η Ευρώπη θελήσει να δώσει λύση στο Ανατολικό Ζήτημα, να υπάρχει ένα κράτος που θα πληροί τις προϋποθέσεις ζωτικότητας και δύναμης, ώστε να μπορέσει να κερδίσει και να διατηρήσει την ανεξαρτησία του. Η Ευρώπη θα ικανοποιηθεί εάν δει τα στοιχεία που πρέπει να συγκροτούν ένα αξιόπιστο κράτος, όπως η πολιτική ποιότητα και συνοχή και όχι τα σχίσματα και οι αντιπαραθέσεις, που θα την έφεραν σε αμηχανία. Επίσης, θέτει ένα σοβαρό ζήτημα για «τα εκκλησιαστικά ζιζάνια» («...la zizanie ecclésiastique...») που εδώ και αρκετά χρόνια διαιρούν τους χριστιανούς της Τουρκίας, και που πολλές φορές ενθαρρύνονται και από κάποιους Έλληνες. Εδώ τίθεται εκ νέου ένα πολιτικό ερώτημα από τον Ραγκαβή, το ερώτημα της υπεροχής της φυλής, και η διαμάχη για την πρωτοκαθεδρία. Εδώ δεν ταιριάζει η βία, το πλεονέκτημα μπορεί να δοθεί μέσω της πνευματικής υπεροχής και θα μετρήσει προς την Ευρώπη στην περίπτωση που θελήσει να δημιουργήσει ένα νέο κράτος στην Ανατολή. Στον προσδιορισμό της θέσης των πραγμάτων, αναφέρει ο Ραγκαβής, η ελληνική φυλή θα πρέπει να φροντίσει, ώστε να μην αλλοτριωθεί και να καλλιεργήσει τη συμπάθεια των άλλων.³²⁵

Σε μια προγενέστερη επιστολή του προς τον Γεώργιο, ο Ραγκαβής θα κάνει λόγο για το διορισμό του νέου πρέσβη της Πρωσίας στην Ελλάδα, Ράντοβιτς, οποίος φαινόταν να έχει καλές σχέσεις με τον Μπίσμαρκ, και η Ελλάδα θα μπορούσε να επωφεληθεί απ' αυτόν όσον αφορά το ζήτημα της Ανατολής. Η Πρωσία την περίοδο αυτή έχει τη δύναμη να επηρεάσει τόσο τη Ρωσία όσο και την Αυστρία. Φαίνεται να είναι ο διαιτητής των πεπρωμένων της Ευρώπης και θα παίξει, κατά τον Ραγκαβή, σημαντικό ρόλο στη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, το οποίο πάντα είναι αυτό που απομακρύνει τις Μεγάλες Δυνάμεις από το να βρουν μια λύση, αφού έχουν σχεδόν την αποκλειστική εξουσία να το κάνουν. Ο Ραγκαβής θεωρεί ότι ο Ράντοβιτς είναι η καλύτερη δυνατή επιλογή, και ότι η Ελλάδα μπορεί να τον «χρησιμοποιήσει» προς όφελός της.³²⁶

Την Άνοιξη του 1875 επρόκειτο να μεταβεί στο Βερολίνο ο Ρώσος αυτοκράτορας, Αλέξανδρος, στο πλαίσιο της καθιερωμένης ετήσιας επίσκεψής του. Εκεί επρόκειτο να συζητηθεί και το Ανατολικό Ζήτημα που επηρέαζε την περίοδο αυτή τις σχέσεις της Ρωσίας με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά είχε αρχίσει να προκαλεί και συζητήσεις για επικείμενο ξέσπασμα νέου πολέμου. Ο Ραγκαβής στη φάση αυτή, ζητά από τον Γεώργιο την επαγρύπνηση της Ελλάδας, εφόσον μια τέτοια πολεμική σύρραξη, θα οδηγούσε σε λύση του Ανατολικού Ζητήματος· άλλωστε η Ρωσία δεν θα δεχόταν να συμμετάσχει αν δεν λυνόταν τουλάχιστον το Ανατολικό Ζήτημα. Έτσι, όπως ήταν αναμενόμενο, θα επηρέαζε το παρόν και το μέλλον της χώρας και θα επρόκειτο για μεγάλη ευκαιρία,

³²⁵ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 2/14 Απριλίου 1875, κείμενο 13 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 90-92.

³²⁶ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 19/31 Μαρτίου 1875, κείμενο 12 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 88-89.

ώστε η Ελλάδα να φτάσει στην εκπλήρωση των πεπρωμένων που ονειρεύεται. Εδώ ο Ραγκαβής επιμένει για μια ακόμα φορά στην εσωτερική σταθερότητα και στη σωστή διαχείριση, ώστε η Ελλάδα να φαίνεται προς τα έξω ως μια δύναμη που είναι σε θέση να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε δυσκολία προκύψει. Ωστόσο, η Ελλάδα ακόμα δεν μπορούσε να αποτελέσει αξιόπιστο συνεργάτη και συνομιλητή. Ως εκ τούτου, συμβουλεύει τον Γεώργιο να ενεργήσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλιστεί μια κυβερνητική πλειοψηφία, ικανή να δρομολογήσει τις διεργασίες που είναι αναγκαίες για την επίτευξη του στόχου, που δεν είναι άλλος από τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, και τα οφέλη που μπορεί να εξασφαλίσει η Ελλάδα για τον εαυτό της. Στην πραγματικότητα ο Ραγκαβής ζητά από τον βασιλιά να γίνει διαιτητής και ρυθμιστής των διαδικασιών, ώστε να πραγματοποιηθούν άμεμπτες εκλογές και να σχηματιστεί μία κυβέρνηση που είτε θα αποτελείται και από τα δύο αντιπολιτευόμενα μέρη είτε από κανένα απ' αυτά.³²⁷

2.7.7.1.2. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή μέχρι την παύση της λειτουργίας των πρεσβειών

Καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στο Βερολίνο, ο Ραγκαβής προσπάθησε να οργανώσει την πρεσβεία και τα ελληνικά προξενεία που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του και ζήτησε από τις προξενικές αρχές να συμπράξουν προς την κατεύθυνση αυτή. Από την πλευρά της η ελληνική κυβέρνηση θα ζητήσει από τον Ραγκαβή να καταβάλει κάθε προσπάθεια για να συνάψει δάνειο με τη Γερμανία ύψους περίπου 26 εκατομμυρίων δραχμών.³²⁸

Πέραν αυτών, ασχολήθηκε και με άλλα θέματα, όπως οι ανασκαφές στην Αρχαία Ολυμπία και στην Τανάγρα της Βοιωτίας –κατάφερε να εγκριθεί η πρόταση που είχε κάνει η Γερμανία, ύστερα από εισήγηση του γερμανού αρχαιολόγου Κουρτίου, για αρχαιολογικές ανασκαφές στην εν λόγω περιοχή. Η πρόταση αυτή επικυρώθηκε από την ελληνική Βουλή στις 6 Νοεμβρίου 1875.³²⁹ Ο Κούρτιος θα τον παρουσιάσει στην Αρχαιολογική Εταιρεία της Γερμανίας, όπου και θα τον εγγράψει ως μέλος της. Επίσης, θα τον ξεναγήσει στο μουσείο όπου εκτίθεντο αρχαία ευρήματα από την Τανάγρα (ένα άγαλμα που αναπαριστά την Περσεφόνη, άλλο την αρπαγή της Ελένης κ.ά.), τα οποία είχαν πουληθεί από έλληνα αρχαιοκάπηλο. Οι ανασκαφές αυτές και η τοπογραφία της Αθή-

³²⁷ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 10 Μαΐου 1875, κείμενο 14 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 93-96.

³²⁸ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/32/1874-1880/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Επιστολή του Υπουργού Οικονομικών Β. Νικολόπουλου προς τον Αλ. Ραγκαβή στις 29/10 Ιανουαρίου 1875.

³²⁹ Βλ. Ευθ. Σουλογιάννης, *Αλ. Ρίζος Ραγκαβής...*, *ό.π.*, σ. 109, υποσ. 18, ΑΥΕ/ΚΥ/1875/80/1. Ζαΐμης (πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων) προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, Αθήνα 7 Νοεμβρίου 1875. Λόγο για το θέμα των ανασκαφών στην Αρχαία Ολυμπία κάνει και σε επιστολή του προς τον βασιλιά Γεώργιο Α'. Βλ. επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 2/14 Οκτωβρίου 1874, κείμενο 9 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 81-82.

νας γίνεται αντικείμενο πλέον ενεργών ερευνών στη Γερμανία, ενώ κάνει ιδιαίτερο λόγο για τις ανασκαφές του Σλήμαν και τους αρχαιολογικούς θησαυρούς της Τροίας, που η Ελλάδα πλέον δεν τολμά να απαιτήσει.

Ο Ραγκαβής ασχολείται διεξοδικά και με την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας, για την οποία πιστεύει ότι παρόλο που έχει τροποποιηθεί η γραμματική της, δεν απέχει πολύ από τη διαλεκτική μορφή της αρχαίας ελληνικής, ενώ τονίζει ότι θα φτωχύνει αν δεν καλλιεργηθεί κατά τη διάρκεια των αιώνων με τη σύγχρονη λογοτεχνία. Η προσπάθεια της Ελλάδας θα πρέπει, κατά την άποψή του, να επικεντρωθεί και στην αναγέννηση των γραμμάτων· έτσι θα ανακτήσει και πάλι την αξία που είχε στο παρελθόν, και θα αποτελέσει την κεφαλή του πολιτισμού των χριστιανικών λαών της Ανατολής.³³⁰

Παράλληλα, δεν ξεχνά και τον αγώνα που είχε καταβάλει αρκετό καιρό πριν για τη σύσταση Εθνικού Θεάτρου, θεωρώντας το ως πρωτεύον μέλημα για την πρόοδο του έθνους:

Τὸ θέατρον, τὸ ἔθνικὸν δηλαδὴ θέατρον, θεωρῶ ὡς ἓν τῶν ἰσχυροτέρων μέσων ἔθνικῆς προόδου, δόξης, καὶ ἀκόμη ἔθνικου προσηλυτισμοῦ. Τὸ θέατρον ἐνεργεῖ ἐπὶ τῶν ἡθῶν, εἶναι τὸ σχολεῖον τῶν ἠϋξημένων, εἶναι ὁ ἄμβων καὶ ἡ ἔστιά τοῦ ἐξευγενισμοῦ. [...] ἂν κατορθώσωμεν νὰ ἔχομεν δραματολόγιον (ὅποῖον καὶ ἤδη δὲν λείπει, καὶ θὰ γίνῃ πληρέστερον, ἂν ἔχωμεν σκηνήν), καὶ νὰ μορφώμεν καλοὺς ἡθοποιούς, αὐτοὶ θέλουσι περιτρέχει ὅλα τὰ μέρη ὅπου ὑπάρχει Ἑλληνισμός, ὅπου ὁ Ἑλληνισμός πολεμεῖται, καὶ θέλουσιν εἶσθαι τὰ ἀσυγκρίτως δραστηριώτατα ὄργανα ἑλληνικοῦ προσηλυτισμοῦ....³³¹

Στην πραγματικότητα, ο Ραγκαβής εδώ θέτει τη δημιουργία και τη λειτουργία του Εθνικού Θεάτρου, στην υπηρεσία της γενικότερης «αλυτρωτικής» πολιτικής του κράτους και στην «ανάγκη» κυριαρχίας του ελληνικού πολιτισμού στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής. Ωστόσο, οι προσπάθειές του προς αυτήν την κατεύθυνση δεν βρήκαν άμεση ανταπόκριση.

2.7.7.1.3. Η παύση της λειτουργίας των πρεσβειών, οι αντιδράσεις και η δραστηριότητα του Ραγκαβή μέχρι τον επαναδιορισμό του

Ο Χαρίλαος Τρικούπης θα αναλάβει για πρώτη φορά πρωθυπουργός τον Απρίλιο του 1875, ενώ αναλαμβάνει και τα Υπουργεία Εσωτερικών και Εξωτερικών. Φαίνεται πλέον ότι ο βασιλιάς είχε αρχίσει να υιοθετεί μια μη παρεμβατική πολιτική, ενώ συμμεριζόταν τις θέσεις του Τρικούπη σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος και τη

³³⁰ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 12 Απριλίου 1875, κείμενο 33 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 150-151.

³³¹ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Γ. Βασιλείου, στις 24 Δεκεμβρίου 1874/5 Ιανουαρίου 1875, κείμενο 32 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 146-149.

διενέργεια γνήσιων εκλογών. Η κυβέρνηση Τρικούπη θα προκηρύξει εκλογές για τον Ιούλιο και ο βασιλιάς στην πρώτη κυβερνητική συνεδρίαση τον Αύγουστο, θα υποστηρίξει δημόσια ότι σέβεται την Αρχή της Δεδηλωμένης και αναγνωρίζει το πνεύμα και το γράμμα του Συντάγματος. Στην πραγματικότητα, η κυβέρνηση Τρικούπη προχωρούσε στην αναθεώρηση των άρθρων 31 και 37, περί του δικαιώματος του βασιλιά να διορίζει και να παύει τους υπουργούς και του δικαιώματος της διάλυσης του Βουλής. Ουσιαστικά, ο Τρικούπης προσπάθησε, και ως ένα σημείο πέτυχε, να καθιερώσει ένα εξελιγμένο κοινοβουλευτικό σύστημα στην Ελλάδα, ένα ιδανικό σύστημα σε σχέση ακόμα και με αυτά της Ευρώπης, όπως σημείωνε ο Σβώλος για τη συγκεκριμένη περίοδο.³³² Η Βουλή του 1875, παρ' όλες τις ευοίωνες προβλέψεις, θα χαρακτηριστεί και πάλι από νέα κυβερνητική αλλαγή· στα τέλη Σεπτεμβρίου ο Τρικούπης παραιτείται, χωρίς όμως να επηρεάσει άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις. Νέος πρωθυπουργός ορκίζεται ο Α. Κουμουνδούρος. Η 5^η κυβέρνηση Κουμουνδούρου θα διαρκέσει λίγο περισσότερο από έναν χρόνο. Στις εκλογές που θα προκηρυχθούν για τον Οκτώβριο του 1875, ο Ραγκαβής θα υποστηρίξει την υποψηφιότητα του Αλ. Κουμουνδούρου και με επιστολή του προς αυτόν, θα εκφράσει τη συμπάθειά του, τονίζοντάς του την ανάγκη να διατηρήσει φιλοβασιλική στάση και να επιδιώξει τη διατήρηση της ησυχίας στην Ανατολή, όπως επιθυμούσαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις. Οι Βερέμης και Κολιόπουλος σχολιάζουν χαρακτηριστικά για την περίοδο αυτή της πρωθυπουργίας του Κουμουνδούρου ότι, πλέον, ευνοούσε μια σώφρονα και συντηρητική πολιτική, κρίνοντας πως η Ελλάδα δεν έπρεπε να προκαλέσει ή να θεωρηθεί πως υποκίνησε ταραχές στην ευρωπαϊκή Τουρκία, θεωρώντας ότι η συνετή πολιτική θα εξασφάλιζε στη χώρα την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων.³³³

Μία από τις πρώτες ενέργειες του Τρικούπη, όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία ήταν η κατάργηση των πρεσβειών (Μάιος 1875) για λόγους οικονομίας, και η ανάθεση της αντιπροσωπείας της χώρας στους γραμματείς· έτσι ο Ραγκαβής απαλλάσσεται από τα καθήκοντά του.³³⁴ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δύο άντρες είχαν έρθει σε ρήξη, όταν κοινοποιήθηκε η αντικατάσταση του Ραγκαβή από τον Τρικούπη στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης. Η διαμάχη μεταξύ τους θα συνεχιστεί για αρκετούς μήνες μετά την παύση της λειτουργίας των πρεσβειών, με αλληπάλληλες επιστολές σε διάφορες εφημερίδες:

Κατ' οίκον εὔρον Ἑλληνικὰς ἐφημερίδας, ἐν αἷς ἐλέγετο ὅτι, πορευθεὶς ἐγὼ παρὰ τῶ Πρωσικῶ Ὑπουργείῳ, ἠρώτων νὰ μάθω παρ' αὐτοῦ, ἂν ὁ Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος ἦν ἔτι ἐπὶ τοῦ θρόνου του. Ἐγραψα δ' εἰς τὴν Ἡμέραν ἀναιρῶν τὴν κακόβουλον καὶ γελοῖαν ταύτην ἐπίνοιαν, ὡς καὶ ἕτερον

³³² Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σ. 295.

³³³ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 268

³³⁴ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/32/1874-1880/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών. Κοινοποίηση του Υπουργείου Εξωτερικών στις 10/22 Μαΐου 1875, όπου αναφέρει ότι σύμφωνα με το Β.Δ. αναστέλλεται η λειτουργία της πρεσβείας λόγω κατάργησης της σχετικής πίστωσης στον κρατικό προϋπολογισμό.

ἄρθρον ἀναιροῦν τὰ τοῦ Τρικούπη, διίσχυριζομένου, ὅτι οἱ πρέσβεις παρενόμησαν δεχθέντες τοὺς διορισμοὺς αὐτῶν, ὅταν ἡ πλειονοψηφία τῆς Βουλῆς ἦν παράνομος, ἀπαιτοῦντος ἐπομένως νὰ παρεμβαίνωσιν οἱ Πρέσβεις, δικάζοντες μεταξὺ Κυβερνήσεως καὶ Βουλῆς. Ἄλλαι δ' ἐφημερίδες (Στοά, Καιροί) μὲ ἤλεγχον, ὅτι δὲν διέψευσα, ὅσα ἐδημοσίευσον περὶ Ἑλλάδος αἱ Γερμανικαὶ ἐφημερίδες, λησμονοῦσαι ὅτι ἡμῖν ἤδη ιδιώτης, καὶ ἀγνοοῦσαι ὅτι ὅμως διέψευσα ὅτι ἦν διαψεύσιμον. Οἱ Καιροὶ δέ, ἐφημερὶς τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ἔγραφεν ὅτι οἱ Πρέσβεις ἐστάλησαν ὑπὸ τῆς Αὐλῆς, νὰ ραδιοῦργῶσι κατὰ τοῦ ἔθνους! Ὅτι ἐν Γαλλίᾳ ἐξέδιδον ἐγὼ ἀνώνυμα ἄρθρα κατὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐν Γερμανίᾳ διέφθειρα τὸν τύπον κατ' αὐτῆς, δι' ὃ πρέπει σκληρῶς νὰ τιμωρηθῶσι καὶ οὐδέποτε πλέον νὰ διορισθῶσιν οἱ προδότες. Εἰς ταύτας πάσας τὰς ἐρεσχελίας ἀπήντησα, πέμψας τῷ Ἀριστείδῃ ἄρθρα.³³⁵

Μέσα ἀπ' τὴν εκατέρωθεν ἀρθρογραφία γίνονται ἐμφανεῖς οἱ τεταμέναι σχέσεις μεταξὺ Τρικούπη καὶ Ραγκαβῆ. Μία ἀμεση ἐξήγηση που μπορεῖ νὰ δοθῆι ἦταν τὸ γεγονός των ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων ἀπόψεων καὶ ἰδεολογικῶν προσεγγίσεών τους γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ κράτους καὶ τὸν τρόπο διακυβέρνησης. Ὡστόσο, φαίνεται ὅτι συνέκλιναν καὶ οἱ δύο –ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι τὴν περίοδο ἐκείνη– στὴν ἀποψη ὅτι θὰ πρέπει ἡ Ἑλλάδα νὰ διατηρῆ φιλικὲς σχέσεις μετὰ τὴν Τουρκία. Οἱ ἐνέργειες τοῦ Ραγκαβῆ ἦταν ἀμεσες· ζήτησε ἀπὸ τὴ Γενικὴ Βορειογερμανικὴ Ἐφημερίδα (*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*), καὶ ἐξασφάλισε τὴν ὑπόσχεση δημοσίευσης ἀρθροῦ, τὸ ὁποῖο θὰ διέψευδε ὅσα εἶχαν γραφτεῖ κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Τρικούπη σὲ ἄλλες ἐφημερίδες. Σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν βασιλιά τὸνίζει ἰδιαίτερα τὸ γεγονός τῆς ἀνάκλησής του καὶ τὸ συνδέει ἀμεσα μετὰ τὴν προγενέστερη κατάστασι που εἶχε δημιουργηθεῖ μετὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Τρικούπη στὴν πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται πεπεισμένος πως ὁ Τρικούπη τὸν θεωρεῖ «ραδιοῦργο», μετὰ τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι στο παρελθόν προσπάθησε νὰ ἀποτρέψει τὸν διορισμὸ τοῦ Τρικούπη στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἀποδίδει τὴν τελευταία αὐτῆ ἀνάκλησι τῆς πρεσβείας τοῦ Βερολίνου στὴ μνησικακία τοῦ Τρικούπη γιὰ τὸ παραπάνω γεγονός.³³⁶ Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Ραγκαβῆ δὲν ἔχει πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Τρικούπη νὰ προχωρήσῃ στὴν ἀνάκλησι τῆς λειτουργίας των πρεσβειῶν. Προφανῶς, οἱ λόγοι τῆς παύσεως δὲν ἐντοπίζονται τόσο στὶς προσωπικὲς ἀντιπαραθέσεις, ὅσο στὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα καὶ στὶς πολιτικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς.

Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς διαμάχης εἶναι ὅτι τελικὰ, μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Τρικούπη στὴν προεδρία τῆς κυβερνήσεως, ὁ Ραγκαβῆς θὰ τὸν υποστηρίξῃ ἐμμεσα στὸν βασιλιά. Σὲ ἐπιστολὴν τοῦ τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀναφέρει πως ἡ ἐσωτερικὴ κρίσι φαίνεται νὰ ἔχει περάσει. Ἡ συγκρότησι τῆς νέας κυβερνήσεως θὰ πετύχῃ τοὺς στόχους τῆς

³³⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σσ. 157-158.

³³⁶ Ἐπιστολὴ Αλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν βασιλιά Γεώργιο Α', στίς 7/19 Μαΐου 1875, κείμενο 16 στὸ Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτοροπούλου, ὁ.π., σσ. 100-101.

εφόσον μπορέσει να εξασφαλίσει: α) τα δεδομένα που θα οδηγήσουν τη χώρα σε ελεύθερες εκλογές –κάτι που είναι πολύ ουσιαστικό, αφού θα έχει σαν αποτέλεσμα η κυβέρνηση να ακολουθήσει εφεξής το δρόμο της, χωρίς να αναλάβει καμία ευθύνη το στέμμα· β) το σεβασμό του λαού απέναντι στον θρόνο, χωρίς να χάσει τη δημοτικότητα του. Ο Ραγκαβής πιστεύει ότι ο Τρικούπης, εφόσον υποσχέθηκε ελεύθερες εκλογές, θα κρατήσει την υπόσχεσή του και ότι είναι αρκετά ευφυής, ώστε να το πετύχει. Ο σεβασμός στον βασιλιά και η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών αποτελούν για τον Ραγκαβή το δίπολο που θα κερδίσει τη συμπάθεια των ανθρώπων που σκέφτονται σωστά, και ιδιαίτερα του λαού, διότι η νέα κυβέρνηση, θα απομακρύνει όλες τις δυσκολίες, θα κατευνάσει τα πνεύματα και θα φέρει την ειρήνη στην Ελλάδα. Ωστόσο, επανέρχεται στο ζήτημα της ανάκλησης των πρεσβειών· τονίζει προς τον βασιλιά πόσο σημαντική είναι η παρουσία της Ελλάδας στο εξωτερικό και επισημαίνει ότι χωρίς την εν λόγω αντιπροσώπηση η Ελλάδα παραιτείται από τις διεκδικήσεις και όλες τις φιλοδοξίες που η αναδιοργάνωση της Ανατολής θα μπορούσε να ικανοποιήσει.³³⁷

Ο Ραγκαβής από την ημέρα της παύσης του από τη θέση του πρέσβη και μέχρι τον επαναδιορισμό του, τον Μάιο του 1876, θα παραμείνει στη Γερμανία, ενώ δεν θα διακόψει την αλληλογραφία, τόσο με τον βασιλιά όσο και με τον Αλ. Κουμουνδούρο. Θεωρεί ότι το ζήτημα της διατήρησης φιλικής στάσης απέναντι σε όλες τις Δυνάμεις είναι το πιο σοβαρό την περίοδο αυτή, ενώ εκφράζεται πολύ έντονα για τη στάση που θα πρέπει να διατηρεί η Ελλάδα, ώστε να στρέψει την προσοχή των τριών Δυνάμεων προς το μέρος της. Πιστεύει ότι οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις έχουν σκοπό να προβούν σε οριστική λύση του Ανατολικού Ζητήματος. Εξάλλου, οι συναντήσεις των τριών αυτοκρατόρων και η επανάσταση στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη δεν είναι ξένες προς αυτόν το σκοπό. Θεωρούσε ότι η Ελλάδα θα πρέπει να είναι έτοιμη να επωφεληθεί από τις περιστάσεις και ο πατριωτισμός του καθενός θα πρέπει να έχει στόχο, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να διατηρήσει την ειρήνη και να ενισχύσει το θρόνο· να κάνει ό,τι είναι δυνατόν για την υλική πρόοδο, την ενίσχυση των οικονομικών, τη μεταρρύθμιση του στρατού και προπάντων την εξασφάλιση της φιλίας των τριών Μεγάλων Δυνάμεων που αποτελούν τους ρυθμιστές των πεπρωμένων των λαών. Με αυτόν τον τρόπο, η Ελλάδα θα μπορούσε σύντομα να αποκομίσει μεγάλα οφέλη και να φτάσει στην πραγμάτωση ενός μεγάλου μέρους των στόχων της.³³⁸

Την περίοδο που θα μεσολαβήσει από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο του 1875, με τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό την προεδρία του Αλ. Κουμουνδούρου, ο Ραγκαβής θα διατηρήσει μια αρκετά συχνή, ανεπίσημη, αλληλογραφία μαζί του, τόσο για ζητήματα εσωτερικής πολιτικής όσο και σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, τη στάση της Ελλάδας

³³⁷ Επιστολή Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 6/18 Μαΐου 1875, κείμενο 15 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 97-99.

³³⁸ Επιστολή στα γαλλικά (αναγράφεται ότι δεν εστάλη) του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α' στις 28 Ιουλίου/Αυγούστου 1875, κείμενο 34 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 97-99.

στα θέματα της Βόρειας Βαλκανικής, και τις επικείμενες επαναστατικές διεργασίες στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Ο Ραγκαβής συνδέει άμεσα το ζήτημα των εξεγέρσεων της Βόρειας Βαλκανικής με το Ανατολικό Ζήτημα, χωρίς όμως να πιστεύει ότι οι Δυνάμεις σκοπεύουν να το λύσουν άμεσα. Ωστόσο, έχουν στα χέρια τους την τύχη της Ευρώπης:

Τὰ τῆς Ἑρζεγοβίνης, καὶ ὑποκίνησις ἂν δὲν εἶναι, δύνανται ὅμως νὰ λάβωσι διαστάσεις αἰτίνας νὰ μᾶς φέρωσι λίαν πλησίον τῆς καταστροφῆς, καὶ ὀπωσδήποτε, τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο δὲν θὰ παρέλθῃ ἄνευ ἀποτελεσμάτων ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς ἡμᾶς ἐπιβάλλεται ἤδη ὑπέροποτε τὸ καθῆκον νὰ ἀγρυπνῶμεν. Φρονῶ δ' ἐν βαθείᾳ πεπειθήσει ὅτι μᾶς συμφέρει, ἐξωτερικῶς μὲν [...] νὰ ἐνστερνισθῶμεν πολιτικὴν ἥτις συμπαθῆς μένουσα ὅσον ἐνδέχεται καὶ πρὸς τὰς ἄλλας δυνάμεις, νὰ ἄρῃ ὅμως ἐντελῶς καὶ ταχέως τὴν ψυχρότητα καὶ τὰς παρεξηγήσεις τὰς ἀφρόνως παρεμβληθείσας μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν δυνάμεων ἐκείνων αἰτίνας σήμερον εἰσὶν αἱ μοῖραι αἱ κλώθουσαι τὸ νῆμα τῶν ἐθνῶν ἐπὶ Πανσλαβικαῖς ἐνεργείαις τῆς, τὸ μόνον ὃ μᾶς μένει εἶναι νὰ τὴν ἀφοπλίσωμεν. Νὰ τὴν πολεμήσωμεν, εἶν' ἔργον παραφροσύνης, καὶ μάλιστα σήμερον, ἐπὶ τοῦ μεγάλου συνασπισμοῦ.³³⁹

Ἡ ἀποψη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Βοσνία-Ερζεγοβίνη συνοψίζεται στὴν ἐξῆς φράση: «δὲν πρέπει νὰ θέσωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν ὑπὲρ τῶν Σλαύων [...] οὐδὲ ν' ἀπιστῶμεν τῆς ἡρέμου καὶ ἐπιφυλακτικῆς ἡμῶν θέσεως». Στὴν πραγματικότητα δὲν ἐπιθυμεί νὰ διαταραχθοῦν οἱ σχέσεις ποὺ παραδοσιακὰ υπάρχουν λόγω χριστιανικῶν καταβολῶν. Αὐτό ποὺ μπορεῖ καὶ δύναται νὰ κάνει ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ, κατὰ τὴν ἀποψὴ τοῦ, εἶναι νὰ ἐπανορθώσει τὴν εἰκόνα τῆς ἀπέναντι σε αὐτοὺς ποὺ ἔχουν στα χέρια τοὺς τόσο τὴν τύχη τῆς Ευρώπης ὅσο καὶ τὴν τύχη τοῦ Ανατολικοῦ Ζητήματος. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς θὰ ἐπιτευχθεῖ κυρίως με τρεῖς τρόπους: α) με τὴν ἐδραίωση τοῦ θρόνου, ὥστε νὰ παραχθοῦν οἱ ἐγγυήσεις σταθερότητας καὶ ασφάλειας ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ νὰ καταστήσουν τὴν Ελλάδα τὸ ἐδαφος, ὅπου μελλοντικὰ θὰ θεμελιωθοῦν οἱ βάσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς Ανατολῆς. Καλεῖ λοιπὸν τὸν Αλ. Κουμουνδούρο, σε ὅποια πολιτικὴ θέση κι ἀν βρίσκεται, εἴτε ὡς πρωθυπουργός, εἴτε ὡς υπουργός, εἴτε ὡς ἀντιπολιτευόμενος, νὰ στηρίξει τὸ θρόνο· β) με τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς σταθερῆς κυβέρνησης γιὰ ἀρκετὸ χρόνο, χωρὶς προστριβές ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ προκαλέσουν ἀποσταθεροποίηση, καὶ με τὴ συμφιλίωση τῶν ἀντιπολιτευόμενων πλευρῶν· γ) με ἔργα ποὺ θὰ ἀποδεικνύουν τὴν πρόοδο τῆς Ελλάδας πρὸς τὴν Ευρώπη.³⁴⁰

Σε συνέχεια αὐτῶν, σε νέα ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Κουμουνδούρο, ὁ Ραγκαβῆς τονίζει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἰδρυση τῆς Ακαδημίας, σε καιροὺς κατεπείγουσας «ἠθικῆς ἐντύπωσης», καὶ μάλιστα μετὰ τὴ γενναία προσφορὰ τοῦ Σίνα γιὰ

³³⁹ Ἐπιστολὴ Αλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Αλ. Κουμουνδούρο, στίς 13/25 Αὐγούστου 1875, κείμενο 36 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 155.

³⁴⁰ Ἐπιστολὴ Αλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Αλ. Κουμουνδούρο, στίς 13/25 Αὐγούστου 1875, κείμενο 36 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 155-159.

την κατασκευή της. Ωστόσο, κατά τον Ραγκαβή, λόγω της κρισιμότητας της περιόδου, το «απελπιστικό» είναι να παραμένει η Ελλάδα χωρίς «σπουδαία» κυβέρνηση, και επισημαίνει στον Κουμουνδούρο ότι πρέπει να σκεφτεί καλά τις σχέσεις της Ελλάδας με τα όσα συμβαίνουν στην Ανατολή:

...αί 3 σύμμαχοι δυνάμεις θέλουσιν ειλικρινῶς νὰ εἰρηνεύσωσι τὴν Τουρκίαν, ἵν' ἀποφύγῃσι σήμερον μεγαλυτέρας περιπλοκάς· ὅτι ἂν τοῦτο δὲν κατορθώσωσι, ρητῶς μὲν δὲν ἀπεφάσισαν περὶ τοῦ πρακτέου, ἀλλ' ὅτι ἐν γένει τὸ πρακτέον ἔσται πᾶν ἄλλο ἢ νὰ ὑποστηρίζωσι πράγματι τοὺς Τούρκους κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων των, καὶ τὸ ὀλιγώτερον ὅτι θὰ πράξωσι κατὰ τῆς Τουρκίας ἔσται εἰ τὴν ἀφήσωσιν εἰς τὴν τύχην της. Ἄν δ' ἡ τύχη της φανῇ ἀμετάτρεπτος καὶ ἀνεπανόρθωτος, τότε νὰ σκεφθῶσι περὶ ὀριστικοῦ αὐτῆς κανονισμοῦ ἐπὶ νέας βάσεως, χρηματικῆς.³⁴¹

Σκοπός της Ευρώπης είναι να λυθεί άπαξ διά παντός το «ανατολικό δράμα», και η γνώμη του Ραγκαβή είναι ότι η Ελλάδα θα πρέπει να έχει μια κοινή στάση με το ισχυρό στοιχείο των Σλάβων, θα πρέπει να σκεφτεί το εθνικό της συμφέρον και να μην σταθεί εχθρικά εναντίον τους. Το καλοκαίρι του 1875 οι Σλάβοι της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ξεσηκώθηκαν εναντίον των Τούρκων, γεγονός που θα δραστηριοποιήσει αλλά και θα επανατοποθετήσει την Ελλάδα απέναντι στην Τουρκία. Η Σερβία, οικοδομώντας τη δική της Μεγάλη Ιδέα, έβλεπε τον εαυτό της να διαδραματίζει ενωτικό ρόλο έναντι των Σλάβων της Βαλκανικής, αυτών που ζούσαν στα εδάφη της Τουρκίας και της Αυστροουγγαρίας. Όπως ήταν φυσικό, η κίνηση αυτή της Σερβίας προκάλεσε την προσοχή της Ρωσίας, λόγω του αμείωτου ενδιαφέροντός της για την περιοχή της Βαλκανικής και των γύρω περιοχών. Στην πραγματικότητα, το Ανατολικό Ζήτημα από το 1875 και έως το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, εισέρχεται σε μια νέα περίοδο κρίσης και επιτάχυνε όπως ήταν φυσικό τις εξελίξεις στη Βαλκανική Χερσόνησο. Η εξέγερση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και η βουλγαρική εξέγερση την άνοιξη του 1876, πυροδότησαν τις φιλοπόλεμες βλέψεις της Σερβίας και της Ρωσίας· και οι δύο θα κηρύξουν πόλεμο κατά της Τουρκίας. Τον Ιούνιο του 1876 θα κηρύξει πόλεμο η Σερβία, με ατυχή έκβαση για την ίδια, ενώ η Ρωσία θα κηρύξει τον Απρίλιο του 1877 πόλεμο, ο οποίος έληξε με την αρνητική για την Οθωμανική Αυτοκρατορία συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, τον Μάρτιο του 1878, που προέβλεπε μεταξύ άλλων, την ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας και τη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας, η οποία θα περιελάμβανε όλη την περιοχή της Μακεδονίας, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, την Πιερία και τη Χαλκιδική.

Ωστόσο, η επέκταση της Βουλγαρίας και η επιρροή που θα ασκούσε η Ρωσία στα νέα αυτά σλαβικά κράτη, προβλημάτισε τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις και περισσότερο την Αυστροουγγαρία και την Αγγλία, που έκριναν ότι μια τέτοια επέκταση θα μπορούσε να βλάψει τα συμφέροντά τους στην Ανατολή και τις κτήσεις τους στην Ινδία. Στην

³⁴¹ Επιστολή Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Αλ. Κουμουνδούρο, στις 18/30 Αυγούστου 1875, κείμενο 37 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 161.

πραγματικότητα, είδαν τη Ρωσία να παίζει έναν από τους πιο καθοριστικούς ρόλους στο ζήτημα της «λύσης» του Ανατολικού Ζητήματος. Έτσι, προς αποφυγή μιας τέτοιας «αρνητικής» για τα ευρωπαϊκά συμφέροντα λύσης, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων θα συγκαλέσουν συνέδριο τον Ιούνιο του 1878, προκειμένου να τεθούν νέοι όροι στη διανομή εδαφών, αλλά και για να αποτραπούν οι επιρροές που επρόκειτο να διαμορφωθούν με την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου.

Σκοπός των Μεγάλων Δυνάμεων την περίοδο του καλοκαιριού του 1875, φαίνεται να ήταν η αποφυγή ενός γενικευμένου πολέμου, μετά την επανάσταση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Προς αυτόν τον σκοπό παρενέβησαν, προκειμένου να δώσουν μια φιλική λύση. Αν αυτή η παρέμβαση έπεφτε στο κενό, η επανάσταση, κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα αφηνόταν στην τύχη της και η Τουρκία θα προσπαθούσε από μόνη της να ελαττώσει τις αιματηρές απώλειές της, διότι διαφορετικά –σε περίπτωση ήττας της– θα πρέπει να βγει εκτός της ευρωπαϊκής οικογένειας. Απ' αυτές τις επαναστατικές διαδικασίες στην περιοχή της Βόρειας Βαλκανικής, επρόκειτο να επωφεληθούν άμεσα τόσο η Αυστρία όσο και η Ρωσία, η οποία δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη, χωρίς να απολαύσει τα πλεονεκτήματα που μπορούσε να της προσφέρει μια ομόθρησκη αλλά και σλαβόφωνη ανεξάρτητη Βαλκανική. Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία ανεξάρτητων κρατών στη Βαλκανική, μετά απ' αυτές τις επαναστατικές διεργασίες, θα άφηνε απ' έξω περιοχές όπως η κάτω Σλαβονία, η Μακεδονία και η Θράκη, που κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα έπρεπε –όπως είναι φυσικό– να συγχωνευθούν με το ελληνικό στοιχείο. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει η Ελλάδα να διατηρεί φιλικές σχέσεις με τους Σλάβους. Γράφει χαρακτηριστικά προς τον Κουμουνδούρο:

‘Ότε ο Πρίγκιψ Γορτζακάφ διήλθε διά Βερολίνου, τῷ εἶπα ὅτι κατ’ ἐμὲ ἡ Ρωσία δὲν ἔπρεπε νὰ προστατεύῃ ἐν Ἀνατολῇ τὸν Πανσλαυισμόν, ἀλλὰ τὴν Πανορθοδοξίαν, καὶ ἠξέυρω ὅτι ὁ λόγος οὗτος τῷ ἔκαμεν ἐντύπωσιν, διότι τὸν ἐπανελάβεν ἔπειτα εἰς τὸν πρέσβυν του. Εἰμὶ δὲ βέβαιος ὅτι ἂν δὲν εἶχομεν γελοῖως κηρύξει ἀπὸ τινος τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσσίας, αὐτὴ θὰ ἦτον ἡ τάσις αὐτῆς, πρὸς μέγιστον ὄφελος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἴσως ἡ Ρωσία θὰ ἦν ἡ πρώτη ὑποστηρίζουσα ἐν περιπτώσει καταστροφῆς τῶν Τούρκων ἐν Εὐρώπῃ, σύστασιν κράτους συγκειμένου ἐξ Ἑλλήνων καὶ μεσημβρινῶν Σλαύων ἐπὶ τῇ πεποιθήσει ὅτι ἔνεκα τῆς ὁμοδοξίας θὰ ἐξασκῆ ἐπιρροὴν ἐπ’ αὐτοῦ. Ἐσύμφερεν εἰς ἡμᾶς νὰ καταστρέψωμεν ἐκ προοιμίων τὴν ἐλπίδα τῆς ταύτης, καὶ νὰ τὴν καταστήσωμεν μᾶλλον πρὸς ἡμᾶς ἐχθρικὴν; Τοιοῦτο ἔν κράτος, ἐν δεσμῷ ὡς τὸν Γερμανικὸν διατελοῦν μετὰ τῶν ἄλλων Χριστιανικῶν, τῆς Ρωμονίας καὶ τῆς Σλαβονίας, θὰ ἐφαίνετο καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ εἰς τὰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις πρακτικὴ λύσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Ἡ στιγμή αὐτὴ ἠξέυρω ὅτι δὲν ἐπέστη ἀκόμη, ἀλλ’ ἴσως οὐδ’ ἄργεῖ νὰ ἐπέλθῃ, καὶ εὐτυχῶς ὅτι δὲν ἐπέστη, διὰ νὰ μᾶς δώσῃ καιρὸν νὰ διορθώσωμεν τὰ ἡμαρτημένα, νὰ συνδιαλλαγῶμεν μετὰ τῶν Σλαύων (μόνον εἰς τοὺς Τούρκους συμφέρει ἡ ἔρις ἡμῶν αὐτῇ), καὶ νὰ περιποιηθῶμεν αὐθις τὴν εὐνοίαν τῆς Ρωσσίας,

χωρίς όμως, από άκρου εις άκρον χωροῦντες, νὰ ριφθῶμεν εις τὰς ἀγκάλας αὐτῆς εις βαθμὸν ὥστε ν' ἀποξενωθῶμεν τὴν συμπάθειαν τῶν λοιπῶν.³⁴²

Ο Ραγκαβῆς, βλέποντας πῶς εξελισσόταν ἡ διεθνὴς κατάσταση, δεν χάνει τὴν ευκαιρία νὰ τονίζει τὴν ἀνάγκη ἀνασύστασης τῶν πρεσβειῶν, ὄχι γιὰ τὴν ικανοποίηση προσωπικῶν τοῦ συμφερόντων, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ ἀπαιτοῦν οἱ συνθήκες καὶ οἱ περιστάσεις, ἀφοῦ, μετὰ τὸ 1821 τώρα εἶναι ἡ πιο πρόσφορη περίοδος νὰ διεκδικήσει ἡ Ελλάδα τὰ δικαιώματά της στὴν Ἀνατολή. Μεῖς ιδιαίτερα λυρικό τρόπο ἐπισημαίνει ὅτι στὰ παρρασκηνία παίζεται ἡ πέμπτη καὶ τελευταία πράξη τῆς λύσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Προτρέπει τὸν Κουμουνδούρο νὰ προβεῖ στὴν ἐπαναλειτουργία τῶν πρεσβειῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συζήτηση περὶ προϋπολογισμοῦ, διότι εἶναι μιὰ ἀναγκαία συνθήκη τοῦ καιροῦ καὶ οποιαδήποτε βραδυπορία εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσει ἀμεσα τὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδας: «Διορίστε ὅπόσους θέλετε, ἀλλὰ μὴ βραδύνετε. Πᾶσα ἡμέρα ἀναβολῆς δύναται νὰ φέρῃ σπουδαίαν ζημίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα». Ἐκτός αὐτοῦ, τὸν προτρέπει νὰ προτείνει στὴ Βουλὴ μέτρα ποὺ θὰ προκαλέσουν ἐντύπωση στὴν Ἑυρώπη, τόσο γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου ὅσο καὶ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀκαδημίας, ἡ οποία θὰ ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων, ἡ γνώμη τῶν οποίων εἶναι ἰσχυρὴ στὴν ἐυρωπαϊκὴ κοινωνία. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, θὰ πρέπει νὰ πάρει τέτοια κατεύθυνση, ὥστε ἡ Ἑλλάδα νὰ κερδίσει ἐκ νέου τὴ φιλία τῆς Ρωσίας, στὰ χέρια τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ ἀνήκει σήμερον ἡ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Ἐπιπλέον, ἡ Ἑλλάδα θὰ πρέπει νὰ κερδίσει καὶ τὴν εὐνοία τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Γερμανίας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπομακρύνει τὶς Δυτικὲς Δυνάμεις, καθὼς εἶναι πιθανόν στο μέλλον νὰ χρειαστεῖ τὴ βοήθειά τους, προκειμένου νὰ περιορίσουν τὶς υπερβολικὲς αξιώσεις τῶν υπολοίπων Δυνάμεων.³⁴³

Σε πολλές ἀπὸ τὶς ἐπίσημες καὶ ἀνεπίσημες ἀναφορὲς τοῦ ο Ραγκαβῆς συνδέει ἀμεσα τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς καὶ τὸ «μεγαλεῖο» ποὺ προσφέρουν στὸν πολιτισμὸ ὄχι μόνο τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑυρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, με τὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος καὶ τὰ πλεονεκτήματα ποὺ δύναται νὰ ἀποκομίσει ἡ Ἑλλάδα, ὥστε νὰ καταστεί, ὅπως εἶχε ἀναφέρει σὲ προγενέστερη δημόσια ομιλία τοῦ «φάρος τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολή». Κατὰ τὴν ἀποψὴ τοῦ, ἡ στιγμὴ αὐτὴ εἶναι ἡ πιο εὐνοϊκὴ γιὰ μιὰ τέτοια διεκδίκηση:

...ἡ Τουρκία καταδιώκεται παρὰ πάσῃ τῇ Ἑυρώπῃ, ἡ διαθήκη τῆς σχεδὸν ἀνοίγει[...] ἵνα κατὰ τὴν μεγάλη ἡμέραν ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εὐρεθῇ καλ-

³⁴² Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ἀλ. Κουμουνδούρο χωρὶς ἡμερομηνία (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς κυβένησης ἀπὸ τὸν Ἀλ. Κουμουνδούρο στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1875), κείμενο 38 στὸ Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 164-165.

³⁴³ Ἐπιστολὴ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ἀλ. Κουμουνδούρο, στὶς 29 Ὀκτωβρίου/10 Νοεμβρίου 1875, κείμενο 40 στὸ Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 167-169.

λιτέρα ἀφ' ὅτι τὴν εἶχον κάμει οἱ προκάτοχοί σας [ἀναφέρεται στὸν Κουμουνδούρο]. Ὁ μακαρίτης Γρηγόριος Παπαδόπουλος (καὶ δυστυχῶς ἀφήκε καὶ διαδόχους), ἤθελε νὰ κατακτήσῃ τὴν Μακεδονίαν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων πρὶν τὴν κατακτῆσῃ ἐπὶ τῶν Τούρκων καὶ διὰ τὸν Ἐξαρχον καὶ διὰ τὸ Βεράτιον. Ἐγίναμεν ἐχθρὸς λαῶν ὁμοδόξων, ἀπεφασίσαμεν ἥρωικῶς ν' ἀποθάνῃ ἡ ψυχὴ ἡμῶν μετὰ τῶν Φιλισταίων, καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὸ μέγα ἀποτέλεσμα, ὅτι ἐνίστανται ἐν Εὐρώπῃ περὶ διανομῆς καὶ περὶ ἀποκαταστάσεως χριστιανικῆς Ἀνατολῆς (τότε σκέπτεται καὶ διάκειται περὶ τούτου), νὰ ὀμιλῇ περὶ Βουλγάρων, Ρουμάνων, Ἑρζεγοβίνων, Μαυροβουνίων, καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα οὐδὲ κἄν ἀκούηται. Τοῦτο λέγω εἶναι κακία τῆς Ρωσσίας. Ἔστω. Ἄλλ' ἀφοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ κατατροπώσωμεν τοὺς κακοὺς, ἄς ἰδῶμεν νὰ τοὺς ἀφοπλίσωμεν.

Πιστὸς καὶ σταθερὸς στις ἀπόψεις του, υπερτονίζει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνωτερότητα τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου: «Ἐπάρχει ἐλπίς καὶ ὑπάρχει ἴσως καιρὸς ἀκόμη, διότι οἱ Ἕλληνες εἰσὶ τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς νοημοσύνης, ἀλλ' ἵνα τοῦτο ἐναγκαλισθῇ πρέπει νὰ μὴν ἔχωμεν ἀντιπαρακαθημένους καθ' ἡμῶν τοὺς ἰσχυροὺς τῆς γῆς, ἀλλὰ νὰ σπεύσωμεν νὰ τοὺς ἐξευμενίσωμεν. Εἴμεθα τῶ ὄντι ἥρωικοὶ καὶ παλικάραδες...».

Το «αρνητικὸ» τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἐγκείται στο γεγονός ὅτι ὅταν γιὰ παράδειγμα ἡ Ἀγγλία ἔχει στα χέρια τῆς τὴν τύχη τῆς Εὐρώπης, ἡ Ελλάδα εἶναι κατὰ τῆς Ἀγγλίας, ὅταν ἡ Ρωσία εἶναι πανίσχυρη, τότε ἡ Ελλάδα κηρύττει ἀσπονδὸ πόλεμο ἐναντίον τῆς – αὐτὸ ἄλλωστε, ὅπως υποστηρίζει, συνέβαινε καὶ στὴν ἀρχαία Αθήνα. Ἡ στάση αὐτῆ τῆς Ἑλλάδας θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξῃ, θὰ πρέπει οἱ κυβερνήσεις νὰ γνωρίζουν τι πραγματικὰ συμβαίνει ἐκτὸς τῶν ὁρίων τους, καὶ αὐτὸ θὰ γίνῃ μόνο με τὴν ἀδιάκοπη καὶ ἀδιάσπαστη λειτουργία τῶν πρεσβειῶν, ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ τελεσφορήσουν οἱ ἀποστολές καὶ νὰ παραγάγουν σημαντικὸ, γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδας, ἔργο.³⁴⁴ Σὲ συνέχεια τῶν παραπάνω, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Κουμουνδούρο, ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπαναλειτουργήσουν οἱ πρεσβεῖες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 1876, καὶ μάλιστα με εἰδικὸ νόμο, προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀρμόζει στις διπλωματικὲς ἀποστολές, ἀπέναντι στους ξένους. Κατακρίνει ἔμμεσα τὸν Τρικούπη γιὰ τὴν ἐνέργειά του νὰ κλείσει τὶς ἐλληνικὲς πρεσβεῖες –ἀντὶ νὰ προσπαθῆσῃ νὰ εξασφαλίσῃ τους ἀπαιτούμενους πόρους με διαφορετικὸ τρόπο– με ἀποτέλεσμα ἡ Ελλάδα νὰ μείνῃ χωρὶς ἐκπροσώπηση στὴν Εὐρώπῃ γιὰ ἕνα ὀλόκληρο χρόνο, προκαλώντας τὴ λήθη «τῶν μεγάλων ἐθνικῶν συμφερόντων, ἅτινα ἤδη εἰσὶ παρὰ πόδας, ὑπὲρ δευτερευόντων ἐσωτερικῶν ζητημάτων, καὶ ὑπὲρ λυπηρῶν ἐρίδων». Θεωρεῖ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἐγίναν ἀρκετές συζητήσεις γιὰ τὸ θέμα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ Ελλάδα βρίσκεται στὴν δυσάρεστη θέση νὰ ἀγνοεῖ τὸ περιεχόμενό τους. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀνακίνηση τοῦ θέματος, ἐνόσω καταρτίζεται ὁ νέος προϋπολογισμὸς, στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει, πέραν αὐτοῦ νὰ συμπεριληφθούνη, ἡ

³⁴⁴ Ἐπιστολὴ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ἀλ. Κουμουνδούρο, στις 18/30 Νοεμβρίου 1875, κείμενο 43 στὸ Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 173-175.

αναμόρφωση του στρατιωτικού νόμου, η ίδρυση της Ακαδημίας και η αποπληρωμή των παλαιών δανείων. Έτσι, η ελληνική οικονομία και εν γένει το ελληνικό κράτος θα καταστούν πιο φερέγγυα στο εξωτερικό.³⁴⁵

Σε μία από τις τελευταίες προσωπικές επιστολές του προς τον Αλ. Κουμουνδούρο θα εκφράσει ορισμένες ενδιαφέρουσες απόψεις, σχετικά με τα ζητήματα της σχέσης της Ελλάδας με την Τουρκία, την οργάνωση του στρατού και το διορισμό των δημοσίων υπαλλήλων. Σχετικά με τις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας, επισημαίνει ότι ναι μεν θα πρέπει να θεωρείται η Ελλάδα ως φυσικός κληρονόμος των Τούρκων, αλλά αυτό θα πρέπει να εκφράζεται με ιδιαίτερα διπλωματικό τρόπο, ώστε να μην προκαλούνται αντιδράσεις, και να διασφαλίζονται οι φιλικές σχέσεις:

Ἡ μὲν κυβέρνησις νὰ φέρεται πρὸς τὴν γείτονα δύναμιν εὐόρκως καὶ εἰλικρινῶς, ἀλλ' οὐδέποτε ἡ Ἑλλάς νὰ παύη, καὶ ἀπέναντι τῆς Εὐρώπης, καὶ ἀπέναντι τῶν ὁμοδόξων τῆς ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἀπέναντι ἠθικοῦ τῶν Τούρκων ν' ἀντιποιῆται τὴν θέσιν φυσικοῦ προστάτου τῶν Χριστιανῶν τῆς Ανατολῆς, καὶ φυσικοῦ διαδόχου τῶν Τούρκων, ὅτι δόξα τῷ Ἀλλάχ νὰ μετακαλέσῃ αὐτοὺς εἰς Ἀσίαν. ... Σήμερον οἱ 3 Αὐτοκράτορες ἠνωμένοι θέλουν καὶ θ' ἀναγκασθοῦν νὰ λύσουν ὀριστικῶς τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. [...] Τί πρέπει εἰς ἡμᾶς; Κατ' ἐμέ, ν' ἀντιτάσωμεν ἐν ἴσῃ πυγμὴν (χωρὶς κυβερνητικῶς νὰ διαρρήξωμεν τὰς γειτονικὰς σχέσεις μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως), καὶ νὰ περιμείνωμεν πάντα οὐριον ἄνεμον, δεχόμενοι τὴν πλήρωσιν τῶν ἔθνικῶν ἡμῶν πόθων ὅθεν δήποτε καὶ ἂν ἔλθῃ.

Σχετικά με την οργάνωση του στρατού και την ψήφιση του σχετικού νόμου, ο Ραγκαβής θα φανεί ιδιαίτερα προοδευτικός αφού αντιτάσσεται στον επικείμενο νόμο για τη στρατιωτική εκπαίδευση των μαθητών, φοβούμενος ότι μπορεί να παρακωλύσει τις σπουδές τους, χωρίς να αυξήσει την πολεμική δύναμη του έθνους: «Μαθηταὶ τῶν δημοτικῶν σχολείων παίζουν τοὺς στρατιώτας ἀλλὰ δὲν εἶναι στρατιῶται». Η άποψη του είναι ότι η στρατιωτική εκπαίδευση δεν πρέπει και δεν μπορεί να παρακωλύει «την σπουδάζουσαν νεολαίαν». Εμφανῶς αναφέρεται και στις απόπειρες ανασύστασης της πανεπιστημιακής φάλαγγας, «[...] ὡς δὲ πρὸς τὴν φάλαγγα τοῦ Πανεπιστημίου, εἰς αὐτοὺς ἂν ἡ γνώμη μου ἐγένετο γνωστή, θὰ μ' ἐκρέμαγαν ἐκεῖνοι ἐμπρὸς τοῦ Πανεπιστημίου, δὲν δύναμαι νὰ πεισθῶ περὶ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς». Ωστόσο, δεν φαίνεται να φοβάται μόνο τον αντιπερισπασμό που μπορεί να προκαλέσει στις σπουδές των φοιτητών μια επανασύσταση της φάλαγγας, αλλά πιθανότατα τον προβληματίζει κυρίως ο οπλισμός ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, κάτι που ενδέχεται να προκαλέσει προβλήματα στην ίδια την κυβέρνηση.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι την περίοδο αυτή οι φοιτητές διεκδικούσαν με διαδηλώσεις, και ως έναν βαθμό πέτυχαν, την αναβίωση της φάλαγγας, που είχε καθαρά

³⁴⁵ Επιστολή Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Αλ. Κουμουνδούρο, στις 1/13 Δεκεμβρίου 1875, κείμενο 44 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 176-179.

στρατιωτικό χαρακτήρα και εξοικείωνε τη φοιτητική νεολαία με στρατιωτικού τύπου φρονήματα και ιδανικά. Από την εποχή αυτή η πλειονότητα των φοιτητών στρατεύονται με πάθος στις εθνικές υποθέσεις, συμμετέχοντας σε συλλαλητήρια και κινητοποιήσεις, συχνά μαζί με τους καθηγητές τους. Η στροφή αυτή συνοδεύεται από μια ιδεολογική σκλήρυνση.³⁴⁶ Στην πραγματικότητα, για αρκετά χρόνια η πανεπιστημιακή φάλαγγα χρησίμευσε ως «εργαλείο» της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, με εξορμήσεις για την απελευθέρωση εθνικών εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που όδευε πλέον προς την κατάρρευση.

Το τρίτο θέμα για το οποίο εκθέτει απόψεις στην επιστολή του ο Ραγκαβής είναι η αξιοκρατία στην κατάληψη δημοσίων θέσεων. Πιστεύει ότι είναι απαραίτητος ένας νόμος που θα ορίζει τα προσόντα των πολιτών που θα διορίζονται σε δημόσιες θέσεις, ενώ αναφέρεται στη μισθοδοσία των υπαλλήλων και την προστασία τους από τις αυθαιρεσίες των υπουργών. Στην πραγματικότητα, κάνει λόγο για τη μονιμότητα των υπαλλήλων, υπό προϋποθέσεις, που θα διασφαλίζει τη σωστή εκτέλεση των καθηκόντων τους και τον προβιβασμό τους, ενώ σε περίπτωση αυθαιρεσιών, προτείνει να δικάζονται ενώπιον διεθνούς δικαστηρίου. Με αυτόν τον τρόπο οι υπουργοί θα απαλλαγούν από την πίεση των βουλευτών, που αποτελεί μία από τις κυριότερες πληγές του κοινοβουλευτικού συστήματος.³⁴⁷

Ταυτόχρονα με τις έμμεσες πολιτικές του παρεμβάσεις, ο Ραγκαβής θα ταξιδέψει μαζί με την οικογένειά του στη Λειψία για την έκδοση της *Μουσικής Ανθολογίας* του, στη Δρέσδη, στο Görlitz, στη Φραγκφούρτη όπου θα επισκεφθεί τα μνημεία του Γκαίτε και του Γουτεμβέργιου κ.α.. Θα επισκεφθεί διάφορα μουσεία, βιβλιοθήκες και κοινωφελή ιδρύματα όπως το άσυλο των αστέγων, τα δημοτικά μαγειρεία-πτωχοτροφεία που παρείχαν δωρεάν τροφή σε φτωχούς, «παιδοτροφεία» και «παιδαγωγεία» όπου, αντίστοιχα, στεγάζονταν βρέφη και φοιτούσαν παιδιά άπορων οικογενειών. Επίσης, στη Βιέννη θα

³⁴⁶ Βλ. Λάμπας Κώστας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών, θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, το Ελληνικό Κράτος, 1833-1871*, τόμ. 4^{ος}, ό.π., σσ. 151-162. Σχετικά με το θέμα βλέπε επίσης, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τόμ. Α' & Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1989. Πανεπιστημιακή φάλαγγα (Σεπτέμβριος 1862) ονομάστηκε ειδικό σώμα στρατιωτικά συγκροτούμενο από φοιτητές και καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών για την τήρηση της τάξης μετά τα όσα είχαν επικρατήσει από την έξωση του Οθωνα. Στη φάλαγγα κατατάχθηκαν οι περισσότεροι τότε φοιτητές και καθηγητές, υπό την ανώτατη διοίκηση του αξιωματικού του πεζικού, Ιωάννη Ζουμπούλη. Σχηματίστηκαν αρκετοί λόχοι με λοχαγούς καθηγητές του Πανεπιστημίου. Τον οπλισμό δώρισε ο Δ. Βερναρδάκης, ενώ οι δαπάνες για την εξάρτηση και τα συσσίτια ήταν του ταμείου του Πανεπιστημίου. Η φάλαγγα είχε αναλάβει την ένοπλη φρούρηση της Αθήνας και ειδικότερα των Υπουργείων και λοιπών δημοσίων καταστημάτων, καθώς και του κτιρίου της τότε Βολής. Με τον ερχομό του βασιλιά Γεωργίου Α' αποκαταστάθηκε η τάξη, η φάλαγγα διαλύθηκε. Έγιναν διάφορες απόπειρες επαναστάσεώς της το 1873 και το 1875 που όμως ναυάγησαν.

³⁴⁷ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Αλ. Κουμουνδούρο, στις 10/22 Δεκεμβρίου 1875, κείμενο 45 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, ό.π., σσ. 180-182.

βοηθήσει τον Βολόφσκι, με τον οποίο γνωρίζονταν, στην έκδοση φιλελληνικής εφημερίδας, στην οποία θα συμμετάσχει για ένα διάστημα και ο Κωνσταντίνος Πωπ.

2.7.7.2. Δεύτερη περίοδος: 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1876 – 13 Μαΐου 1885

Στην περίοδο αυτή ο Ραγκαβής προσπάθησε να εναρμονίσει τη διπλωματία με τις επιταγές της εξωτερικής πολιτικής των εκάστοτε κυβερνήσεων, και ακολούθησε μια χαμηλών τόνων και ειρηνική πολιτική, τόσο απέναντι στη φιλοξενούσα χώρα όσο και απέναντι στις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις. Αυτή τη διάσταση της διπλωματικής του δράσης την είχε ήδη φανερώσει μέσα από την ανεπίσημη αλληλογραφία του, κατά το προηγούμενο διάστημα, τόσο προς τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ όσο και προς τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Δεν υπήρχε επιστολή στην οποία να μην υπογραμμίζει την ανάγκη της διατήρησης των ισορροπιών προς όλες τις κατευθύνσεις, κυρίως προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και προς την Τουρκία, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ήταν μία δύσκολη περίοδος για εκείνη. Στα ίδια θέματα επανέρχεται λίγες μέρες πριν τον επαναδιορισμό του στην πρεσβεία του Βερολίνου. Γνωρίζοντας τα νέα του καθήκοντα, απευθύνεται και πάλι στον Κουμουνδούρο, τονίζοντάς του ότι οι απόψεις που εξέφραζε όλο αυτό το διάστημα αποτελούσαν ιδιωτικές σκέψεις και δεν πρόκειται να πράξει άλλα από αυτά που η κυβέρνηση απαιτεί. Έτσι, ζητά από τον Κουμουνδούρο και τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο, να του δώσουν τις κατευθύνσεις βάσει των οποίων θα χαραχθεί η εξωτερική πολιτική.

Στην εν λόγω επιστολή του αναφέρει και πάλι ότι χάθηκε πολύτιμος χρόνος με την αναστολή της λειτουργίας των πρεσβειών και ότι αυτό στο πλαίσιο της πολιτικής κάποιων χωρών, όπως η Γαλλία που την περίοδο αυτή μένει αμέτοχη στις εξελίξεις, μπορεί να μην είναι τόσο δυσάρεστο, αλλά για την πολιτική της Γερμανίας αυτό φάνηκε ακατανόητο και προκάλεσε δυσάρεστες εντυπώσεις για το ελληνικό κράτος· σε μια περίοδο μάλιστα που τα γεγονότα στην Ανατολή ήταν σοβαρότατα και η θέση της Τουρκίας επισφαλής. Διατυπώνει την άποψη ότι η πρωτίστη επιθυμία και αξίωση των Δυνάμεων ήταν η διατήρηση της ειρήνης και η ανάγκη αποχής της Ελλάδας απ' οτιδήποτε θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τα σχέδιά τους, ενώ επισημαίνει ότι χωρίς τις Δυνάμεις με το μέρος της η Ελλάδα δεν έχει καμία ελπίδα: «Ἡ ἀληθής καὶ ἀξιοπρεπῆς θέσις δι' ἡμᾶς, εἶναι νὰ εἴμεθα οἱ ἠθικοὶ προστάται τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὡς τὸ μόνον ἐν Ἀνατολῇ Χριστιανικόν, ἀνεξάρτητον καὶ ἔθνικῶς ὠργανισμένον κράτος, τὸ μόνον βασιλεῖον».

Σκοπός της πολιτικής της κυβέρνησης θα πρέπει να είναι να καταστεί η Ελλάδα δύναμη ικανή να συσπειρώσει γύρω της τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής και της Βόρειας Βαλκανικής, ώστε να παραγκωνίσει μελλοντικά τη Ρωσία, τις κινήσεις της οποίας ούτως ή άλλως η Ευρώπη θεωρεί πολύ ύποπτες. Με το να διατηρεί εχθρική στάση η Ελλάδα απέναντι στους Σλάβους είναι αδύνατο να τους νικήσει –ιδίως όταν πίσω τους βρίσκεται μια μεγάλη δύναμη, όπως η Ρωσία. Η Ελλάδα θα τα καταφέρει με την

ηθική και διανοητική της υπεροχή, διατηρώντας φιλικές σχέσεις με τους Σλάβους, καθώς και με τη σταθερή παρουσία της στο προσκήνιο της πολιτικής, ώστε να μην λησμονηθεί. Σε επιστολή του προς τον Κουμουνδούρο αναφέρει ότι «...ή πολιτική τῶν προκατόχων σας, κηρυττόντων τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσσίας ἦτον ἄφρων, δὲν ἦτον ἱπποτική ὡς τὴν ἐνόμιζον».³⁴⁸

Όταν ο Έλληνας βασιλιάς επισκέφθηκε τη Γερμανία σχεδόν ταυτόχρονα με την επανασύσταση της πρεσβείας, τόνισε στον Ραγκαβή την ανάγκη να εναρμονίσει την πολιτική της πρεσβείας, ώστε σε συζητήσεις και αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων να μην απουσιάζουν αναφορές στα ελληνικά συμφέροντα, τόσο έναντι των άλλων σλαβικών χωρών όσο και εν γένει σε ζητήματα που αφορούν την Ανατολή.

Ο Ραγκαβής από την πλευρά του θα ενημερώσει τον βασιλιά για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια μετά την επανάσταση των Σλάβων κατά των Τούρκων, τονίζοντάς του ότι η Ευρώπη φοβάται όλη αυτή την απροσδιόριστη αλλαγή που πρόκειται να επέλθει στην Ανατολή και θέλει με κάθε θυσία να διατηρήσει τις ισορροπίες. Για τον σκοπό αυτό, οι Δυνάμεις έχουν πάρει αποφάσεις, τις οποίες έχουν κοινοποιήσει εμπιστευτικά στους αντιπροσώπους των υπολοίπων τριών Δυνάμεων –Γαλλίας, Αγγλίας και Ιταλίας. Αυτές οι αποφάσεις διαιρούνται σε δύο βασικά μέρη. Το πρώτο ήταν το σχέδιο Andrassy (από το όνομα του Υπουργού των Εξωτερικών της Αυστρίας), το οποίο είχε υποβάλει η Αυστρία στην Τουρκία και περιελάμβανε σημαντικές διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ενώ άφηνε τον σουλτάνο απόλυτο κυρίαρχο στις επαναστατημένες περιοχές των Σλάβων. Ο Andrassy θα χρησιμοποιούσε το σχέδιο αυτό ως βάση για την ειρήνευση της περιοχής και την αποδοχή ενός μέρους από τις αντιπροτάσεις που θα επέβαλλε η Τουρκία. Η Ρωσία με βάση το ως άνω σχέδιο θα αναλάμβανε την κοινοποίησή του και θα επόπτευε την εκτέλεσή του, προκειμένου η Αυστρία να αποφύγει προστριβές που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν από το συγκεκριμένο σχέδιο. Το δεύτερο μέρος αφορά τη θέση των χριστιανικών πληθυσμών μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε να μην μείνουν εκτεθειμένοι. Αυτά, τονίζει ο Ραγκαβής, αποτελούν μυστικά σχέδια που είναι πολύ δύσκολο να ανακαλύψει κανείς τις προθέσεις τους, ιδιαίτερα πριν αποφασίσουν οι άλλες Δυνάμεις.³⁴⁹

2.7.7.2.1. Οι απόψεις του Αλ. Ρ. Ραγκαβή για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος

Στη φάση αυτή των επικείμενων εξελίξεων η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν ότι περιέμενε πολλά από τον πρέσβη της στο Βερολίνο, ιδιαίτερα για το πρόβλημα των αλύτρωτων περιοχών. Ζήτησε λοιπόν από τον Ραγκαβή να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε η Ελλάδα να συμμετάσχει στο συνέδριο που προετοιμαζόταν και αφορούσε κυρίως

³⁴⁸ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Αλ. Κουμουνδούρο, στις 11/23 Απριλίου 1876, κείμενο 46 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 183-186.

³⁴⁹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 3/15 Μαΐου 1876, κείμενο 47 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 187-188.

τη Βουλγαρία και τις επιδιώξεις της, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, η οποία είχε δημιουργήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία. Ταυτόχρονα, περίπου τον Ιούλιο του 1876, η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία και συνεπώς η Ελλάδα θα έπρεπε να είναι έτοιμη, τόσο σε πολιτικοστρατιωτικό όσο και σε διπλωματικό επίπεδο, για μια πιθανή ανάμειξη της στις εχθροπραξίες, εφόσον οι συνθήκες θα οδηγούσαν σε τεταμένη σύρραξη. Για τον Ραγκαβή εκείνη ήταν η κατάλληλη στιγμή για την Ελλάδα να εγείρει τις δικές της αξιώσεις σχετικά με τους αλύτρωτους Έλληνες. Θεωρούσε ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να ενεργήσει προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο ίδιος σε διπλωματικό επίπεδο θα μπορούσε να επηρεάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη διατήρηση θετικής στάσης απέναντι στα εν εξελίξει γεγονότα. Χαρακτηριστικά αναφέρει προς τον Γεώργιο Α΄, έναν μήνα περίπου πριν την έναρξη του σερβοτουρκικού πολέμου (Ιούλιος 1876) ότι ήταν πλέον γνωστό ότι η Ρωσία έπαιζε διπλό παιχνίδι στο πλαίσιο της διπλωματίας, όσον αφορά κυρίως το μυστικό σχέδιο Andrassy και το ενδεχόμενο διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η άποψή του ήταν ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί δεν πρέπει να μείνουν εκτός, επειδή δεν μπορούν να απαιτήσουν τα δίκαιά τους, αλλά επιβάλλεται να διεκδικήσουν ακόμα και με αίμα την ελευθερία τους. Η Ελλάδα θα πρέπει πλέον να είναι σε θέση να υποστηρίξει τους Έλληνες που βρίσκονταν εκτός ελληνικού κράτους, όταν αυτοί αποφασίσουν να εγείρουν αξιώσεις, ίσως και στο ενδεχόμενο της άμεσης πολεμικής σύγκρουσης. Εξάλλου, τα γεγονότα τρέχουν πολύ γρήγορα, και θα πρέπει να επισπευσθούν ανάλογα οι διαδικασίες, ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να δείξει ότι προετοιμάζεται. Σε διαφορετική περίπτωση, οι εξελίξεις θα προχωρήσουν και κανείς δεν θα λάβει υπ' όψιν τις διεκδικήσεις των Ελλήνων εκτός Ελλάδας. Επίσης, τονίζει ότι δεν πρέπει να διαφεύγει το γεγονός ότι είναι αρκετές οι επαρχίες που ζητούν όχι την ένωσή τους με την Ελλάδα, αλλά την αυτονομία τους. Αυτές οι προετοιμασίες θα δημιουργούσαν την αίσθηση της υπεροχής της Ελλάδας και θα προσδιόριζαν τη θέση που της αρμόζει ανάμεσα στις άλλες φυλές της Ανατολής. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα πρέπει να εξοπλιστεί, ώστε να είναι έτοιμη να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο της πολεμικής σύγκρουσης Σερβίας – Τουρκίας, η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής. Βέβαια, όλα αυτά εξαρτώνται από τη στάση που θα κρατήσουν, από τη μια πλευρά η Αυστρία, η Γερμανία και η Ρωσία, και από την άλλη η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία. Παρ' όλα αυτά, ο Ραγκαβής επιμένει στην άμεση ανάγκη για εξοπλισμό, προκειμένου η Ελλάδα να είναι προετοιμασμένη για οποιοδήποτε ενδεχόμενο, σε περίπτωση που αποφασιστεί ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁵⁰

Πίστευε ότι αυτή η στιγμή ήταν η πιο κατάλληλη για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος και μ' αυτή την ιδέα ερχόταν σε συχνές επαφές με το γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών και με άλλους συναδέλφους του –κυρίως με τον Ρώσο–, ο οποίος τόνιζε ότι η χώρα του επιθυμεί ένα μεγάλο και ανεξάρτητο σλαβικό κράτος, μια μικρή και ελεύθερη Ελλάδα και μια ανεξάρτητη Κωνσταντινούπολη. Την περίοδο αυτή κορυφώνε-

³⁵⁰ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, την 1^η Ιουνίου 1876, κείμενο 48 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 189-190.

ται η μεγαλοϊδεατική στάση του Ραγκαβή· στα Απομνημονεύματά του αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής:

Ἐγὼ δέ, ἐν ὅσῳ ἔβλεπον τοὺς Σλαύους μαχόμενους ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των, ἤθελον, καὶ ἐπισήμως τὲ καὶ ἰδιωτικῶς ἔγραφον πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Κοντόσταυλον καὶ τὸν Πρωθυπουργὸν Κουμουνδοῦρον, νὰ μὴ ἴστανται ἀπαθεῖς οἱ ἔξω Ἑλληγες, νὰ ἐγερθῶσι καὶ αὐτοί, ἵνα μὴ μείνωσιν ἀμέτοχοί τῆς διανομῆς τῶν βραβείων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς νίκης, ἢ δ' ἐλευθέρα Ἑλλάς, ἐν εἰρήνῃ διατελοῦσα, κατὰ τὴν ἀξιῶσιν τῆς Εὐρώπης, νὰ ὑποστηρίξῃ μὲν ἐκείνους διὰ λόγου, διὰ διπλωματικῆς παρεμβάσεως καὶ διὰ παντὸς θεμιτοῦ τρόπου, νὰ χορηγῇ δ' ἐγγυήσεις εἰς τὴν Εὐρώπην, περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἔσται τὸ στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἀνατολῇ, καὶ ἐν τέλει δ', ἂν ἡ ἀποχὴ αὐτῆς καταστῇ ἀδύνατος, νὰ κατέλθῃ ἐπίσης εἰς τὸν ἀγῶνα. Ἀλλ' αἱ γνῶμαι καὶ προτροπαί μου ὀλίγην ἤσκουν ἐπιρροὴν ἐν Ἀθήναις.³⁵¹

Ο λόγος αυτός του Ραγκαβή αναδεικνύει την έντονα ρομαντική/μεγαλοϊδεατική στάση του απέναντι στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας σε μια εποχή μάλιστα που οι έντονοι τόνοι για την ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας, τόσο ως ιδεολογικού προστάγματος της ελληνικής πολιτικής όσο και από την πλευρά των στρατιωτικών επιχειρήσεων, είχαν εξασθενήσει, κυρίως λόγω της στάσης της βασιλικής εξουσίας έναντι των «αλύτρωτων περιοχών», που από το 1875 και για μια δεκαετία θα παραμείνει ανενεργή.

Την ίδια περίοδο, τα γεγονότα που ξέσπασαν στη Θεσσαλονίκη με τη σφαγή των προξένων και τη σύλληψη μιας Βουλγάρας οδήγησαν στο πρόωρο βουλγαρικό κίνημα κατά της Τουρκίας. Η ελληνική πλευρά κράτησε ουδέτερη στάση, τόσο στο πολιτικό και στρατιωτικό πεδίο όσο και στο διπλωματικό, ωστόσο, παρέμενε πάντα σε ετοιμότητα για κάθε ενδεχόμενο που μπορούσε να προκύψει στα βόρεια σύνορα, με τις βαλκανικές επαναστάσεις που είχαν ξεσπάσει στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο. Αυτή η στάση ουδετερότητας είχε ως σκοπό να προσελκύσει το ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων και έτσι να αναγνωρίσουν την ύπαρξη μιας σταθεροποιητικής και χριστιανικής δύναμης στην περιοχή των Βαλκανίων και εν γένει της Ανατολής. Από την πλευρά τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις, δεν κατόρθωσαν να καταστείλουν τα εν εξελίξει επαναστατικά κινήματα, οπότε και η στάση ουδετερότητας θα έπρεπε να αρχίσει να διαφοροποιείται, ανάλογα με τις περιστάσεις.

Ο Ραγκαβής επιμένει ότι η περίοδος αυτή φαίνεται να είναι η πιο πρόσφορη για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, αφού ήδη έχει μεσολαβήσει η σφαγή των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1876 –μία εξέλιξη που είχε επηρεάσει αρνητικά την κοινή γνώμη της Ευρώπης σχετικά με την κατάσταση της Τουρκίας σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Το γεγονός συνέβη όταν μια κοπέλα που είχε προσηλυτιστεί στον μουσουλμανισμό αποφάσισε να επιστρέψει στον χριστιανισμό,

³⁵¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 202.

με αποτέλεσμα να προκληθούν επεισόδια. Οι πρόξενοι της Γαλλίας και της Γερμανίας προσπάθησαν να επέμβουν, και δολοφονήθηκαν από το φανατισμένο μουσουλμανικό πλήθος. Το περιστατικό αυτό πυροδότησε αντιδράσεις από την πλευρά όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, ακόμα και της Αγγλίας, της οποίας τα συμφέροντά ήταν πάντα συνδεδεμένα με τη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –είχε άλλωστε προσπαθήσει επανειλημμένα να πετύχει την κοινωνική και διοικητική της μεταρρύθμιση, προκειμένου να διατηρηθεί κραταιά. Ωστόσο, πλέον, φαίνεται ότι άλλαζε στάση. Ο Ουίλλιαμ Γλάδστον θα γράψει αρκετά άρθρα υπέρ της προστασίας των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής, και έτσι θα διαμορφώσει με το δικό του τρόπο την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Εν μέσω αυτών των ιδιαίτερων πολιτικών και διπλωματικών καταστάσεων, σε μια κρίσιμη εποχή, κυρίως για τα ελληνικά συμφέροντα (1875-1878), διαφαίνεται καθαρά η επιβεβλημένη «μοναξιά» της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στον βαθμό μάλιστα που τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, εξαρτώνται ακόμα από την «παράταση ζωής» που μπορεί να εξασφαλιστεί για τον «μεγάλο ασθενή». Οι Βερέμης και Κολιόπουλος σχολιάζουν την κατάσταση στην ευρωπαϊκή Τουρκία ως εξόχως περίπλοκη, για τον λόγο ότι στην επαναστατική εστία που είχε δημιουργηθεί το 1875 στο βορειοδυτικό τμήμα, προστέθηκε μια δεύτερη στο νοτιοανατολικό την άνοιξη του 1876, όταν εκδηλώθηκε η βουλγαρική εξέγερση, την οποία οι Τούρκοι έσπευσαν να καταστείλουν με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις και με πολλά θύματα μεταξύ των επαναστατών, με συνέπεια να συγκινηθεί η φιλελεύθερη κοινή γνώμη της Ευρώπης. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η κινητοποίηση του συστήματος ασφαλείας της Ευρώπης απέναντι στην αυθαίρετη εξουσία του σουλτάνου.³⁵²

Γίνεται πλέον φανερή η αλλαγή της στάσης του Ραγκαβή απέναντι στην πολιτική της ουδετερότητας που είχε υιοθετήσει το τελευταίο διάστημα, και που κατά κάποιον τρόπο είχε επιβληθεί στην Ελλάδα άνωθεν, αλλά και από τα εν εξελίξει γεγονότα. Η ανησυχία του διατυπώνεται εύγλωττα σε μία από τις επιστολές του προς τον συνάδελφό του στην Πετρούπολη, Βράιλα, στον οποίο εκμυστηρεύεται την ανάγκη αλλαγής στάσης της ελληνικής πλευράς και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να πειστεί προς αυτήν την κατεύθυνση η κυβέρνηση:

Ἡ σπουδαιότης τῶν πραγμάτων τῆς Ανατολῆς ἐκορυφώθη. Τί πρέπει νὰ πράξωμεν ἡμεῖς ἐν μέσω αὐτῶν, δηλαδὴ τί πρέπει νὰ συμβουλευόμεν τὴν κυβέρνησιν νὰ πράξῃ; Αἱ Ἑλληνικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Τουρκίας, τοῦτο οὐδεὶς ἀγνοεῖ, ἔχουσι τὰ βλέμματα ἐστραμμένα πρὸς τὴν Ἑλλάδα, περιμένουσαι παρ' αὐτῆς ὁδηγίαν καὶ συμβουλήν. Ἡ κυβέρνησις ἡμῶν, ὡς ἤξεύρομεν, ὑπακούουσα εἰς τὰς εἰρηνικὰς ἐπιθυμίας τῆς Εὐρώπης ταῖς συμβουλεύει, ταῖς ἐπιβάλλει μᾶλλον ἀπραξίαν καὶ ὑπομονήν. Ἀλλ' ὡς γιγαντιαίοις βήμασι προχωροῦσιν αἱ περιστάσεις, εἶναι συμφέρουσα εἰς τοὺς λαοὺς τούτους ἢ τοιαυτὴ αὐτῶν ἀκινήσιον καὶ πρέπει ταύτην νὰ ἐπιμένωμεν συνιστῶντες αὐτοῖς; Περὶ τούτου οὐδεὶς δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ ἢ ἡ Ρωσσία, ἢ τῶν

³⁵² Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 268.

Χριστιανῶν φίλη καὶ προστάτις. Ἐνταῦθα οὐδαμῶς δύναμαι νὰ ὀδηγηθῶ, διότι ἡ ἐνταῦθα κυβέρνησις ἰδίως ἀνατολικὴν πολιτικὴν δὲν ἔχει, εἰμὴ τὴν ὑπὸ τῆς Ρωσσίας χαραττομένην. Πρέπει λοιπὸν νὰ συνιστῶμεν σπουδαίως ἡσυχίαν καὶ ἀποχὴν εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λαοὺς, ἢ πρέπει νὰ τοὺς ἀφήσωμεν νὰ συμπράξωσι μετὰ τῶν ὁμοθρήσκων τῶν πρὸς κοινὸν σκοπὸν, ἵνα οὗτος ἐπέλθῃ ὀριστικῶς καὶ ἐντελῶς....³⁵³

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τοῦ Ραγκαβῆ ἀπέναντι στις ἐπιλογές τῆς ἐλληνικῆς κυβέρησης σχετικὰ μετὰ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, συνάδουν κυρίως μετὰ τις ευρύτερες ἀλλαγές στη Βαλκανικὴ καὶ τις ἐπαναστατικὰς ἐνέργειες γιὰ τὴ δημιουργία νέων ἐθνικῶν κρατῶν. Ὡστόσο, δίνει σημαντικὴ πολιτικὴ προτεραιότητα στὴν ἐσωτερικὴ οργάνωση τοῦ κράτους, ἡ ὁποία θὰ πρέπει κατὰ τὴν ἀποψὴν τοῦ νὰ ἔχει δύο βασικοὺς στόχους: τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν υλικὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ἡ ἠθικὴ προπαρασκευὴ ἀφορᾷ τὴν ἰδρυση τῆς Ἀκαδημίας –«διότι ἐνθυμίζει τὴν διανοητικὴν ἡμῶν ὑπεροχὴν ὑπὲρ τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς»– καὶ μιὰ νέα πρόταση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴ σύνταξη ἐνός ξενόγλωσσου δημοσιογραφικοῦ οργάνου ποὺ θὰ χρησιμεύσει στὴ μνημόνευση καὶ ἀνάδειξη τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων καὶ στο νὰ «μὴ λησμονώμεθα ὑπὸ τῆς Εὐρώπης» (ἡ ἐκδοσις τοῦ *Le Spectateur de l'Orient* –20 χρόνια πρὶν– εἶχε δικαιολογηθεῖ με ἀντίστοιχα ἐπιχειρήματα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ υλικὴ ἀνάπτυξη ἀφορούσε τὴν οικονομικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ μετὰ τὴν ἀγορὰ ἀξιόμαχων πλοίων ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ἀντιπαραταχθῶν στὸν τουρκικὸ στόλο. Ὅσον ἀφορᾷ τις ἐξωτερικὰς σχέσεις, ἡ ἀποψὴ τοῦ Ραγκαβῆ ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῶν ὁρῶν ποὺ ἐπιβάλλει ἡ διατήρηση τῶν ἰσορροπιῶν τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκφράζει τὴν, διάχυτη πλέον, ἐν ὅλους τοὺς ἰδεολογικοπολιτικοὺς μηχανισμοὺς, ἀνάγκη ἐξεύρεσης μιᾶς λύσεως συμφέρουσας, γιὰ τις ἐλληνικὰς διεκδικήσεις: «...Εἰμὶ ἐντελῶς τῆς γνώμης ὅτι ἡ πολιτεία ἡμῶν πρέπει νὰ εἶναι εἰρηνικὴ, ἀφ' οὗ οὕτω θέλει ἡ Εὐρώπη».

Πίστευε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ ἐνιαίον κίνημα τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ θριαμβευτικὰ ἡ Τουρκία. Ἡ πολυδιάσπασση, δηλαδὴ οἱ ἀυτόνομες ἐξεγέρσεις ἐν Θεσσαλίᾳ, Κροατίᾳ, Σερβίᾳ κ.λπ., ἀφήνει περιθώρια ἀναδιοργάνωσης τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, ὥστε πάντα θὰ πραγματοποιοῦν νικηφόρες ἐκστρατείες, καὶ τὸ κράτος τοῦ θὰ φαίνεται πρὸς τὰ ἔξω ἰσχυρὸ καὶ ἰκανὸ νὰ ἀντιμετωπίζει τὰ προβλήματα ποὺ τυχόν προκύπτουν: «Ἄν ἐξεγείροντο ὅλοι ὁμοῦ, τὸ κράτος τῶν θὰ κατέρρεε ὡς ἀμμόκτιστον καὶ ἡ διστάζουσα Εὐρώπη θὰ ἔπρεπε νὰ λύσῃ χριστιανικῶς τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Ἑλλάδα, διατηρῶντας τὴν ουδετερότητα ποὺ στὴν οὐσίᾳ τῆς ἔχει ἐπιβληθεῖ, ἀφενὸς ἐδειχνε ὅτι πειθαρχεῖ ἀπέναντι στις ἀπαιτήσεις τῶν Δυνάμεων καὶ σέβεται τοὺς κανόνες τοῦ διεθνούς δικαίου, ἀφετέρου ὁμως, σήμερα οἱ Ἕλληνες μοιάζουν μετὰ τοὺς Βλάχους· ὅπως ἐκεῖνοι μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἀτένιζαν μακρόθεν καὶ ἀμαχητὶ τὰ γεγονότα καὶ ἀδοξὰ ὠφελήθησαν ἀπὸ τὸν θρίαμβον τοῦ

³⁵³ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν πρέσβη στὴν Πετρούπολη Βράιλα, τὴν 20 Μαΐου/1 Ἰουνίου 1876, κείμενο 49 στὸ Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 191.

Μπότσαρη και του Καραϊσκάκη, από την καταστροφή της Χίου και του Μεσολογγίου, έτσι και η Ελλάδα σήμερα τίθεται απέναντι στους Σλάβους.

Για τον Ραγκαβή η εξωτερική πολιτική έχει δύο βασικούς στόχους. Από τη μία, η Ελλάδα θα πρέπει να δρομολογεί τις διαδικασίες που θα την καταστήσουν πυρήνα του ελληνισμού στην Ανατολή και φυσικό προστάτη των συμφερόντων της ελληνικής φυλής. Επίσης, θα πρέπει να κάνει φανερή την επιθυμία για ελευθερία και βελτίωση της τύχης των ομοφύλων της, και να μην υποκινεί κρυφές στάσεις. Κρατώντας αυτήν την ανυπόκριτη θέση θα πρέπει να είναι σε ετοιμότητα, όταν παρουσιαστεί ανάγκη να πρωταγωνιστήσει. Ο δεύτερος στόχος θα πρέπει να είναι η διατήρηση φιλικών σχέσεων με όλες τις Δυνάμεις που κρατούν στα χέρια τους τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, και κυρίως με τη Ρωσία που αποτελεί την πιο ισχυρή δύναμη στην περιοχή. Κατά τον Ραγκαβή, αυτή η περίοδος είναι περισσότερο πρόσφορη σε σχέση με το παρελθόν, αφού πλέον εξέλιπαν οι παράγοντες εκείνοι που δημιουργούσαν εχθρικά στρατόπεδα (πιθανότατα αναφέρεται στα ελληνικά κόμματα που στο παρελθόν είχαν υιοθετήσει όχι μόνο ξενικά ονόματα αλλά και την πολιτική πρακτική κάθε μιας από τις τρεις Δυνάμεις). Απευθυνόμενος στον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο, γράφει: «Αί παροῦσαι περιστάσεις εἰσὶ πολὺπλοκοὶ καὶ περιπλεγμένοι δὲ ἡμᾶς, διότι εἶναι ὁ δεσμός, ὁ κόμβος τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ἡμῶν. Νὰ τὸν κόψωμεν, ὡς τὸν Γόρδιον, δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται, καὶ ἴσως δὲν δυνάμεθα. Εἰς ὑμᾶς ἐναπόκειται νὰ τὸν λύσετε».³⁵⁴

Στη φάση αυτή υποστήριζε την άποψη ότι ναι μεν η Ελλάδα έπρεπε να επιδιώκει την ειρήνη, αλλά παράλληλα θα έπρεπε να σπλιστεί, και να μην εμποδίσει τους Έλληνες που βρίσκονται έξω από την ελληνική επικράτεια να υποβάλουν τα αιτήματά τους στην τουρκική κυβέρνηση και στις Μεγάλες Δυνάμεις. Βέβαια, οι εκτός ελληνικής επικράτειας Έλληνες θα πρέπει να καταλάβουν ότι η Ελλάδα δεν μπορεί στην παρούσα φάση να τους ενισχύσει στρατιωτικά. Τέλος, θεωρούσε ότι και η Ευρώπη πρέπει να καταλάβει ότι η Τουρκία με τη διαγωγή της τους βλάπτει όλους.³⁵⁵

Η Γερμανία ακολουθούσε τη στάση που κρατούσε η τριπλή συμμαχία αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα, διατηρώντας ουσιαστικά μια ουδέτερη στάση, που ο Ραγκαβής την εκλάμβανε άλλοτε ως θετική και άλλοτε ως αρνητική, ανάλογα με το πόσο θετικά ή αρνητικά ήταν τα σχόλια που ακούγονταν σε σχέση με τη στάση της Ελλάδας. Οι απόψεις των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος είχαν διαφοροποιηθεί ανάλογα με τα συμφέροντα που η κάθε μια είχε να αποκομίσει από τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν επιθυμούσαν βέβαια την εμπλοκή της Ελλάδας σ' αυτή τη διαδικασία, επιβάλλοντάς της εμμέσως τη διατήρηση μιας πολιτικής ουδετερότητας και εσωτερικής αναδιάρθρωσης του ιδεολογικού προσανατολισμού της Μεγάλης Ιδέας. Πολλοί από τους επίσημους εκφραστές της εξωτερικής πολιτικής των

³⁵⁴ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο, την 16/28 Ιουνίου 1876, κείμενο 50 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 194.

³⁵⁵ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 1876: Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Κοντόσταυλο στις 7/19 Ιουλίου 1876.

Μεγάλων Δυνάμεων δήλωναν ότι το Ανατολικό Ζήτημα δεν πρόκειται να λυθεί αν όλοι οι εκεί χριστιανοί τεθούν υπό την προστασία της Ελλάδας.

Εξάλλου, έχει ήδη ξεσπάσει ο σερβοτουρκικός πόλεμος και η διεθνής διπλωματία είχε ενεργοποιηθεί, αφού η αλυτρωτική πολιτική των Σέρβων ή καλύτερα των νοτίων Σλάβων, προκαλούσε το ενδιαφέρον της Ρωσίας, η οποία έβλεπε στη Σερβία το κράτος που θα εξυπηρετούσε τα σχέδιά της για τη Βαλκανική. Ωστόσο, οι επαναστατικές ενέργειες, στην Ερζεγοβίνη αρχικά (αρχές Ιουλίου 1875) και στη Βοσνία λίγο αργότερα, άρχισαν εκ των έσω και ενισχύθηκαν από τη Σερβία, το Μαυροβούνιο και –παρά τις εξαγγελίες για ουδετερότητα και τις προσπάθειες για ειρήνευση– από τη Ρωσία και τις σλαβικές επαρχίες της Αυστροουγγαρίας. Η επίσημη ελληνική ηγεσία με πρωθυπουργό την περίοδο εκείνη (Απρίλιος – Οκτώβριος 1875) τον Χαρίλαο Τρικούπη, διαβλέποντας ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν επιθυμούσαν καμία επέκταση των αναταραχών νοτιότερα, θα παραμείνει σταθερή στο δόγμα της ουδετερότητας και στη διατήρηση φιλικών σχέσεων με την Τουρκία, ενώ ο ελληνικός Τύπος και οι πολιτικοί θα διχαστούν. Η μία πλευρά χαρακτήριζε την επανάσταση στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ως πανσλαβική εξέγερση που δεν μπορεί να βρει ανταπόκριση στην Ελλάδα, ενώ η άλλη πλευρά τη θεωρούσε ως ευκαιρία για έναν νέο ξεσηκωμό των ελληνόφωνων επαρχιών της Τουρκίας.

Ο Ραγκαβής χωρίς να συντάσσεται ευθέως με τη μία ή την άλλη πλευρά φαίνεται να διατηρεί «διφορούμενη» στάση. Ως επίσημος διπλωματικός αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο Βερολίνο είναι υποχρεωμένος να εκτελεί ακριβώς τις απαιτήσεις της ελληνικής κυβέρνησης και ό,τι επιβάλλει η πολιτική της ουδετερότητας. Ως διανοούμενος και ως άνθρωπος που συμμετέχει, πέραν των διπλωματικών του δραστηριοτήτων, στην πολιτική ζωή του τόπου, τάσσεται με την άποψη που θεωρεί την επανάσταση των Σλάβων ως μια ευκαιρία για επέκταση των επαναστατικών ενεργειών νοτιότερα, ώστε η Ελλάδα να αποκομίσει έμμεσα τα οφέλη που της αναλογούν. Σε επίσημη επιστολή του προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο παρουσιάζει με εύγλωττο τρόπο την πραγματικότητα και τις επιδιώξεις της Ευρώπης: «ή Ευρώπη δὲν ἀγωνίζεται πλέον νὰ σώσῃ τὴν Τουρκίαν, ἀλλὰ μόνον νὰ δώσῃ τὴν εἰρήνην, ἔστω καὶ ἐπὶ τῶν ἐσχατιῶν ταύτης. Ἄν θὰ τὸ κατορθώσῃ εἶναι ζήτημα». Παράλληλα, διαφαίνεται η πρόθεση των Δυνάμεων να διασώσουν για μια ακόμα φορά την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να αποτρέψουν τη Ρωσία να καταστεί η μόνη δύναμη που θα επηρεάζει τις εξελίξεις στον χώρο της Ανατολής, «διότι ἡ Εὐρώπη θέλει εἰρήνην ἐν τῇ Ανατολῇ, καὶ ὀλίγον φροντίζει ἂν θὰ ἐπιτύχῃ αὐτὴν διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ ἢ τοῦ ἐκτουρκισμοῦ τῆς Ανατολῆς». Ο βασικός φόβος του Ραγκαβῆ ἐγκείται στην υποψία του ότι αν σωθεῖ η Τουρκία στη φάση αυτή, θα εκμηδενιστεῖ η Ελλάδα, «διότι τότε θὰ τῆς ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τῆς χειρὸς τὸ ξίφος τοῦ Δαμοκλέους, ὁ ἐπικρεμᾶ ἐπὶ τῆς ἰσχυρωτέρας τῆς γείτονος, ἐπισείουσα αὐτῇ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποδούλων Χριστιανῶν».³⁵⁶

³⁵⁶ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβῆ προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο, 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1876, κείμενο 51 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 195-196. Ουσιαστικά, μιλά για τον επαπειλούμενο κίνδυνο να εκμηδενιστεῖ η Ελλάδα αν διασωθεῖ η Τουρκία.

Την ίδια μέρα απευθύνει ανεπίσημη επιστολή προς τον πρωθυπουργό Αλ. Κουμουνδούρο όπου εκφράζει τους φόβους του για τη θέση ουδετερότητας και αποχής που τηρεί η Ελλάδα στην παρούσα φάση, γνωρίζοντας βέβαια πολύ καλά ότι δεν μπορεί, και δεν δύναται να πράξει διαφορετικά· ωστόσο του επισημαίνει για μια ακόμα φορά την ανάγκη προπαρασκευής της χώρας: «Ὁ ἀνατολικὸς πόλεμος εἶναι ἐπὶ τῶν θυρῶν ἡμῶν, ὁ εὐρωπαϊκὸς δύναται νὰ ἐκτραγῆ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν [...]». Καλεῖ τον Κουμουνδούρο αρχικά να εξοπλίσει τον στρατό, ἔστω και χωρίς την άμεση έγκριση της Βουλής, αφήνοντας ίσως να διαφανεί το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτούνται οι πολιτικές του απόψεις, αλλά τοποθετώντας στη λαϊκή του βάση το ζήτημα ότι μια τέτοια ενέργεια με ορισμένο και ξεκάθαρο σκοπό θα δικαιωθεί από την κοινή γνώμη. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει η Ελλάδα να πείσει τους Έλληνες εκτός των συνόρων να μην περιμένουν απ' αυτήν να κηρύξει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας, διότι «ἡ Ἑλλάς ἐν ὅσῳ εἶναι ὄση καὶ οἷα εἶναι, ποτὲ δὲν θὰ ἠμπορέσῃ νὰ ἔχῃ πολιτικὴν ἀνεξάρτητον τῆς Εὐρώπης», αλλά θα πρέπει και αυτοί οι ίδιοι να ξεσηκωθούν· μόνο τότε, ἔμμεσα, θα μπορέσει η Ελλάδα να τους ενισχύσει. Σε διαφορετική περίπτωση θα παραμείνουν για πάντα υπό την κυριαρχία της Τουρκίας, η οποία στο μέλλον θα εξισλαμίσει τις ευρωπαϊκές επαρχίες, ὥστε σε καμία περίπτωση να μην οφείλει τη σωτηρία της στον ελληνισμό, που δεν κινήθηκε επαναστατικά και διαφύλαξε έτσι την ακεραιότητά της. Από εκείνη τη στιγμή, πλέον, δεν πρόκειται να ακούσει κανείς την Ελλάδα: «Ἡ Εὐρώπη θὰ μᾶς λέγῃ ν' ἀφήνωμεν αὐτὴν καὶ τὴν Τουρκίαν ἡσυχον». Η σταθερή του άποψη είναι ότι:

...οἱ ἔξω ὁμογενεῖς, πρέπει καίτοι ἠξεύροντες ὅτι δὲν θὰ πολεμήσουν μετ' αὐτῶν ἂν δὲν γίνῃ εὐρωπαϊκὸς πόλεμος, νὰ μὴ ἀπολέσουν οὐδὲ στιγμὴν πλεόν διὰ ν' ἀναστοῦν καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ἐλευθερίαν των. Ἄλλως, οἱ ὁμογενεῖς οὗτοι θὰ φανῶσιν ἀγενεῖς, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν ἐλευθερίαν, μὴ δραττόμενοι τῆς περιστάσεως, τῆς τελευταίας καὶ μόνης περιστάσεως, διὰ νὰ κατακτήσωσιν αὐτὴν [...]. Ἄν ἀμελήσωσι τὴν παροῦσαν στιγμὴν, ἄς μὴ παραπονοῦνται τοῦ λοιποῦ ἂν θὰ μείνωσι διὰ παντὸς εἴλωτες, καταβιβάσαντες καὶ τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα διὰ πάντοτε εἰς τὴν + + τῆς τοῦ λοιποῦ ὑπερηφάνου Τουρκίας.³⁵⁷

Αν, εν τέλει, αποφασίσουν να ξεσηκωθούν οι «έξω ὁμογενεῖς», ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι δύο τινά μπορούν να συμβούν: α) η Ευρώπη να επέμβει και να διανείμει την κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κηρύσσοντάς την έτσι νεκρή· β) να πραγματοποιηθεί ευρωπαϊκός πόλεμος, στον οποίο αναγκαστικά θα εμπλακεί και η Ελλάδα και θα πολεμήσει υπέρ αυτών. Η άποψή του συνοψίζεται στη φράση: «οὐδετερότης τῆς Ἑλλάδος, ἐνόσω ἡ Εὐρώπη εἶναι οὐδετέρα, μὴ παρακάλυσις τῶν ἔξω Ἑλλήνων τοῦ νὰ ἐγερωθῶσιν ἀμέσως».³⁵⁸

³⁵⁷ Ιδιωτική επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Πρωθυπουργό Αλ. Κουμουνδούρο, 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1876, κείμενο 52 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 198-199.

³⁵⁸ Ιδιωτική επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Πρωθυπουργό Αλ. Κουμουνδούρο, 21 Ιουλίου/2

Σε μία λίγο μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο αναφέρει:

Διατήρησις τῆς συμμαχίας πρὸς διατήρησιν τῆς εἰρήνης (τῆς Εὐρωπαϊκῆς) τοῦτο εἶναι τὸ σύνθημα. [...] Ὡς δὲ πρὸς ἐκλογὴν συμμαχῶν δι' ἡμᾶς, φρονῶ ὅτι ἐν ὧσιν τὸ ὁμόθυμον δόγμα τῆς Εὐρώπης εἶναι ἢ διατήρησις τῆς εἰρήνης, δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν συμμαχοὺς τοὺς μὲν μᾶλλον ἢ τοὺς δεῖ· ἂν δὲ ποτὲ ἐπέλθῃ εὐρωπαϊκὸς πόλεμος τότε μόνον θέλομεν εἶσθαι εἰς θέσιν ν' ἀποφασίσωμεν περὶ συμμαχίας ἀναλόγως τῶν περιστάσεων αἵτινες θέλουσιν ἐπιφέρει τὸν πόλεμον, καὶ δὲν δύνανται νὰ προοραθῶσιν.³⁵⁹

Σε κάθε περίπτωση, όλες οι δυνάμεις, τόσο η «τριπλή συμμαχία» (Αυστρία – Γερμανία – Ρωσία) όσο και η Αγγλία και η Γαλλία, αντιμετώπιζαν το θέμα του διαμελισμού του μεγάλου ασθενή, αναλογιζόμενες τα θετικά και τα αρνητικά από μια τέτοια εξέλιξη. Το πιθανότερο ήταν η Ελλάδα να μην τις απασχολούσε ιδιαίτερα, γνωρίζοντας, ότι ως «ουραγός» της Ευρώπης, θα παρέμενε πιστή στις επιταγές της συγκυρίας και της ανάγκης του status quo, αλλά κυρίως γνωρίζοντας ότι οικονομικά και στρατιωτικά, δεν μπορούσε από μόνη της να ακολουθήσει τις εξελίξεις στη Βόρεια Βαλκανική. Η Ελλάδα αμφιταλαντευόταν ως προς τις συμμαχίες που θα διαμόρφωνε, δεν γνώριζε ή δεν μπορούσε να διαβλέψει οποιαδήποτε εξέλιξη, αλλά ούτε και ποια θα μπορούσε να είναι τελικά η πιο συμφέρουσα γι' αυτήν συμμαχία. Ως εκ τούτου, διατηρούσε την ουδετερότητα που της είχε επιβληθεί και ανέμενε την τελική έκβαση των γεγονότων, ώστε να μπορέσει να αποκομίσει τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη από τη διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή και το επέτρεπαν οι διεθνείς εξελίξεις. Η Γερμανία, κατά τον Ραγκαβή, δεν επιθυμούσε την τουρκική ακεραιότητα όπως η Αγγλία, ούτε τους Σλάβους ήθελε ως κυριότερους διαδόχους της, όπως επιθυμούσε η Ρωσία. Είναι η Δύναμη εκείνη που ενδόμυχα εύχεται την ταχύτατη εξάλειψη της Τουρκίας από τον χάρτη της Ευρώπης και τον περιορισμό της στα δίκαια όρια της σλαβικής κληρονομιάς. Αυτές όμως οι ενδόμυχες θέσεις της Γερμανίας μένουν παθητικές, και μόνο έμμεσα εκδηλώνονται εν ὧσιν διατηρείται η τριπλή συμμαχία, ενώ εμφανές πρόβλημα αυτήν την περίοδο είναι η διατήρηση της ειρήνης επί του παρόντος status quo:

...θὰ φανῶσιν ὅμως δραστήρια καὶ ἐπιρροὴν ἔχουσαι ἅμα ἢ συμμαχία ἢ συνταραχθῆ ἢ ἀναγκασθῆ νὰ τροποποιήσῃ τὴν βᾶσιν αὐτῆς, ὅπερ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν εἶναι πιθανὸν ν' ἀργήσῃ. Ἡ φάσις τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ἑαυτὸν καὶ δι' ἑαυτὸν νομίζω ὅτι θὰ ἔλθῃ ὅτε πᾶσαι αἱ δυνάμεις θὰ λάβωσι τὴν ἀπόφασιν ὅτι ματαιοπονοῦσι στηρίζουσαι τὴν πολιτικὴν των ἐπὶ τῆς Τουρκίας, καὶ ὅτι πρέπει πλέον νὰ θεωρήσωσιν ὡς

Αυγούστου 1876, κείμενο 52 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 199.

³⁵⁹ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο, 4/16 Αυγούστου 1876, κείμενο 54 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 205-206.

πρωταγωνιστοῦντα πρόσωπα τὸς διαδόχους αὐτῆς. Ἄν δ' ὑποστηρίζωσι τὸν Ἑλληνισμὸν καθ' ὃ δῆθεν μείναντα πιστὸν τοῖς Τούρκοις, ἢ ταχέως θὰ ἰδῶσιν ὅτι ἐπὶ ψευδὸς βάσεως ἐστηρίχθησαν, ἢ θὰ δώσωσιν εἰς τοὺς Ἑλληνας μικροτάτου λόγου ἄξια πλεονεκτήματα, ἀντὶ τῆς ἐλευθερίας των.³⁶⁰

Ὅπως ἦταν αναμενόμενο, ο σερβοτουρκικός πόλεμος εἶχε προβληματίσει τις ευρωπαϊκὲς δυνάμεις και ἡ ἐκβασὴ του αφορούσε ιδιαίτερα τὴν Ελλάδα, που ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀπελευθέρωση των ἑλληνικῶν περιοχῶν τῆς Τουρκίας. Εξάλλου, εἶχαν ἤδη συσταθεῖ μυστικὲς ἐπαναστατικὲς ἐταιρεῖες, και δὲν ἦταν λίγες οἱ φωνές που συνιστοῦσαν σὴν κυβέρνηση νὰ ἀρχίσει τις πολεμικὲς προετοιμασίες, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, ἀρκετοὶ Σλάβοι ἔκαναν ἐκκλήση σὴν Ελλάδα νὰ ἐπέμβει. Ὡστόσο, ο Κουμουνδούρος, ἀν και οπαδὸς τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας, θὰ παραμείνει πιστὸς σὴς οδηγίες του βασιλιά και θὰ διατηρήσει ἀυστηρὰ ουδέτερη στάση. Ο Ραγκαβῆς σὴν φάση αὐτὴ φαίνεται ιδιαίτερα προβληματισμένος για τὴν τελικὴ ἐκβασὴ του πολέμου. Ἀπευθυνόμενος προς τὸν συνάδελφό του σὴν Πετροῦπολη, Βράιλα, ἐκφράζει τις ἀνησυχίες του για κάθε ἓνα ἀπὸ τα ἐνδεχόμενα: α) ἀν ἡ ἐκβασὴ του πολέμου εἶναι υπέρ τῆς Τουρκίας, τότε με πρώτη τὴν Ἀγγλία, θὰ επικρατήσῃ ἡ ἀπόψη ὅτι ἡ Τουρκία εἶναι ζωντανὴ και δυναμικὴ για τὴ σωτηρία των πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς και ὡς ἐκ τούτου θὰ πρέπει νὰ υποστηριχθεῖ, β) ἀν ἡ ἐκβασὴ του πολέμου εἶναι κατὰ τῆς Τουρκίας, θὰ σημαίνει ἐντιμὴ κατάλυση τῆς τουρκικῆς δυναστείας σὴν Ευρώπη, ἀλλὰ θὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς διάθεσης τῆς Ἀνατολῆς και τότε θὰ εἶναι ἀδύνατον:

...νὰ μὴ ἔχωμεν γενναίαν μερίδα. ...Κατ' ἐμὲ λοιπὸν αὕτη εἶναι ἡ σπουδαιότητα στιγμῆ, καθ' ἣν ἢ ἡ Τουρκία θὰ θριαμβεύσῃ και θὰ ριζωθῇ αὐθις ἐπὶ μακρόν, και θὰ παραταθῇ ἐπ' ἀόριστον ἢ δουλεία τῶν ἔξω Ἑλλήνων και ἡ μικρότης τῶν ἔσω, ἢ ἡ Τουρκία θὰ πέσῃ, οἱ Ἕλληνες καθὼς οἱ Χριστιανοὶ θὰ ἐλευθερωθῶσιν, ἢ Ἑλλάς θὰ μεγαλωθῇ και τὸ ζήτημα ἔσται μόνον περὶ τοῦ μᾶλλον ἢ ἥττον. Ἐκ τῶν δύο ποῖον συμφέρει εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ εἰπῶ; Διὰ πολέμου ἢ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάς δὲν πρέπει οὔτε δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ τὸ δεύτερον. Εἶναι κράτος εὐρωπαϊκόν, και πρέπει νὰ συμβαδίσῃ μετὰ τῆς Ευρώπης.³⁶¹

Κατὰ τὸν Ραγκαβῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὅλη ἡ Ευρώπη, και κυρίως ἡ Ἀγγλία, πιστεῦε ὅτι ἡ παρουσία των Τούρκων σὴν Ευρώπη ἀποτελοῦσε ἐγγύηση για τὴ διατήρηση τῆς παγκόσμιας εἰρήνης και γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλίας και οἱ ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης, ἀπαντοῦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐχθρικὲς διαθέσεις ἀπὸ τις

³⁶⁰ Ἐπιστολὴ του Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ προς τὸν Ὑπουργὸ Εξωτερικῶν Ἀ. Κοντόσταυλο, 11/23 Ἀυγούστου 1876, κείμενο 55 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 207.

³⁶¹ Ἐπιστολὴ του Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ προς τὸν πρέσβη σὴν Πετροῦπολη Βράιλα, σὴς 11/23 Ἀυγούστου 1876, κείμενο 56 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 209-210.

Δυνάμεις. Σήμερα βλέπουν ότι η Τουρκία καταρρέει και αυτό αποτελεί αιτία περιοδικού κλονισμού όλης της Ευρώπης. Ακόμα και η Αγγλία, που παλιότερα με το φόβο της Ρωσίας δίσταζε να πάρει θέση, έρχεται αντιμέτωπη με την κατάρρευση της προστατευόμενης της. Έτσι, υποστηρίζει ο Ραγκαβής, φαίνεται ότι ήρθε η μοιραία στιγμή που η Τουρκία θα καταρρεύσει και κανείς δεν θα βρεθεί να την υποστηρίξει, ούτε και αυτή ακόμα η Αυστρία. Αν σήμερα, μαζί με τους Σέρβους, επαναστατούν όλοι οι Σλάβοι, και επομένως και οι Ρουμάνοι και οι υπό τον ζυγό Έλληνες, ο Ραγκαβής αναρωτιέται αν χωρεί αμφιβολία ότι υπάρχει κάποιος που θέλει να βοηθήσει την Τουρκία.³⁶² Χαρακτηριστική είναι η επιμονή του πρέσβη στην ανάγκη να παραμείνει η «ελεύθερη» Ελλάδα κατά το δυνατόν αμέτοχη στις εξελίξεις της Βόρειας Βαλκανικής, υπερασπιζόμενη την ουδετερότητα και την ειρήνη που επιθυμεί η Ευρώπη, «διότι Ευρώπη είναι και η Ελλάς». Ενδόμυχα όμως διαφαίνεται η επιθυμία του για ξεσηκωμό των Ελλήνων που ζούσαν εκτός ελληνικής επικράτειας, ενώ πιστεύει, και αυτό το εκφράζει επίσημα προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, ότι ο χρόνος που παρέρχεται δεν φαίνεται να είναι υπέρ του ελληνισμού και κατά του σλαβισμού, διότι ήδη οι τελευταίοι έχουν αναδειχθεί ήρωες στο πεδίο της μάχης, έχουν στρατό πολλαπλάσιο από τον ελληνικό, τακτική κυβέρνηση, συνταγματικές ελευθερίες, εκπαίδευση που με τον χρόνο εκτείνεται και πολιτική φιλοδοξία. Ο ελληνισμός θα πρέπει να επιδιώξει την ειρήνη με τους Σλάβους, και θα υπερισχύσει μέσω της ανώτερης νοημοσύνης του. Αν όμως η Ελλάδα φερθεί εχθρικά προς τους Σλάβους είναι πιθανόν μέσω της υλικής τους δύναμης να τη βλάψουν πολλαπλά. Στην πραγματικότητα φαίνεται να θέλει να παροτρύνει τους ομογενείς να ξεσηκωθούν, έστω και αν το ελληνικό κράτος είναι δύσκολο να τους βοηθήσει, πιστεύοντας ότι η Ευρώπη δεν θα σταθεί εμπόδιο στις επιδιώξεις τους. Η Τουρκία είναι αδύναμη πλέον, και ως εκ τούτου είναι πολύ πιθανόν να τη νικήσουν· εξάλλου υποστηρίζει ότι αυτό το κατάφεραν και το 1821, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ακόμα κραταιά και οι επαναστατημένοι Έλληνες καταδιώκονταν όχι μόνο από την Τουρκία αλλά και από πολλούς Ευρωπαίους. Σήμερα οι Έλληνες δεν είναι μόνοι τους, θα πολεμούν παράλληλα με τους Σλάβους και έτσι θα απασχολούν όλες σχεδόν τις διαθέσιμες δυνάμεις της Τουρκίας.

Ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων (καὶ ἐπομένως καὶ τῶν Ρωμούνων, οἵτινες βεβαίως δὲν θὰ θελήσωσιν νὰ καθυστερήσωσι μόνοι) ἔσται τὸ σύνθημα τῆς ἐξαφανίσεως τῆς Τουρκίας ἀπὸ τοῦ χάρτου τῆς Εὐρώπης, ὥστε ὁ κίνδυνος αὐτῶν ἔσται μικρός. [...] Ἄλλ' ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων θέλει ὠφελήσῃ τοὺς Σλαύους. Ὡφελήσῃ εἰς τί; Εἰς τὸ ν' ἀναστήσωσι τὴν ἐλευθερίαν των; Καὶ τί δικαιοτέρον; Οἱ Ἕλληνες βεβαίως δὲν προτιμῶσι νὰ μένωσιν ὑπὸ τὸν ζυγὸν διὰ νὰ μὴ ἐλευθερωθῶσι καὶ οἱ Σλαῦοι, δὲν λέγουσιν ὡς ὁ Σαμφῶν "Ἀποθανέτω ἡ ψυχὴ μου μετὰ τῶν Φιλισταίων". Οἱ Σλαῦοι θ' ἀποσείωσιν τὸν ζυγὸν ἐν Σερβίᾳ, Ἐρζεγοβίνῃ, ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ πέραν τοῦ Αἴμου. Ἀγαθὴ τύχη! ἡμεῖς δὲν ἀποβλέπομεν εἰς τὴν κατάκτησιν τῶν χωρῶν ἐκείνων. [...]

³⁶² Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρίγκιπα Γρηγόριο Υψηλάντη, στις 13/25 Αυγούστου 1876, κείμενο 57 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 211-212.

Σήμερα οί Σλαῦοι εἰσὶ οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι τῶν Ἑλλήνων, τείνοντες πρὸς τὸ αὐτό, τὴν σύντριψιν τοῦ ζυγοῦ 4 αἰῶνων.³⁶³

Σε ἄλλη ἐπιστολή του, λίγες μέρες αργότερα, διαβάζουμε: «[...] διότι ἄμα γενικευθῆ ἢ ἔξω ἐπανάστασις εἰμὶ πεπεισμένος ὅτι πᾶσα ἡ Εὐρώπη ὁμοθύμως θέλει ἐπέμβῃ, κ' ἐπέμβῃ μόνον ἵνα κανονίσῃ τὰ τῆς κηδείας τῆς Τουρκίας, ὥστε ἡ Ἑλλάς ἐν τοιαύτῃ περιστάσει οὔτε μεμονωμένη ἔσται, οὔτε ἐπὶ πολὺ ἐκτεθειμένη εἰς κίνδυνον».³⁶⁴

Το ενδιαφέρον σε ὅλη την παραπάνω στάση του Ραγκαβῆ ἦταν ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀφουγκράζεται τὸν παλμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης, παρόλο που βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας καὶ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς τῶν ἄλλων χωρῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ γενικότερο διεθνὲς κλίμα που ἐπικρατοῦσε καὶ που στὴν πραγματικὴ ἐπέβαλλε ὄχι μόνον ουδετερότητα, ἀλλὰ καὶ ἐξασφάλιση τῆς ἡσυχίας σὲ βόρειες βαλκανικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α', ἥδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο καὶ μέχρι τὸν Οκτώβριο τοῦ 1876, περιόδευε ἀνά τὴν Εὐρώπη, καὶ ὁ κόσμος φαίνεται ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ δυσανασχετεῖ. Ὁ βασιλιάς φαίνεται νὰ εἶχε ἐξασφαλίσει τὶς διαβεβαιώσεις ὅτι στὴν περίπτωση ρυθμίσεως τῶν βαλκανικῶν διαφορῶν, ὁ ἐλληνισμὸς δὲν ἐπρόκειτο νὰ θιγεί. Ἡ δυσἀρέσκεια ὅμως τοῦ λαοῦ ἐντάθηκε ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῶν ἀγγλικῶν ὄρων γιὰ τὴ σύγκληση συνδιάσκεψης στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ συζητηθεῖ τὸ ζήτημα τῆς βελτίωσης τῆς θέσης τῶν ἐπαναστατημένων ὀθωμανικῶν περιοχῶν. Πραγματοποιήθηκαν τότε, στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις καὶ διαμαρτυρίες, καθὼς ἐπίσης ομιλίες καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, πολιτικῶν καὶ ἐπαναστατῶν οἱ ὁποῖοι μέμφονταν τὶς Μεγάλες Δυνάμεις που ἐγκατέλειψαν τὸν ἐλληνισμὸ καὶ ζητούσαν ἀμεση πολεμικὴ προετοιμασία τοῦ ἔθνους.³⁶⁵ Ὁ Ραγκαβῆς, ἀντιλαμβανόμενος τὸ ἐκρυθμὸ τῆς κατάστασης, σπεύδει νὰ συμβουλευθεῖ τὸν βασιλιά νὰ ἐπιστρέψῃ ἀμεσα στὴν Ἑλλάδα, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς διαμαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ νὰ δώσει τέλος σὲ ἀρνητικὰ σχόλια που εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀκούγονται γιὰ τὴ μακρόχρονη ἀπουσία του. Τὰ σχόλια ἀπέδιδαν τὴν ἀποφυγὴ τοῦ βασιλιά νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Ἀθήνα στὸν φόβο τῆς ἀντιμετώπισης τῶν ἐριστικῶν ἀντιδράσεων, ἢ στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὶς Δυνάμεις συγκεκριμένους υποσχέσεις, προκειμένου νὰ ἐπιστρέψῃ.³⁶⁶ Ἢδη, οἱ ἐνδοπολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις τόσο γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀπουσίας τοῦ βασιλιά ὅσο καὶ γιὰ τὸ ρόλο που πρέπει νὰ κρατήσει ἡ Ἑλλάδα σὲ ἐξελίξει γεγονότα, εἶχαν πυροδοτήσει τὶς συζητήσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Βουλῆς, καθὼς καὶ μίᾳ σειρά ἀπὸ ἀρθρὰ σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ. Στὴ Βουλὴ ἡ ἐντασὴ εἶχε δυο βασικοὺς πόλους συσπείρωσης. Ἀπὸ τὴ μίᾳ, ὁ Δεληγιώργης υποστήριζε τὴν ἀποψη τοῦ

³⁶³ Ἐπιστολή τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Εξωτερικῶν Α. Κοντόσταυλο, σὲ 18/30 Ἀυγούστου 1876, κείμενο 58 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 215.

³⁶⁴ Ἐπιστολή τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Εξωτερικῶν Α. Κοντόσταυλο, σὲ 6 Σεπτεμβρίου 1876, κείμενο 59 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 217-219.

³⁶⁵ Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὁ.π., σ. 322.

³⁶⁶ Ἐπιστολή σὲ γαλλικὰ τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν βασιλιά Γεώργιο Α', σὲ 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1876, κείμενο 61 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 222.

«αντί-σλαβισμού» και θεωρούσε ότι ο «πανσλαβισμός» θα έβλαπτε τα ελληνικά συμφέροντα. Από την άλλη, ο Αλ. Κουμουνδούρος αντέκρουε τις απόψεις του Δεληγιώργη ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Σλάβων. Οι εκατέρωθεν αντιπαραθέσεις και το ζήτημα του εξοπλισμού που είχε αρχίσει να γίνεται γνωστό στις Δυνάμεις, και κυρίως στην Αγγλία, δημιούργησε προβλήματα πολιτικής και κυβερνητικής σταθερότητας, με αποτέλεσμα την πτώση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Στις 26 Νοεμβρίου σχηματίζεται κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, η οποία δεν θα αντέξει πάνω από πέντε μέρες και θα επανέλθει εκ νέου ο Κουμουνδούρος. Η κυβερνητική αστάθεια θα δημιουργήσει μια αβεβαιότητα εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων σε μια περίοδο αρκετά δύσκολη, εν όψει της συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης.

Λίγες μέρες πριν γίνει εμφανής η εσωτερική κρίση, με την κυβερνητική αποσταθεροποίηση, ο Ραγκαβής, απευθυνόμενος στον βασιλιά, τονίζει πόσο επιβεβλημένη ήταν η επιστροφή του στην Ελλάδα στην παρούσα φάση, και του εκθέτει την άποψή του σχετικά με την κατάσταση, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Τονίζει προς τον βασιλιά την αναγκαιότητα της διάκρισης της ελεύθερης Ελλάδας, από την «αλύτρωτη», καθώς, παρόλο που τα ενδιαφέροντά τους είναι κοινά, ο ρόλος και η θέση τους, κυρίως ως προς τις Μεγάλες Δυνάμεις διαφέρουν σημαντικά. Η Ελλάδα, κατά την άποψη του Ραγκαβή, δεν μπορεί να κερδίσει τίποτα σε βάρος της Τουρκίας, ενόσω αυτή βρίσκεται υπό την προστασία της Ευρώπης. Σχετικά με τους «αλύτρωτους» Έλληνες θα πρέπει να αναμένουν τα οφέλη που θα προκύψουν από τους Σλάβους. Εδώ ο Ραγκαβής παροτρύνει τον βασιλιά να προσπαθήσει να διατηρήσει την ειρήνη και να μην ενθαρρύνει τους υπόδουλους να επαναστατούν, αλλά ούτε και να τους αποτρέπει. Στη φάση αυτή που έχει αρχίσει να εγκαταλείπεται η αρχή της ακεραιότητας της Τουρκίας από την Ευρώπη, οι ομογενείς έχουν την ευκαιρία να ελπίζουν και να διεκδικούν την ελευθερία τους. Τότε η Ελλάδα θα γίνει το φυσικό κέντρο και το σημείο έλξης όλων των ελληνικών φύλων και των χριστιανών της Ανατολής. Το ενδιαφέρον είναι ότι πριν τον σερβικό πόλεμο, η Ευρώπη ενοχλείτο πολύ με τις επαναστατικές ενέργειες, επειδή δημιουργούσαν ιδιαίτερα προβλήματα και αμηχανία για τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει και για τη λύση που θα έπρεπε να δώσει στο Ανατολικό Ζήτημα. Μετά το ξέσπασμα όμως της εν λόγω επανάστασης τα δεδομένα έχουν αλλάξει και πλέον γίνεται λόγος για τη θέση των χριστιανών της Ανατολής. Έτσι η Ελλάδα, από τη μία δεν πρέπει να αποτρέψει τους ομογενείς της να επαναστατήσουν, όπως οι Σέρβοι, και να διεκδικήσουν την ελευθερία τους με τα όπλα, αλλά, από την άλλη, πρέπει να ακολουθήσει την Ευρώπη ενόσω αυτή μένει ειρηνική.³⁶⁷

Στο μεταξύ είχε αρχίσει να διαφαίνεται το ενδεχόμενο νέας ρωσοτουρκικής κρίσης και ο Ραγκαβής, σε συνέχεια της παραπάνω επιστολής του προς τον Γεώργιο, επισημαίνει την ανάγκη να παραμείνει η Ελλάδα αμέτοχη στην ενδεχόμενη κρίση. Δικαιολογεί την άποψή του αυτή, λέγοντας ότι η Ελλάδα είναι μικρή σε μέγεθος και δεν μπορεί

³⁶⁷ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 10 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1876, κείμενο 63 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 224-226.

να ετοιμαστεί ικανοποιητικά, ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις συνέπειες ενός τέτοιου πολέμου. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να ακολουθήσει τις επιταγές της Ευρώπης.³⁶⁸ Μέσα από την αλληλογραφία με τον βασιλιά και τον Υπουργό των Εξωτερικών, αλλά και με άλλους, όπως τον πρίγκιπα Γρηγόριο Υψηλάντη, διαφαίνεται η δυσαρέσκειά του για το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν εξοπλίστηκε ώστε να είναι έτοιμη να επέμβει όταν χρειαστεί και να αποκομίσει τα οφέλη που θα μπορούσαν να της προσφέρουν οι συνθήκες και οι εξελίξεις. Παράλληλα, εκφράζει την απογοήτευσή του για τη μη επαναστατική δράση των αλύτρωτων Ελλήνων. Επισημαίνει προς τον Υψηλάντη ότι εάν οι αλύτρωτοι Έλληνες έπαιρναν τα όπλα ταυτόχρονα με τους Σέρβους, θα επωφελούνταν απ' αυτά που θα έκανε η Ρωσία για τους Σλάβους. Από την άλλη, η Αγγλία, αφού πλέον δεν θα μπορούσε να υπερασπίσει την ακεραιότητα ενός κράτους που καταρρέει από τη βάση του, θα άκουγε τις απόψεις του Γλάδστων, και θα ερχόταν η στιγμή που η Ελλάδα θα ζητούσε τη βοήθειά της, προκειμένου να τεθεί φρένο στις υπερβολικές απαιτήσεις των πανσλαβιστών.

Σήμερα, όπως τονίζει, αν είχε οργανωθεί ο στρατός κάτω από πιο ευνοϊκές συνθήκες, με έναν και μόνο νόμο για την αγορά όπλων μέσω ενός δανείου που θα συναπτόταν με τη σύμφωνη γνώμη της Βουλής, η Ελλάδα θα ήταν έτοιμη. Και διερωτάται, εκφράζοντας την άποψή του προς τον Υψηλάντη, «αν ξεσπάσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος οι Έλληνες θα ξεγερθούν;» «Ίσως», απαντά, «αλλά έχουν όπλα»; Ταυτόχρονα, θέτει και το θέμα της στάσης που πρέπει να κρατήσει η Ελλάδα, σε περίπτωση που η Ευρώπη δεν πάρει ξεκάθαρη θέση στο ενδεχόμενο νέας ρωσοτουρκικής κρίσης, ωστόσο το πιθανότερο είναι ότι ούτε η Ρωσία θα αφήσει στην τύχη τους τούς Σλάβους, ούτε η Ευρώπη. Έτσι, με μια συμμαχία που θα γίνει κάτω από αυτές τις περιστάσεις, θα αναζωπυρωθεί εκ νέου το αντισλαβικό αίσθημα. Ο Ραγκαβής φαίνεται ιδιαίτερα προβληματισμένος και αδυνατεί, όπως ομολογεί, να σκεφτεί μια λύση. Πιστεύει ότι η Ρωσία πρέπει να πειστεί με κάποιον τρόπο και να δει σε ευρύτερο πλαίσιο την αξία της Ανατολής, και αντί του πανσλαβικού δόγματος να υιοθετήσει το δόγμα της πανορθοδοξίας. Κατά τη γνώμη του, η Γερμανία τρέφει φιλελληνικά αισθήματα, αλλά δεν προτίθεται να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια, εάν αυτή δεν εγκριθεί πρώτα από τη Ρωσία και την Αυστρία.³⁶⁹

Τελικά, οι Μεγάλες Δυνάμεις θα συγκαλέσουν τον Δεκέμβριο του 1876 διάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να ληφθούν μέτρα για τη βελτίωση της θέσης των επαναστατημένων οθωμανικών περιοχών. Ωστόσο, υπήρχε ένα απτό και βασικό θέμα σχετικά με τη γεωγραφική και εθνολογική ταυτότητα των επαναστατών και κυρίως των Βουλγάρων, που ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να επιλυθεί. Οι αντιπρόσωποι και κυρίως οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων, δεν διέθεταν τις απαιτούμενες γνώσεις και ως εκ τούτου αδυνατούσαν να πάρουν σαφείς θέσεις. Την ευκαιρία αυτή φαίνεται ότι εκμε-

³⁶⁸ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 10 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1876, κείμενο 64 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 227.

³⁶⁹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρίγκιπα Γρηγόριο Υψηλάντη, στις 4/16 Νοεμβρίου 1876, κείμενο 65 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 228-230.

ταλλεύθηκε ο Ιγνάτιεφ, ο Ρώσος αντιπρόσωπος, ο οποίος επέβαλε έμμεσα τις απόψεις του. Οι απόψεις των αντιπροσώπων θα απορριφθούν από τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ και έτσι η διάσκεψη θα τερματιστεί χωρίς κανένα αποτέλεσμα, και με τη Ρωσία να απαιτεί πλέον και να πετυχαίνει την απομόνωση της Τουρκίας, ακόμα και από τη Μ. Βρετανία, ενώ ταυτόχρονα της ανοίγεται ο δρόμος για την επιβολή διοικητικών μεταρρυθμίσεων, με τη δύναμη των όπλων.³⁷⁰

Ήδη η συζήτηση για τον επικείμενο ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε ενταθεί, κυρίως τους πρώτους μήνες του 1877. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1877 ο Ραγκαβής γράφει προς τον Γεώργιο ότι ο πόλεμος φαίνεται πλέον αναπόφευκτος και τίθεται άμεσα το ερώτημα αν η Ρωσία θα έχει την ηθική υποστήριξη των άλλων δύο Δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, η Τουρκία φαίνεται εγκαταλειμμένη απ' όλους· κυβέρνηση και λαός βαδίζουν προς την καταστροφή. Η Ευρώπη, βλέποντας την κατάσταση έτσι όπως έχει διαμορφωθεί, είχε μόνον μια ανησυχία· ποιος θα καλύψει το κενό που η τουρκική κυριαρχία θα αφήσει πίσω της. Έτσι, ο Ραγκαβής επανέρχεται στην πάγια άποψή του ότι ο ελληνισμός έχει διπλό ενδιαφέρον για τον πόλεμο αυτό: α) αν ξεκινήσει, θα είναι ο τελευταίος και δεν θα τελειώσει παρά μόνο με την πτώση της Τουρκίας, ενώ το οριστικό τέλος θα έρθει όταν απαιτήσουν οι χριστιανοί της Ανατολής την ελευθερία τους. Η επιστροφή στην ειρήνη, κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα ήταν πλέον αδύνατη και η Ευρώπη θα την έψαχνε αλλού. Μια γενικευμένη επανάσταση θα εμπόδιζε τον πόλεμο να γίνει μία αποκλειστικά σλαβική υπόθεση· β) πλέον, η Ευρώπη πείθεται ότι μια συμφωνία ανάμεσα στους χριστιανούς της Ανατολής μετά την πτώση της Τουρκίας, είναι πολύ πιθανή, και οι υπόδουλοι Έλληνες δεν έχουν παρά να κερδίσουν μέσα απ' αυτήν τη συμφωνία, καθώς η κατάκτηση του μεγάλου στόχου, της απόκτησης της ανεξαρτησίας, πλησιάζει. Η Ευρώπη για τους δικούς της λόγους θα αποτρέψει τη διαμόρφωση ενός σχεδίου που θα δίνει όλες τις επαρχίες στους Σλάβους.

Η Ελλάδα, κατά την άποψη του Ραγκαβή, πρέπει να επιδιώκει την ειρήνη, όπως άλλωστε κάνει εδώ και πολύ καιρό. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να συμμετάσχουν στον πόλεμο αυτό οι υπόδουλοι Έλληνες. Η Ελλάδα θα πρέπει να είναι έτοιμη για ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Έτσι, θα πρέπει να οργανώσει έναν αξιόμαχο στρατό στα πρότυπα του στρατού της Ευρώπης και να προμηθευθεί τον πιο σύγχρονο οπλισμό. Το γεγονός ότι οι Έλληνες παραμένουν ανενεργοί, εμπιστευόμενοι τη μοίρα τους στην ευμένεια της Ευρώπης, δεν είναι καθόλου πρακτικό. Η Ευρώπη δεν θα έχει τίποτα να κάνει γι' αυτούς. Ο πόλεμος της Ρωσίας κατά της Τουρκίας θα γίνει διότι οι Σλάβοι καταπιέζονται. Η Τουρκία θα αναγκαστεί να υποχωρήσει στις απαιτήσεις της Ρωσίας, να δώσει, παραδείγματος χάριν, την αυτονομία στη Βουλγαρία κ.λπ., ενώ ο πόλεμος δεν θα έχει πια αιτία συνέχισης. Οι Έλληνες δεν θα βοηθηθούν ούτε από τη Ρωσία, διότι δεν θα έχουν ενταχθεί στο νικηφόρο αίτημα της Ρωσίας, αλλά ούτε από την Ευρώπη. Το μόνο μέσο πίεσης είναι να διεκδικήσουν μόνοι τους, με τα όπλα, την ελευθερία.

³⁷⁰ Σχετικά με τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, τις προτάσεις των Δυνάμεων και την αδιαλλαξία της τουρκικής πλευράς, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, σσ. 323-324.

Από την άλλη, ενδέχεται, αν διατηρήσουν εχθρική στάση προς τη Ρωσία, αυτό να αποβεί επικίνδυνο για τα συμφέροντα των υπόδουλων Ελλήνων. Γι' αυτό θα πρέπει να συμφιλιωθούν με τη Ρωσία, να ετοιμαστούν όσο το δυνατόν γρηγορότερα και να λάβουν εγγυήσεις ότι μόλις εκδηλωθεί ο πόλεμος σε συνεργασία με τους Σλάβους, θα απελευθερωθούν κι αυτοί οριστικά.³⁷¹

Το κλίμα που είχε διαμορφωθεί μετά τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα απογοητευτικό για τις ελληνικές διεκδικήσεις. Η Ελλάδα και ο υπόδουλος ελληνισμός στην πραγματικότητα βρέθηκαν στο περιθώριο, σαν να μη συμμετείχαν καθόλου σε ένα παιχνίδι, που εν τέλει τους αφορούσε, και που πολιτικά, όλο τον προηγούμενο χρόνο φαίνεται ότι έπαιζαν ιδιαίτερα καλά με τρόπο που τους είχε άνωθεν επιβληθεί. Αυτό άλλωστε μαρτυρεί και η παραπάνω επιστολή του Ραγκαβή προς τον βασιλιά, εκφράζοντας ίσως τη γενικότερη απογοήτευση, διότι διαφαινόταν πλέον ότι η Ρωσία είχε ως σκοπό την προώθηση του σχεδίου για τη Μεγάλη Βουλγαρία, ύστερα και από την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, ενώ από την άλλη πλευρά είχε στην ουσία αποτρέψει τους υπόδουλους Έλληνες να επαναστατήσουν, κατόπιν προτροπών των πρεσβευτών των Δυνάμεων. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση οι Δυνάμεις δεν φαίνεται να έδωσαν οποιαδήποτε σημασία στην τύχη των ελληνικών επαρχιών της Τουρκίας. Ο Ραγκαβής με σταθερά επιχειρήματα, φαίνεται να θέλει να δικαιολογήσει το αποτέλεσμα της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, όταν γράφει προς τον πρωθυπουργό Ε. Δεληγιώργη:

Αληθές ότι τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνέδριον ἐσκέφθη περὶ τῶν Σλαύων, καὶ οὐχὶ περὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο εἶχε συγκληθῆ. Οἱ Σλαῦοι εἶχον ἐπαναστατήσῃ, καὶ εἶχον κατακρεουργηθῆ. Συνῆλθεν ἵνα κατευνάσῃ αὐτῶν τὴν ἐπανάστασιν, καὶ ἐξασφαλίσῃ αὐτοὺς κατὰ νέων κινδύνων. Πρότασιν τῆς Ρωσσίας ἐζητήθη βαθμὸς τῆς αὐτονομίας ὑπὲρ αὐτῶν; Ἄλλ' ἢ Τουρκία ἐπιμόνως ἀπέκρουσε τὴν πρότασιν καὶ ἡ Εὐρώπη παρητήθη αὐτῆς. Ἄν ἐζήτηι τὸ αὐτὸ καὶ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ὁμῶς ἔμμενον ἡσυχάζοντες καὶ μηδὲν ἀπαιτοῦντες, θὰ ἐπρότεινεν οὐδὲν ἤττον καὶ τὴν σχεδὸν ἐντελῆ κατάλυσιν τῆς Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ἐν Εὐρώπῃ, καὶ ἐννοοῦντας ὅτι οὐδεμία ἐλπίς θὰ ὑπῆρχε νὰ ἐπιτύχῃ αὐτὴν ἄνευ αὐτοῦ τούτου τοῦ πολέμου ὃν ἤθελε ν' ἀποφύγῃ. Ἄν λοιπὸν τότε, διὰ τοὺς λόγους τούτους, παρευρέθησαν τὰ Ἑλληνικὰ συμφέροντα ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ συνδιασκέψει, δὲν δύνανται νὰ παροραθῶσι καὶ ἐν τῇ τελικῇ διαρρυθμίσει τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἂν μάλιστα κατ' αὐτὴν δὲν μείνωσιν ἀπαθείς θεαταί.³⁷²

³⁷¹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α', στις 25/5 Φεβρουαρίου 1877, κείμενο 66 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 231-232.

³⁷² Ιδιωτική επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρωθυπουργό Ε. Δεληγιώργη στις 27 Μαρτίου/8 Απριλίου 1877, κείμενο 67 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 237-238.

Η κρίση που προέκυψε μετά την αποτυχία της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, βάδιζε πλέον προς μια ανοιχτή ρήξη με την Τουρκία, και προβληματίζε την ελληνική κυβέρνηση, τη διπλωματία και τον λαό για τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν. Οι συμβουλές που δόθηκαν από διάφορες πλευρές και από τις Μεγάλες Δυνάμεις, δεν φαίνεται να συνέκλιναν πουθενά. Η διχασμένη ως προς το ζήτημα ελληνική πολιτική ηγεσία –από τη μία πλευρά ο Κουμουνδούρος που δεν ήταν αρνητικός σ' ένα ενδεχόμενο συνεργασίας με τους Σλάβους και από την άλλη ο Δεληγιώργης που ήταν ενάντια σε οποιαδήποτε σύμπραξη–, μετά τα γεγονότα της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται να μην αποκλείει το ενδεχόμενο συνεργασίας. Το αίτημα για εξοπλισμό γίνεται πλέον επιτακτικό και ψηφίζεται άμεσα η σύναψη δανείου για την αγορά όπλων. Στα τέλη Φεβρουαρίου ορκίζεται η 6^η κυβέρνηση του Δεληγιώργη, ο οποίος, έχοντας πλέον αλλάξει πολιτική στάση έναντι των Σλάβων, υιοθετεί έμμεσα την πολιτική του Κουμουνδούρου και προτάσσει την πολιτική της συμπόρευσης με τις δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις και τις πολεμικές προπαρασκευές. Μια πολιτική στην οποία ο Ραγκαβής επέμενε ήδη από τον περασμένο χρόνο και εξέφραζε τις σχετικές του απόψεις προς όλες τις κατευθύνσεις. Τις ανησυχίες του αυτές θα εκφράσει προς τον Δεληγιώργη, τονίζοντάς του ότι κυρίαρχο ζήτημα παραμένει αυτό του πανσλαβισμού. Ενόσω Σλάβοι και Έλληνες παραμένουν υπό την τουρκική κυριαρχία, οι μεταξύ τους συγκρούσεις δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία· ίσως στο μέλλον να αποκτήσουν κάποια σπουδαιότητα. Τιθέμενοι όμως οι Έλληνες ως κηρυγμένοι εχθροί των Σλάβων, θα στερηθούν την ευημερία που ίσως τους προσφέρει μια από τις Μεγάλες Δυνάμεις, της οποίας η ψήφος είναι ιδιαίτερα ισχυρή, κατά τη φάση της οριστικής επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος. Έτσι, ο ελληνισμός ενδέχεται να βρεθεί σε ήττονα θέση, αφού και μετά το σχίσμα δεν κατάφερε να επικρατήσει στη Θράκη και στη Μακεδονία: «Υπὸ τὸν ζυγὸν λοιπὸν διατελούντων Ἑλλήνων καὶ Σλαύων, ἡ πάλη μεταξὺ αὐτῶν ἔσται πάντοτε πρὸς βλάβην τῶν πρώτων, ἢ δὲ σύμπνοια ἐγγυᾶται αὐτοῖς τὴν νίκην». Κατά τον Ραγκαβή, δεν θα πρέπει να υπάρξει οποιαδήποτε υπόνοια ότι η συμβίωση Ελλήνων και Σλάβων είναι αδύνατη, ή ότι η πτώση των Τούρκων είναι δυνατόν να επιφέρει αναρχία και συγκρούσεις μεταξύ των χριστιανών. Μια τέτοια υπόνοια θα δημιουργήσει στην Ευρώπη την πεποίθηση για διαίωνιση της τουρκικής κυριαρχίας. Κατά τον Ραγκαβή, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν θα επιτρέψουν την εξάπλωση του πανσλαβισμού που θα υποστηρίζεται από τη Ρωσία.

Η στάση του Ραγκαβή έχει αρχίσει πλέον να διαφοροποιείται, βλέποντας κυρίως τη στάση που διατηρούσε τόσο η Ευρώπη όσο και η Ρωσία. Αναγνωρίζει το γεγονός ότι οι ελληνικές απόψεις και διεκδικήσεις παραγκωνίζονται, και ενώ στο επίσημο διπλωματικό επίπεδο προσπαθεί να διατηρήσει τις ισορροπίες που επιβάλλει η γενικότερη πολιτική κατάσταση, οι προσωπικές του απόψεις, τις οποίες εκθέτει άμεσα στον βασιλιά, στην πολιτική ηγεσία αλλά και σε άλλους, καταδεικνύουν τη μεταστροφή των διαθέσεών του. Οι υποβόσκουσες αλυτρωτικές σκέψεις συνοψίζονται πλέον στην ανάγκη άμεσης απελευθέρωσης των υπόδουλων και με λυρισμό διατυπώνει τη φράση: «ἡ φωνὴ τοῦ Ρήγα ἤχηι πάντοτε ὀργίλη εἰς τὸν ἄερα καὶ εἰς τὰς καρδίας, καὶ ζητεῖ καὶ τῶν ἄλλων τὴν

ἐλευθέρωσιν»,³⁷³ ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζει την άποψη ότι το να περιμένει κανείς την ελευθερία του ως δώρο από την Ευρώπη, «είναι ἐσχάτη ἀτοπία. Ἡ ἐλευθερία κατακτᾶται, δὲν δωρίζεται».

Ἡ στάση του Ραγκαβή αυτήν την περίοδο είναι αρκετά σκληρή διότι το κύριο μέλημα στο εσωτερικό της ελληνικής πολιτικής ήταν η καταπολέμηση του πανσλαβισμού. Στην πραγματικότητα επιτίθεται κυρίως στην ομάδα που προτάσσει τη συνεργασία με την Τουρκία, προκειμένου να αναχαιτιστεί η ἐξάπλωση του σλαβισμού και μέσω της συνεργασίας αυτής να επιτύχει η Ελλάδα τη διεύρυνση των συνόρων της. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι υιοθετούσε ο Δεληγιώργης, κυρίως μέχρι τη στιγμή της ατυχούς Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης. Βασική προτεραιότητα για τον Ραγκαβή είναι ο συνασπισμός όλων των χριστιανών της Ανατολής, «κατά το ενθουσιώδες σύνθημα του Ρήγα πάντοτε», και επαναφέρει στο προσκήνιο συνθήματα, όπως «ελευθερία ἢ θάνατος», που ἔνωσαν και προσέδωσαν «ιδεολογική» χροιά στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821. Κατά την άποψή του, ο πανσλαβισμός θα νικηθεί μόνο εκ των ἑσώ, με τη συμφιλίωση Ἑλλήνων και Σλάβων και την ἀνάδειξη της υπεροχής του ελληνικού πολιτισμού. Ἢδη οι Ἕλληνες ἔχουν μείνει πίσω και ἤδη οι Ευρωπαῖοι ἔχουν ἀρχίσει να ξεχνούν τον «ἡρωισμό» των ἀγωνιστῶν του 1821:

Ἢδη ἡμεῖς ἐμείναμεν ὀπίσω αὐτῶν, αἱ σφαγαὶ τῆς Βουλγαρίας ἐπεσκίασαν τὰς τῶν Ψαρῶν καὶ τῆς Χίου, καὶ ἡ Εὐρώπη, μανθάνουσα τὰ ὀνόματα τῶν Σλαύων ὄπλαρχηγῶν, ἤρχισε νὰ λησμονῆ τὰ τοῦ Νικήτα καὶ τοῦ Βότσαρη, καὶ νὰ μὴ θεωρῆ πλέον τοὺς Ἕλληνας αὐτοὺς μόνους προμάχους τῆς ἐλευθερίας ἐν Ἀνατολῇ. Κακίζοντες τοὺς Σλαύους, ἀντὶ νὰ βλάπτωμεν αὐτούς, τοῖς παραδίδομεν τὸ σκῆπτρον τῆς ἐθνικῆς ὑπεροχῆς καὶ τὴν δάφνην, ἅτινα ἡμέτερα ἐθεωροῦντο κληρονομήματα. Καὶ τινες προτείνουν ν' ἀντιταχθῶμεν αὐτοῖς ἐνούμενοι μετὰ τῶν Τούρκων, δηλαδὴ ἢ νὰ κατὰστήσωμεν πανίσχυρον τὸν τύραννον ἡμῶν, πάσης ἐλπίδος ἐλευθερώσεως παραιτούμενοι, ἢ τὸ πιθανώτερον, νὰ συντριβῶμεν μετ' αὐτοῦ.³⁷⁴

Τον Ἀπρίλιο του 1877 θα ξεσπάσει τελικὰ ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος για την ἀπελευθέρωση των σλαβικῶν περιοχῶν. Ἡ ελληνικὴ κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τότε τον Επ. Δεληγιώργη, ἐμμέσως θα κρατήσῃ στάση ουδετερότητας κυρίως μη δυνάμενη να ανταποκριθεῖ σε μια τέτοιου εἶδους πρόκληση. Ἀν και ἡ Ρωσία εἶχε καλέσει την Ελλάδα να συμμετάσχει στις πολεμικὲς διεργασίες και σε περίπτωση νίκης να επιτύχει την ἀπελευθέρωση των ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ωστόσο ἡ Ελλάδα δεν φάνηκε διατεθειμένη να ἐμπλακεί περισσότερο. Ἐπιπλέον, ἡ Ελλάδα στρατιωτικὰ ἦταν ἀνέτοιμη για ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα που θα μπορούσε ἐν τέλει να ἀποβεί μοιραῖο, χωρίς τις περαιτέρω δεσμεύσεις

³⁷³ Ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Ευθ. Οικονομίδη στις 27 Μαρτίου/8 Ἀπριλίου 1877, κείμενο 68 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σσ. 239-241.

³⁷⁴ Ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Ευθ. Οικονομίδη στις 27 Μαρτίου/8 Ἀπριλίου 1877, κείμενο 68 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 240.

της Ρωσίας και με αβέβαιη τη στάση των άλλων Δυνάμεων. Η κοινή γνώμη όμως βλέποντας τις επιτυχίες της ρωσικής πλευράς, αρχίζει να δυσανασχετεί για την αδράνεια και την πολιτική κατευνασμού του Δεληγιώργη. Οι εθνικές εταιρείες οργανώνουν συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, που προβλημάτιζαν ιδιαίτερα το στέμμα και την κυβέρνηση, αφού τα συνθήματα δεν ήταν μόνο αντικυβερνητικά, αλλά και αντιδυναστικά. Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, επηρέαζε όλες τις πολιτικές δυνάμεις του τόπου, που άρχισαν να εφαρμόζουν πλέον μια πιο δυναμική πολιτική, με πρωτοπόρο στη φάση αυτή τον Χαρίλαο Τρικούπη.

Τον Μάιο του 1877, θα επέλθει και νέα κυβερνητική αλλαγή· τη θέση του Δεληγιώργη θα πάρει ο Κουμουνδούρος, οποίος θα σχηματίσει την 7^η κυβέρνησή του. Ωστόσο, οι πιέσεις που ασκούσε η κοινή γνώμη, αλλά και η αντιστροφή των διαθέσεων κυβέρνησης και στέμματος για μια πιο ενεργό πολιτική, οδήγησαν μια εβδομάδα αργότερα στον σχηματισμό της πρώτης «οικουμενικής» κυβέρνησης στην ελληνική πολιτική ζωή. Βέβαια, υπήρξαν και αντιδράσεις· ο Τρικούπης φάνηκε διστακτικός, τονίζοντας ότι μια ομοιογενής κυβέρνηση με τη στήριξη όλων των πολιτικών δυνάμεων, θα μπορούσε να είναι περισσότερο αποτελεσματική, ωστόσο οι αντιστάσεις του κάμφθηκαν. Αντίθετα, ο Δημήτριος Βούλγαρης, δεν έλαβε μέρος στην οικουμενική κυβέρνηση. Πρωθυπουργός και Υπουργός των Ναυτικών θα αναλάβει ο ογδοντατετράχρονος τότε θρυλικός ψαριανός πυρπολητής της Επανάστασης του 1821, Κωνσταντίνος Κανάρης (1793-1877), για την επιλογή του οποίου όλες οι πολιτικές δυνάμεις συμφώνησαν δείχνοντας ιδιαίτερο σεβασμό. Υπουργό των Εξωτερικών θα ορίσει τον Τρικούπη, ο Κουμουνδούρος θα αναλάβει το Υπουργείο των Εσωτερικών, ο Δεληγιώργης το Υπουργείο Οικονομικών και ο Χ. Ζυμβρακάκης το Υπουργείο Στρατιωτικών. Μετά τον θάνατο του Κανάρη, στις 2 Σεπτεμβρίου 1877, προέδρευαν κατά σειρά οι διάφοροι Υπουργοί. Οι Βερέμης και Κολιόπουλος σχετικά με τον σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης σχολιάζουν ότι τόσο οι αλλαγές της κυβέρνησης όσο και η κατάληξη της κρίσης αποτελούσαν τρανή απόδειξη ότι η χώρα δεν διέθετε σαφή εξωτερική πολιτική, και ότι η πολιτική της ηγεσία είχε αποδεχτεί να διαχειριστεί την κατάσταση με όλους τους συμβιβασμούς που απαιτεί η παραμονή στην εξουσία μιας τέτοιας κυβέρνησης. «Οικουμενικές» κυβερνήσεις όπως αυτή αποτέλεσαν στο μέλλον δελεαστική διαφυγή από πολιτικά αδιέξοδα, φανερώνοντας κάθε φορά τις αδυναμίες του κοινοβουλευτικού συστήματος στη χώρα. Στην αδυναμία των πολιτικών κομμάτων να διαμορφώσουν σαφή και ρεαλιστική πολιτική στις διακρατικές σχέσεις της χώρας και να εξασφαλίσουν ευρεία συναίνεση, καθώς και στην επιδίωξή τους να μην υποστούν το κόστος πολιτικών επιλογών σε δυσαρμονία με τις προσδοκίες της κοινής γνώμης οφειλόταν η επιλογή της «οικουμενικής οδού», προκειμένου να δοθεί λύση στα πολιτικά αδιέξοδα.³⁷⁵

Ο Ραγκαβής θα γράψει μια μακροσκελή επιστολή στον Δεληγιώργη, θέλοντας να του εκφράσει τις απόψεις του για τη στάση που πρέπει να κρατήσει η Ελλάδα στο πλαίσιο του ρωσοτουρκικού πολέμου και προκειμένου να του μεταφέρει το γενικότερο

³⁷⁵ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 274-275.

κλίμα που επικρατούσε εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους για τον εν λόγω πόλεμο. Στην επιστολή αυτή τόνιζε ότι πλέον έφτασε η στιγμή που ο ελληνισμός περιμένει εδώ και 4 αιώνες και ότι αυτή η ευκαιρία πιθανόν να είναι η τελευταία. Προσπαθεί να πείσει τον Δεληγιώργη ότι συμφέρον της Ελλάδας είναι να μην συμπλεύσει με την Τουρκία, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα ότι η δύναμη αυτή δεν υποστηρίζεται από καμία άλλη, ούτε και από αυτή ακόμα την Αγγλία, η οποία δεν εμμένει πλέον στην εξωτερική πολιτική που είχε χαράξει ο Πάλμερστον και που πρέσβευε τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια, η Τουρκία από την πλευρά της, βλέποντας που οδηγούνταν τα πράγματα, είχε προετοιμαστεί στρατιωτικά δαπανώντας μεγάλα κεφάλαια για τον σκοπό αυτό. Ωστόσο, κατά την άποψη του Ραγκαβή, οι Έλληνες, σε περίπτωση που επιλέξουν να ενισχύσουν την Τουρκία, «θέλουσιν τὸν παλαιόντα ὄστις θὰ τοὺς λαιμοτομήσῃ». Ταυτόχρονα με την κριτική που ασκεί στην ομάδα που επιθυμεί τη συνεργασία με την Τουρκία, καταδικάζει τον φιλοτουρκισμό των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (Φαναριώτες και κάποιους δημοσιογράφους) που προτιμούν τον συνασπισμό με την Τουρκία, προκειμένου να αντιταχθούν στους Σλάβους. Μ' αυτόν τον τρόπο όμως, στην πραγματικότητα, επιλέγουν να μείνουν εσαεί υπόδουλοι των Τούρκων, νομίζοντας ότι σε περίπτωση που ελευθερωθεί η ευρωπαϊκή Τουρκία, η Μακεδονία και η Θράκη θα δοθούν στους Σλάβους. Κατά την άποψή του, δέχονται τον παρόντα βέβαιο και γενικό κίνδυνο του θανάτου, αντί του αμφιβόλου μέλλοντος και του μερικώς ακρωτηριασμένου κινδύνου, που μόνο τότε πρέπει να χαράξουν πολιτική και να δουν πώς θα κινηθούν, καθώς «πρὸ πάντων ἐν τῇ πολιτικῇ νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθὸν τὸ “καιρὸς παντὶ πράγματι”».³⁷⁶

Η άποψή του σχετικά με τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει η «ελευθερη» Ελλάδα είναι ότι όποια συμμαχία κι αν της προταθεί δεν θα πρέπει να τη δεχτεί, διότι αν βγει από την εντελή ουδετερότητα είναι δυνατόν να υποκύψει σε εθνικούς κινδύνους, τους οποίους δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αξιόμαχα και να χάσει αυτό που είχε μέχρι τώρα κατακτήσει, διακινδυνεύοντας και την ασφάλεια που της παρέχουν οι συνθήκες. Για τον υπόδουλο όμως ελληνισμό, πιστεύει ότι η στιγμή έχει έρθει:

...ἄλλωστε ἡ ἐξέγερσις των ἔσται καὶ ὑπηρεσία Εὐρωπαϊκῆ· αὕτη δύναται νὰ προλάβῃ ἐπικείμενον Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον. Ὅταν ἡσυχάζωσιν ὑπὸ τὸν ζυγὸν καὶ φαίνεται στέργοντες αὐτόν, ἡ Τουρκία κρινομένη βιώσιμος, δύναται νὰ εὕρῃ προστάτας μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἀντίθεσις τούτων πρὸς τοὺς Ρώσους νὰ κορυφωθῇ εἰς πόλεμον, ὅστις ν' ἀνάψῃ γενικὴν πυρκαϊᾶν ἐν Εὐρώπῃ.³⁷⁷

Στα *Απομνημονεύματά* του, βλέποντας από απόσταση τα γεγονότα, διατυπώνει την άποψη ότι η επαναστατική δράση των υπόδουλων Ελλήνων θα ωφελούσε τη Ρωσία,

³⁷⁶ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρωθυπουργό Ε. Δεληγιώργη 20 Απριλίου/2 Μαΐου 1877, κείμενο 69 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 244.

³⁷⁷ Επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρωθυπουργό Ε. Δεληγιώργη 20 Απριλίου/2 Μαΐου 1877, κείμενο 69 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 245.

η οποία στο τέλος του πολέμου, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης και για τις υπηρεσίες που της πρόσφεραν, θα τους ευνοούσε και η Ελλάδα θα αποκόμιζε σημαντικά οφέλη από τη διανομή των εδαφών της Τουρκίας. Ο Ραγκαβής βέβαια προσέβλεπε και στο γεγονός ότι οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις θα προτιμούσαν να δουν την Ελλάδα ή οποιαδήποτε άλλη χώρα, πέραν της Ρωσίας, να επωφελείται από τα λάφυρα του πολέμου που αυτή προκάλεσε.³⁷⁸ Η κυβέρνηση Δεληγιώργη φαίνεται να μην ακολουθούσε αυτή την άποψη –το αντίθετο μάλιστα· ήταν διατεθειμένη να συμμαχήσει με την Τουρκία για την αποτροπή ενός πανσλαβικού κράτους υπό την αιγίδα της Ρωσίας.

Η «οικουμενική» κυβέρνηση του Κανάρη ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένη να χαράξει μια πολιτική που δεν βασιζόταν σε πραγματικά στοιχεία, αλλά περισσότερο σε εικασίες για τη στάση που θα κρατούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Ωστόσο, φαίνεται να υιοθετεί μια πιο δυναμική πολιτική και να κατευθύνεται προς την ενίσχυση των ενδεχόμενων επαναστατικών κινήματων στις υπόδουλες επαρχίες. Ο Ραγκαβής, βλέποντας από την πλευρά του πως τόσο η Γερμανία όσο και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, δεν διατηρούσαν σαφή στάση απέναντι στα ελληνικά αιτήματα για οικονομική και υλική ενίσχυση λόγω της ουδετερότητας της Ελλάδας όλη αυτήν την περίοδο, αρχίζει να αναθεωρεί τις απόψεις του και πλέον τάσσεται υπέρ των φανερών επαναστατικών διεργασιών στις αλύτρωτες περιοχές. Η αλλαγή αυτή της στάσης του εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης αλλαγής του κλίματος, αφού και η κυβέρνηση πλέον υποστήριζε την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και την ενίσχυση των επαναστατικών κινήματων. Ωστόσο, φαίνεται ότι η απόφαση αυτή πάρθηκε λίγο ετεροχρονισμένα, αφού ήδη είχαν οριστεί οι συμμαχίες και η στροφή της Ελλάδας προς αναζήτηση συμμαχιών είχε τώρα να αντιμετωπίσει την άρνηση –της Ρωσίας, της Ρουμανίας, της Αλβανίας κ.λπ.. Βέβαια, το κλίμα λίγο αργότερα θα αντιστραφεί εκ νέου και η Ρωσία θα αναζητήσει τη συνεργασία της Ελλάδας, προκειμένου να ανοίξει νέο μέτωπο κατά της Τουρκίας νοτιότερα και μ' αυτόν τον τρόπο να την αποδυναμώσει. Ο Γεώργιος φάνηκε πλέον να συντάσσεται με τη Ρωσία και αναλαμβάνει ενεργό δράση αμέσως μετά τον θάνατο του Κανάρη, η απώλεια του οποίου δημιούργησε σημαντικές ανησυχίες και εσωκυβερνητικές προστριβές. Σε συνομιλία του με τον αυστριακό πρέσβη ο Γεώργιος υποστηρίζει ξεκάθαρα τις θέσεις του:

Νομίζω ότι ήρθε ή στιγμή της δράσεως. ...Δέν ἔχω τίποτα νὰ χάσω... Ἐὰν ἡ Ἑλλάς δὲν ἐκμεταλλευθεῖ τὶς παροῦσες περιστάσεις γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰ πρὸ νόμιμα δίκαιά της, θὰ ἐπιρρίψουν τὶς εὐθύνες ἐπάνω μου. Ὁ ρόλος μου ὡς βασιλέως θὰ τερματισθεῖ... Εἶμαι ἀπόλυτα ἀποφασισμένος νὰ μὴν ἐπιτρέψω πλέον σὲ κανένα νὰ μὲ ἐμποδίσει, οὔτε στοὺς Ὑπουργούς μου, καὶ νὰ μπῶ στὴν οὐσία τοῦ ζητήματος, ἀκόμα καὶ ἂν προκληθεῖ μία πυρκαγιά πού θὰ κάψει ὀλάκερη τὴν Εὐρώπη...³⁷⁹

³⁷⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 221.

³⁷⁹ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ὁ.π., σ. 330.

Αυτήν την περίοδο ο Ραγκαβής θα απευθυνθεί προς τον Γεώργιο, επισημαίνοντας την αναγκαιότητα να μπει η «αλύτρωτη Ελλάδα» στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Του επισημαίνει ότι ο πόλεμος φαίνεται να φτάνει στο τέλος του, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει η πεποίθηση ότι η Τουρκία είναι εξαντλημένη και αναρωτιέται ποια θα είναι η μοίρα του ελληνισμού εάν ο πόλεμος αυτός τελειώσει χωρίς τη συμμετοχή του; Η άποψη του Ραγκαβή ήταν ότι η επανάσταση των υπόδουλων θα προσφέρει νέα στεφάνια δόξας, θα αφυπνίσει τις συμπάθειες και ίσως θεωρηθεί από πολλούς ως ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την Τουρκία. Πιστεύει ότι θα αποτελέσει ένα από τα πιο ισχυρά όπλα, ακόμα κι από αυτό της επιρροής που μπορεί να ασκήσει η ελεύθερη Ελλάδα. Σήμερα μόνο οι Σλάβοι και οι Ρουμάνοι προσελκύουν τα βλέμματα. Στην πράξη, το αποτέλεσμα, κατά τον Ραγκαβή, θα είναι αναπόφευκτό γι' αυτούς. Η νικήτρια Ρωσία θα απαιτήσει από τους Τούρκους ακόμα περισσότερες παραχωρήσεις απ' αυτές της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης. Εάν ο ελληνισμός μείνει αμέτοχος θα είναι δύσκολο να διεκδικήσει ψήφο υπέρ των ελληνικών δικαίων, αφού δεν θα έχει συμμετάσχει υπέρ των άλλων πληθυσμών. Η Ρωσία, ακόμα κι αν τρέφει φιλελληνικά αισθήματα, θα αναγκαστεί να τα περιορίσει για να μην κατηγορηθεί από την Ευρώπη, και θα αποφασίσει να φτάσει στην ειρήνη που επιθυμεί από διαφορετικό δρόμο. Έτσι, αν προταθεί ένα πλάνο, όπου οι υπόδουλοι Έλληνες, μαζί με άλλους λαούς της Ανατολής, περιέλθουν σ' ένα καθεστώς ισότητας μέσα στα οθωμανικά συντάγματα, θα είναι, κατά την άποψη του Ραγκαβή, διπλό έγκλημα για την ανθρωπότητα. Εάν η Τουρκία στρέψει το βλέμμα της προς την Ελλάδα, θα πρέπει να αισθανθεί ότι έχει έναν επικίνδυνο, ή τουλάχιστον πιεστικό, γείτονα. Η Τουρκία δεν είναι πια αυτή που ήταν πριν από 50 χρόνια. Έμαθε από την ελληνική Επανάσταση και έχει οργανώσει τον στρατό και τον στόλο της, ώστε, και να βγει ακρωτηριασμένη από τον πόλεμο, θα είναι ακόμα πολύ πιο ισχυρή από την Ελλάδα, ακόμα και αν η τελευταία είναι εξίσου καλά προετοιμασμένη.

Επομένως, οι Έλληνες πρέπει να επέμβουν πριν το τέλος του πολέμου, διότι αν η τουρκική κυριαρχία διατηρηθεί στην Ευρώπη, το ελληνικό βασίλειο ενδεχομένως να διατρέξει μεγάλο κίνδυνο. Ο Ραγκαβής πιστεύει ότι με τη συμμετοχή των Ελλήνων στον πόλεμο, θα αποκατασταθεί η φήμη των πατέρων της Επανάστασης, η Ελλάδα θα ανακτήσει την πρώτη θέση μεταξύ των λαών της Ανατολής και θα γίνει το κέντρο της πολιτικής τους. Σε κάθε περίπτωση, ο πόλεμος δεν μπορεί να τελειώσει χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι ελληνικές απαιτήσεις. Οι Έλληνες πρέπει να ξεσηκωθούν, έστω κι αν η Ελλάδα δεν έχει προετοιμαστεί καταλλήλως, και αυτό γιατί τα γεγονότα δεν περιμένουν, αλλά εξελίσσονται ραγδαία. Ταυτόχρονα όμως θα πρέπει να εξασφαλίσουν τις απαιτούμενες δεσμεύσεις από τη Ρωσία, ώστε, όταν αυτή αποφασίσει τον τερματισμό του πολέμου, να μην απομείνουν μόνοι τους να μάχονται τους Τούρκους.³⁸⁰

Ο βασιλιάς την περίοδο αυτή φαίνεται ιδιαίτερα αποφασιστικός, ενώ η κυβέρνηση που βρισκόταν σε ιδιαίτερα δύσκολη φάση ύστερα από τον θάνατο του Κ. Κανάρη, εν

³⁸⁰ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α' στις 18/30 Νοεμβρίου 1877, κείμενο 70 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 247-251.

τέλει παραιτείται. Έτσι ο Γεώργιος παίρνει την πρωτοβουλία και διατάζει τον στρατηγό Σούτσο να ξεκινήσει τη διαδικασία μετακίνησης στρατευμάτων προς τα βόρεια σύνορα, κοντά στη Θεσσαλία, ενώ ταυτόχρονα καλεί τον υπέρμαχο της εξόδου από την ουδετερότητα, Αλ. Κουμουνδούρο, να σχηματίσει κυβέρνηση και να οδηγήσει τη χώρα στον πόλεμο. Το γεγονός ότι ο ελληνισμός αρχίζει πλέον δυναμικά να διεκδικεί τα συμφέροντά του φαίνεται να ευχαρίστησε ιδιαίτερα τον λαό, εντός και εκτός των συνόρων, και δραστηριοποίησε εκ νέου τις διπλωματικές αποστολές. Ταυτόχρονα άρχισε να διαμορφώνει τις κατευθυντήριες γραμμές των αντιπροσώπων των ξένων Δυνάμεων. Σε επιστολή του προς τον βασιλιά, ο Ραγκαβής καταγράφει τις διεθνείς αντιδράσεις στην πρωτοβουλία της Ελλάδας να βγει από την ουδετερότητα. Η Γερμανία εκφράζει τα φιλελληνικά της αισθήματα και πολλοί είναι οι ανώτεροι που χαίρονται με την είσοδο της Ελλάδας στον πολεμικό στίβο. Οι αντισλαβιστές, τονίζει, βλέπουν την κίνηση αυτή πολύ θετικά, ώστε οι Σλάβοι να μην είναι οι μόνοι μέτοχοι της νίκης που θα διεκδικήσουν τον φοίνικα. Αρκετοί από τους πρέσβεις στη Γερμανία φαίνεται ότι τόνιζαν στον Ραγκαβή πως η Ελλάδα είχε αργήσει να βγει στον στίβο του αγώνα και είχαν εκπλαγεί απ' αυτή της τη στάση. Ενώ ταυτόχρονα του επισήμαιναν ότι δεν υπάρχει στην Ευρώπη πολιτικός ηγέτης, στον οποίο να μην είναι σεβαστό το γεγονός ότι κάποιοι λαοί διεκδικούν την ελευθέρια τους με όπλα, έναντι σκληρών καταπιεστών και ότι ένας μεγάλος αριθμός θεωρεί ότι μετά την Επανάσταση των Ελλήνων, η κυριαρχία της Τουρκίας στην Ευρώπη πλησιάζει στο τέλος της.³⁸¹

Λίγες μέρες αργότερα, στις αρχές Ιανουαρίου του 1878, ο Ραγκαβής θα εκφράσει προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, Χαρίλαο Τρικούπη, τις απόψεις της γερμανικής ηγεσίας για τη στάση της Ελλάδας στον εν εξελίξει ρωσοτουρκικό πόλεμο. Οι Γερμανοί φαίνεται να εκφράζουν την έκπληξή τους και να αναρωτούνται γιατί οι Έλληνες άφησαν να διακυβευτεί η τύχη της Ανατολής χωρίς να αναμιχθούν και μέσω την αποχής αυτής την έστρεψαν υπέρ των Σλάβων. Στο ίδιο επίπεδο είχε στραφεί και η συζήτηση με τον αυτοκράτορα και με άλλους υπουργούς του γερμανικού βασιλικού οίκου.³⁸²

³⁸¹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α' στις 14/26 Δεκεμβρίου 1876 (εκ παραδρομής στην επιστολή γράφτηκε η χρονολογία 1876, αντί της ορθής 1877), κείμενο 71 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 252-253.

³⁸² Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη σχετική επιστολή: «...ἀφοῦ πολλάκις ἀπέφυγον νὰ δώσω τὴν ζητουμένην μοὶ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν ἐξήγησιν, μ' ἐπλησίασεν ἐκ δευτέρου ὁ Αὐτοκράτωρ. – Τὰ τῆς Ανατολῆς λοιπόν, μοὶ εἶπε, φθάνουσιν εἰς τὸ τέλος των, ὑμῖν δὲ οἱ Ἕλληνες μένετε πάντων φρόνιμοι. – Εἶμεθα, τῷ εἶπον, πάντοτε φρόνιμοι, Μεγαλειότατε, οὐδὲ λησμονοῦμεν ὅτι καταγόμεθα ἐκ τῶν ἑπτὰ σοφῶν. – Naί, μοὶ ἀπήντησεν, ἀλλὰ τὰ πράγματα τελειώνουσι χωρὶς τῶν Ἑλλήνων. Δὲν τοῖς μένουσι πλέον εἰμὴ ὀλίγας ἡμέρας, ἂν θέλωσι νὰ ἐνεργήσωσιν. Αἱ Βασιλικάι αὐλαὶ [...] μοὶ ἐφάνησαν τοσοῦτον σπουδαῖαι, ὥστε ἐνόμισα καθήκον μου ἀμέσως νὰ σᾶς τὰς τηλεγραφῆσω. Ἐπιθυμητόν ὅμως εἶναι, ἐξηκολούθησεν ὁ Αὐτοκράτωρ, νὰ πάρῃ τέλος ὁ πόλεμος οὗτος, ὅστις τοσαύτας θυσίας ἐπέβαλεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. – Ἐτι δ' ἐπιθυμητότερον, ἀπήντησα, Μεγαλειότατε ἂν αὐτὸ οὗτος ἦθελεν πάσῃ, ὥστε νὰ μὴν εὐδοκείται νὰ ἐπαναληφθῇ, καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ νέας καὶ ἴσως μείζονας ἔτι θυσίας. Τοῦτο δὲ θὰ καταρωθοῦτο κατ' ἐμέ, ὡς [...] ὁμιλοῦντα, ἂν οἱ Τοῦρκοι ἐξεβάλλαντο ἐντελῶς τῆς Εὐρώπης. – Βεβαίως, μοὶ εἶπε, τοῦτο θὰ ἦτον τὸ ἐπιθυμητότατον ἀλλ' ἡ δυσκολία συνίσταται εἰς τὸ μετὰ τούτου. Τί νὰ γένωσιν αἱ κτήσεις αὐτῶν; – Ν' ἀφεθῶσιν, εἶπον, οἱ κατοικοῦντες αὐτὰς πάσας εἰς

Ταυτόχρονα με τις επίσημες συζητήσεις που είχε ο Ραγκαβής στο Βερολίνο, έφτασε και η είδηση της επανάστασης σε Θεσσαλία και Μακεδονία, προκαλώντας, όπως αναφέρει, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σώζοντας «κᾶν τὴν τιμὴν τῶν Ἑλλήνων, ἂν ἤθελεν ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ ἐπανάστασις εἶναι σπουδαία, περὶ οὗ πολλοὶ ἐξέφραζον». Ωστόσο, τονίζει προς τον Τρικούπη ότι σε ιδιαίτερη συνομιλία του με τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ρωσίας, ο οποίος είχε επισκεφθεί το Βερολίνο, εξέφρασε την άποψη ότι θεωρεί την ειρήνη γεγονός τετελεσμένο. Τις ίδιες σχεδόν αναφορές κάνει και σε ανεπίσημη επιστολή του προς τον νέο Υπουργό των Εξωτερικών, Θεόδωρο Δεληγιάννη. Αναφέρει ότι, τόσο οι φίλοι της Ελλάδας όσο και άλλοι που είναι ουδέτεροι, εκφράζουν την ικανοποίησή τους, καθώς υπάρχουν και άλλοι πλην των Ρώσων που διεκδικούν μέρος της Ανατολής.

Καθώς το γενικότερο κλίμα δεν φαινόταν ιδιαίτερα αρνητικό για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, αλλά και λαμβάνοντας υπ' όψιν το λαϊκό αίσθημα και την ανάγκη να τεθεί προς συζήτηση το ελληνικό ζήτημα, η νέα κυβέρνηση Κουμουνδούρου άρχισε να προετοιμάζεται, καλώντας τις εθελοντικές επιτροπές που είχαν ήδη σχηματιστεί και εν μέρει οργανωθεί, ώστε να συζητήσουν τις επαναστατικές ενέργειες σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία. Το μόνο ανάχωμα στον σχεδιασμό των επαναστατικών ενεργειών ήταν η εξαγγελία ότι επρόκειτο πλέον να υπογραφεί ανακωχή μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, γεγονός που θα επηρέαζε την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα θα έπρεπε πλέον με οποιονδήποτε τρόπο, να θέσει το ελληνικό

αυτοκυβέρνησιν. Ἡ αὐτονομία θέλει ταχέως τὰς μορφώσῃ, χωρὶς νὰ ἀναφέρω τὴν Ἑλλάδα, ἣτις περιέσωζε πάντοτε σπέρματα πολιτισμοῦ, καὶ εὐκόλως ἠδυνήθη νὰ τὰ ἀναπτύξῃ, ἅμα ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς, φέρω εἰς παράδειγμα τοῖς Σέρβοις, οἵτινες ἐθεωροῦντο τέως ὡς ὀρεσίβιοι ἡμιάγριοι, καὶ τοὺς Ρωμοῦνους παρ' οἷς τοῦ τὲ λαοῦ καὶ τῆς ἀριστοκρατίας ἐνομίζετο [...] οἵτινες ὅμως, ἐφ' ὅταν ἀναβίωσαν εἰς ἐλευθερίαν καὶ οἱ δεῦτεροι εἶχον τὴν εὐτυχίαν νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ Ἡγεμονία χριστινὸν [...] ἀνέδειξαν καὶ στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὰς ἀρετὰς. – Ναὶ ἀληθὲς εἶναι, μοι εἶπεν ὁ Αὐτοκράτωρ, ὅτι προώδευσαν μέχρι τινά, ἀλλὰ τοῖς μένει πολλὰ ἔτι νὰ πράξωσι. – Καὶ ἐστὶν ἐλπίς ὅτι θὰ τὰ πράξωσι, εἶπον, διότι ἡ ἐλευθερία ἐστὶν ὁ ἀριστος παιδαγωγὸς τῶν λαῶν.

Εἰς δὲ τὸν Υπουργόν, ὁ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου, ὅστις ἴστατο ὀπίσω μου καὶ ἤκουσε τινὰ τῶν ρηθέντων, πλησιάσας με ἅμα μὲ ἀφήκεν ὁ Ἡγεμῶν. – Θέλετε, μοι εἶπε, τὴν ἐλευθερίαν τῆς ὑπὸ τοῖς Τούρκοις Ἑλλήνων, ὅτε οἱ ἴδιοι δὲν τὴν θέλουσι! Διότι πῶς ἄλλως θὰ ἔμειναν ἀπαθείς θεαταὶ τοῦ μεγάλου πολέμου, ἐξ οὗ ἐξηρτάτο ἡ διάρρηξις τοῦ ζυγοῦ αὐτῶν, καὶ δὲν θὰ ἐρριψοκινδύνευον τί διὰ νὰ μὴ φανῶσι κατώτεροι τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ανατολῆς; Ἐκεῖ δὲ ἀπαντήσας μοι καὶ ὁ εὐγλωττος βουλευτῆς καὶ μέγα ἱστορικός καὶ δημοσιογράφος Treitschke. – Ὁ πόλεμος, μοι εἶπε, βεβαίως σχεδὸν ἐτελείωσε, καὶ ὅλως ἀπρόοπτον τί μόνον συμβᾶν θὰ ἦτον ἀκόμη δυνατὸν νὰ τὸν παρατείνῃ. Οἱ Τούρκοι ἐνίκηθησαν κατὰ κράτος, καὶ δὲν ἠμποροῦσι πλέον νὰ τὸν ἐξακολουθήσωσιν. Οἱ Ἄγγλοι ὅτι κι ἂν εἴπωσι, δὲν θὰ ἐλθῶσιν εἰς βοήθειάν των, ἀναφλέγοντες εὐρωπαϊκὸν πόλεμον, οἱ δὲ Ρῶσοι καὶ ἀπήνησαν καὶ [...] ἐξηλεύθησαν πρὸ πάντων δὲ ἔφερον τὰ πράγματα εἰς ἣν αὐτῶ συμφέρον, ἀκόμη θὰ κερδίσωσι ὅ,τι θέλουσι. Τὴν δ' ἐντελὴ ἀνατροπὴν τῆς Τουρκίας δὲν θέλουσι προτιμῶντες νὰ ἔχωσι μᾶλλον παρ' ἑαυταῖς ψυχορραγοῦν καὶ ἀσθενὲς Κράτος, παρὰ νέον, βιώσιμον καὶ δυνάμενον ν' ἀναπτυχθῆ εἰς ἀκμὴν. Τὸ τουρκικὸν τοῦτο κράτος θὰ εἶναι τοῦ λοιποῦ τὸ δεσπῶζον ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ὧν δὲν ἐννοῶ τὴν δειλίαν ἢ τὴν ἀπρονοησίαν ἔτι τῶν ἐνεστώτων πραγμάτων, ἣτις βαθέως ἐλύπησε καὶ ἀπεγοήτευσε τοῖς φίλοις αὐτῶν...». Αρχειο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 99.2/1878: Πρεσβεία Ελλάδος. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή από το Βερολίνο προς τον Υπουργό Εξωτερικών Χαρ. Τρικούπη στις 10/22 Ιανουαρίου 1878.

ζήτημα στις διεθνείς συζητήσεις και ως εκ τούτου να αγνοήσει την υπογραφή της ανακωχής. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος φάνταζε πλέον σε πολιτικούς, διπλωμάτες και λαό, ως η μόνη δυνατή ευκαιρία να εκπληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα, όχι μόνο με την επέκταση της συνοριακής γραμμής, αλλά και με την είσοδο των χριστιανών στην Αγία Σοφία. Ο Ραγκαβής, ως σταθερός ρομαντικός εκφραστής της Μεγάλης Ιδέας, προτρέπει τον Υπουργό των Εξωτερικών να επισπευσθούν οι διαδικασίες της εισόδου στον πόλεμο, πριν συνθηκολογήσει η Ρωσία:

Ἡ σωτηρία ἡμῶν ἐκ τοῦ κινδύνου τούτου ἔσται ἡ δραστηριότης ὥστε τάχι-
στα νὰ ἐκταθῆ ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις καὶ ν' ἀναμιγῆ ἡ Ἑλλὰς οὕτως εἰς
τὰ πράγματα, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ τὴν χωρήσῃ αὐτῶν οὐδ' αὐτὴν ἡ Ρωσ-
σία, ἥτις ἴσως ἔσται ἡ μόνη θελήσουσα ἢ κἂν συμφέρον ἔχουσα διὰ τοῦτο.
Εὐτυχῶς, φαίνεται ὅτι ἡ Ρωσία ἔχει τὴν φιλοτιμίαν νὰ μὴ συνθηκολογήσῃ,
εἰμὴ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὡς ἤδη μανθάνω, αὐτὸς
ὁ Βίσμαρκ ἐπιθυμεῖ τὴν ἐπὶ τινὰς μῆνας ἔτι παράτασιν τοῦ πολέμου, ὥστε
ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀναπόφευκτος καιρὸς μᾶς δίδεται καὶ ἂν καλῶς τὸν
ὠφεληθῶμεν, ἡμποροῦμεν ἀκόμη νὰ γίνωμεν ἡ πρώτη αἰτία τῆς ἐφάπαξ
λήξεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, καὶ νὰ συλλειτουργηθῶμεν μετὰ τῶν
Ρώσων εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἥτις μέχρι τέλους, ὡς ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν
πραγμάτων, εἰς ἡμᾶς καὶ οὐχὶ εἰς ἐκείνους πρέπει νὰ παραμείνῃ.³⁸³

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ ηγεσία, βρισκόταν τις τελευταῖες μέρες τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1878 σε πολεμικὴ προετοιμασία, προσπαθώντας ταυτόχρονα νὰ ἀνιχνεύσει τις προθέσεις τῆς Ρωσίας καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τις πληροφορίες γιὰ επικείμενη ἀνακωχή. Ὁ Ραγκαβής, ὀπαδὸς τῆς ενεργοῦ πολιτικῆς, ἐκθειάζει τὸν Κουμουνδούρο καὶ τὸν παρομοιάζει με πλοίαρχο που ἀρπάζει τὸ πηδάλιο καὶ στρέφει τὴν τελευταία στιγμή τὸ πλοῖο που ἐμελλε νὰ συντριβεῖ στὸν σκόπελο. Τὸν καλεῖ νὰ μὴ ὀπισθοχωρήσῃ καὶ νὰ μὴν διστάσῃ, «ἄλλη διέξοδος διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν δὲν ὑπάρχει αὐτῆς ἢν ἐξελέξασθε».³⁸⁴ Ἐτσι, ἔχοντας ξεσπάσει ἐπαναστάσεις σὲ Κρήτη, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία καὶ ἔχοντας ὡς δεδομένη τὴν ἀπόφαση τῆς Ρωσίας νὰ προχωρήσῃ σὲ σύναψη συνθήκης εἰρήνης με τὴν Τουρκία, ἡ ἑλληνικὴ ηγεσία βρισκόταν σὲ ἐγρήγορη. Ἡ ἀποψη τοῦ Ραγκαβῆ ἦταν ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀκαριαία, νὰ οργανωθοῦν καὶ προπάντων εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκδοθεῖ ἡ διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας ὅλων τῶν μερῶν που ἐπαναστατοῦν, ὥστε ἡ ἐπανάσταση νὰ εἶναι τετελεσμένο γεγονός πρὶν συγκληθεῖ κάποιον συνέδριον ἢ οποιαδήποτε ἄλλη συνθήκη εἰρήνης, καὶ ἔτσι νὰ μπορέσῃ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν στὴ συνδιάσκεψη.³⁸⁵ Ὁ Γεώργιος, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφασή του καὶ ἔτσι ὁ ἑλληνικὸς

³⁸³ Ἀνεπίσημη ἐπιστολή τοῦ Α. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Υπουργὸν Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη στὶς 13/25 Ἰανουαρίου 1878, κείμενο 72 στὸ Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 255.

³⁸⁴ Ἐπιστολή τοῦ Α. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν πρῶθυπουργὸν Α. Κουμουνδούρο στὶς 14/26 Ἰανουαρίου 1878, κείμενο 73 στὸ Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 256.

³⁸⁵ «Οἱ φίλοι ἡμῶν δὲν ἐννοοῦσι τί πράττει ἡ Κρήτη, ἀφοῦ κατόρθωνε νὰ ἔχει Συνέλευσιν, ἐν ὅσῳ ἡ Συνέλευσίς τῆς μὲν εἰς ἡν μέχρι οὐδὲν τί ὠφελεῖ ἀντιπροσωπεύοντας μόνον τὴν ἀντιπολίτευσιν, ἴσως ὀλίγον

στρατός θα περάσει τα σύνορα. Στο μεταξύ όμως είχε ήδη υπογραφεί η ανακωχή. Το γεγονός αυτό θα μείνει γνωστό στην ιστορία ως η «καθυστέρηση των τεσσάρων ημερών».

Ο Ραγκαβής, βλέποντας τη Ρωσία να περνά τον Αίμο, θα αποστείλει αυστηρή έκθεση στην Αθήνα διαμαρτυρόμενος για την αμέλεια της ελληνικής πλευράς να εκμεταλλευτεί το γεγονός. Τελικά, οι ένοπλες εχθροπραξίες θα λήξουν με την ανακωχή της Ανδριανούπολης στο τέλος Ιανουαρίου του 1878, ενώ επίσημα ο δεύτερος ρωσοτουρκικός πόλεμος θα λήξει με την υπογραφή σχετικής συνθήκης μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, στις 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου στο προάστιο του Αγίου Στεφάνου της Κωνσταντινούπολης. Με τη συνθήκη αυτή ουσιαστικά ανατρέπονταν όσα είχαν συμφωνηθεί στο Συνέδριο των Παρισίων και στην αντίστοιχη συνθήκη που είχε υπογραφεί το 1856. Με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η Βουλγαρία θα ανακηρυχθεί σε μεγάλη αυτόνομη ηγεμονία που περιελάμβανε την περιοχή από τον Δούναβη μέχρι το Αιγαίο, δηλαδή τη σημερινή Βουλγαρία, τη Δυτική Θράκη, τη Μακεδονία (εκτός της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής) και την Ανατολική Ρωμυλία. Η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία αναγνωρίζονταν ως ανεξάρτητα κράτη με δικαίωμα να διευρύνουν τα σύνορά τους. Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη θα ήταν επίσης αυτόνομη, αλλά υπό την κηδεμονία της Αυστρίας. Όσον αφορά την Κρήτη, η συνθήκη παρέπεμπε στην εφαρμογή του οργανικού χάρτη του 1868, ενώ αντίστοιχο σχέδιο προβλεπόταν για την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τα άλλα διαμερίσματα του ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία για τον εαυτό της εξασφάλιζε στην πραγματικότητα αυτά που είχε χάσει κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η Τουρκία ήταν ο μεγάλος ηττημένος, αφού έχανε μεγάλο μέρος των ευρωπαϊκών εδαφών της, αλλά, κατά τον Ραγκαβή, και η Ελλάδα είχε χάσει μια πολύ μεγάλη ευκαιρία να επεκτείνει τα σύνορά της.

βίαιον, ἀλλ' ἀπλῶς ἀπαιτοῦσαν παρὰ τῆς κυριάρχου αὐτῆς ἐξουσίας τὴν νόμιμον τῶν θεσμῶν αὐτῶν ἐφαρμογὴν, καὶ τὸ πολὺ λαμβάνει καὶ τινὸς ἀστυνομικοῦ μέτρου πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως. [...] Ὁμοίως καὶ αἱ πρὸς βορρᾶν ἐπαρχίαι, χωρὶς οὐδ' ἡμέρας νὰ περιμένωσιν, οἱ ἐπαναστάται πρέπει ἐν ὀνόματι αὐτῶν νὰ προστρέξωσιν τὴν ἀνεξαρτησίαν των. Τὴν νομιμότητα τοῖς παρέχουσιν αἱ νίκαι καὶ αἱ θυσίαι. Ἄλλως τὲ καιρὸς δὲν ὑπάρχει, ἵνα τὰ πάντα γίνωσιν ἐν [...] καὶ ἀκριβεῖα νομιμότητι. Ἐνῶ δ' ἔγραφον, ἀγαθὴ τύχη, [...] τηλεγραφικῆ εἰδησις ὅτι τὰ Παγασητικῶν χωριᾶ ἐσύστησαν ἤδη προσωρινὴ κυβέρνησιν. Αὐτὴ ἀμέσως ἄς ὀμιλήσῃ πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ πρὸς τὴν Εὐρώπην ἐν ὀνόματι πάντα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅσον μικρὴ καὶ ἂν εἶναι κατ' ἀρχὰς ἢ φωνὴ τῆς, θέλῃ ἐνδυναμωθῆ, θεοῦ θέλοντος, ὑπὸ τῶν περιστάσεων, καὶ φθάνῃ μέχρι τῶν συμβουλίων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Πολλοὶ τῶν συναδέλφων μου θεωροῦσι τὴν ἐπελθοῦσαν βραδύτητα εἰς τὴν εἰρήνην καὶ τὴν πρόοδον τῶν ἑλληνικῶν ἐπαναστάσεων ὡς συμπτώματα σωτηρίου διὰ τὸν ἑλληνισμόν. Τὰ αὐτὰ μοι ἔλεγε καὶ ὁ φιλέλληνας βαρῶνος Hurrmann Valbella, ὃς σπουδαῖο ἄρθρον ἔπεμψε ἄλλοτε εἰς τὸ βασιλικὸν ὑπουργεῖον, καὶ ὅστις ἔτυχεν εὐμενεστάτης ἀποδοχῆς παρὰ τῷ Ἀυτοκράτορι τῆς Ρωσίας. Ἡ μέχρι τοῦδε διαγωγὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μοι προσέθηκεν ἐλπίδα [...], διότι ἦτο πρὸς βλάβην αὐτοῦ μόνον, πρὸς ὄφελος δὲ συγχρόνως τῶν Τούρκων [...]. Ἀρχεῖο ΥΠΠΕ/ΦΑΚ: 99.2/1878: Πρεσβεία Ἑλλάδος. Ἐπιστολὴ τοῦ Αλ. Ραγκαβῆ ἀπὸ το Βερολίνο πρὸς τὸν Υπουργὸ Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη στις 21 Ἰανουαρίου/2 Φεβρουαρίου 1878.

2.7.7.2.2. Το Συνέδριο του Βερολίνου

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις, δεν ήταν δυνατόν να αποδεχτούν μια μονομερή λύση του Ανατολικού Ζητήματος από την πλευρά της Ρωσίας, και κυρίως η Μεγάλη Βρετανία και η Αυστροουγγαρία, ήταν αδύνατον να συμμεριστούν τη δημιουργία μιας Μεγάλης Βουλγαρίας υπό την επιρροή της Ρωσίας, και μια Ρωσία που προβλεπόταν να ελέγχει τη Βεσσαραβία, την Αρμενία και ένα μεγάλο τμήμα της Ασίας. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ανέτρεπε το status quo όπως αυτό είχε διαμορφωθεί τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, και το ενδεχόμενο ενός νέου ευρωπαϊκού πολέμου δεν φάνταζε μακρινό.³⁸⁶

Η Γερμανία του Όττο φον Μπίσμαρκ, που είχε πλέον εξελιχθεί σε ρυθμιστή της ευρωπαϊκής ισορροπίας, παίρνει την πρωτοβουλία να μεσολαβήσει για τη σύγκληση διεθνούς συνεδρίου, ώστε να συζητηθούν εκ νέου οι όροι της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, ενώ η Ρωσία κάτω από πιέσεις δέχτηκε να πραγματοποιηθεί το συνέδριο στο Βερολίνο. Πριν την έναρξη του συνεδρίου προηγήθηκε ένας «πυρετός» διπλωματικών διαπραγματεύσεων μεταξύ των κυβερνήσεων που θα συμμετείχαν, προκειμένου να προσδιοριστούν οι σχετικοί όροι.

Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από τον Ραγκαβή να προχωρήσει στις απαραίτητες ενέργειες ώστε να συμμετάσχει και η Ελλάδα στο συνέδριο, εκφράζοντας και διεκδικώντας τα αιτήματά της. Ο ίδιος ήταν επιφυλακτικός για την αναγκαιότητα της συμμετοχής της Ελλάδας. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Καὶ ἐγὼ μὲν ἤμην τῆς γνώμης, ὅτι τοῦτο ἦν μᾶλλον ἐσφαλμένον διάβημα, διότι οὕτως ἡ Ἑλλάς θὰ ἠναγκάζετο, συνυπογράφουσα, νὰ συμπράξῃ εἰς ὅ,τι θ' ἀπεφασίζετο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν θριάμβων τῆς Ρωσσίας καὶ τῶν σλαυικῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, προθυσιάζουσα πᾶν δικαίωμα μελλούσης

³⁸⁶ Σχετικά με τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, βλ. Serge Berstein & Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμ. 2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 154-155. Σχετικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις, αλλά και τα αποτελέσματα για την Ελλάδα της σχετικής Συνθήκης, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό.π., σσ. 343-347. Ο Μαρκ Μαζάουερ σχολιάζει ότι η διάταξη που τελικά προκάλεσε τη μεγαλύτερη αναταραχή ήταν η σύσταση ενός νέου, μεγάλου, αυτόνομου βουλγαρικού κράτους. Η Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου δεν κράτησε περισσότερο από μερικούς μήνες. Οι άλλες Δυνάμεις, και κυρίως η Βρετανία, την είδαν σαν μια απαράδεκτη επέκταση της ρωσικής ισχύος εντός των Βαλκανίων. Βλ., Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκης, Αθήνα 2002, σσ. 175-176. Επίσης, πολύ ενδιαφέρουσα είναι η σχετική ανάλυση των Βερέμη και Κολιόπουλου, οι οποίοι σχολιάζουν ότι η δημιουργία του μεγάλου βουλγαρικού κράτους ανησύχησε σοβαρά, όπως αναμενόταν, τους Έλληνες, αλλά και τους Σέρβους και τους Ρουμάνους, οι οποίοι έσπευσαν να διαμαρτυρηθούν με όλα τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους. Τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ωστόσο ανέτρεψαν όχι οι οίμωγες των Ελλήνων, των Σέρβων και των Ρουμάνων, αλλά η ανησυχία των Αυστριακών και των Αγγλων κυρίως, καθώς και των Γάλλων και των Γερμανών. Βλ. Θάνος Βερέμης & Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 278.

διαμαρτυρήσεως, ἂν ἐλαχίστη ἐγένετο αὐτῇ μερίς, ἀναλόγως τῆς ἐλαχίστης συμμετοχῆς αὐτῆς εἰς τὰ συμβάντα.³⁸⁷

Ὅμως, παρ' ὅλες τις ανησυχίες που φαίνεται να εἶχε, προχώρησε τη διαδικασία για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο συνέδριο. Στο μεταξύ, ο Υπουργός των Εξωτερικών της Γερμανίας ἦταν αρνητικός απέναντι στο γεγονός ότι η Ελλάδα διεκδικεῖ το δικαίωμα της ανωτερότητας ἐναντι των ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν της Ανατολῆς και θέλει να παραβρεθεί στο συνέδριο –απ' αὐτό μπορούμε λίγο ως πολύ να καταλάβουμε πῶς αντιμετώπιζαν οι Μεγάλες Δυνάμεις την Ελλάδα σε διάφορες περιστάσεις.

Απὸ το Μάρτιο, η αγγλική κυβέρνηση εἶχε εἰδοποιήσει την Ελλάδα για το επικείμενο συνέδριο και ὅτι θα κατέβαλλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να συμμετάσχει και η ελληνική πλευρά. Στο ἐνδεχόμενο της συμμετοχῆς της Ελλάδας στο συνέδριο ἀντέδρασε, ὅπως ἦταν φυσικό, η Ρωσία με το ἐπιχείρημα ὅτι η Ελλάδα εἶχε παραμείνει ουδέτερη και ὡς ἐκ τούτου δεν εἶχε κανένα δικαίωμα να συμμετάσχει στις ἐργασίες του Συνεδρίου. Η Αγγλία στη φάση αὐτή ἐβλεπε τα αιτήματα της ελληνικής πλευρᾶς ὡς ἀνάχωμα στην ἀπόλυτη ἐπιρροή της Ρωσίας στα Βαλκάνια. Οι ἄλλες δυνάμεις θα διατηρήσουν τις ἰσορροπίες χωρὶς να πάρουν ἐπίσημα θέση για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο συνέδριο.

Στις 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1878 και καθὼς οι μέρες του συνεδρίου πλησίαζαν, ζητήθηκε στον Ραγκαβὴ να κάνει το ὅτι εἶναι δυνατόν ὥστε ο Θ. Δεληγιάννης ὡς Υπουργός να συμμετάσχει στην ἐν λόγω συνδιάσκεψη. Για ἀκόμα μια φορά θα ἐκφράσει την ανησυχία του γι' αὐτή τη συμμετοχή. Πίστευε ὅτι η Ελλάδα, με την παρουσία της, θα ἐπικύρωνε τις ἐπιδιώξεις της Ρωσίας και των σλαβικῶν χωρῶν, χωρὶς η ἴδια να ἀποκομίσει κανένα ὄφελος· ἀντίθετα, μάλιστα, θα περιοριζόταν πλέον η δυνατότητά της να διεκδικεῖ τις περιοχές ὅπου ζούσαν ελληνικοὶ πληθυσμοί. Μετά ἀπὸ διάφορες ἐνέργειες που ἐγίναν, προκειμένου να ἐκπροσωπηθεῖ η Ελλάδα στο συνέδριο, στις 14/26 Ιουνίου, ο Δεληγιάννης ἔλαβε σχετική κοινοποίηση με τους ὅρους, σύμφωνα με τους ὁποίους ο Ἕλληνας ἐπιτετραμμένος θα γινόταν δεκτός στις διαδικασίες του συνεδρίου. Η κοινοποίηση ἔδινε σαφὴ ἐντολή ὅτι θα συμμετάσχει ἐκπρόσωπος της Ελλάδας, ἀλλὰ ὄχι σε θέση ἀντιστοιχῆ των υπολοίπων Υπουργῶν των Εξωτερικῶν.³⁸⁸ Ἐτσι, οι Δεληγιάννης και Ραγκαβὴς θα ὀριστοῦν με σχετικὸ διάταγμα πληρεξούσιοι της ελληνικῆς πλευρᾶς στο Συνέδριο του Βερολίνου –ἐνα ἀπὸ τα πιο σημαντικὰ συνέδρια της ἐποχῆς, στο ὁποῖο ἐμέλλε να καθοριστοῦν ὡς ἐναν βαθμὸ τα σύνορα και οι προοπτικές για τα ἐδάφη της ευρωπαϊκῆς Τουρκίας. Στο Βερολίνο ο Δεληγιάννης θα φτάσει συνοδευόμενος ἀπὸ ἀνώτατα στελέχη του Υπουργείου, ὅπως τον Ἄγγελο Βλάχο-Αρμένη, τον ἐπιτετραμμένο στο Λονδίνο Ἰωάννη Γεννάδιο και τον γραμματέα της πρεσβείας στη Βιέννη Α. Σκουζέ.

³⁸⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβὴς, *Απομνημονεύματα, ὁ.π.*, τόμ. Δ', σσ. 233-234.

³⁸⁸ Αρχεῖο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: 99.2/1878: Πρεσβεία Ελλάδος. Ἐπιστολή του Αλ. Ραγκαβὴ ἀπὸ το Βερολίνο πρὸς τον Υπουργὸ Εξωτερικῶν Θ. Δεληγιάννη στις 24/5 Ιουνίου 1878· κοινοποίηση ἐπιστολῆς Bulow πρὸς Ραγκαβὴ σχετικά με τους ὅρους του συνεδρίου. Ἐπίσης, Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβὴ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/32/1874-1880/Ἐγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνῶν· κοινοποίηση Θ. Δεληγιάννη στις 13/25 Ιουνίου 1878 ὅτι διορίζεται ἀντιπρόσωπος της ελληνικῆς κυβερνήσεως στο ευρωπαϊκὸ συνέδριο.

Οι εργασίες του συνεδρίου θα ξεκινήσουν στις 13/25 Ιουνίου 1878, στο σπίτι του Μπίσμαρκ και θα διαρκέσουν περίπου έναν μήνα. Όπως γενικά σχολιάζουν αρκετοί ιστοριογράφοι και αναλυτές, η επιλογή της πόλης του Βερολίνου και η προσφορά του Μπίσμαρκ να προεδρεύσει του συνεδρίου, δεν ήταν τυχαία, αλλά εντάσσονταν στη γενικότερη στάση του καγκελάριου να αναδειχθεί στον σημαντικότερο διαιτητή της ευρωπαϊκής ισορροπίας. Οι Berstein και Milza, σχετικά με τη στάση του Μπίσμαρκ, σχολιάζουν χαρακτηριστικά ότι στη φάση αυτή φερόταν ιδιαίτερα απαξιωτικά προς τους Τούρκους και γενικότερα τους βαλκάνιους εκπροσώπους, των οποίων ήθελε να αγνοήσει τις αξιώσεις ταυτότητας και ανεξαρτησίας. Θεωρούν ότι ο Μπίσμαρκ προσφέρεται πρόθυμα να παίξει τον ρόλο του διαιτητή, δεδομένου ότι η Γερμανία δεν είχε τίποτα να κερδίσει από τη διευθέτηση των επίμαχων ζητημάτων.³⁸⁹ Κατά τους Βερέμη και Κολιόπουλο, το Συνέδριο του Βερολίνου, υπήρξε μείζων σταθμός στην ιστορία του συστήματος ασφαλείας της Ευρώπης αλλά και στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής –αν και τότε δεν εκτιμήθηκε δεόντως η σημασία του για την επεξεργασία νέων θέσεων και στρατηγικής για την προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων της χώρας.³⁹⁰

Η ελληνική πλευρά θα παραβρεθεί σε μια μόνο συνεδρίαση στις 17/29 Ιουνίου, στην οποία θα εκθέσει τις απόψεις της σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, και τις επιδιώξεις της σχετικά με αυτό. Τον λόγο θα λάβουν τόσο ο Δεληγιάννης όσο και ο Ραγκαβής. Ο Δεληγιάννης θα μιλήσει ιδιαίτερα λιτά και θα ζητήσει την προσάρτηση της Κρήτης και των γειτονικών προς το ελληνικό κράτος επαρχιών. Η κύρια επιχειρηματολογία του ήταν πως το ελληνικό κράτος ασφυκτιούσε κάτω από τα στενά του όρια και πως το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες διαβιούσαν εκτός ελληνικού κράτους και επιθυμούσαν να ενωθούν μ' αυτό, προκαλεί συνεχείς αναταραχές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις που μόνιμα απειλούν την ειρήνη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.³⁹¹ Έπειτα, τον λόγο θα πάρει ο Ραγκαβής, ο οποίος θα μιλήσει με λυρισμό και θα επικεντρώσει την ομιλία του σε ένα και μόνο βασικό σημείο· στο ότι η Ελλάδα πληροί τις προϋποθέσεις που θα την καταστήσουν ζωντανή και ικανή να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής. Το συνέδριο ήταν μια ευκαιρία για την ελληνική πλευρά να εκφράσει, όπως και οι άλλοι γειτονικοί λαοί, τις προσδοκίες της. Ο Ραγκαβής τονίζει ότι το ελληνικό έθνος ήδη από το 1830 οριοθετήθηκε και απέκτησε κρατική υπόσταση, ωστόσο διαιρέθηκε σε δύο πλευρές, «η γραμμή αυτή μοίρασε δύο μισά σώματα που ζουν με μία καρδιά, τα οποία χτυπούν στους ίδιους παλμούς» [«elle partage en deux un corps vivant et un coeur, dont les deux moities battent des mêmes palpitations»]. Ενώ ταυτόχρονα θα εκθειάσει τις προόδους και τη σημασία του ελεύθερου και υπόδουλου ελληνισμού στην Ανατολή.³⁹²

³⁸⁹ Serge Berstein & Pierre Milza, *ό.π.*, σ. 155.

³⁹⁰ Θάνος Βερέμης & Γιάννης Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 282.

³⁹¹ Βλ. *Ιστορία τους Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, σ. 348.

³⁹² Ολόκληρο το κείμενο της ομιλίας του ο Ραγκαβής το παραθέτει στα γαλλικά στα *Απομνημονεύματα* του. Βλ. Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 252-256.

Στα παρασκήνια του συνεδρίου λάμβαναν χώρα παράλληλες συζητήσεις που αφορούσαν και τα ελληνικά αιτήματα· ο Ραγκαβής θα ενημερωθεί από αρκετούς δημοσιογράφους για τις συζητήσεις αυτές:

Ὁ ἀνταποκριτὴς ὅμως τοῦ ἀγγλικοῦ Χρόνου μοὶ ἐνεπιστεύθη ὅτι ὁ Βίσμαρκ, μεθ' οὗ συνδιελέχθη, τῷ εἶπεν ὅτι οἱ Τοῦρκοι ποτὲ δὲν θὰ συγκατετίθεντο εἰς παραχωρήσεις ὑπὲρ ἡμῶν. Ὁ δὲ συντάκτης τῆς Βορειογερμανικῆς ἔφημερίδος, μοὶ ἐπεκύρωσε καὶ αὐτός, ὅτι ὀλίγοι ὑπῆρχον ἐλπίδες περὶ αὐξήσεως τῆς Ἑλλάδος, διότι κυρίως οἱ Ἄγγλοι τοὺς Τούρκους ὑπερησπίζοντο, ἴσως ἐξ ἀντιρωσισμοῦ.³⁹³

Τα αποτελέσματα των διαβουλεύσεων του συνεδρίου είναι γνωστά. Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται ιδιαίτερα ευχαριστημένος και αναφέρει ότι μετά τη λήξη του συνεδρίου, το δώρο για τα ελληνικά αιτήματα ήταν μόνο ιδανικές και πλατωνικές ευχές.³⁹⁴ Πράγματι, έτσι φαίνεται να ήταν τα πράγματα αν αναλύσουμε τα άρθρα 13 και 24 της συνθήκης του Βερολίνου. Το άρθρο 13 προέβλεπε ότι η Υψηλή Πύλη και η Ελλάδα θα πρέπει να συμφωνήσουν στη διαμόρφωση των συνόρων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, ενώ στο άρθρο 24 οι Μεγάλες Δυνάμεις έθεταν τους εαυτούς τους ως μεσολαβητές σε περίπτωση που οι δύο πλευρές δεν προχωρούσαν σε σχετικό συμβιβασμό. Έτσι, αντιλαμβανόμαστε ότι η Ελλάδα να μην είχε πετύχει να τεθεί το ζήτημά της σ' ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο, ωστόσο δεν είχε τίποτα «χειροπιαστό» και καμιά δύναμη που να την υπερασπίζεται θερμά. Βέβαια, τόσο η ελληνική αντιπροσωπία στο Βερολίνο όσο και στην Αθήνα, δέχτηκαν αρχικά τις προτάσεις με ενθουσιασμό και σχετική ανακούφιση. Μετά τη λήξη του συνεδρίου, τόσο η αντιπροσωπία όσο και ο ίδιος Δεληγιάννης επικρίθηκαν ιδιαίτερα, κυρίως από τον Τρικούπη, για τη στάση τους στο συνέδριο.

Τα οφέλη για την ελληνική πλευρά προέκυψαν ύστερα από πρόταση του πρώτου πληρεξούσιου της Γαλλίας για επέκταση των συνόρων της Ελλάδας προσαρτώντας τη μισή Θεσσαλία και την Ήπειρο. Η διαδικασία της ενσωμάτωσης των νέων περιοχών προσέκρουσε στις αντιδράσεις των Τούρκων, ο οποίοι όπως ήταν φυσικό δεν ήταν διατεθειμένοι να αλλάξουν την προηγούμενη εδαφική κατάσταση προς όφελος της Ελλάδας. Η Τουρκία προσπαθούσε, μέσω της αντιπροσωπείας της στο Βερολίνο, αρχηγός της οποίας ήταν ο ελληνικής καταγωγής Αλέξανδρος Καραθεοδωρής, να αποτρέψει οποιαδήποτε εδαφική και διοικητική μεταρρύθμιση. Βέβαια, το εδαφικό ζήτημα απασχολούσε στη φάση εκείνη και τις δύο αντιπροσωπίες –Ελλάδας και Τουρκίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι πάρθηκαν αποφάσεις ερήμην ουσιαστικά και των δύο, που αφορούσαν την Κρήτη, τη Θράκη, τη Μακεδονία και το Άγιον Όρος.³⁹⁵ Ωστόσο, σύμφωνα με τις επιδιώξεις της αγγλικής πλευράς, αποσοβήθηκε ο κίνδυνος διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

³⁹³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 258.

³⁹⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 260.

³⁹⁵ Για τις εδαφικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις της κάθε μιας απ' αυτές τις περιοχές, βλ. το κείμενο του Ευάγγελου Κωφού στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 349-351.

και το συνέδριο ουσιαστικά κατάφερε να αποτρέψει έναν νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο, για τον οποίο είχαν αρχίσει να προετοιμάζονται τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία.³⁹⁶ Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Ευάγγελος Κωφός στο κείμενό του που αφορά το Συνέδριο του Βερολίνου στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, «οι λύσεις που δόθηκαν στα προβλήματα της Ανατολής ελάχιστα επηρεάστηκαν από τις ανάγκες και τους πόθους των λαών που κατοικούσαν στην περιοχή». Τελικά, η Συνθήκη υπογράφεται στο Βερολίνο, χωρίς να είναι αρνητική για τα ελληνικά συμφέροντα και με αρκετά θετικά στοιχεία για τον ελληνισμό εκτός των συνόρων.

Τα έτη που μεσολάβησαν από το 1878 έως και το 1881 ήταν ιδιαίτερα κρίσιμα κυρίως γιατί μέσα σ' αυτά τα χρονικά όρια θα έπρεπε να εφαρμοστούν οι όροι της Συνθήκης του Βερολίνου, κάμπτοντας ταυτόχρονα τις αναμενόμενες εκατέρωθεν αντιδράσεις. Το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών θα αποστείλει στον Ραγκαβή αρκετές σελίδες κρυπτογραφικών τηλεγραφημάτων, ενημερώνοντάς τον για τις αντιδράσεις της Τουρκίας και τη μη συμμόρφωσή της με τις αποφάσεις του συνεδρίου, και εκθέτοντάς του τις διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Το χαρακτηριστικό είναι ότι μετά τη λήξη του συνεδρίου, η ελληνική πολιτική ζωή θα μπει σε νέα κρίση, με αποτέλεσμα στις 21 Οκτωβρίου 1878, ο Χαρίλαος Τρικούπης να σχηματίσει τη 2^η κυβέρνησή του, ενώ λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Οκτωβρίου θα κληθεί ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος να σχηματίσει την 9^η κατά σειρά κυβέρνηση, η οποία θα διαρκέσει μέχρι τις 10 Μαρτίου 1880, όπου και πάλι θα αναλάβει ο Τρικούπης. Στη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, ο Κουμουνδούρος θα δεχτεί σφοδρή κριτική από την αντιπολίτευση, και κυρίως από τον Τρικούπη και τον Ζαΐμη, καθώς το ενδεχόμενο της λύσης του ελληνικού ζητήματος φαινόταν να απομακρύνεται. Ο βασιλιάς από την πλευρά του κατέκρινε τους πολιτικούς ηγέτες ότι με τις εσωτερικές τους αντιπαραθέσεις καθυστερούσαν τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας –ίσως έτσι ήθελε να καλύψει και τη δική του αδυναμία να επιβάλει στις Μεγάλες Δυνάμεις τους όρους που οι ίδιες είχαν υπογράψει στη Συνθήκη για σχετική επέμβαση και λύση του ζητήματος. Το διάστημα από τον Οκτώβριο του 1878 έως και τον Μάρτιο του 1880 ο Κουμουνδούρος είχε καταφέρει να ξεπερνά σχεδόν ανώδυνα τις πολιτικές κρίσεις που προέκυπταν, ενώ ενισχύθηκε περισσότερο μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1879. Ο Ραγκαβής, δύο σχεδόν μήνες πριν από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου, με επιστολή του προς τον Κουμουνδούρο θα τον ενημερώσει για το πώς βλέπουν οι εκτός συνόρων τις σχετικές διεργασίες. Για την Ελλάδα, αναφέρει, επικρατεί η άποψη ότι όποιος υπουργός κάνει τις εκλογές, τις κάνει για τον εαυτό του, με αποτέλεσμα να πλήττεται η υπόληψη της Ελλάδας και να καλλιεργείται η ιδέα ότι οι κομματικοί διαπληκτισμοί και η κακοδιοίκηση είναι εγγενή χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος:

³⁹⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των Μαρξ και Ένγκελς οι οποίοι παρακολουθούν το Ανατολικό Ζήτημα για σαράντα και πλέον χρόνια, με μια δημοσιογραφική ματιά, αλλά στο πλαίσιο μιας γενικότερης συνείδησης της «ευρωπαϊκής επανάστασης». Βλ. Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εισαγωγή και μετάφραση Π. Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 440, 446.

Ἐδῶ παρευρέθην εἰς ἐκλογάς. Ὁ Μπίσμαρκ ἠξέυρεις ὅτι πολλάς συνταγματικὰς λεπτότητας δὲν ἔχει καὶ τίποτε δὲν φοβεῖται, ἀλλὰ δὲν εἶδον οὔτε μίαν ἐκλογὴν εἰς ἣν νὰ ἐνεχώρει ἢ ἐλαχίστη ὑπόνοια ὅτι ἐπεμβῆκε κατὰ τὸ ἐλάχιστον ἢ ὁ Μπίσμαρκ ἢ ἡ κυβέρνησις ἢ τὰ ὄργανά του». ³⁹⁷ Ἔτσι, καλεῖ τον Κουμουνδούρο νὰ ἀποφύγει οποιαδήποτε ἐπέμβαση στη διαδικασία τῆς ἐκλογικῆς ἀναμέτρησης, ὥστε νὰ διαψεύσει ὁλοὺς ἐκείνους που εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ τον κατηγορήσουν ἀμεσα ἢ ἔμμεσα γιὰ ἐπέμβαση πρὸς ἴδιον ὄφελος. «Δειχθῆτε αὐστηρότατος τηρητῆς καὶ ἐκτελεστῆς τοῦ νόμου κατὰ τῶν συμπολιτευομένων ἐπίσης ὡς καὶ κατὰ τῶν ἀντιπολιτευομένων». ³⁹⁸

Ὁ Κουμουνδούρος θα παραμείνει ἰσχυρὸς καὶ θα μπορέσει ἔχοντας καὶ τὴ λαϊκὴ ἐντολὴ νὰ ἀντιπαρέλθει τὶς επικρίσεις τῆς ἀντιπολίτευσης. Ὡστόσο, ἓνα νέο νομοσχέδιο σχετικὰ με τὴν οργάνωση τοῦ στρατοῦ θα προκαλέσει γενικότερες ἀντιδράσεις, με ἀποτέλεσμα τὴν καταψήφισή τῆς κυβέρνησης, καὶ τὴν ἐντολὴ σχηματισμοῦ νέας στον Τρικούπη τον Μάρτιο τοῦ 1880 (ὁ Τρικούπης θα ἀναλάβει καὶ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Εξωτερικῶν). Ὁ Ραγκαβῆς ἀνέκαθεν ἦταν σε σύγκρουση με τὸν Τρικούπη, καὶ παρόλο που ἡ σύγκρουση αὐτὴ εἶχε κατὰ πολὺ καταπραῦνθῆ, ὡστόσο πολλές φορές ὁ Ραγκαβῆς κατέκρινε ορισμένες ἐνέργειες τοῦ Τρικούπη στο Ὑπουργεῖο –ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὸ ὅτι ἐξέδωσε διάταξη σχετικὰ με τοὺς γραμματεῖς τῶν πρεσβειῶν, τοὺς ὁποῖους μετέτρεπε σε ἔμμισθους υπαλλήλους, με τὴν προϋπόθεση νὰ ἔχουν συμπληρώσει τρία χρόνια προϋπηρεσίας σε ἀντίστοιχη θέση, στὴν ἐλληνικὴ πρεσβεία στὴν Τουρκία. Αὐτὸ δυσaráεστησε τὸν Ραγκαβῆ γιὰ δύο κυρίως λόγους· ὁ πρῶτος εἶχε νὰ κάνει με τὸν γιο τοῦ Ἀλέξη, ὁ ὁποῖος γιὰ ἀρκετὸ διάστημα δούλευε ὡς ἀμισθος ἀκόλουθος τῆς πρεσβείας, ἀλλὰ ὄχι στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ὁ δεύτερος σχετιζόταν με ὅσους εἶχαν ὑπηρετήσει γενικὰ ὡς ἀμισθοὶ στὶς διάφορες πρεσβεῖες καὶ μ' αὐτὴν τὴν διάταξη ἔχαναν τὴν πιθανὴ ευκαιρίαν ἐξελίξεσθαι. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ, «Κατέστρεφε δὲ καὶ τὸ μόνον δυνατὸν φυτῶριον μελλόντων διπλωματῶν». ³⁹⁹

Ἡ νέα κυβέρνηση Τρικούπη προσπάθησε νὰ οργανώσει ἐκ νέου τὸν στρατὸ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅτι πλέον ἡ Ελλάδα δὲν βρισκόταν σε πολεμικὴ ἐτοιμότητα, κάτι που ἐπιβεβαίωναν καὶ οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις μετὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Οἱ συσχετισμοὶ δυνάμεων στὴν Εὐρώπη εἶχαν ἐπανακαθορισθεῖ καὶ ἡ Ρωσία μετὰ τὴν «ἡττα» τῆς στο Συνέδριο δὲν μπορούσε πλέον νὰ ἐπιβάλλει ἀποκλειστικὰ τοὺς ὅρους τῆς στα Βαλκάνια. Εἶχε ἐκ νέου ἀρχίσει νὰ ἀπομονώνεται, ἀφοῦ καὶ οἱ κοντινοὶ τῆς σύμμαχοι, Αὐστρία καὶ Γερμανία, ἐπέλεξαν τὴ «Διπλὴ Σύμμαχία» ἐναντίον τῆς, σε περίπτωσιν πολέμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὑπῆρξε μιὰ ἐπαναπροσέγγισή τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ἐνῶ ἡ τελευταία δὲν ἐπαψεν νὰ ἐκφράζει τοὺς φόβους τῆς γιὰ τὴ ρωσικὴ ἐπιρροή στὴν Ἀνατολή καὶ, ὡς ἐκ τούτου, ἦταν ιδιαίτερα πιεστικὴ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνθήκης

³⁹⁷ Ο.π..

³⁹⁸ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τὸν πρωθυπουργό Ἀλ. Κουμουνδούρο στὶς 18/30 Ἰουλίου 1879, κείμενο 74 στο Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης & Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, ὁ.π., σ. 258.

³⁹⁹ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 287.

του Βερολίνου. Η Αγγλία δεν έπαψε να υποστηρίζει τα συμφέροντά της στην Υψηλή Πύλη, ωστόσο μετά την κυβερνητική αλλαγή, από τη συντηρητική κυβέρνηση του Ντισραέλι στη φιλελεύθερη κυβέρνηση του Γλάδστων την άνοιξη του 1880, υπήρξε και ένας επαναπροσδιορισμός της εξωτερικής της πολιτικής, που προσέβλεπε στην επαναπροσέγγιση της Ρωσίας και στην απομάκρυνση από τη δογματική φιλοτουρκική πολιτική. Ο επαναπροσδιορισμός της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας έμμεσα ωφέλησε και τον ελληνισμό, αφού πλέον αρχίζει η συζήτηση ώστε να λυθούν οι εκκρεμότητες στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η νέα ελληνική οριοθετική γραμμή. Έτσι, οι Μεγάλες Δυνάμεις συμφώνησαν, δύο χρόνια μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, να επανέλθουν στις 1/13 Ιουνίου 1880 στην ίδια πόλη για μια νέα διάσκεψη, προκειμένου να καθορίσουν τα νέα ελληνοτουρκικά σύνορα. Ο βασιλιάς Γεώργιος, θα εκμεταλλευθεί άμεσα το γεγονός και τις παραμονές της Διάσκεψης θα επισκεφθεί όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, προκειμένου να προκαλέσει το ενδιαφέρον για την επέκταση των συνόρων σε Θεσσαλία και Ήπειρο.⁴⁰⁰

Κάτω από πιο τους ευνοϊκούς όρους για τις ελληνικές διεκδικήσεις, θα ξεκινήσει ο σχεδιασμός του χάρτη με τα νέα σύνορα της Ελλάδας, που θα υποβληθεί στην ελληνική κυβέρνηση. Ο χάρτης αυτός περιελάμβανε τα όσα είχαν συμφωνηθεί στο Συνέδριο του Βερολίνου. Για δύο περίπου χρόνια το θέμα της επέκτασης των συνόρων θα βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη Ελλάδας και Τουρκίας. Οι διπλωματικές αποστολές και των δύο χωρών προσπαθούσαν να υπερασπίσουν κατά περίπτωση τα δικά τους. Ωστόσο, όπως συνέβαινε και κατά το παρελθόν, κάθε κίνηση υπέρ ή κατά του ενός ή του άλλου, ήταν αποτέλεσμα των διαθέσεων και των συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων –με μια κυβερνητική αλλαγή ήταν πολύ πιθανό να διαφοροποιηθούν οι διαθέσεις και τα συμφέροντά τους. Έτσι, η νέα κυβερνητική αλλαγή στη Γαλλία κατέστησε τη χώρα ουδέτερη στο θέμα της χάραξης των νέων συνόρων. Η ελληνική πλευρά έβλεπε να χάνει έναν από τους υποστηρικτές της, με αποτέλεσμα ο Τρικούπης να ξεκινήσει νέο γύρω πολεμικών προετοιμασιών. Ωστόσο, υπό την απειλή των Δυνάμεων ότι σε περίπτωση κήρυξης πολέμου θα έχανε αυτά που μέχρι τώρα είχε αποκομίσει, τουλάχιστον στα χαρτιά, η Ελλάδα ανέστειλε οποιαδήποτε πολεμική επιχείρηση.

Ο Ραγκαβής λίγες μέρες πριν τη σύγκληση της νέας Διάσκεψης για τη χάραξη των συνόρων, θα απευθυνθεί προς τον βασιλιά Γεώργιο, προκειμένου να του εκθέσει τις απόψεις του· αρχικά αναφέρεται στον αποκλεισμό Ελλάδας και Τουρκίας από την εν λόγω διάσκεψη. Κρίνει ευνοϊκή αυτή την εξέλιξη διότι, κατά τη γνώμη του, δεν θα υπάρξουν άμεσες διαφωνίες και έντονες αντιθέσεις, και ως εκ τούτου θα επέλθει πιο σύντομα λύση στο πρόβλημα και ίσως με ευνοϊκές προοπτικές για την ελληνική πλευρά. Στη συνέχεια, κάνει λόγο για τη χάραξη της οριοθετικής γραμμής με βάση κάποια, φυσικά κυρίως, υδάτινα σύνορα και τον ρόλο που θα έπαιζαν στη χάραξη αυτών η Αγγλία και η Γαλλία. Η Αγγλία φαινόταν περισσότερο διαλλακτική και γενναιόδωρη, σε αντίθεση με τη Γαλλία, η οποία υποστήριζε μια πιο λογική οριοθέτηση. Επίσης, στη διάσκεψη αυτή

⁴⁰⁰ Σχετικά με το θέμα της νέας Διάσκεψης στο Βερολίνο, βλ. *Ιστορία τους Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ' σ. 362.

επρόκειτο να κυριαρχήσουν οι πιο πρακτικοί άνθρωποι, διότι έχουν να λάβουν υπ' όψιν δύο βασικές αντιρρήσεις που είχαν ανακύψει, κυρίως από το γεγονός ότι η Ευρώπη δεν ήθελε να έρθει σε άμεση ρήξη με την Τουρκία και επίσης δεν επιθυμούσε έναν γενικευμένο πόλεμο στην Ανατολή. Έτσι, η Ευρώπη θα ήταν έτοιμη να επέμβει όταν η Τουρκία αρνιόταν να εγγυηθεί την ασφάλεια της επιτροπής που θα αναλάμβανε τις λεπτομέρειες της οριοθέτησης και της εκτέλεσης των αποφάσεών της. Πέραν αυτών, ο Ραγκαβής τονίζει ότι η Ελλάδα έχει επιτύχει, στον βαθμό που πλέον οι ευχές που είχαν διατυπωθεί και υπογραφεί με τη συνθήκη του Βερολίνου αρχίζουν τώρα να γίνονται πραγματικότητα και ο ελληνοισμός θα αποκτήσει μια νέα αμετακίνητη γραμμή.⁴⁰¹

Μετά από έναν μεγάλο κύκλο διαβουλεύσεων, η τελική διατύπωση της απόφασης της διάσκεψης καθόριζε τα νέα σύνορα, που ακολουθούσαν την κοίτη του ποταμού Καλαμά στην Ήπειρο μέχρι τις εκβολές του και από εκεί ακολουθούσε ανατολικά τις κορυφογραμμές, οι οποίες άφηναν στην Τουρκία τις λεκάνες των ποταμών Αώου, Αλιάκμονα και Μαυρονερίου. Στη συνέχεια, θα ακολουθούσε την κορυφογραμμή του Ολύμπου μέχρι τον Θερμαϊκό Κόλπο.⁴⁰² Η απόφαση αυτή ικανοποίησε τον ελληνικό λαό, ωστόσο, όπως επισημαίνεται και στην επιστολή του Ραγκαβή, διαφαινόταν η αδυναμία των Μεγάλων Δυνάμεων να επιβάλουν στην Τουρκία προς έγκριση και άμεση εκτέλεση τα συμφωνηθέντα. Η Τουρκία φυσικά ήταν έτοιμη να εκμεταλλευτεί την εν λόγω αδυναμία, προκειμένου να ανατρέψει ή να καθυστερήσει την εφαρμογή των διατάξεων της Διάσκεψης. Η Ελλάδα, από την πλευρά της, βλέποντας ότι οι Δυνάμεις αδυνατούσαν να επιβάλουν τους όρους τους στην Τουρκία και ότι η τελευταία αγνοεί τις αποφάσεις της Διάσκεψης, ξεκίνησε νέο κύκλο πολεμικών προετοιμασιών και κινητοποιήσεων, γεγονός που προκάλεσε ανησυχία στις δυνάμεις και την ανάληψη διπλωματικών πρωτοβουλιών, προκειμένου να αποτραπεί ένας νέος ελληνοτουρκικός πόλεμος.

Ταυτόχρονα, η εσωτερική πολιτική κατάσταση χαρακτηρίζεται από νέα κυβερνητική αλλαγή, με τον Κουμουνδούρο να σχηματίζει τη 10^η κυβέρνησή του τον Οκτώβριο του 1880, χωρίς όμως και αυτός να μπορεί να απαλλαγεί από τις πιέσεις που ασκούσαν οι Δυνάμεις, προκειμένου η Ελλάδα να παραμείνει ειρηνική. Η Πύλη από την πλευρά της, προκειμένου να δείξει περισσότερο διαλλακτική, προτείνει την επανάληψη των διαπραγματεύσεων, αυτή τη φορά στην Κωνσταντινούπολη. Η πρόταση έγινε άμεσα αποδεκτή από τις δυνάμεις και η νέα διάσκεψη θα συνερχόταν στην οθωμανική πρωτεύουσα τον Μάρτιο του 1881. Στο μεταξύ είχαν ανατραπεί τόσο οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου και της μετέπειτα Διάσκεψης, όσο και το ευνοϊκό κλίμα που είχε διαμορφωθεί υπέρ της Ελλάδας. Έστερα από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις και εκατέρωθεν πιέσεις, η Ελλάδα τον Ιούλιο του 1881 αναγκάζεται να αποδεχτεί και να υπογράψει την ελληνοτουρκική συνθήκη για την παραχώρηση της Θεσσαλίας και της επαρχίας της Άρτας.

⁴⁰¹ Επιστολή στα γαλλικά του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον βασιλιά Γεώργιο Α' στις 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1880, κείμενο 75 στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 260-262.

⁴⁰² Σχετικά με τη νέα οριοθετική γραμμή και τα οφέλη για την Ελλάδα, βλ. *Ιστορία τους Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 363.

Μετά την οριστικοποίηση και την προσάρτηση των παραπάνω περιοχών στην ελληνική επικράτεια, η δυναμική ελληνική εξωτερική πολιτική είχε μπει σε μια περίοδο ύφεσης. Το καλοκαίρι του 1882, ο βασιλιάς Γεώργιος θα επισκεφθεί τη Γερμανία και θα συναντήσει τον Μπίσμαρκ, με τον οποίο θα συζητήσει εκτενώς για τις εξελίξεις των προηγούμενων χρόνων.

2.7.7.2.3. Άλλες δραστηριότητες του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Βερολίνο

Ο Ραγκαβής, παράλληλα με τις δραστηριότητες που αφορούσαν την ελληνική εξωτερική πολιτική, θα φροντίσει για τη διαμονή πολλών ελλήνων φοιτητών στη Γερμανία και με πολλούς απ' αυτούς θα αναπτύξει στενή σχέση, συζητώντας για διάφορα θέματα φιλολογικού και πολιτικού περιεχομένου. Στις 17/29 Σεπτεμβρίου 1883 θα πάρει άδεια για λίγο καιρό και θα επιστρέψει στην Ελλάδα, προκειμένου να επισπεύσει κάποιες από τις αιτήσεις που είχε κάνει για διάφορα θέματα σε αρμόδια Υπουργεία. Γράφει στα Απομνημονεύματά του:

Ἡ πρώτη δὲ μέριμνά μου ὑπῆρξε ν' ἀναζητήσω τοὺς κ. Ὑπουργούς, καὶ νὰ συνδιαλεχθῶ μετ' αὐτῶν περὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων. Καλὴν ὁμως ἐντύπωσιν δὲν μοὶ ἐνεποίησεν, ὅτε, ἐκ τῆς συνεντεύξεώς μου μετὰ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, μοὶ ἐφάνη προκῦπτον τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰς ἐξωτερικὰς τῆς Ἑλλάδος σχέσεις ἐξετίμα ὑπὸ μικρόλογον, καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν μεγάλην καὶ γενικὴν αὐτῶν ἔποψιν. Ὅτε τῶ ὠμίλησα περὶ τῆς ζητουμένης ὑπὸ τῆς Γερμανίας συνομολογήσεως ἐμπορικῆς συνθήκης μετὰ τῆς Ἑλλάδος, μοὶ εἶπεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὀλίγα ἔχει κοινὰ μετὰ τῆς Γερμανίας συμφέροντα, καὶ ἐνέδωκε μόνον, ὅτε ἐπέμεινα, καταδεικνύων τὴν μεγάλην πολιτικὴν σημασίαν τῆς Γερμανίας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς φιλικῶν σχέσεων.⁴⁰³

Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση χαρακτηρίζεται ἀπὸ νέα κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ. Τον Μάρτιο τοῦ 1882 ὁ Τρικούπης θα σχηματίσει τὴν 4^η κυβέρνησή του καὶ θα παραμείνει στὴν ἐξουσία μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1885. Ὁ Ραγκαβής εἶχε ἤδη ἀποκαταστήσει τὶς σχέσεις του με τὸν Τρικούπη καὶ δὲν ἐκφράζεται πλέον ἀρνητικὰ γι' αὐτόν. Προχωροῦν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα ποὺ εἶχε δρομολογήσει ἡ κυβέρνησις καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τρικούπης θα καλέσει τὸν Ραγκαβὴ νὰ παραβρεθεῖ στὴ συνάντησις γιὰ τὴ διάνοιξις τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου. Επιστρέφοντας στὸ Βερολίνο, καὶ κατόπιν προτροπῆς τῆς κυβέρνησις, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1884, θα προωθήσει τὸ θέμα τῆς δημιουργίας τοῦ σιδηροδρόμου Λαρίσης, γιὰ τὸ ὁποῖο θα ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων τῆς Γερμανίας, ἐνῶ δημοσίευσε ἀρκετὰ ἀρθρὰ σε γερμανικὲς ἐφημερίδες. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1884 ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις θα τοῦ ζητήσῃ νὰ μεσολαβήσῃ καὶ νὰ κάνει ὅτι εἶναι δυνατόν γιὰ τὴ σύναψις δανείου με τὴ Γερμανία. Ταυτόχρονα θα ἐπαναφέρει σὲ συζήτησις τὸ θέμα τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικότητος στὴν Τουρκία, επικαλούμενος κυρίως τὴ θετικὴ στάσις τῆς Γερμανίας ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ μείζον πολιτικὸ ζήτημα, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας. Ἐπίσης, συνέχισε τὶς ἐπαφές του με τὸν Ὑπουργὸ Εξωτερικῶν, ποὺ ἐκεῖνη τὴν περίοδο τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ θέμα τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας στὴ Ρουμανία καὶ με τὸν Ὑπουργὸ Δημοσίας Ἐκπαίδευσις γιὰ τὴν προώθησις τοῦ θέματος τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 397.

⁴⁰⁴ Ὁ Ραγκαβής, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει, εἶχε πάντοτε ὡς βασικὴ προτεραιότητα τὸ θέμα τῆς ἰ-

2.7.7.3. Νέα παύση της λειτουργίας των ελληνικών πρεσβειών στο εξωτερικό

Στο εσωτερικό της χώρας η πολιτική ζωή είχε πλέον πάρει μια διαιρετική μορφή μεταξύ τρικουπικών και αντιτρικουπικών, με δύο βασικά κόμματα να κυριαρχούν, το «Νεωτερικό» του Τρικούπη και το «Εθνικό» του Δεληγιάννη. Τον Απρίλιο του 1885 ανατρέπεται η κυβέρνηση Τρικούπη (3 Μαρτίου 1882 – 19 Απριλίου 1885), τις εκλογές κερδίζει το κόμμα του Δεληγιάννη και αναγγέλλει, πέραν των άλλων μέτρων, την κατάργηση όλων των ελληνικών πρεσβειών στο εξωτερικό με εξαίρεση την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη.

Ήδη, αρκετά νωρίς στην εσωτερική παρασκηνιακή πολιτική συζήτηση, γινόταν λόγος για αλλαγή των διπλωματικών αποστολών ή και για κατάργηση μερικών απ' αυτές. Για τον Ραγκαβή είχε συζητηθεί η μετάθεσή του στο Παρίσι, κάτι που όμως δεν έγινε ποτέ. Ωστόσο, η είδηση της πρόθεσης για κατάργηση των πρεσβειών ανακοινώθηκε στις εφημερίδες και για μια ακόμα φορά, όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, προκάλεσε δυσμενή σχόλια για την ελληνική πολιτική ζωή. Γράφει χαρακτηριστικά ότι:

Ἡ εἶδησις περὶ προθέσεως τῆς τῶν Πρεσβειῶν καταργήσεως διὰ τῶν ἐφημερίδων διαδοθεῖσα, ἐνεποίησε τὴν χειρίστην ἐντύπωσιν ἐν Βερολίῳ. Ὁ βαθύπλουτος τραπεζίτης Bleichröder, ὁ καὶ παρὰ τῷ Αὐτοκράτορι καὶ παρὰ τῷ Βίσμαρκ λίαν ἀγαπητός, μοι εἶπε (τὴ 1/13 Μαΐου) [του 1885] ὅτι ἡ Ἑλλάς καταστρέφει δι' ἰδίων χειρῶν πᾶσαν τὴν πίστιν τῆς ἐν Εὐρώπῃ, ὅτι Γερμανὸν Πρόσβυν ποτὲ ἡ Γερμανία δὲν θὰ πέμψῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἀνακληθῇ ὁ ἐν Βερολίῳ Ἕλληνας, ἂν δὲ μείνῃ Γραμματεὺς διευθύνων τὴν Πρεσβείαν, ὅτι ὑπ' οὐδεμίαν θὰ λαμβάνηται σπουδαίαν ἔποψιν, καὶ ταῦτα πάντα ὅτι ἤκουσε παρὰ τοῦ Βίσμαρκ.⁴⁰⁵

Το μέτρο αυτό επανέρχεται, μετά την αντίστοιχη κατάργηση του 1876, και προκαλεί για μια ακόμα φορά την αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, που αρχίζουν εκ νέου να κατηγορούν την ελληνική κυβέρνηση για απερίσκεπτες πολιτικές ενέργειες. Ιδιαίτερα σε μια περίοδο που ο ρόλος των διπλωματικών αποστολών ήταν μείζονος σημασίας για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της εξωτερικής πολιτικής και αποτελούσε ένα από τα βασικά στοιχεία της υλοποίησης της ιδέας της εδαφικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Από την άλλη πλευρά, υπήρχε και η διαμάχη μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας

δρυσης της Ακαδημίας Αθηνών και του Εθνικού Θεάτρου, θεωρώντας και τους δύο αυτούς θεσμούς ως μέγιστη ανάγκη, προκειμένου να αναπτυχθεί διανοητικά η Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα πιστεύει ότι είναι αναγκαία η ανοικοδόμηση όχι ενός απλού κτιρίου, αλλά ενός αρχιτεκτονικά πολυτελέστατου επιστημονικού καταστήματος που θα είναι αντάξιο του έργου που θα προσφέρει. Ταυτόχρονα, είχε ήδη σχεδιάσει το απαιτούμενο νομοσχέδιο για την ίδρυση της Ακαδημίας, καθώς και το σχέδιο διατάγματος για την εκλογή των μελών της. Βλ. επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη στις 21 Σεπτεμβρίου 1885, κείμενο 78, καθώς και για το Νομοσχέδιο και Διάταγμα, κείμενο 79 & 80, στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 265-277.

⁴⁰⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 434.

για την πρωτοκαθεδρία στα Βαλκάνια και εν γένει στην Ανατολή. Η Αγγλία, από την πλευρά της, προκειμένου να αντιπαρατεθεί απέναντι στη ρωσική επιρροή στην Ανατολή, θέλησε να ισχυροποιήσει τη θέση της Βουλγαρίας, γεγονός που όπως ήταν φυσικό προκάλεσε ανησυχία στην ελληνική κυβέρνηση. Ωστόσο, στις 28 Μαΐου/8 Ιουνίου 1885 υπογράφεται το σχετικό διάταγμα για την παύση των πρεσβευτών, σύμφωνα με το οποίο θα παρέμειναν στις θέσεις τους μόνο οι άμισθοι. Ο Ραγκαβής θα αναχωρήσει για την Ελλάδα στις 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1885, όπου θα εκδώσει τον ΙΒ' τόμο των *Απάντων* του, ενώ θα συνεχίσει τη διόρθωση αρκετών άλλων κειμένων του. Επίσης, θα συνεχίσει τις ενέργειες που είχε ξεκινήσει για τη δημιουργία της Ακαδημίας Αθηνών και θα έρθει σε επαφή με τον Υπουργό Εκπαίδευσης για το συγκεκριμένο θέμα.

Στην εσωτερική πολιτική ζωή της Ελλάδας το ζήτημα που απασχολούσε εκείνο τον καιρό την κοινή γνώμη ήταν η ενέργεια του βούλγαρου ηγεμόνα Βάτεμπεργκ να ενώσει τη Ρωμυλία με την υπόλοιπη επικράτειά του, γεγονός που προκάλεσε σχόλια στον Τύπο, αλλά και ενεργοποίησε για μια ακόμα φορά όλες τις στρατιωτικές δυνάμεις της Βαλκανικής –Ελλάδας, Τουρκίας, Σερβίας. Ο Ραγκαβής θα σχολιάσει το γεγονός μέσω της εφημερίδας *Χρόνος*. Στην πραγματικότητα, η Βουλγαρία παραβίαζε όσα είχαν συμφωνηθεί περίπου πριν από επτά χρόνια στη Συνθήκη του Βερολίνου με την υιοθέτηση του «δόγματος» της αιώνιας διευθέτησης των βαλκανικών ζητημάτων κυρίως από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ο φόβος θα κινητοποιήσει την ελληνική πλευρά, η οποία βέβαια θα βρεθεί ενώπιον τετελεσμένων γεγονότων ύστερα από τις ανθελληνικές ταραχές που ξέσπασαν στη Φιλιππούπολη τον Απρίλιο του 1885. Φαίνεται πως η ενέργεια αυτή του βούλγαρου ηγεμόνα είχε προκαλέσει εσωτερική αναστάτωση στην Ελλάδα, τόσο στο πολιτικό όσο και στο στρατιωτικό επίπεδο. Από τη μια πλευρά κατέκριναν τον βασιλιά Γεώργιο για αδράνεια και ανευθυνότητα, από την άλλη, στο στρατιωτικό επίπεδο είχαν ξεκινήσει προετοιμασίες για άμεση αντιμετώπιση οποιουδήποτε προβλήματος προέκυπτε απ' αυτήν την ενέργεια. Αυτό άλλωστε φαίνεται να επιδίωκε και η κοινή γνώμη στην Αθήνα και σε άλλες επαρχιακές πόλεις, με έκδηλο τον φιλοπόλεμο ενθουσιασμό της. Η κυβέρνηση Δεληγιάννη φοβούμενη από τη μια πλευρά το λαϊκό αίσθημα και από την άλλη τη στάση μέρους της αντιπολίτευσης, θα μπει σε ένα παιχνίδι πλειοδοσίας φιλοπόλεμων διακηρύξεων, χωρίς ωστόσο η χώρα να είναι προετοιμασμένη στρατιωτικά, ενώ βρισκόταν και σε διπλωματική απομόνωση μετά την παύση των πρεσβευτών.⁴⁰⁶

Στις 15/27 Σεπτεμβρίου 1885, ημέρα επιστροφής του βασιλιά από την Ευρώπη, πλήθος κόσμου είχε συγκεντρωθεί στα ανάκτορα, διαδηλώνοντας με αφορμή το «επεκτατικό» σχέδιο της Βουλγαρίας. Ο Ραγκαβής περιγράφει το γεγονός ως εξής:

Πρὸ τῶν Ἀνακτόρων πυκνοτάτη ἦν ἡ συρροή τοῦ λαοῦ, καὶ σημαῖαι ἐκυμάτου, φέρουσαι ἐπιγραφὰς “Ζήτω ὁ πόλεμος” καὶ ἄλλας ἀναλόγους, καὶ ὄχλαγωγοὶ τινες ἠγόρευσαν, ἀπαιτοῦντες νὰ κηρύξη ὁ Βασιλεὺς τὸν πόλεμον, ἴν' αὐξηθῇ καὶ ἡ Ἑλλάς, ὡς ηὐξήθη ἡ Βουλγαρία. Τότε ἡ Α.Μ.

⁴⁰⁶ Σχετικά με το γεγονός, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', σσ. 24-30.

φανείσα εἰς τὸν ἐξώστην, ἠὺχαρίστησε μὲν τοὺς ζητωκραυγοῦντας, προσέ-
θηκε δ' ὅτι ἡ θέσις τῶν πραγμάτων, οὓσα ἀληθῶς σπουδαία, δύναται ἴσως ν'
ἀπαιτήση θυσίας, ἃς ἐστὶ βέβαιος ὅτι τὸ ἔθνος δὲν θ' ἀρνηθῆ ἀλλὰ πρὸ πά-
ντων, ὅτι ἀπαιτεῖται φρόνησις, καὶ ταύτην παρὰ πάντων ἐπικαλεῖται. Ἡ σύ-
ντομος, ἀλλ' ἔμφρων αὕτη ἀπάντησις, ἐπράϊνε τότε τὸν ὑπὸ τῶν
δημαγωγῶν παρασυρθέντα λαόν, ὅστις εὐχαριστηθεὶς διελύθη.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 442.

2.7.7.4. Τρίτη περίοδος: 20 Οκτωβρίου 1885 – 26 Μαΐου 1887

Ο βασιλιάς, αναλογιζόμενος το κόστος της διπλωματικής απομόνωσης της χώρας, προχωρά τη διαδικασία αποκατάστασης της λειτουργίας των πρεσβειών και στις 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1885 θα ανακοινώσει στον Ραγκαβή την επανατοποθέτησή του στην πρεσβεία του Βερολίνου. Σ' αυτήν τη συνάντηση με τον Γεώργιο ο Ραγκαβής θα του εκθέσει τη γνώμη του σχετικά με την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί ύστερα από τη στάση της Βουλγαρίας, λέγοντάς του ότι η Ελλάδα θα πρέπει, πριν προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια, να βολιδοσκοπήσει τις διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα και μόνο τότε να δράσει, διότι ένα αντίστοιχο πραξικόπημα σαν αυτό της Βουλγαρίας, ίσως προκαλούσε την εχθρική καταστολή από την πλευρά της Ευρώπης.⁴⁰⁸

Λίγες μέρες πριν την αναχώρησή του για το Βερολίνο, θα συναντήσει τον πρόεδρο της κυβέρνησης και Υπουργό των Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη και τον Γενικό Γραμματέα, Κοζάκη-Τυπάλδο, στους οποίους επισημαίνει ότι είναι ανάγκη να επαναλειτουργήσουν και οι άλλες πρεσβείες, ώστε να αποκατασταθεί το κύρος της Ελλάδας που είχε άμεσα πληγεί από την παύση της λειτουργίας των πρεσβειών. Επίσης, τόνισε ότι η Ελλάδα μπορεί να ωφεληθεί περισσότερο από την ομαλή λειτουργία των διπλωματικών αποστολών και των πολιτικών της σχέσεων και λιγότερο από τις πολεμικές της ενέργειες.

Το διάταγμα του διορισμού του θα υπογραφεί στις αρχές Οκτωβρίου του 1885 και στις 8/20 Οκτωβρίου θα φτάσει στο Βερολίνο. Μία από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να συναντήσει τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γερμανίας, Χέρμπερτ Μπίσμαρκ (γιο του Οττο φον Μπίσμαρκ), από τον οποίο θα μάθει ότι για το θέμα της Βουλγαρίας θα συνέλθει ειδική σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη και η βάση των διαπραγματεύσεων θα είναι η επάνοδος της Βουλγαρίας στο προηγούμενο καθεστώς. Αυτή για τον Ραγκαβή θα ήταν και η μόνη συμφέρουσα, για τα ελληνικά αιτήματα, λύση. Ωστόσο, η παραπάνω πρόταση προσέκρουε στις διαθέσεις των Άγγλων, οι οποίοι θεωρούσαν την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία τετελεσμένη. Ήθελαν εμμέσως μια αγγλόφιλη Βουλγαρία που θα αποτελούσε πολιτικό «ανάχωμα» στις διαθέσεις της Ρωσίας.

Στις 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1885, η ελληνική κυβέρνηση με εγκύκλιό της θα ζητήσει εγγυήσεις στο Συνέδριο της Κωνσταντινούπολης που αφορούσαν την εδαφική της επέκταση. Ενώ στις 2/14 Νοεμβρίου θα κηρυχθεί πόλεμος μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας, γεγονός που θα προκαλέσει κινητοποίηση στον ελληνικό στρατό, και θα ξεκινήσει η διαδικασία της στρατιωτικής ενίσχυσης της ελληνικής μεθορίου. Για το γεγονός αυτό ο άγγλος πρέσβης στη Γερμανία, Mallet αναφέρει στον Ραγκαβή ότι η Ευρώπη θα εγκαταλείψει την Ελλάδα αν εκτεθεί σε πόλεμο, είτε κατά των Τούρκων είτε κατά των Βουλγάρων, και ότι θα πρέπει να ξεκινήσει τη διαδικασία αφοπλισμού της μεθορίου.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π., τόμ. Δ', σ. 444.*

⁴⁰⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π., τόμ. Δ', σ. 451, 455.*

Παρ' όλα αυτά, και παρά τη σχετική δυσμένεια που εξακολουθούσε να επικρατεί μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, παρέμενε ακόμα άλυτο το πρόβλημα της επαναλειτουργίας των πρεσβειών. Είχε μεν αποκατασταθεί η λειτουργία της πρεσβείας στη Γερμανία, αλλά στη Γαλλία η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε αποστείλει αντιπρόσωπο, γεγονός που δημιουργούσε κακή εικόνα για την οργάνωση του ελληνικού κράτους στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις –σε μια περίοδο μάλιστα που η Ελλάδα δεν μπορούσε να δραστηριοποιηθεί διαφορετικά και να διεκδικήσει με άλλα μέσα την εδαφική της επέκταση. Ο Ραγκαβής γράφει συγκεκριμένα:

Εἴτε δ' ἀληθής, εἴτε μὴ ἦν ἡ διάδοσις, ἐγὼ ἔγραψα τῷ κ. Δελιγιάννη, ὅτι, ἐν ταῖς τότε περιστάσεσι τῆς Εὐρώπης, ἦν ἀναγκαῖον παρὰ πάσαις ταῖς Μεγάλαις Δυνάμεσι νὰ ἔχωμεν σπουδαίαν διπλωματίαν, καὶ ὁ ἴδιος, τὴν δημοτικότητα τῆς πατρίδος τὸ συμφέρον θυσιάζων, νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ νὰ τὸν παρασύρῃ ἢ δημαγωγία εἰς διάβημα, ὃ ἤθελε διακινδυνεύσῃ τὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος ἐν Εὐρώπῃ καὶ τὸ μέλλον αὐτῆς, οὐδ' ἔπαυσα, καθ' ὅσον ἐδυνάμην, ἐπαναλαμβάνων καὶ ἀναπτύσσων τὰς ἰδέας ταύτας, καὶ ἐπιμένων εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς τότε διατηρήσεως τῆς εἰρήνης ἐν Ἑλλάδι.⁴¹⁰

Στις αρχές του 1886, ο Ραγκαβής θα μεταβεί με άδεια στην Πετρούπολη, προκειμένου να αποχαιρετήσει την κόρη του που θα μετέβαινε στην Κίνα, ακολουθώντας τον σύζυγό της, Λοβάνωφ, που είχε διοριστεί πρέσβης της Ρωσίας εκεί. Στην Πετρούπολη θα παραμείνει για δύο περίπου εβδομάδες και με την ευκαιρία θα συναντηθεί με τον Ιγνάτιεφ και τον Σαβούρωφ.

Λίγες μέρες πριν την παραίτηση της κυβέρνησης Δελιγιάννη, στις αρχές Μαΐου του 1886, ο Ραγκαβής απευθυνόμενος με ιδιωτική του επιστολή προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Ε. Λουριώτη, σχετικά με την πολιτική κατάσταση και το κύρος της Ελλάδας στο εξωτερικό, του αναφέρει ότι αυτή η επιστολή δεν γράφτηκε για να τον συγχαρεί για τον διορισμό του στην ηγεσία του Υπουργείου, αλλά, αντιθέτως, για να τον «συλλυπηθεί» που διορίστηκε σ' αυτή τη θέση σε μια εποχή που η απώλεια της σωτηρίας της χώρας είναι δεδομένη:

Ἀλλὰ διὰ νὰ σώσητε τὴν ἐπ' ἀκμῆς ξυροῦ ἰσταμένην πατρίδα, θὰ εἶναι ἀνάγκη οὐχὶ νὰ ρυμουλκηθῆτε ὑπὸ τῆς Βουλῆς, ἀλλὰ νὰ ρυμουλκήσητε αὐτήν, νὰ τὴν πείσητε, καὶ ἂν δὲν πεισθῆ εἰς τοὺς λόγους τῆς συνέσεως, ν' ἀναλάβητε τὴν, κινδυνώδη βεβαίως, εὐθύνην τῶν ἐνεργειῶν σας, διαλύσητε τὴν Βουλὴν μᾶλλον, παρ' ἀφήνοντες τὴν Ἑλλάδα νὰ ριφθῆ, παραφερομένη κατὰ κρημνῶν.⁴¹¹

⁴¹⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 453.

⁴¹¹ Ιδιωτική επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ε. Λουριώτη στις 2/14 Μαΐου 1886, κείμενο 82, στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, ό.π., σ. 280.

Ο Ραγκαβής θα επισημάνει προς τον Λουριώτη οκτώ βασικά σημεία τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν, προκειμένου να αποκατασταθεί το κύρος και η πολιτική δυναμική της Ελλάδας: α) Αν η Ελλάδα λάβει μέρος στον πόλεμο χωρίς τη στήριξη συμμάχων, θα κριθεί ότι στερείται πολιτικής σύνεσης και θα καταστραφεί. β) Αν η Ελλάδα υποχωρούσε στις απειλές και στην υλική πίεση της Ευρώπης, δεν θα ταπειωνόταν ούτε θα ατιμαζόταν περισσότερο από άλλες φορές. γ) Η Ελλάδα δεν φαινόταν να έχει τη συμπάθεια σύσσωμου του λαού και ούτε καν είχε προκληθεί από την Τουρκία για να συμμετάσχει σε πόλεμο. δ) Το παράνομο επιχείρημα του Βάτεμπεργκ, δεν αποτελεί δικαιολογία για ανάλογες ενέργειες και από άλλος λαούς. Αυτό θα ανέτρεπε εκ βάθρων τη Συνθήκη του Βερολίνου. Ο Βάτεμπεργκ επιχείρησε αυτήν την ανατροπή ελπίζοντας στην εύνοια της Αγγλίας και τη συμπάθειας της Ρωσίας προς τους Σλάβους. ε) Η συνθήκη του Βερολίνου δεν δικαιώνει τις σημερινές αξιώσεις της Ελλάδας, γιατί όταν το 1881 η Τουρκία δεν δέχτηκε την πρόταση της Γαλλίας για την άλλη οριοθετική γραμμή, η Ελλάδα αποδέχτηκε επίσημα το γεγονός αυτό. στ) Η Ελλάδα, αν πολεμούσε σήμερα κατά της Τουρκίας, θα συντελούσε, ώστε η Βουλγαρία να ωφεληθεί από την περίσταση και να προσαρτήσσει τη Ρωμυλία και αυτό θα επέφερε ό,τι πιο ασύμφορο. Έτσι, με μια απερισκεπτη πολιτική θα γινόταν σύμμαχος των εχθρών της. ζ) Η Ελλάδα πρέπει να αποβλέπει σε πολύ περισσότερα από το Μέτσοβο και τα Ιωάννινα. Έτσι, σε περίπτωση που κάποια στιγμή καταρρεύσει η Τουρκία (και αυτό κανείς βέβαια δεν ξέρει αν ποτέ συμβεί), τότε η Ελλάδα θα πρέπει συνετά να κυβερνήσει το πλοίο της και να ανακτήσει την ευρωπαϊκή εύνοια και εμπιστοσύνη, ως χώρα μη σλαβική και, ως εκ τούτου, μη επισφαλής. η) Η Ελλάδα για ένα αίσιο μέλλον πρέπει να προετοιμαστεί, με φρόνιμη διαγωγή και επιτήδεια να διεκδικήσει την αγάπη και την εμπιστοσύνη λαών και κυβερνήσεων. Στη συνέχεια, ο Ραγκαβής τονίζει την πάγια άποψή του ότι οι Έλληνες είναι γνωστοί για την ανδρεία τους ήδη από την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ωστόσο τώρα πρέπει να εξακολουθούν να πείθουν τους πάντες ότι είναι ο εκλεκτός λαός του πολιτισμού στην Ανατολή. Κατά την άποψή του, είναι προτιμότερο να δαπανώνται χρήματα, όχι για την προμήθεια όπλων, αλλά για τη βελτίωση των διοικητικών θεσμών, την ανάπτυξη του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, της βιομηχανίας, των συγκοινωνιών, των τεχνών και των επιστημών. Μ' αυτά η Ελλάδα μπορεί να αποβλέπει σε ένα καλύτερο μέλλον. Με το να εμμένει στον πόλεμο, είτε ηττημένη (έτσι θα κατέστρεφε το μεγάλο έργο των ηρώων) είτε όχι (ίσως να προσαρτούσε ορισμένες λωρίδες γης), θα επέφερε λύση στο Ανατολικό Ζήτημα προς όφελος της Βουλγαρίας, η οποία διαθέτει τη συμπάθεια της Ευρώπης. Για την Ελλάδα τίποτα θετικό δεν θα προέκυπτε, αφού δεν διαθέτει τη συμπάθεια καμιάς από τις Δυνάμεις που εποφθαλιούν τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη και δεν κάνει τίποτα για να πείσει την Ευρώπη ότι τα συμφέροντά τους ταυτίζονται.⁴¹²

Η σπασμωδική πολιτική που ακολουθούσε ο Δεληγιάννης έφτασε τελικά σε αδιέξοδο, με αποτέλεσμα μια νέα κρίση με σχηματισμό αλληπάλληλων, μη βιώσιμων, κυβερνήσεων (αρχικά του Ν. Παπαμιχαλόπουλου, εν συνεχεία του Δ. Βάλβη που δεν μπό-

⁴¹² Ο.π..

ρεσε να μείνει στην εξουσία παρά μόνο για 10 περίπου μέρες). Έτσι, στις 9/21 Μαΐου 1886 ο Τρικούπης θα πετύχει να εξασφαλίσει την πλειοψηφία, θα αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας και θα διορίσει τον Στέφανο Δραγούμη Υπουργό των Εξωτερικών. Η πολιτική του Τρικούπη στράφηκε στη διαδικασία αποστράτευσης της μεθοριακής γραμμής, προκειμένου να κατευνάσει τις αντιδράσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, ωστόσο όλη η προηγούμενη πολιτική πρακτική είχε οδηγήσει τη χώρα στην απομόνωση, με ανεπαρκή στρατιωτικά και οικονομικά μέσα, αλλά και με κανέναν πλέον σύμμαχο στα Βαλκάνια.

Ο Ραγκαβής, λίγες μέρες μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Τρικούπη απευθύνεται με ιδιωτική του επιστολή στον πρωθυπουργό· του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η χώρα απαλλάχθηκε από τα δεινά και τον συγχαίρει γι' αυτό:

Έναπολείπεται όμως τὸ σπουδαιότερον, ἡ ἀναρρώσασα ἀσθενὴς νὰ ἄρῃ τὸν κράββατόν της καὶ νὰ περιπατήσῃ, νὰ πολιτευθῇ εἰς τὸ μέλλον κατὰ τρόπον ἐγγυώμενον τὴν μὴ ἐπανάκαμψιν τῶν αὐτῶν δυστυχημάτων καὶ ταπεινώσεων. Τοῦτο ἔσται ὑμετέρα μέλλησις, ἡμέτερον δὲ καθήκον τὸ νὰ ἐκτελῶμεν πιστῶς τὰ διαττατόμενα ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως.

Ο Ραγκαβής στην επιστολή αυτή επισημαίνει ότι για την Ελλάδα θα επιφυλασσόταν σπουδαίο μέλλον, αν δεν υπέκυπτε σε μεγάλα σφάλματα. Κανείς δεν αρνείται, τονίζει, ότι ο οθωμανικός θρόνος κλονίστηκε με την Ελληνική Επανάσταση, αλλά θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η οθωμανική Ανατολή απαρτίζεται από τρία βασικά στοιχεία, τους Οθωμανούς που δεν θα μπορέσουν για πολύ να είναι κραταιοί, τους Σλάβους που η Ευρώπη τους θεωρεί ως κίνδυνο που την επισκιάζει και τους Έλληνες που δεν βλάπτουν κανενός τα συμφέροντα. Επομένως, τονίζει προς τον Τρικούπη, όταν όλες οι Δυνάμεις, εκτός της Ρωσίας, αποφασίσουν να διανείμουν την κληρονομιά, οι Έλληνες θα λάβουν σπουδαίο μέρος, ώστε να μην παραχωρηθεί στους Ρώσους και τους Σλάβους. Αυτό βέβαια θα γίνει αν η Αγγλία συνειδητοποιήσει την «αλλόκοτη πλάνη» στην οποία έχει περιέλθει, επειδή ο Βάτεμπεργκ παντρεύτηκε κόρη ηγεμόνα της βασιλικής οικογένειας, ενώ οι Βούλγαροι εξήγγειλαν ότι αποτάσσονται τον πανσλαβισμό. Η Αυστρία, από την άλλη πλευρά, φαίνεται να εποφθαλμιά τη Θεσσαλονίκη, ενώ άλλο σχέδιο προβλέπει τη δημιουργία ανεξάρτητου κρατιδίου που θα περιλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και τη Μακεδονία. Ωστόσο, δεν είναι δύσκολο για την Ευρώπη να καταλάβει ότι μια τέτοια ενέργεια θα ωφελήσει τη Ρωσία, η οποία θα αυξήσει την επιρροή της στην Κωνσταντινούπολη. Η Ελλάδα έτσι, θα πρέπει να καταστεί μια ισχυρή δύναμη που θα μπορέσει να αντεπεξέλθει σε μια αιφνίδια επιδρομή των ισχυρών γειτόνων της. Αυτή, κατά τη γνώμη του, είναι η ζωτική λύση για την Ελλάδα. Ο Ραγκαβής ουσιαστικά επανέρχεται στη σταθερή του άποψη ότι ναι μεν πρέπει να διατηρηθεί στρατός, ικανός να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε απειλή, αλλά θα πρέπει η Ελλάδα να διατηρεί φιλικές σχέσεις με όλους τους λαούς της Ανατολής, προκειμένου να αποκτήσει και πάλι την υπόληψη και το κύρος της που τόσο καταρρακώθηκε το περασμένο διάστημα. Πιστεύει ότι ένας πρέπει να είναι ο βασικός στόχος –ανομολόγητος αρχικά– της ελληνικής πολιτικής· αυτός που θα οδηγή-

σει την Ελλάδα σε ηγεμονική θέση στην Ανατολή. Οι δρόμοι που θα οδηγήσουν την Ελλάδα σ' αυτόν τον στόχο, θα υποδεικνύονται από τις εκάστοτε περιστάσεις· προς το παρόν είναι αναγκαία η αποκατάσταση των οικονομικών και του κύρους της Ελλάδας στην Ευρώπη, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να ρυθμιστεί η σωστή λειτουργία της κυβερνητικής μηχανής, η ανάπτυξη του πολιτισμού και η συνειδητοποίηση της ηθικής και διανοητικής υπεροχής των Ελλήνων έναντι των άλλων λαών της Ανατολής.⁴¹³

Ο Ραγκαβής παραμένει πιστός εκφραστής της ρομαντικής εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας, δεν προτάσσει τη φιλοπόλεμη εκδοχή για την πραγμάτωσή της, αλλά την εντάσσει στο γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της «ανωτερότητας» της ελληνικής φυλής, που θα οδηγούσε, κατά την άποψή του, όχι μόνο στην προσάρτηση της Κρήτης και των Ιωαννίνων, αλλά και αυτής ακόμα της Κωνσταντινούπολης. Είναι χαρακτηριστική η φράση με την οποία ολοκληρώνει το υστερόγραφο της επιστολής του προς τον Τρικούπη: «Σέβας πρὸς τὸ νενομοθετημένον πολίτευμα, ἀλλ' οὐχὶ εἰδωλολατρία. Τὸ πολίτευμα ἐστὶ μέσον, ὁ δὲ σκοπός, ὁ πάντων σεβαστότατος, τῆς πατρίδος ἢ σωτηρία».

Ο Τρικούπης έθεσε ως σταθερό σκοπό του να προετοιμάσει τη χώρα στρατιωτικά και να την καταστήσει αξιόλογο και αξιόπιστο παράγοντα της διεθνούς πολιτικής στην περιοχή.⁴¹⁴ Την άποψη αυτή συμμεριζόταν και ο Ραγκαβής, ωστόσο έδινε προτεραιότητα στην ηθική και πνευματική ανύψωση του έθνους.

Στις 2/14 Ιουνίου 1887 με τηλεγράφημα θα ανακοινωθεί στον Ραγκαβή η παύση του από τη θέση του πρέσβη στο Βερολίνο, όπου θα τον αντικαταστήσει ο Μάρκος Δραγούμης. Έτσι ο Ραγκαβής, σε ηλικία 78 ετών, θα ολοκληρώσει την πολιτική και διπλωματική του καριέρα και θα αφοσιωθεί στην επιμέλεια των εκδόσεων του.⁴¹⁵ Η παύση του από την πρεσβεία δικαιολογήθηκε με γεγονός ότι πλέον ήταν μεγάλος σε ηλικία. Ωστόσο, ακούστηκαν εκ νέου επικριτικά σχόλια από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο για την παύση του Ραγκαβή από την πρεσβεία:

...έφημερίδες τινές άπτικαί λαβοῦσαι άφορμὴν ἐκ τῆς μὴ ἀνακλήσεως τοῦ ἐν Βιέννῃ πρεσβευτοῦ πρίγκιπος Ὑψηλάντου, λόγω ὅτι ἐδέξατο ἀμισθὶ νὰ ἀντιπροσωπεύῃ τὴν Ἑλλάδα, ἠυχήθησαν νὰ ἐμιμῶντο αὐτὸν καὶ ἄλλοι ἐν

⁴¹³ Ιδιωτική επιστολή του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή προς τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη στις 26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1886, κείμενο 83, στο Ευθ. Θ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σσ. 280-282. Η ίδια επιστολή υπάρχει και στο Αρχείο του Χαρίλαου Τρικούπη στο Ε.Λ.Ι.Α. ΦΑΚ. 6, τόμ. 6: Αλληλογραφία με πρεσβευτές (1886-1890)/1886-1889, Πρεσβευτών Βερολίνου/ αρ. εγγράφου 113.

⁴¹⁴ Βλ. Θ. Βερέμης & Γ. Κολίπουλος, *ό.π.*, σ. 292.

⁴¹⁵ Με ιδιαίτερο λυρισμό γράφει χαρακτηριστικά για την αποχώρησή του: «Εταῦθα λήγει τὸ στάδιον τοῦ δημόσιου μου βίου, οὐχὶ ἐκ τῶν βραχυτέρων. Τὴν ἡλικίαν 78έτης, καὶ ἐπὶ 58 ἔτη κατὰ δύναμιν τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα χρέος νὰ ἐκτελέσω ἀγωνισθεὶς, κατέπλευσα εἰς τὸν ἥσυχον τοῦτον λιμένα, εἰς οὗ τὸν μυχὸν δὲν θ' ἀργήσω πλέον ν' ἀπαντήσω τὸν αἰώνιον ὄρμον. Ὅτε δ' ἔθετον τοῦτο τὸ τέρμα εἰς τὴν μακρὰν ταύτην συναρμο- λογίαν βιογραφικῶν λεπτομερειῶν, αἴτινες ἐμὲ μᾶλλον ἢ πάντα ἄλλον ἐνδιαφέρουσι, δὴν τινὰ ἐπίεζον τὴν καρδίαν μου, τὸ μὲν ἢ τύχη τῶν θυγατέρων μου, ἃς ἀπέλιπον ὀπίσω μου ἐν πενία, εἰ καὶ δὲν μὲ βαρύνει ἡ συνειδήσις ὅτι φέρω αὐτῆς τὴν εὐθύνην, τὸ δὲ ἢ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος, ὀλίγον ἀνταποκρινομένη εἰς ὅ,τι περὶ αὐτῆς ὠνειρεύθην καὶ ἤλπισα». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 502.

τῶ ἐξωτερικῶ τῆς Ἑλλάδος ἀντιπρόσωποι. Καθ' ἃ πληροφοροῦμεθα ὁ ἐν Βερολίῳ πρεσβευτὴς κ. Ραγκαβῆς, ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἐν τῶ ἐξωτερικῶ ἀντιπροσώπων, οὐ αἶ πρὸς τὸ ἔθνος ἐκδουλεύσεις πανθομολογοῦνται ἐκδήλωσεν ὅτι δέχεται ἀμισθὶ νὰ ὑπηρετήσῃ, ἀλλ' ἢ προσφορὰ αὐτοῦ ἀπεκρούσθη λόγῳ δῆθεν οἰκονομίας καταργούσης τὰς πρεσβείας ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Πᾶν σχόλιον εἶναι περιττόν, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἐν Ἑλλάδι περὶ προσώπων, οὐχὶ δὲ περὶ ἐθνικῶν συμφερόντων ὁ ἀγών.⁴¹⁶

Ο Ν. Μαυροκορδάτος, συνάδελφός του στην πρεσβεία της Πετρούπολης, το Νοέμβριο του 1887 εκφράζει τη λύπη του και δηλώνει ότι η ελληνική διπλωματία έχασε «τον Πατριάρχη» της.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/33/1881-1892/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος, αρ. εγγράφου 46. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, απόκομμα ἀγνωστης εφημερίδας που χρονολογεῖται το 1887, πιθανόν πρόκειται για αντιπολιτευόμενη εφημερίδα.

⁴¹⁷ Αρχεῖο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/33/1881-1892/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος, αρ. εγγράφου 41. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

2.8. Τέλος της διπλωματικής του αποστολής του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή και η επιστροφή του στην Αθήνα

Ο Ραγκαβής θα επιστρέψει στην Ελλάδα στις αρχές Ιουλίου του 1887 και θα κατοικήσει για ένα διάστημα στη Κηφισιά. Για το υπόλοιπο της ζωής του δεν φαίνεται να αναπτύσσει ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις, παρά μόνο με στενούς οικογενειακούς φίλους. Δεν συμμετέχει άμεσα σε καμία πολιτική δραστηριότητα, καθώς, όπως είχαν μέχρι τότε τα πράγματα, κανένα πολιτικό κόμμα δεν τον εξέφραζε:

Ἐπειδὴ δὲ στενὸν καὶ προσφιλῆ συγγενῆ οὐδένα εἶχον ἐκ τῶν ὄντων ἢ μελλόντων νὰ ἔλθωσιν εἰς τὰ πράγματα, κόμμα δὲ πολιτικὸν οὐδὲν ἔβλεπον ἐν Ἑλλάδι εἰδικὰς ἔχον ἀρχὰς τοσοῦτω διαφόρους τῶν ἄλλων καὶ τοσοῦτω σωτηρίου, ὥστε εἰς αὐτὸ νὰ προσαρτηθῶ, ἐννόουν ἐντελῶς ὅτι μεταξύ, οὔτε τῶν ἀρχόντων, οὔτε τῶν μετ' ὀλίγον ἀρχόντων, θὰ ἦν τις δεόμενος τῆς ὑπηρεσίας μου, οὐδ' εἰς οἰανδήποτε πολιτικὴν ἐδυνάμην ν' ἀποβλέψω ἐπιτυχίαν, τὴν ἀξίωσιν ἔχων νὰ ὑπηρετήσω, οὐχὶ κόμμα ἀτομικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ τὴν πατρίδα.⁴¹⁸

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς τῆς δράσης, του ἀπονειμήθησαν ἀρκετὰ παράσημα ἀπὸ διάφορες χώρες. Ἡ Ἰταλία του εἶχε ἀπονείμει τὸ Στέμμα καὶ τὸν Μεγαλόσταυρο, τὸ Βέλγιο τὸν Μεγαλόσταυρο, ἡ Νεάπολη τὸ παράσημο τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ἡ Πρωσία τὸν Ερυθρὸ Αετὸ καὶ τὸ Χρυσὸ Στέμμα, ἡ Τοσκάνη τὸ παράσημο τοῦ Ἁγίου Ἰωσήφ, ἡ Βαυβαρία τὸ παράσημο τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ, ἡ Ρωσία τὸ παράσημο τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἡ Αυστρία τὸ Σιδηροῦν Στέμμα, τὸ Βάδεν τὸ παράσημο τοῦ Λέοντος καὶ τὸν Μεγαλόσταυρο, ἡ Βραζιλία τὸ Ρόδον καὶ τὸν Μεγαλόσταυρο, ἡ Δανία τὸ Δανενβρόκ καὶ τὸν Μεγαλόσταυρο καὶ ἡ Ελλάδα τὸ παράσημο τῶν Ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν.

Με τὴν επιστροφή του στὴν Αθήνα, θα ἀσχοληθεῖ με τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἐκδόσεών του. Θα προχωρήσει στὴν ἐκδοση τῶν *Ἀπάντων* του με τὴν οικονομικὴ βοήθεια τῶν ὁμογενῶν ἀπὸ τὸ Λονδίνο, Γρηγορίου Ἀνανιάδη καὶ Κατινάκη. Με τὴ συνδρομὴ τους θα ἐκδώσει πέντε τόμους τῶν *Ἀπάντων* –ΙΕ' ἕως ΙΘ'. Ὡστόσο, ἀρκετές ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς του δραστηριότητες αὐτὴν τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐπανόδου του στὴν Ελλάδα, δὲν θα βρουν πρόσφορο ἔδαφος κυρίως γιὰ οικονομικοὺς λόγους. Ὁ Ραγκαβὴς ἀντιμετώπιζε οικονομικὰ προβλήματα καὶ προσέβλεπε στὴ χρηματικὴ ἀνταπόδοση αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν. Ὁ ἐκδότης Κωνσταντινίδης θα του προτείνει τὴ σύνταξη τοῦ *Λεξικοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας*, ἔργο που θα ολοκληρωθεῖ καὶ θα ἐκδοθεῖ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1889. Ἐπίσης, θα συνεχίσει τὴ συγγραφὴ ἀρθρῶν σε διάφορες ἐφημερίδες –στὴ γαλλικὴ ἐφημερίδα *Spectateur de l' Orient* που εἶχε ἰδρυθεῖ στὴν Αθήνα, θα συντάξει σειρὰ ἀρθρῶν με θέμα τὴν «τοπογραφία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν». Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι αὐτὴν τὴν περίοδο ἀποφεύγει τὴ συγγραφὴ πολιτικῶν ἀρθρῶν, υποστηρίζοντας ὅτι δὲν θέλει νὰ συμμετάσχει στὴν πολιτικὴ πόλωση που ἐπι-

⁴¹⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 504.

κρατούσε. Παρεμβαίνει μόνο για θέματα όπως αυτά της ίδρυσης της Ακαδημίας Αθηνών, του Εθνικού Θεάτρου, ή για την ορθή χρήση του κληροδοτήματος του Ζάππα. Επίσης, θα συμμετάσχει σε αρκετές εταιρείες, άλλοτε ως απλό μέλος και άλλοτε ως πρόεδρος ή αντιπρόεδρος. Κατά το έτος 1887 θα εκλεγεί πρόεδρος της Εταιρείας «Ανάπλασις», που σκοπός της ήταν «ή δι' ὀρθῆς μορφώσεως τοῦ κλήρου καὶ καταλλήλου τάσεως τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς καταπολέμησις τῶν ὑλιστικῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἐν ὀνόματι καὶ κατὰ παρενόησιν τῆς ἐπιστήμης διεδίδοντο, ἀπειλοῦσαι αὐτὰς τὰς βάσεις τῆς κοινωνίας».⁴¹⁹ Στον σύλλογο αυτό ο Ραγκαβής θα δραστηριοποιηθεί για ένα μικρό χρονικό διάστημα· θα συμμετάσχει, αν και όχι άμεσα, στην έκδοση του περιοδικού του Συλλόγου το οποίο φαίνεται ότι ασχολείται, εκτός των άλλων, και με επιστημονικά θέματα. Λίγο καιρό αργότερα θα προτείνει για πρόεδρο τον μητροπολίτη Αθηνών, Γερμανό, ενώ ο ίδιος θα εκλεγεί ισόβιος αντιπρόεδρος. Ωστόσο, περισσότερο χρόνο φαίνεται να αφιερώνει στον Σύλλογο Ελληνικῶν Γραμμάτων. Θα του προταθεί και η προεδρία στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, αλλά δεν θα δεχτεί γιατί ήδη από τα πρώτα χρόνια που είχε αρχίσει τη δραστηριότητά της η Εταιρεία, ο Ραγκαβής είχε δυσανεχθεί από τη συμπεριφορά των μελών της και αναφέρει ότι για κομματικούς λόγους είχε παραβεί τους αρχικούς της σκοπούς.⁴²⁰

Περισσότερο δραστήρια θα είναι η συμμετοχή του στο συμβούλιο του Συλλόγου προς Ενίσχυσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων, ο οποίος είχε ιδρυθεί από λόγιους της εποχής για να συμπληρώσει το κενό που είχε αφήσει η «εκτροχιασθείσα», όπως αναφέρει, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Πρόεδρος του Συλλόγου εκείνη την περίοδο ήταν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος όμως θα παραιτηθεί λίγο καιρό αργότερα, δυσανεχόμενος από την επέμβαση του Υπουργείου (κατά την περίοδο διακυβέρνησης Δελγιάννη) στις δραστηριότητες του Συλλόγου. Μετά απ' αυτόν θα αναλάβει για ένα χρόνο ο Πασπάτης και έπειτα ο Ραγκαβής. Η Φιλελληνική Εταιρεία, που είχε ιδρυθεί στην Ολλανδία και που είχε σκοπό τη διατήρηση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας στην Ευρώπη, απένειμε στον Ραγκαβή τον τίτλο του Επίτιμου Προέδρου, και στον Σ. Λάμπρου τον τίτλο του Επίτιμου Γραμματέα, αναγνωρίζοντάς τους έτσι τη συμβολή τους στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας.

Στις αρχές του 1888, ο Ραγκαβής θα ταξιδέψει στην Αλεξάνδρεια, προκειμένου να παραβρεθεί στον γάμο του γιου του, Όθωνα, με την Αγγελική Ζερβουδάκη, κόρη εύπορης οικογένειας ελλήνων πάροικων της Αιγύπτου. Εκεί ο Ραγκαβής θα έχει την ευκαιρία να γνωριστεί με σημαντικές προσωπικότητες ομογενών, θα επισκεφθεί αξιόλογα μνημεία της περιοχής και ελληνικά σχολεία, το Κάιρο και τις Πυραμίδες.

Την ίδια χρονιά, ο διευθυντής του περιοδικού *Εστία* θα ζητήσει από τον Ραγκαβή να γίνει μέλος της κριτικής επιτροπής στον διαγωνισμό μυθιστορήματος που θα διοργάνωνε το περιοδικό, εκείνος έμμεσα θα δεχτεί την πρόταση, και θα φτάσουν στα χέρια του αρκετά κείμενα για έγκριση. Την ίδια περίπου περίοδο ο Σύλλογος «Παρνασσός» θα τον

⁴¹⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 510.

⁴²⁰ Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό στο Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 512.

εκλέξει πρόεδρο του καλλιτεχνικού τμήματος και θα συμμετάσχει σε αρκετές από τις διαλέξεις που πραγματοποιούνται εκεί.

Τον Οκτώβριο του 1889 ο διάδοχός του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνος θα παντρευτεί την πριγκίπισσα Σοφία, αδελφή του αυτοκράτορα της Γερμανίας, γεγονός που θα προκαλέσει θετικούς οιωνούς για τις περαιτέρω πολιτικές και εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Όπως αναφέρει ο Ραγκαβής, η Ελλάδα συνδέεται πλέον με εγκάρδιους δεσμούς με μια από τις ισχυρότερες και σοβαρότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, τα μέλλοντα γεγονότα θα διαψεύσουν κατά μεγάλο μέρος τις προσδοκίες που δημιούργησε αυτός ο γάμος για τα ελληνικά αιτήματα.

Προς το τέλος του 1889, η κόρη του, Αιμιλία, θα παντρευτεί με τον Σωτήριο Ρωσέττη, γιο του παλιού συμμαθητή του, Σκαρλάτου.

Τον Οκτώβριο του επόμενου χρόνου, το 1890, διενεργούνται βουλευτικές εκλογές, όπου, κατόπιν προτροπής, πιθανόν της ομάδας που είχε συσπειρωθεί γύρω από τον Δημήτριο Ράλλη, θα συμμετάσχει και ο Ραγκαβής. Στον προεκλογικό αγώνα του 1890 ο Ράλλης, στην εκλογική συνεργασία με τους Δεληγιαννικούς, είχε την αξίωση να εμφανίζεται ως ηγέτης ανεξάρτητου κόμματος, ωστόσο δεν ήταν διατεθειμένος να συνεργαστεί ουσιαστικά με τον Δεληγιάννη.⁴²¹

Στην εφημερίδα *Καιρός* ο Ραγκαβής θα εκθέσει τις απόψεις του για τη λειτουργία του κράτους, τονίζοντας οκτώ βασικά σημεία για τη σωστή κρατική οργάνωση. Στο πρώτο αναφέρει ότι η συνταγματική βασιλεία είναι το κέντρο της ηθικής οργάνωσης και η εγγύηση για την ανάπτυξη της πατρίδας. Στο δεύτερο τονίζει την αξία της μεταρρύθμισης του πολιτεύματος, χωρίς όμως βίαιες και επικίνδυνες ανατροπές. Στο τρίτο σημείο της αναφοράς του επισημαίνει ότι η Ελλάδα ως μικρή χώρα θα πρέπει να εμπνέει υπόληψη στις Μεγάλες Δυνάμεις που οριοθετούν τις τύχες των υπολοίπων. Στη συνέχεια τονίζει ότι κάθε ευνομούμενο έθνος φροντίζει την οικονομία του, αποφεύγει τα χρέη και φροντίζει, ώστε οι φόροι να μην υπερβαίνουν τις δυνατότητες των υπηκόων του. Στο πέμπτο σημείο κάνει λόγο για τον εξοπλισμό του κράτους, αλλά μέσα σε λογικά όρια. Στο έκτο τονίζει ότι η ηθική ανάπτυξη του λαού θα έρθει μέσα από τη θρησκεία (μέριμνα και ανάπτυξη της μισθοδοσίας του κλήρου) και τη διανοητική εκπαίδευση (υποχρεωτική και χωρίς δίδακτρα τουλάχιστον η δημοτική εκπαίδευση). Στο έβδομο κάνει μια αναφορά στο έργο του Ευαγγέλη Ζάππα, τονίζοντας ότι πρέπει για την υλική ανάπτυξη του έθνους να δημιουργηθούν γεωργικές, βιομηχανικές και ναυτικές σχολές, ώστε έτσι να καλυφθούν οι ανάγκες σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Τέλος, εναποθέτει στη Βουλή τον ρόλο να αποφασίζει η ίδια και όχι τα πρόσωπα ή τα κόμματα για το δημόσιο συμφέρον.⁴²² Κατά κάποιον τρόπο κάνει λόγο για την πελατειακή δομή που κυριαρχούσε στις σχέσεις των πολιτών με το κράτος.

⁴²¹ Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τόμ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2004, σ. 618.

⁴²² Βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 550-553, καθώς και ολόκληρο το εκλογικό πρόγραμμα του στο Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ/33/1881-1892/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος, αρ. εγγράφου 83. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

Στην εκλογική αυτή αναμέτρηση ο Ραγκαβής δεν θα μπορέσει να εκλεγεί βουλευτής –συγκέντρωσε 11.805 ψήφους ενώ ο ελάχιστος αριθμός ψήφων που απαιτούνταν για να εκλεγεί ήταν 16.000.⁴²³ Η εκλογική αυτή αποτυχία δεν φαίνεται να τον επηρέασε ιδιαίτερα, εξάλλου γνώριζε ότι για πολλά χρόνια ήταν εκτός και δεν συμμετείχε άμεσα στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι δεν διέθετε τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα για να στηρίξει την προεκλογική του εκστρατεία. Όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά του*, δεν είχε να δώσει ούτε τις 200 δραχ. που απαιτούνταν από τον νόμο για τη συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία.

Την ίδια χρονιά, στις 23 Δεκεμβρίου 1890 πεθαίνει ο Σλήμαν, ο διάσημος αρχαιοδίφης. Ο Ραγκαβής θα παραβρεθεί στην κηδεία του, η οποία θα γίνει στην Αθήνα με μεγάλες τιμές. Με αφορμή τον θάνατο του Σλήμαν, ο Ραγκαβής θα γράψει σε διάφορες εφημερίδες εξυμνητικά άρθρα για τον γερμανό αρχαιολόγο. Σε αρκετά άρθρα του θα κάνει λόγο για την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα από την Αγγλία. Από την άλλη πλευρά θα συνεχίσει να απευθύνεται προς το Υπουργείο Εκπαίδευσης με αίτημα την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών, για την οποία είχε συντάξει και το σχετικό νομοσχέδιο.⁴²⁴ Στις αρχές του 1891 θα χάσει δύο από τους αγαπημένους του φίλους, αρχικά τον Πέτρο Παπαρηγόπουλο και μετά από λίγο καιρό τον αδελφό του, Κωνσταντίνο, για την απώλεια του οποίου έγραψε ότι «έστέρησε την πατρίδα του πολυμαθεστέρου και εύφυεστέρου των ιστοριογράφων της».⁴²⁵ Τον Απρίλιο του 1891, μαζί με τον καθηγητή της αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μυλωνά και τους φοιτητές του θα πραγματοποιήσει μια από τις τελευταίες του εκδρομές στην Ολυμπία.

Ο Ραγκαβής πεθαίνει πλήρης ημερών και έργων στην Αθήνα –στο σπίτι του, στην οδό Πανεπιστημίου 59– στις 16/28 Ιανουαρίου 1892, και κηδεύεται με ιδιαίτερες τιμές στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Η είδηση του θανάτου του θα κάνει τον γύρο ελληνικών και ξένων εφημερίδων, οι οποίες δημοσιεύουν εκτενή κείμενα για τη ζωή και το έργο του.

⁴²³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 553. Έγγραφο του πρωτοδικείου Αθηνών στο αρχείο του (αρ. εγγράφου 84) και ψηφιδέλιτο όπως υπάρχει στο αρχείο του ΦΑΚ/Αρ/ΑΛ΄33/1881-1892/Έγγραφα/Δημόσιος Βίος, αρ. εγγράφου 92, ό.π..

«ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΙΣ (Υποψήφιοι βουλευτές Αττικής και Βοιωτίας)

Κυριάκος Παναγής

Λαπουσιάδης Δημοσθένης

Μαλέας Ιωάννης

Μπέλλος Λουκάς

Ραγκαβής Αλέξανδρος

Ράδος Νικόλαος

Ράλλης Δημήτριος

Ρούκης Αριστείδης

Σπυρόπουλος Βασίλειος

Φαρμακόπουλος Παναγής»

⁴²⁴ Το νομοσχέδιο παρατίθεται στο Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ΄, σσ. 558-559.

⁴²⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 560.

3. Συμπερασματικές παρατηρήσεις και σχόλια

Μια βασική πολιτική προτεραιότητα: Μεγάλη Ιδέα και εθνική ταυτότητα. Ο ρόλος και η ιδεολογικοπολιτική στάση του Ραγκαβή.

Η περίοδος που αναλύθηκε μέσα από την οπτική μιας βιογραφίας, από τα πρώτα βήματα για τη συγκρότηση του νέου κράτους, μέχρι σχεδόν την εκσυγχρονιστική δυναμική της τρικουπικής περιόδου, χαρακτηριζόταν από τη προτεραιότητα στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Η Μεγάλη Ιδέα καθ' όλη τη διάρκειά της λαμβάνει μια δυναμική, άλλοτε στείρα και φθοροποιό που αποσκοπούσε αποκλειστικά στην κατάληψη της «Βασιλεύουσας», και άλλοτε εκσυγχρονιστική, με την προοπτική της εσωτερικής συγκρότησης ενός προοδευτικού κράτους, με οργανωμένη διοίκηση, εκπαίδευση, στρατό, κ.λπ. που στόχευε στην καταξίωση της Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και απέναντι στον από αιώνων «εχθρό», την Τουρκία.

Ως πραγματολογικό υλικό, ο όρος *Μεγάλη Ιδέα* προηγείτο της επίσημης διατύπωσής του στην αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη στις 14 Ιανουαρίου 1844. Πρόκειται για ένα όραμα –με την έννοια της προσδοκίας μιας ιδανικής κατάστασης για το απώτερο μέλλον–, μια ιδέα που παραπέμπει στις προεπαναστατικές διεργασίες και κυρίως στο όραμα του Ρήγα. Ο Ρήγας αν και εντάσσεται στους φορείς της πολιτικής έκφρασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με το όραμά του για μια ελεύθερη, ανεξάρτητη και δημοκρατική βαλκανική ένωση προσέφερε στήριγμα όχι μόνο στις ελληνικές επιδιώξεις, αλλά και στις επιδιώξεις των υπόλοιπων βαλκανικών λαών. Το ρομαντικό όραμα του Ρήγα και η πολιτική του πρόταση για τη συγκρότηση ενός υπερεθνικού βαλκανικού κράτους διέφερε κατά πολύ από τη μορφή που πήρε ο «πολιτικός ρομαντισμός»⁴²⁶ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν πλέον είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες συγκρότησης των εθνικών κρατών στη Βαλκανική. Έχουμε πλέον εθνικές διεκδικήσεις και ανταγωνισμούς, και όχι υπερεθνικούς οραματισμούς. Η Μεγάλη Ιδέα λαμβάνει διάφορες μορφές αποτελώντας ως έναν βαθμό δύσκολο στόχο και, ως εκ τούτου, μπορεί να καταταμηθεί ανάλογα με τα ερευνητικά πεδία. Πρόκειται ουσιαστικά για την ιδέα διαμόρφωσης μιας συλλογικής συνείδησης του νέου ελληνικού κράτους-έθνους, η διατύπωση της οποίας δεν ήταν ούτε παροδική (διήρκεσε περίπου έναν αιώνα), ούτε αυθύπαρκτη, αλλά προέκυψε μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των επαναστατικών κινήματων της Ευρώπης και εν μέσω του φαινομένου αυτού που ο Hobsbawm, ονομάζει «ενσυνείδητα εθνικιστικά κινήματα».⁴²⁷

⁴²⁶ Ο όρος «πολιτικός ρομαντισμός» εκλαμβάνεται εδώ, ως προσπάθεια που αναζητά τις θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας και κατ' επέκταση της ιστορίας, με ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση του παρόντος με τα «ιστορικά δίκαια του ελληνισμού», δηλαδή στην ένταξη της κλασικής αρχαιότητας, της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου στην εθνική πλέον ιστορία.

⁴²⁷ Hobsbawm E. J., *Η Εποχή των Επανάστασεων 1789-1848*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002, σ. 192.

Με τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, επιτυγχάνεται κάτι πολύ σημαντικό για την πολιτική ολοκλήρωση του νέου κράτους· η ενότητα μεταξύ χώρου και χρόνου, γεγονός που όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε το αίσθημα της εθνικής ομοψυχίας και κατά συνέπεια την ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Επίσης, αυτό που έχει σημασία είναι ότι όλοι σχεδόν οι διανοούμενοι, οι ιστορικοί, οι πολιτικοί και ο απλός λαός, που εμφορούνταν από αυτή τη Μεγάλη Ιδέα, κατ' ουσίαν απέκτησαν μια «εθνική ταυτότητα», που τους επέτρεπε τη διάπλαση εικόνων, άλλοτε πραγματοποιησίμων και άλλοτε ιδιαίτερα ουτοπικών, ανάλογα με το βαθμό επιρροής που τους είχε ασκηθεί. Αποτέλεσμα των παραπάνω, καθώς και των πνευματικών και ιδεολογικών προσανατολισμών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ήταν η τάση της ανασύνδεσης με την κλασική αρχαιότητα.

Η θεωρία του J. P. Fallmerayer που αμφισβητούσε τη συνέχεια του ελληνισμού και αρνιόταν στους σύγχρονους Έλληνες, κάθε σχέση με την Κλασική Ελλάδα, ήρθε σαν «από μηχανής θεός», ώστε να ανοίξει διεθνώς η συζήτηση σχετικά με τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και εν τέλει να παγιώσει την ελληνική αλυτρωτική πολιτική σαν απάντηση στις θεωρίες και στις «προκλήσεις» του γερμανού ιστορικού, σύμφωνα με τις οποίες ο βιολογικός κύκλος ανάμεσα στους αρχαίους και τους σύγχρονους Έλληνες εξέλιπε μετά την εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τον 7^ο αιώνα. Η πρώτη απάντηση από την ελληνική πλευρά θα έρθει από τον Σπυριδώνα Ζαμπέλιο και κυρίως από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, οι οποίοι υποστήριξαν την ενότητα και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους –θέση που αποτέλεσε και την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Την περίοδο 1840 – 1880, αλλά και αργότερα, η Μεγάλη Ιδέα, για εδαφική, πολιτική, πολιτιστική, ιστορική ολοκλήρωση και ενότητα γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού Ρομαντισμού, όχι μόνο με στόχο την «επανακατάληψη» της Βασιλεύουσας, αλλά κυρίως λόγω των προσδοκιών και του οράματος για μια Ελλάδα εδαφικά και πολιτισμικά ολοκληρωμένη, η οποία θα περιελάμβανε τόσο τις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας όσο και τα εδάφη της μετέπειτα Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.⁴²⁸ Ο ελληνικός Ρομαντισμός μεταφέρεται στην πολιτική δράση με την ευρύτητα των νοημάτων που εμπεριείχε η Μεγάλη Ιδέα, ως πολιτική πρακτική –με την έννοια του όρκου προς το Σύνταγμα και την ανάγκη σεβασμού του–, αλλά και ως ανασύνδεση με την κλασική αρχαιότητα. Επιπλέον, επιφορτίζει τον νέο ελληνισμό με το καθήκον της μεταλαμπάδευσης των αρχαίων ελληνικών ιδεωδών, που για τη Δύση έγινε με την πτώση του αρχαίου ελληνικού

⁴²⁸ Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης επισημαίνει, σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα, ότι πρόκειται για την επιδίωξη της συνταύτισης του ελληνικού κράτους με το ελληνικό έθνος, μέσω της συγχώνευσης όλων των πληθυσμών που θεωρούνταν ελληνικοί στα όρια του ελληνικού κράτους. Θεωρητική προϋπόθεση της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε η αποκατάσταση του Βυζαντίου. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στους ενδοξότερους χρόνους της, τους χρόνους της Μακεδονικής Δυναστείας, αποτέλεσε για τη Μεγάλη Ιδέα το εδαφικό πρότυπο της επέκτασης του ελληνισμού: ένα εδαφικό πρότυπο μεν, ωστόσο τελείως «ανεδαφικό» στην πράξη. Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα» στο Τσαούσης Δ. Γ. (επιμ.), *Οψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1998, σ. 33.

κόσμου, ενώ για την Ανατολή με τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους. Αυτό, για τους πολιτικούς και διανοούμενους της εποχής, αποτελεί την ουσία του νοήματος «της μεγάλης ταύτης ιδέας». Η εκπλήρωση του στόχου της αναγέννησης της Ανατολής μέσα από την αναγέννηση της ελληνικής φυλής αποτελεί την πεμπτοσύνη της βασικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, την οποία ακολουθεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και ο Ραγκαβής. Η Μεγάλη Ιδέα ενέπνευσε πολιτικές καταστάσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, αλλά κυρίως διανοούμενους και συγγραφείς της εποχής, με αποτέλεσμα μία πλούσια λογοτεχνική παραγωγή, με αναφορές στο πρόσφατο ή στο απώτερο παρελθόν. Όλες αυτές οι εκδηλώσεις μαρτυρούν την ένταση και το πάθος με το οποίο αφομοιώθηκε στη συνείδηση του ελληνικού λαού η Μεγάλη Ιδέα.

Στη βάση αυτής της πολιτικής προτεραιότητας οικοδομείται το νέο ελληνικό κράτος και διαχωρίζει πλέον τη θέση του (στο χώρο, το χρόνο και την ιστορία) σε σχέση με τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, του οποίου είχε υπάρξει αναπόσπαστο κομμάτι, ως την περίοδο της Επανάστασης. Το «Πρότυπο Βασίλειο» στη σκέψη πολιτικών και διανοούμενων, αναγεννάται νομοτελειακά, προκειμένου να υπερασπίσει τα χαρακτηριστικά της φυλής του και να μεταλαμπαδεύσει την κλασική κληρονομιά του. Η ιδέα αυτή γίνεται κτήμα όλων και κινεί πολιτικές και πνευματικές διεργασίες καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, ενώ η πατρότητα της ιδέας, που ανήκε στον Κωλέττη, αρχίζει ήδη από την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου, να περιέρχεται σε αφάνεια και χρησιμοποιείται μόνο σε περιόδους κρίσης, όπως για παράδειγμα όταν χρειάζεται να απολογηθούν οι εμπλεκόμενοι για τη στάση της Ελλάδας.⁴²⁹

Στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας τίθεται και μια ακόμα παράμετρος, αυτή της υπεράσπισης του νοήματος και της προσφοράς των αγωνιστών της Επανάστασης, στον βαθμό που ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας εντυπώθηκε στη συνείδηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης ως θρυλικό γεγονός και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης των απανταχού εθνικιστών και φιλελευθέρων.⁴³⁰ Έτσι, οι πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές καταστάσεις που ενέπνευσε ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας, έπρεπε με κάθε τρόπο να διαφυλαχθούν και να καλλιεργηθούν, ώστε η Ελλάδα να παραμείνει στο προσκήνιο των σχετικών συζητήσεων και ταυτόχρονα να αντιμετωπίζεται ισότιμα και ισάξια στη διεθνή πολιτική πραγματικότητα.

Η διαδρομή του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή διαίρεται σε τρία βασικά πεδία· το πολιτικό-διπλωματικό, το κοινωνικό και το λογοτεχνικό. Ο βασικός άξονας, γύρω από

⁴²⁹ Η πατρότητα της ιδέας χρησιμοποιήθηκε ως απόδειξη ότι η Ελλάδα δεν ακολουθούσε μια ρωσόφιλη πολιτική, αφού ο Κωλέττης ήταν αρχηγός του Γαλλικού Κόμματος. Βλ. Α. (Αλ. Ρ. Ραγκαβής) & Δ. (Ν. Δραγούμης), «Situation des parties en Grèce», στο *Le Spectateur de l' Orient*, Livr. 27, 25.9/7.10.1854, σ. 151. Επίσης, βλ. Σκοπετέα Έλλη, *ό.π.*, σ. 259.

⁴³⁰ Βλ. Hobsbawm E.J., *Η Εποχή ... ό.π.*, σ. 203. Ο Hobsbawm συνδέει τον ξεσηκωμό του ελληνικού λαού ενάντια στον κατακτητή με την υπόθεση της ευρωπαϊκής Αριστεράς ή, αντίστροφα, θεωρεί ότι η ύπαρξη της ευρωπαϊκής Αριστεράς με ηγέτη τον Λόρδο Βύρωνα, συνέβαλε σημαντικά στην πραγμάτωση της ελληνικής ανεξαρτησίας.

τον οποίο κινήθηκε η παρούσα εργασία είναι η δράση του ως πολιτικού-διπλωμάτη. Βλέπουμε λοιπόν τον Ραγκαβή να μετέχει, να αντιδρά και να υπηρετεί ένα σύστημα διακυβέρνησης και πολιτικής που και ο ίδιος με τον τρόπο του συντηρεί ή και αναπαράγει, μέσα από τις υπάρχουσες συνθήκες εξουσίας, ενώ, ταυτόχρονα, λειτουργεί εντός και εκτός των κυβερνητικών δομών και σχέσεων. Επικρίνει τις συνθήκες αυτές, αλλά ταυτόχρονα μετέχει στις πελατειακές δομές, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί κατά τον 19^ο αιώνα (για παράδειγμα έκανε προσπάθειες να εντάξει στο διπλωματικό σώμα κάποιους από τους γιους του). Πολεμά με διάφορα μέσα την πολιτική πατρωνία, τις κομματικές φατρίες και την εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων· δεν ταυτίζεται ποτέ άμεσα με κανένα κόμμα, λειτουργεί πέρα και ανεξάρτητα από τις υφιστάμενες κομματικές δομές, ακόμα και προς το τέλος της ζωής του, όταν αποφασίζει να διεκδικήσει το βουλευτικό αξίωμα, χωρίς επιτυχία. Ωστόσο, κάποιες φορές εντοπίζουμε στοιχεία που συνιστούν μια αντιφατική στάση και συμπεριφορά, με σκοπό την εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων, υπερβαίνοντας τα όρια που ο ίδιος έθετε για τον εαυτό του και κυρίως για την πολιτική και διοικητική συγκρότηση του κράτους.

Καθ' όλη τη διάρκεια του δημόσιου βίου του, ο Ραγκαβής αναπτύσσει μια ιδιότυπη σχέση με το πολιτικό σύστημα της εποχής, ενώ, συχνά, εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που του παρέχει η εκάστοτε θέση του –για παράδειγμα, προκειμένου να τοποθετήσει σε ανώτερες υπαλληλικές και διπλωματικές θέσεις τους γιους του.⁴³¹ Πολλές φορές λειτουργούσε σε διαφορετικό, μη ρεαλιστικό, τόπο και χρόνο –σαν η κοινωνία και η πολιτική να ήταν διαφορετικές απ' αυτές που πραγματικά ήταν. Φαίνεται ότι μάλλον δρούσε συνεπαρμένος από το ρομαντικό πλαίσιο της εποχής και από τη δυναμική της Μεγάλης Ιδέας σε κοινωνικοπολιτικό και λογοτεχνικό επίπεδο –μια δυναμική μη ρεαλιστική, από τη στιγμή της διατύπωσής της έως και τη στιγμή της «δραματικής της πραγμάτωσης», το 1922.

Βασικός προσανατολισμός και στόχος της πολιτικής, καθ' όλη την περίοδο την οποία αναλύουμε, ήταν η απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, και ο ηγετικός ρόλος που έπρεπε να αναλάβει η Ελλάδα, ως πρότυπο βασίλειο, στην αναγέννηση της Ανατολής. Προς το σκοπό αυτό είχαν διαμορφωθεί τρεις βασικές τάσεις, ανάλογα με το πολιτικό περιεχόμενο που απέδιδε η κάθε μια στη Μεγάλη Ιδέα. Η πρώτη εστίαζε στην ανάγκη εδαφικής επέκτασης και ολοκλήρωσης, η δεύτερη έδινε βαρύτητα στην πνευματική αναγέννηση, ενώ η τρίτη αφορούσε την εσωτερική οργάνωση του κράτους, ώστε η Ελλάδα να διεκδικήσει τη θέση της σε Δύση και Ανατολή. Οι τρεις αυτές τάσεις άλλοτε συγκρούονταν μεταξύ τους και άλλοτε συνοδοιπορούσαν στην επίτευξη του βασικού στόχου. Ο Ραγκαβής δεν επέλεξε ποτέ κάποια από τις τρεις, αλλά προσπάθησε να συνενώσει τις τάσεις αυτές σε μια. Θεωρούσε ότι η εσωτερική αναδιοργάνωση, η εδαφική ολοκλήρωση

⁴³¹ Σημειώνουμε ότι η οικογένεια Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και Καρολίνας Σκην ήταν πολυμελής και αριθμούσε δώδεκα παιδιά: Κλέων 1842–1917, Αριστίων 1843–1846, Χαρικλής 1845–1849, Αρσιτείδης 1847–1878, Αλέξιος 1848–1936, Ευγένιος 1850–1941, Αιμίλιος 1852–1873, Ζωή 1854–1878, Όθων 1857–1915, Αμαλία 1859–1932, Ελένη & Χαρίκλεια 1861–. Βλ. Ευθ. Σουλογιάννης & Ιφιγ. Μποτουροπούλου, *ό.π.*, σ. 15.

του κράτους και η πνευματική ανύψωση του έθνους, αποτελούσαν τη βασική συνισταμένη που θα οδηγούσε την Ελλάδα να ασκήσει καθοριστικό και πρωταγωνιστικό ρόλο, όχι μόνο στην περιοχή των Βαλκανίων, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ραγκαβής, απ' όλες τις θέσεις που κατείχε – αρχικά ως Γραμματέας δύο βασικών Υπουργείων (Δημόσιας Εκπαιδεύσεως και Εσωτερικών), ως Υπουργός των Εξωτερικών, ως Καθηγητής και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως διπλωμάτης, ως εκδότης και συνεργάτης πολιτικών και λογοτεχνικών περιοδικών, ως ποιητής και πεζογράφος, ως κριτής και εισηγητής σε ποιητικούς διαγωνισμούς–, συμμετείχε ενεργά στη διαδικασία της συγκρότησης και της πνευματικής εξέλιξης του νεοσύστατου κράτους. Στόχος του φαίνεται να ήταν η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας και στήριζε οποιαδήποτε ενέργεια που θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκπλήρωσή του. Έδινε προτεραιότητα στην ηθική και διανοητική αναγέννηση της Ελλάδας, όπως ο ίδιος συνήθιζε να αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του, σε διάφορα άρθρα του, αλλά και στην επίσημη ή ανεπίσημη αλληλογραφία του. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Ραγκαβής ήταν μάλλον συντηρητικός, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο· για παράδειγμα, υποδείκνυε την επίλυση κοινωνικών, πολιτικών και εθνικών διαφορών με ειρηνικό τρόπο και την αποφυγή εντάσεων και προστριβών. Ωστόσο, σε σχέση με τα εθνικά ζητήματα υπήρξαν φορές που ενθάρρυνε τις επαναστατικές δράσεις.⁴³² Ως πολιτικός και ως διπλωμάτης είναι ένθερμος υποστηρικτής των διπλωματικών αποστολών, θεωρώντας ότι αποτελούν ένα από τα πιο βασικά εργαλεία στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, κυρίως σε περιόδους κρίσης.

Μέσα από τη θεώρηση του Ραγκαβή, ως πολιτικού και διπλωμάτη, προκύπτει ένα πολύ βασικό ερώτημα· αν, και κατά πόσο, μέσω των δημοσίων θέσεων που κατείχε κατά περιόδους, συνέβαλε τελικά στη διαδικασία συγκρότησης του νέου κράτους. Πρόκειται για ένα πολύ βασικό ερώτημα που μας επαναφέρει στη συζήτηση σχετικά με τη χρησιμότητα της βιογραφίας, ως μεθόδου, στην ιστορική και κοινωνικοπολιτική έρευνα. Για να επανέλθουμε στο ερώτημα της συνεισφοράς του Ραγκαβή στη διαδικασία συγκρότησης του κράτους, μπορούμε να αναφέρουμε ορισμένες από τις προτάσεις και παρεμβάσεις του που, με το πέρασμα του χρόνου, φαίνεται άλλοτε να δικαιώνονται και άλλοτε να απορρίπτονται – είτε γιατί ήταν άκαιρες είτε γιατί ήταν πολιτικά και κοινωνικά ανέφικτες. Ας ξαναδούμε συνοπτικά τα τρία βασικά πεδία της σταδιοδρομίας του – την ακαδημαϊκή

⁴³² Τόσο στα *Απομνημονεύματά* του όσο και στην αλληλογραφία του, διαφαίνεται μια βαθιά ανησυχία για τη θέση του ελληνισμού εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Προς αυτή την κατεύθυνση θα ακολουθήσει κατά κύριο λόγο μια ειρηνευτική πολιτική, φοβούμενος κυρίως τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι σε μια πολεμική αναμέτρηση με σκοπό την προσάρτηση εδαφών. Ωστόσο, δεν λείπουν στιγμές στη διάρκεια της καριέρας του όπου προτρέπει τους αλύτρωτους Έλληνες να ξεσηκωθούν, υπονοώντας ότι θα βοηθηθούν έστω και ανεπίσημα από την ελληνική πολιτεία και τους ελεύθερους Έλληνες. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1839 έρχεται η είδηση για τον θάνατο του σουλτάνου Μαχμούτ, προκαλώντας σχετικό ενθουσιασμό και επανέρχεται το σύνθημα «στην Πόλη!». Ο Όθωνας είναι έτοιμος να πάει στην Κωνσταντινούπολη και να στεφθεί Αυτοκράτορας, ενώ ο νεαρός τότε Ραγκαβής καταστρώνει σχέδια για την εξέγερση των υποδούλων. Βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β, σσ. 91-94.

του πορεία, την πολιτική και διπλωματική του δράση και τη σχέση του με το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας, ώστε να εξαγάγουμε τις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις.

3.1. Λίγα σχόλια για την εκπαιδευτική και ακαδημαϊκή του πορεία

Όσον αφορά την εκπαιδευτική και ακαδημαϊκή του δράση, από το 1833 και σχεδόν καθ' όλη την περίοδο, από τον ερχομό της Αντιβασιλείας μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα –περίοδος αρκετά κρίσιμη για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος του νέου κράτους– τον βρίσκουμε να εργάζεται σε διάφορες θέσεις στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης. Το Υπουργείο αναλάμβανε την ευθύνη της διαμόρφωσης ενός νέου εκπαιδευτικού συστήματος, στη βάση της ανασυγκρότησης των εκπαιδευτικών δομών που είχαν εξασθενήσει ή δεν αποτελούσαν αντικείμενο μέριμνας την περίοδο της Επανάστασης. Όπως ήταν αναμενόμενο, η υιοθέτηση του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος ήρθε ως απόρροια δύο βασικών παραγόντων: της καταγωγής του νέου βασιλιά και του γενικότερου θαυμασμού που έτρεφε η Ευρώπη για το εν λόγω σύστημα. Ο Ραγκαβής, ως υψηλόβαθμο στέλεχος του Υπουργείου, αναλαμβάνει τη σύσταση του Οργανισμού Ελληνικών Σχολείων στις επαρχίες και την ίδρυση γυμνασίων στις πρωτεύουσες των νομών, ενώ υπήρξε ένας από τους εμπνευστές της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ωστόσο, δεν συμφωνεί με την απευθείας προσαρμογή του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος στις ελληνικές απαιτήσεις, και έρχεται σε έμμεση ρήξη με τον αντιβασιλιά Αρμανσπεργκ, κατηγορώντας τον για κατεσπευσμένη αντιγραφή των βαυαρικών κανονισμών, με ελάχιστες μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να φανούν ως νέα νομοθετήματα. Παράλληλα, επισήμαινε στον τότε Υπουργό Παιδείας Ιάκωβο Ρίζο Νερούλο ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να στηριχθεί σε στέρεες βάσεις και όχι σε απερίσκεπτους νόμους, μη συμβατούς με τις ανάγκες της Ελλάδας. Προς το σκοπό αυτό, ο Ραγκαβής θα έκθεσε τις απόψεις του για τις ουσιαστικές αδυναμίες του εγχειρήματος και τους λόγους που ο ίδιος το θεωρούσε ακατάλληλο.⁴³³ Ο αντιβασιλιάς όμως φαίνεται να ήταν πεπεισμένος για το εν λόγω εγχείρημα και εκδίδει νέα διαταγή προς το Υπουργείο να επισπεύσει τις διαδικασίες χωρίς καμιά αναβολή και περαιτέρω συζήτηση, και να προχωρήσει άμεσα στη σύσταση Οργανισμού. Η ρήξη του με τον Αρμανσπεργκ, δεν φαίνεται να επηρεάζει τη θέση του στο Υπουργείο και ο ίδιος προσαρμόζεται στις απαιτήσεις, χωρίς άλλες αντιδράσεις.

Την ίδια περίπου στάση φαίνεται να διατηρεί και την περίοδο των συζητήσεων σχετικά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, που αποτελούσε από τις πιο σημαντικές τομές στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Δεν διαφωνεί με την υιοθέτηση του γερμανικού προτύπου· άλλωστε ο ίδιος είχε σπουδάσει σε γερμανική σχολή του Μονάχου, όπως και αρκετοί από τους διανοούμενους της εποχής και κατόπιν καθηγητές, οι οποίοι πρόετασαν μια τέτοιου είδους δομή για το ελληνικό Πανεπιστήμιο.⁴³⁴ Για τον Ρα-

⁴³³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 32-33.

⁴³⁴ Εξάλλου, όπως τονίζει και ο Κ. Λάππας, οι έλληνες διανοούμενοι θεωρούσαν ότι το γερμανικό πα-

γκαβή όμως δεν ήταν η μόνη δυνατή λύση· το 1855 έγραφε στην *Πανδώρα*: «ή διδασκαλία ἐν τῷ ἡμετέρῳ πανεπιστημίῳ δὲν δύναται ἐπὶ πολὺ ἔτι νὰ εἶναι ἄλλο εἰμὴ ἀπήχησις τῶν διδασμάτων τῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης διδακτηρίων [...]».⁴³⁵ Οραματιζόταν ένα Πανεπιστήμιο με εσωτερική αυτονομία και ελευθερία στην επιλογή των προτύπων –είτε του γερμανικού, είτε του γαλλικού, είτε ενός συνδυασμού και των δύο–, με πιο πρακτική κατεύθυνση. Ωστόσο, μια τέτοια πρόταση δεν θα μπορούσε να βρει πρόσφορο έδαφος, κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο αυτή.⁴³⁶ Άλλωστε, το Πανεπιστήμιο είχε κι αυτό ταχθεί να υπηρετεί τις εθνικές επιδιώξεις του νέου κράτους και ως εθνικό, έπρεπε να προσαρμόσει τα εκπαιδευτικά του προγράμματα και την ακαδημαϊκή του δράση. Ο ίδιος θα συμπεριληφθεί τον Νοέμβριο του 1844 στο εκπαιδευτικό δυναμικό του Πανεπιστημίου, ως τακτικός καθηγητής της Αρχαιολογίας και μέσω των μαθημάτων που διδάσκει (Αρχαιολογία, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής καλλιτεχνίας, Επιγραφική και πολιτικές αρχαιότητες), διαφαίνεται η σημασία που έδινε στην ανασύνδεση της νέας ελληνικής παιδείας με την Κλασική Αρχαιότητα.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του θα ασχοληθεί και θα υπερτονίσει την αναγκαιότητα των αρχαιολογικών ανασκαφών, στο πλαίσιο τόσο των ακαδημαϊκών του ενδιαφερόντων όσο και στο γενικότερο πλαίσιο της ένταξης των αρχαιολογικών ανασκαφών και ευρημάτων, στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης και της ιστορικής συνέχειας. Βέβαια, ήδη από την περίοδο της Επανάστασης υπήρχε μια αντιπαράθεση, όταν το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδάουρου, αντικατέστησε τα σήματα της Φιλικής Εταιρείας και έθεσε προς χρήση τη θεά Αθηνά ως σύμβολο της σοφίας. Επιχειρείται έτσι, μια πιο άμεση σύνδεση του Αγώνα με την Κλασική Αρχαιότητα –ο Αγώνας αυτός θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Ραγκαβή, να θεωρηθεί απόρροια του αρχαίου ελληνικού φρονήματος⁴³⁷

νεπιστημιακό σύστημα και γενικότερα η εκπαίδευση στη Γερμανία με το ενδιαφέρον της για τη γενική παιδεία, και μάλιστα για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ταίριαζε περισσότερο στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Βλ. Κώστας Λάμπας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 4^{ος}, σ. 152.

⁴³⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Πανδώρα*, τ. Στ', φ. 137, 1.12.1855, σ. 448. Επίσης, βλ. Σκοπετέα Έλλη, *ό.π.*, σ. 139, (υποσ. 10).

⁴³⁶ Βέβαια, το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται ότι θα ακολουθούσε μια δομή, όπου θα υπήρχε μέριμνα για την κατάρτιση ικανών δημοσίων λειτουργών και εκπαιδευτικών και άμεση σύνδεση της εκπαίδευσης με την εργασία στο Δημόσιο. Ωστόσο, ο Ραγκαβής φαίνεται συγκρατημένος και ανησυχεί μήπως τελικά η διάκριση πεπαιδευμένοι – απαίδευτοι στο ζήτημα της εκπαίδευσης, αντικατασταθεί από τη διάκριση αυτόχθονες – ετερόχθονες, καθώς και από τη διάκριση ανάμεσα στους Έλληνες που ζούσαν εντός και εκτός Ελλάδας. Βλ. Σκοπετέα Έλλη, *ό.π.*, σσ. 144-145 (υποσ. 23).

⁴³⁷ Βλ. Σκοπετέα Έλλη, *ό.π.*, σσ. 36-37. Από την άλλη πλευρά δεν ξεχνούσε βέβαια ποτέ την καταγωγή του. Ως γνήσιος Φαναριώτης κουβαλούσε μέσα του τα κατάλοιπα της χαμένης βυζαντινής παράδοσης και της «ανατολικής» καταγωγής του. Στην πρώτη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη (περίπου το 1839), μετά την Επανάσταση περιγράφει τα συναισθήματά του: «Αἴσθημα δὲ θερμὸν διήγειρεν ἐντός μου ἢ μετὰ τοσαῦτα ἔτη πρώτη πάλιν ἐπίσκεψίς μου εἰς τὴν πόλιν τῆς γεννήσεως καὶ τῶν ὄνειρων μου, καὶ ὅτε, ἀποβᾶς εἰς τὸ ὄρητῆριον τοῦ Γαλατᾶ, ἔβλεπον τὰ καταρρέοντα ἐκεῖνα καὶ ρυπαρὰ ἐπρείπια ἀντικαταστήσαντα τὴν ἄλλοτε μεγαλοπρεπῆ πόλιν τῶν Αὐτοκρατόρων, μοὶ ἐπῆρχετο κατὰ νοῦν ὅτι, ὅτε ὡς παιδίον παρηκολούθουν τὸν ἔθνικὸν ἀγῶνα, ἄλλα ὠνειροπόλουν περὶ τῆς τύχης αὐτῆς, φανταζόμενος ὅτι ἡ Ἑλλάς διὰ τῶν προσόδων καὶ τῆς

και της βυζαντινής παράδοσης. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ραγκαβής υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ανεξάρτητα από την πορεία του ίδιου μέσα σ' αυτή (παραιτήθηκε μετά από 12 περίπου χρόνια), συστάθηκε πολύ νωρίς (Νοέμβριος 1836), και από τα πρώτα σχέδια που τέθηκαν σε εφαρμογή, ήταν οι ανασκαφές στο αρχαίο θέατρο του Διονύσου, στο γειτονικό μνημείο του Θρασύβουλου και γύρω από τον Πύργο των Ανέμων. Κατά τον τρίτο χρόνο λειτουργίας της Εφορείας, το ενδιαφέρον των ανασκαφών επικεντρώνεται στον Παρθενώνα με σημαντικά ευρήματα στο Ερέχθειο και στα Προπύλαια, ενώ επεκτείνεται στην αρχαία Αγορά και στο τείχος του Πειραιά. Οι πρώτες αυτές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν κυρίως στην Αθήνα, στο κέντρο ανάπτυξης της Κλασικής Αρχαιότητας. Εξάλλου, ένας από τους βασικότερους λόγους που επιλέχθηκε η Αθήνα, ως πρωτεύουσα του νέου κράτους, ήταν ακριβώς η σύνδεση και η συνέχεια που έπρεπε να δοθεί στην αναγέννηση της Ελλάδας, μέσω των επιτευγμάτων του Χρυσού Αιώνα. Η Αθήνα θα αποτελέσει το κέντρο ανασύνδεσης του παρόντος με το απώτερο παρελθόν. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές συνδέθηκαν έτσι άμεσα με την «πολιτική αναγέννηση» του έθνους, όπως έγραφε κατά καιρούς ο Ραγκαβής.

Η πάγια αυτή πεποίθηση του Ραγκαβή –η άμεση σχέση του παρόντος με το παρελθόν– τονίζεται ιδιαίτερα, όταν αναλαμβάνει την πρωτανεία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην τελετή της εγκαθίδρυσης των νέων αρχών, ο Ραγκαβής θα εκθέσει τις απόψεις του για την αρχαία αγωγή και θα τη συγκρίνει με την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1860. Θεωρεί το Πανεπιστήμιο ως την «κιβωτό της εθνικής ελπίδας» και ως το κορυφώμα της αυτονομίας του εθνικού οικοδομήματος. Ως τον «φάρο του πολιτισμού εν τη Ανατολή». Στη σύγκριση που κάνει με την αρχαία αγωγή, καταλήγει στο ότι η «νέα παιδεία», όπως την ονομάζει, δεν είναι κατώτερη της αρχαίας και ότι η Ελλάδα θα πρέπει να είναι ευτυχής που η νεολαία της επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο για εμπάθυνση των σπουδών της.⁴³⁸ Ο Ραγκαβής έκανε λόγο σε πολλά γραπτά του για τη σχέση παρελθόντος – παρόντος, προκειμένου με απλό τρόπο να απαντήσει στις θεωρίες του Fallmerayer, σχετικά με την καταγωγή των νέων Ελλήνων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το άρθρο του «Au Wanderer» στο *Le Spectateur de l' Orient*, το 1853.⁴³⁹ Εξάλλου, το περιοδικό αυτό εκδόθηκε σε μια συγκεκριμένη περίοδο, με την επιλογή των γαλλικών ως

διαγωγής αυτής, έπειθε την Ευρώπην να παραδώσει εις χείρας αυτής την τύχην και τον έκπολιτισμόν πάσης της Ανατολής». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 64.

⁴³⁸ Ο Ραγκαβής μ' ένα ιδιαίτερο, λυρικό σχεδόν, ύφος συμβουλεύει τους φοιτητές: «Μη σπεύδετε να τὸ ανταλλάξετε πρὸς τὸ παρὸν, τὸ ἐστρωμένον πικρίας, καὶ πρὸς τὸ παρελθόν, τὸ ἐστρωμένον ἐρείπια. Μη ἀνυπομονήτε πρὸς τὸν ἀγῶνα πρὶν ἐντελῶς καὶ ἀξίως αὐτοῦ ἀλειφθῆτε. Τοὺς ἀνέτοιμον τὴν χεῖραν ὀρέγοντας πρὸς τὸν στέφανον, διαφεύγει ὁ στέφανος. Πρὶν παιδευθῆτε καὶ πειραθῆτε, δυσπιστεῖτε πρὸς ὁμᾶς αὐτοὺς». «Λόγος του νέου Πρωτάνεως του Πανεπιστημίου κυρίου Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, εκφωνηθείς κατά την τελετή της εγκαθιδρύσεως των νέων ακαδημαϊκῶν αρχῶν, ἐνώπιον της Α. Μ. του Βασιλέως (τη 16 Οκτωβρίου 1866)», σ. 100, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Ἐν Αθήναις 1867. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁴³⁹ Βλ. Α. Α. [Αλ. Ρ. Ραγκαβής], «Au Wanderer» στο *Le Spectateur de l' Orient*, Livr. 7 – 25 Novembre/7 Décembre 1853, σσ. 241-247.

γλώσσας επικοινωνίας με την Ευρώπη, προκειμένου να απαντήσει σε βασικούς προβληματισμούς όχι μόνο των συντακτών του, αλλά και του ευρύτερου κοινού, σχετικά με τα φλέγοντα, πολιτικά κυρίως, προβλήματα της περιόδου. Ένα απ' αυτά ήταν και οι προσπάθειες που κατέβαλαν οι συντάκτες του (Μάρκος Ρενιέρης, Νικόλαος Δραγούμης, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Ιωάννης Σούτσος, Γιώργος Βασιλείου και Αλέξανδρος Ραγκαβής) να αντιμετωπίσουν τις θεωρίες του Fallmerayer. Ο Ραγκαβής σε σχετικό του άρθρο στο *Le Spectateur de l' Orient*, χαρακτηρίζει τον Fallmerayer ως έναν «γερμανό ουτοπιστή» (un «utopiste allemande») που προσπαθεί να αποδείξει την κυριαρχία του πανσλαβισμού στον ελληνικό χώρο.⁴⁴⁰ Στο περιοδικό αυτό ο Ραγκαβής, μιλά για την αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μια Χριστιανική, συμπαγή και στέρεα, προοδευτική και πολιτισμένη, η οποία θα συμπεριλάβει υπό τη σκέπη της όλους τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής και της Δύσης και θα αποτελέσει δύναμη σταθερότητας και ασφάλειας για την Ευρώπη. Μέσα σ' αυτήν τη «νέα» αυτοκρατορία όλοι οι πληθυσμοί θα είναι ισότιμοι, ενώ οι Έλληνες, λόγω της θέσης τους αλλά κυρίως λόγω του πολιτισμού και της καταγωγής τους, θα κληθούν να παίξουν το ρόλο του «εκπολιτιστή» και του νόμιμου κληρονόμου της Βασιλεύουσας.

Η θέση αυτή του Ραγκαβή διαφοροποιείται λίγο χρόνια αργότερα· δεν ξαναχρησιμοποιεί στα γραπτά του τον όρο «Χριστιανική Αυτοκρατορία», ωστόσο, διατηρεί σταθερή την άποψή του για τη σπουδαιότητα του ρόλου και τη θέση των Ελλήνων σε Ανατολή και Δύση. Δεν σταματά ποτέ να συνδέει το «ένδοξο» παρελθόν με το «πεπρωμένο» του ελληνισμού να κυριαρχήσει πολιτικά, υλικά και κυρίως πνευματικά, έναντι των άλλων χριστιανικών πληθυσμών της Βόρειας Βαλκανικής και της ευρύτερης Ανατολής. Συνδέει άμεσα το «πεπρωμένο» του ελληνικού έθνους με τη Μεγάλη Ιδέα, υπερασπιζόμενος – κατά το παράδειγμα του συναδέλφου του Κ. Παπαρηγόπουλου, τον οποίο θεωρούσε τον πολυμαθέστερο και ευφυέστερο των ελλήνων ιστοριογράφων– την ενότητα και τη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού. Στην υπηρεσία αυτής της πολιτικής προτεραιότητας τίθεται και η γλώσσα. Ο Ραγκαβής υπερασπίζεται τη γλωσσική καθαρότητα και τονίζει επανειλημμένα την αναγκαιότητα για απαλλαγή της ελληνικής γλώσσας από «ξενισμούς» και νεολογισμούς που αποτελούσαν, κατά τη γνώμη του, έναν από τους πιο σοβαρούς κίνδυνους της αλλοίωσής της.⁴⁴¹ Το ίδιο επισημαίνει και στην

⁴⁴⁰ Βλ. Α. [Αλ. Ρ. Ραγκαβής], «Les différentes solutions de la question de l' Orient» στο *Le Spectateur de l' Orient*, Livr 3-25 Septemb. (7 Octob.) 1853, σ. 87.

⁴⁴¹ Χαρακτηριστικό είναι ότι ενδιαφέρεται για την εισαγωγή ξένων συγγραμμάτων στην ελληνική φιλολογία: «τῶν κυριωτέρων συγγραμμάτων τῶν ἐν τῇ πεφωτισμένη Ἑυρώπῃ διαδιδόντων τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων τὴν ἀνάπτυσιν. Πλὴν δὲ τούτου, καὶ ἡ θέσις ἢ ἡ Ἑλλάς εἶχεν ἀρχίσει καταλαμβάνουσα μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων τῆς Ἑυρώπης ἔθνων ἔπλαττεν αὐτῇ ἀνάγκας καὶ σχέσεις, ὧν αἱ νέαι κοινωναὶ παρείχον τὰ πρότυπα. Διὰ πάντα ταῦτα κατεπεύγουσιν ἐκρίναμεν τὴν ὑπαρξίν λεξικοῦ παραβάλλοντος τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς μίαν οἴαν δῆποτε τῶν πλουσιωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, καὶ ὀρίζοντος ὅσον ἐνὶν ἀκριβέστερον τὴν κυριολεξίαν καὶ τὴν φρασεολογίαν. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο ἐνομίσαμεν προσέτι ἀναγκαῖον ἵνα τεθῆ τις φραγμὸς εἰς τοὺς ξενισμοὺς καὶ τὰς ἀδεξιοὺς ἐπινοήσεις νεολογισμῶν, αἵτινες ὀσημέραι ἐπληθύνοντο διαστρέφουσαι διὰ τῶν πολυπληθῶν, οὐχὶ δὲ πάντοτε καὶ δεξιῶν καὶ πεπαιδευμένων μεταφραστῶν τὴν περὶ τοῦτο μάλιστα ἐπιμελείας

εισηγητική του έκθεση για τον ποιητικό διαγωνισμό του 1853, όπου χωρίς να επικρίνει άμεσα τη δημοτική, ωστόσο εξομοιώνει τον αγώνα για την αναγέννηση της γλώσσας με τις επαναστατικές διεργασίες για εθνική απελευθέρωση.⁴⁴² Το 1876 θα απευθύνει πρόταση προς το Υπουργείο να συσταθεί στο Πανεπιστήμιο έδρα Ιστορίας της Ελληνικής Γλώσσας, εκφράζοντας παράλληλα τη δυσαρέσκειά του που στα πενήντα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του κράτους, η καθαρεύουσα δεν είχε διδαχθεί άμεσα.⁴⁴³

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιδεολογικοπολιτικής του στάσης είναι ότι πολλές φορές αμφιταλαντεύεται μεταξύ συντηρητισμού και ελευθεροφροσύνης. Από τη μία επιδεικνύει μια φιλελεύθερη στάση απέναντι σε σοβαρά κοινωνικά προβλήματα της εποχής του –τοποθετείται, για παράδειγμα, υπέρ του διαχωρισμού Κράτους – Εκκλησίας και δεν διστάζει να εκφράσει την άποψη ότι η πολιτεία οφείλει να αναγνωρίζει κάθε γάμο που τελείται από ιερέα οποιουδήποτε αναγνωρισμένου θρησκευτικού δόγματος, ενώ κατά τη διαμονή του στην Αμερική επικρίνει το θρησκευτικό προσηλυτισμό που ασκούν οι ιεραπόστολοι στους ιθαγενείς και εκφράζει τη λύπη του για τις φυλετικές διακρίσεις.

Από την άλλη πλευρά όμως, ως Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ζητά από το Υπουργείο να επιβληθούν αν όχι δίδακτρα, τουλάχιστον κάποιες πληρωμές για τις εξετάσεις και τα διπλώματα. Δικαιολογεί μάλιστα αυτή τη θέση του, αναφέροντας ότι «...λόγος τῆς τοιαύτης μου σκέψεως ἦν ὅτι οἱ ἀνερχόμενοι διὰ τῶν σπουδῶν των εἰς τὴν βαθμίδα τοῦ νὰ διευθύνωσι τῆς πατρίδος τὴν τύχην προτιμότερον ἦν ν' ἀνήκωσιν εἰ τὰς τάξεις τὰς ἐπιμεμελημένην ἀγωγὴν λαμβάνουσας παρὰ τῶν γονέων των».⁴⁴⁴ Η άποψη αυτή του Ραγκαβή, ξεπερνά ίσως τα όρια μιας νέας αστικής αντίληψης που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από μια μερίδα πανεπιστημιακών, σχετικά με την κατανομή του κόστους της εκπαίδευσης μεταξύ κράτους και διδασκομένων, και στην πραγματικότητα, προτείνει μια ταξική εκπαίδευση, στη βάση της οποίας διακρίνεται η άποψη ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν είναι για όλους, και πάντως όχι για τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες «ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως διδάκτρων θυσιάζουσι πολλάκις ἢν ἔχουσι μικρᾶν περιουσίαν, ὅπως ὠφεληθῶσι δῆθεν [...] ἐκ τῆς ἀμισθὶ καὶ τοσοῦτον ἀφθόνως

χρήζουσιν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἵνα μὴ κατασχόνῃ τὴν καταγωγὴν τῆς». Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 94-95.

⁴⁴² Βλ. την εισηγητική έκθεση του Ραγκαβή για τον ποιητικό διαγωνισμό του 1853 στην *Πανδώρα*, τόμ. Δ', φ. 73, 1.4.1853, σ. 22: «Καὶ ἔχει μὲν ἡ δημώδης γλῶσσα, ὡς πᾶσα δημώδης γλῶσσα, τὴν χάριν τῆς. Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν πρόκειται, καὶ ἤρχισε, καὶ εὐδοούμενος προχωρεῖ, σπουδαῖος ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ἀγών, ἢ μετὰ τῆς ἀνορθώσεως τῆς κοινῆς ἐθνικότητος ἀνόρθωσις τῆς ἐπ' αἰώνων βαρβαρότητος καταρρείσης κοινῆς ἡμῶν γλώσσης [...]. Οὐδεμία δὲ τις περιστάσις δύναται τοσοῦτον ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτήν, ὡς ἂν τις μέγας ποιητῆς, γράψας ἐν τῇ δημῶδει ἢ ἐν ἡτιδιδήποτε διαλέκτῳ, διότι ἡ λύρα αὐτοῦ θέλει ἀμέσως δώσει ροπήν εἰς τὴν πλάστιγγα. [...] Τόσον δ' εὐχερέστερα εἶναι ἢ χρῆσις τῆς δημώδους γλῶσσης παρὰ ἢ τῆς καθαρᾶς [...] ὥστε ἡ τῆς πρώτης ἐμψυχῶσις θέλει ἐπιφέρει τῆς δευτέρας ἂν ὄχι τὴν καταστροφὴν, ἀλλὰ βεβαίως τὴν ὀπισθοδρόμησιν». Βλ. Σκοπετέα Ἑλλη, ὁ.π., σ. 112.

⁴⁴³ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Δ', σ. 201.

⁴⁴⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 172.

διαχειομένης ανωτέρας εκπαίδευσης.⁴⁴⁵ Η άποψη αυτή φαντάζει ιδιαίτερα συντηρητική όχι μόνο με σημερινούς όρους, αλλά και με όρους της περιόδου εκείνης, αφού ήδη είχε διαμορφωθεί το καθεστώς της δωρεάν εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο, τόσο βάσει του Συντάγματος του 1844 όσο και του 1864. Το καθεστώς αυτό είχε διαμορφωθεί κυρίως μέσω των δημοκρατικών αντιλήψεων για ίση συμμετοχή στην εκπαίδευση, χωρίς κοινωνικούς και οικονομικούς περιορισμούς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κώστας Λάππας, καθώς και της αντίληψης ότι το Πανεπιστήμιο, ως ίδρυμα με εθνικό χαρακτήρα, δεν έπρεπε να θέτει κανενός είδους εμπόδιο στη «φυσική» κλίση των Ελλήνων για μάθηση.⁴⁴⁶

Αναλύοντας τη στάση του σε σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα και τις θέσεις του στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής πρακτικής, ανιχνεύουμε στοιχεία, τα οποία ενισχύουν μια πλευρά του Ραγκαβή που έδινε προτεραιότητα στην πραγμάτωση του εθνικού ιδεολογήματος. Στην υπηρεσία αυτής της *Εθνικής Ιδέας* έθετε εξ αρχής την ηθική και πνευματική ανύψωση του έθνους, ώστε ο ελληνισμός να μπορεί να διεκδικήσει την πρωτοκαθεδρία στην Ανατολή - άλλωστε, θεωρούσε πως ούτε η καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούσε να αλλάξει την προδιαγεγραμμένη πορεία της ούτε και οι Σλάβοι είχαν τη δυνατότητα να κυριαρχήσουν πνευματικά στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής.

3.2. Λίγα σχόλια για την πολιτική και διπλωματική του δράση και τη σύνδεσή της με την αλυτρωτική πολιτική του κράτους

Προκειμένου για την «ηθική και πνευματική ανύψωση» του έθνους, ο Ραγκαβής κατέβαλε πολλές προσπάθειες στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, είτε ως Υπουργός των Εξωτερικών (1856-1859), είτε ως διπλωμάτης (1867-1887). Βασική προτεραιότητά του παραμένει η αλυτρωτική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει το ελληνικό κράτος, ενώ θεωρεί ότι το ελληνικό έθνος είναι άξιο ενός καλύτερου μέλλοντος.

Ως Υπουργός των Εξωτερικών, κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα δυσμενή για την Ελλάδα, αποτελέσματα του Κριμαϊκού Πολέμου, το συνέδριο των Παρισίων, την κατοχή και τον αποκλεισμό του Πειραιά από τα αγγλογαλλικά στρατεύματα και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που επιβλήθηκε εκ των υστέρων στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, θα έπρεπε να αντιμετωπίσει και την πάγια πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, και κυρίως της Αγγλίας, για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βασική επιδίωξη καθ' όλη την περίοδο της θητείας του στο Υπουργείο των Εξωτερικών ήταν η τήρηση καλών σχέσεων με τις Δυνάμεις που κρατούσαν στα χέρια τους την τύχη του ελληνικού κράτους. Φαίνεται να ανησυχεί ιδιαίτερα για την επέμβαση των Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, και δεν είναι λίγες οι φορές που θέτει την αξίωση για αυτονομία

⁴⁴⁵ Κώστας Λάππας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 4^{ος}, σ. 156. Επίσης, σχετικά με τα δίδακτρα σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, βλ. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, Εστία, Αθήνα 1999.

⁴⁴⁶ Κώστας Λάππας, *ό.π.*.

και πολιτική ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους. Ως βουλευτής του Πανεπιστημίου Αθηνών και ως Υπουργός των Εξωτερικών την ίδια περίοδο, δηλώνει χαρακτηριστικά ότι το πρώτιστο προσόν μιας κυβέρνησης που υπηρετεί τα εθνικά συμφέροντα είναι ο καθαρός εθνικός χαρακτήρας της και η ανεξαρτησία της από τα ξένα συμφέροντα.⁴⁴⁷ Βέβαια και ο ίδιος δεν μπορούσε άμεσα να επιβάλει κανενός είδους περιορισμό, στο βαθμό που οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν και τον τρόπο αλλά και τη δύναμη να επεμβαίνουν και να ορίζουν την εξωτερική και εσωτερική πολιτική, τόσο της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας. Εξάλλου, οι Δυνάμεις αυτές είχαν μια βασική επιδίωξη, που τις καθιστούσε κι αυτές ανταγωνίστριες μεταξύ τους, στο πλαίσιο ελέγχου της Μεσογείου και της ευρύτερης περιοχής της Ανατολής.

Έτσι, η βασική αγωνία της ηγεσίας του Υπουργείου των Εξωτερικών, αλλά και των αντιπροσώπων της ελληνικής κυβέρνησης στο εξωτερικό, την περίοδο αυτή, ήταν η θέση του ελληνικού έναντι του τουρκικού κράτους στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Μια αγωνία προερχόμενη κυρίως από την υιοθέτηση, στο συνέδριο των Παρισίων, του «δόγματος» της ακεραιότητας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και από το σαφή στόχο των ευρωπαϊκών δυνάμεων που αφορούσε την αποτροπή της επέκτασης της Ρωσίας στη Βαλκανική. Μια λύση του Ανατολικού Ζητήματος την περίοδο αυτή περιέπλεκε τα δεδομένα των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες στην ουσία δεν επιθυμούσαν μια τέτοιου είδους τροπή που πιθανόν θα άλλαζε το status quo στην περιοχή και θα ενίσχυε τον βασικό τους αντίπαλο, τη Ρωσία.

Η εικόνα του κράτους προς τα έξω αποτελεί μια από τις βασικές μέριμνες της εξωτερικής πολιτικής που ήθελε να ασκήσει ο Ραγκαβής, τόσο ως υπουργός όσο και ως διπλωμάτης, λίγο αργότερα. Η εικόνα αυτή θα έπρεπε να συνοδεύεται απ' όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που θα καθιστούσαν το κράτος ισάξιο μέλος της διεθνούς κοινότητας. Μια τέτοια κατάκτηση απαιτούσε κάποιες βασικές προτεραιότητες: α) τη διευθέτηση των οικονομικών, με την αποπληρωμή των δανείων, για την αποκατάσταση της αξιοπιστίας του κράτους στα μάτια των δανειοδοτών του. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο Ραγκαβής, σε συνεργασία και με τα άλλα υπουργεία, θα υποβάλει στους πρέσβεις της Ελλάδας στο Λονδίνο και στο Παρίσι, διάφορα σχέδια για την εξόφληση των δανείων και θα καταλήξουν σ' αυτό που προέβλεπε την περιοδική αποπληρωμή τους, με άμεσο σκοπό την αποφυγή επιβολής εξεταστικών επιτροπών προς έλεγχο των οικονομικών της χώρας. Αυτό ήταν κάτι που τελικά δεν κατάφεραν να πετύχουν, και έτσι ο ΔΟΕ επιβλήθηκε για να αποφασίσει το χρόνο και τον τρόπο της αποπληρωμής· β) την εσωτερική αναδιοργάνωση του κράτους, όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο, αλλά σ' αυτό της διοικητικής συγκρότησης, της δικαιοσύνης και της ασφάλειας. Οι προτάσεις του για την εσωτερική οργάνωση του κράτους, προέρχονται κυρίως από την εμπειρία του στο εξωτερικό. Ήταν ιδιαίτερα προοδευτικές με ένα «εκσυγχρονιστικό» όραμα, που σε αρκετές περιπτώσεις φαινόταν ουτοπικό. Ως Γενικός Γραμματέας, για παράδειγμα, του Υπουργείου Εσωτερικών το 1842 είχε

⁴⁴⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Έκθεσις του βουλευτού του Πανεπιστημίου προς τους εκλογείς αυτού*, χ.χ. εκ του τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, σ. 2. Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη.

εισηγηθεί και δρομολογήσει την αποξήρανση ελών, προκειμένου να επεκταθούν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, ή την οργάνωση της εθνοφυλακής και τη σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας – Πειραιά. Το 1858 ως Υπουργός των Εξωτερικών, συνεργάζεται με το Υπουργείο των Εσωτερικών, προκειμένου να συνδεθεί με υποβρύχιο ηλεκτρικό τηλέγραφο η Αθήνα με την Κωνσταντινούπολη. Γενικότερα, ο Ραγκαβής φαίνεται ότι διέθετε ένα «εκσυγχρονιστικό» όραμα, που κυρίως πήγαζε από τις εμπειρίες του από χώρες της Δύσης τις οποίες είχε επισκεφθεί. Πολλές φορές, τόσο στα *Απομνημονεύματά* του όσο και στην επίσημη και ανεπίσημη αλληλογραφία του, επισημαίνει την ανάγκη για προσδιορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων και διατυπώνει την άποψη ότι όσο ο διορισμός και η παύση των υπαλλήλων εξαρτάται από την αυθαίρετη βούληση του εκάστοτε υπουργού, θα επιλέγονται όχι οι ικανότεροι αλλά οι ευνοούμενοι, οι οποίοι τελικά μετατρέπονται σε πειθήνια όργανα των διοριζόντων ή αυτών που συντηρούν τη θέση τους. Ενόσω ήταν Υπουργός των Εξωτερικών, συντάσσει σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο όμως δεν θα βρει ανταπόκριση από τους συναδέλφους του, «διότι εις τούς συναδέλφους μου δὲν ἐσύμφερεν, ὡς φαίνεται, ἡ ἀνεξαρτησία αὐτῆ τῶν ὑπαλλήλων, ἥτις κατ' ἔμε, ἦν ἡ σωτηρία τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, ἀλλὰ κατ' ἐκείνων τὴν ἄποψιν στέρησις πολυτίμου δικαιώματος».⁴⁴⁸

Σε όλα σχεδόν τα γραπτά του, διαφαίνεται η «ανησυχία» του να αποκτήσει η Ελλάδα τα στοιχεία εκείνα που θα βοηθούσαν στη συγκρότηση ενός μοντέρνου, νεωτερικού κράτους, βασισμένου στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Σε πολλά ταξίδια του στο εξωτερικό είχε ως κύριο μέλημά του να επισκεφθεί δημόσια ιδρύματα, σχολεία, πανεπιστήμια, ταχυδρομεία, φυλακές, ψυχιατρικές κλινικές, πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία κ.ά., προκειμένου οι εμπειρίες αυτές να χρησιμεύσουν κάποια στιγμή στην Ελλάδα:

Ἄλλ' ἀποχαιρετῶν νῦν τοὺς ἀγγλικούς σιδηροδρόμους, τὸ εὐεργέτημα τοῦτο τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ ἐξαλείψαν τὰς ἀποστάσεις, σμικρύναν τὴν γῆν, ἢ μᾶλλον μεγαλῶσαν τὸν ἄνθρωπον, σημειῶ ἔνταῦθα τινὰ ἅ περὶ αὐτῶν ἐκ παρατηρήσεων, συνδιαλέξεων ἢ ἀναγνώσεων ἠρύσθην, διότι ἤλπιζον ὅτι θὰ ἦρχετο ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἡ πολῦτιμος πείρα τῶν ἄλλων ἔθνων ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.⁴⁴⁹

Ένα άλλο επίσης σοβαρό θέμα που τον απασχόλησε ως υπουργό και ως διπλωμάτη ήταν το ακανθώδες θέμα της ληστείας το οποίο ταλάνιζε την Ελλάδα σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, και που ευθυνόταν σε μεγάλο βαθμό για τη γενικευμένη ανυποληψία της Ελλάδας στην Ευρώπη. Η πρόθεση του Ραγκαβή ήταν να εντοπιστούν κατ' αρχάς τα αίτια του φαινομένου, πιστεύοντας ότι αυτός θα ήταν και ο μοναδικός τρόπος για την καταπολέμησή του. Από τη θέση του θα υπογράψει σχετική συνθήκη με τον ομόλογό του, Υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας, για την από κοινού καταπολέμηση της ληστείας. Αντίστοιχες ενέργειες θα πραγματοποιήσει και κατά την περίοδο της δια-

⁴⁴⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 13.

⁴⁴⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β, σ. 251.

μονής του στην Κωνσταντινούπολη ως επιτετραμμένος της ελληνικής κυβέρνησης. Το φαινόμενο αυτό επηρέαζε άμεσα τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και ο Ραγκαβής ως Υπουργός των Εξωτερικών βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τους πρέσβεις, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη διεθνή κατακραυγή.⁴⁵⁰ Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μία από τις εμφανείς αιτίες της κατοχής των αγγλογαλλικών στρατευμάτων, αποτέλεσε και το φαινόμενο της ληστείας, στα προάστια της Αθήνας μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο.⁴⁵¹ Ωστόσο, το κύρος της Ελλάδας στο εξωτερικό καταρρακώθηκε όταν τον Απρίλιο του 1870 ξέσπασε η σφαγή στο Δήλεσι (όπου σφαγιάστηκε μια ομάδα άγγλων και ιταλών περιηγητών). Πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, που επηρέασε ιδιαίτερα τις διπλωματικές σχέσεις της Ελλάδας κυρίως με την Αγγλία και την Ιταλία και που εν τέλει οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης του Θ. Ζαΐμη. Βέβαια το πρόβλημα της ληστείας, όπως υποστήριζε σε έκθεσή του ο Ραγκαβής, δεν οφειλόταν μόνο στην πλημμυρή φύλαξη των συνόρων ή στη μη τήρηση των συμφωνιών με την Τουρκία· οι ρίζες του φαινομένου εντοπίζονται μάλλον σε ένα γενικότερο πλαίσιο έκνομων δραστηριοτήτων, στο οποίο εντάσσονται, και οι πελατειακές σχέσεις, καθώς και οι πιέσεις για την εξαγορά ψήφων. Την περίοδο της σφαγής στο Δήλεσι, ο Ραγκαβής ήταν πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, και η συμμετοχή του στην προσπάθεια της υπεράσπισης της χώρας διεθνώς δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού το επίκεντρο των διπλωματικών προσπαθειών ήταν κυρίως οι δύο ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, το Λονδίνο και η Ρώμη, και το ρόλο του διαμεσολαβητή, από το μέρος της ελληνικής κυβέρνησης φαίνεται να είχε αναλάβει ο έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Ιωάννης Γεννάδιος.

Ως επιτετραμμένος των ελληνικών κυβερνήσεων για μια ολόκληρη εικοσαετία, με πολύ λίγες παύσεις λόγω διακοπών της λειτουργίας των πρεσβειών, σε διάφορες πρωτεύουσες –αρχικά στην Ουάσινγκτον και έπειτα στο Παρίσι, στην Κωνσταντινούπολη και εν τέλει στο Βερολίνο–, συμμετείχε ενεργά στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στην Ουάσινγκτον τον βρίσκουμε να ασχολείται ενεργά με το Κρητικό Ζήτημα και τα κοινωνικά κυρίως αποτελέσματα της Επανάστασης. Οι προσπάθειές του επικεντρώνονταν στην κάμψη του «Δόγματος Μονρόε» για τη μη επέμβαση της Αμερικής στα εσωτερικά ζητήματα της Ευρώπης και στην αναζήτηση βοήθειας προς τους επαναστατημένους. Ως ένα σημείο κατάφερε και τα δύο· το θέμα της Επανάστασης στην Κρήτη τέθηκε προς συζήτηση στην αμερικανική Βουλή, ενώ κατάφερε να συγκινήσει την

⁴⁵⁰ Αρχείο ΥΠΕΞ/ΦΑΚ: Ααα, Α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. εγγράφου 183, εμπιστευτική επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπη στις 8/20 Ιουνίου 1856.

⁴⁵¹ Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του: «Μία τῶν θραυστέρων ἐπιχειρήσεων τῶν ληστῶν ἦν ὅτε, κατελθόντες ἐκ τοῦ Ποικίλου ὄρους, τοῦ μεταξὺ τοῦ Ἄττικου καὶ τοῦ Ἐλευσινίου πεδίου, προσέβαλον γαλλικὴν περιπόλον, καὶ ἠχμαλώτισαν πάντας τοὺς πορευομένους εἰς Πειραιᾶ ἢ ὀπίσω, καὶ ἐν ἄλλοις Γάλλους ἀξιωματικούς. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἦν κατ' αὐτῶν ἐντελῶς ἀνίσχυρος, διότι τὴν ἀστυνομίαν τῆς Πειραιϊκῆς ὁδοῦ εἶχεν ὁ στρατὸς τῆς κατοχῆς». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 320.

κοινή γνώμη και να εξασφαλίσει υλική βοήθεια για τα γυναικόπαιδα και τους πρόσφυγες της Κρήτης.

Έναν χρόνο αργότερα τίθεται στην προεβία των Παρισίων με τον ίδιο ακριβώς σκοπό. Στο μεταξύ όμως οι σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας είχαν εξελιχθεί δυσμενώς, και επιπλέον είχε να αντιμετωπίσει την πίεση της Γαλλίας και της Γερμανίας (ο Ναπολέων και ο Μπίσμαρκ θα συγκαλέσουν διάσκεψη στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1869), για την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών. Ο Ραγκαβής καταβάλλει σημαντικές προσπάθειες, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια της γαλλικής κυβέρνησης για το Κρητικό Ζήτημα. Ωστόσο, ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν αρκετά δύσκολο, καθώς, αν και ο Ναπολέων φαινόταν να έχει πειστεί για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, οι προσπάθειές του προσέκρουαν στις αντιδράσεις των άλλων Δυνάμεων. Αποτέλεσμα της διάστασης μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας ήταν και η πρόθεση της Τουρκίας να θέσει, για ακόμα μία φορά, το ζήτημα της εθνικότητας των ελληνικών πληθυσμών που ζούσαν στην Τουρκία. Έτσι, ο Ραγκαβής προσπάθησε εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης να πείσει τον γάλλο Υπουργό των Εξωτερικών, να υποστηρίξει τις ελληνικές προσπάθειες για τη μη μονομερή λύση ενός τόσο δύσκολου προβλήματος, όπως αυτό της εθνικότητας. Ωστόσο, δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει οποιαδήποτε θετική απάντηση, παρά μόνο κάποιες γενικόλογες δεσμεύσεις και συμβουλές περί αναγκαιότητας της επανάληψης των διπλωματικών σχέσεων των δύο αντιτιθέμενων πλευρών. Όσο για το θέμα της εθνικότητας, η Γαλλία, όπως και οι άλλες Δυνάμεις, φαίνεται ότι διατηρούσε ιδιαίτερα επιφυλακτική στάση, με τη δικαιολογία ότι το εν λόγω θέμα αφορούσε αποκλειστικά τα εσωτερικά των δύο χωρών και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να επέμβει.

Τελικά, ο Ραγκαβής καλείται να διευθετήσει το θέμα της εθνικότητας των Ελλήνων της Τουρκίας εκ των έσω, αφού παύεται προσωρινά από τη θέση του στο Παρίσι και τοποθετείται στην αντίστοιχη θέση στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να αποκατασταθούν οι διπλωματικές σχέσεις, που είχαν διαταραχθεί έπειτα από τη στάση της Ελλάδας απέναντι στην Κρητική Επανάσταση, και εν τέλει να δρομολογηθούν οι απαιτούμενες διαδικασίες για την επίλυση του προβλήματος της εθνικότητας. Έτσι, θα αναλάβει διάφορες πρωτοβουλίες και προς το τέλος του 1869 θα καταρτίσει ένα ειδικό σχέδιο συνθήκης για τη διμερή επίλυση του προβλήματος, το οποίο θα καταθέσει προς έγκριση και στις δύο πλευρές, χωρίς όμως κανένα ιδιαίτερο αποτέλεσμα, κυρίως γιατί η τουρκική πλευρά δεν ήταν διατεθειμένη να πάψει να διεκδικεί τα δικαιώματά της, ούτε να προχωρήσει σε οποιαδήποτε τροποποίηση του νόμου που είχε ήδη εκδώσει από τις αρχές του ίδιου έτους. Εξάλλου, οι πιέσεις που δεχόταν ήταν μόνο από την ελληνική πλευρά· οι Μεγάλες Δυνάμεις τηρούσαν ουδέτερη στάση και δεν είχαν πάρει θέση απέναντι στον σχετικό νόμο, καθώς δεν είχαν σε τίποτα να επωφεληθούν. Συνεπώς ήταν πολύ δύσκολο να βρεθεί λύση. Καμία από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές δεν ήταν δυνατόν να υποχωρήσει και ως εκ τούτου το θέμα της εθνικότητας θα παραμείνει άλυτο για αρκετά χρόνια, επηρεάζοντας κατά καιρούς δυσμενώς τις σχέσεις των δύο χωρών.

Ταυτόχρονα, κατά την περίοδο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη ο Ραγκαβής είχε να αντιμετωπίσει και το ζήτημα της ίδρυσης Βουλγαρικής Εξαρχίας. Θα ζη-

τήσει να ενημερωθεί για το στάδιο των συζητήσεων των εκατέρωθεν πλευρών και θα προσπαθήσει να κατευνάσει τους υψηλούς τόνους μεταξύ Πατριαρχείου – βουλγαρικής Εκκλησίας και Υψηλής Πύλης, χωρίς όμως να επέμβει άμεσα στο ζήτημα.

Τον Ιούνιο του 1871 επανατοποθετείται στην πρεσβεία των Παρισίων. Έχοντάς τον απαλλάξει σχεδόν απ' όλα τα άλλα ζητήματα, η ελληνική κυβέρνηση τον είχε επιφορτίσει τη φορά αυτή με το θέμα που είχε προκύψει σχετικά με την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου. Ο Ραγκαβής πιστεύει ότι οι προσπάθειες της ελληνικής πλευράς για την εν λόγω υπόθεση θα έπρεπε να επικεντρωθούν στο να πειστούν οι Ευρωπαίοι για την αποτελεσματικότητα της ελληνικής διοίκησης και την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, και ότι μόνο μ' αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα διασφάλιζε την αυτόνομία της. Για τη στάση του αυτή, αλλά και γενικότερα για τις παρεμβάσεις του υπέρ του θέματος στη γαλλική κυβέρνηση, επικρίθηκε ιδιαίτερα έντονα από τον ελληνικό Τύπο. Ωστόσο, και η πολιτική ηγεσία φαινόταν διχασμένη και αποπροσανατολισμένη, με αποτέλεσμα κάθε προσπάθεια των διπλωματικών αποστολών να προσκρούει κατ' αρχάς στις εσωτερικές πολιτικές διαιρέσεις και διαμάχες.

Από τον Ιούλιο του 1874 μέχρι και τον Μάιο του 1887 θα διατελέσει πρέσβης στο Βερολίνο, σε μια περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη για την εδαφική επέκταση της Ελλάδας και την εκπλήρωση μέρους των στόχων της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του στο κέντρο πλέον των πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων της Ευρώπης, αφού το σύστημα του Μπίσμαρκ είχε αρχίσει να επικρατεί, ο Ραγκαβής θα ασχοληθεί με το θέμα των αλύτρωτων περιοχών και γενικότερα των χριστιανών της Ανατολής. Η σταθερή του θέση την περίοδο αυτή επικεντρωνόταν στο αίτημα της προετοιμασίας (οικονομική ανάπτυξη, πολιτική σταθερότητα, εξοπλισμός του στρατού, εσωτερικές διοικητικές μεταρρυθμίσεις), ώστε η χώρα να είναι έτοιμη να αντιμετωπίσει και να διεκδικήσει τη μερίδα που της αναλογεί στο πλαίσιο του διαμερισμού των εδαφών της καταρρέουσας πλέον Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά την άποψή του η Ελλάδα, λόγω και του ιστορικού της παρελθόντος, είχε τη μοναδική ευκαιρία να κυριαρχήσει κατ' αρχάς πνευματικά, έναντι των Σλάβων που είχαν αρχίσει πλέον να διαμορφώνουν τη δική τους αλυτρωτική πολιτική. Πιστεύει ότι η Ελλάδα έχει την υποχρέωση να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τους Σλάβους αλλά και με τη Ρωσία, και να επιδείξει προς τα έξω μια αδιάφθορη και συνετή συμπεριφορά, ώστε με τον τρόπο αυτό η Ευρώπη να δει την Ελλάδα ως μια δύναμη σταθερότητας και ισορροπίας στην Ανατολή. Η διατήρηση της ειρήνης και της ουδετερότητας κατά τον Ραγκαβή είναι απαραίτητα συστατικά, προκειμένου να εξασφαλίσει η Ελλάδα τη φιλία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες αποτελούν ρυθμιστές των πεπρωμένων των λαών. Στην ουσία, ο Ραγκαβής συνέδεε την κρίση στη Βόρεια Βαλκανική, που είχε ξεσπάσει την περίοδο αυτή, με το ευρύτερο Ανατολικό Ζήτημα και προσπαθούσε να πείσει την πολιτική ηγεσία να στραφεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Η πολιτική ηγεσία θα μπορούσε να το πετύχει αυτό, κατά την άποψή του, με την εδραίωση του θρόνου που θα προσέφερε τις απαραίτητες εγγυήσεις ασφάλειας και σταθερότητας στην Ανατολή, προκειμένου η Ελλάδα να επιδείξει βήματα προόδου προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και να φανεί ως μία δύναμη ικανή να συ-

σπειρώσει γύρω της τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής και της Βόρειας Βαλκανικής.

Βέβαια, η διατήρηση της ειρήνης και της ουδετερότητας δεν ήταν αυτοσκοπός για τον Ραγκαβή. Η ελληνική πολιτική ηγεσία και οι διπλωματικές αποστολές, κατά την άποψή του, θα έπρεπε να βρίσκονται σε εγρήγορση και όταν τους δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία να εγείρουν τις δικές τους αξιώσεις, προκειμένου να διεκδικήσουν «τα δίκαιά τους» στο πλαίσιο του διαμερισμού των εδαφών της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παροτρύνει στους αλύτρωτους Έλληνες να προετοιμαστούν ώστε κι αυτοί όπως και οι Σλάβοι να διεκδικήσουν την απελευθέρωσή τους, επισημαίνοντας ωστόσο ότι η Ελλάδα είναι δύσκολο να τους βοηθήσει, τουλάχιστον επίσημα, καθώς δεν μπορεί να έχει ανεξάρτητη πολιτική απ' αυτή της Ευρώπης. Βασική προτεραιότητα των ιδεών του Ραγκαβή την περίοδο αυτή, είναι ο συνασπισμός όλων των χριστιανών της Ανατολής, «κατά το ενθουσιώδες σύνθημα του Ρήγα πάντοτε». Κατά την άποψή του, ο πανσλαβισμός θα αντιμετωπιστεί μόνο εκ των έσω, με τη συμφιλίωση Ελλήνων και Σλάβων και την ανάδειξη της υπεροχής του ελληνικού πνεύματος. Ήδη, όπως αναφέρει, οι Έλληνες έχουν μείνει πίσω και οι Ευρωπαίοι έχουν αρχίσει να ξεχνούν τον «ηρωισμό» των επαναστατών του 1821.

Την περίοδο της διεξαγωγής του Συνεδρίου του Βερολίνου, στο οποίο θα καθορίζονταν τα σύνορα και οι προοπτικές για τα εδάφη της ευρωπαϊκής Τουρκίας, ο Ραγκαβής μαζί με τον Θ. Δεληγιάννη θα είναι παρόντες, διεκδικώντας τις περιοχές όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί, τις γειτονικές στο ελληνικό κράτος επαρχίες καθώς και την Κρήτη. Ο Ραγκαβής στο συνέδριο θα επιχειρηματολογήσει κυρίως επικαλούμενος τις προόδους που έχει επιτύχει η Ελλάδα και υποστηρίζοντας ότι πληροί τις προϋποθέσεις εκείνες που θα την καταστήσουν ικανή να ανταποκριθεί στις τρέχουσες περιστάσεις. Τέλος, δεν αποφεύγει να τονίσει και πάλι τη σημασία του ελεύθερου και υπόδουλου ελλητισμού στην Αναστολή.

Ο Ραγκαβής, παρών στην πολιτική και διπλωματική ζωή του τόπου για περισσότερα από 50 χρόνια έδωσε το στίγμα του στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, μη διστάζοντας να εκφράζει τη γνώμη του, έστω κι αν αυτή αντέβαινε κάποτε στις πολιτικές προτεραιότητες της εκάστοτε περιόδου. Αφοσιωμένος στις προσπάθειες που καταβάλλονται για την πραγμάτωση του μεγάλου ιδανικού που είναι ο αλύτρωτος ελλητισμός, υπάρχουν φορές –στα πλαίσια του ρομαντικού κινήματος– που παρασύρεται από μη ρεαλιστικές και ουτοπικές σκέψεις. Ωστόσο, δεν παύει ποτέ να προτάσσει ουσιαστικά έναν «πολιτικό ρεαλισμό» ή καλύτερα έναν χαλιναγωγημένο «πολιτικό ρομαντισμό».

3.3. Λίγα σχόλια για τη σχέση του με το πολιτικό σύστημα

Ο Ραγκαβής αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στην υπηρεσία της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, αλλά δεν έμεινε αποκομμένος από το στίβο των εσωτερικών πολιτικών αντιπαραθέσεων –έστω κι αν δεν συμμετείχε άμεσα σ' αυτές. Ο ιδεολογικός του

προσανατολισμός ήταν ξεκάθαρος. Ιδιαίτερα συντηρητικός και φιλομοναρχικός, προσπαθούσε να ισορροπήσει μεταξύ των γενεαλογικών του καταβολών (γεννημένος και μεγαλωμένος μέσα στον φαναριώτικο κύκλο),⁴⁵² και του κοσμοπολιτισμού του και των καινούριων απαιτήσεων και ιδεολογικών προσανατολισμών του υπό σύσταση κράτους.

Από την πρώτη σχεδόν στιγμή της έλευσής του στο Ναύπλιο (αρχές του 1829), αλλά κυρίως στη δεκαετία του 1840 –μετά την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και την ψήφιση, το 1844, του νόμου που καθόριζε τη θέση των ετεροχθόνων στις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα–, ο Ραγκαβής είχε να αντιμετωπίσει το «μένος» των αυτοχθόνων έναντι των ετεροχθόνων και, ειδικότερα, τη δυσαρέσκεια που προκαλούσε σε μεγάλο μέρος των αυτοχθόνων η καταγωγή αρκετών επιφανών προσώπων από το Φανάρι.

Με τη συγκρότηση του νέου κράτους, οι ετερόχθονες άρχισαν να διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο, κυρίως για δύο βασικούς λόγους· κατ' αρχάς, έχοντας λάβει εκπαίδευση στις μεγάλες πρωτεύουσες της Δύσης, είχαν αναπτύξει ικανότητες που τους έδιναν την ευκαιρία να ασκούν πολιτική και πνευματική εξουσία, ενώ από την άλλη, ως διαπρεπείς επιχειρηματίες, μπορούσαν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.⁴⁵³ Η κατάληψη λοιπόν ανώτερων και ανώτατων αξιωμάτων στην πολιτική, πνευματική και οικονομική ζωή του τόπου από τους ετερόχθονες φαίνεται να ενοχλεί έντονα όχι μόνο τις ομάδες των εντοπίων που μέχρι τότε αναλάμβαναν οι ίδιοι τα αξιώματα, αλλά και τον απλό λαό, καθώς έβλεπαν να καταστρατηγούνται τα προνόμια που είχαν κατακτήσει είτε ως προεστοί στην προεπαναστατική περίοδο, είτε ως αγωνιστές την περίοδο της Επανάστασης. Βέβαια, οι αυτόχθονες διέθεταν ένα ισχυρό «όπλο», είχαν το λαό με το μέρος τους και άρα μπορούσαν να ασκήσουν πιέσεις τόσο στην πολιτική ηγεσία όσο και στο στέμμα· κυρίως σ' αυτό. Η επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 είχε οργανωθεί στη βάση της από αυτόχθονες ηγετικές ομάδες που ουσιαστικά είχαν αποκλειστεί από την άσκηση πολιτικής εξουσίας (όπως ο Ι. Μακρυγιάννης, ο Α. Λόντος, ο Κ. Ζωγράφος, ο Ρ. Παλαμήδης κ.ά.) και πέραν του βασικού αιτήματος για παραχώρηση Συντάγματος, η κίνησή τους, όπως φάνηκε αργότερα, με την ψήφιση του νόμου που αφορούσε τους ετερόχθονες, απέβλεπε και στην αντικατάσταση του βασιλιά, των Βαυαρών και των ετεροχθόνων (κυρίως Φαναριωτών, που πολλές φορές τους ταύτιζαν με τους Βαυαρούς), ως διαμορφωτών της πολιτικής ζωής του τόπου.

Η στάση του Ραγκαβή απέναντι στην Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και στη διεκδίκηση Συντάγματος δεν φαίνεται να ήταν αρνητική –το αντίθετο μάλιστα· πίστευε ότι ο βασιλιάς θα έπρεπε να έχει ήδη προχωρήσει τη διαδικασία αυτή, πολύ πριν ξεσπάσουν οι ταραχές. Σχετικά με την ημέρα της Επανάστασης και το «συνωμοτικό» της χαρακτήρα, μας διηγείται παραστατικά τα γεγονότα στα *Απομνημονεύματά* του και μας περιγράφει τις σκηνές που εκτυλίχθηκαν λίγες μέρες πριν και λίγες μέρες αργότερα. Ο

⁴⁵² Ο Κ. Θ. Δημαράς τον επικρίνει ότι έγραψε τέσσερις ογκώδεις τόμους για να εξάρει τους Φαναριώτες, το σπίτι του και ακόμα περισσότερο τον εαυτό του. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 331.

⁴⁵³ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 19.

τρόπος με τον οποίο περιγράφει τις μέρες αυτές φανερώνει την ένταση των γεγονότων και το πόσο τελικά τον επηρέασαν. Έτσι, αναφέρει ότι την προηγούμενη μέρα της Επανάστασης είχε συναντήσει τον Γ. Μαυροκορδάτο, ο οποίος του εξιστόρησε ότι την περασμένη νύχτα είχαν ξεσπάσει επεισόδια και τον ρώτησε αν γνωρίζει κάτι σχετικά:

... Ανοίξαντες δὲ τὸ παράθυρον, εἶδομεν μεταξὺ ἄλλων σπεύδοντα τὸν ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἑσωτερικῶν συνεργάτην μου Ἠλίαν Καλαμογδάρτην, καὶ τὸν ἠρωτήσαμεν τί συμβαίνει. Αναβὰς δ' ἐκεῖνος πρὸς ἡμᾶς, μᾶς εἶπεν ὅτι ὁ λαὸς καὶ ὁ στρατὸς εἶχον συνέλθει ὑπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐζήτουν σύνταγμα, ἥτοι ἀκριβῶς αὐτὸ ἐκεῖνο, ὃ ὁ Γ. Μαυροκορδάτος εἶχεν ἀναγγεῖλαι ὡς γενόμενον τὴν προτετραίαν, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ σχέδιον ἦν κατὰ πάσας τὰς λεπτομερείας του προμεμελετημένον καὶ οὐχὶ κἄν ἀπόρητον, μόνη δ' ἡ ἀστυνομία ἢ τὸ ἠγνόει ἢ δὲν εἶχε τὴν ἱκανότητα οὐδὲ κἄν νὰ δοκιμάσῃ νὰ τὸ προλάβῃ.⁴⁵⁴

Το ότι ο Ραγκαβής δεν ήταν αρνητικός απέναντι στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου φαίνεται από το γεγονός ότι συνέταξε μια ωδή⁴⁵⁵ για την ημέρα εκείνη η οποία καταδεικνύει έμμεσα και την ιδέα της εθνικής αποστολής, στο αντίστοιχο σχήμα της ομιλίας του Κωλέττη λίγους μήνες αργότερα. Στα *Απομνημονεύματά* του, τα οποία συντάσσει έχοντας πια λάβει απόσταση από τα γεγονότα, φαίνεται μεταμελημένος και αναφέρει ότι παρασύρθηκε από τον Η. Καλαμογδάρτη, για να προχωρήσει στη σύνθεση

⁴⁵⁴ Βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 130, καθώς και όλα τα σχετικά συμβάντα της 3ης Σεπτεμβρίου, σσ. 127-134.

⁴⁵⁵ «Ἡ Ἑλλάς, εἰς δύο κόσμων τὰ μεθόρια κειμένη
Τοῦ πολιτισμοῦ ἔστία,
Τροφὸς γραία τῆς Εὐρώπης, ἐξ ἧς γάλα περιμένει
Ἀληθείας ἢ Ἀσία.
Ἄλλ' ἡ ὥρα τῆς ἐπέστη
Ἐρχονται νὰ ποτισθῶσιν εἰς τὰ φωτεινὰ τῆς ρεῖθρα
Οἱ λαοὶ ἐλευθερίαν,
Καὶ βαπτίζει ἔθνη δούλα ἢ μεγάλη κολυμβήθρα
Εἰς τὴν παλιγενεσίαν» [...]
Τοῦ συντάγματός μας τώρα ὁ ἀστὴρ ὁ ἀνατείλας
Εἶναι πρόδρομος, ἀγγέλων
Τὸ ἀνοῖγον μετὰ δόξης τῆς Ανατολῆς τὰς πύλας
Ἡλιόφωτόν μας μέλλον.
Αἱ ἀρχαῖαι τῆς Ἑλλάδος ἐπανερχονται ἡμέραι
Ὡς μετέωρον ἀκτίνων
Ἀνεγίρεται ὁ θρόνος, καὶ τὰ πλήθη ψάλλουν, «χαῖρε
Ἦ μονάρχα τῶν Ἑλλήνων»

Βλ. Σπάθης Δημήτριος, «Αι Λυπηραὶ συνέπειαι των επαναστάσεων. Τα πολιτικά γεγονότα του 1843» και «Του Κουτρούλη ο γάμος», στο περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. Α', τχ. 2, Δεκέμβριος 1984, σσ. 317-334.

της εν λόγω ωδήs. Ωστόσο, στους στίχους της διαφαίνεται ο ενθουσιασμός του για εκείνες τις μέρες, έστω κι αν ο ίδιος δεν συμμετείχε στα γεγονότα.

Οι όποιοι ενδοιασμοί είχε ο Ραγκαβής για την Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου δεν αφορούσαν τους σκοπούς της αλλά τα πρόσωπα που υπήρξαν πρωτεργάτες της, κυρίως για τη στάση τους απέναντι στους ετερόχθονες. Η αντίθεσή του αυτή φανερώνεται μέσα από την πολιτική σάτιρα που γράφει το 1845 με τίτλο *Του Κουτρούλη ο γάμος*.⁴⁵⁶ Το έργο, αν και ο ίδιος δεν το παραδεχόταν, ήταν μια πολιτική κωμωδία που παρέπεμπε άμεσα στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου 1843-1844, που τον επηρέασαν άμεσα, και πιθανότατα αποτελούσε μία από τις τελευταίες προσπάθειές του να ασκήσει έντονη κριτική στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Τα πρόσωπα που ενεπλάκησαν τόσο την περίοδο της Επανάστασης όσο και αργότερα, στην Εθνοσυνέλευση (Ιανουάριος 1844 -), στη συζήτηση περί του θέματος των ετεροχθόνων, εμφανίζονται στην κωμωδία (για παράδειγμα ο Κουτρούλης είναι ένας εκκολαπτόμενος υπουργός, ίσως ο Ρήγας Παλαμής (:), ο μετέπειτα Υπουργός των Εσωτερικών, που ως νέος προϊστάμενος του Ραγκαβή, «ετύχησε» να του δώσει το χαρτί της απολύσεώς του στο χέρι).⁴⁵⁷

Τα γεγονότα αυτής της περιόδου, στάθηκαν μοιραία και για την περαιτέρω στάση του Ραγκαβή. Ο υπερβολικός ενθουσιασμός των αυτοχθόνων για την επιτυχία τους, έθεσε στο περιθώριο μεγάλο αριθμό προσώπων που μέχρι τότε κατείχαν σταθερά, ανώτερα αξιώματα στο δημόσιο βίο. Ο Ραγκαβής θα δεχτεί με στωικότητα την κατάσταση που δημιουργήθηκε και τα γεγονότα που μεσολάβησαν –άλλωστε, εκ φύσεως ήταν μετριοπαθής και δεν αντιδρούσε με ακραίο τρόπο. Ωστόσο, η αντίθεσή του, με όποιον τρόπο κι αν εκφράστηκε, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις εν γένει πολιτικές αντιπαραθέσεις της εποχής. Η αντιπαραθέσή του, για παράδειγμα, με τον Ρήγα Παλαμής θα διαρκέσει αρκετά χρόνια και ο Παλαμής είναι αυτός που το 1856 θα τον κατηγορήσει ευθέως ως υβριστή των αγωνιστών της Επανάστασης, λόγω της θέσης του σχετικά με το ρόλο και την ύπαρξη των φατριών στην πολιτική ζωή του τόπου.

Ο Ραγκαβής θα βρει στήριγμα στο πρόσωπο του Κωλέττη, ο οποίος, ως πρωθυπουργός το 1844, θα φροντίσει για την επαγγελματική αποκατάσταση του Ραγκαβή διορίζοντάς τον καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Για τον Κωλέττη, ο οποίος ήταν και αρχηγός του Γαλλικού κόμματος, ο Ραγκαβής έτρεφε αισθήματα σεβασμού και τον θεωρούσε ως «τον μεγαλοφυέστερο πολιτικό άντρα της εποχής». Ήδη από την περίοδο της Επανάστασης είχε εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του· μάλιστα, θα τον

⁴⁵⁶ Για τη σχέση του έργου αυτού του Ραγκαβή με τα πολιτικά γεγονότα της εποχής, βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Δημητρίου Σπάθη, *ό.π.*.

⁴⁵⁷ Διαβάζουμε χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή: «...μ' ἐκάλεσεν ὁ κ. Ρήγας Παλαμής καί μοι εἶπε περίπου τάδε: Γνωρίζετε τὰ ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως ψηφισθέντα περὶ τῶν ἑτεροχθόνων. Αὗται εἰσὶν αἱ λυπηραὶ συνέπειαι τῶν ἐπαναστάσεων. Τὸ διάταγμα περὶ ἀπομακρύνσεως ἡμῶν ἐκ τῆς ὑπηρεσίας ἠναγκάσθη συμφώνως πρὸς τὸ ψήφισμα νὰ ὑπογράψω πρὸ πολλῶν ἡμερῶν. Τὸ εἶχον κατάκλειστον εἰς τὸ συρτάριόν μου, μὴ θέλων νὰ σπεύσω εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ. [...] Δὲν δύναμαι πλέον νὰ τοῖς τὸ ἀρνηθῶ». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 133-134.

ακολουθήσει στην Περαχώρα, όταν ο Αυγουστίνος Καποδίστριας ανέλαβε την προσωρινή διοίκηση του κράτους, το 1831.

Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται ότι ανήκε σε κανέναν από τους τρεις πρώτους κομματικούς σχηματισμούς του ελληνικού πολιτικού συστήματος (το Ρωσικό, το Γαλλικό και το Αγγλικό Κόμμα). Η φιλική στάση του απέναντι σε ηγετικά πρόσωπα των εν λόγω κομμάτων, δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε σαφή συμπεράσματα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, έτρεφε ιδιαίτερο θαυμασμό για τον Ι. Κωλέττη, αλλά δεν εντάχθηκε άμεσα στο Γαλλικό κόμμα. Αργότερα όταν μετέχει στις κυβερνήσεις Δ. Βούλγαρη και Αθ. Μιαούλη, η αντιπαράθεση των τριών παλαιών κομμάτων έχει κατευναστεί, ενώ ταυτόχρονα έχει αρχίσει η αποσύνθεσή τους, κυρίως μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όταν πια ο λαός είχε αρχίσει να χάνει την εμπιστοσύνη του προς τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Με τον Χαρίλαο Τρικούπη θα έρθει σε άμεση ρήξη, κυρίως από το 1871 και μετά, όταν ο Τρικούπης θα κληθεί να αντικαταστήσει τον Ραγκαβή στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης. Ο Ραγκαβής την περίοδο αυτή είχε προτάξει το επιχείρημα ότι για τις σχέσεις των δύο χωρών ο Τρικούπης δεν ήταν η καλύτερη δυνατή επιλογή, κυρίως γιατί όταν ήταν Υπουργός των Εξωτερικών είχε εκφραστεί με εχθρικά λόγια για την Τουρκία, γεγονός που είχε δυσαρεστήσει τον σουλτάνο. Το πιθανότερο είναι ότι ο Ραγκαβής απλά δεν επιθυμούσε τη μετακίνησή του από την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου, την περίοδο αυτή η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το διπλωματικό κέντρο των εξελίξεων στα Βαλκάνια, και στην Ανατολή γενικότερα, οπότε ήταν μια θέση που ο εκεί επιτετραμμένος είχε τη δυνατότητα να δραστηριοποιηθεί προς διάφορες κατευθύνσεις (π.χ. σε σχέση με την ίδρυση του Βουλγαρικού Εξαρχάτου ή το θέμα της εθνικότητας των Ελλήνων της Τουρκίας, με τις εξελίξεις κατά την περίοδο του ρωσοτουρκικού πολέμου κ.ά.). Λίγα χρόνια αργότερα, η ρήξη των δύο αντρών θα έρθει και πάλι στο προσκήνιο. Αρχικά, με τη δημοσίευση τον Ιούλιο του 1874 του άρθρου του Τρικούπη «Τις Πταίει», όπου απέδιδε ευθύνες για την κατάσταση του ελληνικού κράτους στον βασιλιά· ο Ραγκαβής θεωρούσε το εν λόγω άρθρο ασαφές και αντισυνταγματικό. Ένας ακόμα λόγος για τη σύγκρουση των δύο αντρών ήταν η κίνηση του Τρικούπη, όταν αναλαμβάνει για πρώτη φορά την πρωθυπουργία της χώρας, να διακόψει τη λειτουργία των πρεσβειών, με αποτέλεσμα ο Ραγκαβής, που την περίοδο εκείνη ήταν πρέσβης στο Βερολίνο, να βρεθεί για έναν περίπου χρόνο εκτός υπηρεσίας. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1886, οι δύο άντρες, χωρίς να συμφιλιώνονται ακριβώς, κατεβάζουν ωστόσο τους τόνους της αντιπαράθεσής τους. Μάλιστα, ο Ραγκαβής σε ιδιωτική του επιστολή προς τον Τρικούπη θα τον συγχαρεί και θα σημειώσει ότι με την εκλογή του η χώρα «απαλλάχθηκε από τα δεινά».

Εμφανής ήταν η υποστήριξη του Ραγκαβή στο πρόσωπο του Αλ. Κουμουνδούρου, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1860, όταν ο Κουμουνδούρος αρχίζει να ασχολείται έντονα με την πολιτική, ως υπουργός και πρωθυπουργός. Οι δύο άντρες διέθεταν κοινή φιλοσοφία απέναντι στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Τόσο ο Ραγκαβής όσο και ο Κουμουνδούρος δεν ήταν φορείς μιας ανατρεπτικής πολιτικής, κινούνταν και πολιτεύονταν με μετριοπάθεια μέσα στα όρια της δημοκρατικής νομιμότητας. Κατά τη διάρκεια του

αντιδυναστικού αγώνα, η συμμετοχή και των δύο ήταν περιορισμένη.⁴⁵⁸ Το πολιτικό πρόγραμμα του Κουμουνδούρου είχε ως βασική επιδίωξη τη σταθερότητα του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος, γεγονός που ο Ραγκαβής επικροτούσε, ενώ έβρισκε τον πολιτικό του λόγο πολύ πιο «ανδρικότερον», όπως γράφει στα *Απομνημονεύματά του*, σε σχέση με άλλους, όπως του Δεληγιάννη και του Δεληγιώργη. Κοινή είναι επίσης η στάση τους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση· και οι δύο ενισχύουν, ο καθένας με το δικό του τρόπο, τον αγώνα των Κρητών για ένωση με την Ελλάδα. Η σταθερή άποψη του Κουμουνδούρου για μια βαλκανική συνεργασία ταυτιζόταν ως έναν βαθμό μ' αυτή του Ραγκαβή για την ανάγκη διατήρησης φιλικών σχέσεων με τους βόρειους γείτονές μας. Επίσης, δεν είναι λίγες οι φορές που ο Ραγκαβής τον καλεί να στηρίξει το στέμμα, γνωρίζοντας ότι ο Κουμουνδούρος δεν ήταν ακραιφνής φιλοβασιλικός και δεν δίσταζε να παραδεχτεί τις θεσμικές παρατυπίες του στέμματος.

Ο Ραγκαβής, από την άλλη πλευρά, υποστήριζε ανοιχτά το θεσμό του στέμματος και σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του πολιτικού, και όχι μόνο, βίου του εμφανίζεται ως ένας από τους πιο θερμούς υπερασπιστές του Όθωνα. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο βασιλιάς της Βαυαρίας, και πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος Α', ύστερα από παρέμβαση του γερμανού φιλέλληνα Thierch,⁴⁵⁹ θα ενδιαφερθεί για τις σπουδές του Ραγκαβή στο Μόναχο. Ο Ραγκαβής θα γνωρίσει και θα ζήσει από πολύ κοντά τη βασιλική οικογένεια και ως εκ τούτου όταν ο Όθωνας καλείται να αναλάβει τον ελληνικό θρόνο δεν θα μπορούσε να είναι αντικειμενικός κριτής των ενεργειών του. Με τη βασιλική οικογένεια θα αναπτύξει και δεσμούς συγγένειας, αφού το βασιλικό ζεύγος θα γίνει ανάδοχος των παιδιών του, τα οποία θα λάβουν και τα αντίστοιχα ονόματα –Όθων και Αμαλία. Για τον Ραγκαβή, τα όρια μεταξύ πολιτικού και ιδιωτικού συχνά συγχέονται, και πολλές φορές το δημόσιο συμφέρον αντανακλάται στις αναγκαιότητες του ιδιωτικού. Εμφανής επίσης ήταν η πρόθεσή του να προστατέψει από διάφορες εκδηλώσεις της κοινής γνώμης, τόσο το θεσμό του στέμματος όσο και το ίδιο το πρόσωπο του βασιλιά –είτε αυτός ήταν ο Όθωνας, είτε ο Γεώργιος.

Ωστόσο, συχνά επισημαίνει την κακοδιαχείριση από την πλευρά του θρόνου και κάνει λόγο για αδυναμία του Όθωνα να ασκήσει ανεπηρέαστος τα καθήκοντά του: «Ἦν δὲ τοῦτο χαρακτηριστικόν της βαθείας μὲν, ἀλλὰ καίπως νωθῶς διανοίας τοῦ Βασιλέως Ὅθωνος, ὅτι εὐκόλως δὲν μετέβαινεν ἀπὸ ὑποθέσεως εἰς ὑπόθεσιν, χωρὶς ἐπὶ τινὰ χρόνον οἱ λογισμοὶ του νὰ μένωσιν ὑπὸ τῆς πρώτης τὴν ἐπιρροήν».⁴⁶⁰ Στις πολλές επισκέψεις του στο παλάτι, διαπίστωνε αυτή την αδυναμία του βασιλιά: «...ὁ Βασιλεὺς εἶχε τὴν κρι-

⁴⁵⁸ Σχετικά με την πολιτική δράση του Αλ. Κουμουνδούρου, βλ. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Φ. Λένης, Αθήνα 1993.

⁴⁵⁹ Σχετικά με τη συμβολή του Friedrich Thierch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας και της φιλελληνικής του στάσης, ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση της Ελένης Κοντιάδη-Τσιτσώνη, «Η συμβολή του Friedrich Thierch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας» στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995.

⁴⁶⁰ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 38.

σιν ὀρθὴν μὲν, ἀλλὰ βραδυτάτην καὶ εἰς ὑπερβολὴν λεπτολόγον, [...] ὁ Βασιλεὺς τὴν ἐσυμβουλευέτο [τὴν Αμαλία] περὶ πάντων καὶ πάντοτε ...».⁴⁶¹ Ἄλλες φορές, πάλι, τον κατηγορεῖ ὅτι δυσχέραινε τὸ ἔργο των ὑπουργῶν, διστάζοντας νὰ υπογράψῃ σχετικά διατάγματα. Ὁ Ραγκαβῆς μάλιστα προκαλεῖ ἐμμέσως τὴν πρώτη οὐσιαστικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα, τὰ λεγόμενα «Σκιαδικά».

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ τρίτος τόμος των *Απομνημονευμάτων* του, που ἀφορᾷ τὸ ἔτος 1856, ξεκινᾷ με τὴ διήγηση τοῦ περιστατικοῦ, παρόλο που αὐτὸ συνέβη τὸν Μάιο τοῦ 1859. Πιθανὸν ἤθελε ἔτσι νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν μετείχε ἄμεσα στὶς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἔξωση τοῦ βασιλιά. Ὡστόσο, αρκετές σελίδες μετὰ τὴν περιγραφή των «Σκιαδικῶν», ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἔξωση ἦταν ἀναμενόμενη, λόγω κυρίως τῆς ἀδυναμίας τοῦ Ὄθωνα νὰ ἀναλάβῃ τὶς εὐθύνες που του ἀναλογούσαν καὶ τῆς καθυστέρησης με τὴν ὁποία ἀνταποκρινόταν σὲ σοβαρὰ ζητήματα σὲ περιόδους κρίσης. Ἐπικρίνοντας τὸν βασιλιά γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἰσορροπήσῃ τὴν τεταμένη κατάσταση, ὥστε ἡ χώρα νὰ μπορέσῃ νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν ἐπαπειλούμενη ἀναρχία, δὲν διστάζει παράλληλα νὰ ἀποδώσῃ εὐθύνες στὸν Τρικούπη καὶ στὸν Βούλγαρη, καὶ νὰ τους κατηγορήσῃ ὅτι ἐπράξαν ἀντιπατριωτικὰ ὅταν ἀρνήθηκαν νὰ βοηθήσουν τὸν βασιλιά. Κατὰ τὴν ἀπόψή του, τὸ βασικὸ σφάλμα τοῦ βασιλιά, τὸ ὁποῖο οδήγησε καὶ στὴν ἔξωσή του, ἦταν ὅτι δὲν ἀνέλαβε ὁ ἴδιος τὴν πρωτοβουλία νὰ ἐκτονώσῃ τὴν κατάσταση, ἀπευθυνόμενος σὲ ἕνα μετριοπαθὴ ἀντιπολιτευόμενο –καὶ ὄχι στὸν αὐλικό του, Γενναῖο Κολοκοτρώνη–, προκειμένου νὰ κατευνάσῃ τὴν κοινὴ γνώμη, καὶ χωρὶς νὰ προχωρήσῃ στὴ διάλυση τῆς Βουλῆς.⁴⁶² Κάτι τέτοιο φυσικὸ θὰ ἦταν νὰ δημιουργήσῃ μεγαλύτερα προβλήματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν ἔκανε καμία προσπάθεια νὰ ἐπαναφέρει τὸ σύστημα καὶ νὰ ἐπιμείνῃ αὐστηρὰ στὴ μὴ ἐπέμβαση των κυβερνητικῶν ὀργάνων στὶς ἐπικείμενες ἐκλογές: «Εἰς πᾶσαν ἄλλην πορείαν βλέπω ὄλεθρον», γράφει χαρακτηριστικὰ.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ βγάλουμε σαφὴ συμπεράσματα γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὴ στάση τοῦ Ραγκαβῆ στὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα. Σαφῶς δὲν εἶχε ἄμεση συμμετοχὴ καὶ δὲν συμφωνοῦσε ἀνοιχτὰ, ὡστόσο διαφαίνεται ἡ ἀμηχανία των ἀπόψεῶν του γιὰ τὸ ἐν λόγω γεγονός. Τὴν ἴδια περίοδο με τὴν ἐξέλιξη των γεγονότων καὶ τῆς ἀναταραχῆς που επικρατοῦσε, δὲν διστάζει νὰ ἐκδώσῃ τὴν εφημερίδα *Εὐνομία*, στὴν ὁποία σχολιάζει τὰ ὅσα συνέβαιναν τότε. Ὅπως ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ, σκοπὸς τῆς εφημερίδας ἦταν νὰ ἀσκήσῃ μιὰ μετριοπαθὴ κριτικὴ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, εἴτε πρὸς τὴν κυβέρνησιν εἴτε πρὸς τὴν ἀντιπολίτευσιν, καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ μιὰ μέση ὁδὸ, ὥστε νὰ μὴν κινδυνεύσῃ νὰ χαρακτηριστεῖ φιλοβασιλικὸς, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ ἀντίθετο. Ὡστόσο, κατηγορήθηκε γιὰ τὴ δημοσίευσιν

⁴⁶¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 348-349.

⁴⁶² «[...] Διότι, τῷ ἀπῆντησα, [στον Χατσίσκο], ἢ ἀπὸ τίνος στρεβλῆ πορεία τῶν δημοσίων ἐξήγειρε θύελλαν ἀνατρεπτικὴν, καὶ ἢ μᾶλλον κατεπείγουσα, ἢ ζωτικὴ ἀνάγκη τῆς Ἑλλάδος ἦν τότε, ἢ θύελλα ν' ἀποτραπῆ ἀπὸ τοῦ θρόνου, ὄν, ὡς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον ἰστάμενον, μάλιστα ἀπειλεῖ. Τί ἐπράξε δ' ὁ Βασιλεὺς; Εἰς ταύτην τὴν κρίσιμον στιγμὴν καλεῖ εἰς τὴν πρωθυπουργίαν τὸν πρῶτον αὐλικόν, τὸν ὑπασπιστὴν του [τὸν Γενναῖο Κολοκοτρώνη], ὡς ἂν ἤθελεν ἐκ προθέσεως νὰ ὑποκαταστῆ εἰς τὴν εὐθύνην τῶν ὑπουργῶν καὶ ἐφ' ἑαυτοῦ νὰ ἐλκύσῃ τοὺς κεραυνούς». Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ. Γ', σ. 95.

αρνητικών σχολίων που αφορούσαν την κυβέρνηση του Γενναίου Κολοκοτρώνη και ο Δ. Χατζίσκος, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, θα ζητήσει την παύση του από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, την οποία όμως ο βασιλιάς δεν έκανε δεκτή.⁴⁶³ Αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα, θα βρεθεί χωρίς τη δική του συναίνεση, όπως μας περιγράφει, στη δύσκολη θέση του οργάνου διακίνησης μυστικής αλληλογραφίας μεταξύ του τέως βασιλιά και του προξένου της Βαυαρίας στην Αθήνα, στον οποίο όμως θα επισημάνει την επιθυμία του να μη συμμετάσχει σε μια τέτοιου είδους «συνωμοτική» διαδικασία.

Μέσω της *Ευνομίας* λίγο αργότερα θα υποστηρίξει την εκλογή του Γεωργίου Α', επισημαίνοντας την ανάγκη να αναλάβει άμεσα ο νέος βασιλιάς τα καθήκοντά του, προκειμένου να εξέλθει η χώρα από την αναρχία στην οποία είχε περιέλθει. Γι' αυτήν την περίοδο γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματά* του: «Ότι ἐδιψῶμεν εὐνομίαν καὶ ἐπεκαλούμεθα ἐκ βάθους καρδίας τὴν ἔλευσιν Βασιλέως, ἵνα σώσῃ εἰ τί ἐδύνατο νὰ σωθῆ τῆς Ἑλλάδος, ἦτο φυσικόν, διότι ἡ Ἐπανάστασις, ἣτις ἔμελλε τὰ πάντα νὰ βελτιώσῃ καὶ τὰ κακῶς ἔχοντα νὰ ἐπανορθώσῃ, εἶχεν ἐν τούτοις ἀνατρέψῃ τὰ πάντα καὶ σωρεύσει ἐρείπια ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος».

Καθ' όλη τη διάρκεια των επόμενων χρόνων και μέχρι τον θάνατό του τον Ιανουάριο του 1892, ο Ραγκαβής θα υποστηρίξει θερμά το στέμμα και τις επιλογές – πολιτικές και διπλωματικές– του νέου βασιλιά, την εύνοια του οποίου θα εξασφαλίσει από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα. Ο ίδιος ο βασιλιάς θα τον διορίσει το καλοκαίρι του 1866, Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ έναν χρόνο αργότερα θα ξεκινήσει τη διπλωματική του καριέρα από την πρεσβεία της Ουάσινγκτον.

Όλα αυτά τα χρόνια, ο Ραγκαβής καταβάλλει σημαντική προσπάθεια να αποφευχθεί κάθε κίνηση εναντίον του στέμματος που θα μπορούσε να προκαλέσει εκ νέου «αναρχία και όλεθρο». Οι προσπάθειές του επικεντρώνονταν κυρίως στην εξασφάλιση της αυτονομίας του βασιλικού θεσμού (δυσανασχετούσε ιδιαίτερα όταν οι υπουργοί επέβαλλαν ουσιαστικά τις απόψεις τους στον βασιλιά), και με συχνές επιστολές του προσπαθούσε να πείσει τον Γεώργιο να χαλιναγωγήσει την «αυθαιρεσία» τους, μέσα στα όρια της συνταγματικής μοναρχίας. Πέραν αυτών, βασική επιδίωξη του Ραγκαβή την περίοδο αυτή, παραμένει η ανάγκη να πειστεί η Ευρώπη ότι η Ελλάδα δύναται να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη λύση του Ανατολικού Ζητήματος και ότι ο βασιλιάς θα πρέπει να είναι ένας από τους πρωταγωνιστές στην επίτευξη αυτού του στόχου. Όπως τονίζει σε διάφορες επιστολές του, ο βασιλιάς θα πρέπει να οδηγήσει τη χώρα σε μια σταθερή πο-

⁴⁶³ Γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματά* του: «...ἔμαθον ὅτι ὁ φίλος μου κ. Χατσίσκος, ὡς Ὑπουργὸς τῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἀνέφερεν εἰς τὸν Βασιλέα, ὅτι σκανδαλῶδες ἦν, Καθηγητὴς, ὑπάλληλος τῆς Κυβερνήσεως, νὰ γράφῃ ἄρθρα ἀντιπολιτευόμενα καὶ ἀναρχικά, καὶ ἐπρότεινε τὴν παύσιν μου ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλ' ὁ ἀγαθὸς Βασιλεὺς ἀπήντησεν, ὅτι ὁ καθηγητὴς δὲν εἶναι ὑπάλληλος, ὑπηρετεῖ ταῖς Μούσαις καὶ οὐχὶ τῇ Κυβερνήσει, ἐμὲ δ' ὅτι ἐγνώριζε καὶ ἤξευρεν ὅτι, ἴσως μὲν ἀπατῶμαι εἰς τὰς πολιτικὰς ἐκτιμήσεις μου, ἀλλ' ἀναρχικὸς βεβαίως δὲν εἶμαι, καὶ ἠρνήθη τὴν ὑπογραφήν του εἰς τὴν παύσιν μου». Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 97.

λιτική πορεία, με σταθερή πλειοψηφική κυβέρνηση και δυναμικές διπλωματικές αποστολές, εξασφαλίζοντας έτσι την υπόληψη και την αξιοπρέπεια της Ελλάδας στο εξωτερικό.

Αναμφισβήτητα, ο Ραγκαβής με την πολύπλευρη δράση του, τις θέσεις του πάνω σε εθνικά ζητήματα, τη στάση του απέναντι στο πολιτικό σύστημα, αλλά και με τη λογοτεχνική του παραγωγή, επηρέασε άμεσα την ελληνική, πολιτική και πνευματική, ζωή του 19^{ου} αιώνα. Κατακρίθηκε και αμφισβητήθηκε έντονα, τόσο από τους σύγχρονους του όσο και από μετέπειτα αναλυτές, κυρίως λόγω της φαναριώτικης καταγωγής του, για τον τρόπο της εμπλοκής του στο πολιτικό σύστημα της εποχής, αλλά και για το πλήθος των κειμένων του. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπουμε το χρόνο και τον τόπο όπου έζησε και έδρασε· οι αναγκαιότητες της εποχής ρύθμιζαν κατά περίπτωση και τις στάσεις των ατόμων. Η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου, κράτους και κοινωνίας, δημιουργεί εκ προοιμίου σχίσματα, διαιρέσεις και αντιθέσεις που στην περίοδο που εξετάσαμε γίνονται εύκολα εμφανείς, λόγω κυρίως της προσπάθειας να συγκροτηθεί ένα κράτος με αστικούς θεσμούς, «πάνω σε μία κυρίαρχη, προαστιακή και προκαπιταλιστική κοινωνία».⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Τσαούσης Δ. Γ. (επιμ.), *Οψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1998, σσ. 39-54.

Παράρτημα Ι

Πρόγραμμα διδασκαλίας των μαθημάτων του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ακαδ. Έτος	Εξάμηνο	Ημέρα/Ωρα	Μάθημα
1844-1845	Θερινό	Δευτέρα, Πέμπτη & Παρασκευή 8-9 π.μ.	Αρχαιολογίαν (ακολουθίαν της ιστορίας της τέχνης)
1845-1846	Χειμερινό	Δευτέρα, Τρίτη & Πέμπτη 10-11 π.μ.	Ακολουθίαν της αρχαιολογίας
1846-1847	Χειμερινό	Σάββατο 11-12 π.μ. & Δευτέρα, Τετάρτη 10-11 π.μ.	Ιστορίαν της ελληνικής τέχνης
	Θερινό	Τετάρτη, Πέμπτη και Σάββατο 7-8 π.μ.	Ακολουθίαν της ιστορίας της ελληνικής τέχνης και μετά το τέλος αυτής, Επιγραφικήν
1847-1848	Χειμερινό	Σάββατο 11-12 π.μ. & Δευτέρα, Τρίτη, Πέμπτη 12-1 μ.μ.	Αρχαιολογίαν (ιστορία των τεχνών)
	Θερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 8-9 π.μ.	Ακολουθίαν της ιστορίας της τέχνης
		Τρίτη & Πέμπτη 8-9 π.μ.	Επιγραφικήν
1848-1849	Χειμερινό	Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.	Ιστορίαν της τέχνης απ' αρχής και εν καιρώ πολιτικάς αρχαιότη- τας των Αθηναίων
	Θερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 7-8 π.μ.	Ιστορίαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 7-8 π.μ.	Πολιτικάς αρχαιότητας των Αθηναίων
1849-1850	Χειμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.	Εξακολουθισιν της ιστορίας της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.	Εξακολουθισιν των πολιτικών αρχαιοτήτων των Αθηναίων και μετά ταύτα Επιγραφικήν
	Θερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 8-9 π.μ.	Συνέχειαν και τέλος της ιστορίας της τέχνης
		Τετάρτη & Πέμπτη 8-9 π.μ.	Συνέχειαν και τέλος της Επιγραφικής και των πολιτικών αρχαιο- τήτων
1850-1851	Χειμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.	Ιστορία της αρχαίας καλλιτεχνίας

		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
	Θερινό	Δευτέρα & Τρίτη 8-9 π.μ.		Συνέχειαν της ιστορίας της καλλιτεχνίας
		Τετάρτη & Πέμπτη 8-9 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτα, Επιγραφική
1851-1852	Χεμερινό	Δευτέρα & Τρίτη 11-12 π.μ.		Ιστορία της καλλιτεχνίας παρά τοις αρχαίοις (εξακολουθήσιν)
		Τετάρτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Εξακολουθήσιν και τέλος των πολιτικών αρχαιοτήτων των ελλήνων και μετά ταύτα, Επιγραφική
	Θερινό	Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη & Πέμπτη 8-9 π.μ.		Επιγραφική
1852-1853	Χεμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
	Θερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 8-9 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 8-9 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1853-1854				
1854-1855	Χεμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας (δημόσιον και ιδιωτικόν δίκαιον) των Ελλήνων
	Θερινό			
1855-1856				
1856-1857	Χεμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτα, Επιγραφική
	Θερινό	Δευτέρα 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Πέμπτη 7-8 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1857-1858				
1858-1859	Χεμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτα, Επιγραφική
	Θερινό			
1859-1860	Χεμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας

		Τρίτη & Πέμπτη 11-12 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
	Θερινό	Τρίτη & Παρασκευή 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Πέμπτη & Σάββατο 7-8 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1860-1861				
1861-1862	Χειμερινό	Παρασκευή 1-2 μ.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Σάββατο 2-3 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
		Τρίτη 3-4 μ.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Πέμπτη 3-4 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
	Θερινό			
1862-1863	Χειμερινό	Παρασκευή 1-2 μ.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Σάββατο 2-3 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
		Τρίτην 3-4 μ.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
	Θερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Παρασκευή 7-8 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1863-1864	Χειμερινό	Παρασκευή 1-2 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας και έπειτα Επιγραφική
		Τρίτη & Πέμπτη 3-4 μ.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
	Θερινό	Τετάρτη & Παρασκευή 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Πέμπτη 7-8 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1864-1865	Χειμερινό	Πέμπτη 8-9 π.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Δευτέρα 12-1 μ.μ.		Ιστοριαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
	Θερινό	Τρίτη & Σάββατο 5-6 μ.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας των Ελλήνων
		Τετάρτη & Παρασκευή 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
	Χειμερινό	Τρίτη & Πέμπτη 7-8 π.μ.		Πολιτικός αρχαιότητας
1865-1866		Δευτέρα & Παρασκευή 11-12 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας
		Τετάρτη 11-12		Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτας, Επιγραφική
	Θερινό	Τετάρτη & Σάββατο 7-8 π.μ.		Ιστοριαν της καλλιτεχνίας

		Πέμπτη 8-9 π.μ.	Επιγραφικήν
		Παρασκευή 11-12 π.μ.	Επιγραφικήν
1866-1867	Χειμερινό	Δευτέρα & Τετάρτη 11-12 π.μ.	Ιστορίαν της αρχαίας καλλιτεχνίας
		Παρασκευή 11-12 π.μ.	Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτας, Επιγραφικήν
	Θερινό	Τετάρτη & Σάββατο 7-8 π.μ.	Ιστορίαν της καλλιτεχνίας
		Πέμπτη 8-9 π.μ.	Πολιτικός αρχαιότητας και μετά ταύτας, Επιγραφικήν
1867-1868	Χειμερινό	11-12 π.μ.	Ακολούθως θέλει προσδιορίσει το μάθημα και τας ημέρας της διδασκαλίας του

Πηγή: Προγράμματα διδασκαλίας 1840-1870, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.

Παράρτημα ΙΙ

Τίτλοι κειμένων του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο περιοδικό *Ευτέρπη*

1. «Βικτωρία. Βασίλισσα της Αγγλίας», τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Α, 1 Σεπτεμβρίου 1847, σσ. 7-9.
2. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος», (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Α, 1 Σεπτεμβρίου 1847, σσ. 17-24.
3. «Η συνέντευξη της Δρέσδης», τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Β', 15 Σεπτεμβρίου 1847, σσ. 1-7 [δγ].
4. «Βρούτος Κουρτέρος ζητών πού την κεφαλήν κλίνει», τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Β', 15 Σεπτεμβρίου 1847, σσ. 7-11 [δγ].
5. (ανυπόγραφο) «Μύθος διά τα παιδιά», σ. 12, «Κοινωνική-διδασκτική ιστορία», σσ. 12-13, «Περί του χρόνου και περί της ζωής του ανθρώπου» (μτφρ. από τα γαλλικά), σσ. 13-15, «Περί του σινικού πλοίου», σ. 15, «Οδοιπορία ενός Γάλλου στη Λατινική Αμερική», σ. 15, «Περίεργη αγγελία αγγλικής εφημερίδος», «Πωλείται θέσις επαίτου», σσ. 15-16. τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Β', 15 Σεπτεμβρίου 1847.
6. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Β', 15 Σεπτεμβρίου 1847, σσ. 17-24.
7. (ανυπόγραφο) «Μύθος», σσ. 5-8, «Περί θανατηφόρων μυιών εις την Ευρώπην», σ. 5, «Επεισόδιο ενός αεροναύτη στη Βαγδάτη», σ. 5, «Εύρεση προτομής της Ήρας στην Καρχηδόνα», σ. 6, «Επεισόδιο κατά τη μεταρρύθμιση Βελγικού υπουργείου», σ. 7, «Η συχνή αλλαγή της μόδας στη Γαλλία», σ. 7, «Επεισόδιο με άγγλο ιππέα», σσ. 7-8, «Περί ηλεκτρικού τηλεγράφου», σ. 8. . τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Γ', 1 Οκτωβρίου 1847.
8. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Γ', 1 Οκτωβρίου 1847, σσ. 17-24.
9. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Δ', 15 Οκτωβρίου 1847, σσ. 17-24.
10. (σε συνεργασία με τον Μερή [Joseph Mery]), «Η πρεσβεία του λόρδου Ουϊτμόρου εις Κίνα» (μτφρ. από τα γαλλικά), σσ. 6-14, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Δ', 1 Νοεμβρίου 1847, σσ. 1-16.
11. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Ε', 1 Νοεμβρίου 1847, σσ. 17-24.
12. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΣΤ', 15 Νοεμβρίου 1847, σσ. 19-24.

13. (φιλολογία), «Λεξικόν των στρατιωτικών επιστημών και τεχνών, εκ της γαλλικής γλώσσης εις την Γερμανικήν και την Ελληνικήν υπό του Γρηγορίου Αλέξανδρου Χαντσερή, αξιωματικού του πυροβολικού», «Μαθήματα Οπλικής, υπό Ιωάννου Ρίζου, αξιωματικού του Ελληνικού Πυροβολικού», «Στοιχειώδης Πραγματεία περί την προσκαίρου Οχυρωματικής, υπό Β. Σαπουντσάκη, λοχαγού του πυροβολικού», σσ. 20-24, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Ζ', 1 Δεκεμβρίου 1847.
14. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Ζ', 1 Δεκεμβρίου 1847, σσ. 19-24.
15. «Λείλα. Διήγημα ινδικόν», σσ. 1-3, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Η', 15 Δεκεμβρίου 1847.
16. «Εις τας κορυφάς», σσ. 5-14, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Η', 15 Δεκεμβρίου 1847.
17. (βιογραφία), «Ο κόμης Νέσσελροδ», σσ. 15-17, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Η', 15 Δεκεμβρίου 1847.
18. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Η', 15 Δεκεμβρίου 1847, σσ. 19-24.
19. «Λείλα. Διήγημα ινδικόν», σσ. 1-8, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Θ', 1 Ιανουαρίου 1848.
20. «Η Ναϊάς», σσ. 8-20, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Θ', 1 Ιανουαρίου 1848.
21. «Λείλα. Διήγημα ινδικόν», σσ. 1-10, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Ι', 15 Ιανουαρίου 1848.
22. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Ι', 15 Ιανουαρίου 1848, σσ. 21-24.
23. «Λείλα. Διήγημα ινδικόν», σσ. 1-8, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΑ', 1 Φεβρουαρίου 1848.
24. (σε συνεργασία με τον Μερή [Joseph Mery]), «Ιστορία ενός υποδήματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), σσ. 8-11, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΑ', 1 Φεβρουαρίου 1848.
25. (Φυσική Ιστορία) «Ουρανία» (Baum der Reisender), σ. 11, «Περί του καπνού και περί της επιρροής αυτού επί των οδόντων», σσ. 11-12, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΑ', 1 Φεβρουαρίου 1848.
26. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΑ', 1 Φεβρουαρίου 1848, σσ. 15-20.
27. «Λείλα. Διήγημα ινδικόν», σσ. 1-10, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΒ', 15 Φεβρουαρίου 1848.
28. «Περιηγήσεις. Δύο πόλεις της Αδριατικής. Α'. Πόλα», σσ. 1-7, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΓ', 1 Μαρτίου 1848.

29. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΓ', 1 Μαρτίου 1848, σσ. 7-16.
30. «Περιηγήσεις. Δύο πόλεις της Αδριατικής. Β'. Σάλωνα», σσ. 1-8, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΔ', 15 Μαρτίου 1848.
31. «Επιστολή Κ. Φ. εξ Αιγύπτου», σσ. 8-11, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΔ', 15 Μαρτίου 1848.
32. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος», (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΔ', 15 Μαρτίου 1848, σσ. 16-19.
33. «Το χρυσούν μαστίγιον» (άρθρον πρωτότυπον), σσ. 1-5, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΕ', 1 Απριλίου 1848.
34. «Ο Γιζώτος και ο Θιέρσος ως ρήτορες», κατά Κορμενίνον [Cormenin], σσ. 9-11, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΕ', 1 Απριλίου 1848.
35. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος», (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΕ', 1 Απριλίου 1848, σσ. 19-22.
36. «Το χρυσούν μαστίγιον» (άρθρον πρωτότυπον), σσ. 1-8, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΣΤ', 15 Απριλίου 1848.
37. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος», (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΣΤ', 15 Απριλίου 1848, σσ. 19-24.
38. «Η θαλασσοπλοΐα προς τας πολικάς θαλάσσας» (κατά γαλλικάς και αγγλικάς περιγραφάς), σσ. 13-17, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΖ', 1 Μαΐου 1848.
39. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος», (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΖ', 1 Μαΐου 1848, σσ. 17-20.
40. «Η θαλασσοπλοΐα προς τας πολικάς θαλάσσας» (κατά γαλλικάς και αγγλικάς περιγραφάς), σσ. 3-10, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΗ', 15 Μαΐου 1848.
41. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΗ', 15 Μαΐου 1848, σσ. 16-22.
42. (Αρχαιολογία) «Ξάνθια μάρμαρα», σσ. 3-5, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΘ', 1 Ιουνίου 1848.
43. (σε συνεργασία με τον Παύλο Φευάλο [Paul Feval]), «Οι Ιππότες του Στερεώματος» (μτφρ. από τα γαλλικά), τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΙΘ', 1 Ιουνίου 1848, σσ. 16-22.
44. (Αρχαιολογία) «Ξάνθια μάρμαρα», σσ. 1-3, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. Κ', 15 Ιουνίου 1848.
45. «Σ.Μ.Ξ Εις τον κύριον Αλ. Ρ. Ραγκαβή», σ. 24, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 –

15 Αυγούστου 1848), τχ. ΚΑ', 1 Ιουλίου 1848.

46. (Αρχαιολογία) «Τα Μάρμαρα της Ξάνθου», σσ. 1-2, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΚΒ', 15 Ιουλίου 1848.

47. (Αρχαιολογία) «Αρχαιολογική Εταιρεία. Τα Μάρμαρα της Φιγαλείας», σσ. 2-4, τόμ. Α' (1 Σεπτεμβρίου 1847 – 15 Αυγούστου 1848), τχ. ΚΒ', 15 Ιουλίου 1848.

48. «Το κακουργιοδικεῖον της Ελισαβεττώνος» (ἄρθρον πρωτότυπον), σσ. 29-38, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 26, 15 Σεπτεμβρίου 1848.

49. «Αρχαιολογίαν», σσ. 51-53, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 27, 1 Οκτωβρίου 1848.

50. «Ο Φλαμίνιος οβελίσκος», σσ. 74-79, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 28, 15 Οκτωβρίου 1848.

51. «Γλουμυμάουθ. Ἄρθρον Πρωτότυπον», σσ. 145-152, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 31, 1 Δεκεμβρίου 1848.

52. «Γλουμυμάουθ. Ἄρθρον Πρωτότυπον», σσ. 169-174, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 32, 1 Δεκεμβρίου 1848.

53. «Αρχαιολογία», «Κεφαλή Νίκης», σσ. 174-176, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 32, 15 Δεκεμβρίου 1848.

54. (Ανυπόγραφο) «Σημείωσις για το «Γλουμυμάουθ», σ. 200, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 33, 1 Ιανουαρίου 1849.

55. «Εμάη. Ἄρθρον Πρωτότυπον», σσ. 217-224, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 34, 15 Ιανουαρίου 1849.

56. «Εμάη. Ἄρθρον Πρωτότυπον», σσ. 241-248, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 35, 1 Φεβρουαρίου 1849.

57. «Η τυπογραφία», σσ. 248-251, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 35, 1 Φεβρουαρίου 1849.

58. «Εκ των Επιστολών του Κ. Φ. εξ Αιγύπτου», σσ. 265-272, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 36, 15 Φεβρουαρίου 1849.

59. «Λόγος εκφωνηθείς εις την ανακομιδήν των λειψάνων του μακαρίτου διδασκάλου Νεοφύτου Δούκα την 17 Απριλίου 1849», σσ. 404-407, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 41, 1 Μαΐου 1849.

60. «Η ανασκαφή της Νινευϊ», σσ. 549-551, τόμ. Β' (1 Σεπτεμβρίου 1848 – 15 Αυγούστου 1849), τχ. 47, 1 Αυγούστου 1849.

61. Αλέξανδρος Δουμάς/Ρ [Ραγκαβής;], «Ο εκ νεκρών αναστάς ή ο ανεψιός του Καλλιόστρου» (μτφρ. από τα γαλλικά), σσ. 300-303, τόμ. Δ' (1 Σεπτεμβρίου 1850 – 15 Αυγούστου 1851), τχ. 85, 1 Μαρτίου 1851.

62. Φανή Δεμουζάκ/Ρ [Ραγκαβής;], «Επεισόδιον των 1793», (μτφρ. από τα γαλλικά), σσ. 448-452, τόμ. Δ' (1 Σεπτεμβρίου 1850 – 15 Αυγούστου 1851), τχ. 91, 1 Ιουνίου 1851.

Παράρτημα III

Τίτλοι άρθρων του Αλ. Ρ. Ραγκαβή στο περιοδικό *Le Spectateur de L' Orient*

1^{ος} Τόμος (*Imprimerie de C. Nicolaides de Philadelphie 1853-1854*)

1. «Sur les Solution diverses de la question d'Orient», σσ. 15-31 (υπογραφή Α.), Livr 1 – 26 Aout (7 Septembr.) 1853.
2. «Les différentes Solutions de la Question d' Orient», σσ. 80-96, (υπογραφή Α.), Livr 3-25 Septemb. (7 Octob.) 1853.
3. «Chronique», σσ. 96-100, (υπογραφή Α.), Livr 3-25 Septemb. (7 Octob.) 1853.
4. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 100-102, (υπογραφή Α.), Livr 3-25 Septemb. (7 Octob.) 1853.
5. «Réflexions Supplémentaires», σσ. 118-125, (υπογραφή Α.), Livr. 4 – 10 (22) Octobre 1853.
6. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 138-142, (υπογραφή Α.), Livr. 4 – 10 (22) Octobre 1853.
7. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 168-172, (υπογραφή Α.), Livr. 5 – 26 Octobre (7 Novembre), 1853.
8. «Variétés», σσ. 173-174, (υπογραφή Α.), Livr. 5 – 26 Octobre (7 Novembre), 1853.
9. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 208-215, (υπογραφή Α.), Livr. 6 – 10 (22) Novembre, 1853.
10. «Chronique», σσ. 212-214, (υπογραφή Α.), Livr. 6 – 10 (22) Novembre, 1853.
11. «Au Wanderer», σσ. 241-247, (υπογραφή Α.), Livr. 7 – 25 Novembre/7 Décembre 1853.
12. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 247-260, (υπογραφή Α.), Livr. 7 – 25 Novembre/7 Décembre 1853.
13. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 295-302, (υπογραφή Α. & D), Livr. 8 – 10 (22) Décembre 1853.
14. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 318-325, (υπογραφή Α.), Livr. 9 – 26 Décembre 1853/7 Janvier 1854.
15. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 326-334, (υπογραφή Α.), Livr. 9 – 26 Décembre 1853/7 Janvier 1854.
16. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 360-366, (υπογραφή Α.), Livr. 10/22 Janvier 1854.
17. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 380-390, (υπογραφή Α.), Livr. 11 – 26 Janvier/7 Février, 1854.
18. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 391-396, (υπογραφή Α.), Livr. 11 – 26 Janvier/7 Février, 1854.
19. «Chronique», σσ. 396-398, (υπογραφή Α.), Livr. 11 – 26 Janvier/7 Fé-

vrier, 1854.

20. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 430-438, (υπογραφή Α.), Livr. 12 – 10(22) Février 1854.

2^{ος} Τόμος 26 Février/10 Mars 1854 (Imprimerie de C. Nicolaides de Philadelphie 1853-1854)

1. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 22-32, (υπογραφή Α.), Livr. 13 – 25 Février/3 Mars 1854.

2. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 68-72, (υπογραφή Α.), Livr. 14 – 10/22 Mars 1854.

3. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 99-110, (υπογραφή Α.), Livr. 15 – 25 Mars/6 Avril 1854.

4. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 149-160, (υπογραφή Α.), Livr. 16 – 10/22 Avril 1854.

5. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 187-194, (υπογραφή Α.), Livr. 17 – 26 Avril/8 Mai 1854.

6. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 219-230, (υπογραφή Α.), Livr. 18 – 10/22 Mai 1854.

7. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 257-270, (υπογραφή Α.), Livr. 19 – 26 Mai/7 Juin 1854.

8. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 302-311, (υπογραφή Α.), Livr. 20 – 10/22 Juin 1854.

9. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 331-352, (υπογραφή Α.), Livr. 21 – 25 Juin/7 Juillet 1854.

10. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 376-386, (υπογραφή Α.), Livr. 22 – 10/22 Juillet 1854.

11. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 451-464, (υπογραφή Α.), Livr. 24 – 10/22 Août 1854.

3^{ος} Τόμος, 1854 (Imprimerie de Lazare Vilaras et B. Lioumis 1854-1855)

1. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 1-19 (υπογραφή Α.), Livr. 25 – 26 Août/7 Sept., 1854.

2. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 25-35, (υπογραφή Α.), Livr. 25 – 26 Août/7 Sept., 1854.

3. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 61-68, (υπογραφή Α.), Livr. 26 – 10/22 Sept., 1854.

4. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 199-208, (υπογραφή Α.), Livr. 29 – 10/22 Novembre, 1854.

5. «Histoire de la Turquie par A. de Lamartine», σσ. 224-235, (υπογραφή Α.), Livr. 31 – 10/22 Décembre, 1854.
6. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 264-272, (υπογραφή Α.), Livr. 32 – 26 Decembre 1854/7 Janv. 1855.
7. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 273-289 (υπογραφή Α.), Livr. 33 – 10/22 Janvier 1855.
8. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 299-308, (υπογραφή Α.), Livr. 33 – 10/22 Janvier 1855.
9. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 273-289 (υπογραφή Α.), Livr. 34 – 25 Janvier/6 Février 1855.
10. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 299-308, (υπογραφή Α.), Livr. 34 – 25 Janvier/6 Février 1855.
11. «L'Islamisme dans ses rapports avec la civilisation», σσ. 360-370, (υπογραφή Α.), Livr. 35 & 36– 10/22 Février 1855.
12. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 396-401, (υπογραφή Α.), Livr. 35 & 36– 10/22 Février 1855.

4^{ος} Τόμος, 1855 (Imprimerie de Lazare Vilaras et B. Lioumis 1855)

1. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 27-32, (υπογραφή Α.), Livr. 37 – 23 Février/7 Mars 1855.
2. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 72-80, (υπογραφή Α.), Livr. 38 – 25 Mars/6 Avril 1855.
3. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 112-125, (υπογραφή Α.), Livr. 39 & 40 – 10/22 Avril 1855.
4. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 151-163, (υπογραφή Α.), Livr. 41 – 25 Avril/7 Mai 1855.
5. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 215-235, (υπογραφή Α.), Livr. 42 & 43 – 25 Mai/7 Juin 1855.
6. «Quinzaine politique du Spectateur», σσ. 277-299, (υπογραφή Α.), Livr. 44 & 45 – 25 Juin/7 Juillet 1855.
7. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 301-327, (υπογραφή Α.), Livr. 46 & 47 – 25 Juillet/6 Août 1855.
8. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 381-400, (υπογραφή Α.), Livr. 48 – 10/22 Août 1855.

5^{ος} Τόμος, 1855 – 1856 (Imprimerie de Lazare Vilaras et B. Lioumis 1855 – 1856)

1. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 92-100, (υπογραφή Α.), Livr. 51 – 25 Sept./7 Octobre 1855.

2. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 92-100, (υπογραφή Α.), Livr. 52 – 10/22 Octobre 1855.
3. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 195-199, (υπογραφή Α.), Livr. 54 – 10/22 Novembre 1855.
4. «Les premiers pas de l'art dans la Grèce regeneeree», σσ. 222-232, (υπογραφή Α.), Livr. 55 – 25 Novembre/6 Décembre 1855.
5. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 233-258, (υπογραφή Α.), Livr. 56 – 10/22 Décembre 1855.
6. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 258-264, (υπογραφή Α.), Livr. 56 – 10/22 Décembre 1855.
7. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 331-340, (υπογραφή Α.), Livr. 58 – 10/22 Janvier 1856.
8. «Chronique politique du Spectateur», σσ. 361-372, (υπογραφή Α.), Livr. 59 – 25 Janvier/6 Février 1856.
9. «Esquisses de littérature grecque moderne», σσ. 379-404, (υπογραφή Α.), Livr. 60 – 10/22 Février 1856.

Παράρτημα IV

APPEAL⁷⁷³

«The large and beautiful island of Crete, or Candia, the Cuba of the Mediterranean Archipelago, forms the natural and important southern boundary and bulwark of Greece proper.

It was an important part of Ancient Greece. More than a million Greeks peopled its hundred walled cities and its fertile plains; and their blood still flows uncorrupted in the veins of the Cretan maintainers. They were among the first people converted to Christianity.

Lying in the pathway of the great wave of Mohammedanism which swept over Eastern Europe, the island of Crete, then ruled by the Venetians, was long the outpost of Christianity; and on its plains, after long and brave resistance, the standard of the cross went down in blood before the crescent.

But the people clung to their religion, their language and their manners, through the dark and dreadful ages of Turkish domination; and kept alive the spirit of freedom, especially in the mountain region, which their invaders never fairly subdued.

When the continental Greeks revolted from Turkish oppression in 1821, the island Greeks revolted also; and the Cretans were among the foremost to take up arms. They shared fully the toils and suffering, the successes and the glories, of the long and dreadful war of the Greek Revolution.

That war was really the first successful effort to roll back the tide of Turkish invasion and to free part of Europe from the disgrace of tolerating Mohammedanism, with all its brutalizing influences.

In that war, the Cretans drove the Turks from all the open parts of their island, and shat them up in a few beleaguered fortresses upon the sea-shore. Crete was as free as the rest of Greece was free; and the Mohammedans could never, unaided, has re-conquered it. But the Allied powers of Europe, in violation of their own harrow principle of neutrality, and the universal principle of humanity, decreed (in deference to their political fetish – “The Balance of Power”), that Crete should not be included in the new Greek nation, but be given over, bound hand and foot, to the Pasha of Egypt. Yes: white-kid diplomats struck down with the pen that flag of the cross which the sword!

These unfortunate Christians, betrayed and bargained away by the “Allied Powers”, have since undergone all conceivable wrongs, insults and oppressions. Tens of thousands went into voluntary exile; and those who remained did so only from sad necessity. They never ceased to protest, so long as the voice of protest could be heard. They have several times risen in armed revolt, but have been put down by overwhelming numbers, and then been bound and bastinadoed more dreadfully than before. Finally, by one desperate effort they have wrenched the oppressor’s grip from their throats, have got again upon their feet,

⁷⁷³ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/28/1865-1868/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

and have held him seven months at bay, and beaten him in many a hard-fight field.

They have now stripped themselves for a final and deadly effort in the coming spring. Unable to feed their women and children, they have send them to the neighboring islands and to the main, commending them to the mercy of God, and the Charity of men.

Those women and children, huddled together upon the sea-shores of Greece proper, look around to the Christian world for aid; but remembering that their fathers and mothers had received word of cheer, and ship loads of food and clothing from our fathers and mothers, during the old and dreadful war of the Revolution, they stretch out their hands most hopefully towards America, and are now goring eagerly over the western waters for the re-appearance of the white-winged messengers of sympathy and love.

Fellow citizens, men and women, let them not look in vain.

Contribution may be sent to the Treasurer or to any of the General Committee, or to the Executive Committee, at their office, No 20 Broomfield Street, Boston

Samuel G. Howe, President

John A. Andrew, Vice-President

Amos A. Lawrence, Treasurer

Hermann J. Warner, Secretary

Horatio Woodman, Secretary»

Παράρτημα V

Ποίημα υπέρ του Κρητικού Αγώνα

«CRETE»⁷⁷⁴

Birthplace of Godhood nursery of themes
In which the World's heroic Childhood saw
The sage's problem through the poet's dreams
And crowned with might the majesty of law!

The fabled monster, blend of man and brute
In thy green labyrinth his riot runs
Wringing from sufferance, agonized and mute,
The tribute of thy daughters and thy sons.

Thou sobbing captive in a sea of smiles,
Whose fairy sails on sunny errands ...,
Shall the blue waves that bless thy sister isles
Bind on thy brow the curse of Slavery?

Set thy pale ghost on Europe's royal way,
Thy bleeding members show, thy deathless crown;
That, while its song and speech thy gifts betray,
The world may see the giver trampled down.

The Pleiades should not weep their sister shorn,
As you, ye Christian stars should weep for her.
Bright your swift errand to the gates of morn,
And set the sun-god's fiery heart astir.

Let life and wealth intrepid currents flow,
To pay the ransom of her sacred soil;
Link warrior shields to ward the fatal blow,
Restore the fertile corn and generous oil.

For Lo! The steadfast banner of our faith
Beckons to conquest. Not Christ's burial shrine,
Our aid shall rescue, but the vivid breath,

⁷⁷⁴ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ¹/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος.
ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

Of hearts in which his doctrine dwells divine.

By that great legacy bequeathed in blood,
Whose fine conditions suffer not a break,
Brothers! Uphold air Christian brotherhood!
Of the just cause illustrious triumph makes.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Αδημοσίευτες Πηγές

Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ΚΕΙΝΕ (Κέντρον Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού), Ακαδημία, Αθηνών

Δημόσιος Βίος (ΦΑΚ. 17-37)

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών

ΦΑΚ. 19.1/1856: Πρεσβεία της Ελλάδος εν Κωνσταντινούπολη.

ΦΑΚ. 19.2/1856: Πρεσβεία της Ελλάδος εν Βιέννη.

ΦΑΚ. 49.1^α/1856 : Περί Ιθαγένειας.

ΦΑΚ. 49.2/1856: Καταπιέσεις ελλήνων υπηκόων.

ΦΑΚ. 79.2 – 81.1/1856 Περί δημοσίων έργων/Αρχαιολογικά/Τελωνειακά.

ΦΑΚ. αακ, Α2α/1856: Πρεσβεία Λονδίνου.

ΦΑΚ. αακ, Α2β/1856: Πρεσβεία Λονδίνου.

ΦΑΚ. αακ, Α2γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου.

ΦΑΚ. αακ, Α/1856: Αλληλογραφία εμπιστευτική του εν Παρισίους Πρεσβευτού & αακ, Α1α: Πρεσβεία Λονδίνου/1856.

ΦΑΚ. αακ, Α/1β/1856 : Πρεσβεία Λονδίνου.

ΦΑΚ. αακ, Α/1γ/1856: Πρεσβεία Λονδίνου.

ΦΑΚ. 99.1^α/1856: Πρεσβείαι (Λονδίνου, Ρωσίας, Βιέννης, Παρισίων). Περί του τέλους του πολέμου και της ειρήνης.

ΦΑΚ. αακ, Γα-β/1856: Εμπιστευτικά.

ΦΑΚ. αακ, Γγ/1856: Εμπιστευτικά.

ΦΑΚ. αακ, Γδ/1856: Εμπιστευτικά (Πρεσβειών Λονδίνου, Πετρούπολεως, Παρισίων, Κωνσταντινουπόλεως).

ΦΑΚ. αακ, Γε/1856: Εμπιστευτικά.

ΦΑΚ. 11/1,3,4,6,10,17,25/1857 Συνθήκες 1) Μετά της Αγγλίας, 3) Μετά του Βελγίου 4) Μετά του Αμβούργου 6) Μετά της Γαλλίας 10) Μετά της Ολλανδίας 17) Μετά της Νεαπόλεως 25) Μετά της Περσίας.

ΦΑΚ. 19/1/1857: Πρεσβείαι Ελλάδος εν Κωνσταντινούπολη 19/2: Εν Βιέννη.

ΦΑΚ. 18/1857: 1) Πρεσβεία Ελλάδος 2) Εν Παρισίους 3) Εν Πετρούπολη.

ΦΑΚ. 45.1 & 49.1,2,4,6/1857: Περί μεταναστεύσεων, εθνικότητας και ιθαγένειας.

ΦΑΚ. 77.1/1857: Υπότροφοι κ.λπ. εκπαιδευτικά.

ΦΑΚ. αακ, ΣΤ/1857: Εισερχόμενα του έτους 1857.

ΦΑΚ. αακ, Δ1/1857: Πρεσβεία Λονδίνου. Εισερχόμενα παρά της Β. Κυβερνήσεως.

ΦΑΚ. αακ, Δ2/1857: Πρεσβεία Λονδίνου. Εισερχόμενα παρά της Β. Κυβερνήσεως.

ΦΑΚ. αακ, Ε/1857 Foreign office.

ΦΑΚ. ακκ, Θ/1857 ε) Αλληλογραφία Νομαρχών, στ) Πρωτόκολλα Συνεδριάσεων των πληρεξουσίων των δύο κυβερνήσεων Ελλάδος Τουρκίας εις ας ανετέθη η διαπραγμάτευσις και αποπεράτωσις εκκρεμών τινών υποθέσεων ζ) Εμπιστευτικά η) Περί συνθήσεως ναυτιλιακού τμήματος εν Γαλατά και λοιπά.

ΦΑΚ. 11/1858: Συνθήκαι εμπορίου και ναυτιλίας 2) εμπορική συνθήκη μετά της Ισπανίας 6) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά της Γαλλίας 8) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά της Ρωσίας 10) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά των Κάτω Χωρών 17) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά των δύο Σικελιών 23) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά της Βραζιλίας 24) Ναυτική συνθήκη μετά της Πορτογαλίας 25) εμπορική και ναυτιλιακή συνθήκη μετά της Περσίας.

ΦΑΚ. 16:2/1858: Περί πρακτικών Βουλής κλπ & 18/1858 1) Πρεσβείαι Ελλάδος εν Λονδίνω 2) εν Παρισίοις 3) εν Πετρούπολει.

ΦΑΚ. 19:2/1858: Πρεσβεία Ελλάδος εν Βιέννη, Βερολίνο και Μόναχο.

ΦΑΚ. 19:1/1858: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κων/πόλει.

ΦΑΚ. 99:2/1858: Διενέξεις επαναστάσεις και πόλεμοι (Περί επαναστάσεως Κρήτης).

ΦΑΚ. ακκ Α1/1858: Πρεσβεία Ελλάδος εν Λονδίνω – Εν Κων/πόλει.

ΦΑΚ. ακκβ/1858: Πρεσβεία Λονδίνου (εισερχόμενα παρά της Β. Κυβερνήσεως).

ΦΑΚ. 18:1/1859: Πρεσβείαι Ελλάδος, 1. Εν Λονδίνω, 2. Εν Παρισίοις, 3. Εν Πετρούπολει.

ΦΑΚ. 19/1859 : Πρεσβείαι Ελλάδος, 1. Εν Κωνσταντινουπόλει, 2. Εν Μονάχω, Βιέννη και Βερολίνω.

ΦΑΚ. ακκ/Α/1859: Εμπιστευτικά Πρεσβειών, Προξενείων α) Κων/πόλεως β) Παρισίων γ) Λονδίνου δ) Βιέννης ε) Πετρούπολεως στ) Καΐρου.

ΦΑΚ. ακκ β/1859: Πρεσβείας Λονδίνου εισερχόμενα (παρά Βασιλικής Κυβερνήσεως).

ΦΑΚ. ακκ Γ/1859: Πρεσβείας Λονδίνου Αλληλογραφία με το Foreign office και Προξενία κ.λπ. αρχάς.

ΦΑΚ. 19.4/1867: Πρεσβεία Βορείου Αμερικής: (σημείωση: Έχει χαθεί ο φάκελος).

ΦΑΚ. 22.1/1867: Έκτακται αποστολαί εις το εξωτερικόν.

ΦΑΚ. 35.1/1867: Νομοσχέδιον του περί συστάσεως των πρεσβειών νόμου.

ΦΑΚ. 95.2-3/1867: Υπουργείον Ναυτικόν: Κατασκευή εθνικού στόλου. Κεντρική εν Αθήναις Επιτροπή – Έγγραφα προερχόμενα εξ Η.Π.Α. κ.λπ..

ΦΑΚ. 96.1/1867: Περί των εν Κρήτη Συμβάντων.

ΦΑΚ. 97.2 α – β/1867: Συνδρομαί υπέρ των προσφύγων Κρητών, Η των Κρητών επιτροπή – Αλληλογραφία Πρεσβειών.

ΦΑΚ. 99.2^α/1867: Πρεσβεία Ελλάδος εν Ουασινγκτόνι (ο φάκελος έχει χαθεί).

ΦΑΚ. 18.2/1868: Πρεσβεία Ελλάδος εν Παρισίοις.

ΦΑΚ. 19.2/1868: Πρεσβεία Ελλάδος εις Ουάσινγκτον.

ΦΑΚ. 19.4/1868: Πρεσβεία Ελλάδος εις Ουάσινγκτον.

ΦΑΚ. 88.1.1/1868: Προσφοραί και Κληροδοτήματα Ζάππα.

ΦΑΚ. 99.1/1868: Περί διακοπής ελληνοτουρκικών σχέσεων.

ΦΑΚ. αακ, Α/1868: Πρεσβείαι Ελλάδος (εν Παρισίοις – εν Ουασιγκτώνι), εμπι-
στευτικά.

ΦΑΚ. αακ, Α/1868: Πρεσβείαι Ελλάδος (εν Βιέννη – εν Κων/πόλει – εν Παρισίοις -
εν Πετρούπολει – εν Φλωρεντία – εν Ουασιγκτώνι).

ΦΑΚ. αακ, Α/1868: Πρεσβείαι Ελλάδος.

ΦΑΚ. 18.1-4/1869: Πρεσβείαι Ελλάδος, 2. Εν Παρισίοις.

ΦΑΚ. 19.1/1869: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κων/πόλει.

ΦΑΚ. 49.2γ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητας (Οθωμανικός Νόμος 19/1/1869: Πε-
ρί εθνικότητας).

ΦΑΚ. 49.2δ/1869: Περί ζητήματος εθνικότητας.

ΦΑΚ. 76β/1869: Βουλγαρικά – Πανσλαβισμός.

ΦΑΚ. 99.2/1869: Απαιτήσεις Ι. Κότζικα κατά της Υ. Πύλης. Διακοπαί σχέσεων με-
τά της Τουρκίας.

ΦΑΚ. αακ, Αα/1869: Πρεσβείαι (εν Κων/πόλει, εν Λονδίνω, εν Πετρούπολει, εν
Ουασιγκτώνι).

ΦΑΚ. αακ, Αγ/1869: Περί βουλγαρικού ζητήματος.

ΦΑΚ. αακ, Δβ/1869: Διάφορα πρεσβειών (της εν Κων/πόλει πρεσβείας καταστά-
σεως τροφοδοσίας των εν Κων/πόλει ελλήνων).

ΦΑΚ. 18.2/1870: Ελληνική Πρεσβεία εν Παρισίοις.

ΦΑΚ. 19.1/1870: Ελληνική Πρεσβεία εν Κων/πόλει.

ΦΑΚ. αακ, Α1/1870: Πρεσβείαι Ελλάδος (Λονδίνον, Παρισίων, Φλωρεντίας, Βιέν-
νης, Πετρούπολεως, Κων/πόλεως. Διπλωματικά έγγραφα αναφερόμενα εις σφαγήν Άγ-
γλων).

ΦΑΚ. αακ, Δ/1870: Σχέδιο συμφωνίας μεταξύ Ελλάδος – Τουρκίας επί ζητήματος
εθνικότητας.

ΦΑΚ. 18.2/1871: Ελληνική πρεσβεία εν Παρισίοις.

ΦΑΚ. 19.1/1871: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κων/πόλει.

ΦΑΚ. 76.1/1871: Περί μετακομιδής των λειψάνων του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'.

ΦΑΚ. 76.1α/1871: Εκκλησιαστικά (Βουλγαρικών ζήτημα).

ΦΑΚ. 95.2 α-β/1871: Λαυρεωτικά.

ΦΑΚ. αακ, Α/1871: Πρεσβεία Ελλάδος εν Κων/πόλει (Βουλγαρικά κ.ά.) – Πρεσβεία
Ελλάδος εν Παρισίοις.

ΦΑΚ. αακ, Δ1-2/1871: Περί των εν Λαυριώ μεταλλευμάτων.

ΦΑΚ. 18. 1-2/1872: Πρεσβείαι Ελλάδος.

ΦΑΚ. 95.2 α-δ/1872: Υπόθεσις Λαυρίου.

ΦΑΚ. αακ, Αα-δ/1872: Υπόθεσις Λαυρίου.

ΦΑΚ. αακ. Αε/1872: Υπόθεσις Λαυρίου.

ΦΑΚ. 29.2/1873: Κατάργησις πρεσβειών Γαλλίας, Γερμανίας, Ρωσίας.

ΦΑΚ. 19.2/1874: Ίδρυσις Ελληνικής πρεσβείας εν Βερολίνω.

ΦΑΚ. 19.2/1875: Αλληλογραφία της εν Βερολίνω ελληνικής πρεσβείας.

ΦΑΚ. 99.1 α/1876: Αναφοραί ελλήνων προξένων και πρέσβων.

ΦΑΚ. 99.1 βγ-ιδ/1876: Αναφοραί ελλήνων προξένων και πρέσβων/εμπιστευτικά εγκύκλιοι.

ΦΑΚ. αακ, Δ2/1877: Διάφορα εκ Παρισίων και Βερολίνου.

ΦΑΚ. 19.2/1878: Πρεσβεία Ελλάδος εν Βιέννη.

ΦΑΚ. 37.3/1878: Πρεσβεία Βερολίνου.

ΦΑΚ. 99.2/1878: Πρεσβεία Βερολίνου.

ΦΑΚ. αακ, ΙΒ/1878: Διακοινώσεις του Υπουργείου Εξωτερικών προς βασιλικάς πρεσβείας.

ΦΑΚ. 18-19/1880: Ελληνικά πρεσβείαι.

ΦΑΚ. αακ, Δ/1880: Βερολίνειος συνδιάσκεψις.

ΦΑΚ. αακ, Ζ/1881: Ελληνικά πρεσβείαι.

ΦΑΚ. αακ, Η4/1881: Βερολίνειος συνθήκη.

ΦΑΚ. 7.1/1882: Οροθεσία του κράτους. Χάρτης οροθετικός. Εδαφικά δικαιώματα και τα εξ αυτών αναφυόμενα ζητήματα.

ΦΑΚ. αακ, Α/1884: Πρεσβεία Βερολίνου (Αρχείο Ραγκαβή).

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.)

Αρχείο Σπυρίδωνος Τρικούπη (1856-1859).

Αρχείο Χαρίλαου Τρικούπη.

Υπηρεσιακά έγγραφα (1877-1888).

Αλληλογραφία με πρεσβευτές (1886-1890).

Αλληλογραφία με πρεσβευτές (1886-1893).

Αλληλογραφία με πρεσβευτές (1880-1882).

Αλληλογραφία με πρεσβευτάς και διαφόρους (1867-1878).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Aaron Daniel (ed.), *Studies in Biography*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London 1978.

Anderson M. S., *The Eastern Question, 1774-1923*, Macmillan, St Martin's Press, London & New York 1966.

Anderson William James, «The Methodology of Psychological Biography», *Journal of Interdisciplinary History*, τόμ. XI, τχ. 3, 1981, σσ. 455-475.

Aries Philippe, *Le Temps de l'histoire*, Seuil, Paris 1986.

Bentley Michael, *Companion to historiography*, Routledge, London 1997.

Bertaux Daniel (επιμ), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Sage Publications, Beverly Hills 1981.

Bourdé Guy & Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Seuil, Paris 1983.

Bourdieu Pierre, «L'illusion biographique », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62-63 : 69-72, 1986.

Breisach Ernst, *Historiography. Ancient, Medieval and Modern*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1994.

Brinton Crane, *The Political ideas of the English romanticists*, University of Michigan Press, Michigan 1966.

Browning J.D. (ed.), *Biography in the Eighteenth Century*, Garland, New York 1980.

Burke Peter, *History and social Theory*, Polity Press, Cambridge 1992.

Bury John B., *The ancient Greek historians*, Dover Publications, Now York 1958.

Casper Scott E., *Constructing American Lives: Biography and Culture in Nineteenth-Century America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1999.

Woodham-Smith Cecil, *Queen Victoria: her life and times (1819-1861)*, Penguin, London 1972.

Chamberlayne Prue et al. (eds), *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*, Routledge, London – Now York 2000.

Coulon Alain, *L' école de Chicago*, PUF, Paris 1992.

Davies F. A., «The Tasks of Biography», *Essays in Political Sociology*, Cheshire Publishing, Melbourne 1972.

Delatre Louis, *Rizo Ragavi, Poete grec moderne* (απόσπασμα από περιοδική έκδοση, μη κατονομαζόμενη πηγή), σ. 136-150, 152- 242, 241-242, 1856.

Denzin Norman, *Interpretive biography*, Sage, Newbury Park 1989.

Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1966.

Economopoulou Marietta, *Parties and politics in Greece 1844-1855*, Economopoulou Marietta, Athens 1982.

Edel Leon, «The Biographer and Psychoanalysis», *International Journal of Psychoanalysis*, τόμ. 42 (1961), σσ. 458-466.

Edinger Lewis J., «Political Science and Political Biography», I & II, *Journal of Politics*, Τόμ. 26 (1964), σ. 423-439, 648-679.

Felicia Mary, «A noble life» (detached copy), *The Argosy*, τόμ. LXV, January 1898, τχ. 386, σ. 1-17.

Ferrarotti Franco, «Biography and the Social Sciences», *Social Research*, τόμ. 50, τχ. 1., Άνοιξη 1983, σσ. 57-80.

Ferrarotti Franco, *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Méridiens-Klincksieck, Paris 1983.

France Peter France & William St. Clair (eds.), *Mapping Lives. The uses of Biography*, Oxford University Press, σειρά British Academy Centenary Monographs, Oxford 2004.

Friedson Anthony M. (ed.), *New Directions in Biography*, The University of Hawaii Press, Honolulu 1981.

Furst Lilian, *Romanticism in perspective*, Macmillan, London 1969.

Giddens Anthony, *Durkheim*, Fontana Press, London 1986.

Gittings Robert, *The nature of Biography*, University of Washington Press, Seattle 1978.

- Goldstein Jan, *Foucault and the writing of History*, Basil Blackwell, Oxford – Cambridge 1994.
- Gondicas D. & Issawi Ch., *Ottoman Greeks in the age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Darwin Press, Princeton 1998.
- Gooch G. P., *History and historians: in the nineteenth century*, Beacon Press, Boston 1959.
- Hamilton Paul, *Historicism*, Routledge, London – New York 1996.
- Herb G.H. & Kaplan D.H. (eds.), *Nested Identities: Nationalism, Territory and Scale*, Rowman & Littlefield, Lanham 1999.
- Iggers Georg G., «The Crisis of Classical Historicism», *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, Hanover & London 1997.
- Koliopoulos S. Jonh, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Clarendon Press, Oxford 1987.
- Lévi Giovanni, «Les usages de la biographie», *Annales ESC*, τχ. 6 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1989), σσ. 1325-1336.
- Lovejoy Arthur O., «On the Discriminations of Romanticism» στο Halsted John B., *Romanticism; problems of definition, explanation, and evaluation*, Heath & Company Publishers, σειρά *Problems of European Civilization*, Boston 1965.
- Lovejoy Arthur O., «The Meaning of Romanticism for the Historian of Ideas», στο *Journal of the History of Ideas*, τχ. 2, Ιούνιος 1941, σσ. 257-278.
- Madelenat Daniel, *La biographie*, PUF, Paris 1987.
- McGann Jerome J., *The Romantic Ideology: A Critical Investigation*, Chicago University Press, Chicago 1983.
- McGrew W.W., *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881*, Kent State University Press, Kent-Ohio 1985.
- Megill Allan, «Jörn Rüsen's Theory of Historiography. Between Modernism and Rhetoric of Inquiry», στο *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*, τόμ. 33, τχ. 1, Φεβρουάριος 1994, σσ. 39-60.
- Pachter Marc (ed.), *Telling Lives. The Biographer's Art*, New Republic Books, Washington 1979.
- Peneff Jean, *La méthode biographique*, Colin, Paris 1990.
- Ranke Leopold, Iggers Georg, Konrad von Moltke, *The Theory and practice of history*, The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis 1973.
- Scheck G. H., *The Mind of the European Romantics. An Essay in Cultural History*, Anchor Books, New York 1969.
- Schmitt C., *Political romanticism*, MIT Press, Cambridge 1986.
- Smith Page, *The Historian and History*, Vintage books, New York 1966.
- Stanford Michael, *The nature of historical knowledge*, Basil Blackwell, Oxford 1995.
- Thuillier Guy & Tulard Jean, *Les Ecoles historiques*, PUF, Paris 1990.
- Vassiardani Vera, «Une lecture du "Prèambule" de Phrosyni d' Alexandre Rizos Rangavis: Influences étrangères et réalité grecque», μτφρ. Henri Tonnet, *Cahiers balkaniques*, αρ. 18, 1992.

White Hayden, «Foucault's Discourse: The Historiography as Anti-Humanism», στο *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore – London 1985.

Woodhouse Christopher Montague, *Capodistria: The founder of Greek independence*, Oxford University Press, London 1973.

Yves Chevalier, «La biographie et son usage en sociologie», *Revue Française de Science Politique*, τόμ. 29, τχ. 1, Φεβρουάριος 1979, σσ. 83-101.

Μεταφρασμένη ελληνόγλωσση

Anderson B., *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές του Εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Anderson P., *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ε. Στεργίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευ. Ζούργου – Μ. Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Berlin Isaiah, *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Σκριπτα, Αθήνα 2002 [1999].

Berstein S. & Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, τόμ. 3, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Bickford-Smith R.A.H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, μτφρ. – εισ. Λ. Παπαδάκη, Ειρμός, Αθήνα 1993.

Chartier Roger, «Διανοητική ιστορία ή κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία; Η γαλλική συζήτηση» στο: *Διανοητική Ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης. Κείμενα των Roger Chartier, Dominique La Capra, Hayden White*, μτφρ. Ε. Γαζή, Γ. Κόκκινος, Ε. Κοντογιώργη, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1996.

Dakin Douglas, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, μτφρ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983.

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1984.

Dosse François, *Η ιστορία σε ψίχουλα, Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφρ. Α. Βλαχοπούλου, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.

Duby Georges, *Η ιστορία συνεχίζεται*, μτφρ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ολκός, Αθήνα 1995.

Eagleton Terry, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Δ. Τζιόβας, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

Dosse François, *Η ιστορία σε ψίχουλα, Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφρ. Α. Βλαχοπούλου, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.

Duby Georges, *Η ιστορία συνεχίζεται*, μτφρ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ολκός, Αθήνα 1995.

Eagleton Terry, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Δ. Τζιόβας, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

- Furst Lilian, *Ρομαντισμός*, μτφρ. Ι. Ράλλη – Κ. Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1988 [1974].
- Goldmann Lucien, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ε. Βέλτσου, Πλέθρον, Αθήνα 2000.
- Haldon John, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία: πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1992.
- Hartog Francois, *Ο 19^{ος} αιώνας και η ιστορία: η περίπτωση του Φυστέλ ντε Κουλάντζ*, μτφρ. Χ. Ορφανός, Χρ. Αυλάμη, Κάτοπτρο, Αθήνα 1999.
- Hering Gunnar, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 24, 25, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1996.
- Herzfeld M., *Πάλι Δικά μας: Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
- Hobsbawm Eric J., *Η συμβολή του Κάρολου Μάρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, μτφρ. Αλέξης Πολίτης, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1981.
- Hobsbawm Eric J., *Οι Ληστές*, μτφρ. Φ. Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Βέργος, Αθήνα 1975.
- Iggers Georg G., *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Β. Οικονομίδης, Γνώση, Αθήνα 1991.
- Inanon S., Koder J., Μαλιγκούδης Φ., Τάμης Α., *Το παιχνίδι με την ιστορία: ιδεολογικά στερεότυπα και υποκειμενισμός στην ιστοριογραφία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Kitromilides Paschalis M., *Enlightenment, nationalism, orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum, Aldershot 1994.
- Lambropoulos Vassilis, *Literature as national institution: studies in the politics of modern Greek criticism*, Princeton University Press, Princeton 1988.
- Λε Γκοφ Ζακ & Νορά Πιερ, *Το έργο της Ιστορίας*, τόμ. Α', Β', Γ', μτφρ. Κλ. Μιτσotάκη, Ν. Σαββάτης, Ράππας, Αθήνα 1975, 1983, 1988.
- Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Lowy M. & Sayre P., *Μορφές αντικαπιταλιστικού ρομαντισμού*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1991.
- Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φρ., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εισ. – μτφρ. Π. Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα 1985.
- Mc Lennan Gregor, «Ιστορία και θεωρία», μτφρ. Κ. Σκλαβενίτη, στο *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 1990).
- Preisendanz, Wolfgang, *Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Μοντερνισμός*, μτφρ. Α. Χρυσόγλου-Κατσή, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990.
- Petropoulos John A., *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α' & Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985-1986.
- Romilly Jacqueline, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Ε. Κακροϊδή, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988.
- Romm James, *Ηρόδοτος: Ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Π. Πολυκάρπου, πρόλ. – επιμ. Α. Μαρκαντωνάτος, Τυπωθήτω, Αθήνα 2004.

- Ruggiero Romano, *Που οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μτφρ. Χ. Κουλούρη κ.ά., Ε.Μ.Ν.Ε – Μνήμων, Αθήνα 1988.
- Said Edward, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Said Suzanne, Trede Monique, Le Boulluec Alain, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Ξανθάκη - Καραμάνου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Shelston Alan (επιμ.), *Βιογραφία*, μτφρ. Ι. Ράλλη – Κ. Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Todorova Maria, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, μτφρ. Ι. Κολοβού, πρόλ. – επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Tonnet Henri, *Ιστορία του Ελληνικού μυθιστορήματος*, μτφρ. Μ. Καραμάνου, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- Vitti Mario, *Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Κέδρος, Αθήνα 1991 [1980].
- Vitti Mario, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα 1978.
- Walsh H.W., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.
- Wellek Rene & Warren Austin, *Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Σ. Γ. Δεληγιώργης, Δίφρος, Αθήνα 1965.

Ελληνική

- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αιλιανός Κ., *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1988.
- Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τόμ. Α' (Κλασικές Θεωρίες), Κριτική, Αθήνα 2001.
- Αμπού Εντμοντ, *Η Ελλάδα του Όθωνος, η σύγχρονη Ελλάδα*, μτφρ. Α. Σπήλιου, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ..
- Αμπού Εντμοντ, *Ο Βασιλιάς των Ορέων*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ..
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλέττ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 1997.
- Αναπολιτάνος Διονύσιος Α., «Ιστορία και Ιστορικισμός», στο *Τα Ιστορικά*, τόμ. 8, τχ. 14-15 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991).
- Αναστασιάδης Γ., *Η Εφημερίδα "Συνταγματική" και η πολιτειακή κρίση του 1874-1875*, Studio University Press, Θεσσαλονίκη 1984.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το Σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Πατάκης, Αθήνα 1992.
- Ανώνυμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί ελευθερίας*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα (3^η έκδ.) 1957.
- Ανώνυμου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, (επιμ. Mario Vitti), Εστία, Αθήνα 1993.

Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και στην Δύση (1453-1981)*, τόμ. Β', Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Αργυροπούλου Ρωξάνη, *Νεοελληνικός Ηθικός και Πολιτικός Στοχασμός, Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.

Αρώνη-Τσίχλη Καίτη & Τρίχα Λύντια, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Εποχή του, πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.

Αρώνη-Τσίχλη Καίτη & Τρίχα Λύντια, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989.

Ασδραχάς Σπ., Λούκος Χρ. κ.ά., *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1994.

Ασδραχάς Σπύρος, «Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας», στο περ. *Πολίτης*, τχ. 24 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1979) – 26 (Μάιος 1979).

Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία: πραγματικότητες και προοπτικές*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1982.

Ασδραχάς Σπύρος, *Μακρυγιάννη απομνημονεύματα*, Μέλισσα, Αθήνα χ.χ.

Βαγενάς Νάσος (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

Βακαλόπουλος Α. Κ., *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983.

Βαλέτας Γ., «Εκδόσεις και σύνθεση της νεοελληνικής γραμματολογίας του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή», στο περ. *Νέα Εστία*, τχ. 19 (1936)

Βαλέτας Γ., *Το Ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η Ιστορία του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1983.

Βαλλιάνος Περικλής, *Συνείδηση, Γλώσσα και Ιστορική Ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη φιλοσοφία των δύο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002.

Βελεστινλής Ρήγας, *Τα δίκαια του Ανθρώπου, Το πολίτευμα των Ελλήνων, Ο Θούριος*, επιμ. Γιάννη Κορδάτος, χ.ε., Αθήνα 1954.

Βελούδης Γ., «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός», στο *Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση 1992.

Βελούδης Γ., Δ. Σολωμός, *Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση 1989.

Βελούδης Γ., *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1994.

Βελούδης Γ., *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1982.

Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.

- Βερέμης Θάνος, «Ο στρατός της πρώτης τριακονταετίας» στο περ. *Ιστορικά* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα «Ο ελληνικός στρατός στον 19ο αιώνα», τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 2001.
- Βερναρδάκης Δημήτριος, *Καποδίστριας και Όθων*, Ερμείας, Αθήνα 1970.
- Βικέλας Δημήτριος, *Απαντα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 1997.
- Βίλχελμ Μύλμαν, *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*, μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Βουρνάς Τάσος, *Η Ληστοκρατία*, Δελφοί, Αθήνα 1960.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα στο Γουδί (1909)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ..
- Βουτούρης Παντ., *Ως εις καθρέπτην. Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995.
- Γαγανάκης Κώστας, «Τα Annales 1929-1990: σχολή ιστορίας ή κίνηση ιστορικών;», στο περ. *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 5 (Ιούνιος 1991), σσ. 29-66.
- Γαλανάκη Ρέα, *Θα υπογράψω Λονί, Άγρα*, Αθήνα 1993.
- Γαρδίκια Κατερίνα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.
- Γεωργαντά Αθηνά, «Ο Κλέφτης του Α. Ρ. Ραγκαβή. Ένας επαναστάτης ήρωας και ένα πολεμικό εμβατήριο», περ. *Μνήμων* τχ. 13 (1991).
- Γεωργαντά Αθηνά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Ιστος, Αθήνα 1993.
- Γεωργαντά Αθηνά, *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Αθήνα, Εξάντας 1992.
- Γεωργιάδης – Αρνάκης Γ., «Αμερικανοί στην Κρητική Επανάσταση του 1866», *Νέα Εστία*, τχ. 944, 1966.
- Γεωργιάδου Κίρκη, «Η Σχολή των Annales», *Φιλολόγος*, τχ. 32 (1983), σσ. 152-172.
- Γεωργίου Ηλίας, *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπείρω, Μακεδονία και Κρήτη Επαναστάσεις του 1877-1878*, χ.ε., Αθήνα 1969.
- Γεωργίου Ηλίας, *Th. Piscatory περί Ιωάννου Κωλέττου: εκ του αρχείου Th. Piscatory και των Διπλωματικών Αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας*, χ.ε., Αθήνα 1963.
- Γιακουμής Χ., *Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αιώνα*, Μπάστας - Πλέσσας, Αθήνα 1997.
- Γιαννάτου Αγγελική, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός 1848-1865*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2004.
- Γιαννουλόπουλος Γ., «*Η ευγενής μας τύφλωσις ...*». *Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
- Γκίκας Νίκος - Χατζηκυριάκος, *Ανίχνευση της ελληνικότητας*, Αστρολάβος / Ευθύνη, Αθήνα 1994.

- Γκίνης Δ. & Μέξας Β., *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 3, Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1939, 1941, 1957.
- Γκρέκου Α., *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα. Από τον Σολωμό στο Σεφέρη, 1833-1933*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Δαμιανάκος Στ., *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987.
- Δανόπουλος Κ. & Χατζοπούλου Λ., *Η Ευτέρπη (1847 - 1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, Γαλαξίας*, Αθήνα 1961.
- Δελβερούδη Ελίζα-Άννα, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος. Η πολιτική και το θέατρο*, Πορταλάς, Αθήνα 1997.
- Δεμερτζόπουλος Χ., *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.
- Δερτιλής Γ. & Κωστής Κ. (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας 18ος – 20ός αιώνας*, Σάκουλας, Αθήνα 1991.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τομ. Α', Εστία, Αθήνα 2005.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1984.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824 – 1878», *Τα Ιστορικά*, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1983.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., *Αεί παίδες απαίδευτοι: είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- Δερτιλής Γεώργιος Β., *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, σε Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Δημάκης Ι., *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Δημακόπουλος Γεώργιος Δ., *Η διοικητική οργάνωση της Ελληνικής Πολιτείας, 1827-1833*, χ.ε., Αθήνα 1970.
- Δημαράς Κ. Θ., «Προς την Ενότητα», εφημ. *Το Βήμα*, 4 Σεπτεμβρίου 1970.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985.
- Δημαράς Κ. Θ., *Η μέθοδος της Ιστορίας, Ιστοριογραφικά και Αυτοβιογραφικά σχόλια*, Άγρα, Αθήνα 1995.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα 1964.
- Δημαράς Κ. Θ., *Κων/νος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1993.
- Δημητρακόπουλος Φώτης, *Βυζάντιο και νεοελληνική διάνοηση στα μέσα του 19ου αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.

- Δημητρακόπουλος Φώτης, *Νεοελληνισμός στη λογοτεχνία 19ος – 20ός αι.: Με θεωρητικά κεφάλαια και αντιπροσωπευτικά κείμενα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1990.
- Δημητρόπουλος Α., *Η αρχή της Δεδηλωμένης*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1991.
- Δήτσα Μαριάννα, *Στο διάμεσο του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2001.
- Διαμαντόπουλος Α. «Περί ορισμού της Μυθιστορίας (Roman)» περ. *Αποθήκη των Ωφέλιμων και Τερπνών Γνώσεων*, τόμ. 2, τχ. 17, (Νοέμβριος 1848).
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, «Το Γραφειοκρατικό Κράτος Δικαίου», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1996.
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.
- Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947) - Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1993, *Η 3η Σεπτεμβρίου 1843 και το Σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά: Πρακτικά Συνεδρίου*, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1999.
- Δοντά Δόμνα, *Η Ελλάς και αι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1973.
- Δοξιάδης Κύρκος, *Εθνικισμός, Ιδεολογία και ΜΜΕ*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- Δραγούμης Νικόλαος & Αγγέλλου Αλκης, *Ο Νικόλαος Δραγούμης και η εποχή του*, Ερμής, Αθήνα 1973.
- Δραγούμης Νικόλαος, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, Ερμής, Αθήνα 1973.
- Δράκου Γεωργία, «Η “Ναϊάς” του Α. Ρ. Ραγκαβή, το “Tamango” του Prosper Mérimée και η ιεραποστολική προπαγάνδα για την απελευθέρωση των μαύρων», στο περ. *Σύγκριση*, τχ. 8 (Νοέμβριος 1997), σσ. 86-122.
- Δρανδάκης Παύλος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Φοίνιξ, Αθήνα χ.χ..
- Howe Samuel Gridley, *Εκθεσις της τε Αμερικανοελληνικής Επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη γυναικοπαίδων μέχρι 1ης Απριλίου 1868*, τύποις Λακωνίας, εν Αθήναις 1868.
- Εξερχζόγλου Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Εταιρεία Μελετών της καθ' ημάς Ανατολής, *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002.
- Ευαγγελίδης Τρύφων, *Ιστορία του Οθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862): Κατά τας νεωτάτας πηγάς ξένων τε και ημετέρων ιστορικών*, Αρσιτείδης Γ. Γαλανός, Αθήνα 1894 [1893].
- Ευαγγελίδης Τρύφων, *Τα μετά τον Οθωνα, ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της Βασιλείας του Γεωργίου του Α' (1862-1898)*, Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Αθήνα 1898.
- Ζάιντλ Βολφ, *Βαυαροί στην Ελλάδα: Η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Οθωνα*, επιμ. Κ. Π. Δεμερτζής, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984.

Ζαλοκώστας Ευγένιος, «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ΄ αιώνας*, Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, τχ. 6, Αθήνα 1916.

Ζερβός Ιωάννης, «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής (βιογραφικόν σημείωμα)» στο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ποιήματα*, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήνα 1916.

Ζώρας Γεώργιος, *Επτανησιακά μελετήματα: εισαγωγή εις την Επτανησιακήν σχολήν, Σπουδές Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Γρηγόρης, Αθήνα 1960.

Ζώρας Γεώργιος, *Ο Ελληνικός Ρομαντισμός και οι Φαναριώται*, επιμ. Μ. Πάστη-Βενετσάνου, χ.ε., Αθήνα 1962.

Θανοπούλου Μαρία & Πετρονώτη Μαρίνα, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, τόμ. 64, σ. 20-43.

Θεοτοκάς Ν., «Παράδοση και Νεοτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, 1992.

Καγιαλής Τάκης, *Γλουμνιάουθ: Ο βικτωριανός Α. Ρ. Ραγκαβής*, Νεφέλη, Αθήνα 1991.

Καζαντζής Κωνσταντίνος, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Pastel litteraire [par] Constant Casanges* (Σπάραγμα Ελλάς, Περιοδικόν του εν Αμστελοδάμω Φιλελληνικού Συλλόγου), Έτος Γ', τχ. γ', 1891 σσ. 229-243.

Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Εστία, Αθήνα 1988.

Καλλιβερέτακης Λ., «Η Κρήτη 1829-1869: Μεταξύ δύο Επαναστάσεων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4^{ος}, Το Ελληνικό Κράτος, 1833-1871, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 373-388.

Καλλιβερέτακης Λ., «Οι Γαριβαλδινόι στην Κρητική Επανάσταση του 1866: Το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά*, τχ. 5, 1986, σσ. 121-138.

Καλλιγιάς Παύλος, *Θάνος Βλέκας*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991.

Καρ. Χ. Ε., *Τι είναι Ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Α. Παππάς, Γνώση, Αθήνα 1999.

Καραφύλλης Γρηγόρης, *Νεοελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία, όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990.

Καρπόζηλου Μάρθα, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991.

Κασομούλης Νικόλαος Κ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833*, επιμ. Γιάννη Βλαχογιάννη, Βεργίνα, Αθήνα 1940.

Κιμουρτζής Παναγιώτης Γ., *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1860): οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*, διδακτορική διατριβή Τμήμα ΠΕΔΔ - ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2001.

Κιτροφέφ Αλέξανδρος, «Συνέχεια και αλλαγή στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, Αθήνα, 2000.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Ιώσηπος Μοισιοδαξ*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μ.Ι.Ε.Τ. (3^η έκδ.), Αθήνα 2000.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Πολιτικοί Στοχαστές των νεώτερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Γνώση, Αθήνα 1992.

Κόκκινος Γιώργος, *Από την Ιστορία στις Ιστορίες, Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1998.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Οι άτακτοι στην Ελλάδα», στο περ. *Ιστορικά* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα «Ο ελληνικός στρατός στον 19ο αιώνα», τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 2001.

Κολιόπουλος Ιωάννης, *Περί λύχνων αφάς, η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.

Κολοκοτρώνης Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας, Αθήνησιν 1846.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Α', Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Κοντιάδη-Τσιτσώνη Ελένη, «Η συμβολή του Friedrich Thierch στη διαμόρφωση της ελληνική παιδείας» στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973.

Κοταρίδης Νίκος, «Ληστεία, Κράτος και Τοπικές Κοινωνίες», στο περ. *Ιστορικά* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα «Οι έλληνες λήσταρχοι και η σφαγή στο Δήλεσι», τχ. 26, 13 Απριλίου 2000.

Κοταρίδης Νίκος, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.

Κοτρόγιαννος Δημήτρης, «Ιστορία και πολιτικός λόγος στον Hobbes και τον Spinoza», *Αξιολογικά*, τχ. 2 (Απρίλιος 1991), σσ. 162-163.

Κουζέλης Γεράσιμος, *Από τον βιωματικό στον επιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής της γνώσης*, Κριτική, Αθήνα 1991

Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1988.

Κουμαριανού Αικατερίνη (επιμ.), *Ο τύπος στον Αγώνα*, τόμ. 3, Αθήνα, Ερμής 1971.

- Κουρτίδης Αριστοτέλης, *Το ελληνικόν διήγημα μέχρι της Επανάστασεως. Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος*, Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, Εν Αθήναις 1921.
- Κουφού Αγγελική, «Μεταμοντερνισμός και ιστορία», *Άλωσ*, τχ. 2 (Χειμώνας 1995), σσ. 95 -107.
- Κυριακίδης Επ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδας μέχρι των ημερών μας 1832 -1892*, τόμ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 1892-1894.
- Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.
- Κωφός Ευάγγελος, *Greece and the eastern crisis: 1875-1878*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975.
- Λάμπας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004.
- Λάμπας Κώστας, «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον 19^ο αιώνα», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (21-25 Σεπτεμβρίου 1987), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τχ. Α', σ. 138. Αθήνα 1989.
- Λάσκαρης Ν., *Ιστορία του Νεοελληνικού θεάτρου*, τομ. Β', Βασιλείου, Αθήνα 1939.
- Λέκκας Παντελής, *Το παιχνίδι με το χρόνο*, Κατάρτι, Αθήνα 2002.
- Λέκκας Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996.
- Λιάκος Αντώνης, Γαζή Έφη, Βαρλάς Μιχάλης, Πεντάζου Ιουλία κ.ά., «Αφηγηματικές στρατηγικές στην ιστορική γραφή. Οι προτάσεις των Hayden White, Paul Ricoeur, Jerzy Topolski και τα περιοδικά *Past and Present*, *Annales*, *Μνήμων* και *Ιστορικά*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, τχ. 15 (1993), σσ. 211-255.
- Λιάκος Αντώνης & Γαζή Έφη (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008,
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;* Πόλις, Αθήνα 2007.
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον Κόσμο;* Πόλις, Αθήνα 2005.
- Λιάκος Αντώνης, «Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη (1866-1869)», *Παλίμψηστον*, τχ. 14/15, Ηράκλειο 1995, σσ. 191-224.
- Λιάκος Αντώνης, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Λυριντζής Χρήστος, *Πολιτική και Πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 1987.
- Λυριντζής Χρήστος, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Μακροδημήτρης Αντώνης, «Η διάρθρωση του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την περίοδο της Οθωνικής απολυταρχίας (1833-1843)», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τχ. 7, 2001.
- Μάλεσης Δημήτρης, «Αντιθέσεις και εξωθεσμική συναίνεση στο νεοελληνικό κράτος: Η συγκρότηση της κεντρικής εξουσίας και η στρατιωτική πολιτική κατά τη βαυαροκρατία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 91, Γ', ΕΚΚΕ, Αθήνα 1996.

- Μαμαλάκης Ι. Π., *Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869*, Αθήνα 1983.
- Μαμούκος Ανδρέας, *Αδαμάντιος Κοραΐς βίος και έργα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1989.
- Μάργαρης Δημήτριος, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους*, χ.ε., Αθήνα 1954.
- Μάρκογλου Εμμ., *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού διά την Κρητικήν Επανάστασιν 1866-1869*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1970.
- Μαρωνίτη Νίκη, Πολιτική και Εθνικό Ζήτημα, 1895-1903, αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμ. Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2001.
- Μαυρής Μιχάλης, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 26, Ιούνιος 1997.
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ., *Παράδοση και Αλλοτριώση*, Δόμος, Αθήνα 1994.
- Μητσάκης Κάρολος, *Πορεία μέσα στο χρόνο: μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας*, Φιλιππότης, Αθήνα 1982.
- Μικέ Μαίρη, *Μεταμφιέσεις στη Νεοελληνική Πεζογραφία (19ος-20ος αι.)*, Κέδρος Αθήνα 2001.
- Μοσκόφ Κωστής, *Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1978.
- Μουζέλης Νίκος, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θέμειο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Νίκος, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Μουλλάς Π., Δάλλας Γ. κ.ά., *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1981.
- Μουλλάς Παναγιώτης, *Ρίξεις και συνέχειες*, Σοκόλης, Αθήνα 1993.
- Μυλωνάς Θ. & Πιερός Μ., «Αλ. Ρ. Ραγκαβής - Walter Scott: Επιδράσεις του Ivanhoe στον Αυθέντη του Μορέως», *Νέα Εστία*, τχ. 110. Αφιέρωμα στα εκατόν πενήντα χρόνια του Ελληνικού Ρομαντισμού, Χριστούγεννα 1981, σσ. 60-76.
- Νούτσος Παναγιώτης, *Niccolo Machiavelli. Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1983
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875-1974*, τόμ. Α'-Δ', Γνώση, Αθήνα 1995.
- Ντενίση Σοφία, «Για τις αρχές της Λογοτεχνίας μας», *Ο Πολίτης*, τχ. 109 (Νοέμβριος 1990).
- Ντενίση Σοφία, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott. 1830-1880*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994.
- Ξηροπαΐδης Γιώργος, «Κατανόηση, αφήγηση και αναπαράσταση. Η κυριαρχία της μεθόδου στις θεωρίες του κειμένου και της ιστορίας», *Μνήμων*, τχ. 19, 1997, σσ. 123-142.
- Οικονομίδης Ι., *Η Ενότητα του Ελληνισμού κατά τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο*, Ιωλκός, Αθήνα 1989.
- Παλαιολογόπουλος Δημήτρης, *Οι κοτζαμπάσηδες των Καλαβρύτων και ο ρόλος τους στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1966 [Παρασκήνιο, Αθήνα 2008].

Παλαμάς Κωστής, «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», Ετήσιον Ημερολόγιον Σκόκου 1888, σ. 323 [Απαντα, τόμ.15, σ. 67-68].

Παλαμίδης Ρήγας, *Ο ελληνικός αγών και το υπόμνημα του κ. Α. Ραγκαβή*, Αθηνησιν, τύποις Γ.Ε. Κοτσαμπασόπουλου, 1857.

Παπαγεωργίου Στέφανος (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

Παπαγεωργίου Στέφανος, «Ο Καποδιστριακός Στρατός» στο στο περ. *Ιστορικά* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα «Ο ελληνικός στρατός στον 19ο αιώνα, τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 2001.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909), οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.

Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος: σχόλια για μια βιογραφία*, Σπύρος Φ. Λένης, Αθήνα 1993.

Παπακώστας Γιάννης, «Γύρω από τους όρους "Φιλολογία", "Ελαφρά Φιλολογία", "Λογοτεχνία"», *Νέα Εστία* τχ. 113, 1983, σσ. 678-683.

Παπακώστας Γιάννης, *Το περιοδικό «Εστία» και το διήγημα*, Κωστέας-Γείτονας, Αθήνα 1983.

Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (επιμ. Κ.Θ. Δημαράς), Ερμής, Αθήνα 1970.

Πατρικίου-Σταυρίδη Ρένα, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.

Πούλος Παναγιώτης (επιμ.), *Περί Κατασκευής*, Νήσος, Αθήνα 1996.

Πετρόπουλος Ι. & Κουμαριανού Αικ., *Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982.

Πέτρου Σ. Ιωάννης, *Εκκλησία και Πολιτική στην Ελλάδα (1750-1909)*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1992.

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, 24 τόμ., Κάκτος, Αθήνα 1993.

Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1993.

Πολίτης Αλέξης, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (Πρακτικά)*, Επισημονικό Συμπόσιο, 12 & 13 Νοεμβρίου 1999, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μοραΐτη), Αθήνα 2001.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

Πολίτης Λίνος, *Οι Φαναριώτες και η Αθηναϊκή Σχολή*, Δωδώνη, Αθήνα 1985.

Πούχχερ Βάλτερ, *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αι.*, Πατάκης, Αθήνα 2002.

Πούχχερ Βάλτερ, *Η ιδέα του Εθνικού Θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αι.*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.

Πρωτοψαλτης Εμμανουήλ Γ. (επιμ.), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959.

Πρωτοψαλτης Εμμανουήλ Γ., «Σπυριδων Τρικούπης: 1788-1873», *Νέα Εστία*, τχ. 1115, Χριστούγεννα 1973, σσ. 122-140.

- Ρενιέρης Μάρκος, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.
- Ροζάνης Στέφανος, *Η Ρομαντική εξέγερση*, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
- Ροζάνης Στέφανος, *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Πλέθρον, Αθήνα 2001.
- Ροζάνης Στέφανος, *Σπουδές στον Διονύσιο Σολωμό*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1982.
- Σαββίδης Γ, Π., «Ελληνικός Ρομαντισμός: 1830-80 (Σχεδιάγραμμα για ένα χρονολόγιο)» *Νέα Εστία* τχ. 110. Αφιέρωμα στα εκατόν πενήντα χρόνια του Ελληνικού Ρομαντισμού, Χριστούγεννα 1981, σσ. 279-329.
- Σακελλαρίου Χάρης, *Σχολές και ρεύματα στην νεοελληνική λογοτεχνία, Κλασικισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
- Σακελλαρίου Χάρης, *Σχολές και ρεύματα στην νεοελληνική λογοτεχνία, Φαναριώτες, αρκαδισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Σακελλαρίου Χάρης, *Σχολές και ρεύματα στην νεοελληνική λογοτεχνία, Ρομαντισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα (1830-1857)*, τόμ. Α' & Β', Κριτική, Αθήνα 1994.
- Σαχίνης Απόστολος, *Παλαιότεροι πεζογράφοι: Α.Ρ. Ραγκαβής, Δ. Βικέλας, Γ. Βιζυηνός, Κ. Παλαμάς, Γ. Βλαχογιάννης*, Εστία, Αθήνα 1982.
- Σαχίνης Απόστολος, *Συμβολή στην Ιστορία της «Πανδώρας» και των παλιών περιοδικών*, Εστία, Αθήνα 1964.
- Σαχίνης Απόστολος, *Τετράδια κριτικής*, Εστία, Αθήνα 1983
- Σαχίνης Απόστολος, *Το Νεοελληνικό μυθιστόρημα: ιστορία και κριτική*, Εστία, Αθήνα 1980.
- Σβορώνος Νίκος Γ., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Σβορώνος Νίκος Γ., *Το Ελληνικό Έθνος, Γέννηση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004.
- Σκοπετέα Έλλη, *Φαλμεράϋερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σουλογιάννης Θ. Ε., *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995.
- Σουλογιάννης Θ. Ε., *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και η Ηλεία: α) Περιήγηση, 1829 και β) ανασκαφές Γερμανών στην Ολυμπία, 1874-1881*. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλείακων Σπουδών, 1980, σσ. 91-96.
- Σουλογιάννης Θ. Ε., «Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το ιστοριογραφικό έργο του», *Παρνασσός* τχ. 22, 1980, σσ. 259-269.

- Σουλογιάννης Θ. Ε., *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στη Μάνη το 1863*, Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, Αθήνα 1980, σσ. 199-205.
- Σουλογιάννης Θ. Ε., «Η οικογένεια Α. Ραγκαβή στην Αίγυπτο», *Παρνασσός*, τχ. 22, 1980 σσ. 462-471.
- Σουλογιάννης Ευθ. & Μποτουροπούλου Ιφ., *Χειρόγραφος κώδιξ αρ. 35 από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 1997.
- Σούτσου Σ. Δ., *Ελληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, χ.ε., Αθήνα 1972.
- Σπανδάγος Βαγγέλης, *Η Ζωή και το έργο του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή*, Αίθρα, Αθήνα 2000.
- Στασινόπουλος Χρήστος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Δεδεμάδης, Αθήνα 1976.
- Σταυροπούλου Ερασμία & Λουίζα, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.
- Σύγχρονα Θέματα, αφιέρωμα *Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού*, Δεκέμβριος 1988.
- Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ, ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975.
- Σωτηρέλης Γιώργος Χ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Ταμπάκη Άννα, «Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας*, αρ. 30, 1987, σσ. 31-46.
- Τάτσης Νικόλαος, *Κοινωνιολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Τζεργιάς Παύλος, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα: Μια κριτική θεώρηση*, Ελληνική Ευρωεκδοτική 1987.
- Τζιόβας Δημήτριος, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Τοπόλσκι Γιέρζι, «Ο χρόνος μέσα στην ιστορική διήγηση και οι μεθοδολογικές αντιλήψεις για την ιστορία», *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, μτφρ. Μ. Μαραγκού, Γ. Μαραγκός, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Τρίχα Λύντια, *Διπλωματία και Πολιτική Χαρίλαος Τρικούπης - Ιωάννης Γεννάδιος Αλληλογραφία, 1863-1894*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1991.
- Τσαούσης Δ. (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Τσιώλης Γιάννης, *Θεωρία της λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Έθνος, Κράτος, Εθνικισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Φιλάρετος Γιώργος, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1975 [Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Σπυριδ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1897].

Φίλιας Βασίλης, *Η νόθα αστικοποίηση, 1800-1964*, Gutenberg, Αθήνα 1996.

Φιλιππίδης Δανιήλ & Κωνσταντάς Γρηγόριος, *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1970.

Φλογαΐτης Σπύρος, «Οι Βαυαροί και η τοπική αυτοδιοίκηση στη Χώρα μας» *Αυτοδιοίκηση και Πολιτική*, τχ. 5, 1984.

Φουκώ Μισέλ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1986.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Η γλωσσολογική στροφή στην ιστορία. Ορισμένες επισημάνσεις», *Μνήμων*, τχ. 17, 1995, σ. 152.

Χαλικιόπουλος Π., *Σκέψεις περί Ελλάδος*, Εκ του τυπογραφείου Μ. Γεωργιάδου, Εν Πάτραις 1864 [1863].

Χαριλάου Νεόφυτος, *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Κυβέλη, Αθήνα 2002.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τχ. 16, 1994, σσ. 167-197.

Χατζοπούλου Λίτσα, «"Η ευδαίμων οικογένεια" του Α. Ρ. Ραγκαβή, Μια μικρή ιστορία για τη μεταξύ των αλλοφύλων ζώνων αγάπη», *Ακτή*, τχ. 3, σσ. 421-432, 1992.

Χατζοπούλου Λίτσα, «Κριτική για την αφηγηματική πεζογραφία του Α. Ρ. Ραγκαβή (1860-1921)», *Μαντατοφόρος*, τχ. 37-38, (1993-1994), σσ. 71-93.

Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, μαρτυρία λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Χατζοπούλου Λίτσα (επιμ.), *Τα εις την Μούσαν*, Αθήνα, Ερμής 1995

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Στρατός με στρατηγούς και Βουλή με λοχαγούς» στο περ. *Ιστορικά* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα «Ο ελληνικός στρατός στον 19ο αιώνα», τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 2001.

Christides D., Discours de M.D. Christides, Sénateur, sur le memoire de 28 Juillet/9 Aout 1856 de Mr. Rangabe, ministre de affaires etrangeres. Séance de 12 Fevrier. Athenes, imp. de C. Nicolaidis Philadelphen 1857.

Χρήστου Θανάσης, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857): η ζωή και το έργο του*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998.

Ψαράς Δ. Ι., *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Ψυχοπαίδης Κοσμάς, *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Λ. Σακαλή, Σμίλη, Αθήνα 1994.

Βιογραφικά Λεξικά και Εγκυκλοπαίδειες

Petit Larousse Illustré, 1975.

Encyclopaedia Britannica, 1971.

Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1991.

Βοβολίνης Σπύρος & Βοβολίνης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 5 τόμ., Βιομηχανική Επιθεώρησις, Αθήνα 1958.

Έργα και μεταφράσεις του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Διηγήματα*, τομ. Α' & Β', Νεοελληνική Βιβλιοθήκη: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Το κακουργιοδικεῖον της Ελισαβέττωνος*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Ο Αυθέντης του Μωρέως*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Ο Συμβολαιογράφος*, Αθήνα, Γαλαξίας 1963.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 4, Γεώργιος Κασδόνης, Εν Αθήναις 1894-1930.

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος & Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Ελληνική χρηστομάθεια εκ των δοκιμωτέρων ιστορικών και γεωγραφικών και μετ' επιτόμων φιλολογικών και κριτικών εκθέσεων, διηρημένη εις τόμους πέντε. Προς χρήσιν των απανταχού ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*, τόμ. 3, τύποις Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1845.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ.), *Σοφοκλέους Αντιγόνη*, Γεώργιος Κασδόνης, Εν Αθήναις 1896.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Απαντα τα Φιλολογικά*, τόμ. 19, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, Εν Αθήναις 1874-1889. (πρχ.: 1 Λυρική Ποίησις, 1874. 2 Διηγηματική και δραματική ποίησις, 1874. 3-4 Δραματική ποίησις, 1874. 5 Μετάφρασις αρχαίων δραμάτων. Παράρτημα τόμ. 5 Μετάφρασις νεώτερων δραμάτων, 1875. 6-7 Τάσσου, *Η ελευθέρωσις της Ιερουσαλήμ*, μέρος πρώτον-δεύτερον, 1875. 8. Διηγήματα, 1876. 9 [Παράρτημα τόμ. 5] Μετάφρασις νεωτέρων δραμάτων, 1879. 10-11 Διηγήματα, 1882-1884. 12. Μεταφράσεις 1885. 13-18 Αρχαιολογία, Ιστορία της Αρχαίας Καλλιτεχνίας, 1885-1889. 19 Γαίτου, *Φάυστος*, *Ποιήματα*, 1889).

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Λεξικόν της ελληνικής αρχαιολογίας*, 2 τόμ., Ανέστης Κωνσταντινίδης, Εν Αθήναις 1888-1891.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Le notaire* (traduit du grec moderne par Etienne de Mouy. Extrait de la *Revue internationale*, 25 April 1888).

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1888.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *La cravache d' or*, Paris, Calmann Lévy, 1884.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος & Sanders Daniel, *Geschichte der neugriechischen Literatur von ihren Anfängen bis auf die neueste Zeit*, Leipzig, Wilhelm Friedrich 1884.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Die Hochzeit des kutrulis*, Breslau, Druck und Verlag von S. Schottlaende 1883.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Leila, La Naiade, Excursion a Poros, Les tisserauds de la Hause*, Traduit du grec moderne, Paris, Calmann Levy 1881.

- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Der vorabend; dramatisches Gedicht*, Breslau, S. Schottlaende 1881.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Die Aussprache des Griechischen*, Leipzig, Wilhelm Friedrich 1881.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Η εις Πόρον Εκδρομή*, Εκ του τυπογραφείου "Ο Πυθαγόρας", Εν Σάμη 1880.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, Paris, Calmann Lévy 1877.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ.), Schliemann Heinrich, *Antiquites troyennes. Rapport sur les fouilles de Troie*, Paris, Maisonneuve 1874.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Du Laurium*, Paris, Imprimerie nationale 1874.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Le Prince de Morée*, Paris, Didier 1873.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Remarques sur la prononciation du grec*, Extrait de l' Annuaire de l' Association des études grecques, Paris 1873.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Grammaire a brégée du grec actual, Precedee d' une preface sur la prononciation et Suivi d' un Choix de morceaux de lecture*, Paris, A. Durand et Pedone-Lauriel, 1867 [Δ. & Α. Κορομηλά, 1873].
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Memoire sur la partie meridionale de l' ile d' Eubee*, Imprimerie Nationale, Paris 1852.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Greece: her progress and present position*, G.P. Putnam's sons, New York 1867.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, «La Turquie ou la Crece; Pour faire suite a la brochure intitulee», *La Solution de la Question d' Orient*, E. Deutu, Paris 1867.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Οι Τριάκοντα*, δράμα εις μέρη πέντε, τυπ. Λαζ. Δ. Βιλλαρά, Εν Αθήναις 1866.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Αρχαιολογία - Ιστορία της αρχαίας καλλιτεχνίας*, τομ. Α' – Β', Τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1865-1866.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Πίνακες διά την Ιστορίαν της αρχαίας καλλιτεχνίας*, Εν τω Καταστήματι Ε. Στεμάννου, Εν Λειψία 1865.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ. από τα γερμανικά): Campe Joachim Heinrich, *Ηθική προς χρήσιν των παιδων*, υπό Ι. Κάμπη, έκδοσις 3η, τύποις Κ. Αντωνιάδου, Εν Αθήναις 1844 & 1857.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ. από τα γερμανικά): Campe Joachim Heinrich, *Ηθική προς χρήσιν των παιδων*, εκδίδεται δαπάνη των αδελφών Δεπάστα, βιβλιοπωλών, προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων, έκδοσις 21^η, Εν Αθήναις 1864.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Διονύσου πλους*, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Αθήναι 1864.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ.), *Πλουτάρχου Βίοι παράλληλοι*, τύποις Δ. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1864.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Memoire sur trois inscriptions grecques inédites*, Paris, Imprimerie nationale, Paris 1863.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον εορτήν της του Οθωνείου Πανεπιστημίου καθιδρύσεως τη 20ή Μαΐου 1861*, εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, Εν Αθήναις 1861.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Του Κουτρούλη ο γάμος*, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1861 (3^η έκδ.).

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Μεταφράσεις Ελληνικών Δραμάτων: Σοφοκλέους Αντιγόνη, Αριστοφάνους Νεφέλαι, Ειρήνη, Ορνιθες*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθηνήσι 1860.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Εμπιστευτικόν υπόμνημα 28ης Ιουλίου 1856, προς την εν Λονδίνω πρεσβείαν περί της πολιτικής της Ελλάδος*, τύποις Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1857.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Esquisses d' une grammaire du grec actuel*, Garbolas, Athenes 1857.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Souvenirs d' une excursion d' Athenes en Accadie*, Imprimerie Imperiale, Paris 1857.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Der furst non Morea*, Verlag von Otto Wigand, Leipzig 1856.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Εκθεσις του βουλευτού του Πανεπιστημίου προς τους εκλογείς αυτού*, 1856.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Discours prononcé à l' Acropole*, Imprimerie de Lazare Vilaras et B. Lioumis, Athènes 1855.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Antiquités helléniques, ou Répertoire d' inscriptions et d' autres antiquités découvertes depuis l' affranchissement de la Grèce*, Typographie et lithographie royales, Athènes 1842-1855.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Memoire sur la partie meridionale de l' ile d' Eubee*, Imprimerie nationale, Paris 1852.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *...Το τελευταίον μάθημα κατά το έτος 1844-1845*, τυπογραφείον Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1845.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *...Το τελευταίον μάθημα κατά το έτος 1845-1846, Ενθύμημα τοις Φίλοις ομιληταίς*, τυπογραφείον Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1846.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Η Τρίτη Σεπτεμβρίου*, Στίχοι, χ.ε., χ.τ. 1843.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Διάφορα ποιήματα*, εξεδόθησαν υπό Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1837-1840.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ. από τα γερμανικά): *Campe Joachim Heinrich, Πατρική συμβουλή προς την θυγατέρα μου*, 2 τόμ., εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, εν Αθήναις 1838.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος & Σκαρλάτος Σούτσος, *Συλλογή προβλημάτων εκ της στοιχειώδους γεωμετρίας και τριγωνομετρίας, μετ' αναλυτικών και συνθετικών λύσεων*, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, εν Αθήναις 1836 [Νέα έκδοση από το τυπογραφείο του Αν. Κωνσταντινίδου, 1896-97 2 τόμοι].

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος (μτφρ.), *Της Αυτού Μεγαλειότητος του βασιλέως της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄ ποίημα περί Ελλάδος*, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας διευθυνομένης υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού, εν Ναυπλίω 1833.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Δήμος και Ελένη*, εκ της Εθνικής Τυπογραφίας, εν Ναυπλίω, 1831.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Dukas: Tragodie in fünf Aufzugen*, Druck und Verlag von S. Schottlaender, Breslau – Leipzig χ.χ..

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Περίληψις Ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, Γουλιέλμος Μπάρτ, Εν Αθήναις χ.χ..

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *La Veille*, Preface de Charles Simond, χ.ε., χ.τ. χ.χ..

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής

(Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη. Ανατύπωση από την
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τομ. ΙΓ, σελ. 505)

